

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DİN

FENOMENOLOJİSİ

(Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU

FAKÜLTE KİTABEVİ

Gözden Geçirilmiş ve
Genişletilmiş

2. Baskı

DİN

FENOMENOLOJİSİ

(Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU

Fakülte Kitabevi Yayınları: 123
Tarih ve Medeniyet Dizisi: 33

DİN FENOMENOLOJİSİ
(Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU

Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş
2.Baskı: Mayıs 2011

Genel Koordinatör: İbrahim ÖZDEMİR
Baskı hazırlık: Furkan Barış ÖZDEMİR
Kapak Tasarım: Keziban UYGUN
Baskı ve Cilt: Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi

ISBN: 978 – 605 – 4324 – 11 - 8

©Kitabın yayın hakkı yayıncısı ve yazarına aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen ya da tamamen alıntı yapılamaz,
Hiçbir şekilde kopya edilemez ve çoğaltılamaz.

YAYINCI ve GENEL DAĞITIM
Fakülte Kitabevi Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti.
Yeni Çarşamba Pazarı Kompleksi
D Blok No:1-9 Davraz Mah / ISPARTA
Tel & Fax:0 246 233 03 74 Gsm: 0 505 218 39 53
Web: fakultekitabevi.com
e-mail: fakultekitabevi@gmail.com
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

DİN

FENOMENOLOJİSİ

(Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU

ÖNSÖZ

Din Fenomenolojisinin dönüm noktası sayabileceğimiz Gerardus van der Leeuw'ın "Fenomenologie der Religion" isimli eserinin yayınlanmasından sonra, Dinler Tarihçilerinin dikkatleri fenomenolojiye daha çok yöneldi. Birbiri ardına Leeuw'nun çalışmasını geliştiren farklı yaklaşımlara sahip değerli çalışmalar görülmeye başladı. Örnek olarak Kurt Goldammer'in, *Die Formenwelt des Religiösen*, Stuttgart 1960; Geo Widengreen'in, *Religionsphaenomenologie*, Marburg 1969; Fridrich Heiler'in, *Die Erscheinungsformen und Wesen der Religionen*; M. Eliade'nin, Türkçeye "Dinler Tarihi, İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi" ismiyle Mustafa Ünal'ın çevirdiği (Serhat Yanevi, Konya 2005) gibi eserlerini sayabiliriz. Her biri zengin bir birikimin ürünüdür. Ülkemizde henüz bu konuda, ilgi, tanıtım ve metot tartışmaları dışında genel bir çalışma yapılamadı. Bu eksikliği giderebilmek için, önce değerli çalışmalardan birini tercüme etmeği düşündüm, bunun için de F. Heiler'in eserini seçtim. Ancak Heiler'in çalışmasını sunduğu okuyucu kitlesi farklı ve eserinde İslam kültürüyle ilgili örnekler yetersizdi. Bundan dolayı telif çalışmasının daha doğru olacağı düşüncesi ağır bastı ve bu çalışmanın hazırlığına başladım. Ancak din ilminin çeşitli alanlarındaki temel araştırmaların yetersizliğine rağmen çalışmalarımı sürdürdüm.

Metot ve program yönünden çalışmalarını çok beğendiğim Heiler'in eserini örnek aldım. İslâm ve Türk kültürüyle ilgili örnekleri artırmaya çalıştım. Büyük İslâm bilgini A. Schimmel'in *Die Zeichen Gottes, Die religiöse Welt des Islams* isimli, Fenomenolojik çalışmasını görmem beni ferahlattı. Mevcut çalışmamı yayınlamanın zamanı geldiğini düşündüm. Ayrıca öğrencilerimin ihtiyaçları da bu düşüncemde etkili oldu.

Bununla birlikte bazı ayrıntıların geliştirilmesi ve örneklerin artırılması gerektiğini biliyorum; yapılacak tenkitlerin ve araştırmaların çalışmalarımızı olgunlaştıracakı düşüncesindeyim.

Çalışmamın genel bir çalışma olması ve genel Dinler Tarihi örneklerini içermesi sebebiyle, okuyucuya kolaylık olmasını da düşünerek fazla dip not kullanmadım. Malzemelere dayalı fazla yorum yapmaktan da kaçındım, bunu uzmanların kendi alanlarına ve kendi yorumlarına bıraktım. Bölümlerin genelinde ve temelinde yararlandığım ana kaynakları, bölüm veya konu başlarında vermeyi uygun buldum.

Böyle bir çalışmaya beni dâima teşvik eden ve dünyadan ayrılan değerli hocalarım, Hikmet Tanyu, H.G. Yurdaydın, Neşet Çağatay ve H.J. Schoeps'ü rahmetle anmayı borç biliyorum. Bu arada kıymetli eserleriyle birlikte A. Schimmel'in *Die Zeichen Gottes* isimli eserini gönderme lutfunda bulunan meslektaşım ve Uluslar Arası Dinler Tarihi Derneği Başkanı Prof. Peter Antes'e ve metin tashihlerinde yardımlarını esirgemeyen Dr. Nasuh Günay ve Dr. Mehmet Öztürk beylere teşekkürlerimi sunuyorum.

Ekrem Sarıkçıoğlu

Isparta, 2002

2. BASKIYA ÖNSÖZ

Değerli okuyucum,

Birinci baskı esnasında her ne kadar imla ve ifade konusunda titiz davranmışsam da yine de gözden kaçan hataların olduğuna şahit oldum. Aradan geçen sürede hem bu hataları düzeltmek hem de öğrencilerimin sordukları sualleri dikkate alarak bazı kısımların içeriğini genişletmek ihtiyacını hissettim.

Ayrıca fenomenolojik yöntemle hazırladığım “Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvurları” isimli doçentlik çalışmamın ayrı basımının mevcudunun kalmaması dolayısıyla, ayrıntılı bir çalışma örneği olarak ek’inde yayınlamayı uygun buldum.

Gelecek müspet ve menfi değerlendirmeleri de dikkate alarak gelecek baskılarda çalışmayı daha da geliştirmeyi düşünmekteyim.

Ayrıca kitabın yayına hazırlanmasında ve formasyonunda yardımlarını esirgemeyen Keziban Uygun Hanıma yardımlarından dolayı teşekkürlerimi sunuyorum.

Ekrem Sarıkçıoğlu

Isparta, 2011

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	5
2. BASKIYA ÖNSÖZ.....	7
GİRİŞ.....	15
1. Dinin Ana Objesi.....	17
2. Kutsalın Özellikleri.....	18
3. Mana ve Tabu.....	22
4. Yöntem.....	26

I. BÖLÜM

KUTSAL TABİAT VE KÜLTSEL NESNELER.....	31
1. Taşla İlgili İnançlar	33
2. Dağlar	36
3. Yer – Toprak	38
4. Sular	39
5. Ateş	42
6. Şimşek, Yıldırım ve Diğer Atmosfer Olayları	47
7. Güneş	48
8. Ay	51
9. Yıldızlar	52
10. Gök	53
11. Işık	55
12. Ağaç	55
13. Otsu ve Ağaçsı Bitkiler	59
14. Hayvanlar	62
15. Hayvan Kültündeki Değişmeler	66
16. Hayvan Suretleri	68
17. Hayvan Tanrı İlişkileri	69
18. Hayvan İsimleri	70
19. Hayvan Efsaneleri ve Kültleri	71
20. Antropolojik Hayvan Efsaneleri	72
21. Ahırzaman Hayvan Efsaneleri	72
22. Suni Nesneler	73
23. Putlar	79
24. Suret Karşıtı Tutumlar	81
25. Kutsal Elbiseler	84
26. Renklerin Kutsallığı	85

II. BÖLÜM

KUTSAL YERLER	87
1. Cemaat Odaları ve Binaları	88
2. Açık Alanlar	88

3. Kapalı Mekânlar	91
4. Kutsal Şehirler	96
5. Gök - Sema	97
6. Kible - Kutsal Yönler	98

III. BÖLÜM

KUTSAL ZAMAN	99
1. Ekin ve Hasat Bayramları	101
2. Bahar Bayramı	101
3. Güneş Bayramı	101
4. Ay ile İlgili Bayramlar	102
5. Ölüler Bayramı	103
6. Uğursuz Günler	104
7. Tabiat Bayramlarının Dini Bayramlara Dönüşümü	104
8. Kutsal Yıllar	105
9. Dünya Devirleri	105

IV. BÖLÜM

KUTSAL SAYILAR	107

V. BÖLÜM

KUTSAL DAVRANIŞLAR VE İBADETLER	119
1. Kötü Ruhları Uzaklaştırıcı Davranışlar (Apotropeik Ayinler)	119
2. Savunma Ayinleri	124
3. Temizlenme Ayinleri	128
4. Bazı Tabii İhtiyaçlardan Uzak Durmak	132
5. Kurban	137
6. Dini Temsiller	151
7. Kutsalla Bütünleşme Ayinleri	153
8. Cevher Birliği	158
9. Rûku ve Secde	160
10. Hac, Kutsal Yerleri Ziyaret	160
11. Ahlâkî Davranışlar	161

VI. BÖLÜM

KUTSAL SÖZLER	163
1. İlk Sesler ve İşaretler	163
2. Kutsal Sözün Şekli	164
3. Kutsal Diller	165
4. Kutsal Sözlerin Muhtevası	167
5. Dualar	172

VII. BÖLÜM

KUTSAL YAZILAR	177
1. Kanonlaşmış Yazılar	179
2. Sahih (Kanonik) Yazılar	180
3. Yazıların Otoritesi	183
4. Kutsal Yazıların Tefsirleri	185

VIII. BÖLÜM

KUTSAL İNSAN	187
1. Atalar	189
2. Hükümdarlar	189
3. Rahipler	191
4. Keşişlik	197
5. Peygamberlik	201
6. Mehdiler-Mesihler	205
7. Üstat ve Öğretmenler	206
8. Şehitler	207
9. Evliya ve Azizler	207
10. Fakirler	209
11. Kadınlar	210
12. Ölüler	214

IX. BÖLÜM

KUTSAL CEMAAT	217
1. Aile	217
2. Aşiret (Klan)	218
3. Kast	218
4. Mahalli Birlikler: Köyler ve Şehirler	219
5. Devlet	220
6. Cemaat	220
7. Tarikat Cemaatleri	221
8. Evrensel Dinler	223
9. Dinlerarası Yakınlaşma	225

X. BÖLÜM

RUH	227
1. Maddesel Bütünlük Tasavvurları	229
2. Ruh Sureti	231
3. Ruhun Çokluğu	232
4. Vücut Dışındaki Ruh	235
5. Ruh Hayvanları	237
6. Rüya Ruhu	238
7. Bağımsız Güçlü Ruh	239
8. Ruh Göçü	239
9. Ruhun İlk Yaratık (Preexistens) Oluşu	240

10. Ruh ve Madde İkiliği (Dualizmi)	241
11. Ruhun Miracı (Yükselişi)	243
12. Yükseliş Vasıtaları	246
13. Ruhlararası Görüşmeler	246
14. Ölümsüz Ruh	247
15. Ruhlar Ülkesi ve Ahiret	247
16. Olumsuz Ahiret	251
17. Ruhun Kaderi	252
18. Gelecek Hayat Kaderi	255
19. İslâm'da Ruhun Kaderi	265

XI. BÖLÜM

ÖLÜLER KÜLTÜ	269
1. Ahirzaman ve Kıyamet	272
2. Hesap Günü	273

XII. BÖLÜM

DİNLERİN TASAVVUR MERKEZİ	275
1. Tanrı	275
2. Yaratılış	281
3. Melekler	283
4. Cinler ve şeytanlar	284
5. Vahiy	287
6. Mucizeler	289

XIII. BÖLÜM

HİDAYET VE KURTULUŞ	291
1. Hidayetçi	291
2. Ahirzaman Hidayetçileri	292
3. Hidayet Muhtevaları	294

XIV. BÖLÜM

DİNİN TECRÜBE DÜNYASI	297
1. Dini Tecrübenin Temel Şekilleri	297
2. İstisnâî Dini Tecrübe Şekilleri	300
3. Dinlerin Obje Dünyası	302
4. Dinin Varlığı	303

XV. BÖLÜM

DİNLERİN SINIFLANDIRILMALARI	305
1. Halk Dinleri ve Milli Dinler	307
2. Evrensel Dinler	309
3. Ferdi Dindarlıklar	312

XVI. BÖLÜM

DİNLERİN TİPOLOJİLERİ	313
1. Tabiat ve Kültür Dinleri	314
2. Totemizm ve Fetişizm	315
3. Dinamist, Animist ve Teist Dinler	316
4. Animizm (Ruhçuluk)	317
5. Teizm	319
6. İsteyen, Emreden Dinler (Şariat Dinler)	319
7. Lütuf Dinleri	321
8. Vahiy ve Kitap Dinleri	322
9. Gelişen ve Kurucusu Olan Dinler	329
10. Misyonlu ve Misyonsuz Dinler	331

BİBLİOGRAFYA	335

Ek: 1

DİNLERDE MEHDİ İNANCI VE TASAVVURLARI.....	339

ÖNSÖZ.....	341

GİRİŞ.....	343

1. Kaynaklar	343
a. İlkel Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvuru ile ilgili Eserler	343
b. İran, Hint ve Çin Dinlerinde Mehdi İnancı ve Tasavvuru ile ilgili Eserler	344
c. Yahudi ve Hristiyanlıkta Mehdi İnancı ve Tasavvuru ile ilgili Eserler	344
d. İslamiyet'te Mehdi İnancı ve Tasavvuru ile ilgili Eserler.....	346
2. Mehdi Kavram	346
3. Mehdi İnancının Menşei Hakkındaki Görüşler	350
4. Dinlerde Zaman Tasavvuru	353

I. MEHDİLERLE İLGİLİ ZAMAN TASAVVURLARI.....	358

1. Mehdi Öncesi Devir	358
2. Mehdi Devrinin Yaklaşma İşaretleri	362
3. Mehdi Devrinin Başlaması	363
4. Mehdi Devrinin Süresi	365
5. Mehdi Sonrası Devir	367

II. MEHDİ DEVRİNDE TABİİ ÇEVRE VE MEKAN TASAVVURLARI	370
1. Cansız Çevre	370
a. Kutsal dağlar	371
b. Kutsal sular	372
2. Bitkiler	373
3. Hayvanlar	376
4. Mehdilerin Doğum Öncesi Yerleri	378
5. Yaşanacak Çevreler	380
III. MEHDİ KİMLİKLERİ	383
1. Aile ve Soyları	383
2. Doğumları	387
3. Varlık ve Sıfatları	389
4. Eğitim ve İrşat Kaynakları	393
5. Vazife Şuurunun Doğuşu	395
IV. MEHDİLERİN FAALİYET VE SOSYAL ÇEVRELERİ	398
1. Siyasi Faaliyetleri	398
2. Sosyal Faaliyetleri	402
3. Dini Faaliyetleri	405
4. Öncü ve Yardımcıları	408
a. Öncüleri, Ortam Hazırlayıcıları	409
b. Yardımcıları	411
5. Muhalif ve Düşmanları	414
V. MEHDİLERİN FAALİYET VE SOSYAL ÇEVRELERİ	419
1. Suni nesneler	419
2. Kutsal sayılar	422
SONUÇ	425
BİBLİYOGRAFYA	431
İNDEKİ.....	439
Ek: 2	
MESİH TASAVVURLARI.....	453

GİRİŞ

İnsan aradığı bir şeyi, olmayan veya bulamayacağı bir yerde ararsa, bulamaz. Din kavramı ve içeriğine ulaşabilmek için de aynı titizlik gösterilmeli, **din** de bulunduğu yerde aranmalıdır. Dinin varlığı insanın varlığına paralel olmakla birlikte, bugünkü kullandığımız anlamda **din** kavramı yenidir. Onun içeriği hayatın çeşitli alanlarına yayılmıştır. Bu nedenle insan ve insan topluluklarıyla ilgili her yerde dinin çeşitli içerik ve görünümüne rastlanmasına rağmen, tasavvuru ve anlaşılması fertlere göre değişir. Bir Müslüman din kavramından Tanrıya, peygambere, kutsal kitaplara, meleklerle, âhirete olan inancını ve ibâdetlerle olan ilişkisini anlar. Bir Hristiyan için ise, Teslis, Kilise ve âyinleri anlar. Yâni **din**, "*ferdin kendi inancı, kendi ibadet ve cemaat hayatı*" olmaktadır. Fert, kutsalla ilgili kendi tecrübe ve düşüncesini, mutlak hakkındaki tasavvurlarını "**din**" olarak anlamakta ve başkaları için de kendi tecrübelerini genelleştirmektedir. O halde sade bir insan için "**din**", kendi tecrübesinden hareketle anlaşılan, inanç ve ibâdet unsurlarına bağlı bir kavramdır. Bununla insan, Tanrı ile ilişkisini, cemaat bağlarını ifade eder. Aynı zamanda farklı dini tecrübe şekilleri, inançlar, ibadetler, kitaplar ve hayat tarzlarıyla din, çok boyutlu, bütüncül bir doktrindir.¹

Din kavramının varlık kazanması *Din Fenomenolojisi*'nin anlaşılması için büyük önem taşır. Aynı zamanda dinin sosyolojik yönü de kendini gösterir. Böylece o çevresinde gönüle hoş gelen elementlerin zenginliği ölçüsünde belirginleşir. Mesela, Din Bilimleri uzmanı K. Goldammer'e göre: "*Din, tarihe ve ferdin kendini üyesi olarak bulduğu toplumun, gurubun tecrübe ve geleneklerine bağlıdır*". Bu sarsılmaz şuur, ülkeden ülkeye yayılan "*Din*" kelimesinin kullanılmasında ortaya çıkar ve gelişir.² Dini anlamaya çalışan Filozoflardan Schleiermacher dini, önce "*kâinat görüşü ve duygusu*", sonra da "*Tanrıya teslimiyet duygusu*" olarak tarif etmiştir.³ De Wette'ye göre, din "*duygular üstü âlemi anlama ve kavrama*"dır. Büyük din bilgini Fridrich Max Müller "*Görünmeyene hasret, ... Kavranamayan önünde hürmet, sonsuzluk önünde çekingenlik, sonsuzu tecrübe ve hissetmek*" gibi, ifadelerle dini tarif etmeye çalışmıştır. Rudolf Otto ise, "*ululuğun ve değerinin tecrübesi*" olarak ifade etmiş; Tanrı ve ahlâktan hareketle anlaşılabilirliğini savunmuştur. Böylece dini, "*özel şekildeki manevi bir faaliyet*" olarak tanımlamıştır.⁴

¹ Adnan Aslan, Dinler ve Mutlak Halkat Kavramı: John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'la Bir Mülakat", İslam Araştırmaları Dergisi, sayı 1, İstanbul 1997, s.177.

² Kurt Goldammer, Die Formenwelt des Religiösen, Stuttgart 1960, 2.

³ Goldammer, 7.

⁴ Goldammer, 8.

İslam Âlimleri de **din** kelimesinin sözlük ve terim mânâları üzerinde durmuşlar, bu kelimenin Arami-İbranî bir kökten geldiği; Arapça veya İran asıllı olduğu yönünde çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Ancak dinin tarifi konusunda bir birliğe ve kesin bir sonuca ulaşamamışlardır. Sözlüklerde: *ceza, mükâfat, hüküm, hesap, itaat, ibâdet, âdet, hâl, şeriat, kanun, yol, mezhep, millet* vs. gibi çeşitli anlamlar verilmiştir. İslam öncesi Türkler, *din* kavramı için benzeri anlamlarda Sanskritçe *darm*, Soğdca *nom* ve *den* gibi kelimeler kullanmışlardır.

Terim anlamıyla **din**, çeşitli sözlük anlamlarını içeren, fert ve toplumların, inanç ve ibâdet dünyalarını kuşatan bir kelimedir. Örneğin Gazali, dini "Allah ile kul arasındaki ilişki olarak" tarif etmiştir.

Din kavramının gelişmesinde farklı dinden olan çeşitli dindarlıkları yakından tanımanın önemi büyüktür. Bir başka ifadeyle ferdin diğer din mensuplarının manevi tecrübe ve ibâdetlerini bilmesi, kendi diniyle kıyaslaması, ferde anlama zenginliği, ufuk genişliği verecektir. Bu gelişme Batı'da Aydınlanma Devri ile yeni keşifler ve koloniler vasıtası ile kendini göstermiştir. Ancak kilise çevrelerinin Hristiyanlık dışı dinlerdeki inanç ve ibâdetleri, Hristiyanlıkla karşılaştırmaları başarılarını gölgelemiştir. Hristiyanlığı yegâne hak din, hidayet yolu görmeleri, diğer dinlerin evrensel özelliklerinin gözden kaçmasına sebep olmuştur.

Din kavramının gelişmesinde iki ana unsur büyük rol oynar: bunlardan biri, tenkitler ve bu tenkitler karşısındaki inananların kendi dinlerini ve kaynaklarını müdafaa gayretleri; diğeri yabancı dinlerle artan tanışmalar ve edinilen ufuk zenginliğidir. Batı'daki din bilimleri alanındaki gelişmelere ülkemiz 19.yy. sonlarından itibaren ilgi gösterilmiş ve İlahiyat Fakültelerine Dinler Tarihi, Din Sosyolojisi ve Din Psikolojisi, Din Felsefesi vs. gibi dersler konarak, İslam'ın ilk dönemlerindeki canlılık ve hareketliliğin yeniden kazanılması planlanmıştır. Araştırmacıların ve araştırmaların artmasıyla yeni filizlenmelerin varlığı ve başarısı da dikkati çekmektedir.

Ferdin özel veya cemaat içindeki davranışlarında onun şuur altına tesir eden dindarlığıdır. Bu ferdi dindarlık, ferdin iç dünyasındaki duygusal alanı yansıtır: Aslında dinî hayat iki kaynaktan beslenir. Birincisi, insanın kendini Yüce Varlık'a teslim etmesi ve yöneldiği manevî güç tarafından yönlendirilmek istenmesidir. Nitekim Hz. Süleyman'ın sâlih amellerde bulunmayı kendisine ilham etmesi için Allah'a dua ettiğini Kur'an-ı Kerim (En-Neml,19) haber verir. İkincisi, ferdin iç duygusu ile, Tanrı ile bağını geliştirip onunla gönül birliğine ulaşma çabasıdır. Zaten dinî hayat bu tecrübenin sürekli yenilenmesinden başka bir şey değildir. Duygusal taraf, şekillenerek

cemaate tesir ederse, ferdi tecrübe iç derinliğinden dışa doğru kuvvet kazanır, diğer fertleri de harekete geçirir, gelişmeyi sağlar.

Dinin başlangıcından itibaren bünyesinde rasyonel unsurlar da yer almaya başlar. Ancak bunlardan bazıları dinin gelişmesinde büyük rol oynamakla birlikte, matematiksel değerlere ulaşamaz. Rasyonellik daha çok belirli manevi tutumlar şeklinde kendini gösterir ve duygusallığa karşı durur. Duygusallığı frenlemeye, ona hâkim olmaya çalışır.

Rasyonelliğin şekillendirici gücünden dini tartışmalar doğar. Birinin veya diğerinin galip gelmesi, hayalin nereye yoğunlaşacağına, varlığa ve tabiata veya şuur ve düşünceye bağlıdır. Hayalde meydana gelen *güç hissi* ise bağlı olduğu düşüncede ifadesini bulur, düşüncenin kararlılığına yönelir. Bununla birlikte dini tecrübedeki duygu ve muğlâklık, şuur dışılık veya düşünceye dayalı berrak şuur hali, akılla karşı karşıya gelebilir; akıl ve his birbiriyle mücadele edebilir. Neticede akıl, dini tecrübe ve düşünce teşekkülündeki tasavvurları kontrolü altında tutar. Bunun temelinde yine çeşitli dindar insan tipleri ve onların ruhsal hayat şekilleri vardır.

1. Dinin Ana Objesi

Din, insan ile dinin konusu kutsal varlık arasındaki ilişki olmakla birlikte, biz genellikle dinin konusunu ve merkezini *Tanrı*'da görürüz. Tanrıdan söz ederiz. John Hick gibi bazı filozoflar ise, *Tanrı* kelimesinin İslam, Hristiyan vs. gibi, dinlerde kendi tanrı tasavvurlarını çağrıştıracığı, Doğu dinlerini kapsam dışı bırakacağı endişesiyle, onun yerine *Hakk* (the Real) terimini kullanmayı tercih ederler.⁵ Biz mutlak varlıklar arasındaki ilişki üzerinde pek durmayız. Tanrı'dan söz ederken ekseriya ferdi akıl ve idare ile donanmış **Ulu Bir Varlık, Nihâf Varlık**'tan söz ederiz. Hâlbuki biz Nihâf Varlığın bizzat kendisi hakkında değil, belli bir formda bize gelen tezahürleri hakkında konuşabiliriz. Ayrıca bir dildeki ifade formu, diğerine de yabancı olabilir. Bu durumu da göz önünde bulundurmamız gerekir.

Dinin yüzeysel, tarihî görünümleri arkasında, ifadesinde güçlük çekilen, görünmeyen bir büyüklük tarafı da vardır. Bu büyüklük, dinin merkezî konusudur. Genelde bu **Tanrı**, merkezî obje olan **Nihâf Varlık** kavramıdır. İnsan din içinde bununla haşır-neşir olur. Dua ve takdimelerle ona yaklaşmaya çalışır. Yalvararak, ricada bulunarak ona doğru ilerlemek ister. Bu konu, bu ilişki düşünce merkezinde olmaktan daha ileri bir şeydir. Bir ideal, bir hayat nizamı olmanın ötesinde bir objedir.

Dinler Tarihi ve Din Felsefesi araştırmaları, bu objenin sadece tarihî gelişmeler seyrinde şahıs olarak tasavvur edilen bir tanrı da ortaya çıkmadığını, onun pek çok tezahür şekilleri içinde de tanındığını ortaya koymaktadır. Zaman ve mekâna göre, tarihi seyir içinde algılanma farklılıkları olmakla birlikte, O'nun tarif edilemez olduğu gerçeğini kabul etmemiz gerekir. O'nun ezelde ve insan dışında olduğunu, aşkın olarak görüldüğünü ifade ederiz. Dini gözlemler ve anlatımlar ise, dindar insanların kendi ifadeleri ve tarihî tecrübeleridir. Kutsalın merkezî varlığını bir ışık kaynağına benzetirsek, merkezden aydınlanan diğer varlıklar da ışıkla ilişkileri oranında kutsallık kazanırlar. Nitekim putperestlikteki put objesi olan taş, ağaç vs. gibi nesnelerin kutsallığı, kendilerinden değil, içlerinde barındırdıklarına inanılan tanrısal ruh veya güçten kaynaklanmaktadır. Taşa taş, ağaca ağaç olarak tapan tarihte hiç bir topluluk yoktur. Kutsal nesneler, objeler, derûnî kutsalla, yani tanrıyla ilişkisi derecesinde kutsal sayılır. İnsan duyuları ile kutsalı kavramaya çalışırsa, Tanrı (kutsal) veya tanrısal kuvvet alanı (numinose), bütün dinlerin hayat kaynağı ve derûnî sırrı olur. İslam bunu Tanrının zâtî ve sübûtî sıfatlarının tezahürü olarak ifade eder. Bu sıfatların çeşitli durumlardaki tecrübeleri, bütünü çeşitli cüzlerinin birer tecrübesidir. Kutsal tezahürlerin ve tecrübelerin bir araya gelmesiyle, kutsalın daha üst derecede idrakine ulaşılır. Bu sebeple insanın kutsalla ilgili çeşitli deneyimleri üzerinde durulur.

2. Kutsalın Özellikleri

Din Bilimleri'nin *Tabu* ve *Mana* gibi kavramları, ilkel kavimlerde rastlanan kendisine has kavramlar olmakla birlikte, dinlerde ve günümüz insanların deneyimlerinde **kutsalla** ilgili ortak özellikler de bulmak mümkündür. İslam âlimleri bunu zâtî sıfatlar olarak anlatırken, Tanrı'ya atfedilen diğer özellikleri de *subûtî sıfatlar* olarak sınıflandırmışlardır:

Başta varlık sıfatı gelir. O *vacibü'l-vücut*'tur. Varlığı zorunlu olan varlıktır. O olmazsa, hiçbir varlık, yaratık olmaz. Kâinatın ve içindekilerin tüm varlığı Ona bağlıdır.

Zâtî sıfatlarından diğeri *kıdem*'dir. *Ezeliyet*'tir. O'nun öncesinin ve başlangıcının yokluğudur. Geçmişe ne kadar gidilirse gidilsin, O'nun var olmadığı bir zamanın düşünülememesidir. Kur'an (Hadid,3) bu durumu *O ilk ve sondur*, beyanıyla açıklar.

Diğer sıfatı *beka* da, sonu olmamak, *ebedî* demektir. Kur'an bunu (Rahman,27) *Kudret ve ihtişam sahibi olan Rabbinizin zatı sonsuza dek kalıcıdır*, beyanıyla ifade eder. Diğer sıfatı da İbrahimî dinler için *vahdaniyet*'tir. Varlığının tekliğidir. Onun zatından cüz ve parçalar

olmamıştır. Eşi ve bezeri, oğlu ve kızı veya kısmi *avataraları* (inkarnasyonları) düşünülemez.

Tanrı'nın bir başka özelliği de, varlığının kendinden olup, başkasından olmamasıdır. Buna *kıyam-ı binefsihl* de denir. Bir başka yaratıcıya muhtaç olmamasıdır: *Allah, kendinden başka ilah olmayan, diri, kendi zatıyla mevcut, bütün varlıkların yegâne kaynağıdır (Bakara,255).*

Kutsalın zatıyla ilgili ezeli özelliklerinden bir değeri, kendine has bir *keyfiyeti* oluşudur. Yarattıklarıyla zatı arasında derin bir uçurum bulunmasıdır. O insanî olan bütün özelliklerden ve mahlûkat dediğimiz dünyevî şeylerden başkadır, ayrıdır. Bununla birlikte onun özellikleri dünyevi şeylerde, olaylarda kendini gösterebilir. Ancak Tanrı'nın yaratıklarından ayrı olduğu, yaratıklarına benzemediği, onun *bambaşkalığı (muhafeftün lil-havadis)* üzerinde ilk duran mistik filozoflar olmuşlardır. Ulûhiyetin insandan ve diğer yaratıklardan farklı olduğunu hissetmişler ve kavramışlardır. Eflatunculuk, tanrısâlin bambaşkalığını *ulûhiyetin saf varlığı* tasavvuru ile; Yeni Eflatunculuk da *varlığın öte tarafı* formülleriyle dile getirmişlerdir. Nitekim Tanrı'yı görmek isteyen Hz. Musa, Tanrı'ya bakamamış, onu görmeye gücü yetmemiştir. Upanişatlar'daki Atman tasvirinde de Tanrı zıtlıklarla anlatılır. En büyüktен daha büyük, en küçükten daha küçük, öyle de değil, böyle de değil. O "neti neti", yâni "değil değil"dir. Özellikle mistik sistemler ve diğer din şekilleri ulûhiyeti anlatabilmek için daima ism-i tafdil kullanmışlardır.⁶ Eski kültürlerin ilâhlarını çoğunlukla ürperti verici cin, hayvan veya canavar suretlerinde tasvir eğilimleri altında, ulûhiyetin bambaşkalığı, mahlûkata benzemediği şuurunun ifadesi olmalıdır.

İslam âlimleri Allah'ın, yarattığı mahlûkattan hiçbirine benzemediği anlatımında, zatıyla ilgili sıfat olarak "*Muhafeftü'n-lil-havadis*" deyimini kullanmışlardır. Biz Allah'ı nasıl düşünssek düşünelim, O, bizim düşündüklerimizden, tasavvur ettiklerimizin hepsinden başkadır, hiç birine benzemez. Çünkü tasavvur edebileceğimizin hepsi sonradan yaratılmış, başkasına muhtaç şeylerdir. Sonradan yaratılan her şey bir diğerine bazı yönlerden benzeyebilir. Allah ise, hiç bir yaratığına benzemez. O kendine özgü, mahlûkatın dışında bir varlıktır.⁷ Nitekim bir hadiste Allah'ın zâtının değil sıfatlarının düşünülmesi tavsiye edilmektedir.

⁶ Goldammer, 54.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

⁷ M. Aydın, İslam Dini İlimihali, Konya 1981, 80-81.

Dinler, Tanrı ve onun kutsallığı ile yaratıkların kutsallığı arasında bir ayırım yapmıştır. “*Muhalefetün-lil-havadis*” sıfatı mahlûkat için geçerli değildir. Mahlûkatla ilgili kutsallık şuuru, ulûhiyetten farklıdır. Mahlûkatla ilgili bambaşkalık ekseriya kemiyet olarak düşünülür. Kutsal ise, daha büyük, daha zengin, daha kuvvetli, daha saf, daha güzel vs. gibi mahlûkatın her halinden ayrıdır. Bunlarla insan, daha önemli, daha kâmil ve daha kararlıyı düşünür. “Kutsal” ve “kutsal olmayan”ın karşı karşıya durmasında kutsalın ayrılığı, onun bambaşkalığı, farklılığı ifade edilir. Ancak bu iki kavramın karşı karşıya konmasının, dinin eski, homojen kültürüne yabancı olduğunu söyleyenler de vardır. Eski kültürlerde kutsal olmayan sanattan, literatürden söz edilmez. Ancak duruma göre bir şey, “kutsal” veya “bambaşka” olabilir. Bir şeyin kutsallığı sona ermişse, kutsallığını yitirmişse, ibâdetlerde kullanılmaz olmuşsa, artık o profanlaşmıştır. Ancak biri diğerrinin karşıtı değildir.

Sınırsız kuvvet sahibi ulûhiyet, “bambaşkalık” özelliği yanında “*çekindirci, ürpertici, korku verici*” sıfatlara da sahiptir. Konfüçyüs bir soru üzerine bunu şöyle açıklar: “*İnsanlara karşı vazifemiz kendimizi feda etmektir, ilâhlara ve cinlere karşı ise, onlara tâzim etmek ve onlardan uzak durmaktır. Buna hikmet denir*”.(Lun Yü, VI,20) “*Gücünü insanca hakkaniyete yönelt, semavî güçlere ve ruhlara saygılı ol ve mesafenı koru; buna bilmek denebilir*.”⁸

Konfüçyüs, tanrılardan uzak durmak gerektiğı hakkındaki nasihatıyla, ulûhiyetin çarpıcı gücü karşısında, hürmet gerektiren bir mesafede bulunulmasını tavsiye etmekte, bununla çok eski bir dini fenomeni, dini tecrübeyi veciz bir şekilde anlatmaktadır.

Politeist dinlerde bazen tanrılara zâlimce işlerin atfedildiğı dikkate alınırsa, duyguların şiddeti, ateş, su, zelzele felaketlerinden yok olma korkusuna kadar uzanır. Dualist sistemlerde ise, hayır ve şer hakkındaki öğretilerde şerri Tanrı’dan ayırarak şeytana yükleme gayretinin temelindeki düşünce de, burada yatıyor olmalıdır. Dinsel anlatımların inceleşmesi, tefekkürün derinleşmesi de burada etkin rol oynamış olabilir. Özellikle eski dinlerde savaş ve ölüm ilâhlarının bulunması, ulûhiyetin ürpertici ve korkutuculuğunun dışa yansımaları olmalıdır.

Bazı politeist inançlar Tanrı’yı korkutuculuğı yanında, kendini gizleyen “*yabancı*” olarak da görürler. Nitekim Eski Yunan’da Dionysos “yabancı biri”; yabancı bir seyyah olarak düşünülürdü. Gnostisizm de Ulu Tanrı’nın “yabancı” olduğunu düşünürdü. Nitekim Hristiyanlığın ikinci yüzyılında Marcion, İsa’nın ulûhiyetini âlemin yaratıcısı Yahve

⁸ Ezra Pound, Konfüçyüs, (Ter. Ahmet Yücel), İst.1981, s.116.

dışında “Yabancı Tanrı” olarak tasavvur etmiş ve İsa’nın “Gerçek Tanrı” olduğunu iddia etmişti. Hint Kutsal kitaplarından Bhagavadgita’da da Prens Aryuna savaş arabasının sürücüsünün maskesinin düşmesi üzerine tanımış ve onun kahredici, büyük tanrı “Krişna-Vişnu” olduğunu anlamıştır. Romalılarda da Jüpiter’in tanrısal büyüklüğünü görmek isteyen Tanrıça Semele’yi, Jüpiter’in ışığı ve ateşi yok etmiştir.⁹

İnsana ürperti veren, korku veren tanrı suretleri (putlar da) tanrıların korkutucu, ürkütücü oldukları düşüncelerini yansıtır. Onun bu dünyaya ve insanlar âlemine âit olmadığını, ürperticiliğini ve olağan üstülüğünü ifade ederler. Ekseri dinlerde “*Tanrı korkusundan*” söz edilmesi boşuna değildir. Eski Ahid “*Senin korkundan bedenim titrer ve hükümlerinden korkarım*” der. (Mazmurlar,120). İslam’da da Allah’ın sıfatları arasında “*kahhar*” ve “*cebbar*” sıfatları bulunur. Kendisine karşı gelenleri ve zalimleri bu sıfatıyla cezalandırır.

Yaratılardaki kutsalın görünen bir işareti ve özelliği onun güç sahibi oluşudur. Kutsal, mutlak güç sahibidir. Güç olmazsa, o özelliğini kaybeder. **Güç**, Tanrının bir özelliğidir. O “tabiat kuvvetlerinde” tecrübe edilebilir. Bu güç, fırtına, volkan, su ve ateşte görünen, normal güçlerden çok farklıdır.

Ulûhiyetin güç tezahürleri çeşitlidir. Bu güç, eski devirlerde genellikle yıkıcı ve yok edici kuvvet olarak hissedilirdi. Ulûhiyetin bu korkunç ve tehlikeli kuvveti, dünya ve insan üzerinde hüküm sürmekteydi. Bu kudret ulûhiyetin yardım gücünde sıhhat vererek, adaleti yerine getirerek, nizamı kuvvetlendirerek kendini gösteriyordu. İnsanın çevresiyle ilişkilerinde, hayat-î ihtiyaçlarında¹⁰ ona yardımcı olan, düşman kuvvetlere karşı savunan, koruyan bir güç olarak aktif olabilmekteydi. Bütün bu kudret düşünceleri yüksek dinlerde Tanrının kudretine, onun üstün güç ve hâkimiyetine iman olarak yoğunlaştı.

Kutsalın kudret sahibi olduğu tasavvuru ferdî tezahürlerde de görülür. Güç, çok tanrıçılarda ferdî ilâh suretinde vücutlaşarak yaşamaya devam eder. Örnekleri genellikle Hindi-Avrupâi kavimlerin dinlerinde görülür. Harp tanrısının kudret temsilcisi İndra’dır. Rudra ise, tanrısal kuvvetin karanlık ve şeytanî tarafını temsil eder. Kırmızı ve siyah görünür, despot bir hava tanrısıdır. Hastalık ve sefaletleri gönderen odur. Baskı ve zulüm akınlarında Şiva onunla birlikte hareket eder. Fakat bu menfî gücü, daha çok Şiva’nın zevcesi Durga veya Kali kullanır. Kali, büyük öldürücü ve yok edici sayılır. Avrupa da ise, ilâhî kudret düşüncesi Zeus-Jüpiter ve Herakles’de yoğunlaşır. Cermenler’de Thor-Donar ve Odin-Wodan kudret ve gücün temsilcileridir. Slavlarda

⁹ Goldammer, 60.

¹⁰ Goldammer, 55.

Perun “gök gürleten”dir. Tanrısal gücün müşahhaslaşmış temsilcilerine Sami dinlerde de rastlanır. Fırtına, hava, dağ ve yeraltı dünyası ilâhları müşahhaslaştırılmıştır. Erkek ve dişi suretlerde ortaya çıkarlar, ülke ve halkını korurlar. Düşmanları, kötülerî zâlimleri yok ederler. İsimlerinin İstar, Marduk, Assur veya Ba’al oluşu onlarla ilgili tasavvurları değiştirmez. Güneş de kudret tasavvurları içine girmiştir. Güneş tanrılarında, Av ve Savaş tanrılarında görülen tanrısal kozmik güç yoğunlaşmış, müşahhaslaşmıştır. Aztekler’de Tezcatlipoca ve Hintlilerde Rudra bunun örneklerindendir.¹¹

Yahudiler’de Yahova, Müslümanlar’da Allah mutlak güç ve kudret sahibidir. Onun kudretinin sınırı yoktur, ulaşamadığı hiç bir yer yoktur ve kâinatın yegâne güç kaynağı odur.

Dinlerde insan ve tanrı arasında dostluktan ve kardeşlikten de söz edilir. Çeşitli inkarnasyonlar ve avatara rivayetlerinde Tanrı’nın insan oluşu anlatılır. Özellikle Hinduizm’de Vişnu’nun *avataraları*, Budizm’de *Bodhisatvalar*, Lamaizm’de *Tulku* (değişen vücutlar) olarak görünürler. Romalılarda hidayetçilerin, kurtarıcılarının beklenmedik anlarında “insan suretinde” birden bire görünümvermeleri, “Tanrı Dostluğu” düşüncesinin ürünüdürler. Cermenlerde de insanları ferden koruduğuna inandıkları *dost tanrı* inancı vardı. Mahabhara’daki Aryuna’nın harp arabasını Vişnu-Krişna’nın kullanma hikâyesi de “tanrı dostluğu” tasavvurunun bir ifadesidir. İslamda da peygamberler tanrının dostluğundan sıkça söz ederler. Nitekim Allah’ın güzel isimleri ve sıfatları arasında: *Karîb, Mucîb, Habîb, Muhsin, Rahman, Rahîm, Gaffar* vs. gibi sıfatlar onun dost ve sevgi yönünün ifadeleridir.

Kutsal tecrübenin iç sebepleri arasında, kendini pek çok noktalarda aciz hisseden insanın üstün kuvvet sahibi ulûhiyet tarafında hâkim olunmak, korunmak ihtiyacı hissettiği görülür. İnsan ulûhiyetin güçlü hâkimiyetine kendini teslim etmeğe çalışır. Dindar insan onun tarafından hâkim olunmak ister. Ulûhiyetin karşı konulmaz gücü karşısında pasifliği tercih eder.¹²

3. Mana ve Tabu

İlkel toplumlarda ise kutsal güç Mana ve Tabu şeklinde görünür: İnsan bazen açıklamasında güçlük çekilen, yadırganan güç tezahürleriyle, olağan dışı tabiatüstü olaylarla karşılaşır. Bu güç çok değerli faydalı olabildiği gibi, tehlikeli ve zararlı da olabilir. Verimlilik ve iyilik getirdiği gibi, felâket de getirebilir. Modern din bilimleri, bu gizli,

¹¹ Goldammer, 57.

¹² Goldammer, 57.

tabiatüstü gücü ifade için, ilkel bir dine sahip olan Malenezyalıların kullandıkları merkezi tabir olan “*Mana*”yı seçmişlerdir. İlk olarak Max Müller tarafından 1878 de kullanılmıştır. Daha sonraları bu deyim çeşitli araştırmacıların dikkatini çekmiş ve derinlemesine araştırmışlardır. Malenezya için genel bir tabir de değildir. Bazı Malenezya kabilcleri bunu bilmezler.¹³

Misyoner Codrington 1891 de “*Mana*” hakkında şu açıklamayı yapmıştır. “*Mana bir güç, bir tesirdir. Fiziki değildir. Bir anlamda tabiatüstüdür. Fakat kendini o, nesnel varlık gücünde, bir insanın sahip olduğu her türlü güç ve yetenekte gösterir. O muayyen bir nesneye, objeye de bağlı değildir, fakat her nesne tarafından taşınabilir. Ruhlar ona sahiptir ve onu başkasına aktarabilirler; Malenezya dinine göre, insan bu gücü kazanabilir veya özel bir menfaat için kullanabilir*”.¹⁴ Mana müşahhas bir ulûhiyet değildir. Panteist anlamda tabiatüstü bir şahsiyet de değildir. Yine sınırlı tezahürlerde görülen “sonsuz”da değildir. Ancak o, elektrikle mukayese edilebilecek gizli, büyü, sırlı bir güçtür. Bu güçü ihtiva eden nesnenin adı da “*mana*”dır. Mesela ekin tarlasında iyi mahsulé sebep olan, bereket getiren gizli taşlar mana’dır. Yine, mana boyunda taşınır ve taşıyana av esnasında uğur getirir, hayvan kesiminde kuvvet verir. İnsan cesedindeki kemikler de mana’dır, manaya sahiptir. Büyü sözler ihtiva eden bir şey de manadır. Manalı bir varlığın ismi de mana’dır. Kuvvetli veya zayıf, devamlı veya geçici özellik olarak da kendini gösterebilir.

Her ne kadar mana’nın bir keyfiyet olup olmadığı hususu tartışılmakla birlikte, kendine has bir kaliteden, keyfiyetten söz edilebilir. Bu gizli gücün, objenin kendisi olup-olmadığı veya objenin içinde bulunup bulunmadığına karar vermek mümkün değildir. Kısaca mana da “*nötr bir güç*” bulunduğu kanaatini açıkça ifade edebiliriz. Nerede biraz alışılmamış, büyük, etkileyici, başarılı bir şey kendini gösterse, manadan söz edilir. Basitçe, bir şey müessirse manadır, müessir değilse, mana değildir. Kabile reisinin gücü, ülkenin şansı mana üzerine sükûn bulur. Eğer insan bir taşa alışılmamış bir güç hissederse, sebebi onda bulunan mana’dır. Mana da fiziki güçten ayrı bir kuvvet vardır. İyi bir savaşçı başarısını kılıcına ve kendi gücüne yüklemeyi, başarısının ölü bir savaşçının kendisine verdiği mana gücünden geldiğini söyler. Bu mana, savaşçının boynunda taşıdığı küçük bir taş amulette (uğur taşı, muska vs.) veya kuşağındaki bir levhacıkta veya söylediği bir “dua formülünde” bulunur. Bahçenin verimliliği, kayığın

¹³ Mircea Eliade, Die Religionen und das Hellige, Elemente der Religionsgeschichte, Darmstadt, s. 43. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

¹⁴ Gerardus van der Leeuw, Phänomenologie der Religion, 2. Baskı Tübingen 1956, s. 4.

hızla gidebilmesi, ağa balıkların dolması mana sahibi olmasına bağlıdır. Yani etkili, yaratıcı, dinamik görünen her şeyin ismi mana'dır.¹⁵

Gizli kuvveti ifade eden, mana kavramının diğer dinlerde de bulunup bulunmadığı araştırmacılarca incelenmiş ve mana kavramına yakın veya paralel kelimeler diğer dinlerde de tespit edilmeğe çalışılmıştır. Mesela Kuzey Amerika Kızılderili kabilelerinden Sioux'larda "*wakan*" veya "*wakanda*", Algonkinler de "*manitu*", Irokeslerde "*orenda*" kavramları "*mana*"ya benzer.¹⁶ Batı Afrika'da tabir "*kra*" veya "*nzambi*", Pigmeler'de "*megbe*", Avustralyalılar'da "*yaya*"dır. Sumatra'da Dayaklar "*petara*" ve Bataklar "*tondi*", Malagasiler "*hazina*", Bantular "*nzambi*" kelimelerini kullanırlar. Bu gizli kuvvet ifadelerinden wakanda, manitu ve nzambi kelimeleri ile ilk ata, yaratıcı anlamında da kullanılır. Yahudilerde "*barah*", Araplarda "*bereket*", Hinducermenlerde "*brahman*", *tapas*" ve Avestada "*hvarinah*" kelimeleri mana anlamında açıklanmışsalar da, aralarında ince farklılıklar olabileceği de şüphesizdir.¹⁷

İnsan, temiz olmayan veya kutsal sayılan nesneye, çevreye, zamana dinsel hazırlık yapmadan tehlikesizce yaklaşamaz. Bu durum etnologlarca Polinezya dilinden alınmış bir kelime "*Tabu*" ile ifade edilir. Bununla insan, tehlikeli fiil ve nesnelerden korunmuş, tecrit edilmiş olur. Tabii, insanın ondan mümkün olduğu kadar çekinmesi, uzak durması gereken şey anlamındadır. O "açıkça adlandırılan"dır.

"*Tapui*" kutsal yapmak anlamına gelir. Bir çeşit uyarı'dır: Dikkat! Yüksek gerilim! vs. gibi uyarı ifade eder. Eğer bir kimse *tabu* sayılan bir insana, bir nesneye veya bir hayvana dokunursa o kimse de tabu olur ve bazı yemekleri yerken ellerini kullanamaz. Artık onun tehlikeli, gizli bir güçle dolu olduğuna inanılır. Ondaki bu tehlikeli durum, yalnız kendisi için değil, diğer insanlar için de geçerlidir. Tabu ilan edilen nesneye tesadüfen dokunan kimse de, o nesne gibi tabu sayılır. Bu durumdan kurtulmak, normal hâle dönebilmek için, insanın çeşitli dinsel temizlik işlemlerini yerine getirmesine ihtiyaç vardır. Temizlik işlemlerinden sonra o kimse "*Noa*" olur. "*Noa*" tabu'nun zıddı bir deyimdir.¹⁸

Dini yasaklar da bir çeşit tabu sayılabilir. Bir yasağı çiğneyen kimse, tehlikeli duruma girmiştir. Bunun neticesinde her an kendisine bir felâket, bir musibet gelebilir. Polinezya'da bir cesede dokunan kişi, gerekli temizlik işlemini yapmazsa, her an büyük bir tehlike ile karşı karşıya gelebilir. Başına bir kaza gelebileceği gibi, ciddi, bir hastalığa da

¹⁵ Eliade, 43.

¹⁶ Goldammer, 66.

¹⁷ Eliade, 46.

¹⁸ Widengren, 20.

yakalanabilir. Normal duruma dönmesi için, bir an önce dinsel temizlikte bulunması, murdarlıktan kurtulması gerekir.¹⁹

Kenya'da Kikuyu kabilesinde "tabu" kelimesi, "istenmeyen dini durum" anlamındadır. Eğer bir kimse, tabu halinde bulunursa, ya hastalanır veya ölür. Tabu durumundaki kimse, bu halden kendisi kurtulamıyorsa, bir rahibin, bir büyücünün yardımına, gözetimine ihtiyacı var demektir.

Tabu olan davranışlar çeşitlidir. Bunların sınıflandırılmasını kesin kurallara bağlamak güçtür. Mesela bir kimsenin bir cesede dokunması veya üzerinden atlaması tabu'dur. Fakat kulübesinden dışarı çıkarken ayağı sürçen veya yere düşen kimse de tabu olur. Kurtulabilmesi için, ya komşularından biri gelinceye kadar yatar vaziyette beklemek veya bir koyun kurban etmek zorundadır.²⁰ Yatağının yan dikmesi kırılan kişi de tabu'dur. Kurtulabilmesi, temizlenebilmesi için yatağından kalkmak zorundadır. Bir sırtlanın köyü kirletmesi veya bir çakalın köyün içinde uluması da köy ve sakinlerinin tabu olmasına sebep olabilir.²¹

Tabu'nun İslâm dünyasında ki karşılığını yaklaşık *murdarlıkla* ifade etmek mümkündür. Murdarlığın (tabunun) sirayeti mekanik olarak düşünülür. Bu düşünceye göre, içinde bir kimsenin öldüğü kulübedeki üzeri açık bulunan her şey kirli, murdar sayılır. Ancak eşyanın üzeri örtülmesiyle kirliliğin kap ve kaçaklara sirayeti önlenmiş olur. Yani bir tabu kaidesiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Meselâ, hükümdar saçını tıraş ettirmesiyle, manen kirlenmiş sayılır. Banyo yapmadan atına binemez, tahtına oturamaz, hizmetçilerini çağırılmaz.²²

Madagaskar'da "tabu" kavramını ifade eden kelime "*fady*"dir. "Kutsal yasak, yakın akraba zinası" gibi anlamları vardır. Ayrıca "tehlikeli şey" anlamına da gelir. Adaya getirilen ilk atlar, fady idiler. Aynı şekilde misyonerlerin adaya getirdikleri tavşan, tuz, karabiber, jüt vs. gibi yeni hayvan ve yiyecek maddeleri, bitkiler fady idiler. Ancak bu tabuluk uzun sürmemiş kısa zamanda üzerlerindeki tabuluk kaybolmuştur.²³ Madagaskar dilindeki diğer bir tabu ifade eden kelime, "*loza*"dır. Tabii düzene aykırı, karşı veya norm dışı şeyler loza'dır. Ölüm ve hastalık, beklenmeyen şeydir. Ölüye dokunmak, ona bakmak, adını söylemek vs. Loza'dır, yasaktır.²⁴

¹⁹ Widengren, 21.

²⁰ Widengren, 21.

²¹ Widengren, 22.

²² Widengren, 23-24.

²³ Eliade, 38.

²⁴ Eliade, 39.

Eski Yunan'da da benzeri kavram vardı. Mesela kral ve yabancı kişi "*Aidos*", yani çekinme ve uzak durma nesnesidir. Onunla insanın arasında bir mesafe bırakması gerekir. Kral her yerde güçlü olarak bilinir. Ona yaklaşırken büyük dikkat sarf edilmesi gerekir. Yabancı kişi de muhtemel bir güç taşıyıcısı olabilir.

Endonezya'da bir avcı bir şey avlayamıyorsa, bu onun lânetlendiğinin işaretidir. Bu hal açıkça bilerek veya bilmeyerek her hangi bir tabuyu çiğnediği anlamına gelir.²⁵

Tabu'nun çiğnenmesi veya ona temasla gelen uğursuzluk ve felâketler, tabunun cezalandırması değildir. Tabunun bozulmasında ceza yoktur. Ortaya çıkan durum, menfi gücün otomatik neticesidir, çarpılmadır. O tanrısal bir irade değildir. Tanrısal adalet de değildir. Elektrik gibi, kim tele dikkatsizce dokunursa çarpılır. Özetle tabu bazı nesne, şahıs ve fiillerde çok zengin örnekleri bulunan potansiyel negatif bir güçtür. Dikkatsizce yapılacak bir temas, bu menfi gücün diğer bir varlığa geçmesine sebep olabilir. Korunmak için, bazı dinsel temizlenme ve taharet kurallarına dikkat etmek ve yerine getirmek gerekmektedir. Müslümanlar arasındaki kutsal yerlere ve zamanlara riayet etmeyenlerin, saygı göstermeyenlerin işlerin de uğursuzluk olacağına dair inançlar, tabunun paraleli sayılabilir. Mesela kutsal günlerde yapılan birleşmelerde meydana gelecek çocuğun sakat olacağı, bir türbeye saygısızlık gösterenin lânetleneceği vs. gibi misalleri çoğaltmak mümkündür.²⁶

4. Yöntem

Din Bilimlerinin ana hedefi dinin merkezine, en kutsala yani ulûhiyete ulaşmadır. Bunun için önce, görünen nesnelerden araştırmaya başlar. Sonra da insanoğlunun ulûhiyetle ilgili verdiği cevapların katmanlarına ulaşmaya gayret eder. Çünkü ruh maddî şeylerle temasa geçince uyanır. Manevi tecrübelerin yolu duyuşsal tecrübelerle, bir çiçekle, bir bulutla vs. ile açılır. Rüzgârın varlığı çimenlerin hareketinden, denizde dalgalardan anlaşılır, görülür. Görünmeyen Allah'ın varlığı da, Kur'an'ın âyet ismini verdiği yaratıklarından anlaşılır. Nitekim âyet yalnız tanrı sözü için değil, mahlûkat için de kullanılır. Bu ifade tarzına *lisanül-hal* (hal dili, durum dili) denir. Yaratılışındaki sanatla, güzelliikle, sanatkârına da işaret etmektedir. Tanrı isteklerini peygamberleri vasıtasıyla sözle ifade ederken, varlığını yaratıklarıyla göstermekte, işaret etmektedir.

²⁵ Leeuw, 31.

²⁶ Leeuw, 32.

Dinin hakikatine ulaşmada din bilimcileri çeşitli yöntemler ortaya koymuşlar ve tartışmışlardır. Fenomenologların yöntemleri ve bakış açıları, soruna yaklaşım tarzları arasında da farklılıklar görülmektedir.²⁷

Çalışmamızda metot bakımından kendisini örnek aldığım F. Heiler, dinin varlığını anlayabilme yöntemlerini üç ana gruba ayırır²⁸ ve şöyle açıklar:

Birinci yol *yüzeysel kesittir*. Bu yöntemde her bir din, tarihi ve coğrafi bakış açısından ele alınır. Ülkemizde bu güne kadar yazılmış, genel dinler tarihlerinin ana yöntemi budur. Tarih öncesi veya ilkel dinlerden başlayıp Doğu'nun ve Batı'nın ölü veya yaşayan din kültürlerini incelerler. Bu yöntemde derinlikten çok genişlik dikkate alınır. Her bir dinin tarihi, gelişmesi, diğer dinlerle ilişkisi ayrı ayrı incelenir. Her bir din kendi içinde tanınmaya çalışılır. Dinlerin universal varlığı ve ortak konuları üzerinde durulmaz.

İkinci yol *enine kesittir*. Burada dinlerin çeşitli tipleri sosyal özelliklerine (kabile, halk, imparatorluk, evrensellik) göre, Tanrı tasavvurlarına (ruhçu, politeist, henoteist, monoteist veya panteist) göre, hayata bakışlarına (dünyayı benimseyen, dünyayı reddeden vs.) göre, psikolojik özelliklerine (mistik, sosyal, akılcı, duyusal) göre incelenir. Dini tipolojiyle ilgili çalışmalar bunun örnekleridir. Gustav Mensching'te olduğu gibi.²⁹

Üçüncü yol, *yoğun dairesel* bakıştır. Burada insanlığın dini bir bütün olarak ele alınır. İlkel veya yükseklik ayırımı yapılmadan birlikte incelenir. Her bir tezahür en ilkelinden en gelişmişliğine, ruhsalına kadar takip edilir. En dıştaki tecrübe objelerinin tezahürlerinden en içteki düşünce ve inanç objelerine ulaşılmaya çalışılır. Burada karşımıza bir biri ardınca sıralanan üç daire çıkar.

1. Dinin duyularla tecrübe edilebilen elementleri;

2. Manevî tasavvur ve düşünce dünyasının rasyonel elementleri;

3. Ruhsal tecrübe dünyasının, değer duyularının derin tabakaları ve mistik elementleridir.

Merkezde tanrısal gerçek bulunur ve dış tezahür dünyasını da üç dilim çevreler.

²⁷ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz! Mustafa Ünal, *Din Fenomenolojisi, Tarihçe Yöntem Uygulama*, Kayseri 1999, 214 s.

²⁸ F.Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961, s. 18-21.

²⁹ Bkz! Gustav Mensching, *Die Religion*, München 1952

Birincisi:

a. *Kült objesi kutsal nesneler*, kültün uygulandığı kutsal mekan ve kutsal zaman; kutsal nesnelerin, mekanın, zamanın, sözün, ibadet ve âyinlerin ölçüldüğü kutsal sayılar.

b. *Kutsal söz*: Tanrı sözü, dua, büyü söz, Tanrı isimleri, kehanet; kutsal yazı vs.

c. *Kutsal insan ve cemaat*. Bütün bunlar duyularla algılanabilir, görsel, işitsel objelerdir. Ulûhiyet etrafındaki duyusal alandır.

İkincisi:

Halkanın tasavvur dünyasını, görünmeyen Tanrı varlığının düşüncesi, resimleri ve görünen etkilerinin işaretleri teşkil eder.

Tanrı düşüncesi (ilahiyat),

Yaratılış düşüncesi (kozmoloji, antropoloji, ezeldeki durum),

Vahiy düşüncesi (İlahi arzunun açılımı, vahyi ve tebliği);

Hidayet düşüncesi (Hidayetçi ve hidayet yolu).

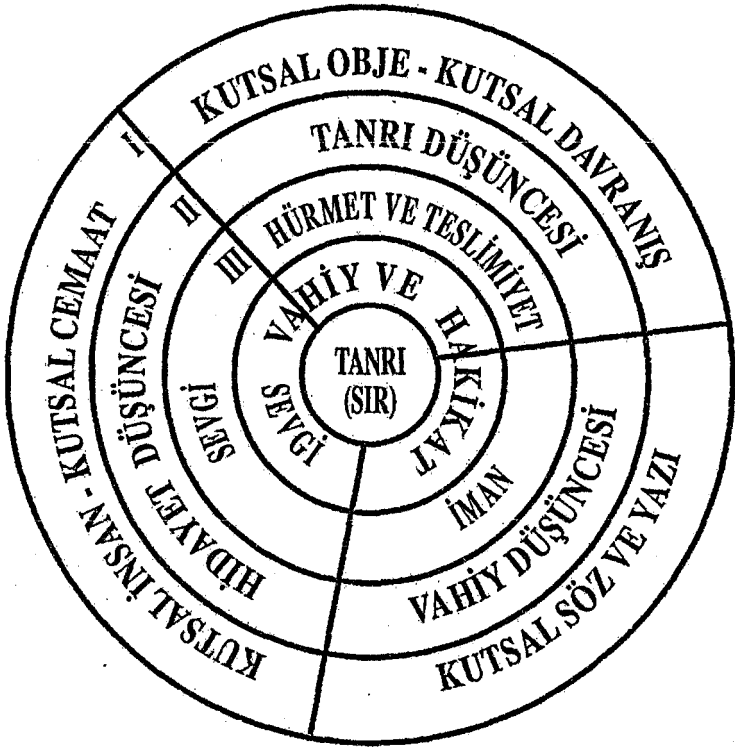
Ahret ve geleceğin gerçekleşmesi.

Üçüncüsü:

İç halka dinin tecrübe dünyasıdır. Bu halkayı saygı, korku, güven, sevgi, ümit vs. teşkil eder. Bunları ilham, aydınlanma, istiğrak, vizyon ve audisyon vs. takip eder.

Dördüncüsü:

Tecrübelerle kavranan mutlak kutsallık, hakikat, hak ve bunların merkezindeki ilahi sır, Mutlak Bir (Vahdaniyet)'dir. Bu kısım iç içe iki daireden oluşur: Merkezdeki mutlak sır, Tanrı (Deus absconditus), varlığı ve mahiyeti mahlûkatın kavramasına kapalı sırlı, mutlak varlık alanıdır. Onun çevresindeki kısım ise, Tanrının zati sıfatlarını açıkladığı, vahyettiği alandır. Çizelgede görüldüğü üzere:

(Çizelge F. Heiler'den tercüme edilerek alınmıştır)

- I. Dış Halka: Dinin Tezahür Dünyası.
- II. Daire: Dinin Tasavvur Dünyası. Tanrı ve vahiy anlayışının görünmesi.
- III. Daire: Dinin Tecrübe Dünyası.
- IV. İç Daire: Dinin Merkezi, Mutlak tevhid halkası.

I. BÖLÜM

KUTSAL TABİAT VE KÜLTSEL NESNELER

Literatür: F.Heiler. Erscheinungsformen und Wesen der Religion,Stuttgart,1961, 36-126., H.Tanyu, Türklerde Taşla İlgili İnançlar,Ankara 1968,278 s.; A. Schimmel, Die Zeichen Gottes, Die Religiöse Welt des Islams, München 1995, ss.24-74.

Evrensel dinlere göre, taştan güneşe kadar bütün tabiat tanrısai sanatın tezahür şeklidir. Putperestlik tecrit edilmiş bir tabiat nesnesine ibadettir; o nesnenin sembolik karakterinde yanılmazdır. Bununla tabiat içinde yaratıcı gücünü tezahür ettiren Tanrının büyüklüğü, küçültölmüş olmaktadır. Bu sebeple peygamberler ağaç veya taşlara tazim edilmesine karşı mücadele etmişlerdir.

Dünyanın çeşitli yerlerindeki tabiat şiirlerinde, tabiat Tanrı değil, tanrının bir eseri olarak ifadesini bulmuş ve yaratıcının ihtişamını, ilmini ve sevgisini gösteren deliller olarak ortaya konmuştur. *Ya Rab, işlerin ne çoktur! Onların hepsini hikmetle yaptın* (Mazmurlar.104,24). Yine şiirlerde yaratıcı tanrının hükümlanlığı, sonsuzluğu ve bağımsızlığı, politeistlerin tabiat tanrılarından ve tabiat tezahürlerinden çok daha kuvvetli bir şekilde ifade edilmiştir. Canlı veya cansız tabiata ibadet edilmemekle beraber, tabiat Ulu Tanrı'nın methiyesi için dile getirilmiştir. Hristiyan kiliselerindeki sabah ibadetlerinde Tanrı'nın eseri olarak tabiatın ihtişamını ifade eden ilahiler okunur.

Yaratıklar yaratıcı, dünyanın yenileyicisi ve kemalâta ulaştırıcısını işaret ederler. Augustin de bu husus çok güzel ifadesini bulmuştur:

"Yere sordum ve o dedi ki: Ben Tanrı değilim. Ve aynı şeyi yeryüzündeki her şey kabul etti. Denize ve derinliklere ve canlı ruhlar arasında sürünen hayvanlara sordum ve hepsi cevap verdiler: Biz senin Tanrın değiliz. Esen rüzgâra sordum ve içindeki yaşayanlarla beraber bütün hava cevap verdi: Anaximenes yanılıyor, biz Tanrı değiliz. Göge, güneşe ve yıldızlara sordum ve hepsi dediler: biz de senin aradığın Tanrı değiliz. Ben de onlara dedim ki, ben vücudumu nereye çevirsem, sizin kendinizin olmadığını Tanrım da haber veriyor; ondan bir şeyler söylüyor ve hepsi güf sesle bağırıyor: O kendisi bizi yarattı".³⁰

Yaratıklara hayat, kuvvet, güzellik ve neşe veren ulu kuvvet, ezeli ve ebedi sevgidir. Bu sevgi insanın kalbinde de bulunmakta, insan ve tabiatı birbirine bağlamakta ve insanı tabiatın bütün varlıklarına ve

tezahürlerine kardeş yapmaktadır. Hatta Fransizkus tabiatla konuşurken kardeş Ağustos böceği, kardeş kurt demekle kalmaz, cansız tabiata da güneş kardeş, ay kardeş, rüzgâr kardeş, ateş kardeş, yer kardeş diye seslenir.³¹

Buradan hareketle Schleiermacher dini tarif ederken, *kâinata bakmaktır*, der. Yine *Ben sonsuz dünyanın göğsünde duruyorum, şu anda ben onun ruhuyum, çünkü onun bütün kuvvetini ve sonsuz hayatını kendimin ki gibi hissediyorum*, demiştir.³²

İslam'a göre de bütün evren, tabiat Allah'ın yaratığıdır ve onun yaratma gücünün göstergesidir. Tabiat kanunları da yaratıklarının hayatını düzenleyen ilahi kanunlardır. Müslüman düşünürler tabiatı, Kur'an'ın *Zamanı geldiğinde insana mesajlarımızı [evrenin] uçsuz bucaksız ufuklarında ve kendi öz benliklerinde [bulduklarıyla] tam olarak anlatacağız.. (Fissilet,53)* ayeti ışığında anlamaya çalışmışlar, tabiatı Allah'ın fiili ayeti olarak görmüşlerdir. Bu gerçeği Kur'an (Rûm,19-29) sık sık tekrar eder ve onların Tanrı'nın işaretleri olduğunu kabul etmeyenleri, yalanlayanları uyarır. İnsanın yaratılışının, cinsiyetler arasında sevgi bağları yerleştirmesinin, göklerin ve yerin yaratılışının ve ondaki düzenin, renklerin ve dillerin farklılığının Tanrı'nın işaretleri, âyetleri olduğunu vurgular. Hepsinin, yaratıcı Tanrı'nın şahitleri, delilleri olduğunu söyler. Canlılardaki duyguların, anlayışların kendi eseri olduğunu ifade eder. İnsanların bu işaretleri düşünmelerini, gözlerini ve kulaklarını açmalarını, anlamaya çalışmalarını tavsiye eder.

Hayatın manevi yüzü yalnız maddî tezahürlerle açıklanabilir: Nitekim rüzgârın varlığı çayırların titremesiyle anlaşıldığı gibi, yaratılıştaki güzellik ve hikmetin tefekkürü yaratıcıya götürür. Kalp yaratıklara dokunarak mutlak varlığa ulaşmaya çalışır. Nitekim Kur'an sayfalarına dokunup hürmet eden kişinin gayesi, kâğıdı tazim değil, onda yazılı İlâhi söze hürmettir.³³

İlahi gerçeğin anlaşılması, Mutlak'ın tecrübesi görünen nesnelerden başlamakla olur. İnsanda bulunan Tanrıyı hissetme duygusu, görünen nesnelere bakarken uyanır. Nitekim Teistler bu ruhsal gerçeği dinî duygunun doğuşu olarak ifade ederler. Bunlara göre Tanrı kendini zahiri varlıklar vasıtasıyla, tanıtmak ve sevdirmek ister. Bu varlıkların başında tabiat gelir. Özellikle alışılmamış şekillerdeki taşlar, güçle dolu hissedilmiş, önünde hayranlık duyulmuştur.

Şimdi kültürel nesnelerle ilgili değerlendirmelere geçebiliriz:

³¹ Heiler, 95.

³² Heiler, 96.

³³ A.Schimmel, *Die Zeichen Gottes*, 18. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

1. Taşla İlgili İnançlar

Ne tarihte ne de günümüzde, taş "taş olduğu için" saygı gösteren kimseye rastlanmaz. Taşa saygı gösterilmesi, onda kutsal bir gücün, manevi bir gücün bulunduğu inancındandır. Kutsal taş ve içerdiği güç sarsılmazlığın bir işaretidir. O verimliliğin taşıyıcısıdır; ne kadar büyük ve alışılmamış bir şekle sahip olursa, kişilerde o kadar büyük kutsallık duygusu ve hayranlık uyandırır. Bu hayranlık ve gizem duygusu *Taş Kültünü* doğurmuştur ve Dünyanın her bölgesinde rastlanmakla birlikte, özellikle Sami kavimlerde büyük önem kazanmıştı. Samilerde taş daireler (gilgal) çok yaygındı. Hatta büyük taş blokların kült işlerinde kullanılması Megalit kültüre ismini vermişti. Taş yığınlarına (*cairu*), taş dairelere (*crumlech*) ve menhirlere Kelt ülkelerinde de rastlanır. Taş kültü çoğu yere kendi adını vermiştir. Bunların en meşhuru Eriha'daki (Yeşu 4,19 vd.) Gilgal ziyaretgâhıdır. Anadolu'da Gelinkaya, Oğlankaya, Kızkayası gibi yer isimleri de bunun örnekleridir. Kenanlılarda ve Finikelilerde Bethel-taşları çok yaygındı. Yunanlılar bunlara *baytulog* veya *baytulua* derlerdi. Hz.Yakub'un bir taş üzerinde uyurken gördüğü Gök Merdiveni rüyası, onu o taşın *bethel* olduğu, yâni manevî gücü ihtiva eden bir nesne olduğu ve bulunduğu yerin de kutsal mekân olduğu kanaatine götürmüştü. Uyandığında şöyle diyordu: *Gerçek Rab bu yerdedir ve ben onu bilmedim ve korkup dedi: Bu yer ne heybetli! Bu başka bir şey değil, ancak Allah'ın evidir ve bu göklerin kapısıdır.* (Tekvin 28,16-17). Daha sonra Hz. Yakub bu taşı takdis ederek üzerine yağ döktü. Bu bethel taşlarıyla kutsal sütunlar, dikili taşlar akrabadırlar. Hz. Yakub böyle bir taşı Yahova'nın kendisiyle konuştuğu yere dikerek onu yağlamış ve üzerine içki kurbanı dökerek takdis etmişti (Tekvin 35,14). Yakub ve kardeşi Laban o taşın önünde yeminli anlaşma yapmışlardı (Tekvin 35,14). Yine İsrail'de giriş kapılarının taşına kan sürülürdü. Buna bir örnek Samuel'in Filistinlilere karşı kazandığı zaferden sonra diktiği Ebenezer zafer taşıdır (1.Sam.7,12).

Babil'deki *Kudurru*, Yunan dinindeki *Hermen* ve Romalılar da ki *termini* adı verilen hudut taşları büyük önem taşırırlar, saygı görürlerdi. Ad kavmi de benzeri geleneklere sahipti, nitekim Hz. Hud kavmini *Siz her yol üzerine bir işaret yapıp boş şeylerle mi uğraşıyorsunuz? Sanki ebedi kılınmak umuduyla, bir takım anıtlar da mı ediniyorsunuz?* (Şuara,128,129) sözleriyle tenkit etmişti.

Meteor taşları *dünyanın merkezi* sayılırdı. Bu inanç Mısır ve Arap ülkelerinde, Yunanistan'da (Delphi) ve İtalya'da (Pompei'de) bulunuyordu. *Haceru'l-Esved* de bir meteordur. Hacılar Kâbe'deki bu taşı

öpmeğe çalışırlar. Bir rivayete göre, *Karataş Tanrı'nın sağ elidir*.³⁴ Efsaneye göre, evveliyatta o beyazmış, senelerce günahkârların ellerini sürmeleri ile zamanla siyahlaşmıştır.³⁵ Meteor taşları yıldırıma karşı koruyucu muska olarak da kullanılırlardı.

Taşların cinsel hayatla da ilişkileri vardı. Doğum taşları Babil'de verimlilik tanrıçası İstar'la ilgiliydi. Doğumun kolay olması için hamilenin altına konurdu ve kadını koruyacağına inanılırdı. Türklerde "yada" taşı aynı görevi görürdü. Hindistan'da mabetlerin çoğunda ve tarlalarda rastlanan dikili phalus (linga) taşları Şiva ile ilgilidir; verimlilik ve cinsel gücün simgeleridir.

Bugün Güney Afrika ve Tibet'de sıkça görülen taş yığınları özel anlam taşır. Bu taş yığınlarının önlerinden geçen kimseler de üzerlerine birer taş daha atarlar. Yine hac esnasında Mina'da şeytanı lanetleme sembolü olarak atılan taşlar bunlardan sayılabilir. Bu taş yığınları, eşkiya cesetleri üzerinde bulunan ilkel mezarlar olarak da yorumlanırlar.³⁶

Hz. Davud da mabedini Kudüs'teki Kutsal Kaya çevresine yaptırmıştı. Bu mahal Süleyman mabedinin merkezini teşkil etmişti. Söz konusu Kutsal Kaya Musevilikten önce de, Musevilik zamanında da, daha sonra Hristiyan ve Müslümanlar tarafından da kutsal yer olarak kabullenilmişti.³⁷ Hristiyanlıkta da taşla ilgili inançlar mevcuttur. Hatta bazı kiliseler içinde taş duvarlarda, öpülen, el sürülen veya hastaların vücutlarının hasta kısımlarını dokundurdukları çıkıntılı taşlar ve yerler vardır. Yine Hz. İsa'nın, çölde susuz kalan İsrail oğullarına Hz.Musa eliyle su veren kaya olduğu rivayetleri de, Hristiyanlarda taşın olan sevgi ve

³⁴ İsmâil b. Muhammed el-Aclunî, keşfü'l-Hafâ ve Meûl'l-İlbas, I, s.384; Hadis Nr.1109. el-Hindî, Kenzu'l-Ümmel fi Süneni'l-Ahval ve2l-Ef2al,XII,217, nr.34744.

³⁵ Tirmizî,, 49; Schimmel, Die Zeichen Gottes, 24.

³⁶ 1940' lı ve 50' lı yıllarda Çocukluğumun geçtiği Isparta'nın batısında, Andık Deresi deneni yerde bulunan Delikli Taş ismi verilen ve ortasından ikiye ayrılmış bir kaya bazı hastalarca ziyaret edilir, yarık kayanın arasından geçenlerin hastalıktan kurtulacaklarına inanılırdı. Hastalıktan kurtulma karşılığı olarak yanlarında getirdikleri yiyecek maddelerini yabani hayvanların yemesi için etrafa bırakırlardı. Ayrıca elbiselerinden kopardıkları bir bez parçasını, çaputu çevredeki ağaçlara bağlarlar veya hastalığın orada kalması için kayalara çivî çakarlardı. Bölge sakinleri ziyaretten dönenlerin hastalıklarının kendilerine bulaşmaması için, ziyaretçilerle karşılaştıklarında, ziyaretçilerin arkalarından üç taş atarlardı. Aksi halde gizemli hastalığın kendilerine bulaşmasından korkarlardı. Genelde bu sembolik taşlar, bacak arasından ters istikamette atılırdı. Bu Eski Çağ tasavvurlarından günümüze kadar gelebilen, hastalık sebebi kötü ruhları şaşırtma tekniklerinden olmalıydı. Son gezintimde Delikli Kayanın yakınına içinde ölüsü olmayan bir mezar yapıldığına, ilkel bir türbe odası düzenlendiğine, yakındaki tabii gözenin kontrol altına alınarak pınar yapıldığına şahit oldum. Aradan geçen 40 yılda Taş kültü (ziyareti) türbe kültürüne dönüşmekte idi.

³⁷ Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşın Halk İnançları*, 29, <https://rantey.org>

hürmeti artırmıştır. Yine taşla tedavi, doğumda kolaylık ve şans getirmesi için, kutsal taşı veya kayayı ziyaret, çevresini dolaşmak, orada dans etmek gibi usuller taşta tazimi artırırken, saygısızlık gösteren insanların taşlaşması ve taş yığınlarıyla ilgili ürpertici halk inançları taşta saygısızlığı önlemiştir.³⁸

Türklerde taşla ilgili tasavvurların başında *Yada Taşı* gelir. Bu gizemli taşı elde bulunduran kişilerin olağanüstü güçlere kavuştuğuna, bu taş vasıtasıyla yağmur, dolu, hatta yaz gününde kar yağdırabildiğine dair inançlar vardır.³⁹ Anadolu'da da kutsal taş ve taşlaşma ile ilgili mahalli inançları yansıtan efsaneler anlatılır. Tanrı'nın cezalandırması olarak kabul edilen taşlara, taşlaşmalara dokunulmaz, onlara kötü nazarla bakılmaz, hatta ibret levhası halinde beliren bu varlıklara merhamet edilir. Isparta Hisar Tepedeki Oğlan Kaya örneğindeki rivayete göre, tepede hayvanlarını otlatırken, torbasından çıkardığı yufka ile taharetlenme hatasını yapan genç orada taşla dönüşüverir. Uzaktan insan şeklinde görünen bu taşı kimse ziyaret etmez. Hikâye ibret örneği olarak anlatılır, merhamet duyulur. Bazen de bu taş veya kayaların tılsımlı güç merkezi olduğuna inanılır, onlardan faydalanmaya çalışılır, onlara zarar vermekten çekinilir.

Uzaktan bakıldığında insanı hatırlatan şekilli taşların insanlara iyilik yapacağına dair inançlara da rastlanır. Böyle mahallere murat ziyaretleri yapılır ve adaklar adanır. Anadolu'nun pek çok yerinde bulunan *gelin kaya* efsaneleri meşhurdur. Bu kaya ve taşlara manevi ermişlikler atfedilir, kutsal anlamlar kazandırılır.⁴⁰ Müslümanlar Hacda sınır taşı mahiyetinde yararlanılan Kâbe'deki *Hacerü'l-Esved* taşına, *Merve* ve *Safa* kayalarına saygı gösterirler, çocuklarına isim olarak verirler. Özellikle Hacerü'l-Esved'e dokunabilmek için pek çok sıkıntılara katlanırlar.

İslam ülkelerinde, Peygamberin ayak izini taşıdığına inanılan taşlar vardır. Bunlar dindar hacılarca ülkelere taşınmıştır. Onları korumak ve saygı için üzerlerine muhteşem binalar yapılmıştır. Onun bereketinden yararlanmak isteyen dindarlar önce taş, sonra da vücutlarına ellerini sürerler. Bunlardan biri de Şam'dadır.⁴¹ Şiilerce Hz. Ali'nin ayak izlerini taşıdığına inanılan taşlar, kült merkezi oluşturur. Bunlardan biri Haydarabat yakınlarındaki bir kayadır.⁴²

³⁸ Tanyu, *Türklerde Taşla*, 33.

³⁹ Jean Paul Raux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev.A.Kazancıgil), İşaret Yayınları 1st.1994, s.78.

⁴⁰ Fazla bilgi için bkz! H.Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968.

⁴¹ Schimmel, *Die Zeichen*, 25.

⁴² Schimmel, *Die Zeichen*, 25.

Taş bazen Tanrı'nın öfkesinin görünümü olabilir. Taşkın milletler taşla cezalandırılmışlardır (Fil,4). İslam hukukunda bazı suçlar taşlama (recm) ile cezalandırılır. Yine hac esnasında Mina'da Şeytan Taşlamada belirli yerlere üçer kere yedişer taş atılır. Böylece Şeytan lanetlenir.

Taşın değişik kullanımları da vardır: İranlı *Haksar Dervişleri*, mideleri üzerine *seng-i kanaat* denen bir taş sararak, açlıklarını gidermeğe çalışırlar. Peygamberin sünnetini yerine getirdiklerine inanırlar.⁴³ Bilhassa bazı mücevher taşların bereket taşıdığına inanılır. Peygamberin akik taşı kullanmayı tavsiye ettiği söylenir. Halk, üzeri Tanrı ismi yazılı yüzük taşları kullanır. Şiiler, üzerinde Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin isimleri yazılı olanları tercih ederler. Yine yakut taşının kişiyi hastalıklardan, zümrüt taşının kötülüklerden koruduğuna inanılır.

2. Dağlar

Literatür: Hikmet Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara 1973, 150 s. Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini, İstanbul 1976, ss.31-38.

Dağların, tepelerin yeryüzünün kuvvet merkezleri olduğu hakkındaki tasavvur ve tazim çok eskidir ve bilhassa volkanik veya üzeri devamlı karla kaplı olan dağlar kutsal sayılarak tazim edilir. Daha sonraları buralar tanrıların ikamet yerleri olarak telakki edilmişlerdir. İnsanların derelerde, tanrıların dağlarda ikamet ettikleri inancı yayılmıştır. Japonya'da *Fujiyama*, Hindistan'da *Kaylas*, Yunanistan'da *Olim*, Adıyaman'da *Nemrud dağı* kutsal dağlardandır. Yahova ismi de evveliyatta kutsal dağlarla ilgili olmalıdır. Aramiler İsraililer hakkında "onların tanrıları bir dağ tanrısıdır" diyorlardı (1. Krallar 20,23); *Sina*, *Herman*, *Lübnan*, *Karmel*, *Tabor*, *Garizim* ve *Sion* dağları Yahova'nın dağları idi. Yahova'nın ihtişamı Sion üzerinde idi. Dağlar Çin dininde de önemli bir yer işgal eder. Eski Türklerde kutsal mezarlar ekseriyetle yüksek dağların tepelerine inşa edilirdi.⁴⁴ Cermenlerde de dağlar en sevilen ibadet yerleriydi. Tanrı isimleri verilen Wodan Dağı, Donner Dağı, Frö Dağı, Odin Dağı ve Tor Dağı bunların en güzel örnekleridir. Yine dağlar, yüksek dindarlığın, ibadetin, ilahi vahyin en sevilen yerleridir. Bazı mistiklerde olduğu gibi, İslâm mutasavvıflarının, hatta Hz. Musa'nın, İsa'nın ve Hz. Muhammed'in en sevdikleri ibadet yerleri arasında dağlar bulunmaktadır. Hz. Musa Sina'da, Hz. Muhammed Hira'da vahiy almıştı. Hintli münzeviler de genellikle Himalayalarda inzivaya çekilmek isterler. Devendranath Tagora bunlar arasındadır.

⁴³ Schimmel, Die Zeichen., 26.

⁴⁴ Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 4. Baskı Ankara 1991, s.137 vd, 147 vd.

Türklerde dağ kültü, Gök Tanrı kültüyle ilgilidir. Hunların eski vatanı olan, Yen-si-yan ve Şan-din-şan sıra dağlarındaki Han-Yoan Dağı, Hunların her yıl üzerinde Gök Tanrı'ya kurban kestikleri dağdı. Hun hakanları, Çin ile yaptıkları antlaşmaları Hun Dağı denilen, bir dağın tepesinde kurban keserek ettikleri yeminlerle onaylardı. Türkler, dağları Tanrı makamı olarak görürlerdi. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın görünmesi, bu inancın yerleşmesine sebep olmuş olmalıdır. Bu sebeple, Orta Asya dağlarının çoğu, Türkçe veya Moğolca *mübarek, kutsal, büyük ata, büyük hakan* anlamlarına gelen, sıfat isimlerle anılırdı: *Han Tanrı, Buztağ Ata Kayrak*an vs. gibi.

Türklerde her kabilenin kendisine mahsus kutsal bir dağı olduğu gibi, kabilelerden kurulan büyük birliklerin de müşterek kutsal dağları vardı. VII. yüzyılda bütün Türk kabileleri ve Gök Türk imparatorluğuna katılmış yabancı boylar için, *Ötüken* Dağının ve ormanlarının kültleri olduğunu, Gök Türk ve Uygur kitabelerinden anlıyoruz. Bu kutsal mahallerde, *Gök Tanrı'ya, Yersu'ya* (yerin ve suların tanrısına) ve ecdat ruhlarına tâzim edilirdi. *Orhun Irmağı* kaynaklarında ve çevrelerinde bulunan dağların da, Hunlar zamanından beri, çeşitli Türk kavimlerince kutsal sayıldığı, kült yerleri olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Günümüz Altay boylarının da kutsal dağları vardır. İlâhîlerinde ortak olarak zikrettikleri Altay sıra dağlarıdır. Türkler için dağlar, göller, ırmaklar hep ruhlarla dolu, canlı varlıklardır. Kendilerinden bahsedildiğinde dağlardan mı, sulardan mı, yoksa coğrafi isim taşıyan insanoğlundan mı, bahsedildiğini anlamak güçtür. Bütün bu nesneler, duyan, evlenen, çocuk sahibi olan varlıklardır. Ruh bizzat dağ, dağ bizzat ruhtur.

Babililerde *Kâinat Dağı*, ezeli karmaşa (kaos) sularından yükselmişti ve tepesinde Tanrı Enlil saltanatını sürdürüyordu, bunun simgesi *Zikkurat* denen basamaklı kulelerdi. Hint kâinat tasavvuruna göre *Maru Dağı* dünyanın orta noktasında bulunuyordu. Güneş, ay ve yıldızlar bunun etrafında dönüyor ve tepesinde tanrılar oturuyordu. Almanlardaki *Kyfhäuser* ve Dağaltı (*Untersberg*) efsaneleri dağların önemli rolünü göstermektedir. Katoliklerce dağ sonsuz, yüksek Tanrının ve bozulmayan Tanrı cemaatının sembolüdür. Rahipler *Beni hidayete ve senin kutsal dağlarına, senin meskenlerine götürecektir nurunu ve hakikatını gönder* (Mazmurlar 43,31) duasını okurlar. Bu dua Yahudilerce de benimsenen dualardandır. Kudüs'teki *Zeytin Dağı* Hristiyanların ilk başta gelen ziyaret yerlerindendir.

İslâm, Halk Dinlerinin dağ kültlerini kabul etmez. Kur'an'a göre dağlar yeri sağlamlaştırmak için yaratılmışlar (Neml, 27/88), kıyamet gününde hallaç pamuğu gibi dağıtılacaklardır (Hakkâ, 69/8). Onlar Tanrı'nın tecellîgâhları değil, normal yaratıklar; Tanrı huzurunda

diğer yaratıklar gibi secde ederler (Hac, 22/18). Bununla birlikte dindar halk bazı dağları dünyanın sınırları olarak görür. Kaf (Kafkas) dağları bunlardandır. Yine tarihi rollerinden dolayı *Arafat (Rahmet) Tepesi* ve *Hira* dağı önemli ziyaret yerlerindendir. Hac ibadetinde, *Cebelü'r-Rahmet (Cebelü'n-Nur)* merkez rolü oynar. Kısa süreli de olsa, üzerinde bulunabilmek, namaz kılabilme gurur kaynağıdır.⁴⁵

3. Yer - Toprak

Yer, toprak insanlar için bütün canlıların, bitkilerin, hayvanların ve insanların ana kucağıdır. Bu nedenle Tarih Öncesi devirlerden beri Ana tanrıça olarak saygı görmüştür. Dünyanın pek çok bölgesinde Gök baba tanrı, yer ana tanrı olarak tasavvur edilmiş; toprak ihtiva ettiği, desteklediği her şeyle var oluşun ve kendilerini insanlığa gösteren varlıkların tükenmeyen bir kaynağı olarak görülmüştür. O bir nevi varlıkların ana rahmidir. Yeni doğan ir bebeğin veya hasta olan, ölmekte olan birinin yere yatırılması, onun topraktan geldiğinin, yer anaya adandığının bir işaretidir. Onu Yerana'dan gelecek bir ruhla güçlendirme arzusudur. Yeni Zelenda'da Maori kadınları çocuklarını bir dere kenarında, çalılıkta doğurur, Afrika'da toprakta oturarak doğurma yaygındır. Nitekim bazı yerlerde çocuk ruhlarının sulardan, kayalardan, ağaçlardan geldiğine inanırlar. Ölüncü de tekrar dirilmesi, hayat bulması için, ona ilk hayatı veren, canlıların ana rahmi sayılan toprağa gömülür ki, tekrar hayat bulsun. Hatta ölümlerini yakan dini gelenekler dahi, çocuklarının tekrar geri gönderilmesi için toprağa gömmeyi tercih ederler. Manu kanunları iki yaşına kadar ölen çocukların yakılmasını yasaklar.⁴⁶ Çocuklarını Yerana'ya kurban niyetiyle diri diri gömen gelenekler de vardır. Nitekim Görönland'da baba çok ağır hasta ise, babanın hayatta kalması için çocuk diri diri gömülürdü. Maya'lar da şiddetli kuraklık dönemlerinde benzer kurbanlar sunarlardı. ⁴⁷ Hasta çocuğun yere yatırılması da, yine Yerana'dan gelecek bir hayat gücü ümidiyledir. Sadece toprağın gücünü kazanma merasimi değil, aynı zamanda yeniden doğum anlamını da taşır. Hasta çocuğun üzerine tohum serpilmesi, bir yer yarığına veya kaya deliğine, ağaç kavuğuna sürülmesi Yerana rahminden yeniden doğuşu çağrıştırdığı gibi, hastalığının ağaç veya kayaya geçmesi gizemini de düşündürür. Çünkü o canlıyı doğuran bir ana olarak tasavvur edilir. Ölüm de tekrar ana kucağına, evine geri dönüştür. Eski Anadolu ve Orta Doğunun diğer bölgelerinde Toprak Anaya tapılması ve günümüzden 12.000 sene

⁴⁵ Türkler arasındaki dağla ilgili fazla bilgi için Bkz! H.Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973, 150 s.

⁴⁶ Eliade, *Dinler Tarihi*, 297.

⁴⁷ Eliade, *Dinler Tarihi*, 297. <https://rante.org>

öncelere ulaşan, yine topraktan yapılmış putlarına, sembollerine rastlanması tesadüfi değildir.⁴⁸ Politeist tasavvurlarda yer, aynı zamanda ölüleri kabul eden Yeraltı Tanrıçası'dır. Bütün canlıları doğurup, büyütür sonra bütün canlılar tekrar ona döner. O, en eski, en şerefli ve en gizemli bir Tanrı suretidir. Sofokles onu en yüksek ulûhiyet olarak vassfeder. Kuzey Amerika'nın Kızılderili kavimleri de yere "*anamız, büyük anamız*" diyerek saygı gösterirler.

Tarih öncesinin Yeranası, Sumerlilerde Antu, Enki ismini almıştı. Antik Çağ Efes'inde Tanrı Artemis'de hayatını sürdürmüştü. Eski İran'da Spenta Armayti bir yer ulûhiyeti idi. İhtar da cehennem seyahati esnasında görüldüğü gibi bir yer tanrıçası idi. Eski Yunan'da Gaya, Zeus'un zevcesi ve yer tanrıçası önemli ilahlardandı. Eski Anglosakson duasında yere şöyle seslenilir: *Saygı sana ey yer, insanların annesi, Tanrı'nın kollarında gelişerek insanlara bol yiyecek ve fayda ver!*⁴⁹ Kitabı Mukaddes'in İlaya kitabında da "... toprak açılsın ve kurtuluş meyvesi versin, onunla beraber de yerden salah bitsin," (İlaya, 45,8) denir.

İslâm'da da toprak anayı hatırlatan, "*Kadınlar sizin tarlanızdır...*" (Bakara,223) âyeti dikkat çekicidir. Yine Âdem topraktan yaratılmıştı, insanın dönüşü yine topraktı. Suyun bulunmadığı yerde, dini temizlikte toprak kullanılır. Bazı Müslümanlara göre, kutsal yerlerin ve türbelerin toprağı rahmet ve bereket getirir: Şiiler secde ederken, Hz. Hüseyin'in türbesinin bulunduğu Kerbela toprağından yapılmış levhalara alınlarını koyarlar. Nitekim bazı Hint hükümdarlarının türbelerine, Kerbela ve Necef (Hz. Ali'nin mezarının bulunduğu yer) toprağı konmuştur. Muhammed İkbal'in Lahor'daki mezarına da Konya'dan Mevlâna Türbesinden toprak götürülmüştür.⁵⁰

4. Sular

Su kaynakları ve nehirler, hayat ve verimlilik bahsettikleri için kutsal sayılırlar. Nitekim Kur'an "...Bizim diri ve canlı olan her şeyi sudan yaratıp meydana getirdiğimizi görüp anlamıyorlar mı...?" (Enbiya, 30) ifadesiyle tüm canlıların kaynağının su olduğuna, suyun tabiatın vazgeçilmez bir varlığı olduğuna işaret eder. İslâm'a göre, dini temizlik su (abdest) ile yapılır. Bu sebeple su kaynakları da kutsal görülmüştür. Özellikle mabet ve ziyaret yerlerindeki tabii su kaynaklarına farklı bir gözle bakılmıştır. Onun gerçek kaynağının Cennette olduğuna inanılmıştır. Bu anlayış nedeniyle hacılar Kâbe'nin yanındaki meşhur Zemzem suyundan bol bol içerler. Ayrıca hastalara şifa, yakınlarına

⁴⁸ Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1992, s.10-12.

⁴⁹ Heller, 39.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

⁵⁰ Schimmel, Die Zeichen, 29.

hediye ve ikram olmak üzere memleketlerine götürürler. Hatta etkisini ahirete taşıyabilmek için, kefen bezlerini zemzem ile yıkayanlara sıkça rastlanır. Medine'de Mescid-i Nebvî'de ikram edilen sular da Mekke'den getirilmiş Zemzem suyudur. Kaynakların kutsallığı eski Mitra dininde de vardı. Mabedinin yakınlarında veya içinde daima akan bir kaynak bulunur, burada dua edilir, kurban sunulurdu. Su kaynağı zaman sonsuzluğunda akan güç ve kuvvet sembolüdür. Katoliklerde ziyaret yeri olan kiliseler, genelde kaynaklar üzerine kurulmuşlardır. Santa Maria, Fontana Maria Brunnlein gibi isimler kutsal kaynaklara olan inancın devamını gösterir. Diğer kaynaklar da mucizevî şifalarıyla kutsiyet kazanmışlardır. Anadolu'daki ziyaret yerlerinin büyük bir kısmının su kaynakları yakınında olmaları da tesadüfî değildir.

Yine Nil, Dicle ve Fırat nehirleri de kutsal sayılır. Bunların cennetten çıktığına dair Tevrat⁵¹ ve Hadislerde⁵² rivayetler vardır. Tevrat'da adı geçen üçüncü Cennet nehri Gihon ve dördüncü nehir *Pişon*'un günümüzde hangi nehirler olabileceği konusu ise tartışmalıdır. Yine bu nehirlerin hangi nehirler olduğu Hadislerde de berrak değildir. Seyhan, Ceyhan veya Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin isimleri de zikredilir. Cennet tasvirlerinde (Fetih 48/17vd.) altlarından ırmaklar akan bahçelerden söz edilir. Hindistan'da kutsal nehirlerin en meşhuru Ganj'dır. Hindu hacılar onda banyo yaparlar ve bununla bütün günahlarından kurtulduklarına inanırlar. Ölülerinin küllerini de ona serperler. Ürdün nehri de İsa'nın vaftiz yeri olması sebebiyle Hristiyanlarca kutsaldır. Bilhassa akarsuların günahları temizleyen bir etkiye sahip olduğuna inanılır. Sâbiîlerin en önemli ibadetlerinin başında akarsuda yıkanmak gelir.

Tabii kaynak ve nehirler yanında suni su kapları da kutsaldır: Antik mabetlere ziyaretçileri takdis için su leğenleri konurdu. Katoliklerde de takdis suyunun üç şekli vardır: Pazar günleri takdis edilen normal takdis suyu; Paskalya ve Phingsten'de hazırlanan takdis suyu ve nihayet kilise takdisinde kullanılan Gregoryan suyudur. Takdis suyuna daha önceden kutsanmış tuz, yağ vs. gibi şeyler katılır. Ayrıca Gregoryan suyuna kül ve şarap da ilave edilir. Doğu kiliselerinde Epiphania bayramında su takdisi önemli rol oynar ve genelde akarsular takdis edilir. Bu bir nevi farz (sakrament) olarak kabul edilir.⁵³

Suyun kendisi başlangıçta kudret ihtiva eden bir varlıktır. Daha sonraları o ruhsal varlıkların, ejderhaların, tanrıçaların, perilerin (Hintçe: Apsaras, Yunanca: Nymphen) mekânı olarak düşünülmüştür.

⁵¹ Tekvin II, 10-14.

⁵² Ahmet Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Cennet, 10.Bab, 2839; III. Cilt, İstanbul, 1980.

⁵³ Heiler, 40.

Birçok sular Sümerlilerde görüldüğü gibi Su Tanrısı EA'nın şahsında özetlenir. Sümerlilerde o, derinliklerin ve gizliliklerin ilahı sayılırdı. Babillilerde Marduk pınarların, denizlerin sahibi idi; İranlılarda Ardvî-Sûrâ-Anâhitâ verimlilik ilahları idiler. Yunan ve Romalılarda Posaydon-Neptun denizlerin ilahı, balıkçıların ve denizcilerin yardımcıları sayılırdı. Müslüman ülkelerde de Hızır deniz ve nehirlerde zorda kalmışların efsanevi yardımcısıdır. Mecusîlerce Zerdüş'tün tohumu Kansava gölünde meleklerin gözetiminde saklanır, âhir zamanda göle yüzmeye giren seçilmiş kız, ondan hamile kalarak Mehdi Saoşyant'ı doğuracaktır.⁵⁴

Mitoloji ve efsanelerde su geniş bir yer alır. Mesela su Mısır mitolojisinde ilk cevherdir; kâinatın oluşumunda ilk unsurdur. Babil ve İsrail'in yaratılış efsanesinde varlıkların temelidir. Tehom (Tekvin, 1,2) ezeli okyanustur ve Neşideler'de (24,2) Yahve'den olduğu söylenir: *O yeri denizin üzerinde kurdu ve su akıntıları üzerinde sabit kıldı.*

Cermen mitolojisine göre Hayat Ağacı *Yogdrasil*'in üç kökünde Hwergelmir ve Mimir pınarları ve Urd kaynağı bulunur; Tanrı Odin oraya gelerek bir yudum su ister ve bu sudan âlem oluşur. Thales'in tabiat felsefesine göre de su her şeyin başıdır.

Kozmoloji tekrar evveliyattan ahire döner: Völlüspa'ya göre yeni dünya tufan içinden çıkacaktır. Hezekiyel istigrakında (vizyonunda) mabet eşiğinden bir kaynak çıkar ve bu Âb-ı Hayat olur. Zekarya'nın (14,8) kehanetine göre, abıhayat Kudüs'ten çıkacak, yarısı Doğu Denizine, yarısı Batı Denizine yaz ve kış akacaktır. Ayrıca Eski Ahit'de Yahova'dan "*Âb-ı Hayat Kaynağı*" olarak söz edilir (Yer. 17,13; İşaya 12,3; Neşideler 23,2; 42,2). Yeni Ahit'te (Vahiyler 22,1) "*Melek bana, Tanrı'nın ve Kuzu'nun tahtından çıkan, billur gibi berrak olan yaşam suyu ırmağını gösterdi,*" denir. Burada su tanrısal hayatın ve tanrısal rahmetin sembolü olarak görünür.

Anadolu halk inancında da, çeşitli göl ve akarsularla ilgili kutsallık efsaneleri yaygındır. Urfa'da Ayn uz-Zeliha, Erzurum'da Ilıca Söğütlü Köy, Balıklı gölleri bunun örnekleridir. Ayn uz-Zeliha Hz.İbrahim'e bağlanırken, Erzurum Söğütlü Köy *Balıklı Gölü*, Tanrı'nın hoşnutluğunu arayan masum iki kişinin efsanesine bağlanır. İçindeki balıkların zaman zaman savaşımlara karışan evliyalar olduğuna inanılır.⁵⁵ Başını suyun içine sokup gözlerini açmakla manevî âlemlerin görülebileceği anlatılır.

⁵⁴ Emill Abegg, *Der Messiasglaube in Indien und in Iran*, Leipzig/Berlin 1928, 230.

⁵⁵ E. Sankıoğlu, *Efsanevi Balıklı Göl ve Erzurum Balıklı Gölü*, Kardelen, sayı I, Nisan 1987, ss.11-15.

Türk ve Moğol kavimlere göre su saflık örneğidir de. Çağdaş Altay Topluluklarında ve günümüz Türkiye'sinde bazı topluluklar, suyun dışkı ile kirletilmesi, suda yıkanılması veya çamaşır ve bulaşık yıkanması gibi davranışları hoş görmezler.⁵⁶

Su yağmur olarak da hürmet görür. Yağmurun diğer bir adı da *rahmettir*. Kuru topraklara hayat veren hazinedir. Okyanuslardan göklere yükselmek için çıkar, bulut olur, aslına dönmek veya midyenin içinde inci olmak için tekrar okyanusa döner. Bu bazı bölgelerde *nisan yağmuru* ile de özdeşleştirilir. Şifa gayesi ile nisan yağmuru toplanır ve özel kaplarda saklanır.⁵⁷ Kuraklık zamanlarında Allah'tan yağmur istemek için Anadolu'da toplu duaya çıkılır.

Bazen yağmur âni ve fırtına ile karışık olursa, Tanrı'nın öfkesi de (Şu'ara, 26/173) sayılır. Bahçelere, ağaçlara zarar verir. Bazı milletlere felâket olmuştur. *Nuh Tufanı* dünya literatüründeki en tipik örnektir.

5. Ateş

Ateş bir taraftan sıcaklık ve ışık kaynağı olduğu gibi, diğer taraftan cinleri, kötü ruhları uzaklaştırıcı bir güçtür. Taş ve sudan farkı, onun insanlar tarafından keşfedilmiş olmasıdır. Prometheus Efsanesinde ifadesini bulduğu gibi *o gökten çalınmıştır*. Yani hem insani ve hem de semavî karaktere sahiptir. İnsan tarafından kazanılan tabii güçtür.

Ateş Kültüne dünyanın bütün bölgelerinde rastlanır. Hindu-cermenlerde özel bir yer işgal eder. O, Güneşin devranını emniyete alan büyümlü bir vasıta idi. İnsanlar etrafında dans ederek, üzerinden atlayarak onun gücünü kazanabilirdi. Wodan şerefine yakılan bahar ateşi verimliliğe hizmet sayılırdı. Bir cin olarak tasavvur edilen kış mevsiminin yakılma geleneği Güney Almanya'da halen *Judasfeuer* âdetinde güncelliğini sürdürmektedir. Hristiyanların Karlsamstag günündeki ateş takdisi de, bahar ateşinin bir kalıntısı olmalıdır. Bu adet Frank kilisesinden Roma kilisesine de sirayet etmiştir. Bahar ateşinin cinleri dağıtıcı özelliği Roma Kilisesinin takdis dualarında halen yaşamaktadır.

Türklerde ve bölgenin diğer milletlerinde her yıl kutlanan Nevruz bayramı ve yakılan ateşler yaygın ateş kültürünün birer tezahürüdür. Ayrıca halkımız arasında da ateşle ilgili atasözleri, geçmiş ateş kültürün kalıntılarını yansıtır: *Dost ateş yakar, düşman ateş söndürür*, bunun güzel örneğidir. *Odu, ocağı sönesi* bedduası, ateşin aile

⁵⁶ Roux, age., s.114. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

⁵⁷ Schimmel, Die Zeichen., 32.

saadetiyle ilgisini ortaya koyar.⁵⁸ Ateşin yanacağı yer olan ocak hazırlanırken ve ocak taşı konurken köylerde dua okunur, kurban kesilir. Cinlerin ateş yakılan yere girmeyeceği inancı yaygındır.⁵⁹ Yine Ateş ve tütsü külünün içilmesiyle kuvvet kazanılacağına, kadının tabanına sürülmekle onun güçleneceğine, üzerlik otu dumanının nazar değmesine, cin etkisine karşı koyacağına inanılır.

Anadolu'da bazı yerlerde, ölen kişinin odasında veya ölü suyunun kaynadığı yerde akşamla birlikte mum yakılır. Bu hareketle ruhun sıkıntısından kurtulduğuna, kabrinin aydınlandığına inanılır. Cesedin mezara konduğu günün akşamı, ruhun mezardan ayrılarak evinin etrafına geldiğine, suyunun ısıtıldığı yerde mum yandığını görünce sevinçle mezarına döndüğüne inanılır. Amasya ve Isparta'nın bazı yörelerinde koyunlar yaylaya çıkarılırken ateş üzerinden atlatılmaları adettir. Bununla sürülerin hastalıklardan temizleneceğine, bereket ve uğur kazanacağına inanılır. Balıkesir havalesinde ise salgın hayvan hastalıklarını önlemek için çıplak iki adam iki ağacı birbirine sürterek ateş yakar ve bu ateşle o gün söndürülmüş olan bütün ocaklar tekrar tutuşturulur. Bu ateşle tutuşturulan ocakların önünden hayvanlar sahipleriyle birlikte geçirilir.⁶⁰

Ateşin bu kutsiyeti karşısında Türkler arasında ateşe tükürmek, sövmek, kirli şeyler atmak, su dökmek, tırnak atmak vs. iyi karşılanmaz. Sabah vakti evden ateş çıkarıp komşuya verilmesi de uğursuzluk sayılır, evin bereketinin gideceğine inanılır.⁶¹

Türkler eskiden beri ateşe saygı göstermişler ve ateşte kutsal bir ruhun olduğuna inanmışlardır. Altaylılar bu ruha *ot ezi*" (ateş sahibi); Yakutlar aynı mânâda *ot iççite* derlerdi. Ateşin gökten geldiği, Türk boyları arasında yaygın bir inançtı. Onda temizleyici bir kuvvet gördükleri, tarihen sabittir. Ateşin, insanı kötülüklerden, kötü ruhlardan, hastalıklardan koruyan bir özelliği olduğu inancı, çeşitli vesilelerle yapılan merasimlerden anlaşılmaktadır. Türkler ateşi, gelecekte haber veren bir vasıta olarak da kullanırlardı. Onu, canlı bir varlık olarak tasavvur ederler ve ona karşı saygıda kusur etmemeğe çalışırlardı. Altay ve Sibiryâ Türklerinde ateşe kurban sunulması, yeni evlilerin ateşe merasimle yağ dökmeleri, yiyecek ve içecekten ateş ruhuna da bir pay ayırmaları âdetti.

⁵⁸ Tanyu, Türklerde Ateşle İlgili İnançlar, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C.IV, s. 292.

⁵⁹ Tanyu, age. 293.

⁶⁰ Tanyu, age. 294-298. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

⁶¹ Tanyu, age. 302.

Ateşin, gökten Ülgen tarafından gönderildiğine inanılırdı. Ateşe karşı, kötü söz söylenmezdi. Küfür etmek, ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesinlikle yasaktı. Ateşe bakıp, kehanette bulunmak eski bir gelenektir. Senenin belirli günlerinde büyük bir ateş yakılır, kurban sunulur, dualar okunur, daha sonra da bu ateşin alevlerine bakılırdı. Alevler yeşilimsi olursa, yağmur ve berekete, iyi mahsul alınacağına; kırmızı renkte olursa, salgın hastalıklara; siyah olursa hükümdarın ölümüne işaret sayılırdı.

Karagas'lara göre, ateş ıslık çalarsa uzaktan bir yolcu geleceğine işaret etti. Ancak ateş gece ıslık çalarsa iyi değildi, şeytanın yakına geldiğinin işaretiydi. O zaman şeytanın uzaklaşması için, kutsal sayılan ardıc otundan bir parça ateşe atılırdı.

Yakutlar ocakta külün kıpırdadığını görürlerse, *og kuta oynyûr* (çocuk ruhu oynuyor) derler, ateşin âilede bir çocuk olacağını haber verdiğine inanırlardı. Bir şey düşünürken ateş ıslık çalarsa, o şeyin olmayacağına hükmederlerdi.

Ateşin temizleyici gücünden yararlanmak, kötü ruhları kovmak için, VI. yüzyıl Batı Göktürkleri, ülkelerine gelen yabancı elçileri ateş arasından geçirirlerdi. Böylece elçilerin beraberinde getirmeleri muhtemel kötü ruhları engellemek, büyülerini bozmak isterlerdi.

Hindu-Cermen evlerinde de ocak ateşi kuvvet merkezi sayılır. Hinduizmin ateş tanrısı Agni "evin kaybolmayan büyük rabbidir". Ateşe zürriyet gücü de atfedildiği için Eski Roma'da karıkoca yatağı ocağın yanında bulunurdu. Eski Hindistan'da düğün merasimi olarak gelin ateşin etrafında dolaştırılırdı.⁶² Daha sonraları düğün ateşi ve ev ateşinin yakıcısı evin reisi oldu. Her seyahattan önce ve sonra ateşe hürmet (dua) edilirdi. Ocak Yunan ailesinin de sığınağı idi; aileyi koruması için ocağa dua edilirdi.

Kutsal ev ateşi sönmeyen *kabile ve halk ateşi* olarak yaygınlaştı, Afrika kabilelerinde ve Eski Orta Amerika yerlilerinde rahip ve rahibeler tarafından korunmaya başladı. Peru'da Güneş Mabedindeki ateş her sene gündönümünde yakılırdı. Eski Meksika'da Piramit mabetlerinin zirvelerinde rahip ve rahibelerin koruduğu iki ateş bulunurdu. Eski İrlanda da ateş Hikmet Tanrısı Brigit'e atfediliyordu. Daha sonraları Tanrı Brigit'in yerini Kildare'li aziz rahibe Brigit aldı. Ateş orada ve diğer manastırlarda rahibeler tarafından korunurdu. Delphi ve Atina'da da kutsal ateş cinsi hayattan uzaklaşan kadınlar tarafından korunuyordu. Bilhassa Roma'daki Vesta-Mabedinde devamlı yanan kutsal devlet ateşi de devlet ve milletin saadetini temsil ederdi. Japonya'da Hiey Dağındaki

Tenday-Mezhebine ait Budist mabedinde yüzyıllardan beri sönmeyen ebedi ateş yanar.

Kutsal ateşin diğer bir şekli de Cermen kabilelerinde felaket zamanlarında yakılan ateştir. Buna *Wildfeuer* denir. Hayvan veya insanlara musallat olan yaygın hastalık zamanlarında bütün ateşler söndürülür. Cemaat güneş doğmadan önce bir yerde toplanır. Henüz cinsi hayatı yaşamamış iki genç delikanlı kuru meşe ağacı odunlarını birbirine sürterek büyük bir sessizlik içinde ateş yakarlar. Sonra bu ateşle bütün evlerden toplanan çalı-cırpı yığını tutuşturulur, bir sığır iki kere alevler içinden geçirilir. Şarkılar söylenerek bu ateşin etrafında dans edilir, ateşe kurbanlar atılır. Alevler üzerinden atlanır ve kutsal güce sahip olan bu ateşin kömürleriyle halk birbirlerinin yüzünü siyaha boyar, aynı ateşin parçalarıyla tarla ve bahçeler, çayırlar tütsülenir. Nihayet hane reisleri ateşten birer kor alarak evlerine götürürler ve onunla sönmüş ateşlerini tekrar yakarlar ve getirdikleri ateşi de söndürür, hayvanlarının yemliğine koyarlar. Felaket ateşinin külleri itina ile toplanır ve çeşitli hastalıklara, özellikle tırtıl tahribatına karşı ilaç olarak kullanılır.⁶³

Gelişmiş bir ateş kültürüne Vedalar'da da rastlanır. Buna göre ateş, *ev ateşi* ve cinleri dağıtan *cin ateşi* olarak iki gruba ayrılır. Avesta ibadetlerinin esasını da yine Ateş Kültü teşkil eder. Evveliyatta sadece açıkta yakılan ve taşınabilen bir ateş mihrabı vardı ve *Athravanlar* (ateş rahipleri) tarafından taşınırdı. Daha sonraları Ateş Mabetleri bina edildi. Mabetlerin en kutsalı, her yönden ışığı karşı korunan, mutlak karanlığın hakını olduğu, kutsal ateşin elde edildiği yerlerdi. Kutsal Ateş kare şeklindeki bir taş üzerinde, içine kül doldurulmuş madeni bir kap (mangal) içinde bulunurdu. Ona hiçbir insan eli ve nefesi değmemesi, dolayısıyla kirletilmemesi gerekirdi. Bunun için rahip hizmet esnasında eldiven giyer ve modern cerrahlar gibi ağız ve burnunu kapatırdı. Ateş maşa ve kaşıkla karıştırılarak, kirlenmesi önlenirdi. Güzel kokulu tütsü odunlarıyla ateş yanmaya devam eder ve günde beş defa ibadet saatlerinde karıştırılırdı. Mabet, tabiatı ve insan hayatını aydınlatan mikrokozmosun temizlendiği kabul edilirdi.

Ateş kültürünün küçük bir parçası da lamba ve mum yakmaktır. Bu gelenekte ateşin çeşitli manaları yaşamaktadır: Güneş büyü, cinleri dağıtma ve evin *ebedi ateşi* gibi. Kış gündönümünde (21 Aralık) Roma mezarlıklarında cinleri dağıtan mumlar yakılırdı. Hala bugün de Katolik çevrelerinde *Ruhlar Gününde* mezarlara mum dikilir. Mum ve lamba Yunan ve Roma putları önünde de yakılırdı. Bugün aynı adet Hristiyanlarda İsa, Meryem ve Azizlerin heykel ve resimleri önüne,

⁶³ Heiler, 44.

Budizm'de Buda ve Bodisatva, Hinduizm'de ulûhiyetlerin suretleri önlerine mum dikmek, lamba yakmak suretiyle devam etmektedir. Mum Katolikler arasında diğer kurbanların da yerini tutar. Roma ve Bizans hükümdarları önünde kutsallık işareti olarak yanan mum taşınırdı. Bugün de Katolik piskoposları, önlerinde yanan mumların ardında yürürler ve aynı âdeti devam ettirirler. Hristiyan yazarları (Tertulian, Lactant) putlar önünde mum yakma âdetine karşı mücadele etmişlerse de, sonradan bu adet daha çok yaygınlaşmış Hristiyan kültüne hâkim olmuştur. Bilhassa akşamları merasimle mum yakma (lucernarium) âdeti resmen kabul edilmiştir. Mum ve lambalar önceleri kilise mihrabında yakılırken, sonraları hem mihrap, hem de İsa ve azizlerin suretleri önünde yakılmaya başlandı. Havralarda olduğu gibi, Doğu ve Batı, bütün Hristiyan kiliselerde *ebedi ışık* olarak, Tanrı'nın hazır ve nazırlığının sembolü oldu. Burada *ebedi ateş* fikri de yaşamaya devam etmektedir. Paskalya mumu ölümden dirilen İsa'nın sembolü olmaktadır. Doğu ve Batı kiliselerindeki bütün mumlar bu paskalya mumu ile yakılır. Yunan kilisesinde *geliniz, sönmeyen ışıktan nurunuzu alınız* çağrısı yapılır. Franz von Assisi, özellikle düşünmeyen yaratıkları sever, bilhassa *kardeş ateşi, asil ve bütün yaratıkların faydalısı* olarak nitelerdi.⁶⁴ Müslüman ülkelerde de türbelere mum yakmak yaygın geleneklerdendir.

Ateşin Tanrı olarak kabul edildiği kültürler de vardır. Mesela Sümerlilerde Ateş tanrısı Gibil'dir. Gökten gelen ateş de Anu'nun oğludur. Hindistan'da rahip kral Tanrı Ağni'dir. İran'da Atar'dır. Yunanistan ve Roma'da Hestia-Vesta'dır. Yahve de başlangıçta Medyen'deki bir ateş ve Volkan tanrısının adı idi. Yanan çalı (Çıkış,3,2), ateş saçan volkan onun bir çeşit sureti idi. Nitekim Huruç 19, 18'de: *Ve Sina Dağı hep tütüyordu, çünkü Rab onun üzerine ateş içinde inmişti ve onun dumanı ocak dumanı gibi çıkıyordu*, denir. Mazmurlar'da da Yahve şöyle tasvir edilir: *Burnundan duman yükseldi. Ağzındaki ateş yeyip bitirdi. Ondan közler tutuştu* (Maz.18,8). Yine *Rabbin sesi ateş alevleri çıkarır* (Maz, 29,7). Hz. İlyas hikâyesine göre, peygamberi ateşli bir araba ve ateşli bir at Yahve'ye götürmüştür (2.Kral. 2,11). İran ilahiyatına göre de, Ateş Ahura Mazda'nın tezahürüdür. Parsizm'den etkilenen Şah Ekber, ateşte Allah'ın saf vahyini görmüştü. Heraklit, ateşi ebedi oluşun dünya prensibinin elementi saymıştı. Şüphecilerden Sextus Empiricus logos'u ateş olarak vasıflandırmıştı. Stoa mektebi ruhu ateş şeklinde tasvir etmişti. Aynı şekilde Philo'da *İlahi ve ateş şeklindeki logos'dan, ateş olan pneuma (ruh) dan söz etmişti*.⁶⁵

⁶⁴ Heller, 44-45.

⁶⁵ Heller, 46.

Ateş Ahir Zaman tasavvurlarında da önemli yer alır: Eski Hinducermenlerde bir dünya ateşi tasavvuru vardı. Cermen mitolojisinde de dünya yangını inancı vardı. Parsi ilahiyatına göre, ahir zamanda yeryüzünü erimiş madenlerle beraber bir ateş kaplayacak, kötülere azap, iyilere de ılık bir banyo olacaktır. Bu dünya yangını tasavvuru Stoa mektebine, oradan da Hristiyan literatürüne girmiştir. Yeni Ahid'te *göğün ateşle parçalanacağı ve sıcaklıktan elementlerin eriyeceği gün*'den bahsedilir. (Petrus 3,12). Kıyamet ateşinden İsrail Peygamberleri de:

*Çünkü öfkemde bir ateş alevlendi,
Ve Yeraltının en aşağısına kadar yanıyor,
Ve dünyayı ve onun mahsulünü yiyip bitiriyor,
Ve dağların temellerini tutuşturuyor. (Tesniye,32,22)*

cümleleri ile haber vermektedir.

Ateş Eski ve Yeni Ahitte Tanrı'nın varlığı ve tezahürü için kullanılan en sevilen semboldür. Hz. Musa'ya çölde görünen yanan çalı daha sonları Meryem'in bakirelik sembolü olarak telakki edildi. Eski Ahitteki raviler de Yahova'nın Mısır'dan ayrılan İsrail halkını aydınlatığı *ateş sütunu* tasvirini kullanırlar (Huruç 13,21). İbranilere Mektupta (12,29) *Allahımız yeyip bitiren bir ateştir*, deniyor ve *İsa'nın gözü bir alev gibi* (Vahiy, I,14) tasavvur ediliyor.

İslâm'da ateş, günahkâr kalplerin temizleyicisi olduğu gibi, Şeytanın da varlık cevheridir. Allah dilediğinde, ateşi Hz. İbrahim'de olduğu gibi gül bahçesine çevirir. Sîna'da, Hz. Musa'ya yanan çalı şeklinde görünmüştü. Diğer yönden ateş, çömlekçi ateşi gibi varlığa şekil verendir.

6. Şimşek, Yıldırım ve Diğer Atmosfer Olayları

Tanrısal olarak tâzim edilen atmosfer tezahürlerinin başında şimşek yer alır. Başlangıçta şimşek ve yıldırım çarpması nesnel olarak telakki edilmişti; daha sonraları onun yerini bir bütün olarak, her şimşek çakışında kendini gösteren *Şimşek Tanrısı* almıştı. Gibil Birku (şimşek) ve Jupiter Fulgur da kendini gösterirdi. Ancak şimşek, Ulûhiyetin bir silahı olarak da düşünülmüştür. Mesela Mezopotamya'da fırtına tanrısı Adad veya Ramman bir şimşek demetiyle tasvir edilmiştir. Şimşek Marduk'un Tiamat canavarına karşı savaşında bir silah olarak hizmet görmüştü. *Yahova da şimşekler çaktırır* (Maz.18,15). Hz. İsa'ya göre şimşek müstakbel Mesih'in görünüş şeklidir (Luka.17,24). Yeni Ahit'te istikbalden haber verenler, *İsa'nın tahtından şimşek ve gök gürültüsü sesler çıkıyordu. Ve tahtın önünde yanan yedi ateş meşalesi vardı, onlar Allah'ın yedi ruhudur* diyorlardı. (Vahiy,4,5). İsa'da *şeytanın gökten şimşek gibi düşeceğini* görmüştü (Luka.10,18).

Gök gürlemesinin de ulûhiyetle yakın ilişkisi görülür. İlkel kavimler gök gürültüsünün varlığında, bilhassa gürültü kuşuna inanırlardı. Yunanlılar, Zeus Kraunos olarak gök gürlemesi tanrısı Kraunos'ı tazim ederlerdi. Eski Hindistan'da gök gürültüsü tanrısı Parjanya, İndra ile birleşmişti. Bu tasavvura Slav ve Baltık'lıların gök gürültüsü tanrısı Perkunas-Perun ve Cermenlerin Thor-Donar'ı uymaktadır. Bulgarlar, birinin evi üzerine yıldırım düşmesini, Allah'ın kızgınlığına bağlarlar. Japon Şintoizm'i de çok sayıda gök gürültüsü tanrısına inanır. Ryobu Shinto'daki *inleyen* tanrı Naru Kami bunlar arasındadır.⁶⁶ Mabketleri önünde gök gürültüsü tanrısı Rajin'in muazzam heykelleri dikkati çeker. Gök gürültüsü Yahova'nın da işi olarak kabul edilir. Sina'da şeriatın gelişinde *bütün halk şimşek ve gök gürültülerine şahit olmuştur* (Çıkış, 20,18; 1.Sam. 7,10; Mazmurlar 18,14 vd.). İslâm'a göre, Tanrı gücünün (Rûm, 30/23) işaretleridir. Kur'an (R'ad, 13/13) gök gürlemesinin Tanrı'yı övdüğünü söyler.

Rüzgâr da manevî bir tezahürdür. Çin ve Japon panteonlarında Rüzgâr tanrıları önemli rol oynarlar. Tanrı Susanowa sırtında rüzgâr taşıyan bir dev olarak tasavvur edilir. Babililerde yağmur ve fırtına tanrısı Ramman kendisine hizmet eden fırtına devleriyle beraber bulunur ve hatta onun öfkesinin şiddetini hissetmemek için diğer tanrılar kendilerini gözlerler. Onun yanında fırtına kuşu tanrısı Zû bulunur. Marut adındaki fırtına *inleyen* Rudra'nın oğlu sayılır, muhtemelen fırtına tanrısıdır. Fırtına Yahova'nın da bir tezahürüdür. *Ve yelin kanatları üstünde gezer* (Maz. 18,11; 78,26; 104,3). Methiyede de *onun sözünü yapan kasırga yeli* deyimi kullanılmaktadır (Maz.148,8). Yeni Ahitte de rüzgâr ilahı ruha bağlanmaktadır. Pentikost günü (Pfingstfest) *Zorlu bir yel esiyormuş gibi ansızın gökten bir ses geldi* (Resullerin İşleri, 2,2) denmektedir. Yuhanna İncili'nin de (3,8) *Pnouma'nın* (ruhun) istediği yerde eseceği bildirilmektedir.

İslam'a göre rüzgâr, Tanrı merhametinin, lutfunun işaretidir. O yağmur yüklü bulutları ihtiyaç yerlerine sevk eder. Yine Hz. Süleyman'a (Sebe, 34/12) Belkıs'ın tahtını getirmişti. Hz. Yusuf'un gömleğinin kokusunu görmeyen Yakub'a o getirmişti. Bazen de rüzgâr Âd ve Semûd kavimlerinde olduğu gibi âsi milletlerin yurtlarını yıkan (Hâkka, 69/6vd.) Tanrı celâlinin, öfkesinin tezahürüdür.

7. Güneş

Güneş her zaman insanların ilgi odağı olmuş, kültü her yere yayılmıştır. İlkel büyü'nün en önemli şekli güneş ve ateş büyü'südür. Yaz ortasında günlerin kısalmaya başladığı veya en çok kısaldığı zamanlar

⁶⁶ Heiler, 49-40.

yoğunlaşan çeşitli kült ayinleriyle güneşin tekrar dönüşü bekleniyordu. Ayinlerde ateş yakılması, yanan tekerleklerin yuvarlanması veya yanmakta olan parçaların fırlatılması, tek tekerlekli bir at arabasının dolaştırılması, danslar, oyun esnasında güneşin hareketinin taklit edilmesi, kurban sunulması, güneş için yapılan ayinler arasındadır.

Meksika ve Peru da insan kurbanının, Hindu-Cermenler de at kurbanının, güneşe yeniden kuvvet kazandırdığına inanılırdı. Kızılderililer her gün tütsü kurbanı ile güneş ayinini yerine getirirlerdi. Büyümlü tasavvurlar yanında şahsi tesirler de vardı. Güneş ve ay ulu varlığın gözü sayılır veya Onun güneşte oturduğuna inanılırdı. Güneş dünya ve ataların sebebi sayılırdı. Yine bir şahıs veya bir vahiy olarak hürmet görür ve kendisine ibadet edilirdi. Hindistan'da güneş doğarken Brahmanlar kendisine ibadet ederler. Yazın Fujiyama'ya hacca giden Japonlar kutsal dağın tepesinde doğan Güneşi *O-Tento-Sama'i* (gökyolunun tanrıçasını) selamlarlar. Kırsal bölgeler ve şehirlerdeki halk sabahleyin yıkanıp ve ağızlarını gargara ettikten sonra evlerinden çıkarak doğuya doğru eğilirler (rükû ederler). Defalarca ellerini çırparak dualar okurlar. Batan güneşe de dua edilir. Güneşe ibadet yerleri özellikle dağlar ve deniz sahilleridir. 3. Bin yılda Heliopolis'te büyük bir güneş mabedi yapılmıştı. Kült işlemi etrafı açık büyük bir mihrap önünde yapılıyordu. İnsan karanlık koridorlardan geçerek yönü doğuya, doğan güneşe karşı gelecek şekilde Obelisk'in (dört köşe dikili taş) ayaklarına kadar varıyordu.⁶⁷

Mısırlıların güneş efsaneleri de sayısızdır. Güneş çeşitli resimlerle tasvir edilir. Güneş kuşu, güneş böceği, güneş boğası, güneş atmacası, güneş çocuğu bunun örnekleridir. Yine akşamleyin yer altına giden bir ihtiyar olarak, düşmanlarıyla harp eden bir kahraman olarak, gündüz gökte, geceleyin yeraltı dünyasında dolaşan güneş gemisi olarak da resmedildiği görülür. Mısır'da ilkel güneş mitolojisinden büyük güneş tanrıları meydana çıkmıştır: *Ra*, *Atum* (akşam güneşi), *Oziris* (batan güneş), *Horus*'da ve *Ra'da* birleşmişlerdir. Zamanla gitgide bütün tanrıların Güneş Tanrısı ile aynı sayıldığı *güneş ilahiyatı* ortaya çıkmıştır. 18. Sülale hükümdarları şehir tanrısı *Amon* ile güneş tanrısını birleştirerek imparatorlukta saygınlığını artırmaya çalışmışlardır. Echnaton güneş kültünü ıslah ederek Mısır dinini politeizmden kurtarmak, monoteizme yükseltmek istemişti. Buna göre Tanrının yalnız güneş kursu şeklindeki resmi hürmet görmeliydi.

Bilhassa eski Orta Amerika'da güneş kültü ve güneş ilahiyatı çok yaygındı. Meksika'da güneş ve harp tanrısı olarak Huitzilopochli, Peru'da İnti (İnka hükümdarı onun dünyevi inkarnasyonu sayılır) tazim

edilmişlerdir. Japonya'da Amaterasu veya Oh-hiru-ma "büyük günkârısı" hükümdarın kadın atası sayılırdı. Bunun yanında diğer güneş tanrıçaları ve bir güneş tanrısı vardır. Şamaş, Samilerin güneş ulûhiyeti olarak, Kuzey Samilerinde erkek, Araplarda dişi kabul edilirdi. İbranilerde ise cinsiyeti sarîh değildir. Babilîlerde güneş, ay tanrısının hâkimiyeti altındadır. Güneş burada tanrı ve insanların dostu, gök ve yerin hâkimi (yargıcı) sayılır. Onun ışığı gizli düşüncelere kadar nüfuz ederdi. Hammurabi kanun vahyini ondan almıştı.⁶⁸

Hindu-Cermenler'de de güneş büyük anlam taşır. Saviter, Surya ve kızı Vedaların güneş ulûhiyetleridir. Adet ve hukuk kurallarının koruyucuları Mitra ve Varuna gözlemci olarak güneşle ilgilidirler. Destanlarında sabah kızılığı övülür. İran'ın ışık ve güneş tanrısı Mitra Babilde Şamaş'la birleşti ve İran sır dinlerinin muzafferî olarak Roma dünyasına kadar nüfuz etti. Yunanistan'da Helios, Roma'da Sol güneş arabasının idarecileri sayılır. Sonuncusu Suriye tanrılarında *Elgabal* ile birleşerek *sol inviktus* ismini aldı ve aynı isimdeki rahip ve hükümdar tarafından imparatorluk tanrılığına yükseltildi. 25 Aralıkta kutlanır oldu. Slavlar güneş tanrısı olarak Dazbog'a inanırlar. Cermenlerde de güneş kültürünün izlerine rastlanır. Anglosakson güneş tanrısı Eostra, bahar başında doğan güneştir. Nisan, Eostar ayı olarak tasvir edilir.⁶⁹

Eski Çağ dinlerindeki güneş ilahileri, güneşin ihtişamının ve rahmetinin artması için yakarışlardı. Eski Mısır'daki güneş tanrısı Ra hakkındaki ilahilerle, Babil'de Şamaş, Vedalarda Savitar Sürya ve Uşaş hakkındaki ilahileri birleriyle karşılaştırmak mümkündür. Güneşe yapılan övgüler Echnaton da zirveye ulaşmıştır. Bu methiyelerdeki ortak husus güneşin yüzünün bütün mahlûkatı doldurduğu, rahmetine karşı teşekkür gerektiği, her şeyi bilen ilahi kanun sunucusu ve hâkimi olduğu yönündedir. Önünde saygıyla durmalıdır.

Güneşe inanç ve güneş kültü dini hayatta o kadar çok kök salmıştır ki, Yahudilik ve Hristiyanlıkta bertaraf edilemeyip, şekil değiştirmiştir. Manessa güneş kültürünü Kudüs Mabedine sokmuştu (2.Kral. 21,5). Güneş arabaları mabet girişinde durmuş, mabedin ve evlerin damlarına güneş mihrapları yapılmıştı (2. Kral. 21,3; 23,5.11 vd.) . Nihayet bu güneş kültü reformcu kral Yoziyas tarafından kaldırılmaya (2. Kral. 23) çalışıldı. Fakat tamamen yok edilemedi. Peygamber yazılarında Tanrı *adalet güneşi* olarak methedilir (Malaki, 3,20). Güneş doğarken yapılan eski ibadet âdeti, biraz şekil değiştirerek daha sonraki Yahudilikte de devam etmiştir. Hicaz Araplarıncı Nasr güneşi temsil ederdi.

⁶⁸ Heller, 52.

⁶⁹ Heller, 53.

Hristiyanlıkta da güneş kültü büyük önem kazanmıştır. İsa için güneş iyi ve kötüyü ihata eden ilahi sevginin bir görünüşüdür (Matta 5,45). Güneş Mesih'in sembolik resmidir. İsa'nın yüzü güneş gibi parlaktır. Güneş İsa'nın tekrar canlanmasının bir sembolüdür. Hristiyanlıktaki bu güneş kültü, kült ifadesini ibadetlerinde doğu istikametine yönelmelerinde bulmaktadır. Kiliselerin içindeki kutsal eşyaların ve papazların bulunduğu yer doğu taraftadır. Vaftiz esnasında önceleri vaftiz olan kimse cin ve şeytanların hâkimiyetini ret işareti olarak batı tarafa tükürür ve daha sonra doğuya dönerek, doğan güneş olarak İsa'yı selamlardı.

Güneş tutulması ise, felaket işareti olarak algılanır. Bununla birlikte büyük adamlardan bir veya bir kaçının öleceğine; kıyametin yaklaştığına, savaş çıkacağına yorumlanır.⁷⁰ Kur'an (Fussilet, 41/37) güneşi, ayı Tanrı'nın gücünün, rahmetinin işareti sayar, ancak ona tazimi, secde edilmesini yasaklar. Saygının yaratığa değil, onu yaratana yapılmasını söyler. Bu nedenle güneşe tapanlara benzememek için ibadetler, sabah güneş doğmadan önce ve akşam da battıktan sonra düzenlenmiştir. Güneşin ihtişamlı ışığı sebebiyle, Peygamber güneşe, arkadaşları yıldızlara benzetilmiştir.

8. Ay

Ay kültü, dünyanın hemen hemen her bölgesinde yaygın olan bir kùlttür. Ay doğan, yükselen ve batan, gözden kaybolan bir varlıktır. Doğum ve ölüm kanununa bağlıdır. İnsanın doğuşu ve ölümü gibi bir üzüntüye sahiptir. Her eski ayla ölürken, her yeni ayla, tekrar doğar. Değişik görünüşleriyle gizemli sayısız efsaneler ortaya çıkmıştır. İnsanlara zamanı öğretmiştir. Değişimleri hassas bir şekilde ölçülmüştür. İnsanlar hayatlarını o zamanlara göre tanzim etmişlerdir. Eski zamanlardan beri tarımda bitki ve hayvanların hayatlarına etkisi olduğu, sularla med ve cezire sebep olduğu, yağmurları ve suları düzenlediği düşünülmüş ve ay ilahına sularla ilgili görevler de atfedilmiştir. Bugün dahi çiftçiler arasında tohumun ayın ilk günlerinde ekilmesi, ağaç budamanın ve meyve toplamanın eski ayda yapılmasının gerektiği düşünceleri yaygındır. Ay tanrısı Sin, aynı zamanda bitkilerin tanrısı da olmuştur. Dionysos hem ay-tanrısı hem de bitki tanrısıdır. Kadınların verimliliklerini etkilediği tasavvurları aya bağlanmıştır. Afrika Pigmenlerinde ay şölenleri genelde kadınlara tahsis edilmiştir. Çünkü o anadır ve ruhların sığınağıdır. Merasimlerinde onun önünde dans ederek ona tazimde bulunurlar.⁷¹ Kökleri ana hukukuna dayanan anaerkil kültür çevrelerine kadar uzanır. Eski Meksika Ay tanrıçası

⁷⁰ Sedat Veyis Örnek, Anadolu Folklorunda Ölüm, Ankara 1971, s. 24.

⁷¹ Mircea Eliade, Dinler Tarihi, İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi, (Çev. Mustafa Ünal, serhat Kitabevi Konya, 2005, s.197 vd.

Toteoinnam *Tanrılar Anası* olarak tanımlanır. Yine verimlilik tanrıları için kullanılan boğa boynuzları, tanrı Manga Mater'in sembolüdür. Dünyanın pek çok bölgesinde bu simgeler verimlilik tanrıçasının sembolleridir. Hilali çağrışırlar. Ay insan hayatı ile de ilgili görülür, hayız (ay halinin) düzenleyicisi odur. Bazı milletlerde ay kadınlarla cinsel ilişkiye giren bir kişi olarak da tasavvur edilir, Eskimolar da bekâr kızlar hamile kalacakları korkusuyla aya bakmazlar. Benzer tasavvurlar Hindistan ve Avustralya'da da vardır. ⁷² Yahudi hahamları Adet görmenin Havva'nın cennette yılanla ilişkiye girmesinden, yılanın iğfalinden dolayı olduğunu söylerler⁷³, Habeşistan'da kızlar evlenene kadar bir yılanın tecavüzü tehlikesi olduğuna inanırlar. Yılan ay sembolü olarak da resmedilir. Ay, ölümlerin mekânı, *Kutsallar Adası* olarak da tasavvur edilir. Roma da imparatorların öldükten sonra ruhlarının aya yükseldiğine, cennet bahçelerinin ayda olduğuna inanılırdı. Eski İran tasavvurlarına göre ruhlar cennete yükselirken aya ve güneşe uğrarlardı.⁷⁴ Bilhassa Araplarda ay kültü önemli bir yere sahipti. Ur ve Harran şehirleri ay kültünün ana merkezleri idi. Ay, Babil'deki semavî üçlülüğün (Sin, Şamaş, İştâr) zirvesinde bulunuyordu. İlahilerde *insan ve tanrıların atası, her şeyi doğuran ata* olarak methedilirdi. Hilal şeklindeki aya, eski Sâmi anıtlarında rastlanırdı. Cahiliye devri Araplarında Vedd ay ulûhiyetinin temsilcisi idi. Yunanistan da ay dişî olarak tasavvur edilirdi. *Selene* mahsul ve büyüünün, av ve hırsızlığın tanrıçası sayılırdı. Roma'da Luna Sol ile birlikte saygı görmüştü. Japonya'da günümüzde doğan aya karşı eller çırpılarak selamlanmaktadır.

İslam'a göre ay, zamanın belirleyicisidir. Şâirlerin dilinde, güzelliğin ve sevgilinin sembolüdür. Bazı çevrelerde ayın 28 günü ile alfabenin harfleri ve peygamberlerin sayısı arasında irtibat kurulmuştur.

9. Yıldızlar

Yıldızlar eski çağlarda ve ilkel kavimlerde canlı kutsal varlıklar olarak kabul edilirdi. Yıldızlar hakkındaki efsanevi tasavvurlar, gerçek kültlerinden daha çok önem taşımaktadırlar. Mesela Samoyetlerde yıldızlar Gök Tanrı'nın kulağı olarak yorumlanırdı, bunlarla o yeryüzünü dinlerdi. Yıldızlar ölümlerle de ilgili görülmüştür. Bilhassa mevsimleri haber veren Orion ve Sebar yıldızı büyük saygı görmüştür. Saman Yolu ise gök yılanı, gök ağacı ve gök nehri olarak

⁷² Eliade, 200.

⁷³ Eliade, 201.

⁷⁴ Eliade, 208.

düşünülmüştür. Meksika ve Babil dinleri semavî karakter taşırlardı. Meksika baş tanrısı yıldız tabiatına sahipti. Seher yıldızı insan ve gök arasında bir aracı idi. Core-Kızılderililerinde Eski Meksika dininin seher yıldızı ile ilgili ilahileri halen varlığını devam ettirmektedir.⁷⁵ Babillilerde de yıldızların tanrılarla ilişkileri düşünülmüştür. Mısır'da Oziris Orion, Horus Saturn, İzzit Siriyus idi. Araplarda Uzza Venüs'e denkti. Günümüz yıldız isimlerinin kaynağı dahi Babil'di: Venüs=İştar, Jüpiter=Marduk, Mars=Nergal, Saturn=Ninurta vs. gibi.

Yıldızların hareketlerinin insanların kaderleriyle yakından ilgili olduğu sanılırdı. Onların hareketleri bazen iyiliğe, müjdeli bir olaya işaret sayılır, bazen de felakete uğursuzluğa işaret olarak algılanmıştır. Ay ve güneş tutulmaları gibi, yıldız kaymaları da uğursuzluğun ön belirtisi sayılmıştır. İnsanların gökyüzünde birer yıldızlarının olduğu varsayımından hareketle, yıldızların kayması, sönmesi, kişinin ölümünün işareti olarak kabul edilmiştir.⁷⁶

Yıldızlar gemiciler için yüzyıllar boyunca önemli bir yol gösterici olmuştur. Bilhassa Kutup Yıldızı, Büyük Ayı, çoban Yıldızı hemen hemen bütün literatürlerde sıkça görülmektedir.

Astronomi astrolojiyle yakından bağlantılıdır ve burçların özellikleri büyük önem taşır. Her birinin insanların karakter ve kaderlerini etkilediğine inanılır. Görünümleri, gökteki yıldız yazıları, semavî yazı olarak kabul edilir ve şifresel anlamları okunmaya çalışılır. Hatta gezegenlerin kişilerin kaderlerini çizen tanrılar olduğu inancıyla dua ve kurbanlarla onların yumuşatılacağına inanılır. Aslında Tanrı inancıyla kaderci astroloji birbirine zıttır ve dinlerin çoğu bunlara karşı çıkar. İnsanları yıldızların değil, Allah'ın himayesine çağırır. Hristiyan büyükleri de astrolojiyle mücadele etmişlerdir. Buna rağmen, astroloji Orta Çağ boyunca Hristiyanları da, Müslümanları da etkilemiştir. Bilhassa Araplar ve Yahudi Kabbalistleri bu tasavvurların taşıyıcıları olmuşlardır. İslâm yıldızlarla, burçlarla ilgili kehanetleri, yorumları reddetmesine rağmen, Müslüman toplumlar da yıldız kehanetlerine ilgi diğer toplumlardan pek farklı değildir.

10. Gök

Güneş, ay, yıldızlar dışında bütün bunları içine alan, yağmuru yağdırıp verimliliği artıran, yeryüzünü örten gök önünde korku ve saygı duyulmuştur. Gök başlangıçta kutsal bir tabiat elementi olarak görülmüş ve daha sonraları Ulu Tanrı olarak şahıslaştırılmıştır. Dünyanın her tarafında evreni yaratan, yağmuru yağdıran, dünyanın bereketini ve

⁷⁵ Heiler, 57.

⁷⁶ Sedat Veyis Örnek, age. 24.

verimliliğini sağlayan yüce güçtür. Ona sonsuz bilgi, irade ve hikmet sıfatlarıyla dua edilir. Gözler ve eller göğe doğru çevrilir. O yarattığı varlıkları daima görür, koyduğu kanunları denetler; uymayanlara yağmuru kısararak, fırtına ve yıldırımlar göndererek cezalandırır. O bazen Yaratıcı Tanrının ikâmetgâhı olarak da tasavvur edilmiştir. Bu tasavvura göre Tanrı önce yeryüzünde insanlarla beraber yaşamış, sonra semaya çıkmıştır. Bilhassa çoban kültürünün hâkim olduğu yerlerde ise, Ulu Varlık gökle aynı kabul edilmiştir. Pek çok milletlerde ise, gök, Tanrı'nın yerle ilişkisi olan kutsal bir yaratığı olarak algılanmış, yer ve gök ezeli karı-koca sayılmıştır. Bazı milletler de ise, içinde yer ve göğün birlikte olduğu ezeli yumurta efsanesine inanılmaktadır. Çinlilerde yer ve gök *her şeyin anne ve babası* olarak kozmik birliği teşkil etmektedir. Bu Yang (erkeklik gücü) ve Yin (kadınlık gücü) olarak iki semavi prensibe de uymaktadır. Sonraki devirlerde yer, geri çekilerek gök imparatorun atası ve ezeli sureti olmuş, imparator *göğün oğlu*, göğün yeryüzündeki vekili sayılmıştır.

Mısır'da gök, Çin'in aksine dişi olarak düşünülmüş, bazen karnında güneş gemisini ve yıldızları bulunduran ve hava tanrısı *Şu* ve diğer tanrılar tarafından tutulan bir inek olarak tasavvur edilmiştir. Bazen de O insan suretindeki bir kadın olarak düşünülmüştür. Buna göre Gök tanrıçası *Nut* kocası Yer Tanrısı *Geb*'e itaat etmektedir ve *Şu* ise onun elinden tutmaktadır.

Mezopotamya'da Anu (gök) en yüksek tanrıdır. O diğer bütün tanrıların atası ve kralıdır. Anu, Enlil, Ea teslisinin zirvesinde bulunmaktadır. Eski Sumer kitabelerinde ise Anu'nun yer tanrısı ve ana tanrıça Ba'u ile ilişkisi görülmektedir.⁷⁷

Eski İsrail'de gök Yahova'nın ikamet yeridir. Yahova *gök benim kürsüm ve yer benim ayak zeminimdir* (Yez.66,1) der. Böylece Eski Mezopotamya'da ki *gök çadırı ve yıldızlar örtüsü* tasavvuru (Maz.104,2) tekrar geri dönmüştür. Daha sonraki devirlerde ise gök, Yahova'nın yerini almış ve ismi konuşulmaz olmuştur. Tanrı ismi, yerini Şamaim'e bırakmıştır. Luka İncilinde de (15,21) *göğe ve sana karşı günaha girdim* denilmektedir. İslamiyet'te Allah'a bir mekân isnat edilmemesine rağmen, Gök Tanrı'nın sonsuzluğunun ve gücünün göstergesi olarak kabul edildiğinden, Müslümanlar dualarında ellerini göğe doğru açmaktadır. Yine Kur'an'a göre, Tanrı'nın (Bakara 2/255) tahtı gökleri ve yeri kuşatmıştır. Tüm yaratıklar gibi gök de Tanrı'nın emirlerine itaat eder, onun hükümrahlığına boyun eğer. Görüldüğü gibi gök inancı bütün insanlığın inancı olmuştur.

⁷⁷ Heiler, 63.

11. Işık

Işık ateşin gizemli bir elementi ve Tanrı'nın vahyidir. Dini dilin en çok kullanılan sembolüdür. Serapis ve İzis güç olarak, insanlığın ışığı olarak vasıflandırılır. Gnostik sistemlerde, özellikle Maniheizm'de büyük bir ışık metafiziği görülür. Bu anlayışa göre, Ebedi Işık İmparatorluğu karanlık ülkesi karşısında durur. Kâinat ve insanlık, ışık ve karanlığın karışmasından ortaya çıkmıştır. Gerçek kurtuluş, ışık elementlerinin karanlıktan kurtarılmasıyla mümkündür.

Nihayet ışık insan hayatının sembolüdür. Konuşmalarımızdaki *dünya ışığını görmek*, *Hayat ışığının sönmesi* vs. gibi deyimlerin kökleri Eski Yunan'a kadar gerilere gitmektedir. *Hayat Işığı* Yunan sanatında *ölümü çökerten meşale* ile sembolize edilmektedir.

Eski Ahid yazılarında da ışık, Tanrı'nın sembolüdür, doğru yoldakilerin aydınlatıcısıdır. Bununla birlikte ışık tasvirleri Eski Ahit metinlerinde tekrar tekrar kullanılmaktadır. (Mazmurlar 4,7; 27,1; 36.10.43; Yezaya 42,6; 49,6). Yeni Ahit'e göre Hz.İsa da ışık sembolünü vaazlarında kullanmıştır (Matta 5,14 vd.). Paulus'un yazılarında da ışık benzetmelerine rastlanmaktadır (Roma,13,12; 2.Kor. 4,6; 6,14; Yohanna 1,4 vd.8,12).

İslam'da da ışık sembolü tercih edilen anlatım vasıtalarındandır. Ayrıca Kur'an surelerinden birinin adı *el-Nûr*'dur. Burada (Nûr, 24,25) *Allah yer ve göğün ışığıdır* buyrulur. Peygambêr insanları karanlıktan aydınlığa yönlendiren (Ahzab, 33/46) lâmbaya benzetilir. Onun vazifesi insanları inançsızlığın ve yanılmanın karanlığından ışığa yönlendirmektir. Kur'an'ın vahiyle inmeğe başladığı gün, *Leyletü'l-Kadr* ışıkla dolma olarak tasavvur edilir. Işık tarihte ve günümüzde pek çok kişiye ad olmuştur. Işık, nur, nurcihan, berk, şimşek vs. bazı isim örnekleridir.

12. Ağaç

Kutsallığın görüldüğü canlı varlıkların başında ağaç gelmektedir. O bitkilerin, hayat ve ölümün sırrını gösterir. Kültleri bütün yeryüzüne yayılmıştır. Onlara canlı ulûhiyetler olarak tazim edilmişlerdir. Hindistan'da olduğu gibi Eski Roma'da da ağaçların üzerlerine takdis için bir şeyler asılmış veya konmuştur. Bilhassa Mezopotamya'da hurma ağaçları, Hindistan'da Nyagrodha (ficus indica), Aşvaltha (ficus religiosa) ve Bel-Ağacı (egle marmelos) büyük saygı görürdü. Hindu-Cermen dininde meşeye kutsallık isnat edilirdi. Bununla beraber Slavların fırtına tanrısı Perun bir meşe tanrısıdır. Kelt ve Cermen dinlerinde de meşe ve diş budak ağaçlarına tazim edilirdi. Bugün de üvez ağacına büyü bir güç isnat edilmektedir. Cermen köy

evlerinin avlularında birer hayat ağacı, koruyucu ağaç vardı. Gamla, Uppsala mabedinde daima yeşil duran büyük ağaçtı. Attis ayinlerinde pınar dalı taşınırdı. Hayat ağacı olarak servi mezarlıklarda yetiştirilir. Çocuğun doğumu ile beraber bir ağaç dikmek çok eski bir gelenektir. Çocuğun hayatı ile, ağacın hayatı arasında ilişki kurulur.⁷⁸

Belirli ağaçların kutsallığı inancı, insanları bir ağaç ruhunun bulunduğu kanaatine götürmüştür. Ağaçların, ağaç ruhları veya ağaç perileri ile ruhlandığına inanılmıştır. Kenan'da buna el (ayl) veya elon, Yunanistan'da dryad (Ağaç Perisi) denir. Bunları su ruhları (perileri) ile karşılaştırmak mümkündür. Mısır'daki tasvirlerinde bir ağacın dalları, ağaçtan yetişen insana benzer suretler şeklinde tasvir edilmiştir.

Ağaç bir ulûhiyete bağlıdır. Yunan vazolarında Dionisos yarı ağaç ve yarı insan şeklinde görünür. Belirli ağaçlar ulûhiyetin sıfatları olmuştur. Defne Apollo'nun, zeytin Atene'nin sembolleri idi. Ortaçağ Hıristiyanlığında da eski Germen ağaç ziyaretgâhları Meryem'e atfedilmiştir. Maria-Eich, Maria-Buch, Maria-Birnbaum, Maria-Linden gibi ziyaret yerleri bunu göstermektedir. Daha sonraki kült efsanelerinde bir ağaçta mucizevî bir şekilde Meryem resminin bulunuşu anlatılır.

Önemli kült yerlerindeki kutsal ağaçlar, ormanlar meydana getirirler. İsrailîler "yeşil ağaç altına, aşere-direği ve sütunu (2. Krallar 16,4) dikerlerdi. Bilhassa Hindu-Cermenler, kült yeri olarak korulukları çok severler ve buralarda kurban sunarlardı. Buna örnek Dodona'da Zeus meşe koruluğu, Aricia'da Nemi Gölü kenarında Diana koruluğudur.

Ağaç mitolojinin ve ahir zamanın en sevilen sembolüdür. Pek çok kültürde Hayat Ağacı tasavvuru yaygındır. Upanişadlarda *ebedi incir ağacı* (aşvattah sana tanan) kâinat üzerinde bulunur. Hatta bu ağaç Brahma ile aynı sayılır. Bagavadgita da (kâinat ağacı) Maya dünyasının sembolüdür. Hayat Ağacının özelliği köklerinin yukarıya, dallarının aşağıya doğru oluşudur. Benzeri tasavvur Müslümanların Tûba Ağacı tasavvurunda da görülür. Ygdrasil (kâinat dış budağı) Cermen efsanesine göre, kutsal bir kaynak kenarında kutsal bir ağaçtır, dalları bütün kâinata uzanmış ve göklere çıkmıştır.⁷⁹ Uygurların Türeyiş Efsanesine göre, Toğla ve Selanga nehirlerinin birleştiklere yakın bir yerde, iki ırmağın arasındaki iki ağaç arasına gökten bir ışık inmiş ve bu ağaçların gövdeleri şişmeğe başlamış ve ağaçlardan iki çocuk doğmuştur. Ağaçları ve olayı hayretle izleyen çevre halkı bu çocukları büyüttü. Söz konusu çocuklar doğdukları ağaçlara ataları olarak saygı gösterirlermiş. Ağaçlar bir gün dile gelip, *Güzel huy ve iyi özellikler*

⁷⁸ Heller, 67.

⁷⁹ Heller, 70.

bezenmiş çocuklar böyle olurlar ve anne ve babalarına böyle saygı gösterirler. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretinizde devamlı olsun! demişler.⁸⁰ Bu çocuklar büyüyünce, halk onları hükümdar seçmiş ve soylarından da Uygurlar türemiştir. Yine efsaneye göre, Oğuz Han'ın ikinci karısı ve oğlu Kıpçak ağaçtan doğmuşlardı.⁸¹ Türkler ağaca saygı gösterirlerdi. Manas destanına göre, kısır kadınlar kutsal elma ağacı altında oynarlarsa çocukları olurdu.⁸² Orta Asya edebiyatında Ardıçlı (Arçalı) adını taşıyan kutsal yerler vardır. Altay mitolojisine göre de, gökyüzüne doğru büyük bir çam ağacı yükselirmiş, gökleri delen bu ağacın tepesinde Tanrı Bay Ülgen oturmuş; bu sebeple şamanlar davullarına bu ağacın tasvirini yaparmış.⁸³

Güney Sibirya'daki Abakan Tatarlarına göre, dünyanın ortasında göklere yükselen bir demir dağ ve bu dağın üzerinde de "yedi dalı bir kayın" ağacı vardır. Bu kayının kutsallığından dolayı saygı duyulur, özellikle genç şamanlar şamanlığa başlarken önce bir ağaç dikerler ve ağaç büyüdükçe şamanın rütbesinin de yükseleceğine inanılır. Şaman ölünce ağacı da yok edilirdi.⁸⁴ Yakut Türklerinin Er-Sogutoh efsanesine göre de, ilk insanın atası Hayat ağacı idi.⁸⁵

Kitab-ı Mukaddeste Cennet Ağacı⁸⁶ inancı, aydınlanma ve hayat ağacı şeklinde Sumerlilere kadar gerilere gider. Hatta bazen cennetteki dört nehir kaynağının bu ağacın altından çıktığı yorumları yapılır. Yunan mitolojisinde Herakles, dünyanın sonundaki Tanrılar bahçesinde Hayat Ağacını bulunmuştur. Mısırlıların tasavvurlarına göre de göğün doğusunda bir incir ağacı vardı ve üzerinde tanrılar otururdu. O, tanrıların meyvesinden beslendikleri bir hayat ağacı idi. Yine Hayat Ağacı cennet ırmağının kenarında bulunur, *oniki defa meyve verirdi* (Vahiy, 22,2).

Eski Ahide göre ağaç, dindar ve doğruların bir sembolüdür: Bu husus *O meyvesini zamanında veren deredeki ağaç gibi yetişti* (Maz. 1,3); *O palmye ağacı gibi yeşil ve Lübnan'daki bir sedir ağacı gibi yetişkindir* (Maz. 92,13) sözleriyle, faziletli bir hayat örneği olarak görülmektedir.

Hayat Ağacı, hidayet tarihinin de sembolüdür. Budist hidayet tarihinde o, Buda'nın altında hakikati bulduğu kutsal incir ağacıdır. *Bodhgaya*'daki aydınlanma yerinde bu ağacın köklerinden yetişmiş, bugün hâlâ tâzim edilen bir ağaç vardır. Aydınlanma ağacından bir kök

⁸⁰ B.Ögel, Türk Mitolojisi, I. Cilt Ankara 1971, s. 74-75, 81.

⁸¹ Ögel, a.g.e. 88.

⁸² Ögel, a.g.e. 504.

⁸³ Ögel, a.g.e. 90 vd.

⁸⁴ Ögel, a.g.e. 90-93.

⁸⁵ Ögel, a.g.e. 96-97.

⁸⁶ Tekvin, 2, 9.

Kral Aşoka zamanında Seylan'a getirilmiş ve *Anuradhapura*'da yetiştirilmiştir. Budist sanatında incir ağacı boş bir tahtın arkasında tasvir edilmektedir. İlkel ağaç kültü ile ilişkisi Buda efsanelerinde açıkça görülmektedir. Evveliyatta İncir Ağacında bir perinin oturduğuna inanılırdı. Gotam'a aydınlanmadan önce onu tazim için ağacın etrafında yedi defa dolaşmıştı.⁸⁷

Araplarda da ağaç kültü yaygındı. Bazı ağaçları cinlerin veya meleklerin mesken edindiğine inanılırdı. Onların faydalı veya zararlı işlerinden yararlanmak için ziyaretler yapılırdı. Mesela tanrı Uzza'nın kült yeri Mekke yakınlarındaki Huraz isimli vadide üç samura ağacı idi. Uzza'nın bu ağaçlarda ikamet ettiğine inanılırdı. Kendisine sunulan eşyaların konduğu bir evi de vardı. Kureyşliler onu ziyaret eder, hediyeler sunarlar ve *cabcab* denen çukurda kurban keserlerdi.⁸⁸ Mekke'nin fethinden sonra bu ağaçlar kesilerek kültüne son verilmişti.

Hıristiyan hidayet tarihinde de Hayat Ağacı *Çarmıh Ağacı* olmuştu. O cennetteki aydınlanma ağacının bir parçası idi. Çarmıh Ağacı, Hayat Ağacı olarak kabul edildiği için Ortaçağ mistiklerinde, köklü, yapraklı ve meyveli bir şekilde tasvir edilmiştir. İsa'nın çarmıha gerildiği bu ağaç bir ölüm ağacı değil, yeşil bir hayat ağacıdır. Onunla ibadet eden ruha büyük bir hayat gücü akar.⁸⁹

Ağaç sembol olarak Kur'an'da (İbrâhim, 14/24) kullanılır: *İyi bir söz iyi bir ağaç gibidir*, buyrulurak iyi ve faydalı örneği olarak kullanılır. İslâm dünyasında sayısız istek ve adak ağaçları vardır. Dallarına çaput, hatta küçük beşik bağlanır. Bazen çivi çakılır. Özellikle cennet, ebedi bahçelerin ve *tûba* (şans, saadet) gibi isimlerin verildiği yerdir. Yine yaratılan kâinatın sınırı da *Sidre Ağacı* (uzak sınırın lütuf ağacı) (Necm, 53/14) ile işaretlenir. İslâmî literatüre göre, Melek Cebrâil Mîrac'da bu ağacın dibinde kalmış, Peygamber Tanrı katına yalnız çıkmıştı.

Sûfilerin *şecereleri* de Peygambere uzanan tarikat silsilelerini ağaç dalları ile sembolize eder. Bazı kültürlerdeki tasvirlerde Hayat Ağacı dallarına Tanrı isimleri yazılır. Mezarlıklara dikilen en sevimli bitki ağaçtır. Mezarda yetişen ağacın, ölümlerin cezasını hafifleteceğine, sevabını artıracığına inanılır. Ağaç belirli şekil ve yerde ise, ona dokunanlara, dalları arasından geçenlere bereketinin geçeceğine inanılır.

Ağacın bereketi ondan koparılan dalları ve yaprakları için de geçerlidir. Belirli zamanlarda kutsal ağaçlardan kesilerek meydana getirilen kutsal dal demetleri Mecusilerce mabede getirilir ve orada

⁸⁷ Heiler, 71.

⁸⁸ İbn al-Kalbi, Putlar Kitabı, (Ter. Beyza Düşüngen (Bilgin), Ankara 1969, s. 32-35.

⁸⁹ Heiler, 72.

kefaret işlerinde kullanılır. Eski Yunan dininde zeytin dalı özel bir kutsiyet taşırdı. Meyveli dalları Apollo mabedinin önüne dikilirdi. Şarap bayramında asma dalları taşınırdı. Bereket için kullanılan dallar eskiden olduğu gibi bugün de düğünlerde ve şenliklerde kullanılmaktadır. Zeytin dalı da barış işareti olarak kabul edilir. Roma dininde dal kutsiyet taşıyıcısı sayılır. Katoliklerde Palm gününde Palmiye ve Zeytin dalları merasimle şehrin sokaklarında dolaştırılır ve semavi kutsal yağın sembolü sayılır. Yine İsa'nın haşrı ve zafer işareti sayılır. İskandinav ülkelerinde ise, palmiye dalının yerini söğüt dalı almıştır.⁹⁰ Yeşil ve çiçekli dalın kuvvetini çelenkler de ihtiva ederler. Onlar kurban merasimlerinde, bayram ve düğünlerde taşınırlar. Hindistan'da çiçek çelengi tanrısal ve kutsal sayılır ve misafirlerin boyunlarına takılır.

Genellikle ağaçtan yapılan tespih de sadece dua ve dua sözlerini sayma aracı değil, aynı zamanda tabu güçlerine karşı koruyucu vasıttır. Bu sebeple o kutsal işlerde Yahudilerin bele sardıkları ibadet kuşağına benzer. O yapıldığı malzemenin gücünü, mesela yılan kemiğinden ise, yılanın kutsal gücünü kendinde taşır. Tespihin bu olağanüstü gücü önemlidir. Polanya'da fırtına esnasında evin etrafında üç defa dolaştırılır.⁹¹ Tespih bütün yüksek dinlerde vardır. Budizm'de, Hinduizm'de, İslam'da, doğu ve batı Hristiyanlığında yaygın olarak kullanılır. Muhtemelen Hindistan'dan çıkmış, Müslümanlar vasıtasıyla Orta Çağ Hristiyanlığına ve diğer taraftan Doğu Asya'ya yayılmış olmalıdır.

Bazı kültürlerde yaprakları dökülmüş ağaçlar da kutsal sayılır; çünkü o yeşilliğin gücünü kendinde taşımaktadır. Kenanlılarda kült direği (aşera) mihrap yanında yüksekçe bir yerde bulunurdu; aynı şey Kudüs mabedinde de (Tesniye 16,21 vd.) vardı. Süleyman mabedinin her iki sütunu (2.Kral. 7,15) Sumerlilerin Gudea-mabedindeki iki ağacı (hayat ağacını ve hakikat ağacını) temsil ediyor olmalıdır. Almanlardaki Mayıs Ağacı, hayat ağacı inancının halk arasındaki bir kalıntısıdır. Yeni evlenenlerin önüne dikilen bu ağaç, ondaki hayat ve çoğalma gücünün yeni çiftlere geçmesini temin etmek içindir. Bu Fransız ihtilalinin *hürriyet ağacı* ile ilişkili olabilir. Mesih Ağacı, diğer adıyla Noel Ağacı ise, eski Cermen ağaç kültürünün şekil değiştirmiş devamıdır.

13. Otsu ve Ağacı Bitkiler

Bazı ağaçlar gibi otsu ve ağacı bitkiler de kutsal olarak hürmet görürler. Bilhassa bunların bazılarında ekmek yapılması, sarhoşluk veya sağlık verici bir güce sahip olmaları kendilerine saygı

⁹⁰ Heller, 68.

⁹¹ Heller, 69.

duyulmasında etken olmalıdır. Bu anlayışa göre hububat tohumları çok kutsaldır. Bazı kültürlerde rastlanan yeni doğan çocuğun tahıl sandığına konup üzerine tanelerin saçılması eski bir çiftçi geleneğidir. Aynı şekilde evli çiftler üzerine düğün günü hububat tohumları serpilir. Yunan Ortodoks kilisesinin cenaze merasimlerinde içi hububat taneleri dolu bir çanak bulunur. Hububat tanelerinin verimliliğinin veya hayat ağacı gücünün, insanlara geçeceğine inanılır.

Gizemli bitkiler ya şifa verici bir güce sahiptirler veya dikkat çekici koku ve renkleriyle insanların ilgisini çekerler. Metafizik güçlerle bağlantıları kurulur. Eski Mezopotamya'da yemin merasimleri esnasında geceleyin özel merasimle toplanan bitkiler bulunurdu. Defne (Taflan) Eski Roma'da temizleyici madde vazifesi görürdü. Keten bitkisine Yunan ve Romalılar büyü kuvvet atfetmişlerdi. Bugün dahi halk arasında ketenin cinlere karşı koruyucu olduğuna inanılır. Sarımsak bütün Akdeniz ülkelerinde büyü gücüyle saygı görür. Eski Hindu-Cermenlerde çayır demeti tanrılara kurban olarak sunulurdu. Veda ve Eski İran dinlerinde de çayırlara büyük önem verilirdi.⁹²

Ağaç gövde ve dallarında yetişen ve daima yeşil duran **ökse otu** Keltlerce kutsal sayılırdı. Ayın altıncı gününde Druidler altın oraklarla ökse otunu keserler, bu esnada iki beyaz boğa kurban ederler, ayın yaparlardı. Ökse otu panzehir olarak da görülürdü. Onun suyundan hazırlanan içki hayvanların verimliliğini artırmak için kullanılırdı. Bugün de Almanlar arasında ökse otu şifalı bitkilerden sayılmaktadır.

Mürver bitkisi bazı topluluklarda saygı görür, şifalı gücüne inanılır. Sığırları büyüden koruyacağına inanıldığı için, ahır kapılarının önlerinde özel olarak yetiştirilir.

Fesleğene (Tulasi) Hindistan'da büyük saygı gösterilir. Evlerin avlularında yetiştirilir, ibadetlerde kullanılır.

Soma bitkisi Eski Hindistan'da büyük önem taşırdı. Suyu İndra'ya kurban edilirdi. Onun Avesta'daki karşılığı Haoma'dır. Onun kuvvetli sarhoş etme özelliği ve gücü vardır.

Kutsal bitkilerin gücüne Hristiyanlar da inandıklarından, âyinlerde kullanırlar. Meryem'in Miraç Günü'nde bazı bitkiler takdis edilir. Yine güzel kokulu çiçekler ibadetlerde kullanılır. Bazı otların evleri yangına ve yıldırıma karşı koruduğuna inanılır. Bu otlar ekin tarlalarına özellikle dikilir, sığırlara yedirilir ve hasadın bereketi için tanelerin arasına konulur.

⁹² Heiler, 73.

Bitkiler tanrıların sıfatlarıyla birlikte anılır. Mesela mersin ağacı Afrodite ile ilgilidir. Buda'nın ve Bodisatvaların ellerinde Lotus çiçekleri bulunur. Meryem'in kutsal bitkisi zambak, bakireliğinin; başak demeti verimliliğin sembolüdür.

Gül Mutasavvıflarca tanrısal güzelliğin ve gizliliğin sembolüdür. Peygamber gülü öpmüş, Allah'ın ihtişamının nişanesi olarak gözüne sürmüştür. Hatta efsaneye göre gül, miraç esnasında terleyen Peygamberin yere düşen damlalarından meydana gelmiştir.

Bazen politeist efsanelerde ulûhiyetler bitkilerden ortaya çıkarlar. Endonezya'da Piriç-Ana, Almanlarda Tohum Perisi bunlardır. Avesta'da *kutsal ölümsüzler (Ameratat ve Haurvatat)* bitki ruhları olarak kabul edilmektedir. Meksikalılar vücudunun çiçeklerle örtülü olduğuna inandıkları Çiçek tanrısına (Xochipilli de Tlamanalco) tazim ederlerdi.⁹³ Yine Eski Mısır ve Yunanlılara göre ölü, bir zambak suretini alırdı. Bazı şâirlerin gözünde zambak, Hz. Ali'nin kılıcı *zülfikâra* benzer. Mezopotamya'da ölümsüzlük otu önemli idi. Bilhassa Gılgamış destanı bunu bulma özleminin hikâyesidir. Edda rivayetlerinde görünmeyen bir bitki olan *mistilterrinn* öldürücü ok olmuştur. Bu sebeple ökse otu Baldr için tehlikeli idi, çünkü Frigg onu önemsiz görmüş, oğluna zarar vermemesi için, ona yemin ettirmemişti.⁹⁴

Çörek Otu, şifalı bitkilerden olması dolayısıyla ona üstün özellikler atfedilmiştir. Onu Peygamberin de övmesi saygıyı artırmıştır. Cinleri kovucu, sihri dağıtıcı özelliklerine de inanılır.

Yüzerlik Otu, Nazar ve kötü ruhlara karşı etkin bir bitki olduğuna inanılır. Anadolu'da hem süs eşyası ve hem de cinlere ve nazara karşı kullanılır.

Lotos çiçeği de kozmik bir sembolüdür. Mısırlıların tasavvurlarına göre dünya, Lotustan meydana gelmiştir. Lotos çiçeği Hindu ve Budist dünyasında daha büyük bir anlama sahiptir. Brahma, Şiva, Buda ve Kwan-yin lotos çiçeği üzerinde durur veya oturur olarak resmedilir. Gök kâinat denizinde yüzen bir lotos çiçeğiyle karşılaştırılır ve suayambhu (kendi kendine ortaya çıkan) olarak vasf edilir. Lotosla simgelenen tanrıça Şri veya Lakşmi pek çok ana tanrıça şekillerinden biridir. Bunlar daha sonraları Vişnu'nun karısı sayılmışlardır. Diğer bir tasavvur da Vişnu bir Kâinat Yılanı üzerinde dinlenirken tasvir edilir. Onun göbeğinden lotos çiçeği ve lotos çiçeğinden de dört başlı Brahma ortaya çıkmıştır. Mahayana Budizm'inde Avalokiteshvara'nın diğer ismi Patmapani (elinde lotos çiçeği tutan) Şakti (dişi kuvvet) veya Prayna

⁹³ Heiler, 75.

⁹⁴ Heiler, 76.

paramito (kâmil hikmet) lotos çiçeğiyle ilgilidir. Bu lotoslu tanrıçaya meşhur *Om mani padme hum* (ey lotusun küçük yolu) duası yöneltilir.⁹⁵

Mahayana Budizm'inin bir kısmı bitkileri, hayvan ve insanlar gibi Buda tabiatı taşıyan varlıklar olarak görürler. Japon Şingon-Mezhebi'nin kurucusu Kobo Daishi'ye göre ağaç ve nebatlar Budalık makamına ulaşabilirler. Nihiran mezhebine göre ise bütün dünyadaki canlı varlıklar Buda'nın tezahürleridir. Çünkü o her şeye, yapraklara, çayirlara ve ağaçlara dönüşür.⁹⁶

14. Hayvanlar

Hayvanlar da zaman zaman kutsal sayılırlar. Bunu insanın antropomorfizm (Tanrı'nın insan şeklinde tasavvuru) karşısındaki çekingenliği daha iyi açıklar. Tanrı'nın kuvvetli ve olağan dışı sayılması hayvanlarda daha kolay anlaşılır. Bununla beraber hayvanlar daha güvenilir ve insana biraz daha yakındırlar. İlkel kavimlerde insanın hayvanlarla birleştiği (çiftleştiği) ve soylarının bazı hayvanlara dayandığı hikâyelere, efsane ve masallarda sıkça rastlanır. Gök Türk destanında olduğu gibi, kahramanla birleşen efsanevi kurt hem Göktürklerin atası, hem de onları dar vadiden kurtaran semavî bir varlık olarak kabul edilmektedir.

Hayvanların kutsallığı hakkındaki inancın en basit şeklini totemizm ortaya koymaktadır. Bir Kızılderili dilinden alınan totem kelimesi 1791 tarihinde John Long vasıtasıyla Avrupa'da tanınmıştı. Bu anlayışa göre baykuş, karga, timsah, tavşan, kartal vs. gibi muayyen totem hayvanları, bazı sosyal gruplarca, kutsal kabul edilir. Her bir klanın kendine has özel bir totem hayvanı vardır ve o hayvanın ismini taşır; onu kendi ataları olarak görürler. Kutsal ayin ve ziyafetler dışında o hayvanın etinin yenmesi yasaktır. O sosyal teşkilatla yakından ilgilidir. Klan mensupları kardeş sayıldıkları için, fertler kendi içlerinde değil, başka bir klanın fertleriyle evlenmek zorundadırlar. Exogami, yani ilgili klanın kadınlarının başka bir klanın erkekleriyle evlenmek zorunda oluşları, totem akrabalığına bağlıdır.

Ferdi Nagualizm⁹⁷ ve Manituizm⁹⁸ ise, kolektif totemizmden ayrılır. Bunlarda bir hayvan istiğrak halindeki bir insana görünürse, o

⁹⁵ Heiler, 76.

⁹⁶ Heiler, 77.

⁹⁷ Orta Amerika eski kültürlerinden Maya ve Tolteklerde görülen, gizemli, büyüsel güç kültürü. Bir çeşit Şamanizm.

⁹⁸ Kuzey Amerika yerlilerinden Algonkinlerde, tüm varlıkların özünde saklı, varlıkların yaratıcısı olduğuna inanılan Üstün Güç, Tanrı kültürüne verilen isim.

kimse o hayvanı hayatı boyunca tazim eder. İlgili hayvanın ölümünün o insanı da ardından sürüklediğine inanılır.

Ancak genelde kutsal sayılan tazim hayvanlarını totem hayvanlarından ayırmak gerekir. Bilhassa iki hayvan çeşidi, ayı ve boğa tarih boyunca kutsal sayılmıştır:

Arı, Kuranda (Nahl,16/68) bal peteği yapımındaki becerisiyle övülür. Tanrı'nın hikmet ve işaretlerinden olarak yorumlanır.

Aslan, her yerde güç ve ihtişamın sembolüdür. Eski çağlarda heykel, kabartma ve resimleri saray ve kalelerin süsü olmuştur. Müslümanlar arasında Hz. Ali'nin ünvanı ve sembolüdür. Esadullah, İran'da Alishr, Türkiye'de Ali Aslan, Haydar, Esad sıkça kullanılan isimlerdendir.

At, Hindu-Cermen dininde kutsal sayılırdı. Veda ve Cermen dinlerinde kısırak kurbanları adetti. Cermenler kısırağın kişnemesinden kehanette bulunurlardı. Atın sevilen kurban hayvanı olması sebebiyle, Hristiyan misyonerlerce at etinin yenmesi yasaklanmıştı. Japon Şintoizm'i de beyaz bir tanrılar atına (şimme) inanır. Bunun için pek çok Japon mabedinde at ahır bulunur. Budist metinlerinde saflık ve sadakatin simgesidir. Altay Türklerinde de Gök Tanrıya sunulan en değerli kurban, attı. Arap efsanesine göre, o güney rüzgârından yaratılmıştı. Halk inancına göre, Mehdi beyaz bir ata binecekti. Şiiler her yıl Muharrem âyinlerinde güzel görünümlü bir atı, onun için hazırlarlar ve gelmesini temenni ederler. Dindarlar onun bereketinden hissedar olmak için ellerini onun üzerine sürerler.⁹⁹

Ayı, tarih öncesi devirlerde de hürmet görmüştü. Kültünün kalıntıları halen Alman folklorunda yaşamaktadır. Çin folklorunda güç ve cesaret simgesidir.

Balık, eski Suriye'de kutsal hayvan olarak görülmüş, tanrı Dagon balık suretinde tasvir edilmiştir. Çin'de bereketin simgesidir. Hristiyanlarca İsa'nın simgelerinden biridir.

Balıkçıl, kuşuna eski Mısır'da Heliopolis'te tazim edilmiştir. Daha sonraları efsanevî Anka kuşu ortaya çıkmıştır.

Boğa da, vahşi gücün ve tenasül gücünün sembolüdür. Eski Anadolu halkı yaratıcı gücün ve Tanrı'nın temsilcisi olarak binlerce yıl boyunca ona tazim etmiş, onun suretlerini yapmıştı. Boğa'nın Dionysos kültüründe de önemli bir yeri vardı, âyinlerde boğa kurban edilirdi. Bugün Şiva'nın kutsal boğası Nandi'in suretleri sayısız Hindu mabedini

⁹⁹ Schimmel, die Zeichen., 54.

süslemektedir. Yine Eski Mısır'ın boğa kültü (Apis ve Mnevis) Menfis ve Heliopolis şehirlerinde meşhurdur.

Burak, İslâm'da efsanevî bir yaratık olarak kabul edilmektedir. At'dan küçük, katırdan büyük olan bu yaratık, Peygamberi miraçta taşıdı. Sanatkârların gözünde o kadın başlı, tavus tüylü güzel bir varlıktır. Burak bereketinden yararlanmak için, Pakistan ve Hindistan'da otobüs ve kamyonlar onun resimleriyle süslenir.¹⁰⁰

Deve, Allah'ın yaratıcı gücünün işareti olarak Kur'an'da (Ğâşiye, 88/17) zikredilmektedir. Daha sonraları dikenli yollarda kendini ve Tanrı'yı arayan sabırlı kişinin örneği olmuştur.

Domuz, eski Alman dininde kutsal sayılırdı ve Temmuz ayı şenliklerinde önemli rol oynardı. Kültünün kalıntıları Japonya ve Hindistan'da halen yaşamaktadır. İslam onun etini kirli saymıştır. İslâm'ın etinin yenmesini yasakladığı tek hayvan domuzdur.

Eşek, Kur'an'da (Cuma, 62/5) çirkin sesin ve anlayışsızlığın sembolüdür. Tahsil ettiği ilimden yararlanmayanlar, sırtında kitap taşıyan, içeriğinden yararlanamayan eşeğe benzetilir. Literatürde süflî duyguların temsilcisi sayılır.

İnek, Yunanistan'da, Hindistan'da ve İran'da tazim görür. Bu süt kaynağının Hindistan'da öldürülmesi yasaktır. Hindular ve Mecûsîler temizleyici ve şifalı kuvvet olarak inek idrarını ve dışkısını sürünürler.

Katır, Peygamberin Hz. Ali'ye hediyesi ve üzerinde kahramanlıklar göstermesi nedeniyle saygı görür. Hindistan ve Pakistan'da bazı ziyaret yerlerine resimleri asılır, sahiplerine bereket getireceğine inanılır.

Kedi, halk inancına göre aslanın teyzesidir ve temiz sayılır. Dokunduğu su ile abdest alınabilir. O Peygamberi ardındaki yılandan korumuştur. Bunun üzerine Peygamber de onun sırtını okşamıştır. Okşamanın bereketinden kediler sırtüstü düşmez olmuştur. Onun mırılması dua ve zikir olarak algılanır.

Köpek, Avesta'da kutsal sayılır. Ahura Mazda "çoban köpeği veya çiftlik köpeği olmasaydı, Ahura'nın yarattığı dünyada benim evim sağlam durmazdı" (Avesta, Videvdât 13,49) der. Köpek bakışlarının şeytanı kovan bir güce sahip olduğu kabul edilir. *Dört Gözlü* köpek (alınında iki benek bulunan köpek) ölmek üzere olanların yatağına konur ve şeytanın saptırmasından korunduğuna inanılırdı.¹⁰¹ Bazı Müslüman mezheplerce ise, bu görüşlerin aksine köpek pis, necis sayılır.

¹⁰⁰ Schlömmel, die Zeichen., 54.

¹⁰¹ Heller, 80.

Muhtemelen Mecusilere muhalefet gayesiyle bazı İslam âlimleri böyle bir kanata varmış olmalılar. Özellikle evlerin içine alınmaları doğru bulunmamıştır.

Leylek, minare ve camilere yuva yapmakla, dindar bir hayvan sayılır.

Tilki, kurnazlığından dolayı kutsal hayvan sayılmış olmalıdır. Japon Şintoizm'inde halkın sevdiği bir ilahtır. Önceleri beyaz kürkü sebebiyle *Pirinç adam* İnarî'nin refakatçısı iken, sonraları kendisi de tanrı sayılmıştır. Mabnet önlerinde canlısı veya heykeli ile temsil olunur.

Yılan, ürpertici bir duygu uyandırır. O erkeklik organı ve tenasül gücünün sembolü sayılır. Mezarlıklarda yaşaması dolayısıyla ruh hayvanı olarak da saygı görür. Eski Araplarda Cin ve birçok yılan türünün köken ismi *cânn*'dir. Cinlerin yılan suretinde görüldüğüne inanılır. Eski Ahid'teki Havva isminin bir yılan isminden gelme ihtimali de kuvvetle muhtemeldir. Cennet hikâyesinde (Tekvin, 3) Havva ile bu cinsiyet hayvanı arasında ilişki kurulur. Ortodoks Hindular yılanı kutsal ve dokunulmaz olarak bakarlar, öldürülmeleri büyük günah sayılır. Kur'an'da (A'raf, 7/117; Tâhâ, 20/66 vd.) Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşme mucizesi anlatılmakla birlikte Müslümanlar arasında dini anlamda merkezî bir yeri olmamıştır.

Ruh Hayvanları: Bazı hayvanlar Ruh hayvanları olarak tasavvur edilmişlerdir. İnsan ruhunun o hayvanlar suretinde kendi vücutlarını terk ettiğine inanılmıştır. Bunlar: fare, yarasa, güvercin, leylek, puhu, karga, yılan, kertenkele, çekirge, kelebektir. Ruh kuşu, Eski Mısır'da insan başlı tasvir edilen Ba-kuşudur. Eski Yunanistan'da efsanevî denizkızları (sireneler), ruh hayvanı olarak tasavvur edilmişti.¹⁰²

Edebiyatta ölüm, ruh kuşunun uçuşması olarak tasvir edilir. Yine şehit ruhlarının yeşil kuşların bedenlerinde haşır gününe kadar dolaşacakları anlatılır. Menkıbelerde Hacı Bektaş Veli'nin Anadolu'ya güvercin suretine bürünerek geldiği ifade edilir.

Kehanet Hayvanları: Bir kısım hayvanlar da kehanet hayvanları olarak algılanırlar ve insanların istikbali görmelerine hizmet ederler, saadet veya felaketi, havanın nasıl olacağını haber verirler. Eşek, keçi, tavşan, kirpi, kedi, sincap, gelincik, köstebek, kaz, ördek, leylek, tavuk, baykuş, karga, guguk kuşu, serçe, kurbağa, mayıs böceği, solucan, arı, örümcek bunlardandır.

Hayvanların insanlarda bulunmayan bazı yetenekleri, sezgi güçleri, uğurlu veya uğursuz sayılmaları bu tür inançların oluşmasında

büyük bir rol oynamaktadır. Evcil veya yabancıl hayvan ötüşleri, ulumaları, kişnemeleri, böğürmeleri, belli hareketleri, uçuş yönleri, alışılmış dışındaki davranışları, yaklaşan bir sevincin veya felaketin işareti olarak yorumlanmaktadır. Örneğin köpeğin yüzünü belirli bir eve doğru çevirip uzun uzun, acı acı uluması bir ölüm haberciliği olarak anlaşılr.¹⁰³ Yine baykuşun, karganın bir evin çatısına veya penceresine konarak acı acı ötmesi, leyleğin ağzında kara çaput getirmesi ölüm haberciliği sayılır.¹⁰⁴

Hayvanların kendi varlıkları dışında, vücutlarının bazı kısımları (dişleri, tırnağı, boynuzu ve tüyleri) kudret ihtiva eden parçalar olarak görülmüştür. Hayvan başı kemikleri ekseriyetle cinlerden koruması için binalara konur. Bilhassa Cermen evlerinde ve Anadolu'da at başı iskeletleri asılmaları yaygın halk adetlerindendir. Evi, bahçeyi, tarlayı kötü ruhlardan ve nazardan koruduğuna inanılır.

15. Hayvan Kültündeki Değişmeler

Hayvanların kutsal veya kutsal dışılıkla değerlendirilmelerinde zamanla değişmelere rastlanır. Kutsallık murdarlığa, tabuya dönüşebilir. Mesela Eski Ahit'teki Levi şeriatındaki (Levililer 11 ve Tesniye, 14 de) bazı hayvanlar tipik totem hayvanlarıdır, ruh hayvanlarıdır. Evveliyatta bunlar deve, tavşan, porsuk, domuz, gelincik, fare, yarasa ve muayyen kuşlar, yılan, kertenkele vs. gibi kutsal hayvanlardı. Levililer 10,10 da ki *ta ki, mukaddesle bayağıyı ve murdarla tahiri birbirinden ayırt edersiniz* ifadesi dikkat çektiği gibi, değer değişimini de gösterir.

Yahudilerde domuz murdar sayılırken, soy akrabaları Suriyelilerde kutsal olarak kabul edilmekteydi. Bazı Hint kastlarında domuz eti yemek, felaketleri uzaklaştırıcı, gizemli bir karaktere sahiptir. Mecusilerde köpek mukaddes sayılırken, Hindistan'da murdar kabul edilir. Köpek eti yiyen kastlar, kastların en aşağısı sayılır. Ancak kutsalın temize, murdarın pise eşit sayılması çok sonraki devirlerdeki bir gelişmedir.

Kutsal hayvanlar kurban ve kült hayvanı olmuşlardır. Balık Adonis kültüründe ölümler kurbanı, Atargatis kültüründe kutsal yiyecek idi. Buzağı ve keçi Dionysos kültüründe sevilen kurban hayvanlarındandı. Hayvanın ulûhiyeti ve kutsallığı hakkındaki eski inancın bir kalıntısı Hıristiyanlıktaki komünyon fikrinde mevcuttur. Kurban hayvanı yenmesinde tanrının kendisi de vücuda alınmaktadır. Ekim ayında Roma'da Jüpiter kurban rahibi (flamen martiali) tarafından bir at

¹⁰³ Sedat Veyis Örnek, Anadolu Folklorunda Ölüm, Ank.1971, s. 15 vd.

¹⁰⁴ Örnek, 19 vd.

kurban edilirdi. Kurban kuşunun başı ve kanı, kutsal kuvvetin taşıyıcısı olarak muhafaza altına alınırdı. Kurban hayvanının kutsallığı, kısmen verimliliğe de etkilidir. Vedalardaki kısırak kurbanında veya Roma da Rabigalia'daki köpekte olduğu gibi bazı hayvanlarda belaları uzaklaştırıcı gizemli bir güçte bulunur. Kybele kültüründe boğa kanı, vaftiz suyu olarak hizmet görmüştü. İnek sütü karışmış su, İsrail kültüründe günahları temizleyen bir iksir olarak kullanılırdı (Sayılar, 19,9).

Mecusilikte *inek ruhu* (gavşurvan) tanrısal bir varlıktır. O Ahura Mazda huzurunda görünerek göçebe kavimlerin ineğe karşı kötü muamelede bulunmalarını şikâyet eder ve yardımını diler. Ahura-Mazda Zerdüş'te seslenerek, kanlı kurbanların kaldırılmasını ve ineğin korunmasını emretmiştir. Gavşurvan, Ameşa Spenta'ya (kutsal ölümsüzlere) eşit sayılmış, aynı şekilde tazim edilmiştir. Mecusilikte hayvanlar büyük dualizm içinde iyi ve kötü olarak ayrılmıştır. Zerdüş'te dini, iyi ve kötünün mücadelesi olduğu için bu mücadele Angra Mainyu'nun Hrafstra'ya karşı mücadelesi ibadet sayılır.

Budizm ve Hinduizm'de hayvanlar tenasüh inancı sebebiyle insanlar, hatta tanrılar mertebesine yükseltilmektedir. Yine bu anlayışa göre ruh insan, hayvan ve tanrılar âleminde dolaşıp durmaktadır. Mahayana-Budizm'i hayvanlara da insanlar gibi Budalık varlığı atfeder. Japonya'da *bütün canlıların serbest bırakılması bayramında* (ho-sho-e) balıklara da Buda olmaları teklif edilir. İnsan ve hayvan arasındaki aynılık inancı Eski Hint yasağı *ahimsa*'yı, yani hiç bir canlıyı öldürmemek, yaralamamak yasağını kökleştirmiştir. Hint asketlerinin sıkı vejeteryanizmine ve vahşi hayvanlar karşısında savunmasız kalmalarına sebep olmuştur. Çaynalar hiç bir böceği ezmek için yollarını süpürür ve yutmamak için sularını süzerek içerler. Ahimsa Budizm'de en yüksek kemalata bütün canlı varlıkları kapsayan sevgi ve dostlukla (metta, maytri) ulaşılır. Metta ve karuna-bhavana (sevgi ve merhamet meditasyonu) Hristiyanlıktaki umumi şefaathu duasına paralellik teşkil eder. Buda'nın talebeleri de sevgi düşüncesiyle, Buda'nın kuzeni Devadadda'nın kızdırdığı vahşi fili teskin ettiği gibi, vahşi hayvanları teskin etmişlerdir. Buda bu durumu şöyle dile getirmektedir: *Dağda yaşarken, dostluk kuvvetiyle aslan ve kaplanlara yakınlaştım. Aslanların, kaplanların, panterlerin, ayıların ve kurtların, ceylanların, geyiklerin ve yaban domuzlarının etrafını sardığı ormanda yaşadım. Hiç bir varlıktan korkmadım*¹⁰⁵. Bu efsaneler psikolojik gerçekleri ifade etmektedir. Hindularca ineğin kültürlerdeki tazimi, insan ve hayvanların kardeşliğini simgelemektedir. Hayvanların bu şekilde değerlendirilmeleri Batı'ya da tesir etmiştir.

Eski Ahit hayvanları, insanlar gibi Allah'ın bir yarattığı olarak görmektedir. *İnsan ve hayvana yardım etmelisin* (Maz. 36,7) der. Bütün hayvanların insanlar gibi Allah'ı övdükleri söylenir: *Hayvanlar ve bütün davarlar; yerde sürünenler ve kanatlı kuşlar... rabbın ismini hamdetsinler* (Maz. 149). Hatta Mesih devrinde bütün hayvanların, kurtla-kuzunun dostluk içinde yaşayacakları haber verilir.

Eski Ahit'teki hayvan sevgisi Hristiyanlıkta da devam eder: İsa çölde hayvanlar arasında yaşamıştı (Markus, 1,13). İsa *Havarilerine yılanları uzaklaştırma gücünü vermiştir* (Markus, 16,18). Rivayete göre, Eski Hristiyan şehitlerine vahşi hayvanlar Arenalarda dokunmamışlardı. Keşişler arasında da bu hayvan sevgisi devam etmişti.¹⁰⁶

İslamiyet'te de kuvvetli bir hayvan sevgisi vardır. Kur'an *Görmedin mi ki gökte olanları, yerdekiler, havada kanatlarını çırparak uçan kuşlar, gerçekte hep Allah'ı tespih ediyorlar. Bunların her biri duasını da, tespihini de bilmıştır. Allah da bütün yaptıklarını bilir* buyurur (En-Nur, 41). Müslüman mutasavvıflar da gereken sevgiyi hayvanlara göstermişlerdir. Rivayete göre, Şibli'yi ölümünden sonra bir talebesi rüyasında görmüş ve Allah'ın rahmetini hangi amelinin kazandırdığını sormuş; O da *Kar üzerinde bulduğum ölmekte olan bir kediden dolayı ki, ben onu alarak elbisemin altında ısıtmıştım* diye açıklamada bulunmuştur.¹⁰⁷

16. Hayvan Suretleri

Bazen kutsal hayvanların yerini onların heykel ve resimleri alır. Mesela Girit'te mabet ve sarayların önlerine boğa suretleri konmuştu. *Boğa* suretleri Kenanlıların kültlerinde de önemli yer almıştı. Yahova Baal'in altın boğa sureti 1. Yeroboam tarafından Dan ve Betel mabetlerine vakfedilmişti. (1.Krallar 12, 28 vd. 32). Yahudiler arasındaki bu boğa kültünün Mısır hayatı sonrasındaki kalıntısını Sâmiri'nin altın buzağı hikâyesinde de (Çıkış, 32; Araf,148-153; Tahâ,85,95-96) görüyoruz. Bu hem eski Mısır'daki Apis kültüyle, hem de Suriye bölgesindeki boğa kültüyle bağlantılı olmalıdır. Eğer bu Kenan menşeli ise, muhtemelen Kutsal Sandık'ta bir boğa heykelciği de bulunmalıdır. Anadolu arkeolojisinde de Tarih öncesi ve sonrası devirlerden kalma pek çok boğa figür ve sembollerine rastlanır. *Tilki* suretleri ise Japon mabetlerinde görünür. Taştan yapılmış aslan heykelleri ise Hitit, Budist ve Hindu mabetlerinin girişlerinde bekçi olarak bulunmaktadır. Yine Nehuştan denen tunçtan yapılmış bir yılanla İsraililer tarafından Hiskia

¹⁰⁶ Heiler, 91.

¹⁰⁷ Heiler, 93.

zamanına kadar tazim edilmmişti. (2.Krallar, 18,4). Balık Suriye ve Mezopotamya'da hayat ve saadet sembolü idi. Japonya'da sazan balığı çocuklar için bir saadet sembolü sayılır.¹⁰⁸

Aslan ve kartal gibi hayvanlar arma resimleri olarak Babillilerde ve Hititlerde kullanılmıştı. Kartal Perslerde, Mısır ve Romalılarda bölge ve sınır işareti olarak kullanılmıştır. Selçuklularda da sevilen hayvanların devlet sembolü olarak kullanıldığı, tarihi eserlerde sıkça görülecektir.

Hayvan Maskeleri: Ceylan, camız, baykuş, goril vs. maskelerinin kullanılması ilkel kabilelerde ve özellikle Afrika'da çok yaygındı. Bunların büyük bir kısmı, zararlı cinleri korkutup kaçırmayı amaçlıyordu. Hayvan maskeleri Mitra kültüründe de kullanılmıştı, bunlar takdis edilen karga, aslan, kartal gibi hayvanların maskeleri idi. Mezopotamya'da balık tanrısı Oanne (Ea veya Dagon) rahipleri balık örtüsü giyerlerdi.

Eski Hayvan kültü Hristiyan sanatının hayvan sembollerinde şekil değiştirerek yaşamaktadır. Güvercin, vücuttan ayrılan ruhun, Kutsal Ruhun (Markus,1,10), Meryem'in (Yakup incili,8,1), kilisenin ve komünyonun sembolü sayılır. Tavus, ölümsüzlüğün sembolüdür. Eskiçağ mezarlarında rastlanır. Kuzu, Hristiyanlarca İsa'nın ve müminlerin sembolüdür. Pelikan, kanını akıtan mesih sembolüdür. Balık, vaftiz suyunun, aslan, Mesih hâkimiyetinin ve ölümden dirilişin sembolüdür. Doğu mabetlerinde ve kilise kapılarında bekçi rolündedir. Yılan, ebedi hayatın sembolüdür. Anka kuşu, Mısırdaki zaman içindeki yenilenmenin, Roma'da ebediyetin sembolüdür. Kartal, haşrin ve ilahi ruhun ölümsüzlüğünün sembolüdür. Horoz, uyanıklığın sembolüdür. Bülbül, cennet hasretinin, çayır kuşu alçak gönüllülüğün, arı bakireliğin sembolleridir.¹⁰⁹

Bazı hayvanlar kutsallığı sembolize ederken, bazıları da şeytani güçleri temsil ederler. Ejderha ve yılan şeytanın, domuz iffetsizliğin, kurt riyakârlığın sembolleridir. Ortaçağ kiliselerindeki hayvan başları ise, günahkâr insanların ve cinlerin sembolleridir.¹¹⁰

17. Hayvan - Tanrı İlişkileri

İlkel kavimlere yaratıcı tanrı, tavşan suretinde görünür. Mısırlıların ekseri tanrıları resimlerde ve yazılarda görüldüğü gibi hayvan başlıdırlar. *Horus* şahin başlı, *Thot* karaleylek başlı, *Anubis* çakal başlı, *Tefnet* ve *Sahmet* aslan başlı, *Bastet* kedi başlı, *Mut* akbaba başlı,

¹⁰⁸ Heiler, 82.

¹⁰⁹ Heiler, 88.

¹¹⁰ Heiler, 89.

Sobk timsah başlı, *Ohnum* koçbaşlıdır. *Anka* kuşu Mısır tanrısı Re'nin ruhu (Ba) olarak manalandırılır. Eski bir totem hayvanı olması muhtemeldir. *Kronos* da Mitra kültüründe aslan başlı olarak görülür. Hint hikmet tanrısı *Ganeşa* fil başlıdır. Japon yağmur tanrısı *Taka-Okami* yılan suretindedir.

Yine cinler de hayvan suretinde tasavvur edilir. İsraililer çölde yaşayan çok sayıda teke cinlerinin (seirim) varlığına (Levililer,17,7), bunlar arasında Azazel'e (Levililer, 16,8) inanırlardı. Cermenler hububat cinlerini hayvan suretinde (ayı, teke, baykuş, tilki, horoz, köpek, aygır vs. gibi) tasavvur ederlerdi. Araplar cinleri yılan suretinde görmüşlerdi.

Bazı hayvanlar ise tanrıların sıfatı veya refakatçısı olarak görünür: Mesela **Boğa** Akadların rüzgâr tanrısı Adad'a, Hintlilerin Indra ve Şivasına; **inek** güzellik tanrıçası Lakşmi'ye, **kaz** hikmet tanrıçası Sarasvati'ye; **yılan** Eşmun ve Asklepios'a, **güvercin** İhtar ve Atargatis'e, **aslan** Mitra'ya, **aslan** ve **yılan** Anadolu'daki Magna Matar'a, **kartal** Zeus'a ve binek hayvanı olarak (garuda) Vişnu'ya, **tavus** Hintli harp tanrısı Skanda'ya ve Romalı Yuno'ya, **kısarak** Demeter'e, **baykuş** Athene'ye, **teke** (erkek keçi) Thor ve Donar'a, **at** Freyr'e, **karga** ve **at** Odin'e, **kedi** Freya'ya atfedilir.

18. Hayvan İsimleri

Ulûhiyetin hayvan şeklinde düşünülmediği zamanlarda, rahipler ve takdis edilen kimseler hayvan isimleri taşımışlardı. Örneğin Yunan Artemis rahibeleri (dişi ayılar), Posaydon rahipleri *boğalar*, Romalı Faunus rahipleri *kurt kovanlar* isimlerini taşırlardı. Yunanistan'da ve Anadolu'da çeşitli Sır dini rahiplerinin isimleri *öküzler* ve *taylar* idi.¹¹¹

Tanrılar hayvan dünyasının patronları da olmaktadır. Bunlar emirleri altındaki hayvanlardan bazılarını avcılarının önüne sürerler, ancak avcının hayvana eziyet etmesi karşısında da avcıyı cezalandırırlar.¹¹²

Tanrılar kendi isimleriyle beraber hayvan isimlerini de unvan olarak taşırlar: *boğa* ismi Mezopotamya tanrı ve tanrıyla karşılaştırılan kralların isimlerinde kullanılmıştır. Hera için Boupis (inek gözlü), Atene için Glauhosis (baykuş gözlü), Poseydon için Ippios (at şeklinde) unvan isimleri kullanılır.

Bazı hayvanlara saygı, insanlara isim olarak verilmesine de yol açmıştır. Ülkemizde rastlanan Aslan (Haydar, Şîr, Esad), Şahin, Çakır, Tosun, Bülbül, Bozkurt, Kumru vs. isimleri bunlardandır.

¹¹¹ Heller, 83.

¹¹² Hans Findeisen, Schamanentum, Stuttgart 1957, ss. 18-33.

19. Hayvan Efsaneleri ve Kültleri

Eski Mısırdaki semavi boğa güneş tanrısının yardımcısı veya rahibi olarak karşısında bulunur. Kozmik boğa Mitra tarafından öldürülür ve sona eren vücudundan otlar ve diğer bitkiler ortaya çıkar, sırtından hububat, kanından asma bitkisi meydana gelmiştir.¹¹³

Yılan bazen kozmik hayvan olarak görülür. Tanrı Ra alnından çıkardığı yılanın püskürteceği ateşle düşmanlarını yok eder. Bulut yılanı Apophis her gün Güneş Tanrısı tarafından mağlup edilir. Vişnu, kâinat yılanı üzerinde istirahat eder. Midgard (kâinat yılanı) dünyayı ezeli okyanus gibi çevreler; Thor tarafından okyanustan çıkarılmıştır. Seraphimler ise çöl yılanlarıdır.

Ejderha efsaneleri de yılan efsaneleri ile ilgilidir. Ejderha tasavvuru önemli ruh hayvanları yılan ve kertenkelenin, aslan ve kuşla karışma tasavvurundan ortaya çıkmıştır. Ejderha Çin dininde büyük bir masal hayvanıdır. O, suyu temsil eder. Göğün doğu kısmı ejderha olarak tasavvur edilir. Kışı yeryüzünün altında geçirdiği, ikinci ayda yeryüzünden göğe yükseldiği ve böylece İlk Bahar gök gürlemesine ve yağmura sebep olduğu hayal edilir. Konfüçyüs Lao-Tze'yi ziyaretini anlatırken onu rüzgâr ve bulutlar üzerinde dolaşan ejderha ile karşılaştırır.

Mezopotamya mitolojisinde Marduk (evveliyatta Nippur'da Enlil, Assur'da Arsus) Nummu'yu (Tiamat ejderini) öldürür ve vücudundan gök ve yeri yaratır. Marduk'un ejderha ile savaşı ekseriyetle Mezopotamya silindir mühürlerinde resmedilmiştir. Horus genç güneş tanrısıdır ve Seth-Typhon'u mağlup eder. Ejderha efsaneleri İsrail kozmogonisinde tekrar görülür. Yahova Rahab'ı veya Leviathan'ı (Maz. 81,9,11; Eyyub 26, 12; 40,20) öldürerek ikiye ayırır. Bu ejderha Tehom olarak Rahipler Kodeksindeki yaratılış hikâyesinde (Tekvin,1) görülür. Ejderhayı öldüren kahramanlık efsanelerine Japonya'da Susanowo'da (azgın adam' da) rastlanır. Eski Hindistan'daki ana efsane Semavi devin Indra tarafından öldürülmesidir. Eski İran efsanesinde ateş tanrısı Atar, Azi Dahaka ile savaşır; kahraman Thraetaona onu öldürür ve Damavend kayasına bağlar. Yunanistan'da Apollo ejderha karayılanı öldürür; Yason altın deriyi bekleyen ejderhayı öldürür ve bir kayaya bağlar. Hristiyan efsanelerinde Mikail yanında başka azizlere de ejderhayı yenenler olarak bakılır, bilhassa St. Georg'un korkunç bir ejderhayı Kapadokya'da Lasias yanında öldürdüğü anlatılır. Efsaneye göre ejderha şehre felaket getirmişti ve kral her gün bir çocuğu kurban olarak ona vermeyi kabul etmişti ve kur'a kendi kızı Margret'e tesadüf etmişti. St. Georg ejderhayı

öldürerek felaketi önlemişti. Bu efsane muhtemelen (12/13. Yüzyıl) Kiptiler arasında Theodar. Euchaita hakkında (9. Yüzyıl) anlatılan hikâyeye dayanır. Putperestlerin kutsal yerleri Hristiyanlarca cin ve ejderhaların mekânları sayılıyordu. Hatta Hristiyan ayinlerinde ejderha resimleri taşınmaktadır.

20. Antropolojik Hayvan Efsaneleri

İnsan ve hayvan ilişkileri düşüncesinin kuvvetinden insan ve hayvan akrabalığı fikri gelişmiştir. Werwolf ve Bersesker tasavvurları insan hayvan karışımı suretlerdir. Tenasüh anlayışına göre insan, ahlaki davranışlarına göre çeşitli hayvanlar suretinde doğacaktır. Hinduların tasavvurlarına göre mücevher taşı çalan, kuş; altın çalan, fare; fil çalan, kurt; at çalan, kaplan olarak veya bir Brahmanı öldüren köpek veya domuz olarak tekrar dünyaya gelecektir.

Tanrılar da hayvan suretlerine dönüşürler. Poseydon bir at, Demeter bir kısırak suretine girmişlerdi. Buda evveliyatındaki inkarnasyonlarında pek çok çeşitli hayvan suretlerine girmiş ve onlarda sonsuz sevgisini göstererek kendini kurban etmişti. Budistlerin merhametleri açısından pek çok eski hayvan efsaneleri Yataka'da toplanmıştır.

Hindu mitolojisine göre Vişnu, dünyanın karışık devirlerinde, hayvan suretine girerek (Avatara) yeryüzüne iner. Daha önce de balık, kaplumbağa, aslan ve yaban domuzu suretinde yeryüzünde yaşamıştı. Yine şehir kurucuları ile ilgili efsanelerde de hayvanlara rastlanır. Romulus ve Remus'u emziren kurt Roma'nın, domuz Alba'nın kurucusu sayılır.

21. Ahirzaman Hayvan Efsaneleri

Kozmogonik hayvan efsaneleri Ahirzaman efsanelerine dönüşmüştür. Mecusilerin tasavvurlarına göre ejderha Azi Dahaka Ehriman'dan 19.000 sene sonra serbest bırakılacaktır. İnsanların üçte birini yiyecek ve ateşi, bitkileri darmadağın edecektir. Karesaspa veya Thraetana isimli bir kahraman ejderhayı öldürecek ve bin sene sürecek ilahi imparatorluğun yolunu açacaktır. Bu ejderha efsanesi Yeni Ahit'teki Apokalypse'de (Vahiy,12) tekrar ortaya çıkacaktır. Ejderha, gök karısını (Meryem-Ecclesia) çocuğu ile beraber takip etmektedir. Mikail'in cennet hikâyesindeki "eski yılan" efsanesi (Tekvin 3,4 vd.) ilişkisinde olduğu gibi ejderhanın karşısına çıkmakta ve onu yeryüzüne fırlatmaktadır. Ejderha ile Hristiyanlığın tasavvur ettiği ahir zamanda kurulacak bin senelik imparatorluk arasında bağ kurulmaktadır. Bu sürenin sonunda putperestleri sapıtması için serbest bırakılacak ve sonunda ateşe

atılarak cezalandırılacaktır. Aynı şekilde Cermenlerin Fenris-Kurdu da ahir zamanda bağlarını çözecek Odin'i öldürecektir.¹¹⁴ Müslümanlar arasındaki rivayetlerde, benzer görevleri *Dabbetu'l-Arz* ismi verilen, mahiyeti bilinmeyen yaratık yerine getirecektir.¹¹⁵

22. Suni Nesneler

Yalnız canlı veya cansız tabiat değil, insanın kendi eliyle yaptığı, tapınmada, duada kullandığı veya kutsal güçle dolu olduğuna inandığı şeyler şeyler de tazim görürler. Putlar ve diğer kült sembolleri bunlardandır.

Çoğu kez bunlar için Fetiş deyimi kullanılır. Bu kelime Portekizce feitiço, Latince factitius'dan gelmedir. 18. Yüzyılda Batı ilim diline girmiştir. Bundan insan eliyle yapılan veya taşınan, büyülu eşya olarak görünen taş ve ağaclar anlaşılır. Bilhassa Bantu kavminin *minkisi* gibi büyülu güce sahip nesnelerdir. Bunlar kendisinde bir takım güç ihtiva ettiğine inanılan şeylerden meydana getirilmiş demetler, taşlar, dişler, saçlar, tüyler, kuyruklar vs. dirler. Güç merkezi ve şans taşıyıcısı olarak görülürler. Fox Kızılderilileri de böyle bir "kutsal demete" inanırlar. Bu demet kabilenin kuvvetini vücutlaştıran baykuş, pipo, iki kaplumbağa, çakmak taşı ve flütten meydana gelir. Dar anlamda fetiş, insan tarafından yontulmuş bir ağaç veya taş parçasıdır. Ancak manevî içeriği düşünülmeden kullanılan, kutsal kitap vs. gibi kült objeleri de Fetiş olabilirler. Anadolu'da nazara karşı kullanılan demetler de mahiyet itibarıyla fetiş sayılabilirler. İslam'da güç içerdiğine inanılan bir fetişe inanmak mutlak surette yasaktır, her şeyi yaratan Tanrı'nın birliği inancına aykırıdır.

Bunların en ilkeli Avustralya'da, Yeni Gine'de, Afrika'da ve Amerika'da kullanılan uğultu ağacıdır. Eni dar, mızrak şeklinde üzeri totem işaretleri ile süslü bir ağaç parçasıdır. Bir direğe, bir taş veya bir ağaca ipe bağlanmıştır. Rüzgâr estikçe kuvvetli bir uğultu çıkarır. Uğultu Ağacı (*tjurunga*) Avustralyalılar için çok kutsal bir şeydir. Bir mağara içinde saklanır ve onu yalnız takdis edilen kimseler görebilir; kadın ve çocuklara gösterilmesi caiz değildir. Onun çıkardığı yabânî gürültü ve uğultu gizli korkunç gücün bir ifade şeklidir. Metafizik varlığının bir suretidir.

Silah: İnsan eliyle yapılan ve güç içeren nesnelerin başında çeşitli silahlar gelir. Önceki devirlerde günümüze göre daha önemli idiler. Tarih öncesi devre ait çift yüzlü balta Kuzey Fransa'da, İsveç'te ve

¹¹⁴ Heller, 87.

¹¹⁵ Neml, 82.

Girit'te mezar mağaralarında bulunmuştur. Anadolu ve Yunanistan tanrılarının birçoğu ve baş tanrı Zeus çift yüzlü balta ile resmedilmiştir. Kuzey Afrikalı Hamaca dervişleri de tek veya çift yüzlü baltayı simge olarak kullanmıştı.¹¹⁶ Aynı şekilde mızrak, gürz ve kılıç da kutsal sayılır. Tarihte olduğu gibi, günümüzde de silah üzerine veya üzerinde yemin edilir. Roma'da mızrak ve ok, Japonlarda *shintai*, tanrının vücudu olarak vasıflandırılır. Roma'da gökten indiğine inanılan bir kalkana tazim edilirdi. Mızrak ve kalkan mabette korunur ve Mars ayinlerinde toplum önüne çıkarılır, sokaklarda dolaştırılırdı. İslâm âleminde Hz. Ali'nin çift uçlu kılıcı *zülfikâr* meşhurdur. Keskin dilli olanlara, zülfikâr dilli de denir. Kelime erkek çocuklara ad olarak verilir.

Çekiç: Cermen ve Kelt dinlerinde kutsal sayılırdı. Kült aleti olarak kurban salonunda kullanılırdı. Aile ve kült ateşi onunla takdis edilirdi. Slavlar da da çekiç kültü bulunurdu. Danimarka prensi Magnus bir doğu seferinde ağır bir "Jupiter Çekici'ni" beraberinde götürmüştü. Bir adada ona tazim edilirdi.

Asa (sopa): Ağaç veya ondan bir dal dinî, gizemli bir anlam taşıyabilir. İnsanoğlunun ilk defa kendi gücünü ve tesir sahasını genişletmek için eline aldığı vasitalardan biridir. Sopa evveliyatta bir silah veya ağaç kültüyle ilgili bir nesne idi. Yapraksız mayıs Ağacı'nın, yapraklı yeşil ağaç gücünün ve kuvvetini taşıdığına inanıldığı gibi, asanın da mensup olduğu ağacın güç ve kuvvetini taşıdığına inanılmış olmalıdır. Bu inanç Harun'un yeşil sopası hakkındaki (Çölde Sayım, 17, 16-25) efsanenin temelinde de bulunmaktadır. Bütün İsrail prensleri Hz. Musa'ya asalarını verirler, O da bunları kutsal çadırın içine kor. Fakat sabahleyin Harun'un asasının yeşermiş olduğu görülür. Bu efsanevi motife Meryem ve Yusuf hikâyesinde de rastlanır. Başrahip mabede vakfedilmiş Meryem'i evlendirmek ister. Fakat üç bin delikanlının Meryem'e talip olması karşısında, taliplerin sopalarını ister, ancak bunlardan Yusuf'un sopasının yeşermeye başladığı görülür. Bu mucize üzerine Meryem Yusuf'a verilir.¹¹⁷ Dionysos asasının da vurulduğu yerden bir kaynak çıkarttığına inanılırdı. Kırke bir asayla Odysos'un refakatçılarını hayvana çevirir, aynı şekilde Artemis Meleager'in kız kardeşlerini asasıyla kuş şekline çevirir. Hint Brahmanları "şimşek gürzü" adını verdikleri asa ile cinleri kovarlar. Kelt kâhinlerinin sopası kayıp bulmakta kullanılırdı. Hz. Musa da asasıyla suları kana çevirmiş, kurbağaları, sivrisinekleri, çekirgeleri çağırmış, fırtınayla dolu yağdırmıştı. (Çıkış, 7. Bölüm vd.); Mısırdan çıkarken de Kızıl Denizi asasıyla ayırmış, İsrail Oğulları rahatça geçerken, Mısırlılar

¹¹⁶ Schimmel, Die Zeichen., 59.

¹¹⁷ Yakub İncili, VIII-IX. (E. Sarıkçıoğlu, Hristiyanlarda Çocukluk İncilleri, Türkiye İ. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 23-24 Eylül 1992, Samsun 1993, s. 13-14.

boğulmuştu (Çıkış bölüm 14..) Yine asasıyla çölde kayalara vurarak su çıkarmıştı (Çıkış 17,1 vd.; Bakara, 60). Elişanın asası demiri yüzdürmek, ölüleri diriltmek özelliğine sahipti. (2.Krallar 6, 1; 4,29). Asa ve yılan ilişkisi Babil'de çok eskiden beri vardı. Hz. Musa'nın yere bıraktığı asa, yılanla dönüşerek, büyücülerin iplerden oluşturdukları yılanlarını yutmuştu (Çıkış 7,9; A'raf, 117; Tâhâ, 66 vd.).

Tarihte sihirli asalara, uluhiyet olarak da tazim edilmiştir. Hermes'in, Horus'un, Asklepios'un ve Posaydon'un sihirli asaları, aynı zamanda onların temsilcileri sayılmıştır. Eski Hıristiyan sanatında İsa'nın asasıyla Lazarus'u ölümden uyandırmasının hatırasına *Thaumaturgos* olarak tasvir edilmiştir.¹¹⁸

Bazı ruhanî rütbe taşıyanlar da simgesel olarak asa taşırlar. Mesela Japon Budist rahipleri üzeri yazılı kısa asa, Romalı Augurlar (rahipler) makam işareti olarak boğumsuz baston taşırlardı. Hıristiyanlıkta piskopos ve rahip asaları, Hz. Musa ve Harun'un taklididir. Doğu piskoposlarının T-şeklindeki asalarında yılanbaşı bulunur. Asa hükümdarlık işareti olarak da vazife görür. Eski Yunan kralları asalarını tanrı Zeus'tan aldıklarını iddia ederlerdi. Hâkim ve sefirler de simgesel olarak asa taşırlardı. İslâm ülkelerinde zaman zaman bazı tarikat şeyhlerinin de otorite simgesi olan asa taşıdıklarına rastlanır. Bunların bazılarının ucuna *Fatıma'nın Eli* resmedilmiştir. Yine bunları taşıyan kişiyi nazardan koruduğuna inanılır. Bazılarında âyet metinleri yazılıdır.

Bayrak ulûhiyetin işaretidir. O, Eski Mısır yazısında tanrıyı ifade ederdi. Budist ve Hindu mabetleri bayrakla belirtilirler. Müslümanlar arasında "*Sancak-ı Şerif*" saygı görür; dinin ve kutsallığın hâkimiyetini temsil eder. Yine *Livâu'l-Hamd* kavramına göre, Peygamber Haşir günü yeşil bir bayrak taşıyacak, inananları kendi bayrağı etrafında toplayacak, onlara şefaate edecektir. Sind'de Bayraklı Şeyh Pîr Handeraro ünlüdür. Müritleri renkli bayraklarla şehrin sokaklarında dolaşırlar. Şiiler Muharrem'in ilk 10 gününde bayraklarla dolaşırlar. Osmanlılarda bayrak hâkimiyet nişanesi ve idarî birim (sancak) ismi olmuştur.

Ayna: Metal ayna insanlığın en eski hiyeroglifi sayılır. Çin Taoizminde güneş ve ay ışıkları ayna (veya sedef) ile vücuda yöneltildi. Çinli rahipler sihirli aynaları inananlara yeniden doğduklarında alacakları görüntüyü göstermede kullanırlardı. Bir sihirli aynaya bakıp, kendi yüzünü tanıyamayan kişinin ölümünün yakın olduğuna işaret sayılırdı. "Sekiz kollu ayna" (*yata Kagami*) Japon Güneş tanrıçası Ameterasu'nun vücudu olarak İse mabedinde muhafaza edilmektedir. Ekseri Şinto mabetlerinde de Shintai (tanrı vücudunu temsil eden kutsal

nesneler) bulunur. Japon imparatorları tahta çıkarken, kudret alameti olarak kendilerine ayna ve kılıç takdim edilirdi. Sihirli aynanın büyücülükteki şöhreti yaygındır.

Alman mistikleri aynayı sevilen bir sembol olarak kullanmışlardır. Üstat Eckhart, Tanrı *kendisini istediğine vahyeden bir aynadır*, demişti. Yine, tanrı ebediyet aynasıdır. Bununla beraber İsa ulûhiyetin aynasıdır, kemalat aynasıdır, iyiliklerin aynasıdır. Tanrısal güzelliğin aynasıdır vs. gibi ifadeler kullanmıştı. Yine ruhtan söz edilirken, onun ulûhiyetin aynası olduğuna dair ifadeler kullanılmıştı.

İslam mutasavvıfları da ayna ile pek çok teşbihlerde bulunmuşlardır. Allah âşıkları veya Allah'ın sevdikleri ayna ile karşılaştırılmıştır. Dünyevi paslarla, kirlerle örtülen ruhların, Allah'ı zikirle veya şeyhin yardımıyla Tanrıyı yansıtan ayna durumuna gelebilecekleri ifade edilmiştir. Ulûhiyetin aynası yalnız kalp değil, tüm kâinattır, onun güzelliğinin yansıtıcısıdır. Nitekim Sûfilere göre, Tanrı kendi güzelliğini ve hükümranlığını seyretmek için kâinatı yaratmıştır. Ancak câhil kişiler, Tanrı'yı gösteren aynanın önüne değil de, arkasındaki nakışlara bakarlar, gerçeği göremezler.

Çark ve tekerlek sembollerine taş ve bronz devirlerinden itibaren rastlanır. Bunlar güneş yuvarlaklığını veya güneşin semada hareket ettiği arabasının tekerleğini gösterir. Her ikisi de güneş büyüünde kullanılır. Güneş tekerleği Kelt Güneş tanrısının işareti sayılırdı. Tekerlek şans ve hareket anlamında da kullanılır. Budizm'de güneş tekerleği reinkarnasyon sembolü olarak kullanılır. Buda'da ilk vaazında *öğretinin çarkını* (dharma-cakra) harekete geçirmişti. Tibet resimlerinde çeşitli halkalar, reinkarnasyon (tenasüh) zincirinin halkaları olarak tasvir edilir.

Çember ve halka olan yüzük de, güneş sembolü rolü oynar. Yeni yıl sabahı dereye veya bir pınara yüzük atmak suretiyle, güneşin geçmiş yıldaki gibi parlaması istenir. Yüzük aynı zamanda büyüü bir kelepçedir. Nikâhtaki yüzük değişimi âdeti Eski Roma'dan Hristiyanlığa geçmiştir. Cermenlerde kabile reisleri hâkimiyet işareti olarak yüzük taşırlardı. Cermen putlarının kollarında da altın bir halka, bilezik bulunur, yeminler ona tutunularak yapılırdı. Rahipler de âyin esnasında yüzük taşırlardı. Yüzüğün taşıyıcısını büyü ve felaketlerden koruyacağına inanılırdı. Rahibeler, tanrıya takdis edilen bakire kızlar olarak, taşıdıkları yüzükle İsa Mesih'le evliliklerini sembolize ederler. 13. Yüzyıldan beri rahibelige girişte yüzük takınırlar.¹¹⁹ Hz. Süleyman'ın yüzüğü ünlüdür. Onunla cinlere hükmettiği rivayet edilir.

¹¹⁹ Heller, 101.

Cinsiyet Organ Resim ve Heykelleri: Erkek ve kadın cinsel organ suretleri zürriyet gücünün taşıyıcıları olarak kutsal sayılırlar. Tanrısal ve mucizevî güçleri, bazen tehlikeli ve şeytani de sayılır. Cinsiyet işaretlerinin kutsallığı ile, ahlaksızlığın veya kabalığın ilgisi yoktur. Tabii ve insanîdir. Bu sebeple bazen kült işlerinde, ibadet olarak açıkça seks ayinleri düzenlenir. Taş devrinden beri erkek ve kadın cinsiyet organlarının verimlilik büyüsü olarak kullanıldığı görülür. Tarih öncesinden kalan Konstans gölü direkleri üzerinde kurulmuş eski devir meskenlerinde ağaçtan yapılmış phalus (zeker) şekillerine rastlanmıştır. Pek çok zenci kabilelerde de phallus fetişleri vardır. Ateş ülkesi Kızılderilileri yaptıkları danslarda phalus sembolü olarak çayırdan büyük bir halat yaparlar. Japon Şintoizmde de phallus kültü çok yaygındı. Budizm'in etkisiyle bin yıldan beri bu kült kaldırılmaya çalışılmaktadır. Şintoizmin ziyaret yerleri üzerinde bulunan genelevlerdeki put ve tanrı resimleri phalluslarla süslenirdi. Dianisos şenliklerinde de etrafta phalluslar dolaştırılırdı. Roma'daki verimlilik şenliklerinde evli kadınların süslediği phalluslar açıkça şehrin sokaklarında dolaştırılırdı. Phallusun Roma-Helen dünyasındaki yaygınlığını Piskopos Hippolit şöyle anlatır: "*Hiç bir (Mısır) mabedi yoktur ki, girişinde baştan aşağıya çeşitli meyvelerle süslü bir çıplak bulunmasın. Yalnız kutsal mabetlerde ki resimler önünde değil, ... bütün yollarda ve caddelerde ve evlerde, sınır taşı, işaret taşı olarak her yerde bulunur*".¹²⁰ Hindistan'da da mabet ve evlerin yakınında linga (phallus) bulunur. Bazı tarlalar linga taşı şeklinde ekilirler. Pek çok Hintli, özellikle Lingayat mezhebi taraftarları boyunlarında muska olarak linga taşır. Çelenk gibi süslenmiş lingalara kadın ve kızlar tazim eder. İbn Fadlan'ın Türkistan'ı ziyaretinde Başgırtlarda gördüğü, boyunlarında linga taşıyan insanlar, bu mezhebin taraftarları olmalıdır.¹²¹

Daha sonraları phallus pek çok tanrıların sembol ve sıfatı olmuştur. Mısır'da Min, Yunanistan'da Hermes, Roma'da Liben, phallus şeklinde tazim görmüştü. Yine Helen bahçe tanrısı Priapos, Hindistan'da Şiva, Cermenlerde Freyr, Slavlarda Jarilo phallusla sembolize edilmişlerdir. Hatta Ortaçağ aziz mezarlarına kurban olarak phallus şekilleri veya phallus şeklinde yapılmış ekmekler sunulurdu. 18. Yüzyıla kadar Yukarı Bavyara'da phallus fetişi Aziz Leonhard ayinlerinde tarlalarda dolaştırılır, genç kızlar tarafından kucaklanır, öpülürdü.¹²² Ancak daha sonraları gelenek murdar ve tabu sayılmaya başlanmıştır.

¹²⁰ Heiler, 103.

¹²¹ Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul 1975, 47.

¹²² Heiler, 103.

Haç, günümüzde Hristiyanlık sembolü olmakla birlikte, Hristiyanlık öncesinde de vardı. Kozmik bir sembol olarak kullanılırdı. Dört kollu haç Elamlılarda, Sumerlilerde, Giritlilerde ve Hititlilerde yazı işareti olarak kullanılmıştı. Mısırdaki yüksek dereceli Menfis rahiplerinin elbiselerinde süs olarak, Asur krallarının boyunlarında ve elbiselerinde zînet eşyası olarak kullanılmıştı. Akadlar da o, göğün, Tanrı Anu'nun sembolü idi. Dekota-Kızıldere'de göğün dört yönünün, hayat ağacının ve verimliliğin sembolleri olarak kullanılmıştı.

Hristiyanlıkta haç kültü geç devirlerde ortaya çıkmıştır. Efsaneye göre İsa'nın çarmıha gerildiği direk, İmparatoriçe Helena vasıtasıyla bulunmuş, daha sonra da haç kültü Kudüs'ten diğer kiliselere yayılmıştır. Önceleri İsa'nın çarmıhından kaldığına inanılan bir parçaya tazim edilmiş, daha sonra da tam bir haç ortaya çıkmıştır. 1100 senesinden sonra kilise mihraplarına vazo gibi konmaya başlanmıştır. Bugün Nasturilerde görüldüğü gibi, Ortaçağ başlarına kadar kiliselerde Haça Gerilmiş İsa figürü yoktu. İsa figürleri Roma sanatında önceleri elbiseli yapılmaya başlandı, daha sonra da çıplak olarak yapılmış suretleri yaygınlaştı. Haç, Tanrı ile insanlar arasındaki uzlaşmanın gizemli sembolü olarak manalandırıldı. Doğu ve Batı kiliselerindeki haça tapma âdeti ise, Kudüs'teki haç kalıntısına tazim âdetinin bir devamıdır. İslam Hz. İsa'nın çarmıha gerilişini kabul etmediği için, Müslümanlar haçla ilgilenmemişlerdir.

Gamalı Haç, Eski Çağda en çok rastlanan haç türüdür. Belki de dünyanın en eski hiyeroglifidir. Mezopotamya Susa'da bulunmuş bir Elam vazosunda (MÖ. 4000-3000), daha sonra Hititlerde, Miken devri Korint sanatında ve Kıbrıs adasında görülür. Asurlu krallar ve rahipler süs eşyası olarak takınırlardı. Bronz devrinde Anadolu'da, İtalya'da, İskandinavya'da kaya resimleri üzerinde (MÖ. 1000), Keltler'de de (MÖ. 4. yy.) rastlanır. Hindistan'da gamalı haçın iki şekli vardır. Bu kültle ilgili olarak *Svastika* (şans) erkeklik prensibini (Ganeşa'yı); *Sauvastika* ise dişi prensibi (Kali'yi) sembolize eder. Aynı sembolü Jainizm, Budizm ve Hinduizm de kullanır. Aynı sembol Buda ve Bodhisatvaların boyunlarında görülür. Japonca'da bu işaret 10.000 manasındadır. Afrika, Kuzey ve Güney Amerika yerlilerinde, Eski Meksika'da bu işarete rastlanmaktadır. Orta Çağ boyunca paralar, armalar ve çanlar üzerinde sıkça görülür. Gamalı haç kadar çeşitli anlam verilen başka bir sembol hemen hemen yok gibidir. Akarsu, hava, ateş, alev, yelkenli kayak, şimşek, çift yüzlü olta, cinsel ilişki işareti olarak kullanılmıştır. Yine stilize edilmiş hayvan veya insan embriyosu olarak, hayat ve verimliliğin işareti olarak, uçan leylek, hilal, gökte dolaşan güneş, astronomik hareket, kasırga, büyümlü daire manalarında kullanılmıştır. Ayrıca milletler birliğinin veya Kuzey Avrupa ırkçılığının sembolüdür. Hayatın, verimliliğin, saadetin işareti olarak kullanılmıştır.

Madeni Paralar: Taşıma rahatlığı yönünden madenî para yardımcı kurbandı, kutsaldı. Metal parçalar, ulûhiyet sıfat ve sembollerıyla (Atena, baykuş, defne) süslenirdi. Tanrıya eşit sayılan hükümdarların para üzerindeki resimleri eski İran ve Roma'da görülürdü. Bu paraların arka yönünde tanrı resimleri bulunurdu. Konstantin, Solinictus'un resmiyle beraber tasvir edilmişti. Yanında da İsa'nın isminin ilk harfleri vardı. Daha sonraları madeni paralar üzerinde Meryem'in resimleri görüldü. Ortaçağda ise genellikle paraların üzerinde İsa resimleri, bazen de azizlerin resimleri veya kuzu, balık gibi azizlerin sıfat ve sembolleri bulunurdu. Madeni paraların üzerinde kutsal yazılara rastlanır: INRI (İesus Nazarenus Rex Judaeorum), Peter Noster, Ave Maria, Halleluya, Amen gibi kutsal yazılar bulunurdu. Protestan âleminde Luther'in resimleri paralar üzerine nakşedilirdi.¹²³ İslam âleminde ise, paraların üzerinde resim yerine dini sözler yer almıştır.

Paranın hırs ve dünyevî bağıllık anlamında yorumlanmasıyla, madenî paralara karşı mücadele Budist ve Hindu rahiplerince sürdürülmüştür. Ona dokunmak istememişlerdir. Batı da, Franz von Assisi, öğrencilerinin paraya dokunmalarını yasaklamıştır.

23. Putlar

Bazı topluluklarda Tanrı suretleri insanî vasıflar taşırlar. Ancak onların insanlaşma dereceleri değişik tasavvur edilir. Put'da tanrısal gücün veya tanrısal ruhun varlığına inanılır. İlkel kabilelerde ve Eski Çağ milletlerinde ağaç ve taş fetişlerin putlar haline dönüşümünü takip etmek mümkündür. Keltler de kabaca yontulmuş ağaçlar put sayılırdı. Eski Amerikalılarda, Mezopotamya'da, Eski Yunan ve Roma'da, Slav ve Cermenlerde bol miktarda rastlanırdı.

Put olarak kullanılan nesneler çok çeşitlidir. Bir kısmı önceleri kutsal tabiat nesneleri idi. Bunlar taşlardan veya belirli ağaç çeşitlerinden yapılmıştı. Mesela Yunanistan'da kutsal sayılan zeytin ağacından, bronz ve diğer metallerden. Putlar çoğu kez altın ve gümüşle süslenir, insan şeklinde giydirilirlerdi. Kutsal heykellerin sayısı resimlerden daha çoktur. Tırnaklarla yontulup, süslenen putlar çok yaygındır. Tırnak, tanrılara aktarılacak insani hastalıkların veya hürmet edenlerin sembolüdür. Tırnak o kimseleri tanrıya bağlar.¹²⁴ Tanrı'nın insanlaştırılması en çok Eski Yunanda görülür. Bununla birlikte tabiatüstü özellikleri de korunur.

¹²³ Heiler, 110.

¹²⁴ Heiler, 106.

Tabiatüstülük, abartılmış büyüklüklerle, alışılmamış renklerle, hayvan kültüyle birleştirilmiş şekillerle kendini gösterir. Mezopotamya ve Hint dinlerindeki suretler muazzam büyüklüklerde idi. Burma, Tayland, Çin ve Japonya'da çok büyük Buda heykellerine rastlanır. Hindistan'da Şiva mavi-beyaz renklerle, Kali, siyah kırmızı, Krişna mavi renkle boyanır. Efes'te siyah Artemis meşhurdur. Benzerlerine Hristiyanlıkta Meryem heykellerinde rastlanır. Eski Mısırdaki hayvan başlı putlar ön plandadır. Bazı ulûhiyetler boğa, yılan veya balık vücuduna veya Hermes ve Asur perilerindeki gibi kanatlara sahiptir.

Zürriyet ve hayat gücünün vurgulanmasına İhtar ve Efes'teki Artemis'in çok göğüslü tasvirlerinde rastlanır. Ana tanrıçaların heykellerinde kadınlık organları, erkeklerde erkeklik uzuvları tebarüz ettirilmiştir. Anadolu müzelerini süsleyen Ana Tanrıça heykellerinde sıkça görülür. Organ çoklukları da dikkati çekicidir. Bazıları Slavların Triglav'ın da olduğu gibi çok başlıdır. Bombay fil mabedinde Şiva üç başlı olarak tasvir edilmiştir. Brahman ise dört kolludur. Çok gözlü, çok kulaklı, çok elli suretlere Hindu, Budist heykellerinde sıkça rastlanır. Dört elli Vişnu, dört elli Kali ve dört elli Kwanyin bunlardandır. Aufkirchen'deki Meryem heykeli ise yedi başlıdır.¹²⁵

İnsan eliyle yapılan putlar yapıldığı anda, bir taşır, vs.dir. Ancak taşta taş olarak, ağaca ağaç olarak kimse tazimde bulunmaz. İnsan eliyle yapılan putun bir takım gizemli âyin ve merasimlerden sonra ruhlandığına, üstün gücü içerdiğine inanılır. Hinduizmde yapılan heykeller takdis işlemiyle kutsallaştırılır, putlaştırılır. Yine Japon Budizm'inde de yapılan Buda ve aziz heykelleri takdis edilir. Bugün Doğu kiliselerinde İkonalar ve Batı kiliselerinde de küçük veya büyük aziz resim ve heykelleri takdis edilerek kutsallaştırılır, putlaştırılır. Kutsal suretlerde sanat güzelliği önemli değildir. Esas olan eskiliği ve tabiatüstü kaynağıdır. Onların semavi kaynakları efsanelere dayandırılır. Efsaneler Tanrı, İsa ve aziz, evliya suretlerinin gülümsediğinden, konuştuğundan, ağladığından, kan akıttığından, hareket ettiğinden vs. den haber verirler. Tazim edilmeyen putların beddualarının etkileri de söylentiler arasındadır.

Putlarda ulûhiyetin varlığı düşünülerek, çeşitli tabiat nesnelerinde olduğu gibi, içinde ulûhiyetin hazır ve nazır olduğuna inanıldığı için tazim edilir. Tazim şekilleri ibadet durumunda (secde ederek, diz çökerek, öperek, el öperek, okşayarak) olur. İbadet ve dua sözlerle, çeşitli kurbanlarla (çiçek, buhur, yiyecek, aydınlatıcı, mum, hayvan kesme vs. gibi) olur. Putun çevresinde merasimle dolaştırılması çok sevilen tazim şekillerindendir. Bununla tanrının rahmetinin şehir

¹²⁵ Heller, 108.

ve beldeye yayıldığına inanılır. Eski Mısır'da büyük merasimlerle ulûhiyet *tanrı gemisinde* dolaştırılırdı. Hindistan'da da arabalar üzerine konan tanrı suretleri uzun halatlarla inananlar tarafından çekilerek merasimle şehrin sokaklarında dolaştırılır. Benzer adetler Hristiyanlarda da vardır. Bugün de Ortodokslar İkonaları, Katolikler azizlerin ve Meryem'in heykellerini, motorlu araçlar üzerinde merasimle şehrin sokaklarında dolaştırırlar. Putların senelik temizliği, Eski Yunanistan'da ve Avrupa'da, su ile yapılırdı. Aynı uygulama Hindistan'da hâlâ devam etmektedir. Buda'nın putlarının temizliği de aynı şekilde üzerlerine su dökülerek Rangon (Burma) Shvedagon mabedinde itina ile yapılır. Oyuncak bebek gibi işlem gören putlara Eski Mısırdaki her gün itina ile bakılırdı. Aynı işlemler hala Hindistan'da yapılmaya devam etmektedir.

Tanrı heykelleri sabahleyin uyandırılır, yıkanır, yağlanır, giydirilir, süslenir, seçme yemeklerle beslenmeye çalışılır. Çiçeklerle sevindirilir, musiki ve danslarla eğlendirilir, gezdirilir, ziyaretler yaptırılır. Edfu'lu Horus her yıl tanrıça Hator'u ziyaret ederdi. Güneşin batmasından sonra Tanrı suretleri yatağa götürülürdü. Yunan tanrıları ise (Chios'daki Dionisos, Erythreca'daki Artemis) kaçmamaları için bağlanırdı. Eğer tanrı ve aziz suretleri duaları duymazsa, dinlemezse, o zamanda bunlara hakaret edilir, dövülür, kırbaçlanır veya tamamen atılırdı. Neapolitanyalı balıkçılar avlanmalarında şanssızlık görürlerse, pirleri olduğuna inandıkları Petrus putunu denizin kenarına getirerek kırbaçlardı. Kara Ormanlar bölgesinde bir çiftçi putunun devamlı yağmura sebep olduğunu hissederse, putunu dışarı, yağmur altına fırlatırdı.¹²⁶

Çeşitli kültürlerde Tanrı suretlerinin küçültülmüş şekilleri de vardır. Mesela dindarlık simgesi resim ve heykellerin sayısız küçük suretlerine Eski Mısırdaki Yunanistan'da rastlanır. Bugün Hinduizm ve Budizm'de de benzerlerine tesadüf edilir. Minyatür ikonalar ve heykelcikler yine minyatür mihraplara konurlar. Tazim ikonaları Katoliklerin dua kitaplarına bağlanır veya üzerlerine konur. Öpülmek suretiyle tazim edilir.

24. Suret Karşısı Tutumlar

Yüksek dinlerin heykel ve resimler karşısındaki tutumları farklıdır. Hint dinleri, Jainizm, Budizm ve Hinduizm suretlere karşı çok fazla ilgi gösterir. Evveliyatta Jainizm ve Budizm de yalnız *stûpalara* (kutsal eşyaları bulunduran yerlere) tazim edilirdi. Daha sonra Buda, İncir ağacı, çark veya lotus çiçeği veya beş bin taht ile sembolize edilmeye

başlandı. Zamanla Jina, Buda ve Bodhisattvaların heykelleri mabetlere, sonra da evlere konuldu. Yunan tesiriyle Greko-Budist Gandhara sanatı ortaya çıktı. En yaygını Hinduizm'in idol kültüdür. Antik dinlerin putlarıyla aynıdır. Hint dindarlığı bunlara büyük önem verir. Mânikka Vâsagar, Şiva putuna baktığı anda kendinden geçip Şiva ile ilgili ilâhiler söyler. Rama Krişna, Kalkuta mabedindeki tanrıça Kali putuna karşı en basit hizmetleri dahi yerine getirirdi. Rabindranath Tagora ve Gandhi suret kültürüyle ilgili müdafaalarda bulunmuşlardır. Hint dindarlığı putları yorumlarken bunların tanrının içinde tezahür ettiği pratik (tezahür, resim, çehre) birer sembol olduğunu söyler.

Yüksek dinlerin çoğu surete karşıdır veya evveliyattaki suretsiz zamana dönmek isterler. Bu arzu ilkel dinlerde olduğu gibi, Çin ve Japon dinlerinde de vardır. Eski Şintoizm'de suret yoktu, sadece Amaterasu'nun sembolü olarak güneş kursuna tapılırdı. İlk olarak Budizm'in tesiriyle Ryobo-Shinto bazı tanrılarının suretlerini ortaya koydu ve bununla da saf Şintoizm'i etkiledi. Şimdi Tokyo'da Hachiman mabedindeki Amaterasu'nun altın putu gibi, pek çok tanrı heykelleri tâzim görür.

Eski Hindu-Cermen dininde de suret yoktu. Veda ve Zerdüşt dinlerinde, Eski Röma ve Cermen dinlerinde suret yapılmıyordu. Hatta Persler, put yapmadıkları için kendilerini Yunanlılardan üstün görüyorlardı.

Daha sonraları suret kültü; İtalya, Hindistan ve İran'a nüfuz etti. Ahamenidler devrinde Ahura Mazda büyük hükümdar olarak resmedilmiştir. Kanatlı güneş kursu üzerinde uçar şekilde tasvir edilmişti. Meleklerinden Vahu Manah Strabo'ya göre hayvan suretinde idi. Bu suret kültü geçici olmuş ve Zerdüşt devrindeki resimsizlik dine tekrar hâkim olmuştur. Yeni Parsizm'de Ahura Mazda'nın vücudu kutsal ateşte tezahür etmektedir.

Resim ve heykele karşı kuvvetli muhalefet Yahudilikte vardır. Her ne kadar Mısır devrinin buzağıya tapma gibi kalıntıları olmuşsa da, göçebelik devrelerinde Yahve için put yapmamışlardır. Ancak Kenanlıların etkilerinden sonra ağaçtan veya metalden Yahova suretleri yapmışlardır. Boğa suretleri de yaygınlaşmıştır. Peygamber İşaya ve Yeremiya bunlarla mücadele etmiştir. *Kim bir ilaha şekil verdi, yahut işe yaramayan bir put döktü? İşte onun bütün arkadaşları utandırılacaklar (İşaya, 49,11-11). Put, balta ile üstat ellerin işidir. Gümüş ve altınla onu süslerler; çivi ve çekiçlerle onu pekiştirirler de yerinden kılmıdamaz. .. söz söylemezler; onları taşımak gerek, çünkü yürüyemezler. Onlarda iyilik etmek de yoktur.* (Yeremya, 10,3-5). *Kendi parmakları ile yaptıklarına, ellerinin işine tapıyorlar (İşaya, 2,8),* gibi sözlerle putlar ve tapanlar ayıplanmaktadır.

İslamiyet de putlara karşı büyük muhalefet vardır. Peygamber Mekke'nin fethinde bizzat Kâbe'deki putları kırdırtmıştır. Uzza putu olarak tapılan Mekke yakınındaki ağaçları kestirmiştir. İslam'ın tesiriyle Hindistan'da Kabir ve Nanak, Hinduizm'in suret kültürüne karşı savaş

açmıştır. İslam'ın put düşmanlığı Sih dininin temel prensibi olmuştur. Reformcu Hindu mezheplerinden Brahma-Samaj Nava Vidhan ve Arya-Samaj da putlara tapmayı reddederler. Aynı şekilde Devendranat Tagora ve daha şiddetli olarak Keshub Cunder Sen, Mul Şankar gibi mezhep büyükleri putlara karşıdır.

Hiristiyanlıkta başlangıçta Yahudilikte olduğu gibi **put** yoktu. Ancak Gnostisizmin suret düşüncesi Hiristiyanlığı istila etti. İsa görünmeyen babanın *sureti* oldu (İbraniler, 1,3). Yohanna *Beni görmüş olan, babayı görmüş olur*, şeklinde açıklamalarda bulundu. Burada bazı Gnostik mezheplerin Mesih suretini ve tazimini Hiristiyanlığa kattıkları anlaşılmaktadır. Kilise buna muhalefet etmiş, Elvira Sinodu suret yapımını ve tazimini yasaklamıştı. Önce Doğu'da suret yapımı ve tazimi yasaklandı. Buna rağmen etkili olamadı ve önce Doğu'da suret yerleşti ve yaygınlaştı. Bilhassa keşişlerin suret taziminde rolleri büyük oldu. İsa resimlerine aziz ve meleklerin resimleri de ilave edildi. Resim kültü Doğuda VI. Yüzyılda bugünkü yaygınlığına ulaştı. Şamlı Yohanna surete tapmanın teorik hukukunu Yeni Eflatuncu görüşlerle temellendirdi. Yedinci İznik konsilinde dogmatik esaslara bağlandı.¹²⁷ Surete karşı ilk reaksiyon Nestoryanizm ve İslam'dan geldi. Halife Yezid bütün suretlerin kiliselerden kaldırılmasını emretti. İslamiyet'in tesiriyle Piskopos Konstantin (Frigya da) suret tapıcılığına karşı mücadele açtı. İmparator Leo'yu da (716-741) kendi tarafına çekti. İmparator 730 yılında kiliselerdeki bütün suretlerin kaldırılmasını emretti. Keşişler ise bu yasağa karşı direndiler. İstanbul Konsili (757) puta tapıcılığı şeytan işi kabul ederek reddetti. Leo'nun oğlu Konstantin Kopronymos'un sert girişimleri ve keşişliği kaldırmak istemesi tepkilere sebep oldu. 787 konsili 757 konsil kararlarını sahtelikle itham ederek suret sempatizanlığını tekrar ihdas etti.¹²⁸

İkona kültü Ortodoks Kilisesinde büyük anlam kazandı. İkona duvarı (*İkonostase*) cemaatten ayrıldı. İkonalara mucizeler atfedildi.

Başlangıçta Katolik Kilisesinde de surete tapıcılık tepki görmüştü. **Resim** ve **heykeller** önceleri kiliseyi süslemek gayesiyle yapılıyordu. Bazı Hiristiyan büyükleri bunun yanlış anlaşılabilceği ihtimaliyle suret yapılmamasını istiyorlardı. Beklenen tehlike çabucak gelişti ve bütün kiliseyi sardı ve Hiristiyan büyüklerinin suretleri kutsallaştırıldı. Halk arasında suretlerin değerlendirilmesi antik devir putları gibi oldu. Onlara göre, gökte ikamet eden yüksek varlıklar yeryüzündeki suretlerinde de hazır ve nazırdılar. Hatta bunlara bölgelere de tahsis edildi. Suretlerin mucizeleri hakkında pek çok efsaneler ortaya çıktı. Artık aziz heykel ve resimleri önünde dua edilir,

¹²⁷ Heiler, 113.

¹²⁸ Heiler, 114.

öpülür, kurban takdim edilir oldu. Bilhassa çiçek, mum, tercih edilen takdimelerdendir. Suretler, kıymetli kumaşlarla giydirilir, süslenir. Suretlerin bulunduğu yerlere eski devirlerde olduğu gibi haç ziyaretleri yapılır.¹²⁹

Komünyon Ekmeği ve Şarabı: Apsiste (kilise mihrabında) saklanan komünyon ayinlerinde kullanılan ekmek ve şarabın İsa'nın gerçek eti ve kanı sayılması da onlara karşı büyük saygının doğmasına sebep oldu. Bilhassa ibadet ve tazim Katolik kilisesince önce rahibeler tarafından başlatılarak bütün kiliseye yayıldı. Antik devir putları gibi bu elementler de merasimle (*Fronleichnamsprozession*) şehrin caddelerinde, kır yollarında dolaştırılır oldu.¹³⁰

24. Kutsal Elbiseler

İnsan eli ile yapılan ve kutsal kabul edilen nesnelere elbiseler de dâhildir. Elbise yalnız bir örtünme ihtiyacı değil, aynı zamanda gizemli bir nesnedir. Cinsel organların sırlı gücü ve tabu karakterlerinin örtülmesine hizmet etmektedir. Utanma bu gücün tehlikeye girmesinin idraki idi. Phallus ve vulva tasvirleri gibi müstehcenlik ahlakının kökünde, ilkel tasavvurlardaki gizemli kutsiyet vardır. Bern halk inancına göre babasının gömleğine sokulan çocuk kuvvetli olur. Tabulu bir insanın elbisesine dokunan kimseye tabu gücü geçer. Mesela Eski Yunanistan'da bir katilin elbisesine dokunmakla, dokunan kimsenin de kirleneceği anlayışı vardı. Yani bir güç potansiyeline temas eden kişiye o büyü gücün sirayet edeceği zannedilirdi. Güney Slavlarında çocuk sahibi olmak isteyen bir kadına, meyve ağacına önceden asılmış bir elbise giydirilir ve ağacın verimliliğinin elbise ile onun vücuduna geçeceğine inanılırdı. Elbise değiştirme güç değişiminin de işaretiydi.¹³¹ Yonathan Hz. Davud'a sevgisinden dolayı kendi eteğini, cübbesini ve kılıcını, yayını, kuşağını vermişti (1.Sam.18,3 vd.).

Avustralyalı bir büyücü, bir kimseyi öldürmek için elbisesinden bir parçayı hayvani yağla karıştırarak kızartırdı.¹³² Tabu olan bir nesneye, mesela cesede dokunan elbiseyi de çıkarmak veya parçalamak gerekir. İbadet esnasında dinsel olmayan elbiseler çıkarılır, dini giysiler giyilir. İbadetten sonra tekrar dinsel olmayan giysiler giyilir. Papaz ve rahiplerin renk ve kumaşı belirlenmiş elbiseleri vardır. Roma'da Flamen Dialis rahipleri yünlü giyerken Eski Ahitte ki yüksek rahiplerin yünlü giymeleri (Hes.44,17) yasaktı. Elbiselerinin nasıl olacağı kutsal kitapta teferruatıyla

¹²⁹ Heller, 115.

¹³⁰ Heller, 116.

¹³¹ Heller, 118 vd.

¹³² Heller, 119.

belirtilmişti. (Çıkış, 28). Rahiplik göreviyle de yükümlü olan hükümdarların kutsal elbise giymeleri gerekiyordu. Yahudilerin ibadette kuşandıkları *tallit* adını verdikleri özel kuşakları vardı.

Hristiyanlıkta kilise görevlileri daha ilk zamanlarda özel elbise giymeye başlamışlardır. Dünya işlerinde giydikleri elbiselerini ibadette çıkarırlardı. Yalnız bu elbiselerin şekil ve rengi halkın giysilerinden ayrı değildi. Ancak 7. Yüzyıldan sonra halkın elbiselerinde değişimler olurken, ruhanilerin giysilerinde hiç bir değişiklik olmadı. Eski Roma kostümlerini giymeye ve muhafaza etmeye devam ettiler. Böylece Doğu ve Batı da bugün kullanılan kilise elbiseleri ortaya çıktı. Dokuzuncu yüzyıldan beri bu elbiseler muhteşem bir surette süslendi ve kullanılmadan önce de takdis edilmeye başlandı. Artık bundan sonra bu kutsanmış elbiselerin diğer dünyevi işlerde giyilmesi yasaklandı.¹³³

İslâm'da ise özel bir giysi şekli ve türü belirlenmemiştir. Kur'an (Bakara, 187), kadın ve erkeğin birbirinin örtüsü olduğunu söylemektedir. Rivayetlerde Peygamberin *Burdası* (Hırka, pelerin) iltifat için şâir Ka'b ibn Zuhayr'a giydirdiği söylenir. İstanbul'da ve Kandahar'da Peygamber'in giydiği rivayet edilen giysiler vardır. Giysi genelde bedeni örtmek, korumak için kullanılmakla birlikte, bir çocuğun yaşlı birinin giysisine sarılması, çocuğun da yüksek yaşa ulaşması temennisi içindir. Bir de üzeri Kur'an ayetleri yazılı gömlekler vardır. Bunların taşıyanı sihir ve nazardan koruduğuna inanılır.

Din görevlilerinin cüppe giymeleri ve sarık sarmaları gelenek haline gelmiştir. Cumhuriyet öncesinde eğitimliler, ilim rengi beyazı; Peygamber soyundan geldiğine inananlar da, yeşil rengi tercih ederlerdi.

26. Renklerin Kutsallığı

Dinlerde renklere de bazı anlamların yüklendiğine rastlanır. Bunlardan:

Beyaz temel kutsal renktir. Işığın, ahlaki temizliğin, kutsiyetin ve dostluğun rengidir. Eski İran'da beyaz Ahura Mazda'nın rengi idi. Japon Şinto rahipleri, Parsi rahipleri, Brahmanlar, Eski Yunan rahipleri, Roma'daki İzis kültü rahipleri, Maniheizm de electiler (seçkinler) beyaz elbise giyerlerdi. Papazların ibadet esnasında giydikleri elbisenin rengi de beyazdır. Yine vaftiz elbisesi de beyazdır. Eski Türklerde ve Roma'da beyaz hayvanlar gök tanrılarına kurban edilirdi. Afrika kavimlerinde olgunluk çağına giren gençlerin taşıdıkları maskeler de beyazdır. Güvercin gibi bazı ruh hayvanları beyazdır Moğollarca şans rengi beyazdır; bugün de yeni yılın ilk ayına "beyaz ay" derler. Ölüler beyaz kefenle örtülürler. Hacda örtülen ihram da beyazdır. İlahiyatçılar onu sık

sık kefenle karşılaştırırlar. Bazı yerlerde cenaze arabalarını beyaz atlar çeker. Alman halk inancına göre rüyada beyaz at görmek ölüme delalet eder.¹³⁴

Kırmızı ikinci derecede kutsal renktir. O hayat gücünü taşıyan kanın sembolüdür. İlkel ve antik tıpta kırmızı sıhhat gücünün rengidir. Rusya da sıtmanın çıkarılması için kırmızı bir yün sopa hastanın kol ve bacaklarına vurulurdu. Aynı zamanda kırmızı verimlilik büyüsünde de kullanılır. Kırmızı at ilâhî ihtişam olarak yorumlanır. Kızılderililer yeni doğan çocuklarını kırmızıya boyarlar. Eski Roma'da gelin kırmızı peçe örterdi. Kırmızı gelin peçesine Arnavutlar da, Ermeniler de Güney Slavlarda, Hintliler de, Çerkezler de rastlanır.¹³⁵ Anadolu da beyaz gelinliğin üzerine kırmızı kordela bağlanır ve saflığın, temizliğin simgesi olarak yorumlanır.

Şinto mabetlerindeki sandıklar, Hindu köylerinde de kült yerleri ve kutsal yerler kırmızıdır.

Kırmızıya rahip elbiselerinde ve ölümler kültüründe de rastlanır. Çin ve Hindistan da ölümlerin yüzüne kırmızı örtülürdü. Özellikle tarih öncesi devirlerde ölümlerin ve mezarların kırmızıya boyanmaları yaygındı.

Mavi daha az anlamlı bir renktir. İsrail rahiplerinin elbiselerinde görülür. Mavi tanrı Krişna'nın rengidir. Mavi göz rengi insanı nazardan korur. Bu sebeple nazarlıkların rengi de mavidir. Gök rengidir.

Yeşil verimlilik rengidir. İslam'da peygamber soyunun (seyit ve şeriflerin) ayırıcı rengidir. Anlayışa göre haşirde Peygamberin sancağı yeşil renkli olacaktır.

Safran sarısı binlerce yıldır münzevi elbiselerinin rengidir. Tibet'te "Sarı Takkeliler" mezhebinin rengidir. Bal sarısı elbise, dokuzuncu yüzyıldan itibaren Yahudilerin ayırın rengi olmuştur. Zayıflığın simgesi sayılır.

Altın rengi Buda örtüsünün rengidir.

Siyah, büyü ve ölüm rengidir. Öte dünyanın, üzüntünün işaretidir. Ölü ruhları ve şeytan siyah renkli olarak tasavvur edilir. Hristiyan rahiplerinin elbiseleri siyahtır. Yeraltı âlemi tanrılarına sunulan kurbanların rengi de siyahtır.

Siyah renkli ibadet elbiselerine, Eski Mezopotamya'da da rastlanır. Filistin mabetlerindeki gezegen resimlerinde, Saturn siyah, Jüpiter beyaz, Mars yeşil, Merkür kırmızı ile ifade edilirdi.

¹³⁴ Heiler, 121-123.

¹³⁵ Heller, 123 vd.

II. BÖLÜM

KUTSAL YERLER

Literatür: F.Heiler, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 1961, s. 125-150.

Kutsal varlığın kendini insanlara açıklaması, vahyetmesi, şüphesiz mekân boyutları içinde olacaktır. İnsan da onu, mümkün mertebe duyu organları ile hissetmeye çalışacaktır. Nitekim Dinler Tarihi'nin çeşitli devirlerinde, kişinin dini olayların meydana geldiği yere, çevreye, mekâna bağlandığı, dini tecrübe etmeye çalıştığı görülür. Bu yer hakkında kutsal veya kutsal dışı ayırımı olmayabilir de. Normal kullanım alanlarından ayrılmış, *tabulaştırılmış* mekân olabileceği gibi, tabulaştırılmamış, normal kullanım alanı da olabilir. Bunlara kesin ve sürekli bir sınır koymak mümkün değildir. Daha önce tabuluğu bilinmeyen bir yer, birden bire kutsal olarak da tecrübe edilebilir, Hz. Yakub'un Bethel taşı (Yaratılış, 28, 11-19) hikâyesi gibi. Sümerlilerde görüldüğü üzere, bütün âlem, bütün mekânlar Tanrı'nın olduğu için kutsal sayılabilir. Genelde kutsal mekân, kutsalla karşılaşma yeridir. Burası üzerinde kutsal gücün, bereketin daha çok hissedildiği, fark edildiği yerdir. Böyle mekânlar bir mezar, bir savaş veya katliam alanı, felaket yeri, istisnai bir tabiat olayının yaşandığı yer olabilir. İbadet yeri, ayin yeri de olabilir.

İnsanlar mekânla Tanrı arasında bir ilişki kurmuşsa da, İslam bu beşeri sınırlandırmaları kaldırmaya çalışmıştır. Nitekim Kur'an *Doğu da Batı da Allah'ındır, nereye dönerseniz dönün Allah'ın yüzü oradadır...* (Bakara, 115); *...O sizinledir, nerede olursanız olun...* (Hadid, 4) ve *Biz insana şah damarından daha yakınız...* (Kaf, 16) buyurarak mekân bağlarını aşmak istemiştir. Bununla birlikte, tüm İslam ülkelerindeki kutsal alanlara, kült mekânlarına bakılırsa gelenek dalgalarının ağır bastığı görülür. Hatta insanın mekân sınırları içinde yaşadığına dikkat edilirse, mekândan arınmak da güçtür. Her ne kadar Allah'ın mekândan münezzeh olduğuna inanılsa da, en azından severek ibadet edilen yerler vardır. Özellikle Hac için belirlenen Kâbe, Arafat, Mina, Müzdelife bunlardandır. Bilhassa Kâbe'nin ibadet merkezi ve kible olarak belirlenmesi, oraya olan saygıyı da beraberinde getirir. Dünyanın çeşitli yerlerinden gelen Müslümanlar orada toplanır, mekândan münezzeh Tanrı'ya orada daha yüksek bir coşku ile heyecanla ibadet ederler. Kutsallık duygusunu daha güçlü olarak yaşarlar. Bu orada Tanrı'yı mekân sınırları içine çekmek anlamına gelmez. Ancak coşkunun artması, inananların o mekânı diğer yerlerden ayırarak farklı bir hürmet göstermesine yol açar.

1. Cemaat Odaları veya Binaları

Kutsal yer ve kült odası, somut dini tecrübelerin gerçekleştiği yerlerdir. Zaman zaman buralarda ayin ve ibadetler yapılır. Bu türlü mekânlar sosyal grupların dinsel ilişkilerindeki vasıtalaradır. Gruplar kapalı bir cemaat oluşturmamakla birlikte, ortak dini şuurlarının ve arzularının tezahürü olarak, bu kutsal yerleri inşa ederler ve içlerinde dini faaliyetlerini sürdürürler.

Başka bir gelişme, kutsal mekânın toplantı mekânı olarak, cemaat mekânı olarak kullanılmasıdır. Evler ve salonlar aynı zamanda kutsal nesnelerin muhafaza yerleridir. Bu mekânlar âyinlerin gösteri yeridir, cemaat hayatının toplantı yeridir. Buraya tabiat halklarının *klüb odalarını*, *ihhtiyarlar odalarını* da dâhil edebiliriz. Ayrıca, kurban sonrası yapılacak ziyafetler için, yemek salonları da olabilir.

Yüksek dinlerde mabet gayesiyle yapılan kutsal binalar, sadece toplantı ve ayin yeri olarak kullanılır. Yağmur, rüzgâr vs. gibi tabiat etkenlerinden cemaatin korunması için, âyinlerin topluca yapılabilmesi veya eğitim öğretim hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için cemaat binalarına ihtiyaç vardır.

2. Açık Alanlar

Dini ziyaret yerleri olarak hizmet eden açık alanlar basit kült yerleridir. Buralar kutsal taşlarla veya taş duvarlarla, dağ, tepe, su kaynağı, ağaç ve koruluklarla sınırlanmışlardır. Koruluk Keltlerin ve Cermenlerin, eski devirlerde Yunan ve Romalıların en önemli ziyaret yerleri idi. Bundan dolayı pek çok İskandinav ve Güney Alman yer isimleri *Lund* ve *vidr*, Güney Cermenlerde *Loh*, Hollandaca *Loo*, Anglosaksonlarda *leah* ve eski İzlanda da *Lo* (çayır), latince *lucus* (orman) kelimeleriyle birleşmiştir.

Önceleri ibadet yerleri bina şeklinde değildi. Sınırları belirli kült yerlerinden ibaretti. Mesela, Almanca'da koruluk manasına gelen "Hain" sulh ve sükûnla çevrilmiş orman demekti. Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Yunanistan'da Kelt ve Cermenlerde ve pek çok ilkel kabilelerde ayin ve ibadetler açık alanlarda yapılırdı. Klasik devir Yunanistan'ında kurbanlar açık alanda bir mihrap üzerinde sunulurdu. Kapalı binalar ise putların evi olarak hizmet görürdü. Etrafı çevrili kült yerleri tabu sayılırdı. Murdar ve silahlı kişilerin oraya girmesi yasaktı. Kutsal yerde birinin vurulması, öldürülmesi korkunç bir günah sayılırdı. Tabu kabul edilen bu tür mekânlara girmeye hak kazananlar, o yerin mahremiyetine ve tabuluğuna karşı, kendilerini taharetle ve kefaretle emniyet altına alabilenlerdi. Açık alandaki en büyük mabet, Pekin'deki Gök Mabet sayılabilir. Buraya T'ien (Göğün kurban alanı) denirdi ve bu kült yerinde imparator, Gök Tanrıya kurban sunardı. Mısırdaki Güneş mabedi de bu açık mabetlerdendi. Etrafı çevrili alanda, mihrap özel bir kutsiyet taşır. Burası görünüşte bir taş yığını,

bir duvar veya bir ağaç masadan ibaret olabilir. Bununla beraber ulûhiyetin hazır olduğu bir yer sayılır ve kurban takdimine hizmet eder.¹³⁶ Hunlar da Han-Yoan dağında Gök Tanrıya kurban sunarlardı.

İslam öncesi Araplarda her bir putun kutsal bölgesi vardı ve bunlara *hima* denirdi. Hima içinde avlanması, ağaçlarından kesilmesi yasaktı. Burada yalnız Tanrı'ya bağışlanan hayvanların otlamasına izin verilirdi. Sürüden bir hayvanın tesadüfen veya yanlışlıkla o bölgeye girmesi durumunda geri alınamazdı. O artık Tanrı'nın hissesine düşmüş sayılırdı.

Müslümanlar için **Hicaz'ı** içine alan Mikat sınırları içinde kalan alan kutsaldır. Hac ibadeti için giden Müslümanların ihramsız Mikat sınırlarını geçmesi dinsel hata sayılır. Arafat, Müzdelife, Mîna ve Kâbe bu bölge içindedir. Hac ziyaretinde bu alanlarda bulunmak ve ibadet etmek gereği vardır.

a. Mezarlık ve Türbeler

Kutsallık ve bereket mezar ve mezarlıklara da atfedilir. Batı dillerinde mezarlıklar için kullanılan Camposanto *Tanrı Tarlası*, *Friedhof* kurtuluş yeri, huzur yeri anlamlarına gelir. Pek çok ilkel kavimde mezarlık kutsal bir yerdir. Ölüler kültürünün merkezidir. Ölü, tehlikeli tesirleriyle mevcudiyetini devam ettirir. Bu sebeple Çinliler ölülerine aile mezarlarında kurban sunarlar. Eski Yunanlılarda mezarlıklar dokunulmaz, kutsal yerler olarak telakki edilmiştir. Yahudiler MS. 2. ve 3. yüzyıllarda yeraltı mezarlıkları kurmuşlardı. Hristiyanlar da MS. 200 civarlarında Roma'da ilk yeraltı mezarlıklarını (katokomb) inşa etmişlerdi. Şehit mezarları eski Hristiyanlarca kutsal sayılırdı. 5. yüzyıldan itibaren yeraltı mezarları yerlerini açık hava mezarlıklarına bırakmıştı. Daha sonraki devirlerde ve 8. yüzyıldan itibaren Hristiyan mezarlıkları takdis edilmeye başlandı.¹³⁷ Medine'de Sahabe mezarlarının bulunduğu kabristanın ismi *Cennetu'l-Bâkî*'dir. Hacıların ziyaret etmek istedikleri önemli yerlerden biridir. Hz. Hüseyin'in şehit düştüğü Kerbelâ bereketin yoğun olduğu yerlerden sayılır.

Evliya ve şehit mezarları tâzim gören yerlerdir. Üzerine yapılan binanın kapı ve pencereleri adak yeri olarak kabul edilir. Zamanla pencere kafesleri, çevredeki ağaçlar bağlanan çaputlarla dolar. Evliyanın bereketinden, şefaatinde yararlanmaya çalışılır. Türbede evliya kişinin cesedi yoksa oraya *makam* denir. Mesela Yunus Emre'nin en az yedi yerde makamı vardır. Bazı evliya türbeleri dergâhlarla bağlantılıdır. Ziyaretçiler bir süre dergâhta kalarak evliyanın bereketine hissedar olmaya çalışırlar.

¹³⁶ Heller, 128.

¹³⁷ Heller, 129.

b. Yollar

İlkel kavim dindarları yolları da kutsal yerlerden sayarlar. Japon Şintoizminde pek çok yol tanrısı (michi no kami) vardır. Halk inançlarının tabiatüstü güç isnat ettikleri, büyü veya koruyuculuk atfettikleri yerlerden biri dörtyol ortalarıdır.¹³⁸

Eski Çin'de *Tao* yol, tarik, yani tabii kâinat nizamının gidişi olarak vasıflandırılır. Dar manada *Tao*, var oluşun ve yok oluşun, yetişmenin ve ölümün meydana geldiği nizamla dönen mevsimlerdir. Kâinatın *Tao*'u ikidir. *T'ien Tao* (gök) ve *Ti Tao* (yer *Tao*'sı)dır. İnsani *Tao* semavi *Tao*'ya uyar. İnsan kendi hayatında, cemaat hayatında olduğu gibi ebedi kâinat ile ahenk içinde bulunmalıdır.¹³⁹ *Tao* insani hayat yoludur, gök ve yer, *Tao*'ya göre teşkil edilmiştir ve insanları mesut etmelidir. Lao-tzu da, *Tao* kâinatın sebebi ve ahlaki nizamın kaynağıdır, der.

Eski Hindistan da *marga* hidayet yoludur. *Karma-marga* (amel yolu), *tantra-marga* (majik ibaretler yolu), *jnana-marga* (tanıma yolu), *yoga-marga* (ruhsal ve fiziksel temrin yolu) ve *bhakti-marga* (tanrı aşkı yolu) gibi çeşitli ayırmalar yapılır. Tarikat ilahi hakikate götüren yol anlamına gelir.

Eski İsrail'de yol tanrının dünya planı, tanrının isteği, kararı olarak telakki edilir. İşaya da Yahve şöyle konuşur: *Sizin düşünceniz benim düşüncem değildir, ve sizin yolunuz benim yolum değildir, daha ziyade yer üzerindeki gök gibidir. Benim yolum da sizinkinden öyle yüksektir* (İşaya 55,8). Dereth (yol) kelimesi daha sonraki şeriat dindarlığının en muteber deyimi oldu, bilhassa Mazmurlar da bunun güzel örneklerini buluruz. 19. Mazmürda *Ben sadakat yolunu seçtim, bana doğru yolu göster* denir. Yahudilikte iki yol tasviri çok sevilir: *İşte, yaşama yolunu ve ölme yolunu önünüze koyuyorum* (Yeremya 21,8). Hz. İsa da Dağ vaazında (Matta 7, 13) *geniş yol lanete ve dar yol hayata* götürür, diyerek iki zıt yolu ortaya koymaktadır.

Yol genişletilerek gök yolculuğuna da teşmil edilir. Şamanlar istiğrak halinde göğe çıkarlar, seyahat ederler. Ağni ölünün ruhunu Yama'nın ülkesine, göğe götürür. Bilhassa gök seyahatı fıkri İran'da gelişti ve oradan Yahudilik ve Hristiyanlığa da geçti. Bu Gnostisizm'de de vardır. Yol tasvirlerine İslam mutasavvıflarında da rastlanır. Hidayet yöntemi, *doğru yol* (*sırata'l-mustakim*), *tarik* olarak vasıflandırılır. Tarikat, şeriat, *hukuk*, *yol* anlamına gelir. Her ne kadar şeriat dini hukuk olarak tercüme edilse de, temel anlamı bir dereye, su kaynağına götüren "geniş yol"dur. Yine sebil kelimesi de yol anlamındadır, *fî sebilillah* "Allah Yolunda" demektir. Dinde en çok kullanılan kelimelerdendir.

¹³⁸ 1950'li yıllarda Isparta'da cılız ve hastalıklı çocukların nazar ve hastalıktan korunmaları veya kurtarılmaları için dörtyol ortalarında yıkandıklarına, yoldan toplanan çöplerle yalanan ateş üzerinden çocukların atlattıklarına şahit olmuştum.

¹³⁹ Heller, 147.

3. Kapalı Mekânlar

Eski devirlerde açık kutsal yerlerin üzerleri örtülerek kapalı odalar teşekkül etmiştir. Ancak kutsal gücün tabii olarak kapalı mağara ve in gibi yerler de düşünülmeğe başladığı kabul edilir. Bu yerler kimsenin rahatsız etmediği, dikkatin yoğunlaştığı yerlerdir.

a. Tabii Mağaralar

Mağara ve inlerin, tarihöncesi devirlerden beri insanları etkilediği, ibadetler için kullanıldığı bilinir. Avustralya'da mağaralar "*tjurunga* (*arknana*)"nın muhafaza yerleri idiler. Buralara takdis edilmeyen kimselerin girmesi yasaktı. Eski Yunanistan'da kehanet mağaraları kutsal sayılırdı. Keltlerde ve Giritlilerde mağaralar ayin ve ibadet yerleri olarak hizmet etmişti. İda'da Zeus mağarası meşhurdu. Başlangıçta Mitra Sır dininin de kutsal mekânları mağaralardı. Daha sonraları özel yeraltı mekânları yapıldı ve *spelaeum*, *specus*, *antrum* gibi isimler verildi. Mağaralar içine bina edilmiş çok katlı kaya mabetlerine Hindistan'da rastlanır. Bunların en meşhuru *Ayanta* ve *Ellura*'dır. Mağaralar uzun zaman Hristiyan azizlerinin ikamet yerleri olarak hizmet görmüşlerdir. Mesela, Göreme, Kaymaklı ve Derinkuyudaki mağaralar rahiplerin barınak ve ibadet yerleri idiler ve kutsal sayılırlardı. Hz. Muhammed'in ilk vahyini aldığı Mekke yakınlarındaki Hira Mağarası hacıların zevkle ziyaret ettikleri yerlerdendir. Ashab-ı Kehf'in mağarası Kur'an Surelerinden birine isim olmuştur. Anadolu'da Tarsus, Elbistan, Efes Ashab-ı Kehf mağaraları ziyaret yerleridir. Peygamberin ilk vahyini bir mağarada âlması, sûfilere mağarada yaşamaya veya halvete özendirmiştir. Tekkelerdeki çilehaneler de mağara benzeri, yer altı karanlık mekânlardır.

b. Evler

İnsanların oturdukları evler de birer "kutsal yer" sayılır. Çeşitli milletlerde evlerin temeline insan kurban edilerek gömülmelerine sıkça rastlanırdı. Bilhassa evlerdeki eşiklik ve kapılar kutsaldı. Nitekim günümüzde de eşikliğe oturmak, orada iş yapmak, çocuk emzirmek iyi sayılmamaktadır. Kapı için Romalılarda *Yanus* ismiyle bir tanrı vardı. Diğer bir kapı tanrısı da *Portunus* idi. Çin'de ev ruhuyla beraber, avlu kapısı da hürmet görürdü. Japonya'da da bir kapı tanrısı vardı. Bu kültürlerde de kapı üzerine şer kuvvetleri kovucu şeyler konur. Benzeri uygulamaya Yahudilerde de rastlanır.¹⁴⁰

Yine evdeki ocak ve sedir Anadolu'da olduğu gibi Kuzey Avrupa evlerinde de kutsal sayılır. Ocağın kutsal ateşle ilgisi bulunmalıdır. Japonya'da ocak tanrısı *Kamado no kami*, hükümdar sarayından çiftçi kulübelerine kadar her yerde hürmet görür. Babil'de *Gibil*, ateş ve ocak

¹⁴⁰ Heiler, 130.

tanrısı idi. Yunanistan'da ocak, büyük aile salonunun ortasında, evin merkezinde bulunurdu. *Hestia* adı verilen ocak, nihayet insan suretindeki tanrıça olarak hürmet görürdü. Roma'da devlet ocağı, *Vesta*'nın kutsal yeri idi. Keltlerde ölümler kültü ocakta yapılırdı. Eski dünyada ocak, mihrap ve mabet gibi bir sığınma ve iltica yeri olarak da kullanılırdı.

Bazı İslâm toplumlarında, evin eşikliğine saygı dikkat çekicidir. O, evin dışarı ile içerisi arasındaki sınırdır. Mahrem alanı mahrem olmayan alandan ayıran bir unsurdur. Ziyaret yeri veya dergâhın eşiğinden sıradan geçiş, dervişe yasaktır. Önce eşiklikte kurban kesilip, kanının kapiya sürülmesi gerekir. İçeri girmek isteyen kadın veya erkek eşikliği öperek, saygı göstererek içeri girer. Kişi toz bezi gibi eşikliğe yüz sürmelidir denmiştir. Rüyada eşiklik görmek, *evin hanımı* olarak yorumlanır. Câmî kapıları büyük ve ihtişamlı yapılırken, türbe kapıları genelde dar ve basık yapılarak, ziyaretçilerin eğilerek, saygıyla girmeleri mimariye de yansıtılmıştır.

Evin girişinden sonraki en yüksek yer, sedirdir. Oraya evin reisi oturur. Diğerleri sosyal durumlarına göre daha aşağı yerlere otururlar. En düşük yer ayakkabılığa yakın mahaldir.

Arap geleneğinde *ocak* kültürü gelişmemiştir. Türklerde ise, Kuzey ülkelerinde olduğu gibi, ocak evin merkezini oluşturur. Cemaat merkezlerine ocak ismi de verilir. Eve serilen halı veya post da evin merkezi yerini gösterir. Evin ileri geleni oraya oturur. Tarikatlarda Şeyh onun üzerine oturduğu için, *postnişin* denir.

c. Mabet ve Türbeler

Normal evlere göre, daha çok kutsiyet kazanmış mekânlar, özellikle mabet ve türbelerdir. Ekseriyetle tabii ziyaret yerleri ile ilişkilidir, mesela Uppsala mabedi bir korulukla, kaynakla ilişkili idi. Tanrı evinin en ilkel şekli kulübelerdir. Sibiryalı şamanların çadır mabetleri, Malezyalıların *Pirinçana* çadırı, Güney-Tago Ewe kabilesinin içinde atalar olduğunu, ataları sakladığına inandıkları kulübe bunlardandır. Japonya'da Şinto mabetleri ağaç evlerdir, çatıları kısmen başak saplarıyla örtülüdür. Kulübeyi andırırlar. Eski Mısır hiyerogliflerinde mabet işareti, kulübedir. Tevrat'ın anlattığı *Tabut us-Sekine* bir kulübe içinde saklanıyordu. Bu kulübe veya çadır Hz. Süleyman Mabedi'nin küçük bir örneği idi. Bu tip kutsal yerlere göçebe kavimlerde sıkça rastlanır. Çadır kabile ile birlikte dolaşır. Bu durumda kutsal, bir yere değil bir mekâna, üç boyutlu kapalı bir yapıya bağlıdır. Diğer taraftan göçebe halkların bağlı olduğu, tekrar tekrar ziyaret ettikleri kutsal yerler, kutsal bölgeler de vardır. Buralarda herhangi bir kült binası bulunmayabilir. Bina yerine cemaatin veya önünden geçenlerin attığı taşlardan oluşan, taş yığını bulunabilir. Bir kenarına bir sırk dikilmiş, bir bez parçası veya bayrak asılmış olabilir. Bazen yaşlı bir ağaç, bir işaret taşı, bir mezar bu yerin işaretidir. Orta Asya, Afrika veya Arap göçer kabilelerinde bu tür ziyaret yerlerine günümüzde dahi sıkça rastlanır.

Kutsal kült yerleri Kuzey Amerika Kızılderililerinde de bulunur. Kabileler bu yerlere gelerek dinsel danslar yaparlar. Zamanın ilerlemesi ve kültürlerin gelişmesiyle tanrı kulübeleri tanrı evlerine dönüşmüşlerdir. Dünyevi saraylar gibi tanrı evleri de tanrı saraylarına dönüşmüş ve ihtişamla donatılmışlardır. Bu mabetlerin en kutsal sayılan yerleri, ekseriya karanlık odalardı. Oralarda büyük bir gizlilik vardı. Eski Ahid'te Yahve *karanlıkta oturmak istediğini* (1.Krallar 8,12) açıklamıştı. Mabet kozmik bir manaya sahipti. Akad yüksek mabedi (*zikkurat*) yukarıya doğru incelen çok katlı kübik bina idi. Kâinat dağının sureti sayılırdı. En üst katta tanrı için bir masa ve odacık bulunuyordu. Yukarıya doğru kademeler halinde incelen mabet şekline Eski Amerika'da ve Hindistan'da da rastlanır. Benzeri yapı tarzı kült eşyalarının saklanması da yarayan Budist *Pagode*'lerinde de görülür. Pagodeler Çin'de taştan, Japonya'da ağaçtan bina edilmektedir.

Mabet aynı zamanda ibadetlerin yapıldığı kült yeridir. Kurban sunumu, ilahiler ve duaların okunuşu ekseriyetle ön odada veya avluda yapılır. Kehanet ve fal yeri, kutsal mekân olarak mabetler önemlidir. Bu sebeple mabette istihareye yatma yaygın bir gelenektir. Uykuda güzel bir rüya veya tanrı tezahürünün işaretleri beklenir. Bu şifa bulmaya veya istikbal ile ilgili bir bilgiyi temin etmeye yarar. Bu adet halen Hristiyanlıkta, mesela Yunanistan'da ziyaret yeri olan kiliselerde veya Anadolu'da bazı türbelerde yaşamaya devam etmektedir.

Mabet, sığınak arayanlar için de bir iltica yeridir. Mihraba veya putlara ulaşan mülteciye kimse dokunmaz, çünkü ulûhiyetin gücüyle güçlenmiştir. İlahi güç ona dolmuştur. İlticacıların kurtuluş yeri olma özelliği Ortaçağ kiliselerine de geçmişti. İslam ülkelerinde de bazı camilerin sığınma yeri olarak hürmet gördüğü bilinmektedir. Suçlanan kişi için, Halkın linç etme eyleminden kurtulmanın yolu kutsal mekâna sığınmaktı.

Mabet yapımı dünyanın bütün bölgelerinde yaygın bir gelenektir. Kudüs'teki Süleyman mabedi, antik mabetler örneğinde, bilhassa Amarna mabedi benzerinde yapılmıştı. *Debir*'de (karanlık oda) veya *kodeş kodeşim*'de (kutsallar kutsalı odada) *Tabut us-Sekine* saklanırdı. Burada Sümer mabetlerinde görüldüğü üzere iki giriş sütunu ve diğer yabancı mabetlerde bulunan unsurlar vardı. Zamanla komşu putperest mabetlerdeki eşyaların benzerleri buraya da kondu.¹⁴¹ Yozya'nın (MÖ. 7.yy.) reformlarıyla bu yabancı kült eşyaları mabetten atıldı.

Fakat Nabukadnezar'ın (MÖ. 605) zaferinden sonra, yeni yabancı kült şekilleri mabede girdi. Bu durum 586 yılında mabedin yıkılışına

¹⁴¹ Heiler, 133.

kadar devam etti. İkinci bir mabet Sarubabel zamanında yapıldı. İsrail Oğulları tanrı Yahova'nın mabetteki, Zion ve *Garizm*'deki varlığına kuvvetli bir şekilde inanıyorlardı. Hz. Süleyman mabet takdisinde (1.Krallar 8,13) *Şimdi sana ikametgâh olarak, ebedi oturma yeri olarak bir ev yaptım*, diye dua etmişti. Peygamber İşaya da (İşaya 6,6,1) *Rabbi yüksek ve ulu tahtında oturur gördüm ve nuru mabedi doldurdu*, diyordu.

Mabette kurban sunma ibadeti ise, yalnız Samarya'da değil Mısır'da da devam etti. Nil'in *Elephantine* adasında bir mabet yapılarak Yahve yanında bir sıra putlara da yer verildi, ibadet edildi, kurban sunuldu. Elephantine cemaatı Samarya ve Kudüs cemaatlarıyla beraber ortaya çıkmıştı. Bazı peygamberler bu tip mabet kültürüne karşı şiddetle tenkitte bulunmuşlardı. Bunların başında Peygamber Yeramia gelir. (Yer. 7,4,5 vd) Hz. İsa'nın mabet tenkitleri de meşhurdur. Bu konuda İncillerde pek çok deliller vardır.

Eski Ahid'teki mabet inancı Hristiyanlarca da benimsenmiştir. Mabete, Hristiyan ruhundaki tanrı ikâmetgâhının bir örneği olmuştur. Yeni Ahid'te *Bilmiyorsunuz ki, siz tanrının mabedisiniz ve ilahi ruh sizde ikamet ediyor? Vücudunuz kutsal ruhun bir mabedidir* (1.Kor. 3,16 vd.; 1. Kor. 6,19) denir.

d. İslam'da Cami

İslam'da mabet kültürünün temelini şüphesiz Mekke'deki Kâbe teşkil eder. O yüce Tanrıya ibadet yeri olarak Hicaz bölgesinde yapılan ilk binadır. Onun yapılacağı yeri Allah Hz. İbrahim'e bildirmiş ve Hz. İbrahim oğlu İsmail ile birlikte inşa etmişti (Bakara, 127; Âli İmran, 96). Kâbe yüzyıllardan beri tavaf ve ziyaret yeri olmuştur. Çok tanrıcılığın yaygınlaşmasından sonra Politeist Araplar içine putlarını yerleştirmiştir. Medine'de Mescid-i Nebevî ilk Müslüman cemaatinin eğitildiği ve geliştiği yerdi. Peygamber yıllarca orada müminlere ibadet yöntemlerini öğretmişti. Onun vefatından sonra da Mescid'in avlusundaki ikametgâhına gömüldü. Günümüzde Peygamberin mezarı genişleyen mescidin içinde kalmıştır. Bu husus Mescid'e olan saygıyı artırmaktadır.

Bu gün İslâm dünyasında ibadet mahalli olarak kullanılan cami, inananların toplandığı yer, mescit secde edilen, ibadet edilen yer anlamına gelir. Bununla beraber cami veya mescit zaman zaman eğitim gayesiyle de kullanılır. Rudolf Otto camiyi şöyle anlatır:

Geç İslam sanatının yüksek kubbeli yapılarında güç ve ululuk, kutsalın tezahürü olarak birbirine bağlanmıştır. Yüksek sanat, heykel ve resim yardımıyla değil, bizzat tanzim edelin mekân ve mekâncıklarla çalışmaktadır ve aynı zamanda harika bir şekilde planlanan ışık veya gölgeler zemine yansımakta, karışmakta, kuvvetlenmekte ve

kırılmaktadır. Camiler boşluğu ve sessizliği kelimesiz konuşturmakta ve katedralleri süsleyen, fakat zihni dağıtan resim ve heykellerden, kült eşyalarından daha kuvvetli olarak berraklığı ve kavramları sabit tutmaktadır. Kiliselerde altar ve tabernakel, camilerde yerini Mekke istikametini gösteren mihraba bırakmakta ve dikkatleri yönlendirmektedir. Fakat öyle devamlı konuşan bir boşluk ki, insan camiye her girişinde daima onun tesirini yaşamaktadır. Gözler her defasında tamamen sınırlı bir havaya bürünmektedir.

Şüphesiz o daha çok sade bir Mekke kılavuzudur. Nazari münakaşalara rağmen o bir kutsaldır, boşluğun ve yokluğun ihtişamla çevrelenmesi bunu gösteriyor ve aynı şeyle Külli'nin isimsiz varlığını, evet isimsiz varlığı veya numen önündeki kendi varlığına ince bir hisle, ağaç veya diğer şeyler halinde ifade edilen kutsal emanetlerden (reliqienlerden) veya henüz renkli kült eşyaları ile doldurulmamış, büyük bir kutsal apsis gibi veya hepsinden boşaltılmış saf bir büyüklük ve boşluk, binanın genişliği ve yapı şeklinin muazzamlığı, ihtişamın ifadesidir. İstanbul'daki Ayasofya'da Bizans kült eşyalarının ve resimlerin uzaklaştırılması estetik yönden fakirleştirilmiş olmakla beraber, dünyanın bütün yapıları arasında en kutsal yapılarındanır. Bunu 'mekân boşluğuna' borçludur.¹⁴²

Kutsal mekân olarak camide din dışı konuların konuşulması hoş karşılanmaz. Bazen câmler *istihare* yeri olarak da kullanılır. Câmlerin mimarileri bulundukları ülkelerin geleneksel mimari yapılarından, özelliklerinden etkilenmiştir. Mesela Güney Afrika'daki camiler *pagodeyi* andırırken, Türkiye'deki câmlerde geniş mekân boşluğu ve salon hâkimdir.

e. Hristiyan Âyin ve İbâdet Yerleri

Hristiyan ibadet ve ayin yerleri evlerdeki toplantı odalarından gelişip ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Hristiyan ibadetleri, mabet ve havralar yanında evlerde yapıyordu. Büyük şehirlerde ise, ibadet ve toplantı yeri olarak geniş salonlar hizmet görüyordu. *Ev Kiliseleri*'nin yerlerini zamanla toplantı ve mahkeme salonları tarzında olan *Bazilikalar* aldı. Cemaat evleri, semavi Kudüs'ün sureti sayıldı. Mabette bulunan mihrap (apsis) ev kiliselerinde olduğu gibi taşınabilir bir ağaç masadan ibaretti. Kutsal ziyafet olan komünyon âyini (Hristiyanlarca ekmek ve şaraba İsa'nın ruhunun hulul etmesini sağlayan ayin) bunun üzerinde kutlanıyordu. Onun arkasında İsa'nın vekili olarak Piskopos koltuğu bulunuyordu. Bu ibadethaneler cemaatin toplandığı ve komünyon ayininin yapıldığı yerden ibaretti. Başka bir kutsal özelliği yoktu. Zamanla kiliselere şehit mezarları da girdi. Bazilikalarda apsis

¹⁴² Heiler, 138.

(mihrap) şehit ve azizlerin mezarları üzerine yapıldı. Hareketli ağaç masaların yerini Batı'da taş mihraplar (apsisler) aldı. Doğu'da ise ekseriya ağaç masalar kullanılmaya devam etti. Kutsal eşyalarla apsis arasındaki sıkı bir ilişki ortaya çıktı. Doğuda Komünyon, kutsal eşyaların yakınında bir masa üzerine konan ipekli örtü üzerinde, Batı'da ise, altında kutsal eşyaların bulunduğu düz bir taş levha üzerinde kutlanıyordu. Bu suretle apsisde, İsa ve azizlerin kalıntıları bulunuyordu ve iki yönden kutsiyet kazanıyordu.¹⁴³

Apsisin kutsal karakteri, en kuvvetli ifadesini kilisenin, apsisin ve kutsal eşyaların takdisinde bulur. İlk Bazilika binaları sadece toplantı yerleri iken, İsa sembolleri ve azizlerin mezarlarıyla kutsallaşmış; kutsal yapılar olmuştur. Bu mekânlar Hıristiyanlık öncesi mabetler gibi, manen de kutsallaşmıştır. Zamanla kilisenin maddi yapısının kutsallığı Doğu'da ve Batı'da daha kuvvetle vurgulamaya ve yapı itibariyle antik mabetlere benzemeğe başlamıştır. Eski putperest mabetlerinde de çok kutsal sayılan bir oda vardı ve buraya rahiplerden başkası giremezdi. Doğuda da kutsal dolaplar genişleyerek kafes şeklini (Nesturiler ve Kiptilerde) almıştır. Yine (Yakubiler ve Ermenilerde) perde, (Habeşlerde) taş duvar veya (Yunan Ortodoks Kilisesi'nde) ikona resimli duvar olmuş ve *en kutsal yer* tamamen cemaata kapanmıştır. Buraya sadece üç kapı ile girilebilir. Orta kapı ancak ibadet esnasında kısmen açılır ve apsisi görme imkânı sağlar. Komünyon ayini esnasında kapı kapanır veya perde çekilir.¹⁴⁴

Apsis çeşitli kilise mimarilerine göre, farklı şekillerde gelişmiştir. Apsisler reformlardan sonra çeşitli mezheplerin görüşlerine göre, yeni anlamlar kazanmış veya eski kutsallığını kaybetmiştir. Örneğin Kalvinizm, kiliseden bütün kült nesnelerini, apsisi, resimleri kaldırmış ve sadece vaaz kürsüsü ile komünyon masasını bırakmıştır.

4. Kutsal Şehirler

Kutsal mabetler, ziyaret yerleri olarak genişlemiş, kutsal şehirleri meydana getirmiştir. Mesela Kudüs'ün sadece İsrail'in toplanacağı bir Filistin merkezi değil, bütün dünyanın; hatta putperestlerin dahi ahir zamanda toplanacağı bir yer olarak kabul edilir. Mekke Müslümanlarca büyük anlam taşır, saygı görür. Kâbe'nin kutsallığı genişleyerek Mekke'yi ve çevresini içine almıştır. Müslüman olmayanların şehre girmesi yasaklanmıştır. Peygamberin mezarının ve mescidinin bulunduğu Medine şehri de kutsal şehirlerarasında yer alır. Bununla beraber Müslümanlarca en fazla ziyaret edilen diğer yerler ise,

¹⁴³ Heller, 138 vd.

¹⁴⁴ Heller, 139.

meşhur evliya mezarlarının bulunduğu şehirlerdir. Ziyaret yoğunluğu olan şehirlerden Bağdat'ta Abdülkadir Geylani'nin, Konya'da Celaleddin Rumi'nin, Kerbela'da Hz. Hüseyin'in mezarı bulunmaktadır.

Hinduizm'de *Benares, Hardwar, Kancipur, Mathura, Dvaraka, Ayodhya ve Uyyayini* gibi yedi kutsal şehir ve bunun yanında daha başka sayısız kutsal yerler vardır. *Sadhu'lar* (Hindistan'da kutsal kişiler için kullanılan genel bir isim) hacı ve ziyaretçiler bir ziyaret yerinden diğerine gezer durur.

Budizm'de Buda'nın doğduğu yer *Lumbini* (Nepal), aydınlandığı yer *Bodhgaya*, ilk vaaz ettiği yer *Sarnath* ve nirvanaya ulaştığı yer *Kushinagara*, kutsal yer ve şehirlerdir. Buda Veda Vaazı'nda müminlere bu dört şehri ziyaret etmelerini tavsiye etmiş, kim bu şehirleri ziyaret ederse veya ziyaret yolunda ölürse, semada tekrar doğacağını müjdelemiştir. Bunlardan başka çeşitli Budist ülkelerinde de pek çok ziyaret yerleri ortaya çıkmıştır. Seylan'da *Anuradhapura*'da Aydınlanma Ağacının bir dalından yeni bir ağaç yetiştirilmiştir ki, bu ağaç da ziyaret yeri olmuştur. Yine Buda'nın bir dişinin saklandığına inanılan *Kandy* (Seylan) meşhur ziyaret yerlerindendir.

Hristiyanlıkta en önemli ziyaret yeri Kudüs'tür. Havâri ve şehit mezarlarının bulunduğu Roma'da Hz. İsa ve azizlerin kutsal eşyalarının bulunduğuna inanılır. Yine Almanya'da Aachen ve Köln, Fransa'da la Salette ve Lourdes, Portekiz'de Fatıma, Türkiye'de Efes, Meryemana da Hristiyanlar arasında meşhur ziyaret yerlerindendir.

5. Gök - Sema

Tanrı'nın mabette oturduğu inancı yanında eski devirlerden beri Tanrı'nın semada oturduğu inancı da mevcuttur. Semanın kendisi, pek çok kavimlerce bir ışık ilahıdır. Ekseriya ulu tanrının ikamet yeri olarak da tasavvur edilir. Gök her şeyden önce Yaratıcının, ezeli atanın ve ilkel kabile dinlerindeki kabile atasının oturduğu yerdir. Tanrı yeryüzündeki yaratma ve ahlak kaidelerini, sosyal hayatın diğer gereklerini ve kült nizamıyla ilgili işlerini yerine getirdikten sonra semaya dönmüştür. Bu durum, çeşitli dinlerdeki tanrı için söylenen "*gökte oturan*" vs. gibi tabirlerden de anlaşılır.¹⁴⁵

Eski Ahid'teki Yahve inancı da Gök Tanrı inancına bağlanmıştır. *Gözlerimi gökte oturan sana kaldırıyorum* (Mazmurlar 123,1), Matta İncilinde İsa Allah'a *Gökte oturan babamız* (Matta 6,9) şeklinde hitap etmektedir. Daha sonraki devirlerde de benzeri çeşitli ifadelere rastlanır.

6. Kible - Kutsal Yönler

Tanrı'nın varlığına açıkça yönelişin ifadesi ibadet esnasında yönelinen istikamette görülmektedir. İbadetlerde doğan güneşe yönelmek pek çok tabiat halklarında, Hintlilerde, Mısırlılarda, Babililerde, Yunanlılarda da görülür. Maniheiztler ise ibadetlerinde güneşin dönüşünü takip ederler.

Antik dünyada ölülerin doğu istikametine gömülmesi çoğunlukla rastlanan bir husustur. Aynı uygulama Katakombalarda da görülür. Sâbîler cennetin Kutup yıldızında olduğu inancı ile, mabetlerini kuzey istikametinde yaparlar. Ölülerinin yüzünü kuzeye doğru çevirirler. Yahudiler de kutsal yer olarak görülen Kudüs ve Süleyman mabedi kible teşkil eder. Kudüs dışındaki Yahudiler Kudüs'ü kendilerine kible edinmişlerdir. Kuzey Afrika Hristiyanları da ölülerini doğuya doğru gömüyorlardı. Antik mabetler de güneşe doğru idi. Tanrı suretleri (putlar) doğu tarafta, mabet girişi ise, batı tarafta bulunuyordu. Eski Hristiyanlarda bunu aynen benimsemişlerdi. Ancak benimseme sebebi farklı idi. Onlara göre cennet doğu da idi. İsa, Kudüs'ün doğusunda Zeytin Dağı'ndan semaya çıkmıştı ve tekrar oradan görünecekti.

Müslümanlar başlangıçta ibadetlerinde İbrahimî dinlerin merkezi konumunda görülen Kudüs'e doğru yönlerini çeviriyorlardı. Müslümanlarla Yahudi ve Hristiyanlar arasında çıkan tartışmalar üzerine Hz. Muhammed ve taraftarları bundan rahatsız olmaya başladılar. Süleyman Mabedi'nin harabeleri bulunan Kudüs yerine, Hz. İbrahim'in inşasını yaptığı Kabe yönüne dönmeyi arzu ediyorlardı. Bu düşüncelere kalbi rahatlatacak açıklamalar geldi: *Doğuda batıda Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır...* (Bakara,115,142) *...Eskiden yöneldiği Kâbe'yi kible yaptık...* (Bakara,143); *Herkesin yöneldiği bir yönü vardır... Nereden çıkarsan, yüzünü Mescid-i Haram'a doğru çevir...* (Bakara, 148,150) ayetleriyle Kâbe kible edinildi.

III. BÖLÜM

KUTSAL ZAMAN

Litertür: F. Heiler, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 1961, ss.150-161 A. Schimmel, Die Zeichen Gottes, München 1995, ss. 99-111.

Kutsal mekân ve yerin, kutsal olmayandan ayrıldığı gibi kutsal zaman da, kutsal olmayandan ayrılır. *Bir gün niçin diğerlerine göre daha kutsal olsun, güneş aynı şekilde senenin diğer günlerini meydana getirmiyor mu?* sorusuna İsa Sirach şöyle cevap veriyor: *Rabbin hikmeti çeşitlidir ve o zamanları ve bayram günlerini tanzim etmiştir. Bazılarını seçmiş ve diğerlerine nazaran kutsal kılmıştır, nasıl ki yeryüzündeki bütün insanlar ve Adem topraktan yaratılmış ve Rab çeşitli hikmetlerine göre ayırmış ve aralarına hikmeti koymuşsa, zamanları da öyle ayırmış, aralarına hikmet koymuştur.*¹⁴⁶ Kutsal zaman belirli bir zaman parçası veya geçiş devridir. Yeni yıl bir kader dönümüdür. Bu geçiş devri diğer zamanlardan daha bereketlidir. Ondan daha çok pay alabilmek için, bir takım âyin ve ibâdetlere ihtiyaç vardır. Bununla kişi muhtemel tehlikeleri uzaklaştırılmaya, ilahi rahmeti garantilenmeye çalışır. Kutsal zaman kölelik işlerinden ve ateş yakmaktan uzak durmayı da gerektirir.

Zaman boyutları içinde yaşayan insanın hayatının çalışma, dinlenme, beslenme vs. gibi kısımlara ayrılması Tanrı'nın önceden düzenlediği tabii bir durumdur. İlkel kademedeki kutsal zaman, tabiat hayatı ile ilişkilidir. İlkel halkların bayramları genelde **tabiat bayramlarıdır**. Nitekim göçebe kabileler ilk doğan kuzuyu kurban ederek (göçebe İsrâillilerin Passah bayramı gibi), ev hayvanlarının kulaklarını keserek bayramı kutlardı. Balıkçılar balık oynamasını görmeğe, bayram yaparak giderlerdi.

Zaman süreleri kutsal sayılmakla birlikte, zamanın kendisi de kutsal sayılmıştır. Veda metinlerinde *Kala* (zaman) ezeli tanrı olarak tasavvur edilir. Bu *Zaman Tanrısı* gök ve yeri meydana getirmiş, onun tarafından hareket verilmiş, geçmiş ve gelecek yayılmıştır. Sasaniler devri Mecusilikte *Zervana-Akarana*'dan söz edilir. O *yaratılmamış zamanın ezeli tanrısıdır*. Zervanist mezhep, Zervan'ı Hürmüz ve Ehriman'ın evveliyatı olarak görür. Mitra kültüründe Zervan-Akarana aslan başlı, insan vücutlu ve bir yılanın çevrelediği varlık şeklinde tasvir edilmiştir. Maniheizm ve Uygur Budizm'i de zamanı "ezeli tanrı" olarak tasavvur etmiştir. Eski Yunan'da *Kronos*, yani zaman da, Zeus'un babası sayılırdı. Helenistik Mısır'da da *Aion* tanrının sureti ve göğün ruhu

olarak tasavvur edilmişti.¹⁴⁷ Hatta bir Hadis-i Kutsî'nin *Dehre küfretmeyin, ben dehrim*, dediği rivayet edilir.¹⁴⁸

Dinlerde zaman kavramı dâiresel ve doğrusal (linear) olmak üzere iki şekilde anlaşılır. Dâiresel zaman tasavvuru daha çok Hint dinlerinde gelişmiştir. Mevcut zaman başlamış ve sonunda bitecektir de, ancak onu yeni bir zaman tâkip edecektir. Yörüngesi etrafında dönen dünya, güneşin her gün doğup battığı gibi devr-i dâim sürecektir. Ancak bu süreçte dingili etrafında dönen tekerin yükselip alçaldığı gibi zaman da yükselen ve alçalan devirleriyle sonsuza dek tekrarlar sürüp gidecektir. Yükselen dönemler mutluluk getirirken, alçalan dönemler beraberinde sıkıntılar getirecektir. Mevsimlerin birbirini sürekli takip ettiği gibi, dairesel zamanın dönemleri de sonsuzluğa doğru akıp gidecektir.

İbrahimî dinler diyebileceğimiz Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın da bulunduğu kültür bölgelerindeki zaman tasavvurlarında ise, geri dönüşü olmayan tarihsel bir zaman düşünülmektedir. Yaratılışla başlayan süreç yıkılışla, kıyametle son bulacaktır. Ancak kutsallaştırılan önemli tarihi olayları, dini tören ve bayramlar tekrarıyla güncelleşecektir. Kutsal olay ve zamanların dönüşümlü olarak kutlanabilmesi için din takvimler oluşmuştur. İlk takvimin MÖ. 2600-2400 yılları arasında Mezopotamya'da Ur hâkimiyeti zamanında, ayın görüntüsünün aldığı şekillerin gözlemlerine göre sivil veya dini işler için tespit edilmiştir. Daha önce Sümerliler şimdiki takvimin de ilham kaynağı sayılabileceği hesapları ve ölçüleri belirlemişlerdi¹⁴⁹. İki hilalin görünmesi arasındaki zamanı bir "ay" kabul edip 30 gün olarak hesaplamışlardı. Bu ise yılda 12 defa meydana geldiğinden dolayı bir yılı 360 günden ibaret saymışlardı. Aradaki farkı da altı yılda bir "artık ay" ilave etmek suretiyle güneş yılıyla dengelemeye çalışmışlardır. Yine haftayı yedi güne, günü de 12şer saatlik iki bölüme ayırmış, günümüz zaman ölçülerini kazandırmışlardır. Bir yılın 365 gün 6 saat, 11 dakika olduğunu da Babilliler hesap etmişlerdi. Ayın kendi yörüngesi ve dünya çevresindeki devrini dikkate alarak ilk defa kameri yıl sistemini kullanmışlardır.

Babillilerin ay, güneş ve yıldızların tanrı olduğuna inanmaları sebebiyle zamanın çeşitli evrelerinde doğan çocuklarında o ilahların ve aralarındaki mesafelerin etkisi altında olduğuna, onların teşkil ettikleri burçların çocukların karakterlerini verdiklerine inanıyorlardı. Bu burç anlayışı günümüzdeki burç anlayışlarının da temelini oluşturmaktadır.

¹⁴⁷ Heiler, 161.

¹⁴⁸ Buhari, Edeb, 101; Müslim, Elfaz 516. İbrahim Canan, Hadis Ansiklopedisi, Zaman Yayınları, XVI, 378.

¹⁴⁹ Mustafa Ünal, Dinlerde Kutsal zamanlar, s.19.

1. Ekin ve Hasat Bayramları

Çiftçilik yapan kabileler ekin ve hasat zamanlarında bayram yaparlardı. Yunanistan'da ekin bayramında Demeter rahipleri ayinleriyle ekinin emniyetini sağarlardı. Eski Hindistan'da çiftçiler bayramı kutlanırdı. Eski İsrail'de ilk arpa hasatında ilk mahsul bayramı kutlanır ve buna *Massot* bayramı denirdi. Eski Yunanlıların *Thargelos* ve *Hyakinthi* hasat bayramları idi. İsraililerde *Massot* bayramından yedi hafta sonra *Buğday Hasatı* bayramı kutlanırdı. Bunları meyve ve şarap bayramları vs. gibi diğer bayramlar takip ederdi. Göçebe İsraililer bütün bunları, Kenanlılardan almış ve Ba'al'den Yahve'ye taşımışlardı. Tabiat Bayramı Hristiyanlığa da girmiştir. Eski Roma'nın *Ambarvalia* bayramı Katoliklerde Markus bayramında (25 Nisan) yaşamaktadır ve İsa'nın miracından üç gün öncedir. Ayrıca Hasat bayramı da Hristiyanlarca kutlanır.¹⁵⁰

2. Bahar Bayramı

Ziraatla ilgili bu bayramlar yanında güneş, ay, yağmur ve mevsimlerle ilgili bayramlar da bulunur. Cermenlerin bahar bayramı kışın kovulmasıyla ilgilidir. Böyle bir durum halen Paskalya ateşi ile kutlanmakta ve kış mevsimi, İsa'ya ihanet ettiği kabul edilen Yudas'ın (Yahuda'nın) şahsında temsil edilerek yakılmaktadır. Hindistan'da da Bahar Bayramı *Holi* de ekin saplarından yapılmış bir oyuncak bebek yakılır. Türklerde ve diğer Orta Asya kavimlerinde kutlanan *Nevruz* da (21 Mart) bir bahar bayramıdır. İlkbahar mevsiminin başlamasıyla pek çok ülkede kutlanır. Meydan ateşleri yakılarak etrafında danslar yapılır. Anadolu'da kutlanan Hızır-İlyas (6 Mayıs) bayramı da bir çeşit bahar bayramıdır. Efsanevi şahsiyete sahip olan bu iki kişinin bu gün (6 Mayıs) buluşarak, bitkileri kutsadıklarına inanılır.

3. Güneş Bayramı

Ziraatçı toplumlarda Gün Dönümü ve Ekinoks da kutlanan günler arasındaydı. Kış Gün Dönümü'nde Sumerliler yeni yılı kutlarlardı. Kış ekinoksu eski Cermenlerde ve Mitra kültlerinde de kutlanırdı. İranlılar buna *Mihragaan* derlerdi. Bu bayram Yuhudilerde *Hanuka*'da, Hristiyanlarda *Noel*'de muhafaza edildi. Yaz Gün Dönümü bayramının kutlanması halen devam etmektedir. Yalnız eski Gün Dönümü Bayramı bugünkü kilisede *Vaftizci Yahya* bayramı olarak kutlanmaya devam

¹⁵⁰ Heller, 151.

etmektedir.¹⁵¹ Babil'de yeni yıl, dünyanın yaratılış bayramı olarak Nisan ayında kutlanırdı. Yaz Gün Dönümündeki Tammuz-Adonis şenliği yas karakteri taşırdı. Üzüntü yaz sıcaklarında, bitkiler tanrısının ölümü üzerine idi. Diğer tarafta Bahar güneşiyle tekrar dirilmesi kutlanacaktı.

4. Ay ile İlgili Bayramlar

Ziraatla uğraşan toplumlarda yeniay ve dolunay kutlamaları da görülmektedir. Mesela Yeniay Bayramı Eski İsrail'de Sabat gibi dinlenme günü idi. Babilde ayın safhalarından 1. Gün *Yeni ışık*, 7. Gün *yarımay* 15. Gün *Dolunay*, 28. Gün *siyah ay* idi. Dolunay gününe *Şabat* da denirdi. Muhtemelen Yahudilerin Sabat gününe onun ismi verilmiş olmalıdır. Theravada-Budistleri tövbe günü olarak yeniayı ve dolunayı kutlarlar. Hinduizm'de ayın 11. Günleri tövbe günü olarak kutlanır, tövbe günü Budist rahiplerinde de vardır. Eski Roma'da Şubat, taharet ayı idi ve yeni yıla Martın ilk günü girilirdi. İslamiyet'te Ramazan ayı oruç ve ibadet ayı sayılır. 27. gecesı "Kadir Gecesi" ismiyle anılır ve o gün yapılan ibadet ve duaların diğer günlerden daha makbul olduğuna inanılır. Bayram günlerinde yeni ve temiz elbiseler giyilir. Zekât, sadaka, yiyecek, içecek dağıtılır. Ramazan ve Kurban bayramları en renkli geçen bayramlardır. Ramazan senenin en kutsal ayıdır; çünkü Kur'an bu ayda vahyedilmeğe başlamıştır. İçinde bulunan Kadir Gecesi'nin 1000 aydan daha bereketli olduğuna inanılır. Tarihte iz bırakmış büyük insanların doğum, ölüm ve önemli sayılan günleri de taraftarlarınca kutlanır. İslam'da *kandil geceleri* diye bilinen Peygamber'in doğum günü, Rebi'ul-Evvel'in 12. gecesı, Şiilerce 17. günü önemlidir. Bu doğum günü kutlaması ilk olarak Fâtımîler döneminde (969-1171) başlamıştır.¹⁵² Bu münasebetle, mum ve kandillerle ışık gösterileri yapılır. Şiir yarışmaları düzenlenir. Yine *Berat Kandili*, Şaban'ın dolunay gecesı kutlanır. Komşulara tatlılar dağıtılır, gecenin bereketinden daha çok yararlanmak için evden çıkılmaması, gecenin ibadetle geçirilmesi tavsiye edilir. Şiilerce bu gecede İmam Mehdi'nin dönüşü beklenir. Haram aylar sayılan, Muharrem, Receb, Ramazan ve Zü'l-Hicce'nin ilk üç günlerinde oruç tutulması tavsiye edilir.

Kutsal günlerin sayısı Şiilerde daha çoktur. Hz. Ali'nin doğum günü (13 Receb) ve Gadir Hum (Peygamberin Ali'yi halife seçtiğine inanılan Zü'l-Hicce'nin 18. günü), Muharrem Ayı'nın ilk 10 günü önemli kutlama zamanlarıdır. Hz. Hüseyin'in çektiği acılar yâd edilir, güncelleştirilmeğe çalışılır. Şiir ve nesir yarışmaları düzenlenir. Schimmel'in anlattığına göre, Hint Müslümanları Hüseyin'in sembolik

¹⁵¹ Heller, 152.

¹⁵² Schimmel, Die Zelchen., 102.

tabutunu 10 Muharremde şehrin sokaklarında dolaştırırlar. Mehdi'nin yakında görünmesi dileğiyle, süsledikleri beyaz atı da merasime katarlar. Bu yas gününde siyahlar giyilir, mücevher takılar çıkarılır. Hatta Ahmedâbad da fâhişeler dahi bu merasimlere özel günleri olarak katılırlar, o gün mesleklerini icra etmezler. Haydarabad'ta kırbaçla dövünmeler, kor üzerinde yürümeler merasimlere renk katar. Gençler o gün *Deli Hüseyin* (Huseyn kâ mecnûn) rolü ile âilenin adağını gerçekleştirmeye çalışırlar.¹⁵³

Hint Yarımadasında '*Urs (dügün)*' denen evliyaların ölüm günü de merasimlerle kutlanır. Çünkü o gün evliyanın ruhu ulaşmayı arzuladığı Allah'a kavuşmuştur. Bu nedenle bazı evliyalari ziyaret halk tarafından Hac ziyareti kadar değerli sayılır.¹⁵⁴ Benzeri gelenek Anadolu da Mevlana Celaleddin için Şebi Aruz törenleriyle kutlanır.

Peygamberin Mirac'ı (27 Receb) ve Regaib geceleri (ilk gün) de kutlu gecelerden sayılır, camilerde dini törenler yapılır. Gecelerin fazileti ile ilgili yazılarda, Adem'in topraktan Cuma günü yaratıldığı, Hûd ve İbrahim peygamberlerin Cuma günü doğdukları; Cebrâil'in Hz. Süleyman'a mucizevî yüzüğü Cuma günü taktığı anlatılır. Haftalık bayramın Cuma günü olduğu ifade edilir, bu sebeple bazı Müslüman ülkelerde, hafta tatili Cuma günüdür. Pazartesi Peygamberin doğduğu gündür. Aynı gün O, Mekke'ye (630) girmiştir. Diğer taraftan Salı uğursuz gündür, Allah sevimsiz şeyleri bu gün yaratmıştır. Perşembe seyahat için uğurlu bir gündür. Günün sabah ve akşam vakitlerinin diğer zamanlara göre daha bereketli olduğuna inanılır. Bu nedenle tüccarlar mallarını sabahın ilk müşterisine daha ucuz satarlar.

5. Ölüler Bayramı

Bazı milletlerde Ölüler Bayramı ismiyle bir bayram kutlanır. Mazdaistler 10-20 Mart arasını *Fravaşiz* (ölüler) bayramı olarak kutlarlar ve ölüleri için kurban sunarlar. Eski Yunan'da ölüler bayramı *Anthesteria* idi. Katolik kilisesi de 2 Ekimi ruhlar günü olarak kutlar. Reformasyonla kaldırılan Ruhlar gününün yerini *Ölüler Pazarı* (Kilise yılının son Pazar günü) almıştır. Eski Roma'da haftanın günleri bir tanrının ismini taşırdı. Eski Yunanlılarda ayın bazı günleri tanrıların doğum günü sayılır ve kutlanırdı. Mesela 3. Gün Athena'nın, 4. Gün Hermes'in, 6. Gün Artemis'in, 7. Gün Apollo'nun, 8. Gün Asklepios'un vs. idi.

¹⁵³ Schimmel, Die Zeichen., 104 vd.

¹⁵⁴ a.g.e. 106.

6. Uğursuz Günler

Bazı günler de *felaket günleri* sayılır. Yunanlılar bunlara *Murdar Günler* derlerdi. Çeşitli milletlerde halen bu inanç yaşamaktadır. Hatta rahipler, âlimler ve memurlar için astronomik, astrolojik ve fal sanatıyla ilgili olarak günleri değerlendiren takvimler hazırlanmıştı. Bunlar dikkat etmek ve normal hayatı ona göre tanzim etmek çok önemli sayılırdı. Böyle takvimlere Eski Orta Amerika'da, Çin'de, Mısır'da, Babil'de, Hindistan'da, Yunanistan'da ve Roma'da rastlanılmaktadır. Anadolu halkı için de haftanın Salı günü uğursuz bir gün sayıldığından önemli işlere o gün başlanmamaktadır.

7. Tabiat Bayramlarının Dini Bayramlara Dönüşümü

Sır dinlerinde hidayetçinin ölüm ve haşrı dramatik olarak ortaya konurdu. Frikyalılarda Attis şenlikleri 15-20 Mart arasında kutlanırdı. Onun defin günü en muhteşemi olanıydı.

Kutsal zaman kavramı yüksek dinlerde değişime uğramıştır. Artık eski tabiat şenliklerinin tanınması güçleşmiştir. Tabiat şenliklerinin yerini tarihi hadiseler almıştır. Onlar şekil değiştirerek Din kurucusunun doğumu ve hayatındaki diğer olaylar kutlanır olmuştur. Örneğin Caynistler Mahavira'nın doğum gününü kutlarlar. Budistlerce Buda'nın doğumu, vatansızlığa çıkışı, aydınlanması ve nirvanaya girişi anma günü olarak kutlanır. Hindular, Hikmet tanrısı Ganeşa'nın doğum günü yanında, bir ahırda çobanlar arasında doğan Krişna'nın doğum gününü de kutlarlar. Hristiyanlarca İsa'nın hayatının çeşitli safhaları bayram olarak kutlanır. İslamiyette de Peygamberin doğumu, miracı kutlanır.

Yahudilerde *Sabat* yaratılışın bir hatırası, *Pasah* (sürüdeki yeni doğanın, ilk mahsulün bayramı) Mısırdan çıkışın hatırasıdır. *Hamursuz* önceleri hasat bayramı iken, Sina'da şeriatın gelişinin kutlanması olmuştur. *Çadır Bayramı* çölde dolaşırken çadırdaki hayatlarının hatırasıdır. *Purim*, Yahudi düşmanlarının öldürüldüğü gündür. Putperestlerce her yıl kutlanan Tammuz yası, Yahudilerde Mabel'in tahribinin yasına dönüşmüştür.

Hristiyanlıkta Paskalya İsa'nın ölüm ve haşrının hatırasıdır. Eskiden 14 Nisanda Yahudi bayramı ile kutlanırken İznik Konsilinden sonra Bahar dolunayından sonraki ilk Pazar Günü kutlanmaya başlanmıştır. Bu konuda halen Batı ve Doğu kiliseleri arasında ihtilaf vardır. Hristiyanlık putperestlerin tabiat bayramlarıyla da mücadele etmiştir. 25 Aralıktaki sol invictus İsa'nın doğumuna, 6 Ocaktaki Dionysos bayramı ve Aion'un doğum günü Epiphanie'ye dönüşmüştür. 2

Şubat'taki Roma temizlik bayramı, Meryem'in temizlik günü olmuştur. Daha pek çok bayramların anlamları değiştirilerek kutlanmalarına devam edilmiştir. Bu bayramların sayısı oldukça fazladır.¹⁵⁵

8. Kutsal Yıllar

Kutsal günler yanında kutsal yıllar da vardır. İsrail'de her yedinci sene Sabat senesi sayılırdı ve ordu mensupları saç ve sakallarını kesmez, tabii halde bırakırdı. Bu yıl İsrail Oğulları için günahlardan temizlenme yılı sayılırdı. Her ellinci yıl bir *Yobel* senesi di. Bu senede köleler serbest bırakılırdı, satılan ve kiraya verilen evler sahiplerine geri verilirdi. Ayrıca tarlalar yedinci senede ekilmezdi.

Önemli dini şahsiyetlerin yıl dönümlerini kutlama adeti eski Roma'dan Hristiyanlığa geçti ve en son kutsal yıl (*Anno Santo*) 1950 de kutlandı. 1926 Fransiskus'un 700. Ölüm yılı idi. 1933 Hz. İsa'nın 1900. Ölüm yılı idi. Bunun için Roma'da Petersdom'un kutlama kapısı açıldı ve sonunda tekrar duvarla kapatıldı. Kilisenin bu kutlama şenliklerinden, dini ve dünyevi diğer kutlama seneleri ortaya çıktı. Kilise her yüz senede Aziz Augustin ve Elizabet'in ölüm yıldönümlerini anar. Protestanlar Luther'in Wittenberg Kilisesi'ne astığı bildirinin yüzyıl dönümünü kutlarlar. 2000 yılında Hz. İsa'nın 2000. doğum yılı büyük törenlerle kutlandı. Kiliseler bunun için özel hazırlıklar yaptılar. Budistler 1956 yılında Buda'nın Nirvanaya girişinin 2500. Yılı'nı kutladılar.

9. Dünya Devirleri

Diğer bir kavram da dünya devirleri veya kâinat periotlarıdır. Burada ve çeşitli milletlerde kozmik dört sayısı görülür. Kâinat senesi veya dünya devirleri kavramlarına ilk olarak Mezopotamya'da Sumerlilerde rastlarız. Bu dünya devirleri muayyen burç resimleriyle, durumlarıyla ilgili bulunur. Dünya devirleri görüşü pek çok sayı spekülasyonlarıyla birlikte Mezopotamya'dan Yunanistan'a ve Hindistan'a ulaşmıştır. Hinduizm'de Dört Yuga (periot, devir) 4800, 3600, 2400 ve 1200 seneleri ile 12000 yıl tutmaktadır. Zaman süreleri kıaldıkça zamanların kendileri de kötüye doğru giderler. Devirler arasında geçiş devirleri de bulunur. Her devrin sonunda bir kurtarıcı beklenir. Yuga devirleri daima tekerrürle ortaya çıkarlar. Bir büyük Yuga, yani Mahayuga 4 milyon 320bin insan yılı sayılır. 1000 Mahayuga (kâinat yılı) bir Brahma günü (Kalpa)dır. Bir Brahma gecesini 360 Brahma gününe eşit sayılır. O da bir Brahma senesidir. 100 Brahma senesi ise bir Parabrahma senesini teşkil eder. Bundan sonra kâinatın tamamen

¹⁵⁵ Heiler, 155 vd.

yıkılışı ve kıyamet gelir. Bu, kâinat yumurtasının yakılmasıdır. Ezeli cevhere dönüştür. Bundan sonra yeni bir tanrısal yıl başlar ve sonsuzluğa doğru sürer gider.¹⁵⁶ Ebedi bir devr-i daim tasavvuruna Hindistan'da (samsara) ve Yunanistan'da rastlanır. Parsizm'de her biri 3000 sene süren ve sonlarında bir kurtarıcının (Saoşyant'ın) görüldüğü dört devir vardır ve dört dallı bir ağaca benzetilir. Hesiod dört devri altın, gümüş, maden ve toprakla karşılaştırır. Eski Yunan'da dünyanın 440 senelik devrelerle yeniden doğduğuna inanılırdı. Dört dünya devri fikri Danyal peygamberde de vardı ve o bu devirleri dört hayvanla mukayese etmişti (Dan. 2,32; 7,3 vd.). Meksikalılarda adına *güneş* ismi verilen, dört tarih öncesi devir tasavvuru vardı.¹⁵⁷

Dünya devirleri görüşü Hıristiyanlık ilahiyatına da girmiştir. Joachim von Fiore'ye göre dünyada üç devir vardır: a. Eski Ahid'in hâkim olduğu devir: Kölelik, kulluk, şeriat, evlilik devridir. b. Yeni Ahid'in hâkim olduğu İsa devri: Ceset ve ruh arasında orta durum. Kilise teşkilatının devridir. c. Kutsal Ruh devri. Rahiplerin ve İncillerin hâkimiyet devridir.¹⁵⁸

İslâm'a göre, her canlının bir ömrü olduğu gibi, dünyanın da bir ömrü vardır. Bu süre dolunca kâinat ve zamanın açılımı geri dönecek, kumaş gibi, ip yumağı gibi geriye sarılacaktır. İslâmî zaman ölçüsü Hicret'le başlar. Bu vahiy içeriğinin idari hâkimiyete geçtiği andır. Bununla Sâmi Güneş yılından, yeni Kamerî yıla geçilmiştir. Vergi vs. gibi işlerde güneş takvimi kullanılmaya devam edilmiştir. Ay yeni ayla başlar, genelde ölçü hesap değil görgü şahitliğidir. Güneş yılı ile ilgili, Nevruz gibi bazı bayramlar da kutlanmaya devam eder. Yine mahalli azizlerin günleri Mısır'da Tanta'da Ahmed Bedevî günü gibi, *Nilin Yükselmesi* olarak kutlanır.

Zaman ölçü sistemi, bölgelere göre değişir: Hadramaut'da güneş senesi 13 er günlük 28 birime ayrılmıştır. Bu 28 ay menziline uymaktadır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Helmut von Glasenapp, *Die Nichtchristlichen Religionen*, Frankfurt 1963, 158-149.

¹⁵⁷ Heller, 160.

¹⁵⁸ Heller, 160.

¹⁵⁹ Schimmel, *Die Zeihen.*, 109 vd.

IV. BÖLÜM

KUTSAL SAYILAR

Literatür: F.Heiler, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, 163-271; Annamarie Schimmel, Sayıların Gizemi, Çev: Mustafa Kübüsoğlu, İstanbul 1998, 344s. Isador Kozminsky, Numbers, their meaning and magig, London 1972.

Zaman ve mekân mücerret büyüklükte sayılarla ifade edilir ve sayı her ikisinin kutsallığında pay sahibidir. Sayı, ideal bir zaman ve mekân ölçüsüdür. Zaman ve mekân içinde tezahür eden kutsal sayı ile tespit edilir. Sayı bağlı bulunduğu nesneye tabiatüstü bir güç verir.

Tarihte ve günümüzde sayı spekülasyonlarına çokça rastlanır. Örnekleri Sumerlilerde ve Babillilerde de vardır. Rahip kral Gudea'ya vahiyde bulunan Tanrı *sayıları biliyordu*. Babildeki sayı sembolleri ve mistiği diğer eski medeniyet merkezlerine (Hindistan, İran, Yunanistan) Eski İsrail dinine, Eski ve Yeni Ahid'e ölçü olmuştur. Bilhassa Orta Çağda sayılar mistiği büyük önem kazandı. Bunda *Kabbala*'nın büyük hissesi vardır. Başlangıçta bu semavi ihtişama nüfuz etme olarak görüldüyse de, sonradan tasavvufi, mistik sırlar bilgisi oldu. Bunun en önemli eseri 13. yüzyıldan kalma Kabbalistlerin el kitabı sayabileceğimiz *Zohar* (Parıltı, Nur)'dır. *Zohar* daha sonraki devirlerde büyü, kehanet vs. gibi sırlı bilgilere (*okkultizme*) kaynak teşkil etmiştir. Sayıların düzene soktukları nesnelerin özelliklerini etkilediğine, Tanrı ile yaratılmış dünya arasında aracı olduklarına inanılmıştır.

İslâm dünyasında 10. yüzyıldan itibaren, sayıların gizemine ilgi gösterildiğine İsmâîlî gruplarda ve İhvânü-s-Safa'da rastlanır. Bunlar Yeni Eflatuncu, Psegorcu görüşleri kullanmışlar, musikide, evrende ve eşyadaki sayısal düzeni fark etmişlerdir. Özellikle *Bir* ve *tekli* sayıları uğurlu saymışlardır.

BİR (1), sayıların başlangıcı ve temelidir. Yaradılışın sayısıdır. Esasında bu bir sayıdan ziyade ezeli birin (*vahdetin*), ulûhiyetin sembolüdür. Yahudiliğin ve İslam'ın temel inancı Tanrı'nın birliğidir. Yine eski Hint ve Yeni Eflatuncu mistiğin merkezi kavramı, ikincisi olmayan birliktir. BİR, kendi başına ebedi tanrıdır. Konu ile ilgili olarak Protestan mistiklerinden Valentin Weigel şöyle der: *Bir bütün sayıların, 2,3,4,10,100,1000'nin kavram ve kararıdır. Bunun için de bütün sayılar toplanmıştır, 2,3,5,10, 100,1000 onun açılımından başka bir şey olmadığından söz edebilirsin. Tanrıyı ben ilk ve diğer sayıların yaratıcısıyla karşılaştırmak istiyorum, bunun için Tanrı birdir... ve bunun için yaratıklar ona göre, hem kendi hem Tanrı olarak iki görülür, oysa bir*

*kendi kendisiyledir.*¹⁶⁰ O sayıların babasıdır; uyumu, başlangıcı, kendinden yönetimi, akli güç ve kararlılığı ifade eder.

Eski Çin'de de bütünü, mükemmeli, mutlağı temsil eden Bir'e benzer görüşler ileri sürülmüştür. Müslüman gizemciler açısından, Allah'ın adının ilk harfi elif'in sayısal değerinin de bir olması, onlara edebiyat alanında da geniş sözcük oyunları ve kinaye imkânı vermiştir.

İKİ (2) karşıt görüşün, kutuplaşmanın sayısıdır. Babil'de Kâinat Dağının iki tepesi vardı. Uzak Doğu'ya göre, kâinatta iki temel prensip vardır: *Yang* ve *Yin*, biri erkek (ışık) diğeri dişi (karanlık) iki prensip, Çin kâinat görüşünün temelini teşkil eder. Her ikisi de başlangıçsal Bir'den (Tai chi) ortaya çıkmıştır.¹⁶¹ Sağ ve sol, güneş ve ay, gündüz ve gece ikidir. Hint panteonu ulûhiyetin sayısız çiftlerinden bahseder: *Mitra-Varuna, Agni-Soma, Vişnu-Şiva; Hari-Harav* beraber tasavvur edilirler. Geçmiş ve gelecek olarak iki temel zaman vardır. Hristiyanlarca İsa'da insani ve ilahi olmak üzere iki tabiat vardır. O melek ve ruhun, ay ve güneşin, yer ve göğün, su ve toprağın, iyi ve kötünün, erkek ve kadının sembolüdür.

Hayatın her alanında ikiye bölmelerin, çiftlerin ve ikili yapıların ağırlıklı durumu gözlenebilir. Ancak bu bütünüyle uyumsuzluğa işaret etmez. Bununla birlikte, *iki* Ortaçağ yorumcularına göre, cinsiyet ve kötülüğün sayısıdır. Korkunç gûlyabaniler ve kötü ruhlar *iki*'nin hükmü altındadırlar.¹⁶² İki yalnızca yaratılıştaki devreye girer. Çünkü kutupsallık olmadan maddî hayat olmaz. Elektrik akımının bir pozitif bir de negatif kutba gereksinimi vardır. Tanrı güzellik ve şefkati, cemel ve celâl sıfatlarıyla ortaya koyar.

Mecusilikte iyi ve kötü zıtlığından hareketle dualistik bir dünya görüşü gelişmiştir. Maniheizm'de kötü öz maddeyle bağlantılandırılmıştır; iyi öz ruhsal şeylerle ilişkilendirilmiştir. Dinlerin iki sayısı ile ilgili görüşlerini Schimmel şöyle özetler: *2 sayısı, varlığın başlangıçsal birliğinin bozulmasını ifade edene ve yaradılışın nihâf kaynağından yabancılaştırılmasına işaret edene dek, gizemcilik eğilimli dinler onun olumsuz yönlerini vurgulamışlardır. Öte yandan peygamberli dinler, Tek'le çok, yaratılanla yaratan arasındaki bu gerilimden olumlu bir değer keşfettiler; kendi amaçları açısından bu, yaratılmanın ilâhî Tek'le nihâf birleşmesi (kendisini okyanusta kaybeden yağmur damlası gibi) değil, daha çok yaratıcı bir dialog, duadaki Ben ve Sen arasındaki ilişkinin farkında olmak demektir.*¹⁶³

¹⁶⁰ Heiler, 163.

¹⁶¹ Annemarie Schimmel, Sayıların Gizemi, (Çev. Mustafa Kübüşoğlu), İst. 1998, 61.

¹⁶² Schimmel, Sayıların, 58.

¹⁶³ Schimmel, Sayıların, 62.

ÜÇ (3) en kutsal sayıdır. Işıktır. Hristiyan büyüklerinden Augustin'e göre, bu sayı pek çok sırlar içinde ön sırayı alır. Dinlerin çoğunda üçlü gruplar vardır:

1. Tanrısal Üçlülükler: Sumer ve Babilde Anu-Enlil-Ea (gök, hava, yer), Sin-Şamaş-Iştar (ay, güneş, yıldız); Mısır'da Amon-Honsu (ay)-Nut (gök tanrıçası); Oziris-Izis-Horus; Anadolu'da baba-anne-oğul; Roma'da Jüpiter-Mars-Quirinus (Quirinus harp tanrısı); Hinduizm'de Vişnu-Şiva-Trimurti (üç suretli) veya Agni, Soma, Ghandharva vs. gibi üçlemeler vardır. Mahabharata'da 33.333'e kadar ulaşan $3 \times 11 = 33$ tanrı grupları vardır. Büyük üçleme ise, yaratıcı Brahma, yok edici Şiva ve güç veren Vişnu'dur. Daha sonraları bu ulaşılabilir gerçeğin üç yönü, üç görünüşü olarak açıklanmıştır. Japon ve Çin Budizm'inde A-mi-t'o-fo (Jap. Amida)-Tashih-chih (sheishi)-Kwanyin (Kuannon) göksel güçleri temsil ederler. Halk Hristiyanlığında İsa-Meryem-Yusuf. Eski Yunanlılarda üç periler (Moirenler) kâinatın kaderini yazarlardı. Cermen hak inancında üç ana: Ambet (yer ana), Wilbet (ay ana), Bobet (güneş ana) idiler. Kızılderililer yaşlılık, hastalık ve ölümü üç tanrısal elçi sayarlardı.

2. Metafizik Üçlülükler: Lao-tzu'da T-hsi-wei (aynı, ince, zarif); Upanishadlarda ve Vedanta'da sat-cit-ananda (olmak, düşünmek, zevk); Buda'nın trikaya'sı (üç vücudu): dharma-kaya, sambhoga-kaya, nirvana-kaya (mutlak vücut, semâvî vücut, dünyevî vücut)tur; Gnostikler de baba, anne, oğul üçlü grubu oluşturur. Yeni Eflatunculukta ise: Bir-Ruh, Dünya Ruhu üçlü birliği oluşturur.

Üçlülük İslam'ın mutlak birlik inancında da kendine yol bulabilmiştir. Şia'nın inanç açıklamasında *Allah'tan başka Tanrı yoktur, Muhammed Allah'ın elçisidir, Ali Allah'ın yakınıdır* denir. Süsleme sanatında Allah, Muhammed, Ali üçlülüğüne yer verilir. Sûfiler hayat yolunu üç kısma ayırmışlardır: şeriat (Tanrısal yasa), tarikat (gizemli yol) ve hakikat (gerçek yol).¹⁶⁴

3. Antropolojik ve Psikolojik Üçlülükler: Hint Samkhya Felsefesinde ruh kuvvetleriyle ilgili üçlü nitelik görüşü vardır: tamas-rajassattva (karanlık, hareket eden, var olan); Eflatun'da: nefis, cesaret, akıl; Helenizm'de: vücut, nefis, ruhtur. Ahlaki üçlülükte: hidayet yolu üçtür. Taharet, aydınlanma, birleşme veya iman, ümit, sevgidir.

4. Kozmik Üçlülük: Kâinatın varlığı: gök, yer ve yeraltı olarak algılanır. Yine âlem de, katı, sıvı ve gaz olarak üç hal vardır. Yaratıklar, mineraller, bitkiler ve hayvanlar olarak üç kısımdır. Yaşadığımız tabiat üç boyutludur. Uzunluk, genişlik ve yükseklik. Zaman da: geçmiş, şimdi

ve gelecek koordinatları içinde yer alır. Hayat da oluş, varoluş ve yok oluştan ibarettir. Geleneksel sınıflandırmaya göre, milletler üçe ayrılır: Sam, Ham ve Yafes soyları (Tekvin,10,1).

5. İbadetlerde Üçlülük: İsrail Oğullarında mabet üç kısımdır ve Kudüs mabedine erkekler bayramda üç defa gelirler. Yahudilikte günde üç farz ibadet vardır (Dan.6,11). Hristiyanlarda kilise senesi üçe ayrılır: Noel, Paskalya, Pfinsten. Eski Hint düğünlerinde ev ateşinin etrafında üç defa dönülür. Budist inanç ifadesinde: *Buda'ya, Dharma'ya (hidayet öğretisi), Sangha'ya (cemaata) sığınıyorum* denir. Takdis ve duaların üçlü tekrarı Hristiyan, Hindu ve İslam geleneğinde de vardır. Kefaret orucunun üç gün tutulması, bazı yeminlerin üç kere tekrarı; rükû ve secdede takdis ve tâzimin üç defa tekrarı vs. bunlardandır.¹⁶⁵

DÖRT (4) sayısı kozmik bir sayıdır. Dünyada bilinen ilk düzenle bağlantılıdır. Dört yön, dört rüzgâr hayatın koordinatlarını sağlarlar. Eski dönem kültürlerinde yeryüzü bir dikkörtgenle temsil edilmisti. Örneğin bu Çinlilerde dört tekerli, gölgelikli bir araba biçiminde idi. Buradan alınan ilhamla tarlalar, evler, köyler kare ilkesine göre düzenlenmişti.¹⁶⁶ Yine Çin'de 4 gün, 4 rüzgâr, 4 mevsim, 4 dağ, deniz ve akıntı vardı. Babil kozmolojisine göre, dünya yörüngesinde 4 dünya noktası, güneşin 4 tezahürü şekli, ayın da 4 safhası vardı. Mısır Panteonunda 4 kozmik tanrı çifti vardı. Eski Hindistan'da tanrısal arzu ineğinin (*kama-dhenu*) 4 göğsü vardı ve her birinden 4 süt akıntısı kaynaklanırdı. Yahudilerde tanrısal isim YHVH, İslam'da da Allah lafzının Arap harfleriyle yazılışı dört harften oluşuyordu. Cennet nehrinin 4 kolu vardı (Tekvin,2,10). Tanrının her yerde gücünü temsil eden 4 büyük melek vardı. Mecusilerde dört dünya devri vardı. Eski Hint sosyal nizamına göre, 4 ana kast vardır. Buda'da dört kutsal hakikat vardır: Hayatın ızdırap oluşu, ızdırapların sebebi, ızdırap sebeplerinin imhası, ızdırap sebeplerini imhaya götüren kutsal yol vardır.

Hristiyanlarda Haç dört temel bağlantıyla elde edilir. Bazı kilise babaları haçı, kare içine almayı uygun bulmuşlardı. Resmî İncillerin sayısı dörttür. Hindistan'da dört Veda vardır. İslâmî geleneğe göre de kutsal kitapların sayısı dörttür: Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an. Sünni İslâm'a göre büyük mezheplerin sayısı dörttür.

Çoğu hayvanın dört ayağı vardır. Önemli işlere dört elle sarılır. Önemli misafirler dört gözle beklenir. Dayanıklılığın, ölümsüzlüğün, başarının, gücün, kararlılığın sembolüdür.

¹⁶⁵ Konu hakkında daha çok bilgi için bkz! A. Schimmel, Sayıların, s. 69-97.

¹⁶⁶ Schimmel, Sayıların, 100.

BEŞ (5) sayısı, gezegenlerin sayısıdır. İhtar'ın (Venüs yıldızının) sayısıdır. Venüs mabedi beş köşelidir. Eski Meryem suretlerinde iç içe girmiş üçgenlerden meydana gelen beşgen yıldızla rastlanır. Gizemlilik simgesi olarak kilise duvarlarına da beşgenler yapılmıştır. Eski İsrail'de 5, kurban hayvanlarının sayısıdır. (Sayılar. 7,17); Tevrat kitaplarının sayısı da beştir. İncilere göre, İsa beş ekmekle beş bin kişiyi doyurur. Maniheizm'e göre, ezeli insanın 5 oğlu, büyük ihtişam babasının 5 ikametgâhı, karanlığın 5 devri vardır. Bağlı devlerin sayısı da beştir. Hz. İsa'nın yaralarının sayısı beştir. Roma'da apsis takdisinde, etrafında beş defa dönülür. Upanişadlara göre, kurban beştir (Tanrılara, yetimlere, atalara, insanlara, hayvanlara). İslam'ın temeli beştir, namaz vakitlerinin sayısı beştir.

Erkeksi 3, kadınsı 2 sayılarının bölünmez birliği olarak 5, erkek ve kadının birliğini ifade eder. Yine insanın beş organı sayılır. Ancak 5 in bölünmez bir sayı olması sebebiyle, isyankâr bir sayı olarak da düşünülür. Doğada ise, güzelliğin simgesidir. Bitkilerin taç yaprakları genellikle beştir. Türk bayrağındaki yıldız da beş köşelidir. Beşin pek çok kültürlerde önemli olması, merkezi rol oynamasına ilişkin çeşitli görüşler vardır. Bunda nesneleri beşli gruplar halinde düzenleme eğilimi büyük rol oynamalıdır. Beş duyu, beş erdem, beş kitap vs. gibi. İslam kültüründe beş parmaklı insan eli, bazı çevrelerde nazarlık olarak kullanılır. Buna *Fatıma'nın Eli* denir. Bu el aynı zamanda *beş insanı, yani Muhammed, Fatıma, Ali ve iki oğlu Hasan ve Hüseyin'i* simgeler.¹⁶⁷ Beşgen yıldız, sağlık ve koruyucu gizemli gücün sembolüdür. Hindistanda Şiva ve Brahma'nın simgesidir. Mecusilerde ateşin, ışığın, gücün simgesidir.

Pratik büyüde beşgen, mikro kozmosun işareti olarak ele alınır. Beş büyük melek, Mikâîl, İsrâîl, Cebrâîl, Azrâîl ve Uriel'dir, beş ruhsal gücü içerir. Reenkarnasyonun simgesidir.

ALTI (6) makro kozmosun bir sayısıdır. Geometrik altıgen yıldızlarla simgelenir. Allah isminin ve Süleyman mührünün simgesidir. 6 yaratılış günlerinin sayısıdır (Tekvin,1). Melek Seraphim'in 6 kanadı (İşaya 6,2) vardır. Eski ve Yeni Eflatuncu sistemlere göre, 6 hem toplamı hem de parçaları açısından en mükemmel sayıdır. 1+2+3 toplamı veya 1*2*3 çarpımıyla elde edilir. Tevrat'ın dünyanın 6 günde yaratıldığı görüşü, haftanın 6 iş günü bir dinlenme günü olarak düzenlenmesine yol açmıştır. Hristiyan gelenek 6 ile haftanın altıncı gününde yer alan ve günün altıncı saatinde sona eren İsa'nın çarmıha gerilmesi arasında bağlantı kurar. Venüs'ün ve aşkın sayısıdır.

¹⁶⁷ Schimmel, Sayıların, 129.

Mecusilerdeki yaradılışın 6 dönemi 6 yüce meleksi varlıkla, Ameşa Spentas'la bağlantılıdır. 7. si Ahura Mazda'dır. Hermetik gelenekte bir yukarı, diğeri aşağı doğru iç-içe geçmiş 2 üçgenle meydana gelen altıgen yıldız makro kozmosu temsil eder.¹⁶⁸ Ay ve beş gezegenin işaretidir. Hindistan'da tanrılar birliğinin simgesidir.

YEDİ (7) de kozmik sayıdır. Sümerlilerin kutsal sayısıdır, güneş ve ay ile beraber gezegenlerin sayısıdır. İzis ve İştâr, Venüs ve Meryem 7 bürgü taşırlar. Haftanın günleri yedidir. Babil'de Ziggurat 7 basamaklı ve 7 katlı idi. Gılgamış'ın yedi perçemi vardı. Utnapiştım'ın karısı Gılgamış için yedi büyülmek pişirmişti. Hindistan'da ateş mihrapları yedi katlıdır. 7 mevsim, 7 dünya muhalifi, 7 tanrı dünyası, yedişerlik hayvan gurupları vardır. Vedalar tanrılar gurubunu 7 ye ayırır. Budizm'de de yedi sayısı önemlidir. Buda doğduğunda bütün yönler doğru 7 şer adım atmıştır. Doğumundan 7 gün sonra annesi Maya ölmüştür. Babasının evlenme planını geçersiz kılmak için 7 gün süre ister. Yoga hocası Rudraka'nın 700 öğrencisi vardır. Kurtuluşu bulmak için 7 sene bekler. 7 mücevherli bir taht üzerinde oturarak öğreti çarkını harekete geçirir. Mecusilerde 7 Ameşa Spenta (ölümsüz kutsallar) vardır. Mitra dininde salık 7 dua okur, bunlardan biri 7 gezegenler içindir.

İsrail Oğullarında 7 sayısı kemalet anlamı taşır. Yahovanın 7 gözü külli ilmin işaretidir (Zekeriya. 4,10); hikmet evini 7 direk üzerine bina eder (Süleymanın Özdeyişleri, 9,1). Bileam 7 mihrap bina eder ve yedi boğa, 7 koç kurban eder (Sayılar 23,1 vd.). Passah bayramından sonra 7 gün süresince Massot yenir (Levililer 23,6); Çadır Bayramı 7 gün sürer (Lev. 23,8). Yedinci ayın yedinci günü kutlanan Barışma bayramında 7 defa kan sıçratılır (Lev. 4,6). Günlük ibadetler 7 defadır (Maz. 119,164). Süleyman mabedine 7 merdivenle çıkılır. Babil mabedi 7 katlıdır; Mabette 7 kollu aydınlatıcı vardır (Çıkış, 25,31 vd.). Tufanda Nuh'un güvercini 7 gün süreyle gemiden ayrılır (Tekvin 8,11). Firavun rüyasında 7 şişman ve 7 zayıf inek, görür (Tekvin 41). Eriha'nın fethi esnasında 7 rahip 7 ses boynuzu taşırlar ve 7. gün 7 defa surlar etrafında dolaşırlar (Yeşu. 6,4). Simson'nun güç kaynağı 7 perçem idi (Hâkimler 16,13 vd. Baal önünde 7000 kişi diz çökmemiştir (1 Krallar 19,18 vd.). Nihayet ahir zamanda Mesih devrinde güneşin ışıkları 7 kat daha çok parlayacaktır (Yezaya, 30,26).

7 sayısına kutsal sayı olarak Yeni Ahit'te de rastlanır: İsa 7 ekmekle büyük bir kalabalığı doyurur (Mk.8,5 vd.) İsa Meryem Magdelana'dan 7 şeytan çıkarır (Luk.8,2) her şeytan da yaınlarına daha kötü ruhları alırlar (Mt.12,45). İlk Hristiyan cemaatında Havarilerce 7 Diakon tayin edilir (Havariler Ta.6,3) İstikballe ilgili kehanetlerde 7

cemaat, 7 melek, 7 aydınlatıcı, 7 mühür, muzaffer kuzunun 7 boynuzu, 7 gözü, 7 ses boynuzu, 7 ruh, 7 güneş, 7 başlı hayvan ve 7 ızdıraptan bahsedilir. Yine Meryem'in 7 acı ve 7 sevinci, 7 merhameti olur. 7 sakrament, 7 fazilet, 7 günah listesi vardır. 7 uyuyanlar (Ashab- Kehf) efsanesi de yaygındır.

Müslümanlar Kâbe'yi 7 defa dolaşırlar. Mina'da şeytana 7 şer taş atarlar, Safa ve Merve arasında 7 defa koşarlar.

Çok eskilerden beri 7 sayısı insanları kendine hayran bırakmıştır. Bazı sistemlerin temelini oluşturmuştur. Musikide 7 notalı gam, ilk oktavı oluşturmuş, yenilenme yediye bağlanmıştır. 7 kozmik yapının sayısı olarak nitelenir ve rüzgârlar, mevsimler, insanın dönemlerine ve insan hayatının doğal bölünmesine sebep olduğu iddia edilir. Philo, *ilk yedili dönemin sonunda dişlerin çıktığını, ikinci yedili dönemin sonunda ergenliğin başladığını ve üçüncü yedilide gençlerin sakallarının çıktığını söyler. Dördüncü yedili yaşamın yüksek noktasıdır, beşincisi evlilik zamanıdır. Altıncı yedili düşünsel olgunluk getirir, yedinci yedilik ise akıl aracılığıyla ruhu yüceltir, sekizinci hem zeka hem de aklı inükemmelleştirir ve dokuzuncu tutkuları yumuşatır, adalet ve ölçülülük yolunda ilerler. Onuncu yediye gelince, bu insanları bir ayağı çukurda, yararsız varlıklar oldukları konusunda uyarak ölüme hazırlar.*¹⁶⁹

SEKİZ (8) şanslı bir sayıdır. *Tanrıların sayısı* olarak kullanılışının kökleri Babil'e kadar uzanır. Babil tapınaklarında Tanrı, sekizinci kattaki karanlık odada otururdu. 8'in cennetle ilgili olduğu tasavvur edilirdi. Mitra gizemlerinde 7 ana kapının ötesinde gizemli bir sekizinci kapı olurdu.¹⁷⁰ Tevrat'a göre Nuh'un gemisinde 8 kişi kurtulmuştur (Tekvin,6,18). Yahudiler çocuklarını doğumlarının 8. günü sünnet ettirirler (Levililer,12,3). Hristiyan gnostisizm'de 8 gök vardır. Buda 8 kısımlı hidayet yolundan bahseder.

Müslüman tasavvurlarına göre de Tanrının merhameti gazabından daha büyük olduğu için, 7 cehennem, sekiz cennet (yıldız kümelerinin, Satürn'ün, Jüpiter'in, Mars'ın, Güneşin, Ayın, Venüs'ün, Merkür'ün cennetleri) vardır. Bu görüş İran edebiyatında çok rastlanan heşt behişt *8 cennet* isimli kitaplara konu olmuştur. Özellikle anıt mezarların (türbelerin) çevrelerindeki bahçelerin sekiz kısımlı veya katlı olması bu bağlantıdan gelmektedir. Yine İslam mitolojisinde Kutsal Tahtı taşımakla görevlendirilmiş 8 melek olduğu kabul edilir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Schimmel, Sayıların, 141.

¹⁷⁰ Schimmel, Sayıların, 169.

¹⁷¹ Schimmel, Sayıların, 170.

Sekiz uçlu yıldız ve sekizgen, Yahudiler ve Hristiyanlarda şans işareti olarak görülür. Ayrıca İsa'nın adının Yunanca yazılışının (IHESOUS'un) sayısal değeri 888 dir. Bu kutsal 8 in güçlendirilişi olarak yorumlanır.¹⁷²

DOKUZ (9) kemalat sayısıdır. Heliopolis'teki Mısır ilahları "büyük" ve *küçük dokuzlar* olarak toplanırlar. Güzel sanat tanrılarının sayısı 9 dur. Yunanistan'da cenaze yemeği 9. Gün yenir. Roma'da doğum ve ölüm sonrası kirlilik 9 gün sürer, 9. gün taharet merasimi yapılır. Keltlerce de 9 kutsaldı. Kral Artur efsanesine göre, ona 9 kral biat etmişti, 9 saray nazırı hizmet etmişti, esareti 9 gece sürmüştü, güzel kadının sarayını 9 bekçi ve dokuz köpekle beklemişti. İsa'nın da ölümü 9 uncu saatte olmuştu. Roma Katolik kilisesine göre 9 günlük ibadet çok sevilir.

Mecusilerce kahraman *Keresaspa*'nın vücudunu ve Zerdüşt'ün gölde kaybolan tohumunu Aral gölünde 99.999 Fravaşi bekler. Eski Çin'de 9 gökten ve kurbanın 9 kısmından söz edilir. Taoizm'e göre Tao'nun 9 tezahür şekli vardır. Çin mabet kuleleri 9 katlıdır. Türkler ve Moğollarda hediyeler 9'a tamamlanır. Hakan önünde 9 defa eğilir. Cengiz Han, Gök tanrıya 9 defa eğilirdi.

ON (10) hizmet ve kemâlât sayısıdır. Eski Ahitteki emirlerin sayısı 10'dur (Çıkış 20); 10. mahsul ve hayvan kutsal sayılır (Lev. 27,30 vd.) ve Mısırdaki felaketlerin sayısı 10'dur (Çıkış 7 vd.). Süleyman Mabedinin ölçü sayısı 10 dur. İsa tarafından 10 felçli tedavi edilmiştir (Luk.17,11 vd). Budizm'de de 10 emir vardır, aynı şekilde Buda'nın 10 kuvveti vardır; 10 sayısı Hermetik mistiğinin en kutsal sayısıdır. Filo'ya göre en kutsal ve kamil sayı 10 dur.¹⁷³

ONBİR (11) sayısı, Marduk'un ve hayvan takvimlerinin sayısıdır. Vedalarda 11 Aditya tanrısı vardır. Hz. Yusuf'a 11 yıldız secde eder (Tekvin 37,9). Diğer taraftan 11 ölçsüzlük ve günah sayısı olarak kabul edilir.

ONİKİ (3x4, 5+7) kozmik bir sayıdır, altılık sistemin temel sayısıdır. Gilgamiş efsanesinde 12 levha vardır. Çin ve Babil'de 12, burçların sayısıdır. 12, Yunanistan'da Agora (pazar yeri) tanrılarının sayısıdır. Yunanistan'da 12. günler tanrı bayramları için en uygun gündür. 12, Roma'da Flamines rahiplerinin rakamıdır. 12, saat ve ayların, burçların sayısıdır. Yeraltı âlemi 12 kısımdır. Babilde Marduk Mabedinin 12 kapısı vardır. Mecusilikte dünyanın süresi 12.000 yıldır. 12, İsrail Oğullarında Yakub'un oğullarının ve onlara tekabül eden kabilelerin sayısıdır. Onlar çölde dolaşırken her kabilenin içmesi için 12 kaynak bulmuşlardır (Çıkış,15,27).

¹⁷² Schimmel, Sayıların, 171.

¹⁷³ Heller, 170-171.

Hıristiyan geleneğine göre İsa, 12 yaşında mabede girdi (Luk.2,42). Yine Havarilerin sayısı 12 dir ve Havarilerin amentüsü 12 maddeden ibarettir.¹⁷⁴ Semavi şehrin 12 kapısı ve duvarında 12 temel taşı olacaktır (Vahiyler 21,12 vd.). Hayat Ağacı senede 12 kere meyve verir (Vah. 22,2).

ONÜÇ (13) Babilde ay-güneş senesi sayısıdır. Yeraltı dünyasının ve tanrı Nergal'ın rakamıdır. Babil'de hem felaket hem de şans sayısı da olabilir. Mecusilik'te ise 13 Zervan-Akarana'nın sayısıdır. Eski Ahid'te Hanukka bayramında 13 boğa kurban edildi (Sayılar, 29,13). Hz. Süleyman sarayını 13 yılda yapar (1. Krallar 7,1). Mabet kapısının uzunluğu 13 arşın idi (Hez. 40,11). Katolik halk inancında, 13 kutsal sayıdır. Alman halk inancında 13 uğursuzluk sayısıdır.

ONDÖRT (2 x 7) Babil ve Mısır'da uğur getiren bir sayıdır. Yeraltı tanrısı Nergal'e 14 yardımcı hizmet eder. Oziris'in vücudu 14 kısma ayrılmış ve her biri dağıldığı ülkeye bereket getirmiştir. 14 İsrail'de kız doğuran lohosanın kirlilik günü süresidir (Lev. 12,5) 3 x 14 İsa'nın soy kütüğüdür (Mat.1). 14 cine karşı 14 semavi yardımcı bulunur. Ay 14 günde dolunay mükemmelliğine ulaşır. Babil'de Nergal'i ölümler dünyasına geri döndüren 14 ilah vardır. Bunlar ayın yükselen günlerinden türetilebileceği gibi, öte dünyanın 7 kapısının iki katına çıkarılması olarak da yorumlanabilir. Katoliklerde 14 yardımcı aziz grubu bulunur.¹⁷⁵ İslâm dünyasında İhvanu's-Safa'ya göre, insan elinin 14 parçası, omurganın alt ve üst kısımlarında 14 omur vardır. Arap alfabesi de 14 güneş, 14 ay harfinden oluşur.

ONBEŞ (3X5) İhtar'ın sayısıdır. Ninova'nın 15 kapısı vardır. İhtar'a hizmet eden rahiplerin sayısı da 15 tir. Mecusilerde 15 defa temizlik emredilir. 15, ay gününün doruk noktasıdır. Meryem'in yardımıyla 15 gizem üzerine tefekküre dalarken kullanılan Hıristiyan tespihi, İhtar ve Venüs'ten Meryem'e kadar gelen kadın Tanrı ve azizlerin eski sayısına dek geri gidebilir.¹⁷⁶ Eski Ahid, Hz. İbrahim ve Süleyman ve Süleyman Zedekiah arasındaki İsrail neslinin sayısının 15 olduğunu belirtir. Yine sihirli 5 çevresinde kurulan, her yönden toplamı 15 olan sihirli kareler de önemli rol oynar.¹⁷⁷

ONALTI (2x8) Mükemmellik ve bütünlük sayısıdır. Hint estetiğinde güzellik sembolüdür. Bu sebeple çekici bir hanım 16 mücevher takar. O İhtar yıldızı da sayılır.

¹⁷⁴ Heiler, 172.

¹⁷⁵ Schimmel, Sayıların, 231.

¹⁷⁶ Schimmel, Sayıların, 234.

¹⁷⁷ Schimmel, Sayıların, 234.

ONYEDİ (7+10), 10 şeriat, 7 kutsal ruhun rahmetidir, bunun için 17 şeriatın ve ebedi rahmetin yerini bulmasının simgesidir. Câbir ibn Hayyam, maddi dünyanın 17' yi temel aldığını görmüştür.¹⁷⁸

ONSEKİZ (8+10, 2x9) bir saadet sayısıdır. Çin Budizm'inde büyük arhatların sayısıdır. Eski Ahid'e göre Abisay 18000 düşman vurmuştur (1. Tarih. 18,12); Hesekiel'in kehanetine göre müstakbel Kudüs'ün çevresi 18.000 arşındır (Hez. 48,35) (s.172). İslami gelenekte "besmele" 18 sessiz harften oluşur. Mesnevî'nin girişi 18 dizedir. Mevlevî dervişi 18 gün tekkeye hizmet eder. 18 gün tefekkürde bulunur.

ONDOKUZ (19) Bahaî dininin kutsal sayısıdır. Bir yılı 19'ar günlük 19 aya ayırırlar ve 19 gün oruç tutarlar. Yine 0 12 burç ve 7 gezegenin toplam sayısıdır da. İslamî gelenekte *vâhid*, bir kelimesinin sayısal karşılığıdır. Son zamanlarda bir Pakistanlı Kur'an'ın 19 ve katlarına dayalı bir sistemden oluştuğunu kanıtlamaya çalışmıştır.¹⁷⁹

YİRMİ (20) El ve ayak parmaklarının toplam sayısıdır. Mezopotamya'da Şamaş'ın rakamıdır. Kudüs'teki güneş kültü rahiplerinin sayısı da 20 idi (Hez.8,16 vd.).

YİRMİİKİ (22) İbranî harflerinin toplamının sayısıdır. Simgesel olarak Kabbala'da bu harflerin her birine çeşitli anlamlar verilmiştir. Mecusilerin kutsal kitabı Avesta da 22 dua bulunur. Tarat'ın da 22 kartı vardır ve yoruma açık 22 resmi içerir. Talesli Sabat (ölm.532) bu sayının Tanrı'nın yaratılıştaki işlerinin sayısı, Eski Ahid'in kitaplarının ve İsa'nın erdemlerinin temsili olduğunu söyler.¹⁸⁰

YİRMİDÖRT (24) Gece ve gündüz saatlerinin toplamıdır. Tanrı'nın semavî tahtlarında oturan büyüklerin sayısıdır (Vahiyler 4,4). Ayrıca Yunan alfabesi 24 harflidir.

YİRMİBEŞ (25) Çeyrek yüzyıl olarak Jübile sayısıdır. Sihirli karelerin merkezinde bulunan 5 in karesidir. Aynı zamanda 1, 3, 5, 7, 9 un toplamıdır. Büyüde kullanılan sayıları içerir.

YİRMİSEKİZ (28) ayın dünya etrafında dolaşmasının ve Arap alfabesi harflerinin sayısıdır. Albertus Magnus'a göre, İsa'nın gizemli bedeni, komünionda 28 aşama da görünür.¹⁸¹ Kur'an da 28 peygamberin isminden söz edilir.

OTUZ (30) ay tanrısı Sin'in sayısıdır. Aynı zamanda ölümler sayısıdır. Katolikler 30. günde ölümler için ayın yaparlar. Musa ve Harun

¹⁷⁸ Schimmel, Sayıların, 241.

¹⁷⁹ Schimmel, Sayıların, 245 vd.

¹⁸⁰ Schimmel, Sayıların, 251.

¹⁸¹ Schimmel, Sayıların, 258.

için yas günüdür (Tesniye, 34,8). Hz. Musa 30 yaşında halka vaaz etmeğe başlar. Josia tarafından 30.000 kuzu ve keçi kurban edilir (2. Tarih. 35,7).

OTUZİKİ (32) Budaların 32 asıl, 80 yardımcı sembolü vardır. Kabala da bilgeliğin 32 yolu vardır.

OTUZÜÇ (33) Veda tanrılarının (3x11 gökte, yerde ve suda) ve Budizm'deki ışık tanrılarının sayısıdır. İsa'nın öldüğü yaşıdır. Müslüman geleneğinde tespih 33 er boncuklu 3 kısımdan oluşur ve Tanrı'nın güzel isimleri sayısı 99 a ulaşır.

KIRK (40) Lanet devrinin sayısıdır, Keltlerde güneş mabetlerinin yapısında sütun olarak 40 blok kullanılırdı. Tufan 40 gün ve 40 gece sürmüştür (Tekvin,7,4,17). İsrâil Oğulları çölde 40 yıl dolaşmıştır (Huruç,16,35). Musa'nın ve Elyasa'nın inzivaları 40 gün sürmüştür (Huruç 24,18; 1Krallar 19,8; Mk.1,13). 40 başlangıçtan beri kaderle ilgili bir sayı olmuştur. Eski Ahid insan hayatının ideal uzunluğunun 3 x 40 (120) yıl olduğunu ileri sürer. İsrâil Oğulları krallarının çoğunun, Süleyman ve Dâvud da dâhil 40 yıl hükümdarlık yaptığı söylenir. Mısır'dan çıkış ile mabet yapımı inşası arasında her biri 40 ar yıllık tam 12 kuşak geçtiği söylenir.

40 olgunluk sayısıdır da. Nitekim Hz. Muhammed'e risalet 40 yaşında gelmiştir. İnsanoğlunun 40 yaşına kadar gelişip olgunlaştığı genel kanıdır. İslam'da ve Yahudilikte 40 gün arınma dönemidir. Doğumdan sonra kadınlar 40 gün yataktan çıkmazlar. Arınması arzulanan kurbanlık hayvanlar da 40 gün süreyle özel beslenmeye tâbi tutulurlar. Saç ve özel vücut tüylerinin 40 günde bir temizlenmesi tavsiye edilir. Yine manevî temizlik için 40 günlük inzivaya çekilir.

40 yuvarlak sayı olarak da kullanılır. Folklor 40 lı guruplarla doludur. 40 sütunlu saraylar, 40 atlı kahramanlar, masallarda 40 erkek 40 kızlar, 40 azizler, 40 gün 40 gece süren eğlenceler bunlardandır. Türkçe'de *bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır*, denir. Her yeri bilen kişi için, *40 evin kedisi*, deymi kullanılır. Yine: *40 gün tavuk olmaksansa, bir gün horoz olmak daha iyidir*; 40 ayak, *kırk kapının mandalı* (elinden her iş gelen veya herkesin canını sıkan anlamında), zor bir işin güçlüğü belirtmek için *40 fırın ekmek yemek*; kendini ucuza satanlar için *40 paraya 9 takla atar; kırklamak* (bir şeyi 40 defa yapmak) deyimleri kullanılır.¹⁸²

KIRKİKİ (42) Mısırlılarda yeraltı âleminin ve ölüleri sorgulayacak yargıçların sayısıdır. Hz. İbrahim ve İsa arasındaki nesillerin sayısını bildirir (Mt.1,17). Eliyasa ile alay edenlerin sayısı da kırkikidir (2. Kral.,2,41 vd.).

ELLİ (50) Babil'de tanrı Enlil'in sayısıdır. Hristiyanlarca İsa'nın dirilişinin 50. günü Pentekost bayramıdır. Yunan ve İrlanda geleneğinde çokluk sayısıdır.

ALTMİŞ (60) Babil'de Gök tanrısı Anu'nun sayısıdır. Babilde 60 büyük tanrı, cin ve hastalık sayısıdır. 60 Süleyman mabedinin ölçü rakamıdır (1.Kral.6,2). Dakika ve saniyelerin sayısıdır. Çin'de yuvarlak sayıdır ve insan ömrünün yaklaşık süresidir.

ALTMİŞALTI (66) İsrail'de kız doğumunda annenin tecrit günü sayısıdır (Lev. 12,5). Gizemci gelenekte, Allah sözcüğünün harflerinin toplam sayısal değeridir.

YETMİŞ (70) Mısır'a giden Yakub hanesindekilerin sayısıdır (Tekvin,46,27); Kitab-ı Mukaddesi Yunanca'ya tercüme edenlerin toplamı yetmiştir. İslam gizemcilerine göre, Allah'ı yaratıklarından ayıran 70 bin perde vardır.

YETMİŞİKİ (72) Yahudi başkanının elbisesini 72 nar süsler. Yahudi mistiğine göre Yahova'nın 72 adı vardır. Hz.İsa dinini yaymak üzere etrafa 72 öğrenci gönderir (Luk.10,1); İslam'da mezheplerin sayısı 72 olacaktır. Folklorda dünyada 72 buçuk türde millet olduğu söylenir.

77 ve 88 Atharva Veda'da büyümlü sayıdır.

99 Allah'ın güzel isimlerinin ve tespihin sayısıdır. Hristiyan geleneğinde Tanrı'nın birliğine işaret eden melekler düzeninin işaretidir.

100 Mükemmelliğin yuvarlak sayısıdır. Kutsal 10'un karesidir. Bir sözü 100 kere söylemek defaatle uyarmak anlamına gelir.

108 Budist tespihinde 108 inci vardır; Tibet kanunu 108 kutsal yazıyı ihtiva eder.

144 Semavi Kudüs duvarlarının ölçüsüdür (Vahiyler 21,17).

318 Ayın görünen günlerinin sayısıdır. İncil'de Hz. İbrahim'in hizmetçilerinin sayısıdır.

360 Sümerlilerde güneş senesidir.

372 Ashab-ı Kehf'in uyuduğu yılların sayısıdır.

500 Babil'de büyük tanrıların sayısıdır. Buda'nın öğrencilerinin sayısı da 500 dür.

600 Hz. Nuh'un Tufandaki yaşının sayısıdır (Tekvin,7,11).

1000 Kemâlât sayısıdır.

1001 Sonsuzluk sayısıdır, bunun için *Bin Bir Gece* masallarının ismi olmuştur. Sonsuz genişlemenin simgesidir.¹⁸³

V. BÖLÜM

KUTSAL DAVRANIŞLAR VE İBADETLER

Litertür: F.Heiller, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 1961, ss.176-265. A. Schimmel, Die Zeichen Gottes, München 1995, ss.122-248.

İnsan kendi iç dünyasında, hayat kuvveti ve ihtişamında payı olan Tanrısal şeyle temas etmek ister. O, Tanrı'nın çevresinde bulunmak istediği gibi, Tanrı'nın da kendi çevresinde, kendisiyle beraber olmasını ve Tanrısal arzuya göre hareket etmek ister. Tanrıdan sadece almayı değil, ona bir şeyler vermeyi de arzu eder. Bu davranışların karşılıklı duyularla algılanan şekli kültürdür. İnsan, Tanrı ile beraber bir davranış içinde olmaya ve aynı zamanda onun kendisi için öngördüğü rolü oynamaya çalışır. Bütün bunları yapmaktaki gayesi Tanrıya yakın olmak, onun sevgisini ve hoşnutluğunu kazanmaktır.

İnsan ile kutsalın ilişkisini yansıtan davranışların çeşitliliği, en iyi şekilde Sır Dinlerinin üç kademesinde kendini gösterir: Taharet (maddi ve manevî temizlik), Aydınlanma ve Birleşme. Bu Sır kademeleri Hristiyan mistiğine de geçmiş olup, kutsal davranışların sınıflandırılmasında da en göz alıcı tablodur.

Hayat sayısız davranışlardan müteşekkil olduğu gibi, bunların çoğunda da dinî duygular ve tecrübeler kök salmıştır. Bazıları da bir defa yaşanmış kutsal tecrübenin tekrarı olarak açıklanır. Tekrarlarla yeni ve derin anlamlar kazanır. Tekrarların oluşturduğu gelenek bazen doğru yoldan uzaklaşmaya da götürebilir. Bu sebeple Kur'an yüzeysel taklidi değil, dâima doğru ve erdemli davranışı vurgular. İslam'ın ilk cemaati kendine Peygamber'in sünnetini (davranışını) örnek almıştı. Ancak Peygamber'in davranış hikmetini anlamadan yapılan taklitler, ideal davranışların taşlaşmasına ve ruhsuzlaşmasına yol açmıştır. Bu sebeple Peygamber yolundan gitmek "*ittiba*" ve "*taklit*" olarak ikiye ayrılmış; taklit yerilirken, ittiba övülmüştür.

1. Kötü Ruhları Uzaklaştırıcı Davranışlar

İnşanlar arasında yaygınlaşmış bazı geleneksel davranışların başında kutsalla temasta, ona yaklaşmada kişiyi temizleyen yöntemler öne çıkar. Kötü ruhları uzaklaştırıcı veya kötü ruhlardan koruyucu karakter taşıyan davranışlar bunlardandır.

a. Gürültü

Gürültünün kötü ruhları veya kuvvetleri dağıttığına inanılır. Ay ve güneş tutulmalarında, yeni yıl gecelerinde veya özellikle düğün gecelerinde kötü güçlerin aktif ve tehlikeli olduğu tasavvur edilir. Bu sebeple silahlar atılır, teneke çalınarak gürültü yapılır. Çevredeki kötü ruhlar uzaklaştırılmaya çalışılır. İlkel kültürlerdeki davul çalma âdeti gibi, Hristiyanlıktaki çan çalma âdeti de kötü ruhları dağıtıcı bir anlam taşır. Halkı ibadete çağırma yanında, kutsal ayin işleminin başlamasından önce cinlerin ve perilerin dağıtılmasını da öngörür. Nitekim Batı'da fırtına anında cin ve perilere karşı çanlar çalınır. Gaye fırtına perilerini bağlamak, tesirsiz hale getirmektir. Benzeri adetler Hinduizm ve Budizm'de de vardır.¹⁸⁴

b. Tükürmek, Üflemek ve Dil Çıkarmak

Cinlere, perilere ve nazara karşı savunmanın diğer bir şekli tükürmektir. Tükürük güç ihtiva eden bir ruh cevheridir, bağlayıcı bir kuvvete sahiptir. Eski Çağda sarada cin etkisi arandığından, sarahları korumak, onları rahatsız eden cini uzaklaştırmak veya cinin kendisine de ilişmesini önlemek için tükürülürdü. Tükürmek, Eski Hristiyanların vaftiz ayinlerinde de yaygındı. Katolik vaftizlerinde vaftiz adayına tükürük sürülürdü. Anadolu'da da nazardan korumak için tükürülür. Hasta olan bölgeye tükürük sürülerek tedavî edilmeğe çalışılır. İsim koyma merasimlerinden sonra, çocuğun bilgili ve dindar olması için imam çocuğun dudaklarına tükürüğünü sürer. Nefes de tükürüğün yerine geçer. Şifa beklenen su veya yiyeceğe üflenmek suretiyle, bereket ve sağlık gücünün aktarıldığına inanılır.

Yine dilin dışarı çıkarılması da kötü ruhları kaçırtan bir işlem, aynı zamanda kendi sihirli gücünü başkasına aktarma vasıtasıydı; nitekim ilkel fetişlerde de dil dışarda şekillendirilmiştir. Dil çıkarma, büyüleyici etkisinin düşünülmesi sebebiyle çoğu kez hakaret ve küçük görme şeklinde anlaşılırken, Tibet'te, saygı ve şereflendirme sayılmaktadır.¹⁸⁵

c. Tütsü

Tütsü de temizleyici (*apotrapâik*) özellik taşır. Yeni Gine'de camız boynuzundan yapılmış buhurdanlarda tütsü yapılır. Eski İran'da ve Türklerde ardıç tütsüsü, ruhlar bayramında ortaya çıkan ölü ruhlarının kaçırılmasına, uzaklaştırılmasına hizmet ederdi. Ocakta yanan ateş ses çıkarmaya başlayınca, eve kötü ruhların geldiğine

¹⁸⁴ Heller, 177

¹⁸⁵ Heller, 178.

inanılır, uzaklaştırmak için ateşe ardıç yaprağı atılırdı. Balık yüreği ve karaciğer tütsüsü de kötü ruhları uzaklaştırıcı özellik taşırdı. Babil'de taharet gayesiyle tütsü kullanılırdı. Bugün halen Güney Almanya'da Üç Hâkimler (6. Ocak) gününde Katolikler evlerini taktis edilmiş tütsüler ile temizlerler.¹⁸⁶

Tanrıların ve ruhların hoşnutluğu için yakılan tütsüler ise, yukarda anlatılan kötü ruhları uzaklaştırıcı etkiden farklıdır. Tufan hikâyesinde *"Yahova sevdiği tütsü kokusunu duyduktan sonra"*, insanları tekrar lanetlememeğe söz vermişti (Yaratılış,8,21). Babil'de kurban tütsülerinden hoşlanan ilahların, sinekler gibi tütsünün başına üşüşükleri söylenir.

Yüksek dinlerdeki tütsü, Hristiyanlıkta da olduğu gibi iki anlam taşır. Ya temizleyicidir, bilhassa Hristiyan kiliselerinde, özellikle Doğu kilisesinde Apsis tütsüsü, tabut tütsüsü şeklinde görülür. Veya hoşnutluk kazandıran güzel kokudur. İslam ülkelerinde kutsal gecelerde bazı camilerde tütsüler yakılarak, caminin güzel kokması sağlanır. Günümüzde tütsünün yerini gül suyuna bıraktığı gözlenmektedir. Bazı kokuların kötü ruhları uzaklaştırdığı, rahatsız ettiğine de inanılır. Schimmel'e göre, Türkiye'de gelenek olan, misafire hoş kokulu sular ikramının kökeninde bu düşünce olabilir.¹⁸⁷ Yine Anadolu'da nazar nedeniyle hasta olan kişiye tütsü yapılır.

d. Sihirli Daireler Çizmek

Sihirli daireler de aynı gayeye yöneliktir. Kutsal nesnenin (apsis, mihrap, put, cenaze vs.) etrafı bir daire ile çevrilir. Bununla daireyi çizen kişi kendini kutsal nesnelerin tabusundan emniyete almış olur. Onun büyümlü gücü düşman kuvvetlere karşı ilgili nesne ve kişiyi korur. Bu sebeple Yunanistan'da eski mezarların etrafına daire çizilirdi. Fars imparatorlarının çevresinde de üç defa dönülürdü. Roma'da imparatorların tahtı etrafında rahip üç defa dolaşırdı. Etrüskler yeni kurdukları şehrin etrafını daire şeklinde sürerlerdi; bununla şehrin kötülüklerden korunacağına inanırlardı. Hiç bir yabancı bu sınırı geçemezdi; o sınırı bozucu bir hareket ölümle cezalandırılırdı.¹⁸⁸ Yezidilerde etraflarına çizilecek sihirli dairenin dışına çıkmanın lânet sebebi olacağına inanılır. Müslümanlar arasında bir hastalığı uzaklaştırmak veya kaderi değiştirmek için üç veya yedi daire çizilirdi. Bilhassa kabakulak hastalığında kullanılması yaygındı.

¹⁸⁶ Heiler, 178.

¹⁸⁷ Schimmel, Die Zeichen., 123.

¹⁸⁸ Heller, 179.

e. Dügüm Atmak

İp ve ağ kötü ruhları kovmanın diğer bir vasıtasıdır. Onlar sihirli iplerle veya ağlarla bağlanabilir. Nitekim kement ve ağ, mitolojide Tanrı silahlarıdır. Marduk Tiamat'la savaşında düşmanını çevrelemek için ağını yaymıştı. Ağ, Eski Ahid peygamberlerince cezalandırma aracı olarak kullanılır. *Bağlamak* tabiri, sihir alanına katmak, büyülemek manasına geldiği gibi, *çözmek* sihirden kurtarmak anlamına da gelir.

Benzeri gelenek Anadolu'da da yaygındır. Şifa veya başka bir istek için ziyaret yerine giden halk, isteklerinin ziyaret yeri manevi sahibince kabul görmesi dileğiyle, oraya bağlanması için üzerlerinde taşıdıkları kumaştan bir parça kopararak çevredeki ağaca, çalıya vs. bağlarlar.¹⁸⁹ Nikâh merasimleri esnasında atılacak bir düğümün damadın erkeklik veya gelinin çocuk yapma gücünü bağlayabileceğine inanılır. Bu nedenle kötü niyetli kişilerin muhtemel davranışlarından emin olmak için hazır bulunanlar dikkatle gözlenir. Bundan dolayı 113. sûrede *düğümlere üfleyen kadınların şerrinden koruması için Allah'a sığınılır*.

f. Haç

Haç işareti yapmak, Hristiyanlarca kötü ruhları def edici bir harekettir. Yaygın kullanımına Tertulien bizzat şahit olmuştur. Hristiyanlar arasında, *Haç önündeki şeytan gibi kaçtı* deyimi yaygındır. Bununla beraber onlar, endişe verici durumlar karşısında elleri ile haç işareti yaparlar.

g. Nazar

Halk arasında yaygın bir inanç olan nazar *göz değmesi* ve *göze gelme* olarak adlandırılır. Sihirli bakışların özel bir kuvvet taşıdığına inanılır. Kötü arzuları nakleden bir vasıta gibi görülür. Bazen de istek dışı olabilir. Akdeniz ülkelerinde genel kanaat mavi gözlü, İskandinav ülkelerinde siyah gözlü insanların nazarının degeceğidir. Bunu etkisiz hale getirebilmek gayesiyle taştan veya camdan yapılmış insan veya hayvan gözleri veya ayna, çörekotu, yüzerlik vs. gibi şeyleri koruyucu güç maddesi olarak insan veya hayvanlara takılır. Bunlar benzerlik kanunu gereği şer bakışlardan veya kuvvetlerden gelecek zararlara karşı kullanılır. Anadolu'nun bazı yörelerinde yeni yapılan evlere veya bahçelere nazardan korumayı amaçlayan kaplumbağa ve at başı iskeletlerinin asıldığı, etrafa tuz serpildiği görülür. Yine nazara uğradığına inanılan kişinin başı üzerine konan bir su tasına erimiş

¹⁸⁹ Ahmet Gökbel, "Anadolu'da Yaşayan Halk İnanışlarından Çaput Bağlama ve Nazar" Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fak. Der. Sayı 1, Sivas 1996, s. 176 vd.

kurşun akıtılması (kurşun dökme) yaygın gelenektir. Bazen kurşunun yerini balmumu alır. Ayrıca nazara karşı savunma maddeleri olarak, hurma çekirdeği, üzerlik, sarımsak kabuğu, süpürge gibi bitkisel şeyler ile kurt boncuğu, kartal pençesi, yılan kemiği veya kabuğu, balık kulağı, at nalı, salyangoz, kertenkele kuyruğu, kaplumbağa kabuğu, köpek tüyü, kurt veya ayı dişi, vs. gibi hayvansal maddeler kullanılır ve bunların negatif güçleri uzaklaştıracığına inanılır.¹⁹⁰

Kötü ruhların ve hoşlanılmayan insanların (misafirlerin) şerlerinden korunmak için yere tuz serpilir; hatta tekrar görülmesi istenmeyen ziyaretçinin ayakkabısına tuz ekilir. Diğer taraftan karşıt davranış olarak da tuz, bozulmayı önleyici ve koruyucu etkisinden dolayı misafire saygı için ekmek-tuz ikram edilir.¹⁹¹

h. Tıklamak

Tahta veya taşı tıklatmak da cinleri, kötü ruhları uzaklaştıracı davranışlardan sayılır. Onların duymaları istenmeyen sözler konuşulacağı zaman, çevrreden uzaklaşmaları için yakında bulunan tahtaya veya taş a üç defa tıklatılır. Anadolu'nun hemen her yerinde rastlanan bir gelenektir.

ı. Kurşun Dökmek

Cin ve kötü ruhların tuttuğuna ve nazar değdiğine inanılan kişi veya hayvanların üzerinde tutulan bir su kabının içine eritilmiş kurşun akıtılır. Bu davranışla kötü ruhların uzaklaşacağına inanılır.

j. Kına Yakmak

Kötü ruhları uzaklaştıracı davranışlar arasında kına kullanımı da vardır. Kınanın beyaz saç ve sakalı kırmızıya boyadığı gibi, gençlik gücü verdiğine de inanılır. İslam ülkelerinde özellikle Hint yarımadasında düğünlerde gelinin el ve ayakları çeşitli motiflerle kına kullanılarak boyanır. Kadınlar ve kızlar kına merasiminde birbirlerine yardımcı olurlar. Sakız da aynı gaye için gelini korumada kullanılır. Sakızın bereket içerdiğine inanılır.¹⁹² Ayrıca askere gidecek gençlerin ellerine de kına yakılır.

¹⁹⁰ Gökbel, Anadolu'da Yaşayan., 178-186.

¹⁹¹ Schimmel, Die Zeichen., 124.

¹⁹² Schimmel, Die Zeichen., 124.

2. Savunma Ayinleri

Savunma davranışları yanında, kötü ruhları uzaklaştırıcı ve etkilerini kaldırıcı tesire sahip (*eliminatorik*) ayinler de vardır.

a. Tabu (Günah) Maddesi

Duyularla kavranan Tabu-maddesi uzaklaştırılır veya diğer bir nesne üzerine yöneltilir. İlkel dünyada *günah* manevi ve ahlaki değil, maddî olarak düşünülür. Günah tükürülüp atılabilir, diğer bir nesneye aktarılabilir. Mesela, eski Peru'da günahlar bir çeşit çayır üzerine aktarılır ve daha sonra da suya atılırdı. Doğu Afrika Bantu kabilelerinde günah, tövbe merasimi esnasında küçük parçacıklar halinde düğümler üzerine konur ve daha sonra rüzgâra tutularak savrulurdu. Siam'da günahlar bir kayığa yüklenerek suya salınırdı. En yaygın olanı günahın bir insan veya hayvan üzerine yüklenmesidir. Eski Yunanistan'da caniler şehirde dolaştırılarak şehrin bütün günahları üzerilerine yüklenir, sonra da şehrin dışına çıkarılarak taşlanır, meyvesiz ağaç odunları üzerinde yakılarak külleri denize atılırdı. Bu caniye *parmahos* (günahlardan temizleyen) denirdi. Yahudilerce de kavmin bütün günahları her yıl bir tekeye yüklenerek çöle salınırdı. Bu işlem için baş haham iki elini tekenin üzerine koyarak, İsrail halkının bütün günahlarını sayardı. Yapılan işlemle İsrail halkının günahları bu tekeye yüklenmiş olurdu. Daha sonra *Azazel* cinlerinin ikamet ettiği yer olarak kabul edilen çöle salınırdı (Levililer, 16,20 vd.). Bu inanç Paulus vasıtasıyla İsa'ya teşmil edilmiş ve İsa'nın insanlığın tüm günahlarını yüklenerek, kendisini kefarete geçisi gibi kurban ettiği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁹³ Ayrıca günah, kötü bir ruh olarak insanın bedenine yerleşmiştir ve insanları "nefs" olarak kötülüğe sevk eden, istemediği halde kişiyi günaha zorlayandır (Rom.7,18 vd.)¹⁹⁴

b. Oyuncak Kayığı Suya Salmak

Hindistan ve Mısır'da oyuncak kayıkların içine yiyecek maddeleri konarak Fatıha okunup suya salınır. Bununla suyun kötü kaderi ve uğursuzlukları alıp götürüleceğine inanılır. Bazen üzerine mum da yakılır. Genelde bayram ve düğünlerde bu tür merasimler yapılır.¹⁹⁵

c. Çıplaklık-Soyunmak

Manevî şer güçleri tesirsiz bırakmanın (*eliminasyon'un*) diğer bir şekli, insanı sıkan, bağlayan elbise parçalarından kısmen veya tamamen

¹⁹³ Heiler, 181.

¹⁹⁴ M. Werner, Die Entstehung des Christlichen Dogmas, s.67.

¹⁹⁵ Heiler, 126.

sıyrılmak, çıplak olmaktır. Ayinde vücuda bağlı bütün kuşaklar çözülüp, bırakılır; kadınlardan saç ağlarının ve örgülerinin çözülmesi istenir. Halen Doğu Kiliselerinde vaftiz adayının kuşaksız olmak kaidesi vardır. Kült ve ibadet esnasında, çıplak ayakla bulunmak yaygın bir adettir. Peru'da güneşe ibadet esnasında ayakkabıların çıkarılması zorunludur. Yine İsrail'de kutsal yerlere girilirken ayakkabıların çıkarılması gerekir. Allah Sina Dağı'nda Musa'ya *ayakkabılarını çıkar* (Huruç,3,5) demiştir. Şintoistler, Hindular ve Budistler mabetlerine ayakkabılarını çıkararak girerler. Müslümanlar da Kâbe'ye çıplak ayakla girerler. Farz olan tavaf yapılırken erkeklerin üzerinde "ihram" denilen bir örtü dışında bir şey bulunmaz. Omuz ve baş açıktır. Camiye girerken de ayakkabılar çıkarılır. Bu davranış ibadet yerini kirletmemek, dışardan gelebilecek kirletici unsurlardan camiye ve kendini korumak olarak yorumlansa da kökeninde dinî bir davranış vardır. Orası kutsal yerdir, hürmet gerekir. İbadet yerleri şeytanın, kötü ruhların sevdikleri kirli yerlerden farklı olmalıdır. Eski Yunan mabet kitabelerinde de ziyaretçilerin mabede ayakkabısız girmeleri istenirdi. Yunanistan'da ve Roma'da kurban ve ayin esnasında çıplak ayaklı olmak kaidesi vardı. Ortodoks kilisesinde vaftiz esnasında çıplak ayakla durulur. Eski Yunan ve Cermenlerdeki ibadette başın açık bulunması emri, Hristiyan âdeti olmuştur. Hindistan'da ibadet ve kutsal metinlerin kıraatı esnasında çoğu kere vücut en azından topuklara kadar açılır.¹⁹⁶

Çıplaklık kısmî açılmadan daha eskidir. Çok eski devirlerde ibâdet, dua ve kurban esnasında tamamen soyunulurdu. Bu suretle murdardan, alışılmış hayattan sıyrılarak, Tanrı önünde henüz günahlarla kirlenmemiş bir çocuk gibi bulunulurdu. Zaten çok eski devirlerde Tanrılar da çıplak olarak tasavvur edilirdi. Efsane ve masallardaki periler, ruhlar çıplak fakat çok güzel olarak tasvir edilirler. Kutsal çıplaklık eski çağlarda ibadet, kurban, ölüler kültü, dans, istihare uykusu ve kehanette çok yaygındı. İbâdet ve âyin unsurlarının kaybolmasından sonra folklorda, aşk ve verimlilik büyülerinde yaşamaya devam etti. Müstakbel kocasını rüyasında görmek isteyen Alman kızlarının Andreas gecesinde çıplak yatması gerekmektedir. Bilhassa çıplaklık kısırlıktan kurtulma ve verimliliği artırma büyüsünün ilk şartıdır. Eski Yunanda çıplak kızlar, çözülmüş saçlarıyla ve çıplak ayaklarıyla tarlaları dolaşırlardı; bununla verimliliği artırdıklarına ve zararlı otları bertaraf ettiklerine inanırlardı. Alman halk geleneğine göre, kızlar zaman zaman dereler içinde çıplak dans ederler.¹⁹⁷ Cahiliye Arapları da Kâbe'yi çıplak tavaf ederlerdi. Bu âdeti İslamiyet, ahlak dışı bularak kaldırmıştır.

¹⁹⁶ Heiler, 182.

¹⁹⁷ Heiler, 182.

Kutsal çıplaklık yüksek dinlerde de çeşitli şekillerde yaşamaya devam etmektedir: Hindu ve Yoga asketizminde çıplaklık tercih edilen, yaygın bir davranıştır. Hindistan'daki Cayna mezheplerinden biri Digambara (Hava Giyenler) dır. Bu mezhebin erkek rahipleri çıplak dolaşırlar.

Kutsal çıplaklık Hristiyan mezheplerinde de bir süre yaşamaya devam etmiştir. Hristiyanlığın ilk zamanlarındaki Gnostik mezheplerde; Ortaçağda ve Yeni Çağlarda, meselâ Ademîler mezhebinde yaşadı. Zaten isimleri de ilk insanın çıplaklığına işaret etmektedir. Bunların temel tasavvurlarına göre, kilise cennettir. Cennetteki günahsızlık âyin ve ibâdetlerle tekrar yerine getirilmelidir. Mısır'da bulunan bir İncil'de, talebeleri İsa'ya sorarlar: *Bize ne zaman görüneceksin ve biz seni ne zaman göreceğiz?* İsa cevap verir: *Ne zaman çıplak oldunuz ve utanma duygusuna kapılmadınız, o zaman!* (Tomas İncili, 37). Bu soruya verilen cevabın benzeri Mısırlılar İncili'nde de bulunur: *Utanma örtüsünü yırtarsanız ve her iki cins bir olursa; erkek kadınla bir olursa ve ne erkek ne kadın olursa.* Kutsal çıplaklığın tatbik edildiği Priscillianistlerin öğretileri de Mısır'a dayanır. Orta Çağda Serbest Maneviyatçı Kardeşler Mezhebi'nde, Taborit'lerde ve Hollandalı Tekrar Vaftizciler mezheplerinde de kutsal çıplaklığa rastlanır. Hatta Franz von Assisi Kilise mimberine çıplak çıkmış ve İsa'nın çıplaklığı üzerine vaaz etmiştir. Quaker'liğin başlangıcında da kadın ve erkek vaizler cemaat huzuruna çıplak olarak çıkarlardı.¹⁹⁸ Vaftiz ayini için Kudüslü Küril (Cyrill) ilmihalinde şöyle der: *Ne şahane şey! Sizler bütün gözler. önünde çıplaktınız, fakat utanmadınız; şurası gerçek ki, ilk yaratılan Adem'in suretini taşıyordunuz, o da cennette çıplaktı ve örtünmemişti*¹⁹⁹.

d. Örtünmek

Soyunmanın zıddı olan örtünmek de aynı gayeye yöneliktir. Profan varlık, yani kutsal dışı olan insan, kutsal önüne çıkmamalıdır. Bir taraf soyunup, çıkarırken diğer taraf örtünmekte ve saklanmaktadır. Bazı dinlerde rahip ve kurban sunan kimseler, başörtüsü taşırlar. Farslar ve Romalılar başörtülü olarak ibadet ederlerdi. Eski Ahitteki dindarlar Tanrı huzurunda başlarını örterlerdi. (1.Krallar 19,13). Babil esareti sonrası cübbe (tallit) giyme âdeti ortaya çıktı; Tallit koruyan, muhafaza eden manasına geliyordu. Romalılar muayyen Tanrılara elleri örtülü olarak kurban sunarlardı. Ağız örtüsü ve eldivenler Mazda rahiplerinin nefes ve temas yoluyla kutsal ateşi kirletmelerini önlerdi.

¹⁹⁸ Heiler, 183. Timothy Freke - Peter Gandy, Dinlerin Tarihi ve Gizemcilik, Gün Yayıncılık, İstanbul 2001, s.155 vd.

¹⁹⁹ Heiler, 183. Timothy Freke-Peter Gandy, Dinlerin Tarihi ve Gizemcilik, Gün yayıncılık, İstanbul 2001, s.155 vd.

Paulus, kadınların duada-ibâdetde örtülü olması gerektiğini söyler: *Fakat başı örtüsüz olarak dua eden yahut peygamberlik eden her kadın, başını küçük düşürür; çünkü tıraş edilmiş olmakla bir ve aynı şeydir. Çünkü eğer kadın örtünmüyorsa, saçını kesilsin; fakat kadına saç kesmek, yahut tıraş olmak ayıp ise, örtünsün....* (I.Korin. II,5-6). Kadının örtünmesi kocanın şerefi sayılır. Bununla kocasına ve Tanrı'ya saygı göstermiş olur. (I.Kor. II,7-15.)

İslam'da da baş ve vücudun örtülme geleneği vardır. Kur'an'da (Nur,31) *Mümin kadınlara da söyle! Gözlerini (haramdan) sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Süslerini göstermesinler. Ancak (elbise, yüzük gibi örtülmesinde güçlük bulunan ve) kendiliğinden görünenler hariç. Örtülerini yakalarının üzerine koysunlar. Süslerini kimseye göstermesinler...* buyrulur. Buradaki örtünmenin anlamı, yukardaki gizemli, büyüsel örtünmelerden ayırdır. Bu âyetler ahlâkî sosyal değer taşır ve cinsel tahrikten uzak durma öğüdünü hedefler. Ancak zamanla önceki dinlerin büyüsel anlamlarının Müslümanları da etkilediği, halk inançlarında ve yorumlarında sıkça görülür.

e. Süpürmek

Kötü ruhlardan korunma ayinlerinin yoluna süpürmek de dâhildir. Afrika'daki bazı kabileler bir *ruh süpürgesiyle* cinleri uzaklaştırmak için yolları süpürürler. Bugün halen Şintoizm'de *Kutsal Dolap* çevresindeki yolları süpürmek bir ibadet işlemidir. Süpürge, Meksika'da da temizlik sembolüdür. Hint Müslümanları Bağdat'ta Abdülkâdir Geylanî'nin türbesini itina ile süpürürler. Ankara'da Hacı Bayram Veli türbesini de adaklı kimseler bekçinin izniyle süpürürler. Çağatay vezirlerinden Heratlı Ali Şîr Nevâî (ölm.1501) kendini *Sahabe türbesinin süpürgecisi* olarak tasvir eder²⁰⁰, sahabelere olan tevazu ve saygısını ifade eder.

f. Beş Parmak Göstermek

Başparmağın hafifce açılarak el ayasının gösterilmesinin kötülükleri dağıttığına inanılır. Özellikle Arap ülkelerinde *beş (parmak) gözüne olsun*, deymi *gözün kör olsun!* anlamındadır. *Fatıma'nın eli* olarak muska şeklinde İslam dünyasında yaygındır. Altın ve gümüş mücevherlere işlenmiş olarak muska şeklinde taşınması yaygın olduğu gibi, ev duvarlarına da asılır veya resmedilir, evi koruduğuna inanılır. Şiiler bunu beş evliya (Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin) ile özdeşirirler. Bükük beş parmakla el ayası göstermek "lânet" anlamındadır. Çünkü normal duada el yukarı veya aşağıya doğru tutulur.²⁰¹

²⁰⁰ Schimmel, die Zeichen., 128.

²⁰¹ Ayni Eser, 126.

3. Temizlenme Ayinleri

Temizlenme âyinleri Tabu'nun veya negatif güç ihtiva eden varlıkların uzaklaştırılmasına, tesirsiz hale getirilmesine hizmet ederler. Müslümanlar kötü ruhların ikamet yerlerinin süprütülük, tuvalet vs. gibi temiz olmayan yerler olduğuna inanırlar. Hatta bazı rivayetlere göre, kötü ruhların, cinlerin yiyecekleri tezcek, kemik vs. gibi pis şeylerdir. Onları uzaklaştırmanın yolu temizliktir. Temizlik Tanrı'nın en çok hoşlandığı haldir. Ona yakın olmanın ön şartıdır. Cinler temizden hoşlanmazlar. Buna karşı çeşitli temizlik âyinleri gelişmiştir.

a. Ateşle Temizlik

Temizleme maddesi olarak "ateş" ilk sırada yer alır. Bazı milletlerde defin işleminden sonra ateşten atlama emri vardı. Tevrat, Sayılar 31'e göre Hz. Musa askerlerine sefere çıkmadan önce bütün metal eşyalarını ateşle temizlemelerini emretmişti. Temizleme ateşi fikri Mecusiliğin ahir zaman ateşinde de görülür. Yasna 34,4 göre, Ahuda Mazda'nın ateşi *sadıklarına ferahlık, düşmanlarına sıkıntı olacaktır*. Bundahiş: 30,17 vd. da: *Gökteki Kokihar bir ay ışığından yere düşerse, o zaman ateş ve madenler eriyecek, daha sonra insanlar erimiş maden içine dolacak ve onunla temizlenecekler. Biri âdilse, ona ılık bir süt gibi gelecek, fakat imansız ise, dünyada mevcut erimiş maden içine dalmış gibi olacak*. Yeryüzünde akan ateş tasavvuru Hz. İdris (Henoch) kehanetinde geri gelmektedir. İnsanın hesap gününde imtihanı ve temizlenmesi Paulus'da da (Yeni Ahit, I.Kor.3,13 vd) görülür. Vaftizci Yahya, Mesih'in ateşle vaftizinden (Mt.3,11) söz eder. Hesap günü bütün insanlar ateş nehrinden geçeceklerdir. Ağır günahlı insanlar, uzun zaman bu ateşin içinde kalacaklar; ancak bu geçici ve muayyen zaman için olacak, ebedi cehennem olmayacaktır. Bu görüş Batı'da temizleyici ateş (Feg Feuer) tasavvurunu ortaya çıkarmıştır.

Ateş yakmak da temizleyici özellik taşır. Veda kurban ateşlerinin yakılmasında temizleyici karakter vardır. Bunlardan biri Hintlilerin "güney ateşi" (*daksinagri*) dir, kötü ruhların kovulmasına hizmet eder. Cenaze kurbanında Agni'den *Asuraları* kovması istenir. Cermenlerin *Bahar Ateşi*, Katoliklerde *ateş takdisi* olarak günümüzde de muhafaza edilir. Eski Türkler ülkelerine gelen, yabancıları ve elçileri beraberlerinde getirmeleri muhtemel kötü ruhlardan arındırmak için ateş üstünden atlatırlardı. Nevruz kutlamalarındaki yakılan bahar ateşlerinde de benzeri düşüncelere rastlanır. Üzerinden atlayan kişilerde bulunması muhtemel nazar ve büyüü yok ettiği gibi, ülkeye bereket getireceğine inanılır. Bülücistan gibi bazı bölgelerde, ateş deneyimi, üzerinden çıplak ayakla yürümekle olur. Zina suçuyla itham edilen kadınlar kırmızı kor üzerinden koşturulur. Muharrem merasimlerinde bazı Şiiler, kor üzerinde koşarlar; günahlarından temizlendiklerine inanırlar.

b. Su ile Temizlik

Temizlik kültüründe en önemli yeri su alır. Günah, manevî kir materyali olarak düşünülür. Pek çok dilde günah ve kir aynı kelimeyle ifade edilir. Bu kir su ile dağıtılır. Manevî temizliğin yolu, maddî temizlikten geçer. İkisi birbirini tamamlar. Su kutsal ve ruh ihtiva eden bir şeydir, Onun *manası* günah tabusundan daha kuvvetlidir. Hastalık tohumlarını dezenfekte edip öldürdüğü gibi, günah tohumlarını da öldürür. Dezenfektelerle ilgili modern hijyen teorileri, temizlikle ilgili ilkel büyü tasavvurlarında daha da ileriye götürülmüştür. Eski Çağda büyü, tıp ve hijyen birbiri içinde yürüyordu. Bu sebeple hastalıklardan korunma çarelerinin başında yıkanmak geliyordu.

Su ile temizlik tercihen akarsularda olur. Hinduizm'de, kirlenmeden ve hatta uykudan sonra, her ibadetten önce banyo şarttır. Eskiden Havralara bitişik banyolar yapıldı. Bilhassa Essenîler ve diğer Doğu Ürdün'deki vaftizci mezheplerde, Sabîilerde maddî ve manevî temizlik için banyolar çok önemli bir yer tutardı. Temizlikle ilgili banyolar helenistik İzis ve Mitra kültlerinde de yaygındı. İslamiyet'teki boy abdesti ve ibadet öncesi alının abdest, tanrı huzuruna çıkmadan önce maddî ve manevî kirlerden temizlenme gayesine dönüktür. İbadet için gerekli manevî temizlik, maddî temizlikten geçer. İkisi bir bütünlük teşkil eder. Nitekim Sûfiler gerçek abdestin öfke ve kinden temizlenmekle alınabileceğini söylemişlerdir. Abdest alınırken yıkanan organla ilgili dualar yapılır. Örneğin ayak yıkanırken, doğru yolda müdavim olması, kötü yollardan uzak kalması istenir. Suyun bulunmadığı yerlerde kum (teyemmüm) kullanılır. Temizlikte yalnız canlılar değil, son huzur için cenazeler de yıkanır. Sadece şehitlerin bedenleri yıkanmadan gömülür. Çünkü onların bedenleri kendi kanlarıyla yıkanmış sayılır.

Tüm vücudun yıkanmasında bazı güçlükler olabilir. O zaman banyonun yerini bazı uzuvların yıkanması alır. Bir nevi yardımcı banyo olur. Eski Çağ mabetlerinin girişinde ve bugün halen Şinto mabetlerinde yıkanma kapları bulunur. Eski Mezopotamya'da da her ibadetten önce dini yıkanma gerekiyordu. Yahudi rahipleri de ayinden önce ayaklarını yıkarlardı. (Huruç, 30,18 vd). Hıristiyanlarca da Yeşil Perşembe'de (Paskalya öncesi Perşembe) ayak yıkamak ibadet ve kutsallık sayılır. Rahipler ayinden önce ellerini yıkarlar. İslam'da normal abdest almak buna dâhil edilebilir. Suyun kullanılmasında sakınca olduğu veya su bulunmadığı zamanlar teyemmüme izin verilir. Önemli olan temizlenme niyetinin Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için olması, mevcut şartlarda en uygun temizlik yönteminin kullanılmasıdır. Bu sebeple tüm camilerde abdest alma mahalleri bulunur.

Roma Kilisesinde takdis suyuna, takdis edilmiş tuz katılır. Tuzun kendisi de kutsal bir gücün taşıyıcısı sayılır. Kötü ruhları, cinleri uzaklaştırıcı etkisine inanılır. Tuzlu su serpme Şintoizm'de de vardır, ismine "harahi" (temizlik) denir. Katolik kilisesinde ayın sonunda genellikle takdisli su serpilir. Takdis işlemlerinde, bilhassa defin esnasında, takdisli su kullanılır. Yine, kiliseye girerken ve kiliseden çıkarken, hatta kendi evlerine sabah akşam girip çıkarken üzerlerine takdisli su sıçratırlar. Bazen mezarlara ve bazı yerlerde sığırlara dahi su serperler. İbadet gayesiyle suyun vücuda sıçratılması da yıkanma olarak mânalandırılır. İsrail Oğulları da temizlenmek gayesiyle suyu üzerlerine sıçratıp, serperlerdi (Sayılar 19,9).

Yıkanma ve su serpmeler yanında manevî temizleyici taharetler de vardır. Ortodoks kilisesinde müminler, Epiphania Bayramı'nda bir nehirde veya kaynakta, zaruret halinde bir leğenden alınan takdis edilmiş suyu üzerlerine serpererek temizlenirler. Süryanî kilisesinde diz çökme duasında da su serpme işi tekrar edilir. Bu yıkanma ve taharet ayinlerine vaftiz ayinleri de dâhildir. Vaftiz yalnız Hristiyanlara özel bir durum değildir. Eski Meksika'da çocuk vaftizi vardı ve ebe tarafından yapılırdı. Cermenler de yeni doğanı soğuk suda vaftiz ederlerdi. Yahudiliğe başka milletlerden girenler de eskiden beri önce boy abdesti (vaftiz) aldırılır, sonra sünnet edilir. Güney ve Doğu Ürdün'deki vaftizci mezheplere girişte de vaftiz önemli rol oynuyordu. Hz. Yahya'nın vaftizi ahir zamana yönelikti. Günahlardan temizlik için, tövbe için, hesap gününde ilahi öfkeden kurtulmak içindi. Sabiiler de büyük rol oynamış, ibâdetin merkezini oluşturmuştur.

İslamiyet'te temizlik rengi, tadı, kokusu değişmemiş, berrak su ile yapılır. Akarsu olması tercih edilir. Namaz ve Kur'an kıraatı öncesi daima abdest (vudu) denilen formel bir temizlik yapılır. Burada el, yüz, kollar dirseklere kadar yıkanır, ayaklar ve baş mesh edilir. Cinsel kirilenmelerde *boy abdesti* denen tüm vücudun yıkanması da zaruri sayılır. Haftada en az bir defa banyo yapılması, tüm bedenın yıkanması da sünnettir. Yıkanmanın kolaylaştırılması amacıyla Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yapılan cami, medrese vs. gibi yapıların yanında hamamlar da bulunurdu. Günümüzde tüm camilerin yanında abdest alma mekânları vardır. Suyun bulunmadığı durumlarda toprakla teyemmüm yapılır. İbadet öncesi temizliğe riayet edilir. İnsanı maddî ve manevî kirlerden kurtarmaya, güzel ahlâka götürmeğe yöneliktir. Ahlâken kendini temizleyemeyenler için maddî temizliğin bir fayda sağlayamayacağı ifade edilir.²⁰² Abdestin normal yıkanmadan farkı, manevî temizlik düşüncesini esas almasıdır.

²⁰² Nebi Bayraktaroğlu, İbadetin Temeli ve Tarihi Olaylar, Antalya 1999, s. 38-39.

Bazı yüksek dinler ise, yıkanma ve vaftize karşı cephe almışlardır. Bunlar yıkanma ibâdetindeki materyalleşmeye karşıdır. Buda Şakyamuni şöyle diyor:

Bu Brahmanlar niçin daima banyo yapıyorlar ve banyoda titriyorlar? Böyle temizlenme ile günahlardan mı kurtulacaklarına inanıyorlar? O zaman kurbağalar ve kaplumbağalar göklere gitmelidirler; bütün su yılanları hidayete, kurtuluşa ulaşmalıdır. İnsan su ile temiz olmaz o istediği kadar yıkansın; gerçek temizlik, faziletler içinde yaşamakla olur! Yeremya'da Rab Yehova şöyle der: Küllü su ile yıkansın ve çok sabun kullansın da, fesadın önündeki kir temizlenmez, durur (II, 22).

Dini dilde yıkanma ile yapılan temizlik, sevilen bir ifade şekli olmuştur. Nitekim Yeremya 4,14: *Ey Kudüs, yüreğini kötülükten yıka ki, kurtulasın. Kötü düşüncelerin ne vakte kadar içinde kalacak? Mazmurlar 51,7 de: Beni zufa ile temizle de pak olayım. Beni yıka da kardan ak olayım* denir. Hezekiel 36, 25 de: *Üzerinize temiz su serpeceğim ve tahir olacaksınız; bütün murdarlığınızdan ve bütün putlarınızdan sizi temizleyeceğim*, ifadeleri vardır.

Temizlenme ayininin manevileştirildiği de görülür: Vaftiz, Hristiyanlığın temel ibâdeti olmuştur. Burada suyun ve yıkanmanın manevi gücünden ziyade, Hidayet yoluyla bağ kurulmaktadır. Hristiyanlığa giriş merasimi olmaktadır. Maddi temizlik yönü bir kenara itilerek, tamamen yeni bir manevi hayatın başlangıcı olmaktadır. Hatta bu merasimle kutsal ruhun idaresine girildiğinin kabulü anlamına gelir. Paulus bunu Yahudilik'teki "Sünnet olmanın" yerini aldığı (Romalılara Mek. VI Bölüm) yorumunu getirmektedir. Hz. Yahya'nın vaftizi ise, eski cemaatta, ahir zaman cemaatine giriş ayini olmuştur.²⁰³

Başlangıçta vaftiz üç defa vücudu suya sokmak, çimdirmek suretiyle olurdu. Su dökme ve serpmeye ise, özellikle hastalar için yapıldı. Doğu Kilisesi'nde halen çimdirmek geleneği devam eder. Batı Hristiyanları ise, bunu sadece Hristiyanlığa girişte yaparlar. Protestanlar suyu serpmekle yetinirler. Vaftiz suyu özellikle takdis edilir. Vaftizin maddî temizlik özelliği tamamen unutulmuş, vücudun tabii atıklarının vücudu madden ve manen kirlettiği düşüncesi kaybolmuştur.

c. Kan Sıçratmak

"Özel bir sıvı" olarak kanın tesir gücü sudan daha kuvvetlidir. Onun ruhun taşıyıcısı olduğuna inanılır. Hindistan'ın bazı yerlerinde

sunulan kurbanın kanı evin kapı ve sütunlarına sürülür. İsrail Oğulları da ölüm meleğine karşı korunmak için Passah-kuzusunun kanını kapılarına sürmüşlerdi (Tevrat, Çıkış 12,7). Kötürümlerin temizlenmesi kan sıçratmayla olurdu. (Tevrat, Levililer 14,3 vd.). En büyük kan sıçratma ayini Barışma (uzlaşma) gününde idi. Kurban hayvanının kanı mabetteki en kutsal mekânın perdesine, tütsü kurban mihrabına, kurban yakma mihrabının zeminine, Tabut'us-Sakine'nin üzerine sürülürdü (Levililer, 16,11 vd.). Kuzey Cermenlerde, kan putlar üzerine, mabet duvarlarına ve kurban iştirakçilerinin üzerine sıçratılırdı. Attis-Kübele-Sır dininde kan vaftizi vardı ve bununla günahlarından temizlendiğine ve Tanrı gibi günahsız olduğuna inanılırdı.

Yüksek dinler ise, kan vaftizine karşı tepki göstermişlerdir. Yeni Ahid, Eski Ahid'in kan ayinlerini kaldırırken, Hz. İsa'nın kefareti kanı döktüğü inancı, Yeni Ahid'in hidayet öğretisinin esasını teşkil etmiştir.

İslamiyet ise kanı kirli saymıştır. İnsanın bedenine ve elbisesine kan sıçraması, vücuttan kan çıkması ibadet öncesi temizlenmeyi gerektirir. Menstrasyon kanı ise, diğer kanamalardan daha kirletici sayılmış, tüm vücudu içine alacak dinsel temizlik (boy abdesti) öngörülmüştür. Kanın kirli sayılmasına rağmen kurban kanının alına vs.ye sürülme geleneği komşu kültürlerden Müslümanlara geçmiştir. Toplumsal merasimlerde kesilen kurban kanının alına sürülme geleneğine her geçen gün daha çok rastlanmaktadır.

4. Bazı Tabii İhtiyaçlardan Uzak Durmak

a. Uyku

Uyku ve gecenin insanları kirlettiği de tasavvur edilir. Bu sebeple uykudan uzak durmak bazı kült faaliyetlerine hazırlık için önemlidir. Azteklerde kurbanlık insanların uyanık bulunmaları zorunlu idi. Çin hükümdarı Gök Mabedindeki kurbandan önce; Yahudi Başhahamı Uzlaşma Gününden önce uyanık durmak zorunda idi. Hristiyanlığın ilk devirlerinde gece ayinleri yapıldı. İsa'nın *Uyanık durun ve dua edin* (Mk.13,35; 14,38) uyarıları, asketik uykusuzluğa manevî değer kazandırmıştır. Paulus da *diğerleri gibi uyumayalım, uyanık kalalım* (1. Thess.5,6) demişti. İskenderiyeli Clemens de *uyuyan insan ölü gibi faydasızdır, bundan dolayı geceleyin kalkalım ve ibadet edelim; onun için uyanık olanlar ne mutlu ve melekler gibidirler* der. Bazı Hristiyan keşişleri arasında "sütun azizliği" tabir edilen bir yöntem gelişmişti. 6. 7. Yüzyıllarda bazı rahipler hiç uyumamak için hayatlarını eski Roma sütunları tepesinde geçirmeyi tercih ediyorlardı. Uyku gafletinden ve kirletici etkisinden kendilerini korumayı hedefliyorlardı.

Uyku Müslüman ilahiyatçılarınca da kirletici sayılmış ve uykudan sonra ibadet etmek isteyen kişinin abdest alması gerektiği söylenmiştir. Gerekece olarak uykunun kendisi değil, şuur dışı hal sebebiyle, vücuttan idrar, gaz vs. gibi kirletici unsurların çıkabileceği, Tanrı huzuruna çıkacak kişinin mutlak temiz olması gerektiği ifade edilmiştir.

b. Oruç (Yemekten, İçmekten Uzak Durmak)

Belirli yemeklerden ve içkilerden uzak durmak olan perhiz ile orucu birbirinden ayırmak gerekir. Oruç temizleyici, vücudun direncini artırıcı bir anlam taşır. Antik dinlerde kötü kuvvetlere karşı manevî savunma amacını da taşıyordu. Bilhassa ölü ardından tutulan oruçlar bu anlamdadır. Burada ölü ruhunun vücuda girmesinden korkulur; ölü ruhlarının evin etrafında dolaştığına ve yiyecekleri zehirlediğine inanılırdı. Hamilelerin veya anne-babaların oruç tutması, çocuğu cinlerden, perilerden korumak içindi. Et yemekten çekinilmesinin sebebi, öldürülen hayvanların ruhlarının şerrinden emin olmak idi. Oruç ise, kuvvet kazanma, manayı kuvvetlendirme, harpte, kara ve balık avında istek gücünü artırmak içindir. Geride kalan âile yakınları da erkeklerine oruçla yardım ederlerdi. Oruç aynı zamanda istiğraka varma vasıtasıdır da. Büyücüler bazı işlerinden önce oruç ile ön hazırlık yaparlardı. Kadınların verimsizliğini önlemek; sünnet, dinî dans, kurban ve komünyon vs. ayinleri gibi ibadetlere hazırlık için oruç tutulur.

Oruç, yüksek dinlerde de vardır. Caynizm'de oruç aydınlanma vasıtası ve Nirvanaya girişe hazırlıktır. Goutama Buda oruçla kâmil bir aydınlanmaya ulaşmak istemişti. Gandhi, zor kullanan muhaliflerine karşı mücadelesinde kefarete orucunu tercih etmişti.

Yunan Sır Dinlerinde de oruç önemli rol oynuyordu. Attis-İziz ve Mitra ayinlerine hazırlık olarak oruç tutulurdu. İsrail'de Barışma ayinlerine hazırlık olarak oruç tutulur. Purim bayramı bir oruç gününü ihtiva eder. Yunus Peygamber Ninova'da şöyle demişti: *"Ne insanlara, ne sığırlara, ne öküzlere, ne de koyunlara yiyecek verilmeli, onlar otlatılmamalı veya su içirilmemelidir"* (Eski Ahid, Yunus III,7). Bu Tanrı'ya olan manevî bağlılığın göstergesiydi.

Hz.İsa da, Hz. Musa ve Hz.İlyas (Huruç,34,28; 1.Krallar 19,8) gibi kırk gün ve kırk gece oruç tutmuştu (Mt.4,2 vd.). Hz. İsa, bu çeşit (*kötü ruhlar*) yalnız dua ve oruçla giderler (Matta 17,21) demişti ve orucun kötü ruhları kovucu karakter taşıdığına işaret etmişti. Nitekim Havariler de Çarşamba ve Cuma günleri oruç tutarlardı. Ortodoks kiliselerde Paskalya'dan önce kırk gün süren oruç vardır; ilk olarak İznik konsilinde konmuştur. Yine Doğu kiliselerinde 1-15 Ağustos günlerinde tutulan *Meryem Orucu* isimli başka bir oruç daha vardır. İlk zamanlarda bu oruç, güneş batıncaya kadar devam ederdi. Kırk günlük oruçta, günde bir defa yemek yenir ve bu yemekte yalnız kuru yiyecekler tercih edilir.

İslam'da da oruç başlangıçtan beri önemli bir yer alır. Kur'an *Ey inananlar, sizden öncekilere yazıldığı gibi (günahlardan) korunmanız için sizin üzerinize de oruç yazıldı; Sayılı günler olarak. Sizden kim hasta veya seferde olursa tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenlerin fidye vermesi, bir yoksulu doyurması lazımdır...* (Bakara (2),183-184), buyurarak orucu emretmiş, süre olarak da "Ramazan Ayını" seçmiştir. Gerekçe yine Kur'anın açıklamasıyla: *Ramazan ayı -ki insanlara yol gösterici, hidayeti, doğruyu ve yanlış birbirinden ayırdedip açıklayıcı olarak Kur'an o ayda indirilmiştir. Kim ayı görürse (idrak ederse) oruç tutsun... dur, (Bakara,185).²⁰⁴* Bu emirle ergenlik çağına ulaşmış ve sağlık engeli bulunmayan tüm Müslümanlar Ramazan ayı süresince gündüzleri yemek ve içmekten uzak dururlar. Süffiler orucu meleklerin yiyeceği saymışlar, Ramazan ayı dışında ilâve oruç günleri koymuşlar, normal yiyecek miktarlarını da azaltmışlardır.

Hristiyanlık'ta ferdi oruçlar genellikle *Kefaret Oruçları*'dır. Kelt Kilisesi etkisiyle bir de kefarete kitabı ortaya çıkmıştır. Bilhassa büyük günahlar sebebiyle bazıları senelerce oruç tutarlar. Bu belirli oruçlar yanında sağlık için oruç tutanlara da rastlanır. Azizlerin menkıbelerinde oruçla ilgili pek çok hikâye anlatılır.

Martin Luther ise, Hristiyanlıktaki oruca karşı çıkmış ve Allah yanında orucun hiç bir faydası olmadığını söylemiştir.²⁰⁵

Mecusîlere göre oruç tutmak, yemek ve içmekten uzak durmak değil, gözle, dille, kulakla, el ve ayakla vs. ile günah işlemekten uzak durmaktır.²⁰⁶ Paralel düşünce Alevî mezhebinde de kabul görmüştür. Sünnî İslam ise, bu davranışları orucun değerini artırıcı üstün güzelliklerden saymıştır. Orucun ruhsal etkisine dikkat çekilmiş ve kişinin manevî gücünü artırdığı, insanın kendisine hâkim olmasına, ızdırapları yenmesine yardımcı olduğu vurgulanmıştır. Ramazan ayı boyunca oruç tutulur. Bu arada fakirlere de yardım yapılarak, orucun sosyal etkinliği güçlendirilmeye çalışılır.

c. Bazı Yiyeceklerden Uzak Durmak

İlkel kavimlerde, antik kültürlerde kutsal veya tabu sayılan hayvan ve bitkilerin yenmesi yasaktır. Mesela Hindularda sığır etinin yenmesinin yasak oluşu gibi. Nuh peygamberin şeriatına göre de (Tekvin, IX) putlar adına veya Allah'tan başkası adına kesilen, kendi kendine ölmüş hayvanların etlerinin yenmesi yasaktı. Daha sonra Musa

²⁰⁴ "Şehr" kelimesi geleneksel olarak, ay (kamer, hilal) anlamında yorumlanmışsa da, kelimenin "ay süresi" olarak anlaşılması daha doğrudur. Abdullah Yousuf Ali, *The Glorious Kur'an*, Riyad, 1934, s. 73.

²⁰⁵ Heller, 197.

²⁰⁶ Heller, 197.

peygamberin şeriatında da bu yasaklar artırılarak devam etti. Çift tırnaklı çiftlik hayvanlar ve kümes hayvanları dışında kabuklu, kanatlı pek çok hayvanın eti haram kılındı. (Levililer, XI). Kur'an bu yasağın sebebini açıklarken: *Yaptıkları zulümler ve bi çok insanı Allah yolundan alıkoymaları yüzünden daha önce kendilerine helal kılınmış tertemiz şeyleri, Yahudilere haram kıldık*, (Nisa,160) buyurmaktadır. Bu yasaklar Hristiyanlıkta Paulus yorumlarıyla kaldırılmıştır. İslam prensip olarak tüm temiz ve sağlıklı yiyecekleri helal sayarken, leş, domuz eti, kan, uyuşturucu vs. gibi sağlığa zararlı olabilecek maddelerin haram olduğunu ilan etmiş, bunlar dışında kalan Tevrat yasaklarını nesh etmiştir. Bununla birlikte, Fıkıhçıların Tevrat merkezli yorumlarıyla, hayvanî gıdaların çoğu haram veya mekruh sayılmıştır.

İslam, sarhoşluk veren, uyuşturucu etki taşıyan yiyecek ve içeceklerin alınmasını da yasak saymıştır. Bu yasaklar ferdi ve sosyal sağlığı korumaya yöneliktir. Sarhoşluk veren maddelerin ibadetlerin bilinçli yapılmasına engel olabileceğine işaret ederek *Sarhoşken namaza yaklaşmayın ki ne dediğinizi bilesiniz* (Nisa (4), 43) buyurulmuştur. İnsanın daima berrak bir şuurla yaşaması öngörülmüştür.

d. Konuşmaktan Uzak Durmak

Kutsal susma da Tanrı'ya hitabın bir türüdür. Sükût, dindarlığın boş bir ânı değildir. Kelimesiz dua sadece Kuveykırkların (quaker) değil, Helenist Sır dinlerinin ve Çin Gök kültünün de ibâdetidir. Hatta Gnostisizm'de bir sükût Tanrısı (*Sige*) vardır. Sükût dinin bir vahiyle ilişkisi demektir. Susma Budizm'de ızdırap ve arzuları yenme vasıtalarından biridir. Sözsüz ibâdetin manevî etkisini dikkate alan Nakşî Tarikatı'nda, Tanrı'nın adı kalben ve zihnen tekrarlanır, zikir kalben devam ettirilir.

Hz. Zekeriya'nın sükût orucu meşhurdur. Allah'tan bir müjde işareti isteyince, kendisine "... *senin alâmetin, üç gün insanlarla işarettten başka türlü konuşmamandır.*...", buyrulmuştu. (Al-i İmran, 41). Zekeriya da halkına "*Sabah akşam (Rabbinizi) tesbih edin!*" diye konuşmadan işarete bulunmuştu. (Meryem,11). Yine Hz. Meryem'e de "*Eğer insanlardan birini görürsen, 'Ben Rahman için (susma) orucu' adadım, bugün hiçbir insanla konuşmayacağım' de*", buyrulmuştu. (Meryem,26). Paulus da Korintlilere yazdığı mektupta: "*Kiliselerde kadınlar sükût etsinler; çünkü onlara söylemek için izin yoktur; ancak şeriatın dediği gibi (cemaate) tâbi olsunlar. Ve eğer bir şey söylemek isterlerse, evde kendi kocalarına sorsunlar; çünkü kadına kilisede söylemek ayıptır*" (I.Kor.14,35-36) diyerek kadınların kilisede konuşmamalarını emretmiştir.

İslâm'da bu yöntem, mutasavvıflarca benimsenmiştir. Meditasyon ve sukutla birlikte zikir, kalp ve zihinde devam ettirilmeye çalışılmıştır. Büyük bir hükümdar huzurunda hizmetçinin konuşmayacağı düşünülmüştür. Olgunlaşmanın yolu, az yemek, az uyumak ve az konuşmaktır. Tanrı sevgisi sözle anlatılamaz. O dilsizliğin diliyle idrak edilir.

e. Cinsel Faaliyetlerden Uzak Durmak

Eski devirlerden beri cinsel faaliyetlerin tabu ve şeytanî güçlerin tehlikeleriyle dolu olduğu inancı vardır. Bu sebeple olumsuz bir gözle bakılır. Bilhassa tohumun dışarı boşaltılması, kirletici bir husus olarak değerlendirilir. Buna karşı bazı dinlerde hayat gücü ve zürriyeti ifade eden Phallus ayinlerine rastlanır. Cinsiyetteki Mana kutsal gücü, kült kutsal gücüyle karşı karşıya gelmektedir. Bunun için cinsel hayat, erkekte bedensel ve ruhsal kuvvet kaybına bağlanmakta, ilkel düşüncedeki Mana'nın kaybı olarak değerlendirilmektedir. Tanrı veya kutsal güç ile ilişki kurmak isteyen kişi, gücünü ve manasını yoğunlaştırabilmek için, cinsellikten uzak durarak, tanrıya ulaşma isteğindeki arzu gücünü yükseltir, iç ateşini (Hintçe *tapas*) çoğaltır. Eski Hintçe'de iffet için kullanılan *brahmacyam* (kutsallık gücü) değişim mânâsını taşır. Dini ayinlerden önce, kişinin cinsi faaliyetlerden uzak durması istenir. Bu kimse ister rahip olsun, ister ayine iştirakçi olsun bilhassa *initiation* (manevi bir makama veya cemaate girme) ayinlerinden önce cinsî faaliyetten uzak durması beklenir.

Bilhassa rahiplerin cinsel faaliyetlerden uzak durmaları gerekli idi. Kudüs mabedinde görevli rahipler, hizmet zamanlarında karılarından ayrı yaşarlardı. Bu yasak Eski Çağ mabetlerinden Hristiyan Kilisesi'ne de geçmiştir. Bugün Doğu kiliselerinde bu yasak halen devam etmektedir. Evli rahipler ayinden bir önceki akşam karılarından ayrı yatmak zorundadırlar. Bu süre kiliselere göre değişmektedir. Orta Çağ'da aynı şekilde kilise cemaatının da Komünyon ayinlerinden önce ve sonra cinsi faaliyetten günlerce uzak durma emri vardı. Günümüzde bu yasak kaldırılmıştır. Yine oruç zamanlarında cinsi faaliyet yasaktır. Paulus da evlilere oruç ve diğer ibadetlerin gücünü artırabilmek için, eşlerinden uzak kalmalarını tavsiye ediyordu. (1.Kor.7,5) Rahiplerin evlenme yasaklarının kaynağı da ilkel mana kavramına ve kuvvet kaynağı düşüncesine dayanıyor olmalıdır.

Cinselliğin kirletici etkisinden korunmak ve manevî gücü artırabilmek için Eski Çağ'da mabet hizmetlerinde bekâret aranıyordu. Roma'daki Vestalin rahibeleri otuz sene mabet hizmetinden sonra evlenebiliyorlardı. Benzeri adetler Eski Amerika dinlerinde de vardı. Onların iffeti devletin refahını garantiliyordu. Güç merkezi onların

korudukları kutsal ateş idi. Bir rahibenin iffetini zedelemesi korkunç bir günah, mabedin kirletilmesi, devlet güvenliğine karşı suikast girişimi sayılıyordu. İffetini zedeleyenlerin cezası kutsal bölgede diri diri gömülmekti. Böyle bir durumun nefsi bir arzudan değil, cinlerin öfkesinden meydana geldiğine inanılıyordu. Meksika'da, Peru'da Güneş tanrılarının karıları sayılan rahibeler de, iffetlerinin zedelenmesinde ölüm cezasına çarptırılıyorlardı.

Caynizm ve Budizm'de cinsel faaliyet, yeniden doğumlara, sebep olmaktı ve yeni ızdıraplara sebep olmaktadır. Cinsel zevkler, hayata susamışlığın en kuvvetli tezahürüydü. Yok edilmesi gerekti. Bir rahibin içinde kadın arzusu bulunduğu müddetçe, o kişi buzağının anne ineğe bağlı kaldığı gibi, hayata bağlı kalırdı.

Hristiyanlıkta çok eski zamanlardan beri cinsel faaliyetten uzak durmak büyük değer taşımıştır. İlk zamanlar bekârlar, münzevi hayat yaşayanlar ve dullar büyük hürmet görüyorlardı. Antik dünyadaki cinselliğin insanı kirlettiği kanaati Hristiyanlığa da geçmişti. Yeni Ahit'in *Bunlar kendilerini avratlarla kirletmediler, çünkü onlar bakirdir ve kuzuyu (İsayı) takip etmektedirler* (Vahiyler, 14,4) ifadesi bunun açık örneğidir. Cinsellikten uzak durmakla insanın gizli ruhsal güçleri toplanır. Bekârlık, duygu ve düşüncelerin bölünmeden Allah'a teslimiyetini sağlar (1.Kor.7,32). Hz. İsa Bekârlık numunesidir. Hristiyanlığın Bekârlığa büyük değer vermesi sebebiyle rahip ve piskoposlar genellikle evlenmezlerdi. Bununla birlikte Doğu Kiliselerinde, 7. yüzyıl ortalarına kadar evlenmiş piskoposlara rastlanır. Bugün de evlenen rahipler vardır. Ancak rahiplerin ikinci evliliğine müsaade edilmez. Bazı kiliselerde ise, rahiplerin evlenmelerine kesinlikle izin verilmez.

İslamiyet ise, cinsel hayatı yemek-içmek vs. gibi tabii sayar. Kadın ve erkeğin birbirini koruyan örtüler olduğunu söyler. Meşruluk sınırları içinde kalmak şartıyla, hayatın gagesi, toplumun sağlığı için evliliği, cinselliği teşvik eder. Büyük sûfi lider Abdulkadir Geylânî'nin 49 çocuğu olduğu²⁰⁷ rivayet edilir. Bununla birlikte önceki dinlerde olduğu gibi cinselliğin kirletici etkisi de kabul edilerek, cinsel ilişki sonrası ritual yıkanma (boy abdesti) farz kılınmıştır.

5. Kurban

Din bilimleri açısından kurban, insanların Tanrı'ya veya Tanrı adına birilerine, sahip oldukları değerli şeylerini vermeleri, bağışlamalarıdır. Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmak için Ona sunulan bir

²⁰⁷ Schimmel, Die Zeichen., 135.

hediyedir. Daima dinin temeli ve en değerli ibadetlerden sayılmıştır. Ancak çeşitli dinlere göre, mahiyet ve şekilleri farklıdır. Birine göre kurban sayılan, diğerine göre olmayabilir veya değişik isimlerle ifade edilebilir. Örneğin bitkilerin, bitki ürünlerinin mabede bağışlanması antik dinlerde kurban sayılırken, İslam'a göre bu kurban sayılmaz, bu bir sadakadır, yardımdır. Tanrı için sunulan bir takdimenin Kurban sayılabilmesi için yapılan bağışın koyun, keçi, sığır vs. cinsinden kesilip kanı akıtılabilecek bir hayvan olması, usulüne göre kesilmesi gerekir. Din bilimleri konuyu şekilsellik yönünden ele alarak Tanrı'ya sunulan takdimelerden kan akıtılarak yapılanlara "kanlı kurban", meyve, sebze, süt, tütüsü vs. gibi kan akıtılmadan yapılan takdimelere "kansız kurban" veya "saçı" ismini vermiştir. Bunları içeriklerine göre ayırmak da mümkündür.

Arapça köklü "kurban" kelimesinin Türk boylarındaki karşılığı "taylga, tayı, kudayı, kereh" kelimeleri ile ifade edilir.²⁰⁸ Kurbanın kaynağı ile ilgili teorilere göre, kurban bir nesnenin imhasındaki büyü işlemidir. İnsan, hayvan veya bitki gibi kurban nesneleri yanında, kendine kurban sunulan ilah ikinci derecede kalır. Hindistan'daki aygır kurbanında önceden özel olarak hazırlanmış atla, kraliçe sembolik olarak yatardı. Bu bir verimlilik ayini idi, ekinlerin yetişmesini garanti ettiğine inanılırdı. Ulûhiyete takdime de bulunmak, büyülu bir gaye idi. Meksika'da Güneşe kurban edilen insanların kalbi çıkarılarak sunulurdu. Bununla güneşin hayat gücünün kuvvetleneceğine inanılırdı. Eski Çağlarda kanlı kurbanlar maddî temizlik ve kefarete ayinleri yerine yapılırdı. Silahlara, putlara ve fetişlere kan sürmek Ulûhiyette güç aktarmak anlamında idi. Brahmanlarca "kurban" dünyayı tutan kozmik bir güç idi. İçinde büyü motifi de taşıyordu.²⁰⁹ Önemli kurban motifleri:

a. Teşekkür Kurbanları

Dinlerdeki kurban eylemi Tanrı'nın hoşuna gideceği, hâkimiyetinin veya dünya nimetleri üzerindeki hukukunun tanınması anlamına gelir. Değerli bir şeyin yiyecek veya içeceğin üstün bir alıcıya takdimidir. Onu verene teşekkürdür. Mahsulün küçük bir kısmının, hayvanların iç organlarının (kalp, karaciğer vs. gibi) veya kulağının, başının Ona sunulmasıdır. İçte bir istek duygusu da vardır. *Ben sana bunu veriyorum, sen de bana şunu ver!* anlamı da taşır. Nitekim Hititli bir kraliçe rüyasında Tanrı'yı görür ve "kocama 100 yıl ömür verirsen, ben de sana yağ-bal veririm", der. Takdim kurbanının temel düşüncesi ulûhiyettin insanın sahip olduğu ve verebileceği şeylere ihtiyacı olduğudur. Karşıt hediye olarak da onun koruyuculuğunu istemesidir.

²⁰⁸ Gürbüz Erginer, Kurban, İstanbul 1997, s. 16.

²⁰⁹ Heiler, 205.

Fakat bu tasavvur yüzeysel değişim ticaretini hatırlatıyor ve derine inmiyor. İçteki düşünce, hediye alanla veren arasında yakın ilişki temini isteğidir. Bu davranışla insan kendini ulûhiyetin iradesine sunmaktadır, lûtf ve koruma ilişkisini garantilemektedir. Bu çeşit kurban, eski Hint ve Babil dinlerinde yaygındı. Gılgamış kurbanında görüldüğü gibi, ilahlar kurban takdimlerine madden muhtaç görüyorlardı. Eski İsrail’de *Mincha* ve Müslümanlarda *adak* kurbanlarında benzeri pazarlık düşüncesi vardır. Şu dileğimi Allah yerine getirirse, ben de ona şunu veririm, kurban ederim gibi. Bu yöndeki kurban tasavvurunun çarpıcı örneği Hinduizm’de vardır. Kurbanla *Tanrı beslenir ve güçlenir*, böylece kurbanı sunan rahip Tanrı üzerinde nüfuz sahibi olur. Burada “Tanrı’ya kulluk” değil, “Tanrı’yı zorlama” düşüncesine de rastlanmaktadır.

Dünyevî sosyal ilişki araçları Tanrı’yla ilişki kurmaya da yaramaktadır. İnsanlar için değerli olan hayvan, meyve, içki, çiçek, mücevher ve silahtan Tanrı’nın da hoşlanacağı ümit edilir ve tanrıya sunulur. Tanrı’nın bu hediyelerle sevineceği, onları kullanacağı tasavvur edilir. Bilhassa ölü ruhlarının hayatlarını devam ettirebilmeleri için, yiyecek, ve içeceği ihtiyaç duyduklarına inanılır.

Kurbanla kurban sunanın ruhunun bir parçasının sunulan şeyde bulunduğuna inanılmasıdır. Bu davranışla insan kendini ulûhiyetin iradesine sunmak karşılığında, Tanrı’nın lûtf ve korumasını garantilemektedir. İslam İlkel kavimlerin ve politeizmin bu kurban tasavvurlarını değiştirerek, Allah’ın muhtaçlara dolaylı yardımı olarak yorumlamış, mânasını sosyal güvene çevirmiştir. Ayrıca sık sık Allah’ın hiçbir şeye muhtaç olmadığı, kurbanın etinin ve kanının Allah’a ulaşmayacağı, ancak fakirlere, muhtaçlara yardım sayesinde, Tanrı’nın hoşnutluğunun kazanılacağı vurgulanmış, kurbanla ilgili yanlış bulduğu tasavvurları düzeltmeğe çalışmıştır.

b. Sakramental Kurban

Takdim kurbanıyla yakından ilgilidir. Kurban olarak sunulan nesnenin birlikte yenmesi, aynı hayat ve ruh cevher birliğini ortaya koyar. Böylece herkes aynı ruha hissedar olur. Kurban sunulduğunda kesintisiz bir bağ kurmuş oluruz. Bu temel düşünce pek çok toplu kabile ve cemaat ziyafetlerinin ardında bulunur, tüm tabiat halklarında büyük rol oynar. Komünyon cemaatine kabul edilen kişi, kabilenin hayat cemaatine da kabul edilmiş olur. Aynı tasavvuru tüm yeryüzüne yayılmış bazı âdetlerde de buluruz. Örneğin ilk defa bir evin eşikliğinden içeri adım atacak kimseye bir parça ekmek ve tuz ikram edilmesi aynı düşüncenin ürünüdür. Bununla misafir kendini o evde emin ve barış içinde hisseder.

Gizemli (Sakramental) kurbanın iki çeşidi vardır. Birinde ziyafet cemaati ile beraber kurban hayvanı Ulûhiyetle birlikte yenmiş olur ve kurban sunanlar onun gücüne hissedar olurlar; diğerinde ise kurban hayvanı Ulûhiyetin kendine dönüşür. Böylece kurban edilen Tanrı'nın kendisi yenir. Bunun en yüceltilen şekli, Hristiyanlıktaki *Komünyon Kurbanı*'dır. Katoliklerin komünyon kurbanı İsa'nın havarileriyle birlikte yediği son akşam yemeğine dayanır. Bu esnada rahip ekmek ve şaraba, İsa'nın gerçek eti ve kanına dönüştürdüğüne inanılan sözü söyler ve komüniona iştirak edenler ondan yerler. Hristiyanlar burada âyinde kullanılan ekmek ve şarabın İsa'nın gerçek eti ve kanına dönüştüğü ve kurban ayiniyle *kurban İsa'nın bedenini* mucizevî bir şekilde vücutlarına aldıklarına inanırlar. Calvinistler ise, sakramenti sembolik bir değer olarak benimserler ve İsa'nın son akşam yemeğinin hatırasının tekrarı olduğuna inanırlar. Lutherçiler ise, orta yolu tercih ederler ve dua esnasında dönüşümün olduğuna inanırlar. Realist yoruma göre ise, komünyon ayinine iştirak eden insanın kendi durumu değişir. Ulûhiyet mümine kendinden bir şeyler verir. Calvinistlerde ise, kişinin hayat gücü ve kutsiyeti artar.

Sakramental ziyafet âyinleri tüm Sır dinlerinin merkezinde bulunur. "Serapis sofrası yemeklerinde" Serapis-İzsis sırrı çevresi ziyafete çağırılır. Attis sırrında da aynı şekilde kutsal ziyafet vardır. Mithra gizeminde de ekmek ve şarap ziyafetiyle, Tanrı Mithra'nın yeryüzündeki en son yemeğinin hatırası kutlanır. Sakramental kurbanın umumî düşüncesinin merkezinde, takdis edilen elementlerin içindeki cevher bağlarıyla yapılan duysal ilişkilerle kişi ulûhiyette bağlanır.

Kurban takdimi her zaman Tanrının antropomorfik (insan şeklinde) tasavvuruna bağlı değildir. Kurban sunan kimse, Tanrı'ya *mana* verir ve ondan tekrar kendisine *mana* gelmesini bekler. Bu suretle kurbanı takdim eden ile kabul eden arasında bir bağ kurulur. Her ikisi de manevî güçten hisse sahibi olur. Kurbanla ilahî güç ve kudret yükselir. Kurbanın *Tanrının yiyeceği ve mülkiyeti* haline nasıl geldiği sorusu burada ikinci derecede kalmaktadır. Büyü gayesinin sunulan kurbanla ilgisi yoktur, antropomorfizm düşüncesi hâkim görünmektedir.

Kurbanın ateşte yakılması, onun gökteki tanrılara ulaşmasına vasıta olur. İlahlara güzel koku takdimi, eski dinlerde yaygın bir adetti. Eski Yunan ve Roma mabetlerinde putların yanında tütsü mihrapları bulunurdu. Kurbanın alın kılı kesilerek tütsü ile beraber ateşe atılırdı. Bağırsakları tütsüye karıştırılırdı. Tütsü, Kenanlıların Ba'al ayinlerine ve Kudüs'te Yahova mabedine de girdi. Her gün sabah ve akşam mihrapta tütsü yakılmaya başlandı. Rahipler Kitabı, tütsünün nasıl hazırlanacağını anlatır (Çıkış, 30,7 vd. 34 vd.). Yahudi mabet kültüründe, kesilen

kurbanların etlerinin büyük bir kısmı yakılarak tütsülenirdi. Budist ve Hindu mabetlerinde de tütsü önemli yer alır. Tütsülenecek bitki tohum veya dalları mangaldaki kor üzerine konur veya içine atılırdı.

İlk zamanlarda Hristiyanlık tütsüyü *cinlerin yiyeceği* olarak yorumlamış ve reddetmişti. Putperest ilahların önünde tütsü yakmak, Hristiyanlıktan ayrılmaktı. Ancak Hristiyanlığın putperestliğe galibiyetinden sonra, tütsü Hristiyan ayinlerine de girmiş ve ayinin bir unsuru olmuştu. 4. Yüzyıldan itibaren önce Kudüs'teki Mezar Kilisesinde ve daha sonra da Avrupa'nın büyük kiliselerinde görülmeye başlandı.²¹⁰ İslâm bu tür kurban tasavvurlarının karşısında olmakla beraber, benzeri geleneksel âdetlerin büyüde ve halk inaçlarında halen devam ettiği de bir gerçektir.

c. İlk Mahsul Kurbanları

Kurbanların en eskisi ilk mahsulün, bitki ve hayvanların ilk ürününün Tanrı'ya sunulması şeklinde idi. Burada insan tarlanın hasadının veya yetiştirilen hayvanların ilkinin Ulûhiyette kurban olarak sunar. Çünkü onda ulûhiyetin hakkı vardır. Özellikle göçebelik devirlerinde ilk doğanın Ulûhiyette kurbanı çok yaygındır. O takdime yapılırsa, diğerlerine hukuken sahip olunur. Bu telakkinin izlerini Tevrat'ta da görmek mümkündür. Yahve Musa'ya der: *Bütün ilk doğanları, İsrail oğulları arasında insanda ve hayvanda rahmi açanları, benim için takdis et, o benimdir.* (Çıkış,13,2) Burası dikkat çekicidir. Çünkü ilk mahsul kurbanı insanlara da teşmil edilmiştir. Daha sonraları yumuşatılarak çocuğun yerini hayvan almıştır. Bugün de muhafazakâr Yahudilerde ilk doğan çocuk sinagogda yardım sandığına merasimle para atmakla sorumluluktan kurtulur. İbrahim'in kurbanı da, insan kurbanının hayvana geçişinin, vekâlet kurbanının sembolüdür. Kuzu kurbanı oğulun yerini almıştır. (Levililer, 12,6 vd.). Bu tasavvura daha önce Habil ve Kabil (Tekvin, 4,3 vd.) hikâyesinde de rastlanır. Çoban Habil, sürüsünün ilk doğan kuzusunu, çiftçi Kabil de mahsulünün ilkinin kurban olarak sunmuştu. Eski Yunanistan'da da Aristoteles, ilk mahsul kurbanının, kurbanların en eskisi olduğu görüşünü ileri sürer. Wilhelm Schmidt'te aynı teoriyi yenilemekte ve misal olarak ilkel kabilelerdeki ilk mahsul kurbanını vermektedir. Bu kurbanlar mahsulün küçük bir kısmının; hayvanların ise ekseriya iç organları (kalp, dil, karaciğer gibi) veya kulağının bir parçası veya kulağının yarılp akan kanın, kesilen hayvanın başının sunulmasıdır. Bunların yanında, büyü motifi taşıyan kurbanlar da vardır. Bir kısım kurbanlar rahmetin devamını garantiye yöneliktir. Son mahsulden bir parçayı olduğu yerde bırakmak, bunun

²¹⁰ Heiler, 205 vd.

göstergesidir. İlk mahsul kurbanı bilhassa Yahudilikte yaygındır.²¹¹ Tevrat şöyle der: *Tarladaki ilk mahsulden Rabbin evine, Tanrı evine getirmelisin* (Çıkış,23,19). *Sığırların ve koyunların arasında bütün ilk doğanlardan erkek olanı Rabbine, Tanrı'na takdim etmelisin (kurban etmelisin)* (Tesniye, 15,19; Çıkış, 13,2, 12).

Sami dinlerde ilk doğan oğul, Tanrı'nın malı sayılır. Bu inanç Kenanlılardaki çocuk kurbanları âdetini açıklama imkânı vermektedir. Fakat bu gelenek, zamanla yerini hayvan kurbanına bırakmıştır. Yahudilerde kuzu kurbanı, oğulun yerini almıştır. (Levililer,12,6 vd.) Bu anlamdaki kurbanlar Müslümanlar arasında görülmez.

d. Adak ve Dilek Kurbanı

Adak kurbanı, bir dilek sahibinin dileğinin yerine gelmesi halinde sunduğu kurbandır. Bu, evlat sahibi olma, hastalıklardan iyileşme, işinde başarılı olma, kötülüklerden korunmak ve kurtulmak, mal-mülk sahibi olmak isteklerinin gerçekleşmesinden sonra sunulur. Temelinde "sen bana ver, ben de sana vereyim" düşüncesi yatar.²¹² Orta Asya Türklerinde "Iduk" veya "İdu" denirdi. Kutlu, mübarek mânasına bu kelime Anadolu Türkçesine "adak" şeklinde geçmiştir.²¹³ Kanlı veya kansız, iki biçimde sunulan, dini mersimle kutsanan hayvan, ya kesilmez tabiatüstü güçlere bağışlanır; ondan yararlanılmaz; ona zarar verilmemesine özen gösterilir. Mesela Cahiliye dönemi Arapları bu tür hayvanları başıboş bırakır ve adına "sâibe" derdi. Diğer yöntemde de adanan hayvan, dilek yerine gelince, kesilirdi.

Bazen de kaza, belâ defî isteği için peşinen sunulan kurbanlar vardır. Örneğin, yeni otomobil alan bazı kişilerin muhtemel kazaları önleme dileğiyle sunulduğu kurbanlar gibi.

e. Kefaret Kurbanı

Tanrı'nın yasaklarını çiğneyen, kalben ceza korkusu çeken kimselerin sıkça başvurduğu yaygın kurban türüdür. Kişi kendi yerine bir hayvanı kurban eder ve vekilin ızdırabıyla kendisinin acıdan kurtulduğuna inanır. Burada kan dökme daima önemli rol oynar. Çünkü antik düşüncede kan hayat taşıyıcısıdır veya hayatın kendisi olarak da tasavvur edilir. Eski Yunan'da ve pek çok millette yer altı ilahlarına sunulan kefare kurbanları vardı. Kurbanın başı ve boynu açılan çukura sıkıştırılır, boğazlama esnasında kanının toprağın içine akması sağlanırdı. Bu şekilde kurban hayvanının kanı bütün günahları temizler ve insan suçundan hatasından kurtulmuş olurdu. Bu kurban türünün en

²¹¹ Heller, 206.

²¹² Erginer, 131, 132, 142.

²¹³ G.Erginer, Kurban, 122 vd.

çok yüceltileni Kilisede İsa'nın kefareti kurban öğretisidir. Yani İsa Mesih tüm insanlığın günahlarına kefareti olarak kurban edildiği inancıdır. Yohanna İncili'nde *Tanrı Oğlu İsa Mesih'in kanı günahlarımızın hepsini temizler* buyrulur (Yohan. I,7).

Kefareti kurbanlarından, kanın temizleyici gücü yanında başka tasavvurlar da gelişmiştir. Bu sebeple eski Kuzey Avrupa ve eski İsrail dinlerinde mabet duvarlarına, ibadet nesnelere ve evlerin kapı dikmelerine kan sürülürdü. Nitekim Mısır'da İsrail Oğulları ölümü engellemek için evlerinin kapılarına kan sürmüşlerdi. (Çıkış,12,7).

Kefareti kurbanının diğer bir şekli, bir hayvan veya bir insana tüm kötülük unsurlarını yükledikten sonra öldürmektir. Bu tasavvurdan İsrail Oğullarındaki *günah keçisi* inancı teşekkül etmiştir. Bu suretle İsrail Oğullarının tüm günahları hayvanda toplanarak, keçi çöle sürülürdü. Onun ölümüyle de kurbanı sunanların tüm günahlarının affolunduğuna inanılırdı. Benzeri günah kurbanı Babil dininde tanrı Marduk için yapıyordu. Yunanlılarda ise Atina'da Apollon şenliğinde tüm günahların üzerine yüklendiği bir cinayet suçlusu denize atılıyordu.²¹⁴ Anadolu'da yaygın olarak görülen, atlatılmış bir kazanın veya art arda gelen olumsuzluklardan kurtulmak, ya da dinî bir emrin çiğnenmesi üzerine, bilerek veya bilmeyerek işlenen günahın, hatanın affı için sunulur.

f. Akika Kurbanları

Bir çeşit şükür kurbanıdır. Yeni doğan çocuğun doğumunu takip eden 7. günde veya ergenlik dönemine kadar geçen herhangi bir zaman içinde çocuğun başı traş edilirken bir hayvan kesilerek kurban sunulur. Akika yeni doğmuş çocuğun saç anlamına gelir. Kesilen saç ağırlığınca altın veya gümüş karşılığı para fakirlere sadaka olarak dağıtılır. Akika kurbanlarına daha çok, doğan çocuğu yaşamayan âilelerde rastlanır. Çocuğa vekil olarak sunulan kurbanın yanında; çocuk bir tekkeye, türbeye adanmışsa, çocuğa o türbenin veya tekkenin adı verilir veya çocuk sembolik olarak bir başka âileye satılır ve çocuğa *satı* veya *satılmış* ismi verilir.²¹⁵ Bu tür kurbanlar bazen adak kurbanlarıyla da birleştirilebilir.

g. Törensel Kurbanlar

Âile merkezli törensel kurbanların başında tüm İslam toplumlarında görülen Kurban bayramlarında sunulan kurbanlar hatıra gelir. Mâide,27; Hac,28,34,37; Kevser,2 âyetleri kurbanla ilgilidirler. Hac

²¹⁴ H.J. Schoeps, *Religionen, Wesen und Geschichte*, Gütersloch 1964, 46.

²¹⁵ Erginer, 147-148.

28 de ...*(Allah) kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine belirli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını anırlar. Onlardan yeyin, sıkıntı içinde bulunan fakirlere de yedirin*, buyrularak Allah'ın insanlara gıda olarak verdiği hayvanların ismi anılarak kesilmesi, yenilmesi tavsiye edilmekte; aynı muhteva değişik ifadelerle diğer ayetlerde de tekrar edilmektedir. Yine Hac,³⁷ de *Onların ne etleri, ne de kanları Allah'a ulaşmaz. Fakat sizin Ona karşı gösterdiğiniz bilinç ve duyarlılık ona ulaşır, işte bu amaçla, onları sizin yararınıza sunuyoruz ki, size ulaşma yolunu, yardımını göstereceği (her türlü rahmet) için O'nun yüceliğini saygıyla anın...*²¹⁶ buyrularak, Kurbanın psiko-sosyal yönü vurgulanmaktadır. Bu âyetler hac ibâdetinde bulunanlarla ilgili görülmektedir. Ancak Kevser suresinin 2. âyetindeki *O halde [yalnız] Rabbine ibadet et ve [yalnız O'nun adına] kurban kes* buyruğu; kurban bayramını idrak eden ve gücü yeten tüm Müslümanlar için bir emir olarak yorumlanmış; kurbanı yaygın bir ibadet haline getirmiştir. *Ve'n-har* kelimesinin "kurban kes anlamı yanında" *göğsünü kıbleye döndür, ellerini boğaz düzeyine kaldırıp iftitahtekbiri al mânasını da taşıması*,²¹⁷ kurbanın zorunlu (farz) olmadığı görüşünü de beraberinde getirmektedir. Müslümanlar arasındaki kurbanın asıl amacı, etinin kesenlerce Allah'ın lütfu olarak yenmesi; ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasıdır. Kurban hayvanı olarak deve, sığır, davar ve koyun cinsleri kabul edilir; bunlar dışındaki kanatlı, pullu vs. gibi hayvanlar kabul görmezler.

Törensel kurbanların bir diğeri de dinsel anlamı olmasa da, özel veya devlet törenlerinde, yüksek mevkilerdeki devlet memurlarının karşılama ve uğurlama merasimlerinde kurbanlar kesilir. Bu kurbanların dinî yönü bulunmamakla birlikte, şuur altında ilgili kişiyi Tanrı'nın koruması ve başarılı olması isteklerinin bulunduğu da şüphesizdir. Özel veya resmî törende yaygınlığına sıkça şahit olunur.²¹⁸

h. Bitki Kurbanları

Antik dinlerde çeşitli bitkilerin güzel koku saçan kök, yaprak ve çiçekleri kurban takdimi olarak sunulabildiği gibi, ceviz, üzüm, zeytin ve tahıllar gibi yiyecek maddeleri de sunulabilirdi. Özellikle mahsulün bereketi için ilk mahsul Tanrı'ya adanmıştı. Nitekim Hz. Adem'in oğullarından biri sürüsünün ilk doğanını, diğeri de tarlasının ilk mahsulünü Tanrı'ya sunmuştu. İslam kurbanı koyun, keçi, sığır vs. gibi hayvanlarla sınırlandırırken, bitki ve diğer hayvanların takdimini kurban saymamış, onları sadaka vs. gibi kavramlarla ifade etmiştir.

²¹⁶ Muhammed Esad, Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir, s. 575.

²¹⁷ S. Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, XI İstanbul, 128.

²¹⁸ Erginer, 149 vd.

Eski Türk dininde bu çeşit kurbanlara *saçı, saçu, saçılga* veya *çaçılga* denirdi. Göçebe kavimlerde süt, kımız, yağ, çiftçi kavimlerde para saçısı unsuru olarak görülebilir²¹⁹. Göktürkler, kımız veya kısarak sütünü yere, ateşe, ocağa serperlerdi. Günümüzde geleneğin kalıntısı olarak, Anadolu'da evlenme törenlerinde görülen gelinin üzerine, buğday, şeker, para vs. serpilmesini görebiliriz.

1. Hayvan Kurbanları

Hayvan kurbanları bütün dinlerde görülür ve özellikle bugün Hindistan'da çok yaygındır. Tanrıça Kali'nin olağanüstü bir kana susamışlığına inanılır. Bayram günlerinde mabedin zeminini kesilen hayvanların kanları kaplar. Kan sıçratmak Yahudi mabet kültürünün önemli ayinlerindendi. Rahip parmağından çıkardığı kanı kutsal perdenin önünde yedi defa sıçratırdı. Yine kurbanın kanını 'tütsü mihrabının sütunlarına sürerdi. (Levililer, 4,6 vd.; 16,15 vd.) Kuzey Cermenlerde kurbanın kanı bir çukura veya kurban kazanına akıtılırdı. Ayrıca mihraba, putlar ve mabet duvarları üzerine kan sürülürdü.

Kanlı kurban burada ilahî gazabı teskin etmeye yarıyordu. Bunun altında yatan düşüncelerden biri de, kanın kutsal gücü ve kutsal nesneyi ihtiva ettiği, ruh cevheri ve kuvvetle kutsal nesneyi doldurduğudur. Bununla tehlikeli güçler bertaraf ediliyordu. Kan, Kudüs mabedindeki kült nesneleri ile birlikte, lanetlenmiş güçleri de kovmuş oluyordu. Yine burada kurban hayvanının insanlara vekâlet ettiği düşüncesi de vardı. Diğer bir kurban şekli de kulaktan, dilden, deriden veya bacadan kan akıtmaktır. Mesela Meksika'da mabet takdislerinde krallar kulaklarından kan çıkarırlardı. Kan dört yöne sıçratılırdı.

Eski Türklerde Hayvan kurbanına *tayılga* veya *hayılga* denirdi. En makbulü at kurbanı idi. Bunun dışında koyun, sığır, deve de kesilirdi. Asya'nın kuzey bölgelerinde atın yerini ren geyiği almıştı. Kuman ve Proto Bulgarlarda köpek de kurban edilebiliyordu. Doğu Türkistan'da *kümes hayvanları* da sunulurdu.²²⁰

j. İnsan Kurbanları

İnsan kurbanları, Antik dünyada çok yaygındı. Yunanlılar, Romalılar, Cermenler ve Keltlerde, aynı şekilde Aramiler, Fenikeliler, Meksikalılar ve Japonlarda bu adet vardı. Ancak insan kurbanı ile büyülmüş yamyamlık düşünceleri birbirinden ayrılır. Yamyamlıkta muayyen insanların (bilhassa düşman savaşçıların ve reislerinin, kadınların)

²¹⁹ Ahmet Gökbek, Türk Halk İnançlarında Din ve Din Anlayışı (Kurban Kültü Örneği), Cumhuriyetin 75. Yılı Münasebetiyle Dinler Tarihi Sempozyumu, 20-21 Kasım 1998, Konya, s.3.

²²⁰ A. Gökbek, Türk Halk İnançlarında, s. 5.

etleri yenir, çünkü onlarda mana gücünün varlığına inanılır. Bu sebeple kafatası avcılarının evlerinin kötü kuvvetlerden korunması için kafatası toplarlardı. İnsan kurbanı eski Meksika ve Peru'da çok yaygındı. Meksika'daki Büyük Mabel'in 1487 yılındaki takdisinde dört günde 20.000 ile 80.000 kişi (çeşitli kaynakların verdiği bilgilere göre) kurban edilmişti. Bu insan kurbanlarının gayesi, tabiata (güneşe ve bitkilere) güç kazandırmaktı. İnsan yaşlanan bir tabiat ilahının (güneş, nebatat cinleri) misalinde öldürülüyor, bu esnada çalışan kalp göğüsten koparılıyordu. Cermenlerin Ziu kültüründe, bahar bayramında tabiatın yeşermesini kuvvetlendirmek için insan kurban edilirdi. Aynı şekilde sonbaharda da (diri diri gömmek, yakmak veya suda boğmak suretiyle) insan kurbanları tekrar edilirdi. Binalar için sunulan kurbanlar da çok yaygındır. Japonya'da "hitobashira" ismi verilen kurbanlar vardı ki, buna göre insanlar kale veya köprü sütunları altına gömülürdü. Kenan'da (Megiddo, Gerer, Taanok'da) temel ve eşiklik altlarında cesetler bulunmuştur. Bina kurbanı Kelt ve Cermenlerde de yaygındı. Alman efsanelerinde insanların diri diri köprü altlarında bina edildikleri anlatılır. Hatta Ortaçağ'da çocukların kale, şehir surları ve köprü temellerine kondukları bilinmektedir. İnsan kurbanları "kefare kurbanları" olarak hizmet görüyorlardı. Özellikle ülkeyi saran kıtlık zamanlarında, bir Ulûhiyetin öfkesini, lanetini, kana susamışlığını dindirmek için, insan kurbanı sunuluyordu. Çünkü ilahî bir yasağın çiğnenmesinin Tanrı'nın öfkesine sebep olduğuna inanılıyordu.

Bazı kaynaklar, İskit, Göktürk, Kırgız, Kuman vs. gibi Türk kavimlerinde de insan kurbanının çok yaygın olduğunu haber verirler. Özellikle devlet büyüklerinin ölümünde hayvan kurbanları yanında, köle, cariye ve hizmetçi de kurban edilirdi.²²¹ Orta Asya kurganlarında yapılan arkeolojik kazılar da bu haberleri doğrulamaktadır.

k. Çocuk ve Kız Kurbanları

Kızın bekâreti, özellikle güç yoğunluğu olarak kabul ediliyordu. Burada büyümlü bir motifin de varlığı açıktır. Çocuk kurbanına bilhassa Kenan ilinde rastlanmaktadır. Taanek Kaya Mihrabı çocuk cesetleriyle çevrilmişti. Fenike ve Amonit ulûhiyetlerine de çocuk kurbanı sunulurdu. İsrail'de de *Moloh kültü* yaygındı. Kudüs yakınındaki *Ben Hinnom* vadisindeki Tofet kült yerinde çocuklar tanrıya kurban edilirdi. Bunun için çocuk kesilerek kurban edilir ve sonra Put üzerine kolları konarak bir ateş çukuruna atılırdı (Yeremiya 2,23; 19,5 vd.; Hes.23,37). Eski Amerika yerlilerinden İnkalalar, yaratıcı Tanrı Vira Koça için satın aldıkları fakir çocukları kurban ederler, etlerini yer, kanlarını içerlerdi.

²²¹ A.Gökbel, a.g.e., s. 6.

Bazen kurban kanıyla yağrılmış pasta ve kurabiyeler yedikleri de bilinmektedir.²²²

l. Harp Esirleri Kurbanı

Eski İsrail'de bütün ganimetler Yahova'ya aitti. Kıymetli eşyaların dokunulmadan imha edilmesi gerekir veya mabede konurdu. İnsanlar da serbest bırakılmayıp öldürülürdü. Rahip Samuel, Yahova'nın emirlerine uymadığı, Amelik kralı Agag'ı affettiği için Kral Saul'u gözden çıkardı, Agag'ı da eliyle kendisi parçalamıştı (I. Sam.15,33). Cermenlerde de harp esirlerinin öldürülmeleri kaide idi. Bunun için ya diri diri gömülür veya yakılarak kurban edilirdi. Kimberlerde kahineler harp esirlerini çiçeklerle süslerler, sonra madenî kazanların yanına getirirler ve başlarını kazana sarkıtarak esirlerin boyunlarını keserlerdi. Harp öncesi komutanlar, tanrılara düşmanlarının kanını vaad ederlerdi. Frank kralı Theudebert 539 da Po'ya girişinde Got kadın ve çocuklarını savaşın ilk kurbanları olarak sunmuştu. Eski Meksika'da harp esiri kazanabilmek için, göstermelik savaşlar tertip edilir ve savaşan kabileler kurbanlık harp esirleri kazanmış olurlardı.²²³

m. Kral Kurbanları

Milli felaket zamanlarında hükümdarın öldürülmesiyle veya intiharıyla milletin refahının garantileneceğine inanılırdı. Güney Hindistan, Habeşistan, İsveç ve Prusya gibi bazı ülkelerde Kral yılın iyi gitmesi için öldürülürdü. Bunun temelinde büyü bir inanç motifi yatıyordu. Milletin tüm gücünün Hükümdarın hayat gücünde yoğunlaştığı ve bunun daima dolu tutulması gerektiği tasavvuru vardı.

n. Ölüye Refakat Kurbanları

Ölümünden sonra hayatın devam ettiği inancından ortaya çıkmıştı. Bununla ölünün varlığının ve hayat saâdetinin garanti edileceğine inanılıyor, yiyecek, içecek kurbanları yanında refakatçi ve hizmetçi olarak insan kurban ediliyordu. Hindistan'da dulların yakılma âdeti bu ölüer kurbanının karakteristik bir şeklidir. Sadık dullar kocanın yakılacağı odun yığını üzerine kendisi yatıyordu. Kanuni yasaklara rağmen bu güne kadar hala bu adet ortadan kaldırılamamıştır. Halk polisin müdahalesine engel olmaktadır. Japonya'da önemli şahsiyetlerin defininde bir miktar kişi diri diri gömülürdü. Bunun yanında efendilerinin ölümünde gönüllü olarak kendilerini öldürenler de bulunurdu. 1912 da imparator Meyci'nin defin günü General Nogi karısıyla beraber intihar ederek İmparatora ölümünde de refakat etme

²²² Erginer, 80.

²²³ Heller, 212.

yolunu seçmişti. İbn Fadlan da, Seyahatnamesinde Slavlarda ölen kişiye refakat için kölelerinden, karılarından bazılarının kurban edildiğini anlatır.²²⁴ Kuzey Amerika yerlilerinden Pawneeler, Comancheler ölen savaşçının en iyi atlarını, silahlarını da birlikte gömerlerdi.²²⁵ Benzeri gelenek Eski Türklerde de vardı. Altay dağlarında yapılan Arkeolojik çalışmalarda, açılan kurganlarda hükümdar ve prenlerin atlarıyla, silahlarıyla, köleleriyle birlikte gömüldükleri görülmüştür.²²⁶ Kuzey Amerika yerlileri arasındaki yaygın bir inanca göre, köpek ruhunun çocuk ölümlere ruhlar âleminde yol gösterdiğine inanılır ve bunun için ölen çocukla birlikte öldürülen köpek de gömülürdü.²²⁷

Burada iki ana hareket kaynağı dikkat çeker: birincisi atların, köpeklerin kurbanında görüldüğü üzere, ölüye klavuzluk veya Sırat Köprüsü ve nehri geçmede yardımcıdır. İkincisi de, öte dünyada sürdürülen hayat inancına dayalı olarak şef ya da Kralın bu dünyadaki hayat biçimini öte tarafta da sürdürebilmek için yakınlarını birlikte götürmesidir.²²⁸

o. Vekalet Kurbanları

Antik dünyadaki insan kurbanları korkunç sarsıntılar yarattı. İnsan ve hayvanların kıymetli hayatlarının korkunç bir şekilde kaybolması insan düşüncesini sarstı. Fakat gizemli kurban ayinlerinden vazgeçmeye de cesaret edilemedi. Bunun yerine yedek kurban veya vekâlet kurbanı usulü bulundu. İnsanın yerini hayvan kurbanı aldı. Bu geçiş en güzel şekilde Hz. İbrahim'in oğlunu (İshak'ı veya İsmâil'i) kurbanı esnasında, ilk doğan oğul yerine bir koçun gönderildiği ve vekâleten koçun kurban edilmesi olayı ifade etmektedir. Benzeri haber politeist Yunan efsanesinde de vardır: Orchomenos'ta Athamus oğlu Phrixos kurban edilecekti; annesi oğul yerine bir koç gönderdi. Böylece Hermes, Phrixos'un yerine koçu kurban için Aea'ya götürdü.

Zamanla insan veya hayvan kurbanlarının yerine madensel kukla figürlerin, toprak veya başak saplarından yapılmış kukla figürlerin de geçtiği görülür. Nitekim Çin kurban kültüründe, gerçek insanların yerini kukla bebekler almıştı. Cermenlerin Sonbahar kurban ayinlerinde de *kukla adamlar* gömülmüş, yakılmış veya boğulmuşlardı. İnsan veya hayvan figürlerinin benzerlik büyüsü taşıdığı inancı zamanla daha da yaygınlaşmış, resim kurbanlarına kadar inmiştir. Hayvan veya insanların hasta uzuvlarının resimlerini bir ziyaret yerine asmakla, ilgili

²²⁴ Ramazan Şeşen, İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul 1975.

²²⁵ G.Erginer, Kurban, 73.

²²⁶ B.Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962, s. 57-78.

²²⁷ Erginer, 74.

²²⁸ Erginer, 75.

şahsın veya hayvanın o uzvunun iyileşeceğine inanılmıştır. Bu sebeple 10. Yüzyıldan itibaren Ortodoks ve Katolik ziyaret kiliselerinde her çeşitten insan organı resimlerine, âşıkların kalplerine, hayvan hastalığı salgınlarında, at, sığır, keçi vs. gibi hayvanların resimlerine rastlanır. Bir resmin bir kutsal ziyaret yerine asılması ile, tabiatüstü şifa gücünün hasta vücuda veya hasta organa geçeceğine inanılır. Tanrı resminin yanında bütün hastalıkların kaybolacağı tasavvur edilir.

Resim veya figürler yanında, yedek kurbanlar olarak pasta kurbanlarına da rastlanır. Değerli hayvanlar yerine, hayvan şeklinde pastadan yapılmış kurbanlar sunulur. Astarte ve Artemis kültüründe geyik şeklinde yapılmış pasta kurbanları sunulurdu. Noel ağacındaki at veya domuz, eski Cermen pasta kurbanının bir kalıntısıdır.²²⁹

Başka bir yedek kurban da, Artemis mabedinde görüldüğü üzere dindarların kılıçla boyunlarını yaralamalarıdır. Romalı kadınlar yanaklarını yırtarlar ve akan kanı Yeraltı Tanrıçasına gösterirlerdi. Yedek kurbanlardan bir değeri de parmak veya saç kurbanıdır. Saç gizemli bir gücün oturduğu yer, mekân olarak tasavvur edilir ve Tanrı'ya kurban edilirdi. (Hâkimler,16). 4. ve 5. Yüzyıllardan beri Hristiyan rahip, rahibe ve papazlarının Tonsur'u da saç kurbanına dayanmaktadır. Tonsurların da çeşitleri vardır: *Tonsura Petri* de bir miktar saç kafada bırakılır. *Tonsura Pauli* de, baş tamamen kazınır (Havariler Ta.21,24). *Tonsura Joannis veya Jacobi* de, başın ön kısmı, iki kulak arası sınır olmak üzere kazınır. Budist rahip ve rahibelerinin başlarını tamamen kazıtmaları ise kurban anlamı taşımaz. Bu tarikat cemaati üyelerinin tamamen eşitliğinin tasdikidir. Belirli saç modelleriyle kastların belirtilmesi reddedilmiş olur.²³⁰

Schimmel'e göre, İslâm dünyasında vekâlet kurbanının değişik bir türü, türbelere çiçek ve tatlı hediyesidir. Orada bulunan ziyaretçilere ikram edilir. Yine yeni doğan çocuğun 7. günü (akika kurbanı) saçlarının kesilerek ağırlığınca altın değerinde fakirlere sadaka dağıtılması; Hac'da ilk tavaftan sonra bir miktar saç kesilmesi yedek kurban sayılır.²³¹

ö. Cinsiyet veya Bekâret Kurbanları

Sünnet pek çok milletlerde yaygın adettir. Hinducermen, Moğol ve Ugrofinler'de kısmen her iki cinsiyet ekseriya çocukluklarında veya düğünden önce sünnet olurlar. Yahova'nın Hz. Musa'ya gelmesinde, Musa'nın hanımı Zipporâ oğlunun ön derisini Musa'nın hayatına kefarete olarak kestirmişti. (Çıkış,4,24 vd.). Bundan başka sünnet, gizemsel bir

²²⁹ Heller, 215.

²³⁰ Heiler, 215 vd.

²³¹ Schimmel, Die Zeichen., 136 vd.

verimlilik ibâdetidir. Erkek üreme gücünün ve kadın doğurma gücünün teminatına hizmet eder. İsrail Oğullarının Rahipler kitabının verdiği bilgiye göre sünnet, Hz. İbrahim ve Tanrı arasındaki bir *ahit işareti* olmuştur. (Tekvin, 17,10 vd.). Batılı Hristiyanlar sünnetin yerini vaftizin aldığı, sünnete gerek olmadığı şeklindeki yorumlamalara rağmen, Habeşli Hristiyanlar ve Suriye Nasturileri Yahudilerde olduğu gibi "sünnet" olmayı hâlâ devam ettirirler.

Sünnet İslam âleminde de yaygın bir gelenektir. Genelde dinsellik yönünden Hz. İbrahim'in Tanrı'yla yaptığı anlaşmaya bağlanmak olarak yorumlanırken, diğer yönden sağlık ve temizlik tedbiri olarak teşvik edilir. Folklorik açıdan çok önem verilir. Dinin tamamlanması şeklinde yorumlanır. Eğlence merasimleri düzenlenir. *Vekâlet Kurbanı* anlamına hiç yer verilmez. Mısır ve Sudan gibi ülkelerde kız çocukları da sünnet ettirilir. Ancak bu gizli yapılır, *erkeğin sünneti görevdir, kızınki şereftir* denir.²³²

Kastrasyon: Hadım etmek, Attis ve Kybele kültlerinde ve diğer kültlerde bulunur. Rahipler kendilerini hadım ederek erkeklik güçlerini ve tenasül kabiliyetlerini Ana Tanrıça'ya, verimlilik tanrıçasına teslim etmiş sayılırlar. Hadımlık, Hristiyanlarca İsa'nın gönüllü Bekârlığına örnek olarak kullanılır. (MT.19,12). Hristiyan büyüklerinden Origenes, İsa'nın sözünü kelime manasıyla anlayarak kendini hadım etmişti.

İslam bu davranışları putperest gelenekler olarak reddettiği gibi, olayı vücuda zarar verme ve kısmi intihar sayar. Tanrının verdiği organları korumama olarak değerlendirir. Ancak bazı kültürlerde cinsel hayattan uzak durmak ve kutsala teslim etmek anlamında bir tür kurban sayılır. Eski Hint dininde en yüksek davranış olarak değerlendirilir.

Bekâret Kurbanı: Genç kızların erkek ve dişi Ulûhiyetlerin temsilcileri olan rahiplere veya yabancılara Bekâretlerini teslimiyettir. Önceleri verimlilik büyüsünü sembolize ediyordu. Yayılma merkezi Anadolu ve Mezopotamya idi. Herodot'un haberine göre (I,19) Babilli her kız İhtar mabedinde Bekâretini kurban etmek zorunda idi.

Kutsal Fahişelik: İnsanlık tarihi kadar eski olan fahişelik mesleği yanında, mesleki mabet fahişeliği de vardı. Bu mabet kızları Babil'de *Kadıštu* (azize) veya *Harimtu* (dünya hayatına sırt dönenler) ünvanlarını taşırlardı. Kutsal fahişelik buradan Suriye'ye, Fenike'ye, Kenan İline, Anadolu'ya, Yunanistan'a, İran'a ve Güney Hindistan'a yayılmıştır. Afrodite mebat kızları *Hierodulan* ismini taşırdı. Kutsal fahişelik Yahova kültüne de (Tesniye, 23,18) girmiş ve Kudüs'deki Yahova mabedi bu sebeple *kedeşa* olarak vâsf edilmişti. Bu duruma

²³² Schimmel, Die Zeichen., 137.

peygamberler şiddetle karşı çıkmıştı. Kral Yozi'a'nın reformları arasında Kudüs Mabedi içindeki kutsal sayılan genelevin kapatılması da vardı. (2.Krallar 23,7). İsrail peygamberlerinin protestosu (Mich,1,7) Kedoşot (mabet) fahişeliğine karşı yüksek dinlerden gelen ilk tepkidir. Daha önceləri fahişelik verimlilik tanrıçalarına teslimiyet olarak yüceltiliyordu.²³³

p. Kurban Tepkiler

Kurbanın maddileştirilmesine karşı bazı tenkitler de ortaya çıkmıştır. Tanrının ete, yağa veya diğer şeylere ihtiyacı olmadığı savunulmuştur. Bunun yerine kutsal yazıları okumanın, tefekkürün ve diğer güzel davranışlarda bulunmanın kurban olabileceği yorumu yapılmıştır. Bhagavatgita nefse hâkimiyeti ve Yoga temrinlerini kurban olarak vasıflandırır. Buda bir Brahmanın kurban hakkındaki sorusuna şöyle cevap verir: *Her kurbanı musaade etmiyorum, her bir kurbanı da karşı çıkıyor değilim... ey Brahman öyle bir kurbanda bulun ki, bunda ne sığır, ne koyun, ne keçi, ne tavuk, ne domuz kesilsin, ne de sayısız yaratıklar öldürülsün; ben ancak ızdırapsız kurbanlara izin veriyorum; ey Brahman, daima vermek (sadaka) rahmeti bol bir kurbandır. Böyle ızdırapsız kurban vesilesi ile kutsal yola girilir.*²³⁴ İslamiyet ise kurbanı fakirleri, yoksulları karşılıksız besleme, yardım olarak kabul etmiş, kurbanın ne etinin ne de kanının Allah'a ulaşmayacağı, onun hiç bir şeye ihtiyacı olmadığı vurgulanmış, sosyal yönüne dikkatleri çekmiş, tüm politeist yorumları reddetmiştir.

6. Dinî Temsiller

Tiyatro oyunları da tabiatüstü varlıkların, cinlerin, ruhların iyilik dolu tesirlerini ortaya koyan, tefsir eden ibadet yöntemlerinden biridir. Bilhassa danslar yüksek varlıkların rollerini ifade ederler. Temsilde seyredilen şeyler oyun değil, yüksek gerçeklerdir. Bu temsiller kıraat ve dualarla açıklanır. Gayesi subjektif değil, objektiftir, ilahî rahmetin artması ve emniyetidir.

Phalluslu cinlerin verimlilik bayramlarındaki temsilleri, eski Meksika temsillerinin, Yunan-İtalyan tiyatrolarının çıkış noktaları olmuştur. Ayinsel temsiller tabiatın ölümü ve tekrar dirilmesini kuvvetlendirmek için, Orta Avrupa'da da yapılmış ve Ortaçağ dramalarının kaynağını teşkil etmiştir. Aynı şekilde Hint temsilleri de dinî ayinlerden ortaya çıkmıştır. Veda ayin metinleri merasimlerle tasvir edilmişlerdir. Daha sonraki devirlerde İndra, Vişnu ve Şiva

²³³ Heiler, 217.

²³⁴ Heiler, 220.

bayramlarında bunlarla ilgili efsaneler temsil edilmiş ve oynanmıştır. Vişnupurana'da Çoban Tanrısı'nın etrafında çoban kadınlarının nasıl toplandıkları ve Krişna'nın maceraları danslarla taklit edilir. Hint tiyatrolarının konularını tanrıların efsaneleri süslerler. Bugünkü dinî bayramlarda, kült meydanlarında halk tiyatroları olarak halen oynanmaktadır. Japonya'da mabet sahnelerinde, muhtevası mitolojiden alının Pandomineler ortaya konmaktadır. Bu arada oyuncular maske taşırlar.

Akdeniz çevresi dinlerindeki dini temsiller, Hıristiyan dinî kültlerinin de temelini teşkil eder. Babil ve Asur'da yeni yıl şenliklerinde dinî temsiller oynanırdı. Bu esnada ızdırap çeken Tanrı'nın ölümü ve tekrar canlanması temsil edilirdi. Tanrı Bel yeraltı dünyasının girişinde tutulur, sorguya çekilir, dövülür ve yaralanır; elbiseleri alınır; bir mağaraya hapsedilir. Zalimler öldürülür, şehir ayaklanır. Bel'in karısı Güneş'e ve Ay'a kocasının tutsak hayatını şikâyet eder. Etrafı arayarak mezarlığa gider. Sonunda Bel karanlık dağlarda hayata döndürülür. Bu arada yaratılış şarkıları söylenir. Diğer bir yeni yıl şenliğinde Marduk'un Tiamat ejderiyle yaptığı savaş temsil edilirdi.

Mısır'da Oziris efsanesi temsili olarak sahnelenir. Ancak onun öldürülme sahnesi oynanmaz, sadece düşünülürdü. Çünkü Mısırlılar Oziris'in ismini anmaktan dahi korkarlardı. Efsaneye göre, Oziris kardeşi Seth tarafından kılıçla öldürülmüş ve uzuvları parçalanarak etrafa saçılmıştı. Karısı İzis onu gözyaşlarıyla aramıştı. Nihayet Seth, Oziris'in oğlu Horus tarafından mağlup edilmişti. Oziris'in vücudu tekrar bulunmuş, parçaları birleştirilmiş ve yeniden hayata döndürülmüştü. Dünya yeniden düzene kavuşmuş, Horus yaşayanlara, Oziris de ölümlere hâkim olmuştu. Bu dini temsiller bize İsa'nın doğumu ve ölümü ile ilgili kilise temsillerini hatırlatmakta, çoğunun isim değiştirerek Hıristiyanlaştırıldığı kanaatini uyandırmaktadır.

Doğum, ölüm ve tekrar dirilme motifi Attis kültünde de kutlanır. 15 Mart'ta çocuk Attis'in Firigya da Sangarius sahiline konuşu ve Sibel (Kybele) tarafından tekrar bulunuşu temsil edilir. Bahar Ekinoks'unda bir çam fıstığı ağacı kesilerek rahipler tarafından mabede getirilir. Ağaç pamuklu kefenle bir ölü gibi sarılır. Bu Attis'in cenazesini temsil eder. Ertesi günlerde müminler oruç tutarlar ve ölen tanrı için yas tutarlar. Hadım rahipler kendilerini kırbaçlarlar, bıçaklarla vücutlarını yaralarlar, hatta o coşkunluk içinde bazı dindarlar merasimin coşkunluğuna kapılarak keskin bir taş yardımıyla kendilerini hadım ederlerdi. Sırlı takdis ayinlerinden sonra Kybele ile evlenecek, onunla birleşecek yeni Attisler sayılırlar. 25. Mart'ta Attis'in ölüm uykusundan uyanışı büyük sevinçle kutlanırdı. 27 Martta ise Kybele'nin gümüş bir putu çiçek

yağmurları altında Roma sokaklarında dolaştırılarak Almo deresine götürülür ve orada banyo yaptırılırdı.

Genç Hristiyanlık bu Sır dinleri atmosferinde gelişmiştir. Onların tesirleriyle, ölen İsa'nın ahir zamanda tekrar geleceğinin beklenilmesi, İsa'nın, ölümden dirilmesi vs. sahnelenmeye başlanmıştı. Komünyon ayinlerinde İsa'nın doğumu ve ölümünün, tekrar edilmesi temsili olarak şimdiki zamana getirilmekte ve sergilenmektedir. İslâm'da benzeri gelenek yalnız Şiilerde vardır. Kerbela fâciası *taziye* denen temsillerle canlandırılır. Seyirciler oyuna ortak olurlar. Sünni İslam ise bu oyunu prensip olarak doğru bulmaz.

7. Kutsalla Bütünleşme Ayinleri

İnsanların duydukları en derin hasret Ulûhiyetle birleşmek, kutsalla beraber olabilmektir. Bunun için kutsal ayinlerin başında komünyon ayinleri gelir.

a. Dokunmak, El Sürmek. İlahî gücün aktarılma şekillerinden biri de el sürmek veya el koymaktır. Antik mitolojiye göre; İzis el sürerek Horus'u uyandırmıştı. Enlil, tufandan kurtulan insan çiftini el sürerek takdis etmişti. Sır dinlerine girişte de el sürme ayini yapılırdı. Yahudilikte el koyma özellikle zikredilir. Makam teslimiyetlerinde, kurban hayvanlarının takdisinde (Levililer, 3,13), haham tayinlerinde el sürülür. Ruhanî makamların el koyma zinciri Hz. Musa'dan Hahamlara kadar uzanır. Hz. İsa ve havarileri hastalarına el sürmekle (Mk.5,23; 6,2,8,23 vd. Luk.13,13; Havariler Tar. 28,8), tedavide bulunurlardı. Petrus ve Yohanna Samarya'da el sürerek kutsal ruhu vaftizliler üzerine aktarmıştı (Havariler Ta. 8,17). Maneviyat taşıyıcıları, güçlerini ve yetkilerini makam sahiplerine el sürerek aktarırlardı.²³⁵ Çeşitli dini makamlara yetkili kılmada da "el sürme" veya "el verme" deyimleri kullanılır. Ayrıca bugün Anadolu'da "ocak" denen el almış kişilerin bazı hastaları tedavi edebildiklerine inanılmaktadır.

Ulûhiyetle birleşmenin en basit şekli, tanrısal suretlere dokunmakla olur. Bu kutsal nesneler, bir fetiş, bir masa, reliquien, insan veya putlar olabilir. Ziyaretçi, kutsal nesneyi, özellikle putların el ve dizlerini okşar, öper. Kutsal nesne ile olan bu temas bugün Hindular'da ve Hristiyanlarda görülür. Gaye, kutsal nesnenin dışına sızan bereketin, elektriksel akımının kendi vücuduna, kendi ruhuna geçmesini sağlamaktır. Müslümanlar arasında bu gelenek evliya mezarlarına, sandukalarına, türbe eşikliklerine dokunmada görülür. Tarikat liderleri de ziyaretçilerin başlarına elini sürerek, bereketin onlara geçmesini

²³⁵ Heiler, 238.

sağlar. Ziyaretçi kadınsa bu işlem, şeyhin esasına dokunma veya su dolu tasın içine elini batırma suretiyle olur. Elin doğrudan doğruya temasına izin verilmez.²³⁶

Gücün veya bereketin aktarımı, uğursuzluğun kendi üzerine alınması ise, kişinin hastaya elini sürmesi ve sonra da kendi başı etrafında dâiresel döndürmesiyle veya bedenini hastaya sürmesiyle olur. Böylece kişi hastaya bereket gücünü verirken, onun hastalığını ve kaderini kendi üzerine almış sayılır. Bu işlem Anadolu'da *gadasını* (kazasını, belasını) *almak* deyimiyle ifade edilir.

b. Öpmek. Bilhassa kutsal nesnelerin öpülmesi âdeti çok yaygındır. Öpmek, antik dinlerde nefes ve salya yoluyla "ruh cevherinin değişimi"dir. Çeşitli dinlerde kutsal taşlar, amuletler, ağaçlar, toprak, masa, mabet eşiği, mihrap ve putlar, hayvan suretleri öpülür. Eski Ahit dilinde Baal'in öpülmesiyle, önünde hürmetle diz çökülmesi aynı manaya geliyordu (1.Krallar 19,18). Mesela Mısır'da tanrıya eşit sayılan hükümdarın ayağının öpülmesi sevilen bir adetti. Bazı tanrı ve aziz resimleri çok öpülmekten aşınmıştır. Müslümanlar da Kâbe'deki *haceru'l-esved* denen karataşı, Yahudiler Tevrat sayfalarını taşıyan teneke kutuyu (*mezuzot*), Doğu Hristiyanları ikonaları öperler. Batı'da İncil, kadeh ve kutsal eşyalar öpülür. Yine bazı günler İsa'nın çarmıhtaki yara resimleri, aziz heykellerinin ayakları, yağ takdisinde de yağ kabı öpülür. Rahiplerin eli, piskoposların yüzüğü ve Papanın ayakkabısındaki haç da öpülmektedir.

Kutsal eşyaların öpülmesindeki mânâ iki kişinin birbirini öpmesinde de vardır. Rahip Samuel, kral takdisinde Saul'u (1.Sam.10,1) öpmüştü ve bu münasebetle ona kendindeki manevî gücü aktarmıştı. Bu ruhların birbirine karışması anlamını da taşır. Buse, Hristiyan ayinlerinde ve mistiğinde çok yaygındır. Öpmenin yerine geçen bir davranış el öpmedir. Bilhassa antik dünyada çok yaygın idi. Güneşe ve yıldızlara tapmada putlar, mihraplar, taşlar ve korular öpülürdü. Yine aziz suretlerinin de eli öpülürdü.

İslam dünyasında bereket aktarmanın diğer bir yolu, yaşlıların ayak, diz veya ellerini öpmektir. Daha çok tarikat şeyhlerinin türbelerine girerken veya mezarlarına yaklaşırken eşikliğinin veya duvarlarının öpüldüğü gibi, Kâbedeki Kara Taş'ın öpülmesi yaygındır. Bazen Kur'an ve Kur'an sayfalarının bereketinden yararlanmak isteyen kişiler de kitabı, sahifeyi öperler. Çünkü o, ilâhî sözün bereketiyle, manevî gücüyle dolu sayılır.

c. Kutsamak. Takdis işlemleri kutsal su ile yıkamak veya kan sürmek, tükürük sürmek ve yağ sürmek ile olur. Takdis işlemleri, cinleri uzaklaştırdığı gibi, manevî güç aktarma rolü de oynar. Kenan'da taşların yağlanarak takdisi yaygındı. Yahudi şeriatı kurban mihrabının, ayin aletlerinin yağlanması emreder. Bugün Hindistan'da hasta tedavisinde yağlama, çok kullanılan bir yöntemdir. Eski Mezopotamya'da rahiplik makamlarına yağla takdis edilerek gelinirdi. Rahipler gibi Yahudi hükümdarları da yağ ile takdis edilirdi.

d. Dans. İlahî kuvvetle dolma yöntemlerinden biri de dandır. Dans bütün dinler tarihinde büyük mânâ taşır. Kurban yanında en önemli kült işlemidir. İlkel kabilelerde bu daha da önemlidir. Dansın ilk manası büyümlü bir hareket oluşudur. Dans, önce müdafaa büyümlü olarak, hastalıkları ve ölümü, açlığı, kıtlığı, fırtınayı, selleri, volkan patlamalarını, güneş ve ay tutulmalarını bertaraf etmek için, tanrıları hoşnut etmek, öfkelerini sakinleştirmek hizmetini görür. İnsan, dansın tabiatüstü gücüne sarılır. Evveliyatta düğün dansları damat ve gelini tehdit eden cinlerin uzaklaştırılmasına yönelikti. Ölüm dansları da aynı mânâdadır. Eski Hindistan'da ölü yakma ateşi etrafında dans edilirdi; Buda'nın defininde de dans edilmişti. Mevlananın ölüm günü (Şebi Aruz) kutlamalarında dansla kutlanır. Mevlana'nın ölüm günü kutlamaları da (Şeb-i Aruz) dansla yapılır. Dans benzerlik büyümlü hizmetini de görür. İstenilen gaye (av, hasat, zafer, yağmur v.s.) dans hareketleri ile temsili anlatılır.

Dansın büyümlü anlamı yanında dinî mânâsı da vardır. Dans ve oyun Ulûhiyetlerin şerefine yapılır veya özellikle Mısır ve Yunanistan'da görüldüğü üzere ibâdetin bir parçasıdır. Hindistan'da mabet dansı (natya) haccın ana unsurlarından biridir. Eski Ahitte dans bir şükür ve dostluk ifadesidir. Bilhassa hasat ve zafer şenliklerinde (mesela Çıkış,15,20; 1.Sam.18,6) yapılırdı. *Tabutus-Sekine*'nin getirilişinde *Davud bütün ihtişamıyla Yahve önünde dans etti* (2.Sam.6,14). Eski Ahid'teki şenlik için kullanılan kelime olan (*hag*) kült dansı manasına gelir.

Dansın en önemli mânâsı, kişiyi istiğrak haline getirmesidir. Dans eden kimse vücudun ağırlık gücünü yener ve ruhlar gibi dolaşma kabiliyetine sahip olur. Mistik uçuşla ruhlar dünyasına çıkar. Dans hipnotize eder, ruhlandırır, kutsallaştırır. İstiğrak halindeki danslar bilhassa Kızılderililerde ve pek çok ilkel milletlerde yaygındır. Hupa Kızılderililerinde Şaman olmak isteyen kimse, her gece terler içinde kalıncaya kadar aylarca dans eder ve sonunda dans yöntemiyle istiğrak yeteneği kazanır. İsrail peygamberlerinde de dans, istiğraka ulaşma (1. Sam.19,18 vd) vasıtası idi. Yunan ve Doğu Gnostisizminde, Dionysos, Artemis ve Attis kültüründe, Maniheizm ve Sabiilerde dans vardı. Hatta

Fenikelilerin *Baal Makod* isimli dans Ulûhiyetleri vardı. Hintlilerin verimlilik ve imha tanrısı Şiva genelde dans eder vaziyette tasvir edilir ve *nata-raja* (dans eden kral) ünvanını taşır. Hristiyanlığın ilk devirlerinde de şehitlerin şerefine dans edilirdi. Habeşistan kilisesinde papazların dansı zamanımıza kadar gelmiştir. Ortodoks kilisesindeki nikâh merasimlerinde gelin ve damadın papazla birlikte mihrap ve aziz resimleri etrafında dans eder şekilde dolaşmaları, nikah ayininden sayılır.

İstiğrak dansları Müslümanları da etkilemiş, Mevlevî ve Kadirî ayinlerinin bir parçası olmuştur. Yahudilerin Hasidizm tarikatında dans (*rikkida*) sevinç ifadesidir ve Tanrı ile beraber olmak gayesine yönelik bir davranıştır.

e. Tanrı ile Cinsel Birleşme: Cinsel fiilde gizemli bir sonsuzluk gücü tasavvur edilir. O tabiatı verimli, hayatı sürekli kılar. Vedalar kültündeki aygır kurbanında öldürülen hayvanın yanında, kraliçenin yatma merasimi yapılır. Bazı halk kültürlerindeki cinsel ayinlere günümüzde dahi rastlarız. Verimliliği artırmak için genç kızlar tarlalarda veya şehrin sokaklarında çıplak dolaştırılır. Almanya ve Brezilya Faşink eğlencelerinin kökünde bu kutsal ve büyülü ayin geleneği bulunmaktadır.

Gizemli verimlilik ayinlerinde, mahsulü artırma yanında, Ulûhiyetle cinsel birleşme gayesi de vardır. Bunu vazife edinen rahip ve rahibeler, mabet kızları, gurular (kutsal öğretmenler) görevlerini ziyaretçi yabancılar vasıtasıyla yerine getirirler. Hintlilerin Tantra ve Ağama metinlerine göre mabet kadını ezeli ana tanrıça Şakti ve Durga'nın vekilidir. Bu dini teslimiyette kast kaidelerine riayet edilmez. Şri-Cakra ayinlerinde tanrıçaları bütün sosyal tabakaların kadınları (Brahmana kadınları, rahipler, aynı şekilde dansözler, çamaşırcılar, Şudra kızları, çoban ve bahçıvan kızları) temsil ederler. Gizemli çevrelerde kadın ve erkekler beraber, çıplak ve mücevherler takınmış olarak otururlar. Büyülü sözlerle takdis edildikten sonra cinsel ilişkide bulunurlar. Bazı Tantra metinlerine göre, erkekler yalnız kendi nikâhlı karılarıyla bu ayine katılabilirler. Bu mukaddes birleşme Hinduizm'den Tantra Budizm'ine, bilhassa Vajrayana mezhebine geçmiştir. *Samata* Ulûhiyett ve ruhun birliğini tanımak mânâsına gelir; bütün erkekler Buda, bütün kadınlar *Prajna* (tanıma, bilme) sayılır. İstiğrak halindeki kadın *vidya* (bilmek), erkek cinsel organı *vajra* (elmas), kadınınkı *padma* (lotos), tohum *bodhi-citta* (aydınlanm'a fikri) kabul edilir. Budâ'nın trikaya'sı (üç misli vücudu) yanında bir de *mahasukha-kaya*'sı (büyük zevk vücudu) vardır. *Bir kadınla birleşme sonsuz külli vahdetin çokluğunda metafizik rahmetin şuuruna ulaşmaktır. Kadın güzel olmalıdır. 12-16 yaşında olmalıdır*, denir. Sadhuka'nın mudra ile

evlenmesi Hevajra-seka-praktiya da tasvir edilir. Giriş ayını mandaladaki Ulûhiyette çiçek serpmekle başlar, mandala takdis suyunu serpme ve taca, elmasa ve çanlara dokunmakla olur. Bundan sonra *gizemli kutsamalar* yapılır. Üstat karısıyla beraber bir perdenin arkasına çekilir, onu elmasıyla takdis eder ve cinsi ilişkide bulunmakla aydınlanma fikrini öğrencilerine aktarır. Öğrencilerine vidya'yı (kadını) verir ve ona tapmasını ve onunla cinsi ilişkide bulunmasını emreder. Ayin metni, bu kutsal işlemlerin kötüye kullanılmasına, zahiri cinsî zevkler için kullanılmasına karşı okuyucuyu uyarır.²³⁷

Bu konuya Phibionit'lerin gnostik sperma kültü de dâhildir. Birbirleriyle karıştıktan sonra spermalarını boşaltarak komünyon olarak yerler. Bu ayin, ana-tanrıça kültüne bağlı olarak yapılır.

Genel anlamdaki fahişelik gibi, mabet fahişeliğinde de kızlar evlilik dışı olarak soyunmakta; verimlilik, hayat ve aşk tanrıçalarıyla *unio mistica* (manevi birlik) ortaya koymaktadır. Bu cinsi bir zevk sayılmaz; burada mümkün olduğu kadar duyular yardımıyla Ulûhiyetle bütünleşme arzusu tezahür etmektedir. Kendini teslim isteğinde, kozmik Eros'a, yaratılış zevkine nüfuz etme arzusu vardır.²³⁸

Bazı Sır Dini ayinlerinde bir gelin yatağı kurulur ve üzerinde *Myste visioner* Ulûhiyetle birleşir. Günümüzde Benedikt rahibelerinin manastırlarında, rahibelik takdisinden sonra (kızlık takdisi damat İsa ile nikâhtır) çiçeklerle süslü bir gelin yatağı düzenlenir. Gelin baş yastığında haç bulunur ve yeni nikâhlanan kızın düğün gecesi cemaatla kutlanır.²³⁹

İslâm'da şeriata ağırlık veren ilâhiyatçılar aşk ve cinselliğe yönelik deyimleri İslâm'ın yapısı için tehlikeli bulmuşlar; *sevgiyi* adalet ve hikmet sevgisi olarak anlamışlar; görme ve dokunma ile ulaşılamayan "vahdaniyetle" de bir olunamayacağını, bunun kişiyi aldatma olduğunu ifade etmişlerdir. Mu'tasavvıflar ise, *mecazi aşk* vasıtasıyla *hakiki aşka* sevgiye ulaşılabilceğini savunmuşlardır. Cinsel sevgi ve sembollerin kullanılmasında mahzur görmemişlerdir. Tanrı ile bu dünyada birliğe ulaşmayı arayanlar da, ruhun düğününün ölümle olacağını ve nihayet ölümle Tanrı ile beraber olunabileceği bilincinde olmuşlardır.²⁴⁰

Bazıları Ulûhiyetle birleşmeyi, bir sahanın içine yazılan besmele, esmâu'l-hüsna ve diğer Kur'an sözlerini hastanın su ile yıkayarak içmesi gibi, merasimlere bağlamışlardır.²⁴¹

²³⁷ Heiler, 243 vd.

²³⁸ Heiler, 244.

²³⁹ Heiler, 245.

²⁴⁰ Schimmel, Die Zeichen., 145.

²⁴¹ A.g.e., 145.

8. Cevher Birliği

Sevgi birliğinin başka bir tezahürü, cevher birliğini sağlama merasimidir. İlahi cevher sayılan nesneyi kendi bünyesine almaktır. Beden kutsal yiyecekleri ve kutsal içkileri vücuduna alarak tanrılaşmış olur. Bu tasavvur ışığında bazı Hristiyan mezhepleri de tanrısal cevher saydıkları komünyon ekmek ve şarabıyla kendilerinin tanrılaştığına inanır ve kendilerinden *tanrının çocukları* olarak bahsederler.

Cevheri (substantiel) birleşmenin en ilkel şekli kurban ziyafeti ve sarhoşluk veren içkidir. Kült ziyafeti Ulûhiyetle bir olmaya yöneliktir. Bu türlü kurban ziyafetleri totemik sır dinlerinde mevcuttur. Klan'nın üyesi sayılan Totem hayvanı kurban edilerek kutsal bir ziyafetle yenir. Böylece insan ilahî varlık saydığı ziyafet yemeğini vücuduna almış, tanrısal cevherle bütünleşmiş olur. İlkel ve Antik kültürlerde kurban hayvanları yalnız Ulûhiyette bir hediye değil, aynı zamanda kendisi Ulûhiyettin bir cüzüdü, kısmî tanrıdır ve ilahi kuvvetle doludur. Bunun için kurbanla ilgili pek çok ayinler yapılır. Kurban heyecanı ile tanrının kendisi yenir. Ayinin sıkı kaideleri vardır: Kurbandan hiç bir parça dışarı çıkarılamaz ve bir başka yere götürülemez, ondan hiç bir parça tekrar kutsal dış dünyaya geri götürülemez. Kurban bulunduğu yerde yenmeli veya yakılmalıdır. Mesela, Dionysos kültüründeki teke böyle bir kutsal kurbandır. Rahibeler hayvanı parçalar, etrafında dans eder ve çiğ çiğ etini yerler, böylece ilahi gücü kendilerine almış olduklarına inanırlar. Daha önce görülmeyen uhuhüyetin kurban sofrasında yerini alması için de dua edildiği olur. Kurban, insan ve tanrının birlikte yiyeceği olur.

Kurban hayvanı sembolik olarak kurban pastasında da yaşar, bu özellikle Cermenlerde görülür. Ayin ekmeği veya pastası kurban hayvanının yerine geçer. Rahibin takdisi sayesinde Ulûhiyett gücünün, (günahları kovan, rahmet getiren gizli gücün) pastaya veya hayvana nüfuz ettiğine ve onu yiyenlere taşıdığına inanılır. Bu kurban pastalarının izlerine bugün dahi bazı dinlerde rastlamak mümkündür.

a. Kutsal İçki

Kutsal kurban yiyeceği yanında, içinde ulûhiyet cevherinin bulunduğu inanılan kutsal içki de bulunur. Dans, sarhoş edici duman veya uyuşturucu kişiyi istiğraka götürür. Kişi ulûhiyetleştiğine, ölümsüzleştiğine inanır. Seminoller koyu çay içerek istiğraka gelirler. Eski Meksika'da Ateş Tanrısı şenliğinde bütün halk, çocuklar da dâhil

pulke (bir nevi sarhoş edici içki) içerlerdi. Hindu Cermenlerde bal içkisi çok yaygındı. Zaten cennette de bal ve süt ırmakları vardır. Eski Hindistan'da ve İran'da *Soma-Haoma*, Soma bitkisinden yapılıyordu. Tanrılar içkisi olarak kabul edilir, insanlara ölümsüzlük bahsettiğine inanılırdı.²⁴² Sarhoşluk veren içkiler İslam'da haram sayılmakla birlikte, içki sembolü tasavvufi şiirlerde sık sık kullanılır. Şarap sevgi, sarhoşluk Tanrı ile beraber olma, onda kendini kaybetme şeklinde ifadesini bulmuştur.

b. Kutsal Yemek

İçki ve yiyecekler Helenistik Sır dinlerinde önemli bir mevkiye sahiptir. Atargatislerde kutsal balık, sırlı tanrısız yemek olarak hizmet ediyordu. Balıklar mabet yakınındaki bir gölden tutuluyor ve kutsal ziyafetle, bizzat ulûhiyetin eti olarak yeniyordu. Daha sonra balık, İsa vücudunun da sembolü olmuştur. Mitra kültüründe, ekmek ve su ile yapılan komünyon ayini vardı. Komünyon malzemesine bal ve şarap da karıştırılırdı. Hristiyanlıktaki komünyon ayini arkasında bu Sır dinleri komünyon ayinlerinin bulunduğu şüphesizdir. En azından İsa'nın son akşam yemeğinin yorumu Sır dinlerine dayanır. Burada ekmek bizzat İsa'nın hali hazırda eti, şarap kanı sayılır, tanrısız vücudun komünyona katılanlar tarafından yenildiğine, vücutlarına alındığına inanılır.

İslâm'da türbe ve dergâhlarda pişen yemeklerin dualı ve bereketli olduğuna inanılır. Ziyaretçiler onlardan yemekle türbenin, dergâhın bereketine hissedar olacaklarını düşünürler. Hatta evlerine götürecekleri bir parça yemekle, rahmet ve bereket gücünü âilelerine taşıdıklarına inanırlar Yiyeceklerinin manen artacağına inanırlar.

c. Kutsal Anlaşma

Birlik şekillerinin sonuncusu, insan ve tanrı arasındaki ahittir. Tanrı Yahova İsrail Oğullarına idare, himaye, zafer ve fetih vaad eder. Halk da ona ve şeriatına karşı itaatkâr olacağına ve kendisini tazim edeceğine söz verir. Görevlendirme, kan sıçratma ve komünyonla tasdik edilir. *Musa kanı aldı, ve kavmin üzerine serpip dedi: İşte bütün bu sözler hakkında Rabbin sizinle Ahdinin kanıdır* (Çıkış 24,8). Rahiplik ve krallık ahde sadakat üzerine kurulmuştu. Bu Ahit peygamberlerce de tasdik edilmişti. Rahipler Tarihi (Tekvin,17) sünnete Ahit alameti olarak bakar. Zwingli'ye göre, çocukların vaftizi bir "ahit"ti.²⁴³

İslam'a göre de (Araf,172) Allah henüz insan soyunu yaratmadan önce, ruhlar âleminde: *Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Dedi. Onlar da:*

²⁴² Heiler, 249.

²⁴³ Heiler, 265.

Evet Rabbimizsin, şahit olduk dediler. Böylece insanlar onun mutlak hâkimiyetini henüz dünyaya gelmeden önce ezelde tanımış oldular. Bu insan ve Tanrı arasında yapılan ilk anlaşma (ahid) idi. Şimdi Tanrı insanların verdikleri sözlerini, yaptıkları ahitlerini tutup-tutmadıklarını sınamaktadır.

9. Rûku ve Secde

Dünyevî bir hükümdarın önünde ona saygı merasiminde bulunulduğu gibi, Tanrı'ya da önünde eğilme, yere kapanma hareketleriyle fiili saygı merasiminde bulunulur. İslam da bunun için *namaz, salât* deyimi kullanılmıştır. Kelime anlamı her ne kadar "dua" ise de serbest duadan merasimli ve formel özelliğiyle ayrılır. Bu duaya iştirak edecek kişiler, "abdest" tabir edilen bir temizlik merasimiyle hazırlanırlar. Namaz esnasında da formüle edilmiş, Kur'an ayetleri ve yine peygamberin öğrettiği özel duaları okurlar. İslam'ın en önemli, merkezî ibâdeti sayılır. Kişi kendini ibadet esnasında Tanrı'nın huzurunda hisseder. Bu sebeple *namaz müminin miracıdır* deyimi kullanılır.

10. Hac, Kutsal Yerleri Ziyaret

Kutsal bilinen açık ve kapalı alanların ziyareti bütün dinlerde vardır. İnananlar kutsal saydıkları ay ve günlerde o yerleri ziyaret eder, dua ederler. Buralar Tanrıya vakfedilmiş mabetler olabileceği gibi kutsal kişilerin gezip dolaştığı, yaşadığı açık alanlar, bölgeler de olabilir veya çoğu kez karşılaştığı gibi aziz ve evliya mezar ve türbeleri de olabilir. Ziyaret esnasında, *Kâbe*'de ve Budist *Pagodelerinde* olduğu gibi kutsal binanın etrafında dualarla dolaşılır. *Safa* ve *Merve* arasındaki koşuşturma, *Arafat*'daki gibi açık alanı ziyaret ve dinlenme, *Mina*'daki gibi kötülüğün temsilcisi şeytana sembolik taş atma veya buna benzer davranışlarda bulunulur. Antik dinlerde ve Hindistan'da ziyaret yerlerinde çoğu kez dualarla istihare uykularına yatılır ve rüyada Tanrı veya azizlerle bağ kurularak, arzu edilen veya merak edilen konu hakkında bilgi edinilmeye çalışılır.

Hristiyanlar Hz. İsa, Meryem ve Havarlerin yaşadıkları bölgeleri ve onlarla ilişkili tarihi kalıntıları ziyaret ederler.

11. Ahlakî Davranışlar

Dinler mensuplarından tanrının hoşnut olacağına inandıkları bazı kült davranışları bekledikleri gibi, sosyal ve tabii çevreye zarar vermeyecek, toplumsal barışı ve güzelliği koruyacak davranışlar da beklerler. Bu davranışlar toplumun bu dünyadaki mutluluğu kadar, fertlerin mutluluğunu ölüm ötesine taşıyacak davranışlardır. Ahlakî davranışlar da diyebileceğimiz bu hareketler tüm evrensel dinlerin ortak yönünü teşkil eder. Olumlu olanları övülüp teşvik edilirken, olumsuz olanları yasaklanmıştır. Fakirlere, hastalara düşkünlere maddî ve manevî yardım, anneye babaya, atalara saygı vs. gibi olumlulara ahiret mükâfatı vaad edilirken, çalmak, yalan söylemek, yaralamak, öldürmek vs. gibi olumsuzluklar için dünya ve ahiret cezaları ile karşılaşacakları haber verilmiştir.

Bunlar İslam'da, ahde vefa, adalet, ihsan, iktisat, kanaat, şükür, sevgi-saygı, şefkat, tevazu, sabır, bitki ve hayvanlara merhamet, azim vs. güzel, ahlakî davranışlar, zina, katil, hırsızlık, giybet, yalancılık, kumar, içki, başkalarının malına göz dikme vs. günah ve ahiret cezasını gerektirecek davranışlardan sayılmıştır. Hz.İsa vermek, almaktan daha büyük mutluluktur buyurmuş (Elçilerin İşleri XX,35) ve fakirlere, hastalara yardımı teşvik etmiştir. *Tanrı herkese yaptıklarının karşılığını verecektir. Durmadan iyilik ederek yücelik, saygınlık ve ölümsüzlüğü arayanlara sonsuz yaşamı verecektir. Ama bencil olanların, gerçeğe uymayıp haksızlığın peşinden gidenlerin üzerine gazap ve öfke yağdıracak.* (Roma. Mek. II,6-8). Yine *Sevginiz ikiyüzlü olmasın. Kötülükten tiksini, iyiliğe bağlanın. Birbirinizi kardeşlik sevgisiyle, şefkatle sevin. Birbirinize saygı göstermekte yarışın. Gayretiniz eksilmesin. Ruhta ateşli olun. Rabbe kulluk edin. Ümitle sevinin. Sıkıntıya dayanın. Kendinizi duaya verin. İhtiyaç içinde olan kutsallara yardım edin. Kendinizi konukseverliğe verin. Size zulmedenler için iyilik dileyin. İyilik dileyin, lanet etmeyin. Sevinenlerle sevinin, ağlayanlarla ağlayın. Birbirinizle aynı düşüncede olun. Böbürlenmeyin, tersine, hor görülenlerle arkadaşlık edin. Bilgiçlik taslamayın. Hiç kimseye kötülüğe karşı kötülük etmeyin. Herkesin gözünde iyi olanı yapmaya dikkat edin.* (Romalılar XII,9-18). Yine, *Zina etme, adam öldürme, hırsızlık yapma, başkasının malına göz dikme... Komşunu kendin gibi sev... Çılgınca eğlencelere ve sarhoşluğa, cinsel ahlaksızlığa ve sefahata, çekişmeye ve kıskançlığa kapılmayalım...* (Romalılar XIII,9-13). Yine... *Ahlaksız, aç gözlü, putperest, sövücü, ayyaş, ya da soyguncu kimselerle arkadaşlık etmeyin...* (Korintlilere, V,11); *Aranızda cinsel ahlaksızlık, hiçbir pislik ya da açgözlülük anılmasın bile. ... Aranızda açık saçıklık, budalaca konuşmalar, bayağı şakalar da olmasın!* (Efesliler V,3-4).

Benzeri ahlakî emirler ve yasaklar Hint dinleri için de geçerlidir. Ortak "karma" inanışlarına göre yapılan her negatif davranış, kötü karma birikimine sebep olup, hidayeti engellerken, her iyi, güzel davranış iyi karmaya, hidayete yol açmaktadır. Caynizm'in hidayet yolundaki beş yasak: *öldürmemek, çalmamak, yalan söylememek, iffetsiz yaşamamak ve hırsla fazla mal sahibi olmamaya gayret etmektir*. Bunları yapabilmek için güçlüklerle sabır, nefsi arzuların öldürülmesi eğitim ve tefekkür yöntemleri tavsiye edilir. Budizm'in hidayete yönelik prensiplerinden dördüncüsü, sekiz kutsal yoldur. Bunlar: Doğru inanç, doğru düşünmek, doğru konuşmak, doğru fiiliyatta bulunmak, işlerinde doğru olmak, niyetlerinde dürüst olmak, düşünce ve tefekkürde doğruluk üzerine olmaktır ki, genel ahlak değerlerinin bir başka ifade şeklidir.

VI. BÖLÜM

KUTSAL SÖZLER

Litaratür: K.Goldammer, Die Formenwelt des Religiösen, Stuttgart 1960, 236-249: 267-361. F. Heiler, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 196,267-320.

Mekân ve zamanın Tanrı'nın işaretleri olduğu gibi, sözler de Tanrı'nın işaretlerinden, âyetlerindendir. Kutsal ile yapılan iletişimdir. Burada dil vasıta olarak devreye girmekte ve muhtevayı daha çok düşünce teşkil etmektedir. Söz, Tanrıyla ilişkisine göre kutsallık kazanmaktadır. İştme ve görme yoluyla insana tesir etmektedir. Dinî tecrübeyi zaman ve Mekân dışında insanlar arasında yaymaktadır. İnsanları birbirine bağlamaktadır.

Söz ve dil ile dindar insan Tanrı'yla monoloğunu veya diyalogunu sürdürür. Görünen veya görünmeyen konuşma arkadaşını arar. Ümitsizlik ve yalnızlık zamanlarında dahi, Tanrı ile ilişki kurar. İslâm'a göre ezeli anlaşma sözle başlar. Nitekim Tanrı ezelde henüz insanlığa bedensel suret vermeden önce, *Ben sizin Rabbiniz değil miyim?* (sorusunu yönetmişti), Onlar da cevaben: *Elbette! Buna tanıklık ederiz* ('Araf,172) demişlerdi. Böylece ilk söz Tanrı'dan insanlara hitapla gelmişti. Söz İslâm'ın da merkezini teşkil eder. Genelde o, Tanrı'nın gönderdiği bir elçi vasıtasıyla tebliğ edilir ve genelde günlük hayatta kullanılan seslerdir. Ancak kutsal karakterinden dolayı, kıraat edilerek dikkatleri üzerine çeker.

1. İlk Sesler ve İsimler

Muhtemelen tarihin başlangıcında insanın ağzından çıkan ilk ses kutsal söz olmalı. Çok eski çağlardan beri kutsal söz ve heceler günümüze kadar rivayet edilegelmiştir. Yeni zamanlarda tanıdığımız Tabiat Halkları arasında kutsal sözler az değildir. Eskilerde kullanılmış bir sözün karakterini ve görüşünü ihtiva eden ses ve hece teşekkülleri midir, yoksa bir zamanların anlamlı hasara uğramış kalıntıları mıdır, sorularına cevap verebilmek güçtür. Acaba kutsal söz evliyattaki iletişim ve anlaşma özelliğine mi sahiptir, yoksa sözün tecridinde bağımsız, kendine has bir şey anlamına mı gelmektedir? Saf, ilkel, tabiat sesleri midir, bilemiyoruz. Bazen sözün büyüğü bir tesiri düşünülmüş, bazen bir deneme düşüncesi gerçekleştirilmiş olabilir. Kurban esnasında kükremek, ıslık çalmak, ulumak, parmak ve damak çatlatmak vs. gibi, dua etmek, sevinç ve üzüntü de Tanrı'ya seslenmek, haber vermek de olabilir.²⁴⁴

Eski Hint dininde ve Budizm'de **Om** ve **Hum**, İslâm'da **Huuu (O, Allah)**, Eski Ahid'te **Has** vs. gibi kutsal sözler böyledir. Ekseriya bu seslerin mırıldanmak şeklinde söylenmesi de anlamlı bir gerçektir. İçinde gizemli, tefekkür karakteri de vardır. Bazen kültüsel anlamlı kelimelerde, anlamsız ses ve muhtevalar bulunabilir. Hristiyanlardaki **Hallelûya, Hozianna** vs. gibi kutsal sesler, kuvvetli duygu ve söz gücüne sahip, bazı şahsiyetlerin ifade ve yorumları da olabilir.²⁴⁵

İsimlerin kullanılmasında ezeli seslerin bağlantısı vardır. Bu sesler kısmen (İslâm'daki *Huuu*, Budizm'deki *Om* gibi) Tanrı isimlerine yöneliktir. Eski kültür kademelerinde insanlar için isimler "boş şey"ler değildir. Onlar gizlilikleri içeren unsurlardır. Genellikle menşe ve anlamları belirsizdir. Sırlı özellikleri beraberinde taşırlar. Bazıları insanların önemli buldukları Tanrı isimleridir. Adaletin, ilminin ve kudretinin ifadeleridir. İsimlerde isim taşıyıcısı, isim sahibi hazır olmaktadır. Bundan dolayı isimler dikkatle kullanılmalıdır. Ulûhiyet ve cinlerin isimleri için, isim çubukları asılır. Tanrı isimlerinin kötüye kullanılması yasaktır. Bu sebeple Eski Ahid'te ve Yahudilerde Tanrı isimleri pek kullanılmaz. Onun yerine işaret kavramları veya başka isimler kullanılır. Bugün dahi pek çok dindar Hristiyan Tanrı isimlerini hürmetsizlik korkusuyla sık sık kullanmaz. Ancak dualarda, ilâhilerde sıkça tekrar edilir.²⁴⁶

2. Kutsal Sözün şekli

Sözün kutsallık özelliği, kıraat şeklinde kendini gösterdiği gibi, çeşitli yazı türlerinde de kendini gösterir:

a. Müziksel İfade: Evveliyatta musiki kutsal sayılırdı, sonraları sohbet ve çalışma anlarında da kullanılır oldu. Musikinin gizemli kaynağı kutsal sözlerde daha da belirgindir. Saf, sırlı musiki, dinî sözlerin ve kutsal yazıların monoton kıraatında, sesin alçaltılıp yükseltilmesinde hissedilir. Hinduların Vedaları, Budistlerin Tripitaka'sı, Çin ve Japon Budizm'inin Sûtra'sı, Parsî'lerin Avesta'sı, Havralarda ve Kiliselerde okunan âyin metinleri ve Kur'an musiki ile okunurlar. Katolik ve Ortodoks kiliselerinde dua ve ilâhîler kutsal bir monotonlukla okunur. Protestan kiliselerde ise, âyin metinleri bestelerine göre seslendirilir. İslâm'da da Kur'an'ın ses ve ton özellikleri, doğru kıraat kutsal sözün önemini belirtmesi bakımından önemlidir. Ses ve anlam birbirine bağlıdır. Bu sebeple Kur'an'ın diğer dillere tercümesine soğuk bakılır. Çünkü tercümede orijinaldeki taklit edilemeyen ahenk ve ruh kaybolur. Kıraat sanatı da çok gelişmiştir, uluslar arası güzel okuma yarışları günümüzde de devam etmektedir.

²⁴⁵ Goldammse, 232.

²⁴⁶ Goldammer, 233.

İbâdet ve âyin musikîsi zamanla dinî olmayan musikîden ayrılmıştır. İbâdet kıyafeti ve ibâdet dili gibi, ibâdet musikîsi de musikînin en eski şekillerini günümüze ulaştırır ve yaşatır. Yaşayan dil ve musikî de bazı gelişmeler ve değişimler görülürken, ibâdet dili ve musikisinde değişiklikler fark edilmez. Hristiyan ibâdet ve âyin musikisi eski Suriye, Yunan ve Roma âyin musikîlerine benzer. Daha sonraları içinde yaşadıkları ülkelerin yerli rivayetleri ile kaynaşarak yeni gelişmeler göstermişlerdir. Örneğin Roma Kilisesi İtalyan halk musikîsinden etkilenirken, İsviçre ve İngiltere kiliselerinde çok sesli musikî gelişmiştir. Kadın, erkek ve çocuk koroları kurulmuştur.²⁴⁷ İslâm'da da dinî metinlern musiki ve ahenkle okunması özel gelişme göstermiştir. Türkçe'de ilâhî veya nefes adı verilen bu sözler, dörder mısralık metinlerdir. Dördüncü mısra genelde tekrardır. Mevlevî, Kâdirî, Rifâî ve Bektaşî âyinlerinde musiki önemli yer alır, câzibe ve heyecanı artırır.

b. Tekrarlar. Kutsal sözlerde sık sık tekrarlara rastlanır. Kabile dinlerinde bu çok yaygındır. Yunan Kilisesinde *Kurie elenson*, Slavlarda *Gospodi pomilui*, latinlerde *Bize Hidayet ey Rab!* ifadeleri sık sık tekrar edilir. Cemaat ve ayini idare eden rahip arasında söz değişimi eski dünyada çok yaygındı. Kutsiyetine özel ağırlık verilen bazı sözler sık sık tekrar edilirdi. İslâm'daki *Tekbir*, *Besmele*, *Esmâil-Hüsna*, *Şahadet* ve *Salâvat-ı Şerif* sözleri bunlardandır. Tekbir ve şehadetle Tanrı'yla beraber olmak gayreti, şuura yerleştirilmeye çalışılır. Zikirde Tanrı düşüncesi yüzlerce - binlerce defa tekrar edilir. Kâdirîlerde sesli söylenirken, Nakşîlerde kalben ve sessiz yapılır.

3. Kutsal Diller

Kutsal ve kutsal olmayanı ayırma eğilimi, zamanla kutsal dilin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaşayan konuşma dili değişim halinde bulunurken, ibâdet dili yüzyıllar boyu aynı kalır, güncel dilden ayrılır ve kutsalın bir sembolü olur. Ondaki anlaşmazlık veya yarı anlaşılabilirlik ona gizemlilik kazandırır. Özellikle ibâdet dilinin ülkenin dilinden farklı olması, kutsal dilin anlaşılmazlığını daha da artırır.

İnsan ve insanüstü varlıkların dilleri yanında, Tanrı ve ruhların kendilerine has dillerinin olduğu kanaati da tomurcuklanmaya başlar. Bu sebeple bazı Bantu kabileleri Hâmî dilleri ibâdet dili olarak kullanılırlar. Nitekim Sümerlilerin âyin dilleri ülkeyi istilâ eden Sâmilerin, Bâbil ve Asurluların kutsal dili olmuştur. Çeşitli dinî kaynakların ve kutsal kitapların dilleri de kutsal diller olarak kabul

²⁴⁷ Heiler, 267.

edilirler. Bu kutsal kitaplardan Vedalar Hint Brahmanlarının zamanımıza kadar kullanılagelmiştir. Mecusîler (Parsizm) Avesta'yı, Seylan Theravâda Budizm'i Pali dilinde yazılan Tripitaka'yı, Nepal ve Keşmirliiler Sanskrit Mahayana'yı kutsal dil olarak kullanırlar. Pali dili Seylan, Burma ve Siam'da, Kamboçya ve Laos'da mabet dili olmuştur. Budizm'le birlikte Mahayana Budizmi'nin Sanskrit dili Çin'e, Tibet'e ve Japonya'ya kadar yayılmıştır. Günümüzde dahi bazı dua ve dinî metinler, ülke dilinin ibâdet dili olmasına rağmen, Sanskrit olarak rivayet edilirler. Helenistik İzis kültüründe Eski Mısır dili kutsal tabirler için muhafaza edilmişti. İbranca, Eski Ahid'in dili olarak dünyanın çeşitli ülkelerine yayılmış Yahudilerin ibâdet dilidir. Zaruret hallerinde Targumim (Eski Ahid Tercümelerini) kullanırlar. Diaspora (İsrail dışı) havralarındaki ibâdet ve âyin dili de İbrancadır. Ancak vaazlar bulundukları ülkenin dilinde yapılır. Hristiyan âyinlerinde de bazı İbranca kelime ve tabirler muhafaza edilmiştir. *Halleluya, Hozianna ve Amen, Maranatha* (rabbimiz gel); *Elôî Elôî* (Allahım Allahım beni niçin terkettin, Markos,15,34); *Rabbunî* (Rabbim, Efendim, Mk.10,51; Yoh.20,16); *Taliha kûmî* (Küçük kız ayağa kalk, Mk.5,41) vs. gibi kelimeler Kudüs mabet kültüründen gelen kelimelerdir.²⁴⁸

Çeşitli Lâtince âyin metinlerinde de Yunanca elementler vardır. Yunanca Batının eski kült diliydi. Kaba Lâtince önceleri Kuzey Afrika'da âyin dili oldu. Daha sonra İspanya'da ve nihayet Roma'da ve Galya'da kullanılmaya başlandı. Antik Tanrılara hitap olan Yunanca "Kurie elenson" bugün lâtince âyinlerde halen bulunur. Yine pek çok Yunanca element Süryanca, Ermenice ve Kiptice âyin dillerinde muhafaza edilmiştir. Lâtince bütün Batının kilise dili hâline gelmiştir. Eski Doğu Kiliseleri ise, kendi eski halk dillerini kilise dilleri olarak kullanırlar.²⁴⁹

İslâm âleminde ise ibâdet dili Arapça'dır. Vahyin yalnız içeriği değil, ifade şeklinin de ilahî kaynağa dayandığı inacı, orijinal dil ve ifadeyi koruma hassasiyetini hâkim kılmış, bilhassa namaz ibadetlerinde Kur'an âyetleri tekrar edilmiştir. Türkiye'de bir ara Ezan'ın Türkçe okunması dindarları rahatsız etmiş, 1950 seçimlerinden sonra tekrar orijinal dile ve ifadeye dönmüştür. Günümüzde bazı Mevlevî gruplar, salât ve selamları Türkçe ve makamlı olarak okumaya devam etmektedir. Kur'an, Arapça dışında hiç bir dilde musikiyle okunmaz. Bu kâidenin dışına 1880 de Hindistan'da kurulan Ahmediye mezhebi çıkmıştır.²⁵⁰ Ana dilleri Arapça olmayan toplumlar, dinlerini öğretebilmek için kendi dillerinde değerli eserler ortaya koymuşlardır.

²⁴⁸ Heller, 271 vd.

²⁴⁹ Heller, 271.

²⁵⁰ Heller, 272.

4. Kutsal Sözlerin Muhtevası

Kutsal sözler, muhteva yönünden gruplara ayrılabilir. Ancak tarihî ve menşe yönünden gruplaştırmak mümkün değildir. Tanrı'dan insana gelen sözle, insandan Tanrı'ya giden, Tanrı'ya hitap eden sözü ayırmak gerekir. Sınıflandırma muhtevası ilâhî rahmetin dinî tecrübesinden gelir. Evveliyatta Tanrı sözü insan sözünden önce idi. Nitekim vahiy duadan öncedir. *Ben sizin Rabbiniz değil miyim* (Araf,172) âyetinde olduğu gibi.

a. Tanrı ismi

İnsanlar için isim, sadece bir ses değildir. O bir varlığın sembolüdür. O nefes ve gölge gibi bir ruhun taşıyıcısıdır. İsim güçle doludur. İnsanı veya Tanrı'yı yaşanan şimdiki zamana getirir. Allah Hz. Musa'ya Sina'da meleğini göndererek vahiyde bulunmuş, *Benim ismim Ondadır* (Çıkış,23,21) demiştir. Kendi *ismine mesken olarak* mabedi seçmiştir (Tesniye,12,11) Dolayısıyla isim Allah'ın vekili, Allah'ın temsilcisi sayılır. Bu sebeple Yahudiler kutsal ismi söylemekten çekinirler. Yahve yerine *Adonay* derler. Kur'an'ın sureleri de genelde Allah adıyla başlar. Allah ismi anıldığı varlığa güç verir. İsim, temsil ettiği varlığın yerini alması sebebiyle bazen sır sayılıp gizli tutulur. Nitekim Eski Mısırda Tanrı ismi gizli tutulurdu. Romalılar Ulu Tanrı'nın ismini en derin bir sır olarak gizlerlerdi ve düşmanlarının onu telaffuz etmesinden, o gücün düşmanların eline geçmesinden korkarlardı. Cermenler de aynı sebeple Freyr ve Freya gibi Tanrı isimlerini kullanmaktan çekinirlerdi.²⁵¹ İsmın güç ihtiva ettiği düşüncesinden dolayı, tarih boyunca büyücüler isimleri kullanarak hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır.

İsrail Oğullarında Yahve ismi vahye dayanıyordu. Hz. Musa Tanrı'ya ismini sormuş ve O da ismini *Yahve* olarak vermişti (Çıkış,3,13). Gizlenmesi ile ilgili gelişmeler, sonraki devirlerde olmuştur. Çünkü Allah, *Güneşin doğuşundan batışına kadar Rabbin ismi şükre, hamde lâyıktır* (Mazmurlar,113,3) buyurur. Diğer taraftan Tanrı'yı çağırmak, seslenmek için isim gerekmektedir. Dua eden kişi Tanrı'nın isimlerini bilmezse, saygı ile seslenir: *Kuvvet isminledir... onunla sana yaklaşırsınız*, (Avesta, Yasna 36,3) vs. der.

Hristiyanlar Hz. İsa'ya ulûhiyet isnat ettikleri için *İsa Mesih* ismine ilâhî kuvvet atfetmişlerdir. Yeni Ahid'te *Allah onu çok yükseltti ve her ismin üstünde olan ismi ona ihsan etti ki, gökte, yerde ve yeraltında her şey İsa'nın isminde ona diz çöksün* (Filip. 2,9 vd.) denir. Havarî Petrus *İsa İsmiyle kalk ve dolaş* diyerek kötürümleri tedaviye çalışmıştır. (Havariler Ta.3,6). Vaftizde, cinleri kovmada ve diğer ibâdetlerde "İsa" ismi kullanılmaktadır. Nitekim

²⁵¹ Heiler, 275 vd.

Markos Incili'nde de *Benim ismimle cinleri kovacak ve yeni diller konuşacak, yılanları uzaklaştıracaklar* (Mk.16,17 vd.) denmektedir.

İslâm'da "Allah" ismi, en kutsal isimdir. Her işe başlarken onun adı zikredilir. Kur'an sureleri onun adıyla başlar. Allah'ın 99 güzel ismi ile (Esmâü'l-Hüsna) yapılan dualar, en çok sevilen, tekrar edilen dualardır. İslâm'a göre, ibadetin gayesi kişinin Allah'ı şuuruna yerleştirmesi, her an onunla beraber olabilmesidir. Allah'ı şuura yerleştirme, O'nu hatırlamak ve zikretmekle, onun adını tekrar etmekle, anmakla olur. İbadetlerdeki çeşitliliğin gayesi ve esası Allah'ı zikirdir. Nitekim Allah *şüphesiz Ben Allah'ım, Benden başka tanrı yoktur: bana kulluk et ve Beni zikir için namaz kıl* (Tâ - Hâ,14); Yine... *Arafattan indiğinizde, Allah'ı Meş'ar-i Haram'da anın. O'nu size gösterdiği şekilde zikredin...* (Bakara,198) der. Gaye Allah'ı zikretmek ve O'nu şuura yerleştirmek icraatıdır. İbâdetleri âdetten ayıran niyet, Allah'ı da ibadetin başlangıcında hatırlatmaktan başka bir şey değildir. Bunun için niyetsiz yapılan bir ibadet gerçek ibadet sayılmaz.²⁵² Bu gayeye dönük olarak tarikatlarda Allah'ın çeşitli isimleri her gün binlerce defa tekrar edilerek Tanrı sevgisi kalbe ve şuur altına yerleştirilmeye, O'na yaklaşılmaya çalışılır.

b. Kehanet

Kehanet ilkel ve eski milletlerin hayatında büyük mânâ taşırdı. Bununla ulûhiyetin arzuları açıklanır ve geleceğin kaderi haberleri verilirdi. İstikbalden haber vermenin ve kehanetin pek çok şekilleri vardı. Yapılan kehanetler zamanla toplanarak tespit edilmişti. Önemli zamanlarda Roma senatosu bu kitaplara bakardı. Bu âdet İmparator Julian (ölm.363) zamanına kadar sürdü ve 5. yüzyıl başlarında putperestlik kalıntıları olarak kitaplar imha edildi. İslâm öncesi Araplarda da fal okları kullanılarak yapılan kehanetler yaygındı; İslâm bunları yasaklamıştır. Kehanet kitaplarının yerini halk arasında *falname*, *yıldızname* diye bilinen kitaplarla, rüyaları ve onların yorumlarını içeren *tâbirna-meler* almıştır. Yeterli dinî eğitimden yoksun kişilerin bunlarla istikbali ve kaderlerini öğrenmeğe çalışmalarına sıkça rastlanır. Münevver kesim ise, kehanette Kur'an'a yönelmiş, dinî ve siyasî olayları, Kabbalacı-yöntemlerle cifr, vefk ve harf değişikliği yöntemleri kullanarak geleceği keşfetmeye çalışmışlardır. Harflerin sayısal değerleri ve Arap kök harflerinin değişik kalıplardaki kullanımı imkânlarından yararlanarak, aradıklarını bulma yöntemleri geliştirmişlerdir. İran bölgesinde Celâleddin Rûmî'nin Mesnevîsi ve Hâfız'ın Dîvan'ı Kur'an'dan sonra en çok kullanılan kehanet kitaplarıdır. Anadolu'da ise Ahmediye ve Muhammediye kitapları aynı görevi yerine getirirler.

Geleceği keşifte *istihare* namazı özel bir yöntemdir. İki rakat namazdan sonra kişi uykuya yatar; burası cami veya türbe olursa daha da makbuldür. Rüyada görülenlerin problemin çözümüne yardımcı olacağına

²⁵² Mehmet Bayraktar, İslam İbadet Fenomenolojisi, Ankara 1987, ss. 9-10.

inanılır. Rüya peygamberlik hikmetinin kalıntısı sayılır. Kur'an'a (En'am,60; Zümer,42) dayandırılır: Çünkü uyku esnasında ruhların Tanrı katına geri götürüldüklerinden söz edilir. Böylece tüm bilimlerin kaynağı ile temas kurulma imkânının olduğuna inanılır. Hz. Yusuf'un rüyaları da örnektir. Tasavvufî hikâyelerde, ölümden sonra rüyada görülen dostlarla ahiretle ilgili sohbet haberleri anlatılır.²⁵³ En heyecanlısı rüyada Peygamberin görülmesidir. Bunun sahih rüya olduğu kabul edilir. Çünkü Peygamberin suretine Şeytanın giremeyeceğine inanılır.²⁵⁴

c. Peygamber Sözleri

Kutsal sözlerdeki tarihî ve fenomenolojik gelişmeler, peygamber sözlerine, vahiy sözlerine, din ve mezhep kurucuların sözlerine yöneliktir. Peygamber sözleri dinî tecrübeler ve vahiylerle, insanların ve âlemin kaderiyle ilgili olayların yorumuna, geçmişte, günümüzde ve gelecekteki gizli şeylerin açıklanmasına, anlaşılmasına dayanır. Onunla sırlar, gizlilikler aralanmaya çalışılır. Çünkü kaynağı ulûhiyettir, vahye dayanır. Tanrı konuşmasının ve icraatının peygamberdeki görünümüdür, açılımıdır.

Peygamber sözü, uhrevî ve dünyevî meselelerle ilgili olduğu gibi, varlık mücadelesi, harp ve sulh vs. gibi konularla da ilgili olabilir. Onun ana konusu ise ahlâkî meselelerdir. Dış görünüşleri kısa konuşmalar şeklindedir. Bazen uzun ve birbiriyle ilişkili sözler de olabilir. Coşkulu açıklamalar daha sonraları öğrenciler ve müritler tarafından da kaydedilmiştir. Bunun klasik örnekleri Avesta Gata'larında, Eski Ahid'te, kutsî hadislerde görülür. Sözlerin ağırlığını Tanrı Vahyi teşkil eder. Peygamberlerin sözleri karizmatik yeteneğinde otorite kazanır.

Mecusilerde Tanrı Ahura Mazda kendini elçisi Zerdüş'te vahyetmiştir. Onun dilinde kendisini insanlara açıklamıştır. Bu Tanrı'nın kutsal arzusunun tezahürüdür. Peygamber Tanrı sözünü almaktadır. Daha sonra da bu sözleri başkalarına tebliğ etmeyi bir görev kabul etmektedir. Hatta Peygamber kendini tebliğe mecbur hissetmektedir. Bu nedenle o bütün güçlülere göğüs germekte ve Allah'ın emirlerini yerine getirmeye çalışmaktadır.

İslamiyete göre Allah, vahyini Hz. Muhammed'e büyük melek Cibrâil vasıtasıyla, muhtevanın sözleri formüle edilmiş şekilde iletilmiştir ve bunlar Kur'an'da toplanmıştır. Bunun dışında sözleri formüle edilmeden Peygambere verilen vahiy muhtevaları da vardır. Peygamber o muhtevayı kendi üslubuyla ifade etmiş ve inananlara *Allah tedlâ şöyle buyurmuştur* diyerek duyurmuştur ki, bu tür duyurulara *Kudsî Hadis* denilmiştir.²⁵⁵ Bunların dışında peygamberin kendisine iletilen vahiy ve hayat tecrübeleri ışığında çevresini aydınlatıcı söz ve hareketleri vardır. Bunlar Sahabeleri

²⁵³ Schimmel, Die Zeichen, 162.

²⁵⁴ Cănan, Hadis Ansiklopedisi, c.17, s. 530.

²⁵⁵ İsmail Lütfi Çakan, Hadis Usûlü, 3. baskı İstanbul, tarihsiz, s. 114.

tarafından daha sonraki nesillere rivayet edilmiştir ki, bunlara *Hadis* denir. İslam dünyasında şöret bulmuş ve güvenilir Hadis mecmuaları Muhammed b. İsmâil Buhârînin (810-870) *Sahihi* ve Ebu'l-Hüseyn Müslim'in (y.817-875) *el-Câmi'us-sahihi*'dir.

d. Efsaneler

Kutsal sözlerin başka bir şekli de efsanelerdir. Güçlü bir hadisenin tekrar eden ifadesidir. Ancak burada edebî - dinî efsaneleri, rahip düzeltmelerinden (redaksiyonlarından) geçen efsanelerden ayırmak gerekir. Mitolojik efsaneler politeist dinlerde Tanrıların ortaya çıkışını anlatırlar. Hinduizmde Vişnu'nun gölgesinde Tanrı Brahma'nın veya Eski Yunanda Zeus'un başından Tanrıça Atena'nın çıkışı bunun örneklerindendir. İlahlarla ilgili olanlar yanında İlkel kabilelerde cılız hikâyeler şeklinde yaratılış hikâyelerine ve Eski Milletlerde gelişmiş, manzum yaratılış efsanelerine rastlanır. Mezopotamya'daki Enuma Eliş efsanesi bunun bir örneğidir. Ayrıca içinde inanç unsurları ihtiva eden kozmolojik tabiat efsaneleri, antropolojik yaratılış efsaneleri, ziyaret yerleri ile ilgili kült efsaneleri, kurtarıcı ve hidayetçi efsaneleri, âhiret efsaneleri de vardır.²⁵⁶ Ancak İslâm, politeist görüşlerin tezahürü yaratılış ve diğer mitosları reddeder. Kur'an'a (Bakara,117) göre, Allah'ın "Ol" demesi ile her şey olur. Varlık alanına çıkar.

e. Destanlar

Destanlar mitoloji ile ilgili, kısmen ondan çıkma, kısmen ondan gelişme veya ona paralel motiflerdir. Destanlar efsanelere göre Tanrı'dan daha az bahsederler. Kahramanları toplumun, kabilenin ve halkın temsilcileridir. Mitoslar dogmatik karakter kazanırken, serbest düşünceli rasyonalizme meylederler. Karakteristik misali İliad ve Odyssee'dir, bunlarda Tanrılar tamamen insanlaşmış olarak takdim edilirler. Destanlar bilhassa Babilililerde, Hintlilerde ve Türklerde Ergenekon ve Uygur Destanlarında olduğu gibi çok gelişmişlerdir. Peygamberlerle ilgili hikâyelerde de oldukça çok, destanımsı muhtevaya rastlanır. Adem'in yaratılış hikayesi, bunların en çarpıcı örneklerdendir. Hac yeri Mekke'nin oluşunda, Cennetten çıkarılan Adem ve Havva'nın Arafat'ta tekrar buluşmaları; Ahir Zamanda Mehdi, İsa ve Deccal ilişkileri; Mirac'da Peygamberin Cennet ve Cehennem ziyaretleri; diğer peygamberlerle sohbetleri; evliya hikayelerindeki çeşitli kerametler bunlardandır.

f. Masallar

Masallar efsaneler ile akrabadır. Onlarda da pek çok mitolojik motiflere rastlanır. Diğer taraftan efsaneye nazaran din ve kült muhtevasından daha uzaktırlar. Halkın âdet ve hayatından ziyade ferdî

durumları konu alırlar. Hayalî olmalarına rağmen, sevimli ve tahrir edicidirler. Genelde sevindirici bir biçimde son bulurlar. İçlerinde mitostan ziyade büyü motifleri vardır. Ancak burada büyü, cemaat kültüründen kopmuş ve büyücülerin tekniğinden uzaklaşmıştır. Masallar hayale zenginlik katarlar. Hayvan ve insan arasındaki farklar kalkar. Bazen hayvana üstünlük verilir. Hayvan masallarında fabl türü gelişmiş ve ahlâkî motifler işlenmiştir. Masalların ana ülkesi Hindistan'dır. Asya, Avrupa ve Afrika'da rastlanan pek çok masalda, Hint kökenleri hemen anlaşılır.²⁵⁷ Binbir Gece, Kelile-Dimne bunun güzel örnekleridir.

g. Üstat Sözleri

İlmî veya mistik otoriteye sahip şahısların dinî tecrübe görüşleridir. Peygamber sözleri gibi vahiy ve ilham kaynaklı değildirler. Üstün görüşlü âlim kişilerin öğrencilerini irşadı ve aydınlatmasıdır. Ferdî irşat şeklinde olduğu gibi, grup irşadı yoluyla da olur. Sokrat'ın yaptığı konuşmalar buna örnektir. Sokrat bu pedagojik faaliyetini manevî ebelik sanatı olarak vasıflandırmıştır. Buda da ilk vaazını beş talebesi önünde Benares'te yapmış ve cemaatının çekirdeğini atmıştı. Grup irşatları Yahudi Hahamlarında da görülür. Hz. İsa da aynı yolu tâkip etmişti. Talebe ve havarilerine karşı yaptığı konuşmalar yanında halka açık vaazları da meşhurdur. İslam'da Cuma vaaz ve hutbeleri büyük öneme sahiptir. Hatta Cuma hutbesi ibadetin temel unsurlarından sayılır.

Zaman zaman ise Üstat sözlerinin otoritesi, Tanrı vahyine veya ilhamına bağlanır. Kazandığı saygıyla, ana vahyin yanında 2. ve 3. derecede kutsallık kazanır. Genelde mezhep ve cemaat önderlerinin sözleri bu türdendir. Kutsal kişilerin ağzından Tanrı'nın ilhamı dökülür, bazen ne dediklerini kendileri de o anda anlamazlar. Çevresindekiler üstadın ağzından dökülen bu sözleri kaydetmek suretiyle, ciltlerle kitaplar yazmışlardır. Tanrısal ilhama dayanmaları sebebiyle, bu tür eserlerin başka dillere çevrilmeleri, hatta güncel dile uyarlanmalarına izin verilmez. Kur'an meâl ve tercümeleri etrafında yapılan dogmatik tartışmalar bu tür kitaplar için de sürdürülür.

Üstadların sohbetlerinde, yakınlarında bulunmak büyük bir şereftir. Uzakta duran, sözün şeklini ve dış anlamını kavrayabilir; yakınındaki öğrencileri, müritleri ise, kelimelerin arkasındaki sırlara vakıf olabilir. Dikkatleri üstade çevirmek (teveccüh), Üstadın manevi gücünün, ilmin mürîde akmasına imkân verir: Kelime ve sembollerin arkasındaki gerçek, eğitimle anlaşılır. Hikâyeleri anlama, eğitim ve hikmet işidir. Daha sonraları üstat sözlerine şerkler yazılır.

5. Dualar

Tanrı sözünün hareket kaynağı olduğu gibi, insan sözü de güç içerir. Eski devirlerden beri, rahmet ve lânet dualarının oluşu bunun örneğidir. Nitekim bir sözün bizi sevindirdiği gibi, üzdüğü de hepimizin malumudur. Bu sebeple Kur'an (Nûr,61) inananların birbirlerini selamlamalarını tavsiye ettiği gibi, Peygamber de "esselâmu 'aleykum" (Barış sizinle olsun!) sözüne "ve aleykumusselam ve rahmetullahi ve berakatu" (ve barış sizin üzerinize de olsun ve Allah'ın rahmeti ve bereketi de) diyerek daha güzeliyle cevap verilmesini tavsiye buyurmuştur. Yine Peygamberden bahsedilirken, selavat getirilmesi, ölen bir kimseden söz edilirken, "Allah rahmet etsin! Veya "Allah kusurlarını affetsin!"; teşekkür için "Allah razı olsun!" deyimleri dildeki istek ve dua kelimelerinin gücüne inanılmasındandır.

Schimmel'in hatırlattığı gibi, güzel bir yemek veya güzel bir el işi karşılığında "elinize sağlık!", "elin dert görmesin!" denir. Ziyaretçilere saygı duyulur, ziyaret tevazuunu göstermesinden dolayı uğurlarken "ayağınıza sağlık" denir. Sıkıntı hatırlatan sözler karşısında "Allah göstermesin!"; "Dağlara, taşlara", ölümden söz edilirken, "sizlere ömür", bağ ve bahçe önünden geçerken "bereketli olsun", iş zamanı ise "kolay gelsin!" temennileri yapılır.²⁵⁸

Allah'tan gelen hitaba karşılık inanan kişinin, Allah'a hitap ve seslenmesi tüm dinlerde vardır. Geniş anlamda duasız ve istek sözünün bulunmadığı bir dine rastlanmaz. Budizm'de dahi, vahyeden bir Tanrı olmamasına rağmen, meditasyonda, iç tefekkürde ilâhî bir obje olmaksızın dua edilir. İnsanın kendi içine yöneldiği, içinde her hangi bir ferdî ulûhiyetin görülmediği bir dua şeklidir. Alışık olduğumuz dua şeklinden ayrı olması sebebiyle, Budizm'in bu tavrının gerçek dua olup olmadığı tartışma konusu olur.

Dualar dervişlerin HU su gibi ezeli seslerle de olabilir. Allah anlamındadır. Diğer ezeli bir ses İbranca'daki HAS (Rab Yahve önünde saygılı ol) dur. Hint dinlerindeki OM kutsal dua hecesi olarak yaygındır.

Yalnız ilk sesler değil, ciddi, neşeli arzu ve istek ifade eden kelimeler de, isteği yerine getirmek için hazır potansiyele sahiptirler. İstek kelimelerindeki sihirli düşünce, halen masallarda yaşamaktadır. İstek kelimesi çok kere istek fiillerinin refakatçısıdır. Yağmuru ve tesirlerini taklit için su serpilir ve bu arada istek ifade edilir. Düşmanın kuklasının yapılarak hakaret edilmesi veya öldürülmesi, temsil edilenin gerçekte olması için bir isteğin ifadesidir. Dua için ekseriya kalıplaşmış sözler kullanılır ve bunların kendi içlerinde güç taşıdıklarına inanılır. Mutluluk temennileri duâ veya bereket arzusudur. Felâket getirenler de beddua veya kötü arzular içeren sözlerdir. Tanrı ismini kullanarak da dua ve beddualar yapılır. İsteğin

yerine getirilmesi Tanrı'ya bırakılır. Onu Tanrı icrâ eder. "Bereketli olsun", "Allah cezanı versin!" vs. gibi örneklerde dua ve beddualar tamamen Allah'ın isteğine bırakılmaktadır. Bunlar müspet veya menfi dualardır. Ancak ibâdet dualarından farklıdırlar. Bu tür dualarda kişi kendini Allah'ın huzurunda hissetmez. Bu dualar evveliyattaki gizemli güçleri ifade ederler. Geriye alınamazlar. Bunun en güzel örneği Hz. İshak'ın Yakub'u (Yaratılış 27) takdisidir. İlk doğum takdis duasını hile ile Yakub alınca, Hz. İshak onu geri almamış, ancak aynı duayı büyük oğlu Esav için de tekrar etmiştir.

Dua ve bedduayı söyleyenler özellikle soy atası, kabile reisi, kral, rahip, peygamber, ölmek üzere olan kişi, yabancı, dilenci ve koruyucular gibi bir gücün yöneticileri olursa tesirleri daha güçlü olur. Dua ve beddua onu söyleyenin vücudundan çıkan güç cevheri, güç maddesi olarak tasavvur edilir, en azından hava gibi ilgiliyi çevreler. Dua lâıyk olmayana söylenirse, tekrar sahibine geri döner. Özellikle Katoliklerde rahip, piskopos ve Papa dualarına özel kuvvet atfedilir.²⁵⁹

Bedduanın değişik şekli, anlaşma ve yemindir. Evveliyatta bu benzerlik büyülerinde kullanılan, kendini lânetlemeydi. Büyü işlemi yemin esnasında yapılan merasimde kendini daha çok anlaşılır hale getirmektedir. Merasimde sunulan kurban iki kısma ayrılır ve her iki kısım üzerinden yeminli geçirilir veya başka bir nesne kurban niyeti ile parçalanır. Böylece yemin sözünün tutulmaması halinde ilgilinin kaderi açıkça ifade edilmiş olur. Olayları tespit eden yeminler, Allah'ın hükmüne giriştir. Yemin olgunluğuna ermemiş kimselerde yeminin yerini Allah'ın takdiri, yâni kader alır. Anlaşma yeminleri gelecekle ilgilidir. Rusların 945 yılında Bizans imparatoruyla yaptığı anlaşmada, Putperest taraftan anlaşmaya sadakat etmeyenler için, ne Tanrı katında ne de Perun (Slavların fırtına tanrısı) yanında yardım bulmamaları ve korunmamaları, kendi kılıçlarıyla veya başkalarının silâhlarıyla ölmeleri, bu dünyada ve gelecek dünyada köle olmaları için dua ediliyordu. Kuzey ülkelerinin âdetlerine göre yemin, gemi, at ve kılıç üzerine yapılırdı ve yeminini tutmayanları bu şeylerin cezalandırması istenirdi.

Kendi kendini lânetlemenin diğer bir şekli, kıymetli bir varlığını rehin vermektir. Burada en çok sevilen şey için yemin edilir. Babanın çocuklarının başı üzerine veya ihtişam sevenlerin en kıymetli mücevherleri üzerine yemin etmeleri vs. gibi. Şartlı yemin cümleleri kişinin yeminini bozduğu anda tesirini gösterecek bir gücü ihtiva eder. Bununla yemin edenin verdiği söz, gizemli metafizik bir güç kazanır. Taş, yüzük, vücudun çeşitli kısımları (baş, göz, saç, sakal vs.); kurban hayvanı, silah gibi güç ihtiva eden nesnelere dokunmakla kazanılan gizemli güç, yeminle de kazanılmış olmaktadır. Hristiyanlarda bunların yerini, kilise mihrabı, haç, kutsal eşyalar, kutsal kitaplar (Tevrat, İncil); Müslümanlarda Kur'an, Mecusilerde Avesta almıştır.

Çok eski devirlerdeki yemin formüllerinde, dua ve beddualarda, Tanrı isimleri bulunmazdı. Sonraki gelişmelerde Ulûhiyet onların koruyucusu kabul edildi. Artık Tanrı yeminleşen iki taraf yanında üçüncü şahıs kabul ediliyordu. *Gerçeği söylemezsem veya vaadimi tutmazsam, Allah beni şöyle veya böyle yapsın, cezalandırsın* vs. gibi veya doğrudan doğruya şahit veya yardımcı olarak Allah'ı çağırma, Allah'a hitap etme şeklinde oluyordu. Yeminin ihtiva ettiği lânet, artık Allah'ın hükmü olacaktı. Bu şekildeki yemin formüllerine, "*vallahi, billâhi, tallâhi*" vs. gibi İslâm'da çok rastlanır. Bundan sonra Allah'ın lânetini üzerine çekip çekmemek yemin sahibinin elindedir. Lânet gücü yemin sahibinin etrafında döner durur. Yeminini bozarsa, er veya geç yeminin musibeti onu bulur.

Halk arasındaki ahid sözlerinde, babamın başı üzerine, çocuklarımın başı üzerine, Peygamber üzerine, Kuran üzerine söz veriyorum veya yemin ediyorum şeklinde ifadeler kullanılır ki, bu ifadelerde "eğer sözümde durmazsam, lânet ve uğursuzluklara muhatap olayım" anlamı vardır.

a. Tövbe

Tövbe de bir nevi duadır. Onda Allah'tan uzak duran insanın tekrar Ona yaklaşma arzusu vardır. Tövbe yalnız Yahudi, Hristiyan ve İslâm gibi Sâmi dinlerde değil, insanlığın bütün dinlerinde vardır. Günahların itiraflarına ilkel dualarda, Eski Mezopotamya'da ve Mısır'da, Eski Hindistan'da da rastlanır. Vedalarda Varuna'ya yönelik pek çok tövbe duaları vardır.²⁶⁰

Tanrı insanların uyması için bazı kurallar koymuştur. Bunları yerine getirmekle insanlar Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanırken, yerine getirmeyenler, kuralları çiğneyenler ise, hata yapmış, günah işlemiş, Tanrı'dan uzaklaşmış onun nefretini kazanmış olur. Bunun idrakine varan kişi, Tanrı'yla bozulan ilişkisini yeniden kurmak ister; önceki yaptığı yanlışlıklardan pişmanlık duyar; yanlışlıkları terkederek Tanrıya dönmek ister. Bunun için günahlarının affını ister ve doğru davranışlara yönelir. Hatalarının affını, bağışlanmasını istemek de bir çeşit duadır. Tanrı ile bozulan ilişkiyi yeniden düzeltme isteğidir.²⁶¹ Kur'an sık sık insanları tövbeye çağırır. Tövbeye abdestle başlanır. Çünkü kişinin manevî temizliği, maddî temizliğe bağlanmıştır. Bu, içinde hatalardan pişmanlığı, geri dönüşü içerir. Abdest alırken, organları yıkarken, organlarla ilgili dualar yapılır. İşlenen hataların affı istenir. Kur'an (27/44; 28/16) kişinin yaptığı hatalarla, nefesine zulmettiğini ondan kurtulmak için istiğfar etmesini tavsiye eder. Anadolu'da Perşembe akşamları camilerde genel tövbe duaları yapılır. Ancak Hristiyanlıkta olduğu gibi, ruhanî aracılığı ile günah çıkarma, günahtan kurtulma kavramı yoktur.

²⁶⁰ Heller, 319.

²⁶¹ Mehmet Katar, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslâm'da Tövbe, Töre Yayınları, Ankara 1997, 188 s.

Yahudiliğin mabet döneminde, tövbenin yerine gelmesinde rahibin önemli rolü vardır. Önce kurban sunulur ve kurban kefareti görevini görürdü. Mabedin yıkılmasından sonra kurbanla kefareti anlayışı yıkılmış ve tamamen pişmanlık duasına dönüşmüştür.²⁶²

b. Günah Çıkarma

Hristiyanlıkta rahip veya cemaat gibi Tanrı vekili sayılan kişi veya topluluğun önünde, işlenen günahların, yapılan hataların itirafıdır. Af yetkisi Tanrı ve İsa adına hareket eden ruhban sınıfına aittir. Zaman içinde günah itirafının gizli veya açık olmasında ve yapılacak kefaretin oranında değişimler olmuştur. Kilisede günah itirafı işleminin yapıldığı hücreye, *Kulpa taşı* denir. İlk kabilelerde günah itirafı, cemaat, âile veya rahip önünde olurdu. Afrika kabilelerinde ferdi günah çıkarmaya hastalık ve zor doğum anında sıkça rastlanır. Eski Amerika'da da hastalık zamanlarında günah çıkarılırdı. Meksika'da cinsel günahlar Tanrıça Tlocoatl rahibi önünde çıkarılırdı. Eski Mezopotamya'da dua esnasında bütün dualar okunur ve kişinin bilmeyerek günahlardan herhangi birini unutması önlenmiş olurdu. Günah listeleri binlerce yıldan beri kültürden kültüre geçmiştir. Batı'da halen güncelliğini sürdürmektedir. Caynizm'de günah çıkarmak, günlük ibâdet kâideleri arasındadır. Threvada Budizm'inde rahipler ayda iki defa toplanarak günah listelerini okurlar ve günahlarını itiraf ederler.²⁶³

Günahların itirafı ve tövbe duası Allah'a yaklaşmanın ilk şartıdır. Kirli olan kutsala yaklaşamaz. Günahını kabul edip, Allah'tan af dileyen kişi Tanrıya teslimiyet hisseder. İlâhî kudret ve kutsallık karşısında huşu duyar.

c. Dua Fiilleri

Dualar inancın fiilî tezahürleridir. İnancın temrinleridir. Dua ile insan güçlenir, gelişir. O kalbin, zihninin Tanrı ile konuşmasıdır. Ona yaklaşma gayretidir. Tanrı huzurunda eğilmek (rükû) ve yere kapanmak (secde), diz çökmek, ayağa kalkmak vs. gibi ibadet hareketleri duanın tezahürüdür. Allah'a hürmet, sözle ifade edildiği gibi bazı hürmet hareketleriyle de ifade edilmeye çalışılır. İslâm'da en büyük dua, resmî ritual dua, namazdır ve her rekâtta okunan Fâtiha suresidir:

"Her türlü övgü yalnız Allah'a mahsustur, bütün alemlerin Rabbi, Rahman, Rahim, hesap Gününün hakimi.

Yalnız sana kulluk ederiz ve yalnız Senden yardım dileriz.

²⁶² Katar, 8.

²⁶³ Heller, 320.

*Bizi dosdoğru yola ile, nimet verdiklerin yoluna; gazabına uğrayanların yoluna değil!*²⁶⁴

Her rekâtta Fatiha dışında Kur'an'dan herhangi bir kısım okunur. Yâni Tanrı'nın kendi sözüyle kendisine yöneliştir. Peygamber "Müminin miracı namazdır" sözüyle, inananların her gün bu ibadet yoluyla manen Tanrı huzuruna çıktığını ifade ederek, kendi miracı ile karşılaştırmıştır. Kişinin Tanrı huzuruna çıkabilmesi için, temiz olması, abdestli olması ön şarttır. Namaz evin sessiz bir köşesinde yalnız kılınabileceği gibi, cemaatla da kılınabilir. Cemaatla kılmak daha makbul sayılır. Böylece ibadetin sosyal yönü vurgulanmış olur.

Dua methiye ve şükürle birleşir. Allah'ın kutsallığına yönelik ibadette Onun ihtişamını övme, methiye ve şükür vardır. Methiyelerin en eski şekli Allah'a güzel isimleriyle (Esmâ'î'l-hüsna) yapılan övgüdür. İnsan hayatındaki ilâhî sanatın şâirane ifadesinden gelişmiştir. Bütün büyük dinlerde bulunduğu gibi, Çin, Eski Meksika, Peru, Babil, Mısır, Yunan milli dinlerinde ve Vedalarda da bulunur. Politeist dinlerdeki methiyelerin bir özelliği, henoteist üslûptur. Yani hangi puta, hangi ilâha hitap edilirse, onun biricik, en ulu, yer ve göğün hâkimi olduğu söylenir.

Duadaki "rica, istek" dinî düşünce kadar evrenseldir. İsteğin aşağı kademeleri hayat, saadet, sıhhat, zenginlik vs. gibi dünyevî nimetlerdir. Diğer insanlara şefaathat isteği de vardır. Maddî istekler yanında, ahlâkî faziletler de istenir. Hikmet, Tanrı kurallarına (şeriata) sadakat, sulhseverlik, adalet, temizlik vs. gibi. Yüksek dindarlığın duası Allah'a ve O'nun rahmetine, hâkimiyetine, O'nun isteğine uygun olarak yaşama ve O'na kavuşma isteğidir. Resmî toplu duaları imam, rahip, kral veya âile atası, topluma vekili olarak yapar. Camide halk kendini Tanrı huzurunda kabul eder, birlikte dua ve ibâdet edilir. İslâm'da Cuma namazları bunun en güzel örneğidir. Ferdî dua ise, kişinin ihtiyaç duyduğu anda Tanrı'ya yönelik ifade ettiği sözlerdir. Namaz sonunda melekler ve insanlar salamlanır. Resmi duadan sonra ferdi duaya geçilir. Duada kişiler dünya ve ahiret için arzu ettiklerini Allah'a seslenerek dile getirir. Müslümanın tüm hayatı duadır. Yeni bir ayakkabı giydiğinde "Ya Rabbi beni doğru yolda kararlı kıl!", yeni bir elbise giydiğinde "beni dindarlık örtüsü ile ört!" vs. gibi duruma uygun temennilerde bulunur. Özellikle "Ya Rabbi, ilmimi ve anlayışımı artır! Hatalarımı, yanlışlıklarımı bağışla! Duaları en sık tekrar edilenlerdendir. Duada ellerin yukarıya doğru açılması, fakirin zenginden sadaka istediği gibi, kişinin her şeyin sahibi ve mutlak zengin olan Allah'tan istemesi ve geri çevrilmeyeceğine inanmasıdır.

VII. BÖLÜM

KUTSAL YAZILAR

Literatür: K. Goldammer, *Die Formenwelt des Religiösen*, s.250-266. F.Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, 340-362.

Bazı sözlerin kutsallık kazandığı gibi, bazı yazılar ve metinler de yüksek derecede kutsallık kazanmışlardır. Söze göre kutsiyetleri daha uzun süre devam etmiştir. Düşünce ve sözleri yazı ile tespit etmek, aktarmak imkânı ilkel insanlar arasında mucize olarak görülür. Düşünceyi ifade eden resim ve işaretlerin tabiatüstü bir güçle dolu olduğuna inanılır. Mısır hiyeroglifleri (resim yazıları) büyülu varlıklar sayılır. Bundan dolayı onlara NTRW "İlâhlar" denir. Yazılan büyülu söz, konuşulanla aynı güçtedir. Bu yakın ilişki bilhassa Cermen Runen yazılarında açıkça görülür. "Runa", yazı üstadı Tanrı Odin'e dayandırılır ve hafifçe, boğuk bir sesle telaffuz edilir. Runen, büyü işareti olan gizemli sözdür. Diğer milletlerde de yazının mucitleri İlâhlar sayılır. Mısır'da hikmet tanrısı Thoth, Babil'de Nabu, Kelt'lerde Brigit'in oğlu Ogma yazının mucidi olarak kabul edilir. Kehanet, mitoloji ve tarih yazıcılığı rahiplere özgü bir imtiyazdı.

Yazının kutsallığı gibi alfabe büyüsu de Yunan ve Roma ülkelerinde yaygındır. İbranca, Arapça (Ebcet harfleri ve sayıları), Yunanca ve Lâtince de harfler aynı zamanda sayı işaretleri olarak da kullanılır ve sayıların kutsallığını da taşırlar.²⁶⁵ Yunan harf ve heceleri büyülu söz olarak kabul ediliyordu. Metafizik ve kozmik mânâları içerdiklerine inanılıyordu. Harfler, ezeli cevherin, kâinat güçlerinin ve yıldızların elementi idi. Yunan büyü literatüründe, Gnostisizm'de ve Yahudilerin Kabbala'sında teferruatlı bir harfler mistiği bulunmaktadır. Alfa ve Omega harfleri Hristiyan sanatında Hz. İsa'nın sembolü olarak kullanılmaktadır. Antik Alfabe büyüsu ve gizemi, bugün hâlâ Roma Kilisesinin takdis metinlerinde yaşamaktadır. Piskopos sopasıyla toprak üzerinde kül ile çizilmiş haç üzerine Yunanca ve lâtince alfabeleri yazar. Çanların içine de Yunan alfabesi yazılır ve bununla diğer kutsal işaret ve kelimeler gibi, çanın cinleri ve perileri dağıtıcı gücünü artırdığına inanılır.

İslamın Hurufî mezhebinde de yaygın sayılar mistiğine rastlarız. Günümüzde dahi bazı mezhepler ve akımlar Kur'an tefsirinde sık sık sayılar mistiğine başvurarak Ebcet harflerinin sayısal değerleriyle kehanette bulunmaya çalışırlar. Ebcet harfleri, eski Sâmî Alfabenin ses sırasıdır: a,b,c,d,h,v,z vs.gibi. Elif = 1 ile başlanır, y = 10 a kadar sayılır;

Onlular Kaf = 100 ile başlar ve 1000'e kadar devam eder. Tüm desimal sistem alfabenin 28 harfi ile ifade edilir. Bu harf ve sayı değerleriyle kehanet ve bir takım tarihlere ulaşılmaya çalışılır. Önemli kişilerin doğum ve ölümleri rakam ve kelimeler içinde ifade edilir.

Kur'an surelerinin başında bulunan bir gurup harflere açık bir anlamı olmasa dahi, özel mânalar isnat edilir. Sihir kitaplarında bu harfler tılsım olarak kullanılır ve bunlarla nuskalar yazılır. Bu rakam ve harfler metal kaplara kazınır. Harflerin gücünden, bereketinden yararlanmak, şifa bulmak isteyenler, harf ve rakamların yazılı olduğu taşlardan ve kaplardan su içerek, yemek yiyerek şifa bulmaya çalışırlar. Felak ve Nas sureleri yazılı metaller, cinlere kalkan olarak boyunlarda taşınır.

Yazının kendisi kutsal ve büyümlü güçlere sahip olduğu için, yazılı büyü ibareleri de aynı özelliğe sahiptir. Evin duvarlarına yapıştırılarak, boyunda taşınarak muska olarak kullanılır. Bunların bulunduğu varlığı koruyan, metafizik güce sahip işaretler olduğuna inanılır. Piramitlerin duvarlarında ve Mısır mezarlarında bulunan kitabe ve yazılar ölümleri korumaya yarar. Yunan lânet levhaları zararlıların yakınına toprağa gömülürdü. Suya atılarak çözüldüğü de olurdu. Yazılı büyü metinlerinin insan vücuduna gizli bir güç verdiğine inanılır. Japon Budistleri *o-mamori* (aydınlanmış koruyucu) dedikleri muskaları taşırlar. Bu muskalar mabetlerde satılır. Yahudi dua kemerlerinde "*Şe'ma*" duası yazılır. Hristiyan amuletlerinde aziz isimleri veya Kutsal kitaptan âyetler, özellikle İncillerin başlangıç âyetleri yazılıdır. Müslüman muskalarında Kur'an âyetleri kullanılır. Birinci Dünya Savaşı sırasında gökten indiğine inanılan "*Gök Mektupları*" Hristiyan askerlerin koruyucu muska olarak yanlarında taşınmıştı. Protestanlar evlerinin duvarlarına Kitab-ı Mukaddes'ten sözler asarlar. Müslüman evlerinde ve iş yerlerinde de Kur'an âyetleri veya hadisler veya başka dualar yazılı ve basılı levhalar şeklinde asılırlar. En meşhurları, ticarethanelere müşteri çektiğine inanılan, "*Karınca Duası*", ve nazar değmelerine karşı çeşitli nazar dualardır.

Yazılı kutsal söz, sihirli ibarelerden daha tesirlidir. Dine ölümsüzlük bahşeder. Dualar, ilâhiler, kehanetler, efsaneler ve hukukî metinler binlerce yıldan beri ağızdan ağıza rivayetlerle nakledilegelmiştir. Nakillerin genel sağlığı şüphelerden uzaktır. Brahmana, Parsi ve Müslüman öğrencilerin kutsal metinleri hafızalarında büyük ölçüde sakladıkları dikkate alınırsa, nakillerin sağlamlığı hakkında fikir sahibi olabiliriz.²⁶⁶ Yazısız sözlü bir din ölürse, tabii ki dini metinler de ölür. Ancak taş ve papirüs vs. üzerine

kaydedilen metinler hiç taraftarları kalmasa dahi yaşamaya devam ederler. Yazılı nüshaların, sayfaların kutsallığı, onların korunma hassasiyetini beraberinde getirmiştir. Buna bağlı olarak eski Kur'an sayfaları itina ile saklanmışlardır. San'a Büyük camiinde çuvallar dolusu saklanan eskimiş Kur'an parçalarına rastlanmıştır.²⁶⁷ Yazının ve sesin kutsallığı sebebiyle, ses ve baskı aletlerinin kullanıp kullanılmıyacağı uzun süre tartışma konusu olmuştur. Bazıları, Müslüman düşünürlerce, (ses ve baskı aletlerine karşı çıkanlar) "alfabe putperestliği" ile suçlanmışlardır. Bir taraf ses ve yazının bereketini savunurken, diğerleri onların ötesindeki içerik ve anlamları vurgulamışlardır.²⁶⁸

Kutsal yazılar Kutsal kitap olarak belirli bir sınıra sahiptirler. Değişmez muhtevaları vardır. Gelişmenin sabitleşmesine, tamamlanmasına **Kanonlaşma** denir. Kanonlaşmış kitaplara cemaatlar büyük saygı gösterirler. Bu kitaplar ulûhiyetin yeryüzündeki temsilcisi sayılırlar.

1. Kanonlaşmış Yazılar

a. Anonim Yazılar

Çok eski devirlerde ortaya çıkmışlardır. Taşıyıcıları halktır. Bunların en eskisi Vedalardır. Bunları Brahmana, Aranyaka ve Upanişad'lar tâkip ederler. Diğerleri daha geç döneme ait yazılardır. Konfüçyüs tarafından tespit edilen ve kökleri MÖ. 2 binli yıllara kadar ulaşan kutsal kitaplar da bu gruptandır: I-Ching (Değişmelerin Kehaneti Kitabı), Li-chi (Merasimler Kitabı), Shu-shing (Vesikalar Kitabı) ve Shih-ching (Şarkılar Kitabı) gibi. Konfüçyüs'ün talebelerinin devam ettirdiği klasik dört eser: Lunyü (Konfüçyüs'ün Konuşmaları), Chung Yung (Orta Yolun Öğretisi), Tashio (Büyük Tahsil) ve Meng-Tzu'nün eserleridir.

b. Vahiy Kitapları

Peygamberlerce ortaya konan Vahiy kitapları bu gruba dâhildirler. Mazdaizm'de Avesta, Yahudilerde Tevrat, Hristiyanlarda Yeni Ahid, İslâm'da Kur'an, Sâbiîlerde Ginza ve Kitab-ı Yahya, Manihaizm'de Şabuhrgan, Bahaîlerde Beyân bunlardandır. Vahye dayalı kitaplar olarak kabul edilirler.

İnsanlığın diğer kutsal kitapları, kurulmuş dinler zemininde ortaya çıkmışlardır. Üstün kişilerin eserleridirler. Bunların bir kısmı Hint mistik dinlerinin sahih yazılarıdır: Jainizmde Siddhanta, Theravada Budizm'inde Tripitaka ve Taoizm'de Tao-te-Ching gibi.

²⁶⁷ Schimmel, Die Zeichen., 202.

²⁶⁸ Aynı Eser, 208.

Kur'an İslam'ın merkezini teşkil eder. Onun etkisi Müslümanların hayat alanıdır. Nüshaları derin hürmet görür. Müslümanlarca diğer dinler değerlendirilirken, kitaplarının olup olmadığını dikkate alırlar. Hatta zamanla vahiy kitabı olduğu iddiasında bulunan çok tanrılı din mensupları dahi Hindistan örneğinde olduğu gibi fıkıhçılarca ehl-i kitap muamelesi görmüşlerdir.

c. Tam Sahih Sayılmayanlar

Çeşitli dinlerdeki bu sahih yazılara, ikinci derecede öneme sahip olanları da ilâve edebiliriz. Bunların otoriteleri birincilere göre daha zayıftır. Vedalardan Sutralar ve Şastra, bunlar arasında Mahabharata, Bagavatgita, Ramayana, Puranalar vs. gibi. Theravada Budizm'inde Jataka (Doğum Efsanesi), Milindapanha (Kral Menader'in Soruları), Lamaizm'de Bstan-gyur, Mecusilerde Dinkart-Bundahishn, Yahudilerde Mişna, Talmud, Kabbala; Hristiyanlarda Havarilerin Mektupları, Kilise Babalarının eserleri; Müslümanlarda Hadis Mecmuaları bu konuda düşünülebilir.

d. Apokrifler

Sahih sayılmayan yazılardır. Bunlar dinî cemaatlerce düşük değerde veya sağlığı şüpheli sayılanlardır. İbâdetlerde ve vahiyle ilgili konularda kullanılmazlar. Evveliyatta sahih, kanonik ilân edilmişken, sonradan tesadüfler veya iç sebeplerle kanondan ayrılmışlardır. Cemaat içindeki belirli grupların görüşlerini müdafaaya yararlar. Hahamların Eski Ahid'ten saymadıkları bazı yazıların bir kısmı daha sonraları Hristiyanlarca sahih sayılmıştır. Yeni Ahid dışında kalan İnciller, Havarî Mektupları, Kumran Yazıları Hristiyan cemaatların birçoğu tarafından sapık yazılardan sayılırlar. Bununla birlikte kutsallığı tartışılan bu kitaplar, bazı dinî cemaatlerce günümüze taşınmışlardır.

2. Sahih (Kanonik) Yazılar

Dinî bir cemaatin şuurlu olarak sınırlamasına veya ayırımlarına dayanırlar. Caynist ve Budist rahipler topladıkları konsillerle kendi dinlerinin kutsal yazılarını tespit etmişlerdir. Sasani devlet teşkilâtı, Mecusiliğin kutsal mecmualarını Eski Ahid örneğinde tespit etmiştir. Hristiyanlar arasında Büyük Zındık sayılan Marsion, Paulus yazılarına dayanarak kendi sahih İncilini hazırlamıştır. Buna reaksiyon olarak Kilise de kendi sahihlerini tespit ihtiyacını hissetmiştir. Uzun zamanlar hangi yazıların Yeni Ahid'e dâhil edilip edilmediği tartışıldı. Bugün dahi Doğu kiliseleri, Katolik ve Ortodoks kiliselerden farklı düşünür. Hz. Muhammed ise Kur'an'ı bizzat kendisi vâhiy kâtiplerine dikte ettirerek kendi hayatında tespit ettirmiştir. Halifeler daha sonraları nüshalarını

çoğaltarak yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur. Mani ise kitaplarını kendi yazmıştır. Zerdüş, Buda ve İsa'nın vaazları ve konuşmaları daha sonraki devirlerde talebeleri tarafından derlenmiş ve günümüze ulaşmaları sağlanmıştır.

Sahih bir kitap sahibi olduğuna inanan bütün dinlerde, bu yazılar ilâhî, kutsal, ebedî değişmez olarak görülürler. Bu kanaat ikinci derecede kutsal yazılar için de geçerlidir. Bir kısım Yahudilerce kabul edilen Talmud Telâkkisi gibi. Kitapların Tanrı ile bağıntı şekilleri farklı tasavvur edilir. Mesela Eski Hint tasavvuruna göre Kutsal yazılar bir yaratma fiili ile ortaya çıkmıştır. Mahlûkların rabbi Prajapati tapas'la (sıcaklık ve çile ile) manzumeleri, elde etmiştir. Kutsal metinlerin yaratılma tasavvurlarından birini de Avesta'da buluyoruz. Stoata Yesnya (yâni Yasna ve Gathalar) "dünyanın başlangıcında yaratıldı" (Yasna 55,3).

Kutsal metinlerin Brahma'dan emanasyon (sudur) ile meydana geldiğine inanan panteist tasavvurlar vardır. Brhad-Aranyaka Upanishad'a göre *Bu büyük varlıktan Rigveda, Yajurveda, Samaveda, Atarvaveda ve Angira hikâyeleri, Purana'lar (eski rivayetler) İlimler, Gizli Bilgiler (Upanishad'lar), hikmetli sözler, mücadeleler ve açıklamalar nefes edilmiştir*²⁶⁹. Bu, sudur tasavvuru Şankara'nın monist Panteist Vedanta'sında benimsenmiştir.

"Real-Vahiy" tasavvuru yanında mitolojik bir *Şahsî-Vahiy* fikri de vardır. Vedaların yazarları bu fikirleri tabiatüstü bir şekilde Tanrılardan almışlardır. Mitra ve Varuna bir kurban merasiminde tohumlarını beraberce bir testi içine dökmüş, Vasisthaya'nın meydana gelmesine sebep olmuşlardı.

Kutsal yazılar "Praexistent" (İlk Varlık) olarak vasıflandırılır. Şatapathabrahmana'ya göre Vedalar *bölünemezler*, Manusmrî'te göre *ebedî*dirler. Bundan dolayı kâinatın yıkılışından sonrada devam edeceklerdir. Bu Mimansa ekolünün telâkkisidir. Genellikle bizim anladığımız mânâda Tanrı tasavvuruna sahip olmayan eski Budizm kendi kutsal yazılarını "Kutsal ve değişmez" olarak tasavvur edebilmişlerdir.

Teist vahiy dinlerince de, gökteki ilk varlık olma özelliği kutsal yazılara atfedilir. Eski Ahid'in Henoch (Hz.İdris) kitabı ve jübileler semavî kitaplardan, levhalardan ve yazılardan bahseder. Hahamların tasavvurlarına göre Tanrı Tevrat'ı tebliğ etmeden önce 1000 cinsi yarattı; bu ilk yaratıklar Tevrat'ı tahsil ettiler ve emirlerini yerine getirdiler. Semavî Ana Kitap *Ummul-Kitab* olarak da adlandırılır.

Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı konusu ilâhiyatçılarca uzun zamanlar münakaşa edilmiştir. Bu semavî nüsha tasavvuru Yahudilikten Hristiyanlığa, oradan da İslâm'a geçmişti. Bir zamanlar kısmen Yeni Ahid'ten sayılan Pastör Hermae'nın yazıları da ilâhi bir nüshadan kopya olarak görülmüştü. Semavî Kitap tabiri Hristiyanlarca da sevilen bir teşbihtir.

Bu Mekânîk, mitolojik tasavvurlar yanında psikolojik tasavvurlar da vardır. Kutsal yazıların müellifleri onların muhtevasını vahiyyle, ilhamla veya başka bir iç aydınlanma ile almışlardır:

Peygamberler kendileri de inandıkları gibi, mukaddes sözleri Tanrı'dan veya elçi melekten dinlemiş, duymuştu. Veda Rsi'leri kutsal hakikatlar üzerine Tanrılarla konuşmuştur. Eski Ahid peygamberleri Yahve'nin sözlerini işitmişlerdi ve onları kaydetmişlerdi: *Ve Rab bana dedi, Önüne büyük bir levha al ve üzerine yaz* (Yezaya,8,1). Eski Ahid ravilerine göre, *Musa Yahve'nin bütün sözlerini yazdı* (Çıkış 24,4). Bugün de Yahudilerin inancına göre, *Tevrat Allah'ın şeriatıdır. Allah onu Musa'ya Sina'da yazdırtmıştır. Ebedî ve değişmezdir*. Yeni Ahid müellifleri Mesih'ten emir almışlardır. Hz. Muhammed Kur'an'ı büyük melek Cebrail'den dinlemiş ve Cebrail Ona söylenenleri tekrar etmesini veya okumasını teklif etmiştir. (Alâk, 96,1-4). Kur'an vahyinin içeriği, yine Cebrâil tarafından Arapça formüle edilmiş olarak vahyedilmiştir. Bu haliyle Kur'an metni ile Peygamberin söz ve davranışlarını nakleden Hadisler birbirlerinden ayrılmıştır. Hatta bazı Hadislerin muhtevalarının ilahi vahye dayandığı, Arapça ifadelerinin Peygamberce yapıldığı varsayılarak, *Kutsî Hadis* ismiyle diğerlerinden ayrılmış; değerli eserler yazılmıştır.

Başka bir tasavvura göre de, kutsal yazıların yazarları vahiy muhtevasını ifade eden yazıların kelimelerini ilâhî âlemde seyredip görmüşlerdir. Vedanta-Sutra'da şöyle denir: *Rsi'ler Veda metinlerini seyretmişlerdir*. Yeni Ahid yazarlarına da Hz. İsa, *Ne görüyorsan bir kitaba yaz!* demişti (Vahiy. 1,11). Hristiyanlarca Tanrı Kelamı, İsa'nın bedensel varlığında şekillendiği için, Onun davranış ve konuşmalarında görülen ve duyulanlar Tanrı'nın vahyi kabul edilmiştir. Eldeki Yeni Ahid yazıları vahiy olan İsa'nın söz ve hareketleri İncil yazarlarınca ve Havarilerce İlah sayılan İsa'nın vahyi ve vahiy muhtevasının kendi üslûp ve dilleriyle kayıtları olarak değerlendirilir, vahiy sayılır.

Yazma ilhamı (inspiration) söyleme ilhamını da ihtiva eder. Müellif, karşı karşıya izahı olmayan bir halde duyar ve pasif bir halde, yâni üstün bir kuvvetin baskısı altında otomatik olarak yazar.²⁷⁰ Bu kalbe doğuş, ilham çeşitli dinlerin kutsal kitapları için büyük rol oynar.

Eski ve Yeni Ahid, Rig Veda, Upanishad'lar, Mahaparinibbanasutta (Buda'nın Nirvanaya girişiyle ilgili rivayetler), Zerdüş'tün Gata'ları, Laotzu'nun Tao-Te-King'i ilham mahsulü sayılırlar.²⁷¹ Benzeri durum bazı dini otoriteler içinde söz konusudur. Bazen Kur'an tefsiri olarak ifade edilseler de, o metinlerin Tanrı'nın ilhamı ile kalbe doğuş şeklinde ortaya çıktığına inanılır. Hatta günümüzde bir cemaat liderinin kitaplarının, ilhama dayalı kabul edilmesi sebebiyle, sadeleştirilip sadeleştirilemeyeceğı; latin harfleriyle yayınlanıp yayınlanamayacağı; metinde güncel kelimelerin kullanılıp kullanılmayacağı cemaat mensuplarınca tartışılmış; bu ve benzeri görüş ayrılıklarından dolayı cemaat kendi içinde guruplara ayrılmıştır.

3. Yazıların Otoritesi

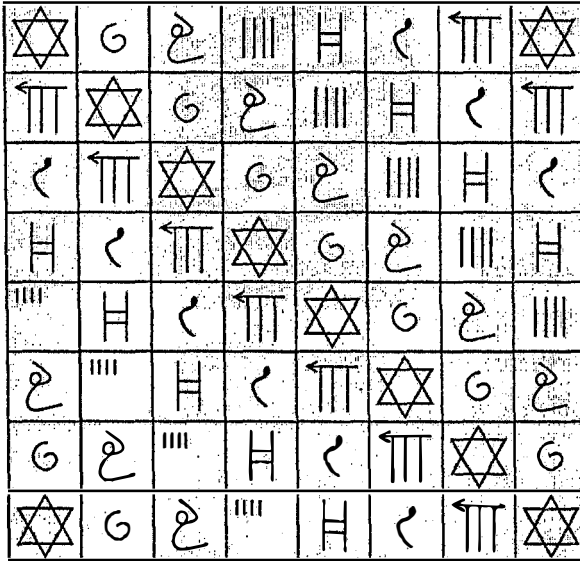
Dogmatik ilâhiyat, psikolojik vahiy ve ilham üzerinde pek durmaz, ağırlığı yazının yanılmazlığına ve otoritesine verir. Dini ve ahlâkî muhteva yorumlanır. Eski ve Yeni Ahid yazılarının mutlak yanılmazlığı, Papaların fermanlarıyla sık sık vurgulanmıştır. Ancak tabii ilimlerdeki gelişmeler ve yeni tasavvurlar, kutsal yazıların ve müelliflerinin, zamanlarının düşünce ve konuşma tarzlarına uydukları görüşünü kabûle zorladı. Tabii ilimlerin gelişmesiyle ortaya çıkan bu sarsıntı ve kutsal yazı tenkitlerine rağmen, kutsal yazıların ilâhî menşesine ve yanılmazlığına iman, dinî hayatta varlığını sürdürdü. Kitap otoritesi İslâm'da olduğu gibi Protestanlıkta da vardır. Müslümanların Kur'an'ın iki kapağı arasında ne varsa, hepsi Allah'ın sözü ve vahyi olduğuna inandıkları gibi, Hristiyanlar da Kitab-ı Mukaddes'in Allah'ın sözü ve vahyi olduğuna inanırlar.

Kutsal kitaplar dâima hürmet görürler. Mecusiler Gatalara ilâhî varlık olarak hitap ederler (Yasna 55,5 vd.). Mahayana Budizm'i mensuplarına göre çevrilebilen bir çarka tutturulan, bağlanan kutsal yazıların basitçe döndürülebilmeleri çok sevaptır. Aynı şey Tibet Lamalarının dua değirmenleri için de geçerlidir. Dualarda kutsal dua formülü (Om mani padme hum) yazılıdır. Sih'lerin Granth'ı, Amritsar Altın Mabette ve diğer kutsal yerlerde ipek bohçalar içinde korunur. Tanrı resimleri gibi süslenir ve tâzim edilir. Yahudi ibadetlerinde dolaptan çıkarılan Tevrat rulesine Yahudiler cübbelerinin ucuyla dokunarak öperler. Aynı şekilde *Mezuz*a denen, evin giriş kapısında metal muhafaza içinde, bulunan, ekseriya Şema duası yazılı Tevrat âyetlerini parmak dokunarak öperler. Kur'an da müminlerce hürmeten öpülür. Evin yüksek bir yerinde saklanır. Kült tazimleri Doğu ve Batı Hristiyanlarında da vardır. Doğu kiliselerinde İncil tütsüler arasında

²⁷¹ Heiler, 352.

merasimle Kilisenin ortasına getirilir. Batı kiliselerinde yine tütsülerle gezdirilir ve öpülür. Protestan mihraplarında Kitab-ı Mukaddes haç altında durur. Yemin eden kişi, sözüne güç kazandırmak duygusu ile Kitap üzerine elini koyar ve gerçek dışı bir durumda lânetini kazanacağına inanır.²⁷²

Kutsal yazıların kehanet ve büyü gayesiyle kullanılması çok eskidir. Yunanlılar Homer'i, Romalılar Vergil'i kehanet için kullanmışlardı. Hıristiyanlarca Aziz Augustin devrinde görüldüğü gibi, zamanımızda da genel olarak, her hangi bir durumda ve hususta zihinden geçen suale cevap bulabilmek için, göz kapanır ve parmakla Kutsal Kitabın her hangi bir sayfası ve yeri tesadüfen açılır, okunur ve yorumlanır. Baş ağrısına şifa olarak bazen İncil'in ilk âyetleri okunur.²⁷³ Benzeri uygulamalar Kur'an için de geçerlidir. Kur'an'ın ilâhî bereketinden yararlanmak isteyen hastalar, Kur'an âyetlerinin üzerine yazıldığı metal kaplardan su içer, cin tutukluğundan korunmak isteyenler Nas ve Felak surelerini okuyarak veya onları nuska haline getirerek, şifa bulmaya çalışırlar. Dua mecmuaları bunların örnekleriyle doludur. "İsmi Âzam Mührü" olarak bilnen yedi işaret ve sembolün mucizevî etkileri olduğuna inanılır. Bu işaretler dua ve büyü kitaplarında vefk olarak da kullanılır:

(İsm-i Azam vefki, Kenzu'l Esrar, s.74)

²⁷² Heiler, 355.

²⁷³ Heller, 355.

*(Star, G, Z, H, C, T, Star) Kenzu'l-Esrar, İstanbul, tarihsiz, s.73.

4. Kutsal Yazıların Tefsirleri

Çeşitli dinlerdeki kutsal yazılar, genellikle müelliflerinin düşündüklerinden ayrı olarak tefsir edilirler. Kutsal kitap tefsirleri, kutsal yazıyı geçmiş zamana göre değil, günümüze göre açıklamak gayretindedirler. Bunların meselâ, Tevrat, İncil ve Kur'an'ın sayısız çoklukta ve çeşitlilikte tefsirleri, yorumları vardır. Çok kere kelime anlamlarının zaman içinde değiştiği görülür. Basel'li Samuel Warenfels (ölm.1740) *Bu öyle bir kitap ki, herkes kendi inancını onda arıyor ve aradığını da aynı şekilde buluyor*²⁷⁴ demektedir. Bütün büyük dinî şahsiyetler, kilise babaları, reformatörler, tarikat ve mezhep kurucuları, mistikler, hümanistler, ruhçular, rasyonalistler ve hatta din düşmanları tezlerini kutsal kitaplara istinat ettirirler.

Kitâbî dinlerin tefsirleri üç ana guruba ayrılır:

a. Dogmatik Tefsirler

İlk Hıristiyan cemaati Eski Ahid'i yegâne kutsal kitap olarak kabul ediyor, ibadetlerinde okuyor ve Onu, Mesihlik delili olarak görüyordu. Zamanla çarmıha gerilen ve göğe yükselen kurtarıcı görüşü ağırlık kazandı. Hatta İsa'nın ulûhiyetine iman yoğunlaştı. Bunda Eski Ahid tefsirlerinin rolü büyüktür.

Eski ve Ortaçağ kiliseleri Kitab-ı Mukaddes'i teslis ve inkarnasyon, günaha düşüş ve hidayet, kurtuluş inançları için delil olarak kullanıyordu. Yunan ve Doğu Felsefesi ile gelişen öğretisi, Yeni Ahid'e de taşıdı. Reformasyon Kitab-ı Mukaddes'i İncil tebliği yönünde mânâlandırdı. Kalvin ise onu, Allah'ın hükümlerini, Kutsal cemaat ve şeriatin gerçekleşmesi yönünde yorumladı.

İslâm dünyasında çeşitli mezheplerin kendilerine özgü tefsirleri de bu guruba girer. Kur'an'ın âyetleri, mezhep doktrinleri ışığında yorumlanır. Şii Kur'an tefsir ve mealleri, son zamanlarda piyasaya sürülen Alevî Kur'an Mealleri bunların tipik örneklerindendir.

b. Mistik Tefsirler

Bütün dinlerdeki mistikler, en yüksek iyilik ve kutsal yol olarak Tanrı ile birleşmeyi gaye edinirler. Hemen hemen hepsi de aynı dili ve ıstılahları kullanırlar. Kutsal kitaplardaki ifadeleri sembollerle teviller ederler. Yazının zahirî manalarına karşı, bâtinî mânâlar vermeye çalışırlar. Bir mutasavvıfın şu sözleri'dikkat çekicidir: *Kalbim gazellerin otağı, rahiplerin manastırı, putların bir mabedi ve Kur'an kitabıdır. Benim dinim yalnız sevgidir, develeri O nereye çevirirse dâima onu takip*

*ederim.*²⁷⁵ Bu sembolik tefsirlerle mutasavvıflar zahirî dinî kanunlardan kendilerini kalben kurtarmışlar ve meselelere mistik açıdan bakmışlardır.

c. Konu Tefsirleri

Zamanla gelişen bilim dallarının kendi bakış açılarıncı kutsal kitaplara getirdikleri yorumlardır. Günümüzde fen bilimleri veya sosyal bilimler ışığında yapılan tefsirler bunlara örnektir. Konulu tefsirlere, filolojik, hukukî, tarihî, kelimî ve felsefî tefsirleri de ilâve edebiliriz.

d. Tenkidî Tefsirler

Genelde Hristiyan ilâhiyatında zemin kazanmıştır. İlk itiraz Antakya Ekolü göstermiştir. Origenes'in altı bölümlük Tevrat Tefsiri Hexapla'da görüldüğü gibi felsefî tefsirler de ortaya çıkmıştır. Modern Kitab-ı Mukaddes tefsirinin babası Erasmus'tur. Yeni Ahid'i filolojik araştırmasını başlatmıştır. Spinoza Eski Ahid'i önyargısız tenkit etmiştir. Jean Astruc Tevrat'ın kaynaklarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Johann Salomo Semler, Kitab-ı Mukaddes tenkidini lânetlenmesinden sonra çalışmalarını Protestanlar arasında sürdürmüştür. Bu tenkitler Katolikler arasında modernleşme hareketlerini başlatmıştır.²⁷⁶

İslâm âleminde de müfessirlerin kendi yaşadıkları bölge, sosyal çevre, zamanlarının ilim anlayışları ışığında yaptıkları tefsirler, daha sonraki devirlerde hatalı bulunarak tefsir tenkitçiliğini doğurmuştur. Özellikle her ilmî görüşü Kur'an'a dayandırmaya ve onunla uzlaştırmaya çalışan görüşler tenkit edilmiş; ilimdeki güncel değişmelerin Kur'an anlayışını da mı değiştirecek, sorusunu gündeme getirmiştir. Onun bir fizik, kimya kitabı olmadığı, evrensel ahlâkın ve inancın vaaz edicisi olduğu; güncel akımların dışında tutulması gerektiği görüşleri savunulmuştur.

²⁷⁵ Heiler, 360.

²⁷⁶ Heiler, 361 vd.

VIII. BÖLÜM

KUTSAL İNSAN

Bibliyografya: F. Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961, ss.366-432. Kurt Goldammer, *Die Formenwelt des Religiösen*, Stuttgart 1960. Annemarie Schimmel, *Die Zeichen Gottes, Die Religiöse Welt des Islams*, München 1995, ss.224-254.

İnsanla birlikte dinin var olduğu gibi, dinin taşıyıcısı da yine insandır ve din insanî tezahürlerdendir. Kendini insanda ve davranışlarında, hatta varlığında gösterir. Buna karşı insan da dinin bünyesinde, çeşitli görünümler içerisinde varlığını sürdürür. Binlerce yıldır artan bir şekilde gelişmiş, sabitleşmiş dinî şahsiyet tiplerinin varlığı şüphesizdir. Biz bu tipler hakkında,- onun sayısız tekrarlarını ve değişikliklerini bozmadan- açıklamalar yapmaya çalışacağız. İnsanın dinî varlığındaki tezahürleri, şekillenmeleri ve karakteristik tekrarlarını göreceğiz. Temelde herkes kutsal gücü potansiyel olarak her zaman taşıyabilir. Bu kutsallığın ifadelerine yaratılışı ve oluşu hakkındaki efsanelerde rastlanır. Efsanelerde insan, Tanrı'dan sudur eder veya Tanrı tarafından yaratılır veya Tanrı'yla akraba olur. O, daha başlangıçta Tabu ve Mana gücüyle donatılarak dünyanın diğer varlıklarından ayrılır ve onlardan üstün kılınır. İnsanın bu özelliğine garip efsanelerde ve ilk insan tasavvurlarında sıkça rastlanır. İlkel kavimlerde, filozoflarda ve mistiklerde çeşitli spekülasyonlarla insan ulûhiyete yaklaştırılır. Böylece özel bir varlığın ilk tezahürleri ortaya çıkar.

İnsan kutsaldır demek, kudretle dolu demektir. Vücudun belirli kısımlarında, ruhunda, belirli durumlarda, belirli insanlar, meslekleri veya şahsî kabiliyetleri sebebiyle kutsal sayılırlar. Yalnız fert değil, büyük veya küçük gruplar da kutsal olabilirler.

İnsanların kutsallığı, tabii ve sun'î nesnelerin, mekânların, zamanların, sözlerin, yazıların kutsallığına benzer. İnsan daima sırlarla dolu olarak düşünülmüştür. Bu düşünceye göre, saçta, tırnakta, salyada, nefeste, dışkıda, idrarda, kanda, elbiselerde, silah ve aletlerde kutsal güç bulunur. Saç kurbanı ulûhiyete kuvvet aktarması sayılır. Salyada sağlık gücü vardır. Hz. İsa sağır ve dilsizleri tükürük ve salya ile tedavi ediyordu (Mk. 7, 33). Eski Roma adetlerine göre, yeni doğan çocuklar salya ve tükürükle ovulurdu. Roma vâftiz ayinine göre, râhiplerin burun ve kulaklarına salya sürülürdü. Öpme ise nefes ve salyadaki ruh cevherinin değişmesidir. Nefes de aynı şekilde güç ve ruh taşıyıcısıdır. Bu sebeple Roma vâftiz suyu takdisinde ve vâftiz âyinine vâftiz suyu üzerine dualar üflenir. Eski Hint Yoga felsefesinde bir Nefes Ulûhiyyetinden söz

edilirdi. Atmen, sonsuz uluhiyyet için, esas ruh için, ruh taşıyıcısı olmuştur. İnsan ve hayvan kanında ruh bulunduğu inanılır. Öpmeye olduğu gibi, o insanları birbirine bağlar, *kan kardeşi* yapar. Böyle ruhi ve fiziki, ruh göçüne sahip kişiler diğer insanlar üzerinde hâkimiyet sahibi olurlar.

Çeşitli vücut ruhları yanında (kan, nefes, gölge, isim, vs. gibi) ince ruhlar da düşünülmüştür. Rüya ruhu, cüce ruhu (Hindistan'da Purusa, Mısırdaki Ka), kuş ruhu (Mısırdaki Ba, Azize Scholastika ve Semiramis efsanelerinde güvercin) vs. gibi. Yunan tasavvuruna göre insanlarda doğumlarından itibaren ikamet eden şahsî bir peri bulunur ve kişinin hayatı boyunca ona refakat eder. Bu inançla önceleri her ay, sonraları senede bir defa ve doğum günlerinde ona kurban sunulurdu. Romalılardaki Genius evveliyatta erkeğin tenasül kuvveti idi, onda insanın manevi gücü bulunurdu. Kadının doğurma gücü Juno idi.

Belirli durumlarda insanlar mana ve tabu'nun taşıyıcısı olurlar. Erkekler savaşta ve avda gizemli bir güçle doludurlar. Bu kuvvet cevherinin diğer bir şeyle (cinsiyette olduğu gibi) bozulmamasına dikkat edilir. Daha sonraki devirlerde bütün cinsiyetle ilgili şeyler (tenasül fiili, hayız, doğum, vs.) *kirletici* olarak görülmüşlerdir. Normal duruma geri dönüş için önce tecrit, sonra da özel taharet veya emniyet ayinleri gerekli sayılmıştır.

Diğer bir mana-tabu safhası ölümdür. Ölüm ve ceset sırlarla dolu bir güce sahiptir. Bu sebeple ölmek üzere olanın dua veya bedduası yüksek bir güç taşır. Ceset tabudur ve çarpıcıdır. Onunla teması olan herkes, her şey temizlenmelidir.

O halde her bir insan hayatın belirli tezahür ve durumlarında büyü güce sahiptir, *kutsaldır* veya murdardır. Fakat her şeyden önce kutsallık belirli insanın ve insan sınıflarının bir özelliğidir. İslâm'ın insana bakışı iki yönlüdür. Kur'an'ın (Bakara,30) belirttiği gibi, o Tanrı'nın yeryüzündeki *halifesi*dir. Hatta Allah, meleklerine Adem'e secde etmelerini emretmiştir. Kendi nefesinden ona üfleyerek hayat vermişti. Âdem'in çocuklarını yüceltmıştır. Ancak bu şeref Tanrı'yı tanıyarak ve onun tavsiyelerini tutarak, kendi zayıflıklarını, eksikliklerini tanıyarak olur. Olgunlaşan kişi meleklerden daha üst derecelere yükselir. Aksi halde *aşâğıların aşâğısına* (Tîn 95/5) düşer, hırs, öfke, kıskançlık, kan dökme eğilimi vs. gibi menfi arzular onu semavî kökünden uzaklaştırır, manevî değerlerini unutturur. Hayvanlardan daha aşağı derecelere düşürür. Bu sebeple pek çok Müslüman yazar, tevazuyu elden bırakmamak için yazılarının ve mektuplarının sonuna *el-Fakîr, el-Hakîr, bendeniz* (hizmetçiniz) vs. gibi ifadeler koymuştur.

Geleneksel görüşe göre, insan beden, ruh, nefis ve akıldan oluşur. Akıl ve ruhun beden ve nefse hâkim olması, insanı olgunluğa götürürken, beden ve nefsin akıl ve ruha hâkim olması, kişiyi hayvanlar âlemine yaklaştırır.

1. Atalar

Ana hukukunun hâkim olduğu kültürlerde, anne kabile ve ailenin merkezidir. O "Büyük Ana'nın" (Yerana, Ayana, vs.nin) temsilcisidir. Özel kutsal bir güçle doludur. Baba hukukunun hâkim olduğu kültürlerde ise, aile atasının kutsallığı ağır basar. Kabile reisi, köy ve boy reisi; ailenin, kabilenin, köyün, boyun bütün fertlerinin üzerinde bir mevkiye sahiptir. Eski Hint dininde evin babası aynı zamanda evin rahibidir. Kutsal ateşi o yakar, kurbanı o takdim eder. Ancak onun seyahata çıktığı zamanlar, evin hanımı ona vekâlet eder. Aile atasının büyülü gücü Couvade (erkek lohusalığı) âdetinde ortaya çıkar. Burada tabû durumundaki kadını tehdit eden ruhları şaşırtma tasavvuru hâkimdir. Evin babası rahiplik hizmetleri sebebiyle cinleri-perileri uzaklaştıran bir güce sahiptir.

İslâm'da baba, oğul için ideal örnektir. Aile bağları çok güçlüdür. Anne çocukların yetiştiricisi ve evin direğidir. *Cennet anaların ayakları altındadır* hadisi²⁷⁷ anneye verilen değeri gösterir.

2. Hükümdarlar

Aile reisi ve kabile reisine has olan mana ve tabû gücü, kabile reisi ve hükümdarlarda yüksek oranda bulunur. Onun büyülü gücü bir silahta veya bir asada depo edilmiş olabilir. Buluntu bir çocuk gizemli güç taşıyan bir mızrağı eline almakla Langobard kralı Agilmund'un halefi olmuştur. Hükümdarı dolduran büyülü güce Mısırlılar *Ka*, Cermenler *Heil, Glück*, Romalılar *sanctitas* diyorlardı. Ancak güç taşıyıcısı olarak hükümdarın uyması gereken kaideler vardı. Mesela Maori (Yeni Zelanda) kralı çevreye görünmez, yemeğini eliyle yiyemez ve bunun için uzun bir kaşık kullanmak zorundadır. Onun taşınması gerekir, çünkü ayaklarını her hangi bir yere basması caiz değildir. Sadece özel toprağına ayak basabilir. Aksi halde hükümdarın gizemli gücü zamanla eksilebilir. Gücünü kaybeden hükümdar bazı kavimlerce öldürülür veya intihar etmek zorunda bırakılır. Bu geleneğin diğer bir şekli *Regifugium*, yani eski hükümdarın ülkeden çıkarılması, ülkeden uzaklaştırılmasıdır.²⁷⁸

²⁷⁷ Nisâî, Cihad 6, (6,11). İ. Cânan, Hadis Ansiklopedisi, I; 349.

²⁷⁸ Heiler, 368.

İlkel toplumlarda hükümdar güçle dolu bir şahıs olarak görünürken, Eski Dünya'nın yüksek kültür dinlerinde ulûhiyetle akrabalığı düşünülürdü. Bunun örneklerini Mısır, Mezopotamya, Suriye, İran, Hindistan, Çin, Japonya, Meksika ve Peru'da görürüz. Hükümdar Allah'ın inkarnasyonu; insan-tanrı, kısmen tanrı vekili; Tanrının adamı, tanrı mülkünün idarecisi ve Tanrı'nın temsilcisi sayılır. Bunun için hükümdar, daima Tanrı emrinde bulunmak zorundadır. O Tanrı tarafından seçilir, gözetilir, yönlendirilir. Birinci düşünce silsilesinde gizemli, ikincisinde ahlâkî elementler hâkimdir. Monoteist dinlerde ikinci düşünce hakimdir. Daryus: *Ahura Mazda'nın inayeti ile ben hükümdarım, Ahura-Mazda bana hükümdarlığı verdi*, diyor. Çoğu kez hükümdarın ulûhiyetle olan ilişkisi, evlatlık ilişkisi şeklinde tasavvur edilir. Eski Yunan dünyasında hükümdarlık kültüründe kuvvetli bir yükselme olmuş ve hükümdara Tanrı olarak hitap edilmiştir. Mesela 290 yılında Demetrios Atinalılarca; Roma da Diokletian'dan itibaren Roma imparatorları Tanrı olarak vasıflandırılmıştır. Bazen kendileri henüz hayatta iken, bazen de ölümlerinden sonra tebaları tâzime mecbur kılınmıştır.

Roma hâkimiyetindeki genç Hristiyan cemaati da İmparatorluk kültü ile ilgili tâbir ve sıfatları benimsemiş, Hz.İsa için *Tanrı Oğlu, Rab, Hidayetçi, tezahür* vs. tabirlerini kullanmıştır. Ancak onlar devletin kutsallığını ilan ettiği imparator suretleri önünde diz çökmekten çekinmişlerdir. Bu durum yaklaşık üçyüz sene süren pek çok şehidin verildiği sıkıntılı yıllarla devam etmiş ve Hristiyanlığın zaferi ile son bulmuştur. Tanrısız (teyotatos), En Kutsal (sanctissimus), *Ulûhiyet* (Teotes, divinitas), *Ebedi* (ayoniotes, aeternitas) vs. gibi putperest şeref ünvanlarını kullanmaya Bizans Hükümdarları devam etmiştir. Eski putperest âdetlerini ilâhiyatçılar *İsa'nın Vekili, İsa'nın Hakimiyet Ortağı*, vs. gibi yorumlarla Hristiyanlığa uydurmaya ve hukukileştirmeye çalışmışlardır. Kilise İmparatorlara eski kutsallıklarını takdis ve tahta çıkma merasimleriyle, kutsal yağlama ile vermiş ve imparatorları rahipler arasına almıştır. Bizans'ı taklitte Batı Halkı da hükümdarlarını *kutsal, tanrısız, İsa'nın vekili* vs. sıfatlarıyla tâzim etmiştir. İngiliz kralı *Head of the Church of England* olarak vasıflandırılmıştır. Bugün dahi Ortaçağda yapılan merasimler, diğer Hristiyan ülkelerde kaybolmasına rağmen İngiltere de halen devam etmektedir.

Nepal ve Tayland (Siam) gibi ülkelerde Tanrısız Krallık kalıntıları halen yaşamaktadır. Japon hükümdarı Tenno, ikinci dünya savaşından sonra Amerikalıların baskısı ile menşeinin Tanrısız olmadığını, insanî olduğunu halkına açıklamıştır.

Eski Çin Hükümdarlarının uluhiyet iddiaları tarihin karanlıklarına kadar kök salmıştır. Shang sülalesi devrinden (MÖ. 1766-

1123) bu yana göğün oğlu sayılan hükümdarın aynı zamanda başrahip olarak Gök Mabedi'nde bizzat kendisinin atası saydığı Gök Tanrıya kurban sunduğuna tarihen şahit olunur.²⁷⁹

Benzeri tasavvurlar Eski Türklerde de vardı: Türk hükümdarları kendi köklerini Tanrı'ya bağlamışlardı. Türk destan ve efsanelerinde tasavvurun köklerine rastlanır. Shapö-lüe Çin hükümdarı Kaotsu'ya gönderdiği mektupta kendisi için (M.S.584) *Büyük Türk İmparatorluğu Göğünün Oğlu ve Gökten Doğma* ifadesini kullanmıştı.²⁸⁰ Halk Bilge Kağan'a arzularını iletirken *Sizin Tengrisel lutfunuzdan ricamızı is'af buyurmanızı dilleriz* şeklinde ifade ediyordu.²⁸¹ Hükümdarların kutsallaştırılmasıyla ilgili örnekleri artırmak mümkündür.²⁸²

İslâm tanrısal kral veya hükümdar kavramlarını tanımaz. Toplumun yöneticisi Halife, Peygamberin halefi olmasına rağmen, dinî bir otoriteye sahip değildir. Hukukun yorumunu âlimlere bırakır. Halifenin görevi, Allah'ın hükümrânlığını yeryüzünde uygulamak değildir, o zaten mutlak hükümrândır; Halifenin görevi cemaati adalet ve iyilikle idare etmek, sınırları korumak ve mümkün olduğu kadar *İslam Hanesinin* büyümesine yardımcı olmaktır. Ancak daha sonraki devirlerde dinî otorite olarak da saygı görmüştür. Şiilerde İmam tasavvuru gelişmiş, özellikle İsmâîli mezhebinde *Hâzir İmam* (Ağa Han'da olduğu gibi) dünyevî ve manevî otorite olmuş, ona bakanların ve çevresindekilerin manevî rahmet dağıttığına inanılmıştır.²⁸³

3. Rahipler

Hükümdarlık ve rahiplik önceleri birbirine bağlıydı; köy ve kabile reisleri halkın başkanı ve rahipleri idi. Peru'da İnka, Sumerliler ve Babilliler'de Nemrud rahip krallardı. Batı Samilerinde Melhisedek rahip kraldı (Tevrat, Tekvin 14). Bilhassa Çinliler'de İmparator göğün oğlu sayılır ve göğe ibadette bizzat kurban sunardı. Japonya'da Sumera Mikoto, başrahip olarak kült işlemlerini bizzat kendisi yerine getirirdi. Ulaşmadığı yerlerde kurbanları onun vekili olarak kan akrabaları takdim ederdi.²⁸⁴

²⁷⁹ Werner Eichhorn. Die Religionen Chinas, Stuttgart 1973, s. 19 vd.

²⁸⁰ Liu Mau-Tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe), Wiesbaden 1958, s. 50.

²⁸¹ Namık Kemal Orkun, Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1936, C.2, s. 42.

²⁸² Bkz. Ekrem Kaydu, Türklerde Kutsal Hükümdarlık, Tayyip Okç Armağanı, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Erzurum 1978, ss. 97-103.

²⁸³ Schimmel, Die Zeichen., 234.

²⁸⁴ Heiler, 371.

Eski Roma'da krallık, rahiplik manasına da gelirdi. Sayısız tabu kanunlarıyla sınırlı hükümdar, politik görevlerinde de kısıtlanıyordu. Bu sebeple hükümdarlık ve rahiplik ünvanları birbirinden ayrıldı, sonuncu kutsal krallık (rex sacrorum) üzerine gitti. Başrahiplik (Pontifex maximus) makamı, 12 yılında hükümdarlığa bağlandı.

Çok erken zamanlarda Rahipler, mesleki faaliyetleriyle diğerlerinden ayrıldı. Önce gizemli varlıklar ve işlemler özel bir mesleğe uygun görüldü. Bunlar büyücü, kâhin, şaman, şramana, vs. idi. Büyü işlemlerini ve sözlerini bilen, hastalıklara yardım eden duyular üstü dünya ile ilişki kuran, istikbali çözen kimselerdi. İsimleri etnolojik alanların çeşitliliğine göre değişir. Temel faaliyetleri ve durumları ise birbirlerine yakındır. Almanca'dan gelişen "Medizienmann" ıstılahının mutlak ve doğru ifade olduğunu söylemek güçtür. Halk Hekimi'nin (Medizienmann'ın) vazifesi, havaya ve sağlığa manevi tesirdir. Yani tabii hayat ve kuvvet doğrultusunda "sağlık ve kuvvet" sunmaktır. Her ne kadar merasimlere katılsa da ayinleri ve kurban merasimlerini yönetmek onun zaruri işi değildi. Büyüsel vazife ekseriya şahsı ilgilendirir. Bilhassa Kuzey Amerika Kızıl Derili kabilelerinde görüldüğü gibi, Şaman da diye bileceğimiz Büyücü, büyü nesnelerini, ilaçlarını beraberinde, torbasında taşır ve bu nesneler çeşitli kaynaklardan gelen nadir malzemeler olabilir. Bütün bunların kuvvet taşıyıcısı veya güç taşıyıcısı olduğu düşünülür. Yani tababet tanrısal bir değerdir, eski bir güç objesi şeklindedir. Ekseriya onun temsilciliği elementlerin terkibindeki, organik hayata bağlıdır. Bu ilaçlar istiğrak ve kendinden geçme (tranc) tekniklerine de yardımcı olur.²⁸⁵

İlhamlı büyücülerin esas örneği, Şamanlardır. İlkel kabilelerdeki karakteristik bir tezahürdür. Tunguzlar, Yakutlar ve Buryatlarda kullanılan "Şaman" kelimesinin kökeni tartışmalıdır. Bu anlamda Sibirya kabilelerinde ve Asya'nın diğer yerlerinde kullanılan değişik kelimeler de vardır: Yakutlar ve Buryatlarda Bö (dişi Ödegön), Altaylarda Kam, Çinlilerde Wu vs. aynı anlamda yani Trans durumunda istiğrak hali yaşayan kişi (ekstatiker) anlamındadır. O bu duruma bazı tekniklerle, mesela şarkı söylemekle, ritmik gürültüyle, dansla, vs. ile girer. İstiğrak halinde ilham alır, gök seyahati yapar, hastalık tedavi eder, kehanette bulunur. Yalnız elbisesiyle, liyakat işaretleriyle, davul ve asa gibi aletleriyle değil, bazı fitri yetenekleriyle de diğer insanlardan ayrılır. Bazen kadınlık eğilimleri göstermeleri dikkati çeker. Ayrıca kadın şamanlar da vardır. Çıraklık ve takdis işlemlerinin çağrıda esas alındığı görülür. Nesilden nesile mirasla devredilen vazife de rahipliğin devamlığını sağlayan hususlardandır. Tesir sahası önceleri çok büyüktü. Onun kalıntılarına bugün Hindistan'da, Doğu Asya'da rastlandığı gibi, izlerine Batıda Hindüciermenlerde ve Akdeniz havzalarında da rastlanır.²⁸⁶

²⁸⁵ Goldammer, 157.

²⁸⁶ Goldammer, 158.

Büyü ile ilgilenen rahiplerin kehanet sanatıyla da yakından ilişkileri göze çarpar. Bu görev çoğu kez kadınların elindedir. Büyücülük faaliyetleri kabile reisi ve krala vekâlet eden memurların vazifeleri arasına girerdi; bu sebeple rahip ve rahibeler tarafından benimsenmiştir. Ancak ilişki ağırlıkları rahip ve rahibelerde tanrısal varlıklarla; büyücüler de gayri şahsi elementlerledir. Rahip bir veya daha fazla ulûhiyetin hizmetçisidir. Büyücü ise, maddi ve manevi güçlerle çalışır. Rahiplik ve kült ulûhiyetle ilişki içindedir. Kült işlerinin yaygınlaşması, rahiplik vazifesinin, hükümdarlık ve memurluk görevlerinden pek çok yerde çözülmesine sebep olmuştur.

Antik dinlerin rahiplik makamlarında, bazı yükselmelere de rastlanır: Hindistan'da, Mısır'da, Mezopotamya'da, Japonya'da, Meksika'da ve Peru'da, daha sonra İsrail Oğullarında rahiplik üst seviyeli makamlardı. Çin'de ve Yunanistan'da ise, rahiplik hizmetlerini normal devlet memurlarının sürdürdüğü sürece rahiplik mesleği oluşmamıştı. Japonya'da ve Roma'da rahiplik hükümdarlıktan gelişerek ortaya çıkmıştı.

Hükümdarlar gibi, Rahipler de dünya işleriyle ilişkilerinde halktan ayrılıyorlardı. Onlar tabu kâideleriyle kabile reisi gibi halktan tecrit ediliyorlardı. Bayram günlerinde bir iş yapmazlardı. Saç ve tırnaklarını toprağa gömmek zorunda idiler. Pek çok şeye dokunmaya mezun değillerdi. Yalnız Tanrı ile ilişkide bulunur, mabet hizmetlerini, mihrap ve put hizmetlerini yürütürlerdi. Rahip demek Tanrı ile yakın ilişkide bulunan, Tanrı'yı gören ve ona dokunan demektir. Rahip, Tanrı ile insan arasında aracı manasına gelirdi.

Rahipler hükümdarlar gibi uluhiyetin yeryüzündeki vekilleri, kehanet ve rüya tabiriyle ilahi arzunun taşıyıcıları idi. İlahi rahmetin ve inayetin dağıtıcısı, büyü metinlerinin çözücüsü, ruhsal ve bedensel hastalıkların tedavicipleri onlardı. Bir çeşit *görülebilen ilahlardı*. Eski Hint Rahipler Kitabı Şatapatra-brahmana şöyle der: *İki türlü tanrı vardır, biri Tanrı Tanrılar ve diğeri insan Tanrılardır. Bu ikinciler Vedaları bilen alim Brahmanlardır.*²⁸⁷ Rahipler ekseriyetle bir Tanrı ismi ve bir Tanrı sıfatı taşırlardı. Onların giysileri genellikle beyazdı. Aynı zamanda insanların Tanrı huzurundaki vekilleri, kurban ve dualarının taşıyıcıları, ulaştırıcılarıydı. İnsanın kendi başına uluhiyetle doğrudan doğruya temas edemeyeceği, bir rahibin aracılığına ihtiyaç olduğu yaygın bir inançtı. Rahiplerin ikinci derecede vazifeleri kültür faaliyetleriydi. Kanunları bilen ve hukuku koruyan onlardı. Yazıyı bulan, bilen, kullanan rahiplerdi. Astronomi, ilahiyat ve tarih gibi ilimleri bilen yine onlardı. Rahiplerin din ve dünya işleriyle ilgili geniş yetkileri onlara halkı bu

faaliyetlerden uzak tutma hakkını da veriyordu. Bununla Eski Mısırdaki, Orta Amerika'da, Hindistan'da, Mezopotamya'da, Roma'da, Keltler'de ve İsrail'de devlet içinde devlet olan rahip sınıfları ortaya çıkmıştı.

Mistik Hidayet dinlerinde rahiplik keşişlikten doğmuştu. Theravada-Budizmde dilenci keşişler halkın ruhsal problemlerinin çözücülerini ve rahipleriydi. Tibet Lamaizminde ve daha da ilerisi Japon Budizmde keşişlik, bekarlık adağıyla dünyevi bir rahiplik haline gelmişti. Doğu kiliseleri de bunlarla karşılaştırılabilir.

Peygamberli dinlerde ise, rahiplik yoktur veya rahiplik makamıyla gerginlik vardır. Eski İran'da kurban rahipliği (Zaoter) gerilerken, Ateş kültünün nüfuzu ile ateş rahipleri (athravan) güçlenmiş, Mecusi dini içinde sağlam bir yere ulaşmıştır. Vazifeleri sadece kurban ve mabet hizmeti değil, kutsal metinlerin kıraatı ve öğretimi idi. Eski İsrail Dininde rahiplik, kehanet hizmetleriyle görevliydi. Kurban sunma evin atasına aitti. MÖ. 8. Yüzyılda rahiplik teşkilatlanmaya başlamış ve nebiler bu kurumsallaşma ve kültürelleşmeden hoşlanmamış, rahipliğe ve mevcut külte karşı menfi tavır almışlardı. Hatta bunu Yeramyâ ve Hezekiyel gibi rahip kökenli nebiler dahi rahiplikten hoşlanmamışlardı. Esaret sonrası Yahudi Rahipliği kast şekline gelmiş, politik sahada da öne çıkmıştı. Kudüs Rahipleri Levi ünvanı alıp hakimiyeti ele alırken, taşradakiler geri saflarda kalmışlardı. II. Mabedin yıkılmasıyla rahiplik de sona erdi. Onların yerini fıkıhçılar aldılar. Daha sonraları bunlara Rabbi (haham) denilmişti. Önceleri vaazla yetinirken, sonraları ibadeti idare eder olmuşlardı.²⁸⁸

İslamiyet'te başlangıçtan beri ruhbanlık yoktur. Rahipler sınıfı teşekkül etmemiştir. Cemaat namazlarının idaresi, dinen cemaatten farkı olmayan imamın elindedir. Ezanı okuyan ve imama yardımcı olan da müezzindir. Fakat bu görevler ruhani makamlar değildir. Yine Ulema, Fukaha ve Mollalar sadece dini ve hukuku daha iyi bilen kimseler olup, rahiplik özellikleri taşımazlar. İslamiyet ve Hinduizm'in karışımından doğan Sikh dininde de İslamiyetteki gibi rahipler sınıfı yoktur. Cemaat içindeki Ulema (bilginler) hukuk ve geleneğin yorumcularıdır. Hadis'e göre *Peygamberin mirascıları âlimlerdir*.²⁸⁹ Âlimler yüzyıllar boyunca İslam toplumlarının sorunlarını zaman ve mekân boyutları içinde çözmüşlerdir. Rahiplik benzeri durum, Şiiilerdeki dini hiyerarşide dâî, huccet, mukhi (mahalli cemaat yöneticisi) makamları ile kendini gösterir. Yine Oniki İmam Mezhebi'nin mücdehitleri, gizli imamın hakikatlarını açıklamaya hukukî ve kelâmî sorunları çözmeye çalışırlar.

²⁸⁸ Heller, 373.

²⁸⁹ El-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, c.II, s. 64.

Erken dönem Hristiyanlık'ta rahiplik yoktu. İlk zamanlar sadece havarilik ve tebliğcilik (peygamberlik)* makamları vardı. Oniki havari öğretisine göre tebliğciler, cemaatin *Yüksek Rahipleri* idiler. Havarilerin ölümlerinden sonra eski cemaati koruma ve gözetim görevi ve makamı, rahiplik makamına dönüştü. Helenistik Sır dinlerinin Hristiyanlığa nüfuzu ve kurban düşüncesinin gelişmesi rahip sınıfının Eski Çağ Rahiplik düşünceleriyle birleşmesine yol açtı. Bu yöndeki gelişmeler Doğu ve Batı Kiliseleri'nde farklı oldu: Doğu Kilisesi'nde rahipler gizli bilgilerin koruyucusu ve halkın din görevlisi olurken, Batı'da rahiplik hukuki-askeri bir gelişme gösterdi. Katolik Kilisesi rahipleri, ruhani bir ordunun subayları gibi kabul edildi. İnanan halk (Cemaat) ve din görevlileri (Ruhaniler) kuvvetli bir şekilde birbirinden ayrıldı ve iki ayrı sınıf oluştu.²⁹⁰

Kutsama görevi, rahipleri halk kalabalığından ayırarak onlara özel bir şeref ve statü bahsetti. Komünyon ayini ile rahip, doğrudan doğruya Tanrı'ya yaklaşmış, onun çevresinde yer almış oldu. Artık uluhiyetle temas ediyor, daima kutsal çevrede bulunuyordu. Sade mü'minlere göre Tanrı'nın daha yakınında idi. Komünyon ayinindeki ekmek ve şaraba bir kaç söz söylemekle, onları İsa'nın eti ve kanına dönüştürmüş, yaratıcıyı gökten yere indirmiş oluyordu. Katolik rahibi, Tanrı ve insan arasında bir aracı ve ilahi rahmetin dağıtıcısı oldu. Onlar günahları bağışlama (Absolution) ve Son Yağlama işlemi ile günahkarı kutsallığa, rahmete kavuşturma yeteneğinde ve salahiyetine sahipti. Yaşayanlara ve ölümlere komünyon kurbanını ulaştırıyor; ibadet edemeyen veya ibadet etmek istemeyen kişilere vekaleten ibadet edebiliyordu. Rahip, cemaatinin hakimi, yardımcısı ve çobanı idi. Günah çıkartan kimse, ona itaatle yükümlü idi. Rahip, günah çıkarma kürsüsünün hakimi idi. O günahları affedebilir de, affetmeye bilir de.²⁹¹

Rahipliğin dinler tarihinde sahip olduğu güç, gayri şahsi, sırlı, dini, asketik elementlere nüfuz eden bir özellikle açıklanabilir:

Bazı dinlerde Rahiplik ünvanı ve yetkisi ruhî ve şahsî bir duruma dayanmaz. Salahiyet ve kutsallık kan bağı ile, akrabalık ile dağıtılır ki, Hinduizm, Mecusilik, Yahudilik kısmen Doğu Kiliselerinde özellikle, Nasturi kilisesinde belirli ailelerden mirasla kazanılır. Bazen de davet ve kura ile veya takdisle belirlenir. Kutsama işlemiyle, kültüsel temizlikle kişi o makama getirilir. Yahudilik'te rahip takdisi, yağlama ile olur. Daha sonra da başa el konarak *haham takdisi* yapılır. Bu Yahudi adeti

* Hristiyanlar Paulus ve benzerleri gibi ilk tebliğcilerin uluhiyetine inandıkları İsa'dan ve Kutsal Ruhtan vahiy aldıklarına ve tebliğ göreviyle vazifelendirildiklerine, bu şuurla tebliğ yaptıklarına inanırlar ve onları peygamber olarak kabul ederler.

²⁹⁰ Heiler, 374.

²⁹¹ Heiler, 375.

Hristiyan diakon, rahip ve piskopos takdislerine de geçmiştir. Sonraları Batı'da bu işlem Eski Ahid'de olduğu gibi yağlama suretine dönüşmüştür.

Takdis işleminde manevi el verme, vazifenin kesintisiz devamı (Sukzession) ve silsile, ruhani memuriyetin önemli bir şartı olmuştur. Bu silsile ve zincir Budizim'de keşişlerin (upasampada) takdis ve tayini için zaruridir. Bodhidharma yoluyla Hint büyüklerinin silsilesi (Sukzession'u) Çin'e taşınmıştır. *Japonya'da Budist bir rahip, rahip olurken bir rahiplik belgesi alır. Belgede daha önceki önemli rahiplerin isimleri zikredilir. Böylece silsile Buda'nın havarilerine kadar uzanır ve Buda'ya bağlanmış olur.* Yahudi rahiplerinin silsilesi de Hz. Musa'ya dayandırılır. (Sayılar, 27, 18 vd.; Tesniye, 34,9) Bu Yahudi silsile geleneği Hristiyan piskoposlarına da örnek olmuştur.

Rahipliğe yükselmede Sırlı kült elementlerinin ve asketik gayretlerin önemli rolü olur: Kült faaliyetleri öncesinde bir süre cinsel faaliyetlerden uzak kalmak, sürekli riyazatta olmak vs. gibi. Sade mü'minler, kutsal gücün taşıyıcıları olan rahiplere saygı duyarlar. Rahibin şahsında ahlak eksikliği, maneviyat eksikliği görülse dahi, rahibe saygı devam eder. Mesela, Franz von Assisi, köy papazlarına dahi komünyon salahiyetlerinden dolayı hürmet eder ve aynı hürmeti talebelerine de tavsiye ederdi.²⁹²

Hint Veda literatüründe yan yana yedi rahip sınıfından söz edilir. Rahipler arasındaki sınıf ve kademelere Eski Mısır'da da rastlanır. Eski Roma'da *Tanrı Hizmetçileri, Peygamberler, Alimler, Tanrı Kitabının Yazıcıları, Temizler, Tanrı Babaları* vs. gibi sınıf ve ünvanları vardı.²⁹³ Hristiyanlıktaki hiyerarşi ve sınıflama diyakon, rahip ve piskoposlardan oluşur. Batı Kiliseleri'nde bu sınıflama daha alt sınıflara da ayrılmıştır. Mesela piskoposlar: bölge piskoposları, yardımcı piskoposlar, piskoposlar, metropolitler, başpiskoposlar, ülke başpiskoposları, patrikler vs. gibi. Bunlara şeref piskoposluklarını ve kardinalleri de ilave edebiliriz.

Rahiplerin başında pek çok dinde yüksek bir rahip bulunur. Eski Mısır'da kral en yüksek rahipti. Yeni İmparatorluk devrinde Teben'deki Amon mabedi örneğinde yapılan her büyük mabette krala vekaleten yüksek bir rahip bulunmaya başladı. Eski Meksika'da iki başrahip vardı. Roma'da merkezi kuvvet Baş Rahibin (Pontifex meximus'un) elindeydi. Mitra dininin zirvesinde de bir başrahip (patrum) bulunuyordu. Tibet Lamaizmin'de iki yüksek rahipden birincisi Bodhisattva Avalokiteşvara'nın inkarnasyonu sayılan Dalay Lama ve ikincisi Buddha

²⁹² Heller, 376.

²⁹³ Heller, 377.

Amitabha'nın inkarnasyonu sayılan Pançen Erdeni Lama'dır. Ugarit'de de rahiplerin başında bir *rabbu kahinima*, Fenikeliler'de *rab kohanim* bulunuyordu. Yahudilerdeki başrahip düşüncesi Hristiyanlıkta piskopos kavramında yaşamaktadır.²⁹⁴

4. Keşişlik

Rahipler yanında keşişler de kutsallığın taşıyıcılarıdır. Bir insan doğum veya kutsama ile rahip olur. Keşiş ise, serbest karar ve fedakârlıkla, şahsını kurban etmekle kutsallığa ulaşır. Rahip müşahhas bir kutsallığın, keşiş ise şahsi bir kutsallığın taşıyıcısıdır. Keşişlik ve rahiplik evveliyatta birbirine bağlı değildi. Ayrı durumlardaki iki sınıfı. Kendilerini riyazat ve takvaya adanmış kimselerin artmasıyla bu sınıf ortaya çıktı. Keşişliğin klasik ülkesi Hindistan'dır. Önceleri Brahman büyükleri hayatlarının sonunda ormana inzivaya çekilirken, sonradan yaygılaştı. Sıkı bir kurban hizmeti ve riyazatla *sannyasin* oldular ve daha sonra hiçbir kült işlemi yapmadan dilenci olarak dolaşmaya başladılar. Zamanla kendilerini genç yaşında yurtsuzluğa verdiler, sürekli dolaşan, gezginci keşişlere dönüştüler (Şramana ve sadhu denir). Keşiş teşkilatının ilk kurucusu sayılan Parsvanatha (ölm. MÖ. 720), bir kral oğluydu, henüz otuz yaşında dünyaya sırt dönmüştü. Daha sonra erkek ve kadınları içine alan bir tarikat kurdu. Bu Nirgrantha, yani karma zincirinden kurtulanların tarikatı idi. Hiç bir canlıyı incitmemeyi (ahimsa), doğruluğu, cinsel korunmayı, mülkiyetsizliği öngörüyordu. Hayatını inancına adanmış tarikat etrafında erkek ve kadınlardan kalabalık bir tarikat dışı (laik) cemaat oluştu. Bu tarikat MÖ. 6. yy. da Vardhamana Mahavira tarafından ıslah edildi, ve böylece Cayna keşişler tarikatı ortaya çıktı. Keşişler, beş *büyük adak* (mahavrata) ile yükümlü idiler. Bunlar: *canlıları incitmemek ve yalnız bitkilerle beslenme değil, buna böceklerin kazara öldürülmesinden sakınmak da dahildir; doğruluk, cinsel ilişkilerden uzak durma, yabancı mülkiyete saygı ve mutlak mülkiyetsizlik*. Tarikata dahil olmayan, keşiş olmayan cemaata ise *Dinleyici* (sıravaka) denir, bunlar yalnız *küçük adakla* (anuvrata) yetinmek zorundadırlar: Bilerek canlıları öldürmemek, zinadan sakınmak, dürüst olmak ve çalmamak yükümlülüğünü taşırlar. Erkek ve kadın keşişlerin geçimlerine yardımcı olmak da görevleri arasındadır.

Yaklaşık aynı zamanda ortaya çıkan Budist tarikatı (sangha) da Caynalar gibi teşkilatlanmıştır. Dilenci keşiş cemaatı çevresinde onlara sevgi gösteren bir laik cemaat da vardır. Keşişler On Emri (*daşa şıla*) tutarlar: *Bunlar Cayna yasaklarına ilaveten günde bir defa yemek yemek, dans, musiki ve mâlâniyeti seyretmekten uzak durmak, çelenk, güzel*

²⁹⁴ Heiler, 378.

kokular ve mücevher kullanmamak, yerde yatmak, paraya, altına, gümüşe el sürmemek vs. gibi hususlardır. Theravâda-Budizminin yayıldığı ülkelerde kadın keşişler tarikatı Başrahiplik zincirinin kopmasıyla son buldu. Onun yerini rahibelere benzeyen hemşirelik aldı. Bu tarikat dışı cemaatla, dilenci rahibeler arası bir mevkidir. Mahayana Budizm'i On Emire Bodhisattva idealini de ilave etmiştir. Buna göre keşişlerin ana görevi bütün canlı varlıkları hidayete sevk etmeye çalışmaktır. Ancak Tibet Budizminde farklı bir gelişme olmuş, keşişlerin evlenmesine izin verilmiştir. Reformator Tsang-kha-pa (1357-1418) dan beri *Sarı Takkeliler* mezhebi rahipleri evlenebilmektedirler. Japonya'da Shinran yalnız doğru inançla hidayet bulunacağını (sola-fede öğretisini) savunarak, Jodo-Shin-shu (Temiz Ülke Mezhebi)nden evlenmemek yasağını kaldırmıştır. Diğer mezhepler bekarlık yasağını halen devam ettirmektedir. Ancak pek riayet edildiğini söylemek güçtür. Çünkü keşişlerin büyük kısmı evlidir.

Hinduizm'de ferdi asketizm keşişlerin manastırlarında yaşamalarından daha önemlidir. Ekseri Hint keşişleri, manevi hayatlarını *sâdhu* (gezginci keşiş, fakir) ve *sannyasin* olarak sürdürürler. 1901 yılında Hindistandaki nüfus sayımında 2.755.900 asket tespit edilmiştir. Bunlar vücutlarına eziyet ederler, çıplak dolaşırlar, ölü etleri yerler. Bazı Hint tarikatları ise toplu yaşamayı tercih eder.

Hıristiyanlar daha ilk devirlerden itibaren erkek ve kadın asketlere değer vermişlerdir. Bunların büyük kesimi toplu halde yaşar. Origenes asketik düşüncenin savunucusu idi ve yazıları, keşişler arasında itibar görüyordu. Eski bir Romalı asket olan Pachomius keşiş evlerini duvarlarla çevirerek cemaat hayatını öne çıkarmış, toplu ibadetler için, bir kilise ve manastır kurmuş; manastır başkanına sadakatı şart koşturmuştur. Keşişlik ilk olarak Mısır'da görülmüş, Filistin ve Suriye'de gelişmiştir. Daha sonraları Athos (Aynaros) Dağı, Kiev'de Mağara Manastırı keşişlik hayatının meşhur merkezleri olmuştur.

İslamiyet'de ruhbanîyetin bulunmadığını Peygamber açıkça söylemiştir. Ruhbanîyet davranışlarını tasvip etmemiştir. Ancak kıyamet ve ölüm, hesap ve ahiret düşünceleri dindarların kendilerini dua, oruç ve Kur'an kıraatına vermeleri sıkı bir züht hayatının doğmasına sebep olmuştur. Zamanla gelişen züht ve takva hayatı 9. yüzyılda önemli sayıda büyük mutasavvıf ve tarikatları ortaya çıkarmıştır. Bunların başında Abdul-kâdir Geylanî gelir. Kâdiriye tarikatının kurucusudur. Anadolu'da Nakşî ve Mevlevî tarikatları, Bektâşi ve Rifai tarikatları tasavvufî hareketlerin temsilcileri olarak sayılabilir. Türkiye'de 1923 yılında kanunla tarikatların kaldırılmasına rağmen, halk arasında fiilen yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca Hindistan'da Çisti, Kuzey Afrika'da Sanusiya tarikatlarını saymak da yerinde olur.

Keşişlik adağıyla, tarikat hayatı arasında, *evlenmemek hariç*, fakirlik ve lidere iteatta benzerlik vardır. İsmet konusuna değeri verilmekle birlikte, bu nikah sınırları içinde anlaşılır. Tarikat hayatında zikir ve rabita (şeyh ve mürit arasındaki ruhsal bağ) manastır hayatını hatırlatır. Mürit, şeyh üzerindeki konsentrasyonu onun teveccühünü kazanmaya çalışır. Şeyh de himmetiyle (mürit üzerindeki güç ve gözetimiyle) onları idare eder, korur. Şeyhin müritlerini her yerde koruduğuna inanılır.

Çeşitli dinlerde veya aynı dindeki tarikatlar arasında büyük farklılıklar olmasına rağmen, manastır hayatı temel doğrultu olarak kabul edilir. Manastır hayatı dünyadan kopmakla, dünyayı terk etmekle (Budizm'de Pravrajya, Pali pabbajja, Hristiyanlıkta Conversio) başlar. Giyilen keşişlik elbisesiyle bağlanılır. Kişi bir süre için aday durumundadır. Keşişliğe tam geçiş takdis ayini ile, adakla olur ve üç temel esas vardır. Bunlar: *fakirlik, bekarlık ve iteattir*.

Keşiş hayatının temeli, mülkiyetsizliktir. Bunun aşırı şekli dilenci keşişliktir. Jainizm, Eski Budizm ve Eski Hristiyanlık'ta bu hakimdir. Dominikan ve Franziskan tarikatlarında bu prensipler halan devam etmektedir. Mutlak fakirlik ideali sıkı bir şekilde tatbik edilmiş, Hristiyan keşişlerinin paraya dokunmaları dahi hoş görülmemiştir. Günümüzde Hindu Sâdhu ve Budist keşişleri bu yasağı halen sıkı bir şekilde korurlar. Günlük dilenme geleneği Budist ülkelerde: Tayland, Birma ve Kamboçya'da tatbik edilmektedir. Benzer davranışlar Franziskan ve Kapuzin tarikatlarında da devam etmektedir. Hristiyan veya Hristiyan olmayan manastırların çoğu, ev ve arazilere sahiptirler, bununla kişilerin ihtiyaçları karşılanır. Ancak keşiş fert olarak fakir kalmak zorundadır. Ferdi fakirlik, yüksek ruhsal hürriyetin ve derin ruhsal saadetin kaynağı olarak övülür.

Keşişlik hayatının ikinci temel esası, mutlak bekarlık ve evlilikten uzak durmaktır. Cinsel hayattan uzak durmayı garantilemek için, diğer cinsle her türlü ilişkiden, aynı yerde bulunmaktan uzak durulması emredilir. Mesela Caynizim'de, Budizm'de ve Hristiyanlıkta böyledir. Bu tedbir, çok kere keşişleri kadın düşmanlığına kadar götürür. Evlenmemek ve cinsel hayattan uzak durmak, ruhsal serbestliğin kaynağı olarak görülür. Hedef kutsala ulaşmada ruhsal güçlerin toplanmasıdır. Hintçe *brahma-carya* kelimesi ilahi güce dönüşmek ve istek manalarına gelir. Tanrıya mutlak teslimiyettir. Teslimiyete gölge düşürecek her türlü unsurdan, etkiden uzak durmaktır. Yeni Ahid'de bu husus şöyle ifade edilir: *Kim bekarsa, Tanrıya ait olana, Tanrının rıza gösterdiklerine itina gösterir; evli olan da dünyalığa ve avratın hoşuna gitmesine, itina eder* (1.Kor. 7, 32 vd.)

Keşişliğin üçüncü ideali, ruhani lidere karşı mutlak teslimiyettir. Hintli mistiker, kendi gurusunu, kendi hür iradesiyle seçmesine rağmen, ona mutlak iteat etmek zorundadır. Aynı şey tarikat cemaatları için de geçerlidir. Budist keşiş cemaat başkanına, Hindu *Upadhyāya* (öğretmene) veya *Nāyaka*'ya (lidere), Müslüman *Şeyh*'e veya *Pîr*'e, Ortodoks *Iqumenos*'a (idareciye), Katolikler *Abt*'a, *Prior*'a veya *Guardian*'a iteat eder. Thomas von Aquino'ya göre iteat, insanın sunabileceği en büyük kurbandır. Aynı şekilde Müslüman Sûfileri, Hristiyan Mistikerleri (Franz von Assisi ve Iqnatus von Loyala vs.) isteklerden fedakarlığı, bir ölünün mutlak pasifliği ile, gâsıla (ölü yikayana) teslim olan cesetle karşılaştırmışlardır.

Keşişlerin günlük hayatında en önemli vazifeleri, ruhsal temrinlerdir, meditasyon ve tefekkürün yapılmasıdır. Bunu gerçekleştirmek için Hint dinlerinde Yoga'nın psiko-teknîği gelişmiştir. Çin Chan ve Japon Zen mezhepleri yeni metotlar bulmuşlardır. Hristiyan keşişlerinde iç dua tekniği (oratio mentalis) gelişmiştir. Athos (Aynaros) keşişlerinin dua tekniğinin Hint Yogasından etkilenmiş olması da muhtemeldir. Müslüman tarikatlarında da zikir ve tefekkür yaygındır. Ferdi veya toplu söylenen ilahiler mistik hayata güç ve duygu katar. Hristiyan ve Budist keşişlerinde özel korolar gelişmiştir. Kutsal metinler, korolarca toplu halde okunur.

Hristiyanlık'ta, Budizm ve Hinduizm'de keşişlik, kemalat durumudur. Keşiş kendi başına hidayet yoluna girebilir, Nirvana'ya ulaşabilir. Bu sebeple keşiş arhat, yani kamil olarak vasıflandırılır. Tarikat dışı (laik) taraftarlar ise, gökte yeniden doğma şansına sahip olabilirler. Bunun için ahlaklı yaşamak, tarikat mensuplarına yardım ederek, onların duasını alarak daha sonraki varlık hayatlarında keşiş olmak azmine ulaşabilirler ve hidayet yoluna girebilirler. Hristiyanlıkta da keşiş *teleyos* (kamil) olarak vasıflandırılır. Hintli Hristiyanlardan Sundar Singh ve Narayan Vamak Tilak gibi liderler fakir ve bekar bir Sadhu'nun hayat tarzını seçerek Hristiyan ve Hristiyan olmayanlara karşı kuvvetli bir misyon faaliyetinde bulunmuşlardır.

Dinlerde keşişliğe duyulan sempati yanında, ona karşı yükselen dindarane itirazlar da vardır. Karşıt görüş sahipleri, hidayet merkezinin temelini davranışların değil, ilâhi rahmetin teşkil ettiğini savunur. Nitekim Japonlar'da *Shinran* keşişlik geleneğinin dışına çıkarak evlenmiş, Budizm'e yeni bir yön vermiştir. Hristiyanlıkta Luther, keşişlik adağını bozarak bir râhibe ile evlenmiş, keşişliğe karşı mücadele etmiştir. Bir ahır hizmetçisinin hizmetinin, bir keşişin asketik hayatından daha kıymetli olduğunu söylemiştir.

Mistik hayatta istiğrak, vizyon, audisyon vs. gibi düzensiz psikolojik fenomenlerle karşılaşırız. Mistikerin hedefi kavramayan ve söylenemeyenin seyri ve sonsuzla birleşmedir. Bu, mutlak sükûnet veya kutsal sarhoşluktur. Bazı mistikerler dahili olmasa bile, zahiri tecrit içindedir. Mistik birleşmeye kozmik birleşme de dahildir. Mistiker kendini bütün insanlıkla, bütün yaratıklarla birleşmiş hisseder. Bu hali yaşayan mistikler, Athos (Aynaros) ve Budist keşişlerinde görüldüğü gibi, büyük bir şefaatçi sayılırlar. Mistikerlerin çoğu Tabor'dan (Tur-i Sina'dan) hayatın aşağı derecelerine geri dönerler. Manevi yaşantılarını diğerlerine anlatırlar. Haberler çeşitli şekillerde olur: Haber ona inanan talebeler arasında anlatılır veya yazıya geçirilir. Bunun klasik misali, Buda Şakyamunî, Hristiyanlarda Bernhard von Clairvaux, Hildegard von Bingen, İsveçli Birgitta, Sîna'lı Katharina vs. dir. Pek çok mistiker, dünya literatürüne giren şair olmuştur. Hindistan'da Bhagavadgita yazarı Tamule Manikka Vaşagar, Anadolu'da Celâleddin Rumî, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli; Türkistan'da Ahmet Yesevî; İtalyan Franziskan Jacopone da Todi, Alman Angelus Silesius ve Tersteegen vs. bunlardandır.²⁹⁵

5. Peygamberlik

Peygamberler görevlerine Tanrı'nın veya Tanrı'nın görevlendirdiği bir meleğin davetiyle (Cebrail, Kutsal Ruh vs.), ilahi emirle çağrılırlar; kendilerine verilen hizmeti almaya kendilerini mecbur hissederler. Bunlar rahip, keşiş ve saire gibi kendi serbest gayret ve iradeleriyle bu göreve gelmeyip, Tanrı tarafından görevlendirilirler. Peygamber adayları dini ve yaratıcı yeteneklere sahip kimselerdir. Peygamberliğin ilkel şekli istiğraka sık sık giren kahinlerde görülür. Kahinlerde de yaratıcı bir güç ve yetenek vardır; vizyon ve vahye hissedar olurlar. Onlar Uluhiyetin kanun ve emirlerini görür veya işitirler. Nazarları istikbalin karanlığına nüfuz eder. Sibirya Şamanlık tasavvurlarına göre şamanlar, özel bir eğitim görmezler. Şamanlık gücü onlara birdenbire gelir. Buna karşı durmak isteyen olursa, şiddetli ızdıraplara düşer; aklını kaybeder ve kısa bir zaman sonra ızdırap içinde ölür.

İstiğrak yanında rüya da peygamberliğe çağrı vasıtalarındandır. İstiğrakla diğer âlem arasında bağ kuran peygambere Eskiçağ Politeist dinlerde, Suriye ve Anadolu'da rastlanır. İstiğrak durumu ve heyecan kült dansıyla, bilhassa flüt dansıyla ortaya çıkar. Bu duruma Kenanlılarda Baal kültünde sıkça rastlanır. Komşuları İsrail oğullarında da, özellikle Krallar devrinde çeşitli *kutsal çılgınlıklar* halk çevrelerinde

yaygın idi. Yahve'nin ruhunun veya elinin peygamber üzerine indiğine inanılırdı. İstiğrak halinde ağızdan dökülen sözlerin, kelimelerin geleceğe ışık tuttuğu varsayıldı. Peygamber konuşan, tebliğ edendi. İstiğrak ve kehanet санаatı Yunanistan'a da girmişti. Delphi, Dodona meşhur kehanet merkezleri idiler. Buralarda görevli kâhineler geleneksel istiğrak ve kehanet санаatlarını uygularlardı, gelecekten haber verirlerdi.

Bazen peygamberlik görevlerini kabul etmek istemeyen de olurdu. Nitekim Eski Ahid peygamberlerinden Yeremiya, *Ey Rabbim, ben vaaz edemem, henüz çok gencim* (Yer, I, 6) demişti ve görevi kabul etmek istememişti; fakat emir karşısında ısrar edememişti.

Ancak Milli dinlerdeki istiğrak ve kehanet санаatıyla Everensel dinlerdeki peygamberlik görevi arasında önemli farklar vardır. Evrensel Dinlerde:

Vahiyle alınan sözler, emirler açık ve berraktır. İstiğrak ve vizyonda ise berraklık yoktur. Peygamber, Allah'ın sözlerini ilan etmesi için müşahhas bir teklif alır. Tanrı isteğini, niyetini, gelecekte meydana gelecek olayları peygambere açıklar ve ondan elçisi olarak kendisine ve yaşadığı topluma yön vermesini ister.

Vahiyler, peygamberin içinde yaşadığı milletin kaderiyle ilgilidir. O dünyanın güçlülere önünde Allah elçiliğini yerine getirmekle görevlidir. Yeremia'a *Bak, ben seni milletlerin ve ülkelerin başına geçiriyorum ki, onları yıkıp, tarumar edesin ve sonra tekrar inşa edesin, yetiştiresin diye...* (Yer, I, 10) buyrulur. Vahiy imandan ve ilahi emirden gelen bir hedefe yöneliktir.

Vahiy, dini ahlaki bir karakter taşır. Vahyin merkezi, dini düşüncenin temeli, Tanrı'nın eşi ve benzeri olmayan bir kudrete sahip olduğu ve birliğidir. İkincisi, tarihin yöneticisi Tanrı'ya imandır. Tarihi hadiseler Allah'ın vahyidir. Allah ahlaki emirlerine karşı insanlardan iteat ister. Doğruluk, adalet, merhamet ve sevgi ister. İbadet ve kült kanunları ikinci derecededir, ahlak olmadıkça Allah'ın rızası da olmaz.

Peygamberliğin iki görünümünü ayırmak gerekir: Biri kutsal ve gerçek peygamberlik; diğeri şeytanî yalancı peygamberlik. Bu ayırım daha önce Yahudi peygamberlerinden Yeramia tarafından yalancı peygamber Hananya'ya karşı yapılmıştı. Gerçek peygamberler ona göre, felaketi haber verirler; *onlar bir çok ülkelere ve harp isteyen büyük imparatorluklara karşıdır, yalancı peygamberler ise, barıştan haber verirler* (Yer, 28, 8 vd.). Çünkü *Onlar benim milletimin felaketini kutsalar, şalom, şalom (selam) derler, halbuki selamet ve barış yoktur* (Yer, 6, 14, 15). Halkı duyarsız hale getirerek kötülük yaparlar; utanmazlar ve utanmayı da bilmezler. Nitekim gerçek peygamberler,

Babil esareti öncesi yaklaşan felaketi ve İsrail Oğullarının çöküşünü ilan etmeyi vazife biliyorlardı ve halkı uyarmak istiyorlardı. Çünkü halk isyankardı, putlara tapmaya başlamışlardı, hak ve adalet çiğneniyordu. Peygamber Hosea'da büyük bir harp felaketini haber veriyordu:²⁹⁶ *Günah ektiniz, felaket biçtiniz, yalanın mahsulünü yediniz. Arabanızla kahramanlarınızın birliğini terk ettiniz, bunun için şehirlerinizde savaş çığlıkları yükseldi, kaleleriniz harap edildi, Beth-Arbel savaşında Salman harap ettiği gibi, anneler çocuklarıyla birlikte parçalandılar* (Hos. 10, 14, vd.). Bu felaket haberlerinden halk ve idareciler hoşlanmıyorlardı. Peygamber çoğunluk tarafından sevilmiyordu. Halk, hoşla gidici, yaldızlı istikbal müjdeleri verenlerin arkasından gidiyordu, yani yalancı peygamberlerin arkasında gidiyordu. Gerçek peygamberliğin mükafatı, ızdırap ve şehitlikti. Sonuçta Yeramia zindana atıldı. Kralları öldürüldü veya gözleri oyuldu, halk da Babil'e sürüldü, ülke harap edildi.

Felaket habercisi peygamberlere mukabil Mesih-Mehdi'nin muhteşem devlet ve refahından müjde verenler de olmuştur. Ancak felaket haberleri gerçekleşirken, saadet haberleri bu güne kadar yerini bulmamıştır.

Peygamberlik dört büyük dinde açıkça görülür. Bunlar: Mecusilik (Mazdaizm), Yahudilik, İslam ve bir ölçüde Budizm'dir.

Zerdüş bütün istiğrak ve vizyon tahriklerinden uzak, kutsalın berraklığıyla, vahiyle (açılımla) dolmuştu. Kendisine vazife verilmişti. Ahura Mazda kendisini ona vahyetmişti ve yerleşik hayat sürmesini, sığır kurban eden göçebe çobanlara karşı sığırları korumasını emretmişti. O, Tek Tanrı'yı ilan etti. Yalancı güçlere karşı mücadeleyi teşvik etmişti. (Yasna, 44, 1)

Farklı bir peygamberlik durumuna Gotama Buda'da rastlanır. Buda'nın ilk vaazı "kulağınızı açınız, kurtuluş bulundu" şeklinde olmuştur. Bu içe doğuş ve aydınlanma şuurunun, başka insanlarla paylaşımıdır. Benzeri durum Konfüçyüs ve Laotze gibi Doğu Asya geleneğinde de görülebilir.

Nitekim Güney Koreli San Myung Moon'un, Buda benzeri aydınlanmasından söz etmek mümkündür. İnananları kendisine *reverent* (saygı değer, muhterem) derler. O Taoizm, Yahudi ve Hristiyan dinlerini inceleyerek ve tefekkür ederek yeni sentezlere, yorumlara ulaşmıştır. Kendisine bir meleğin haber getirmesi vs. gibi vasıtalı bir aydınlanmadan söz etmez. O insanlığın içinde bulunduğu sıkıntıları yaşayarak, düşünerek, araştırarak Buda ve Laotze gibi bir iç aydınlanmaya ulaşmıştır. Bu aydınlanma ona Tanrı'nın lutfu kabul edilir.

²⁹⁶ Heller, 397.

Tanrı ona dinleri birleştirme, insanlığı acılardan kurtarma yolunu açmıştır. Ona dinlerde geleceği beklenen mesihlik-mehdilik görevini yüklemiştir. Bu iç aydınlanma şuuru, aynı zamanda mânevî âlemin kendini ona vahyetmesi, açılımı olarak da kabul edilir.

Peygamberler normal insanlar için örtülü, yüksek bir alemin ve istikballe ilgili sırları tecrübe ederler. Ruhsal tecrübeler bazen görme ve işitme şeklindedir. Vahiy aldıkları varlığı çoğu kez görürler, işitirler. Peygamberler geleneksel kùltten memnun değildirler. Büyü ve kùltsel davranışlardan uzak dururlar. İnsanlara istikbalin dinamiğini açıklamak isterler. Bu sebeple kurdukları dinler, dinamik ve canlıdır. Sözlere derin anlamlar ifade ederler.²⁹⁷

H. Muhammed'in durumu Eski Ahid Peygamberlerine benzer. O vahiyle vazife almıştır. Semavi bir ses duymuş, Melek Cebrail ile konuşmuştur. Kendisinden önceki kutsal yazıları da tastik eder. İslâmiyet Peygamberliği, vahiy alan *nebilik* ve elçilik göreviyle vazifelendirilmiş *resulluk* olarak ikiye ayırır. Resul, verilen görevi başka insanlara da teblig etmek zorundadır. O kanun vâzedicisidir, ilâhi emre uygun konuşmakla görevlidir. Gösterdiği mûcizeler Peygamberin şahsî gücü değil, onu görevlendiren Rabbin gücüdür. Ancak peygamber açıkça mucize gösterirken, evliyanın açıkça keramet göstermesi câiz değildir. Peygamber kendini açıklamakla, evliya ise gizlemekle görevlidir. Peygamber siyasi bir örnektir, halkının güncel ve gelecek durumlarından sorumludur. Hükümdar Peygamberliğin ilk örnekleri, H. Davud ve Süleyman'dır.²⁹⁸

Peygamberlik öğretisinin ana içeriği, Allah'ın Birliğinin ve uyulması gerekli ahlâkî emirlerin ilanıdır. Bununla beraber uyulmayan ahlaki emirler karşısında, gelebilecek felaketlere karşı uyarıdır. Peygamber başlangıçta *ümmîler* olarak bilinen Cahiliye Arapları için uyarıcı ise de, sonradan *ümmîlik* onun okuma-yazma bilmemesi; eski kùltürün kitaplarındaki kafa karıştırıcı bilgilerden, düşüncelerden uzak kalması olarak yorumlanmıştır.²⁹⁹

Vahiy ve peygamberlik ruhu İbrahîmî dinlerde Tanrının ilk ezeli yaratığı ve nuru olarak tasavvur edilmiş, Yahudilikte ilâhi nur, ilâhî ışık olarak, Tanrı'dan ayrı bir varlık şeklinde, Maimonides'in felsefesinde "şehina" kavramında ifadesini bulmuştur. Filozoflardaki "İlk Akıl", "Tanrı'nın ilk yaratığı" olarak görülmüş ve Adem'den itibaren bütün peygamberlerde tecelli eden vahiy ruhu olarak görülmüştür.³⁰⁰

²⁹⁷ Goldammer, 165.

²⁹⁸ Schimmel, *Die Zeichen*, 236.

²⁹⁹ Schimmel, *Die Zeichen*, 236.

³⁰⁰ Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik, C.3, s.666.

Hristiyanlarda Hz. Yahya'nın vaftizi esnasında İsa'ya nüfuz eden "Kutsal Ruh" veya "Mesihlik Ruhu" olarak yorumlanmıştır. Manihaizm'de ise, "Hikmet", "Kutsal Ruh" veya "Yüce Ruh"; Mutasavvıflarda, "Nur-î Muhammedî" veya "Hakikati Muhammedî" deyimlerinde ifadesini bulmuştur. Bilhassa Mansur el-Hallac (ö.309/922) ve İbn Arabî (ö.638/1240) yorumlarıyla; sahih olmayan rivayetlerle etkinlik ve yaygınlık kazanmış, Allah'ın ezeldeki ilk yarattığı olduğu ve diğer varlıkların daha sonra yaratıldığı görüşlerinin temelini oluşturmuştur.³⁰¹ Tabii Tanrısal ruhla donanmış kimsenin günah ve hata işlemesi de düşünülemez.

Buna bağlı olarak İlâhiyatçılar Peygamberlerin *ismet* sıfatından söz ederler. O günah ve hatalardan korunmuş olmalıdır. Sıdk sıfatıyla, güvenilir ve yalandan uzak olmalıdır. Kur'an'da 28 peygamberin ismi zikredilir. Daha sonraları bu rakamın, Arap alfabe harfleri ve ayın menzilleri sayısına da uygun olduğu keşfedilmiştir. Başka rivayetlerde 313 ve 124.000 peygamberden söz edilir. Çünkü Allah her zaman, her millete uyarıcı, doğru yolu gösterici elçiler gönderir. Önceki peygamberler Hz. Muhammed'in selefleridir; ancak din Hz. Muhammedle olgunluğa ulaşmıştır. Bir Müslüman için Kur'an'da ismi olmayan, Zerdüşt vs. gibi önceki bir din kurucusunu kabulde hiçbir güçlük yoktur. Ancak Hz. Muhammed (33/40) *Hâtemu'n-Nebiyî*ndir, peygamberlerin sonuncusu ve mührüdür. Hristiyanların beklediği *paraklet*, Yahudilerin beklediği *Mesih*dir. İslam âlimleri için bu, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, başka bir din ve dini hukukun tebliğ edilmeyeceği anlamını taşır. Halk inancına göre, Peygamber yalnız insanlara değil, Cinlere de tebliğde bulunmuştur.

6. Mehdiler - Mesihler

Bibliyografya: Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Samsun 1997, 138 s.

Dinlerde karşılaştığımız kutsal kavramlardan biri de Mehdi ve Mesih kavramlarıdır. Mehdi veya Mesih dünyanın son zamanlarında Tanrının yeryüzünde yanlış inançları ve adaletsizliği düzeltmek için göndereceğine inanılan peygamber hükümdardır. Bu inanç kendilerini sıkıntıda hisseden inananların geleceğe ümitle bakmalarına yardımcı olur. Tarihte ilk defa kendi mesihliğini iddia eden kişi I. Sargon (MÖ.y. 2350) olarak bilinir. Dünyanın çeşitli bölgelerinde çeşitli zamanlarda çok sayıda mehdilik-mesihlik iddiasında bulunan kişiler görülmüş ve kendilerine inananları arkalarından sürüklemişlerdir. Kavram, hemen

³⁰¹ Ahmet Yıldırım, Tasavvufun temel öğretilerinin Hadislerdeki dayanakları, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, ss.114-128.

her dinde vardır. Ancak ayrıntılarda her dinin kendi özelliğine göre şekillenmiştir.

İslam'da *Mehdi* kavramıyla isimlendirilen, ahir zamanın dini kahramanı, Yahudilik ve Hristiyanlıkta *Mesih*, Mecusilikte *Saoşyant*, Hinduizmde *Kalki*, Budizmde *Maytreya* (Japonca: Mirako) olarak isimlendirilir. Genellikle mensubu oldukları dinin kurucusunun soyundan geleceklerine inanılır. Örneğin İslâm'da Hz. Muhammed'in, Mecusilerde Zerdüş'tün, Yahudilerde Hz. Davud'un soyundan gelecektir.

İslamiyette kavram Kur'an ve dışında farklı gelişmiştir: Kur'an'a göre Kitap Ehlinin beklediği ahir zamanda hidayet yolunu göstermekle görevli kişi (Mesih) Hz. Muhammed'tir. Hz. İsa'nın mesihlik unvanı, görev ünvanı değil, şahıs ismidir, lakaptır. Allah onu işkence çektirmeden vefat ettirmiş ve katına almıştır. Ancak İkinci Fitne diye bilinen Abdullah İbn Zübeyr olaylarından sonra Kur'an dışı gelişen rivayetler ve yorumlarla Allah'ın kendisine hidayet verdiği kişi kavramı (*mehdi*: hidayet bulmuş) gelişmiş; geleceği ve dünyadaki fitneleri, kargaşa ve yanlış inançları bertaraf edeceği, Hristiyanların da ahir zamanda dönüşünü bekledikleri Hz. İsa'nın Mehdi'ye tabi olacağı görüşleri, siyasi hüviyet kazanarak Müslümanlar arasında yayılmış, geniş literatür oluşturmuştur.

7. Üstat ve Öğretmenler

Hükümdar, büyücü, rahip, keşiş ve peygamberler yanında üstat ve öğretmenleri de kutsal kişiler arasında görürüz. Bunlarda açıklık ve sükûnet, ruhlarındaki yüksek bilgi göze çarpar. Konfüçyüs, Buda, Heraklit, Sokrat, Eflatun vs.'yi misal olarak verebiliriz. Hristiyanlarda Albertus Magnus, Thomas von Aquin, Eckhart; Hindularda Şankara, Ramanuya, Pillai Lokacarya, Madhva ve Guru'ları sayabiliriz.

Üstatlar peygamberlere göre daha az berraktırlar, fakat pratikte çok önemli kişilerdir. Bazılarına göre Üstatlık peygamberliğin rasyonel görünüşüdür. Dindarlığın münevver kolu olarak da vasıflandırılabilir. Büyük dinlere dahi yön verirler. Yani mütefekkirin iç dindarlığı, bazı dinlerde dini faaliyetin temelini etkiler, ona yön verebilir. Tarihî gelişmelerin başında üstat, dini diğer insanlardan daha çok bilendir. Durumu ve mevkiî henüz sınırlanmamıştır. Diğerlerine göre henüz bir öncelik tanınmamıştır. Faaliyetleri dîne ve dindarlık şekillerine yöneliktir. Bir rekabet de söz konusu değildir. Gerçek Üstat, dînin inanç ve ahlaki alanıyla ilgilenir. İletişim şekli peygamberlikteki gibi, sözlü veya yazılı dilin müessir vasıtalarıyla. Dinî bilginin aracısı ve yorumcusudur. Dindeki her bir yenilik ve aydınlanma üstadın önemini artırır. Çin Konfüçyanizm'i bunun karakteristik örneğidir. Helenizm ve

Antik devirde Üstat, vahyin ulaştırıcısı ve efsaneleri bilen kişidir. Yahudilik ve İslam'da büyük Fakih ve Müfessirler onların yerini alır. Peygamber vârislerinin âlimler olduğunu söylemiş ve asırlar boyu İslâm'ın inanç ve hukuk (davranış) sorunlarını çözmüşlerdir. *Müceddid* (yenileyici) adı verilen bu ilâhiyatçılar, görüşlerini Kur'an ve sünnete, ilk devirlerin otoritelerine dayandırır. Hicri yıla dayalı her asırda bir müceddidin ortaya çıkacağı inancı yaygındır. Hint Müslümanlarına göre, Ahmed Sirhindî (ölm.1624) Hicri 2. binin müceddidi sayılır. İmam Rabbanî ve Gazzalî kendi asırlarının mücedditleri listelerindedir.

8. Şehitler

Şehitler de kutsal insanlar arasındadır. Pek çok peygamber, tebliğlerinin şehiti, ilahî kanunların yerine getiricisi olarak ızdırap çekmiş ve hayatlarını feda etmek zorunda kalmış kimselerdir. Eski Ahid'te Yeremia, Hz. Yahya bunlardandır. Peygamberlerden başka sade müminlerden de inançları uğruna canlarını verenler çoktur. Budizm, Hristiyanlık, İslam gibi yüksek dinlerde çok sayıda şehit vardır. Bunlar azizler ve evliyalar arasında yer alırlar, mezarları ziyaret yeri olur.

Onların üstün inançları ve kendilerini sevdikleri uğruna feda etmeleri, ebedi mükafatı garantilemelerine sebep olmuştur. Onlar ölü değil, fiziki tabiat yerine manevi tabiatı benimsemiş, fizik ötesine geçmiş canlılardır. Kur'an bu konuda *Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin; hayır onlar diridirler, ama siz farkında olmazsınız;* (Bakara,154) buyurur. Onlar Tanrı katında ruhsal hayatlarını sürdürerek genel haşrin zamanını beklerler; ... *Rableri katında rızıklanmaktadırlar* (Âl-i İmran,169). Halk inançlarına göre de, zaman zaman manevi dünyalarını bırakarak yeryüzüne inerler ve yaşayanlara, zulme uğrayanlara yardıma koşarlar.

9. Evliya ve Azizler

Evliya ve azizler de kutsal insanlardandır. Bunların gizli bir güçle dolu olduklarına inanılır. Tanrı'ya hizmet edip, ilâhi hikmetle dolmuş kişilerdir. Rahip, keşiş veya mistiker olmaları zaruri değildir. Önemli olan kemalata ulaşabilmeleridir.

Kemalat mutlak hakikate, temizliğe, merhamete ve sevgiye ulaşabilmektir. Kutsal, sevgi ile dolandır. *Allah sevgidir ve kim sevgide kalırsa, o Allah'dadır, Allah da ondadır* (1.Yoh., 4, 16). Azizlik, sabır ve afa büyüklüktür.

Azizlik, dinî, ahlakî bir idealdir. Azizliğin, evliyalığın delili, inziva ve riyazat hayatı, keramet gösterileridir. Şehitler, riyazat ve inziva

hayatı yaşayanlar evliya sayılırlar. Hıristiyanlıkta azizlik, bilhassa keşişlik ilgi görür. Azizlik ölçüsü Papa XIV. Benedikt'e göre şöyledir: Mü'minlerin dini yaşantısı yanında üç keramet göstermesi gerekir ki, bunların başında istisnâ üstün ahlak ve sevgi gelir. İncildeki azizlik kavramına göre, imanından dolayı sevgi gösterendir. Allah'tan bir delil gösterendir. Budizm'e göre, *aziz kâmil* (*arhat, tathagata, bodisatva*) hidayet bulmuş, kurtulmuş kişidir. Bu dünyada ızdıraplardan kurtulmuş ve nirvanaya ulaşmıştır. Caynizmde nefesine hakim olan, onu yenen kişi (*jina*) kutsaldır, aydınlanmıştır, karma ve samsara sırrını görmüştür. Kâmil kişi sulh ve sükûne sahip olmuş kişidir. Dostluk, merhamet, cesaret ve meditasyonu ile bütün canlıları sevindirir. Kutsala ancak kutsal yola girmekle ulaşılır. Bu da keşiş hayatı yaşamakla olur. Kendisi için kutsallık ve kurtuluş arayan arhat diğer varlıkların da hidayetini, kurtuluşunu arzu eder. Kurtuluşa ulaştığı halde hayatta kalmayı, diğer canlılarla birlikte yaşamayı kabullenen Bodhisattva diğer rahiplerden daha yüksektir. Çünkü Bodhisattva ebedi, ilahi merhamet *mahakaruna-cittam*'ın vahyidir.³⁰²

Yahudi Kassidizm'inde *saddîq*, *azizlik* idealini geliştirmiştir. Eski Ahitteki Yüksek Rahiplerle mukayese edilir ve hürmet görür. Büyük Kassidist azizlerden Baal-Shem-Tob, kısaca Beşt ve talebesi Meserizt'li Dow Bar meşhurdur.

Genel özelliklerini tespit etmek istersek, Azizler en yüksek dini değer ve faziletleri temsil ederler ve bu durum onların diğer dindarlar tarafından da örnek alınmalarını sağlar, onlara olan hayranlık, onlara tazim edilmesine de yol açar. Ancak bu tâzim genelde ölümlemlerinden sonra olur ve zamanla evliya kültü oluşur. Bazen bunlar önceden yaşamış veya yaşamamış isimsiz, masalımsı, efsanevî kişiler de olabilir. Dâima din kurucularından farklıdırlar. Din kurucusunu en ideal şekliyle taklit etmeye çalışırlar. Onun fikirlerine, imajına göre yaşarlar. Öğretilerini uygularlar. Yüce varlık sevgisi onların hayatlarına hakim olur. Dini pratiklere önem verirler.³⁰³

İslam'da kutsallık *insan ül-kâmil* ideali evliyalarda görülür. Bunlar Allah'ın kendilerini dost edindiği, üstün ahlaklı kişilerdir. Kin ve hırs gibi kötü olgulardan uzak, züht ve takva hayatı yaşarlar. Orta Çağda peygamber mi, evliya mı yüksektir? sorusu tartışılmış ve peygamberlerin üstünlüğünde ittifak edilmiştir. Evliyalar bazı olağanüstü güce (keramete) sahip olsalar dahi bununla övünmezler. Karşılaştıkları her türlü sıkıntıya ve zorluğa sabır gösterirler. Özellikle mutasavvıflar Peygamberin *fakrî fahrî* (fakirliğim gururumdur) hadisine

³⁰² Heller, 407.

³⁰³ Kemal Polat, Katolik Hıristiyanlıkta Azizler ve Azizlik, s.137.

uygun olarak kanaatkâr yaşamayı ve sabrı prensip edinmişlerdie. Zamanla aralarında karmaşık bir derecelenme (hiyerarşi) de ortaya çıkmış, *kutup*, dört *nukaba*, yedi *abrâr*, kırk *abdâl* ve 300 *ahyâr* vs. gibi makamlar tasavvur edilmiştir. Bir anda uzak mesafelere gitmek (tayy-ı mekân) veya aynı anda birçok yerde görünmek (tayy-ı zaman), su üzerinde yürümek, insanların kalplerinden geçenleri bilmek vs. gibi olağanüstü yeteneklere sahip olduklarına inanılır. Bunlara keramet adı verilir. Halk ve tarikat mensupları evliyaların öldükten sonra da üzerlerindeki *bereketin* etkilerini sürdürdüğüne inanırlar. Bu sebeple birçok veli mezarı ve türbesi ziyaret edilir, kendilerine adaklar adanır.

10. Fakirler

Yalnız rahiplerin, alimleri değil, yardıma muhtaç kimselerin de kutsal olduğu düşünülür. Yabancı, dul ve öksüz, dilenci vs. gibi sıkıntılı bir hayat süren kimselerin de kutsal olabilecekleri varsayılır. Tanrı tasavvurunun gelişmesiyle, bazı dinlerde Tanrı'nın veya Tanrı'ya yakın kimselerin kendilerini diğer insanlardan gizlemek, zavallı muhtaç görünümünde gizli kalabilmek ve diğer insanlara yardım edebilmek için farklı göründüklerine, hatta Tanrı'nın inkarnasyonu dahi olabileceklerine inanılmıştır. Eski Yunan'da Zeus yardıma muhtaç kimse görünümünde, insanlar arasında dolaşırdı. Budha'da *hasta kardeşinize yardım etmekle, bana yardım etmiş olursunuz* diyor. Hz. İsa da *kim bir çocuğu benim adımla kabul ederse, beni kabul etmiş olur* (Mt. 18,5); *Benim zavallı bir kardeşime ne yaparsanız, bana yapmış olursunuz* (Mt. 25, 40) diyor. Bu sebeple Hristiyanlar arasında yoksullara, dilencilere yardıma önem verilmiştir. Bu sebeple din büyüklerince hastalara, zavıflara yardım daima teşvik edilir.

İslamî literatürde de benzeri görüşleri yansıtan rivayetlere sıkça rastlanır. Nitekim Peygamberin şöyle buyurduğu nakledilir:

Allah kıyamet gününde, Ey Âdemoğlu! Ben hasta oldum da sen beni niçin ziyaret etmedin, diyecek. Âdemoğlu: Ya Rabbi! Sen âlemlerin Rabbisin, ben seni nasıl ziyaret edebilirim? Diyecek. Allah Teâlâ: Falan kulumun hasta olduğunu bildiğin halde niçin onu ziyaret etmedin? Eğer onu ziyaret etseydin, beni onun yanında bulacaktın.

Ey İnsanoğlu sende yiyecek istedim beni niçin doyurmadın? Ya Rabbi! Sen Âlemlerin Rabbi olduğun halde ben seni nasıl doyururum? Allah Teeâlâ: Bilmiyormusun falan kulum senden yiyecek istedi, sen onu doyurmadın, bilmiyormusun? Eğer onu doyursaydın benim yanımda bulacaktın.

*Ey Âdemoğlu! Senden su istedim, bana su vermedin! Ya Rabbi! Sen âlemlerin Rabbi olduğun halde ben sana nasıl su verebilirim? Allah Teâlâ: Bilmezmişinki kulum filan ssenden su istedi vermedin! Eğer ona su verseydin, onu benim yanımda bulurdun.*³⁰⁴

11. Kadınlar

Yalnız erkekler değil, kadınlar da kutsalın taşıyıcısı olarak görülürler. Kadın büyücü, hekim, kraliçe, rahibe, mutasavvıf kadınlar bunun örnekleridir. Dindeki kıymetleri çeşitli dinlere ve milletlere göre değişir. Bir tarafta kadın yüksek hürmet görürken, diğer tarafta baskı ve hakaretler altında ezilir. Dindeki etkisi anaerki müesseselere bağlıdır. Anne, ailenin bağlayıcı ve hâkim üyesidir. Zamanla baba tarafından geriye itilmiştir. Tarihi araştırmalar bu kanaati kuvvetlendirmektedir. Ana hukukunun hâkim olduğu müesseselerde Dişi Uluhiyet'in ve Yer Ana'nın taziminde kadının ağırlığı açıkça görülür. Toplumdaki yüksek, hukuki yeri rahibelikte, büyücülükte ve kâhinelikte devam eder. Kadının kıymetli ve tehlikeli güçlerle de yakın ilişki içinde olduğu kabul edilir. Kadınlık yeteneklerinde (hayız, gebelik, doğum, vs. gibi) mucizevi gizli kuvvetler saklıdır. Bilhassa ruhsal özelliklerini vurgulamak gerekir. Kuvvetli hassasiyet ve duygusalılık, istiğrak yaşantılarını, heyecan, sezgi ve kehanet yeteneklerini güçlendirir, öne çıkarır:

Kadın büyücü, tedavi edicidir. Doğum yardımcısı ve ebedir. Bu vazifeyi bütün zamanlarda yürütmüştür. O gizliliklerle dolu bir güçtür; özellikle büyü sözleri ve formülleri bilen kişidir.

Büyücülük mesleği ile ilgili olarak kadın, şarkıcı ve musiki şinastır. Şarkı ve musiki evveliyatta büyüsel özelliğe ve etkiye sahipti. Bu sebeple kadın musikinin yaratıcısı sayılabilir.

Fal ve kehanet büyü ile yakından ilgilidir. Kadınlar arasında falcı ve kahinelerin sayısı oldukça yüksektir. Kehanetlerinde tesir gücü vardır, istikbalde gerçekleşebilir. Halen ilkel kabilelerde istiğrak halinde kehanette bulunan kadınlara rastlanır. Ana hukukunun hakim olduğu eski Çin'de, şamanlar yanında önemli mevkilere sahip kadın şamanlar da vardı. Kehanet, dans ve şiir sanatlarıyla mümeyyiz idiler. Baba hukukunun Ana Hukukunu kenara itmesine rağmen imparatorluk sarayında, imparatorluk dininin kalkmasına kadar (1911) bir kadın şaman Çin sarayda yaşamını sürdürmüştü. Cermenlerde de kehanet kabiliyetine sahip kadınlar vardı. Roma seferlerinde orduya refakat ederlerdi. Rûnhilit, runen gücüyle mücehhez idi. Hiltrûn savaşa müessir

³⁰⁴ Muslim, 45 Birr, 43 (IV,1990).

İncildeki paralel rivayetler için bakınız! Matta, XXV, 34-46.

olurdu, Sigrûn, runen gücüyle zafere tesir ederdi. Alarûn bütün runen güçlerine hakimdi. Eski Yunan'da da kahinelik çok yaygındı. Kehanet teşkilatlarına bağlı kahineler yanında fitri kabiliyetleriyle ün yapmış bağımsız gezginci kahineler de vardı. Gezginci bakire kahineler meşhurdu ve bunlara *Sibyllen* denirdi.³⁰⁵

Daimi olmamakla birlikte, ekseriyetle kahinelik ile rahibelik birleşmişti. Cermen dininde kurban rahibeleri vardı. Strabo, Kimberlerdeki rahibelerin harp esirlerini nasıl kesip kurban ettiklerini tasvir eder. Bunlar akan kana ve bağırsaklara bakarak kehanette bulunurlardı. Mabet rahibeliği Antik dinlerde büyük yayılma göstermişti. Mısır'da Nut ve Hathor (Aşk Tanrıçası) rahibeleri büyük nüfuz sahibi idiler. Yeni imparatorlukta vazifeleri özellikle mabet şarkıcılığı idi. *Tanrı Şarkıcıları*, *Amon Rahibeleri* olarak isimlendirilirdi. Amon Rahibelerinin başında Baş Rahibin karısı geliyordu. *Tanrı Karısı* kraliyet ailesinden sayılır, Tanrıça Mut'un vekili kabul edilirdi. Her bir eyalette de bir başrahibe bulunuyordu. Sumerliler de de mabet rahibeleri vardı. *Tanrının Hanımı (nin-dingir)* veya *Tanrı Karısı (sal-dingir)* ünvanlarını taşırlardı. Rahibeler Büyük Anne'ye, Verimlilik Tanrıçasına Sumerlilerin Nanna ve Inanna'sına, Babilililerin İştara, Fenikelilerin Astarte'sine, Suriyelilerin "Attar"ına hizmet ederlerdi. Rahibeler, Semavi Kraliçe'nin dünyevi sureti ve "tanrıçanın hizmetçileri" sayılırdı.

Bilhassa Yunanistan'da kadın rahipliği çok yaygındı. Mabetlerde cinsel ilişkisi kısmen yasaklanan kadınlar, kısmen de kızlar, hizmet ederlerdi. Bunlar Kanser kurbanları takdim ederlerdi. Putları temizler, süsler, mabet hazinelerini korurlardı. Japonya'da da gelişmiş bir rahibelik vardı. Mabetlerde genç kızlar (*miko*), nadiren bakire ve kadınlar, evlenmemiş prensesler hizmet ederlerdi. Hitachi'de Kashima-mabesinde rahiplerin başında bir Miko bulunuyordu. Vazifesi temizlik, dua, kurban ve kehanetti. Günümüz Şinto mabetlerinde kadın görevlilerin sayısı azdır. Genellikle rahibin kızı ihtiyaç duyulan hizmeti yerine getirir. Japon Şintoizm'i kadın rahibeliğinin çöküşünün bir örneğidir.

Kadınlar halk hayatının ve verimlilik gücünün garantisi sayılırlar. Kutsal Fahişelik'te bekâret takdimi önemlidir. Bilhassa verimlilik ilahesi İhtar-Astarte'nin kültüründe mabet fahişesi (kadiştı) olarak hizmet görürlerdi. Bu adet Hindistan'a kadar yayılmıştı. Onlar Büyük Ana ve cinsiyet tanrıçasının vekilleri idiler. Erkekler ve yabancılar da erkek uluhiyetlerinin vekili sayılırlardı. Marduk mabesinde mabet köleleri hizmet ederdi. İhtar'a *İlahların Kadiştusu* denirdi. Mabet Fahişeliği Hindistan'da bağımsız Hint Cumhuriyetinin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Bunlara Devadasi (uluhiyet hizmetçisi) denirdi. Mabet dansözleri idiler ve mabet tanrısının karısı sayılırlardı. Rahibin veya mabet ziyaretçisinin nikah hukukuna vekalet ederlerdi. Bu hususta August Horneffer şu açıklamayı

³⁰⁵ Heiler, 412-413.

yapıyor: *Fahişe evveliyatta hakir görülmezdi, bunun yanında normal kadından daha yüksek sayılırdı... Putperestlikte tatbik edilen faaliyetler ibadet sayılırdı... Bu kadınlar... o hizmetleriyle tanrıça ile yakın ilişki kurarlardı; onlar Tanrı ve insanlar arasında aracı idiler. Dini manası kutsal yer muamelaatını ve ona refakat eden durumu aydınlatıyordu. Bununla ya kadının o anda tanrıçaya vekalet ettiği veya ilahi varlığın yerini aldığı tasavvur ediliyordu.*³⁰⁶

Halkın ve devletin hayat gücünün başka bir garanti şekli, rahibelerin bakireliği idi. Bakire mabet rahibeleri, Orta Amerika ve Babilde hizmet etmişlerdi. Rahibenin bakirelik adağına Sargon Efsanesinde de rastlanır. Kral Sargon'un annesi rahibedir ve gizlice çocuğunu doğurarak mabet görevine devam eder. İrlanda Hikmet Tanrıçası Brigit'in kutsal ateşini rahibeler korurdu. En meşhur bakire, ateş koruyucuları olan Romadaki Vestalinlerdi. Bu ateş rahibelerinin teşkilatı bütün Roma İmparatorluğuna yayılmıştı. Vazifeleri sadece kutsal devlet ateşinin muhafaza değil, başka vazifeleri de vardı: Roma Takvimi'nin çeşitli bayramlarında görevli idiler. Her gün Roma halkının saadeti için dua ederlerdi. Şeref ünvanı olarak *virgines sanctae* ismini taşırlardı. Kostümleri de eski Roma düğün kıyafeti idi. Pontifex Maximus'un manevi karıları sayılırdı, büyük hürmet görürlerdi.

Eski dinlerdeki rahibeler ve kâhineler, Politeizmin çöküşünden sonra halk arasında büyücü ve cadılar olarak yaşamaya devam etmiştir. Hristiyanlık, gizli putperest rahibeliğine karşı büyük mücadele açmış ve Engizisyon mahkemeleri ile bunlara mani olmaya çalışmıştır. Cadılar eski dinlerin rahibeleri idiler. Büyücü ve kâhineler bilhassa Katolik çevrelerde zamanımıza kadar yaşamışlardır. Katolik rahibeleri, eski putperest rahibeliğini bertaraf edememiştir. Köylerde yaşayan Katolikler kiliseye gitmekle, ölüm anında rahip çağırmakla beraber, günlük hayatla ilgili işlerinde (hastalık, anormallik, düşmanlık v.s. gibi) büyücü erkek (ekseri çobanlar) ve kadınlara gitmeyi tercih ederler. Bunlar vasıtasıyla, çok eski metotlarla yardım bulmaya, hastalıklarını tedavi etmeye çalışırlar. Büyülü ayna ve kâğıtlardan geleceği öğrenmeğe çalışırlar, kehanette bulunurlar.³⁰⁷ Bekâretin büyü gücüne veya cinsel hayattan uzak durmaya inanç da sönmemiştir. Pek çok büyü işlemleri yalnız bâkire kızlar veya dullar tarafından yapılır. Hatta kutsal fahişeliğin kalıntıları bazı verimlilik adetlerinde görülmekte, bazı merasimler yalnız çıplak kızlar ve kadınlar tarafından yapılabilmektedir. Nitekim Antik dinleri iyi bilen Fransız Cumont: *Kitlenin dindarlığı, deniz derinliklerindeki sular gibidir, ne üstteki akıntılarla koparılıp götürülür ne de ısıtılır der.*³⁰⁸

³⁰⁶ Heller, 416.

³⁰⁷ Heller, 417.

³⁰⁸ Heller, 418.

Tarihin seyrinde yüksek dinler, erkek dinleri olmuştur. Eski kadın rahipliği, bertaraf edilerek, Mecusilikte ve ondan gelişen Mitra kültüründe, Brahmanizm'de, Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve Müslümanlıkta erkekler hakimiyeti şeklinde kendini göstermiştir. Vedalar dininde ev ateşi ve kurban, evdeki erkek ve kadının ortak kutsalı idi. Upanişadlarda kadınlar hakkında şüphe başladı. İnzivaları tartışma konusu oldu ve bir kısmı kocalarının refakatında, bir kısmı da yalnız başlarına *evlerinden ormana* çekildiler. Mistik Bhakti dindarlığında kadın şairlerden, mabet rahibesi Andal; Janabâi, asket Lallâ gibi kadın azizler yetişmiş, zamanımıza kadar şöhetleri gelmiştir. Ramakrişnanın karısı Sarada Devi, Kalkutadaki Ranga Mâ bunlardandır.

Nirgrantha adı verilen en eski tarikat cemaatını Parsva Hindistan'da kurdu. Bu cemaat kadınları da içine alır. Jainist tarikatının rahibelerine Beyaz Giyenler mezhebinde *Sadhvi* (gezginci azize), *Hava Giyenler* mezhebinde *âryâ* denir. Pek çok kadın bu cemaata dahil olur. Mahavira gibi Buda da bhiksuni'lerin bir tarikatını kurmuştur. Bu rahibeler dini bakımdan erkek keşişlerle eşit sayılır. Aynı elbiseyi taşırlar, başlarını kazırlar. Erkeklerin yaptığı bütün dini kaideleri onlar da yerine getirirler. Bilhassa Japonya ve Çin'de mabet hizmetlerine yardımcı olurlar.

Eski Yahudilikte de kadın rahibelerden bir sıra azizlere rastlanır. Kadınlar erkekleriyle birlikte veya yalnız olarak mabette Yahveye kurban takdim ederlerdi. (Levililer, 12), Mabete hizmetleri görürlerdi. (Huruç, 38, 8) Her şeyden önce kâhinlerin varlığını biliyoruz. Hz. Musa'nın kardeşi Miriam, Mısır'ın çökeceğini haber vermişti. Kadın hakim, Debora, Sisera'ya karşı yapılan harbi idare etmiş ve zafer şarkısını söylemişti. (Hakimler, 4, 4 vd., 5, 1 vd.) Ancak Yahudiliğin geç devirlerinde kadınların dört duvar arasına alındıkları görülür. Bu durum 19. Yüzyıldaki Yahudi reformuna kadar sürmüş ve bundan sonra kadınlar da ibadetlerde aktif rol almaya başlamışlardır.

Hristiyanlık'ta kadınların değerlendirilmesi değişik olmuştur. Bakire bir kız İsa'ya hamile kalmıştır. Melek kendisini selamlamıştır. İsa'nın hayatında da Maria Magdalana kendisine yardımcı olmuştur. (Luka, 8, 2, v.d.) İsa gümrükçüler yanında fahişelere de tebliğde bulunmuştur. Maria Magdalena onun definine katılmıştı (Mk. 15, 47) İlk cemaatta dini bakımdan kadınlar ve erkekler eşitti. Erkeklerle beraber Hristiyanlığın yayılma hizmetlerine ve kilise hizmetlerine katılmışlar, Kilise memuriyetlerini yürütmüşlerdir. Kadınların kilisedeki hizmetlerinin günden güne geriye itilmesi, kadınların erkekleri hatta melekleri ifsat ettikleri isnadıyla başlamıştır. Kilise memuriyetlerini yürütebilecek kabiliyette olmadıkları görüşü isnad isnat edilmiştir. Bilhassa keşişlikte kadınlar gayri tabii bir şekilde hakir görülmüştür. İsnatları yapanların başında büyük kilise

babalarından Augustin, Anselm von Canterbury ve Thomas von Aquin gibi kilise otoriteleri de vardır.³⁰⁹

Bu arada kadınlık hakir görülürken, bakirelik sınırsız bir şekilde yüceltilmiştir. Nitekim Paulus, bakireliği evliliğe üstün tutmuştur. (Kor. 1. Mektup 7) Hemen hemen bütün kilise babaları bakireliği övmüştür. Kilisedeki bakirelik takdisi, nikâh karakterini taşır. Buna Ortaçağda İsa ile nikâhlanmanın sembolü olarak gelinlik tacı ve nikah yüzüğü de ilave edilmiştir. Rahibeler tüm kısıtlamalara rağmen misyon ve kilise idarelerinde vazife almışlardır. Reformasyon ise, rahibelige karşı mücadeleye girişmiş, teşkilatlarını sarsmıştır, yerine ev hanımlığı idealini koymuştur. Kilise içinde kadınlara sınırlı kadın memurluğu, vaizeliği ve hasta tedavilerinde yardımcılık görevleri kendilerine bırakılmıştır.

İslam'a göre kadınlar da evliya olabilir, Allah'ın gösterdiği yolda yürüyebilir. Kur'an kadınların İslâm öncesi durumlarını iyileştirmiştir. Tekliflerini erkeklere olduğu gibi kadınlara da yüklemiştir. Miras'ta, mülkiyette, evlilikte haklar vermiştir. Ancak zamanla geleneksel kültürlerin kadınlar aleyhine olan etkileri ve yorumları, kadın haklarını geriye itmiş, gelişmesine fırsat vermemiştir. Kadınların dini hayatta geriye itilmeleri İslam tarihindeki menfi gelişmeyi gösterir. İslâm'ın temelinde *Müminlerin Annesi* ünvanı verilen Hz. Hatice'nin yardımlarını Peygamber daima minnetle anmıştır. Kızı Fatıma'ya olan sevgi ve hürmet büyüktür. Meşhur hadis Ravilerinin başında Hz. Âişe gelir. Kur'an Adem'in eşinden, Firavunun mümin karısı Âsiye'den, İsmâil'in annesi Hacer'den, İsâ'nın annesi Meryem'den övgüyle söz eder. Yine Züleyha ve Belkis övülenler arasındadır. Basra'lı Rabia el-Adaviya (ölm.801), Kurtubalı Fatıma (ölm.1200'den sonra), Maroka'da Lalla Mimuna meşhur evlialardandır. Vâize, cami ve medrese yaptıran kadınların sayısı çoktur. Zaman zaman kadın devlet ve hükümet başkanlarına rastlanması tesadüfî değildir. Kadınların hareme kapatılmaları, Peygamber'e söylettirilen kadınlar aleyhindeki sözler, kökleri şüpheli rivayetlerdir. Bunda Hristiyan keşişliğinin kuvvetli etkisi hissedilir.

12. Ölüler

Yalnız yaşayanlar değil, ölümler de kutsal kuvvetle dolu olarak görülürler. İnsanın ruhen yaşamaya devam ettiği inancı ve hayalet olarak geri dönebileceği, salgın hastalıklara sebep olabileceği korkusu, onlarda korunma, dostluklarını kazanma eğilimlerini ortaya çıkarmıştır. Bunun için tehlikeli, düşmanca tesirlerinden korunmak önlemleri alınır; temizlik işlemleri yapılır, içki ve yemek kurbanları sunulur.

Ata ruhları, genelde dost ruhlar ve koruyucu ruhlar olarak düşünülmüştür. Fakat saygı gösterilmezse, kızdırılırsa, diğer ölü ruhları gibi zararlı etkileri de olabilir. Atalara saygı mezarlarına veya sembollerine

³⁰⁹ Heiler, 423.

yiyecek götürmekle, ziyaretle olur. Ölülerin tehlikeli ahiret yolculuklarına büyü sözlerle yardım edilir. Ölülere saygı pek çok ilkel dinde de gelişmiştir. Bütün Antik dinlerde, çok tanrılı dinlerde atalara hürmet yaygındır. En zengin Atalar Kültü Çin dinindedir. Hint, Yunan, Roma, İran ve Keltlerde ölüler ve atalar kültü geniş yer alır.

Ölü ruhları genellikle atalar ruhunda baskındır. Kabile reisinin manası ölümden sonra da devam eder. Ailenin ata ruhunu tazim ettiği gibi, kabile reisleri ve krallarının ruhlarını da tazim etmesi gerekir. Bilhassa bu tazim Eski Mısır'da çok yaygındır. Dev Piramitler buna hizmet etmek ve ölü kralların refahını garantilemek için yapılmıştır. Yunan hükümdarlarının taklidi ile Roma İmparatorları da ölümden sonra ilahlaştırılmışlardır.

Hükümdarlar yanında kahramanlar da dünyevi hayatlarında harplerde güç toplamış insanlar olarak tazim görürlerdi. Harplerde ölen savaşçılar Ispartalılarda kahramanlar sırasına girerdi. Bu kahramanlar kültü daha sonraları Hristiyan Şehitler kültürünü ortaya çıkarmıştı.³¹⁰

Yüksek dinlerde atalar kültürünün yerini, hükümdar, kahraman ve dini şahsiyetlerin tazimi alır. Taoizm'de *Tanrı İnsan, gerçekçi insan* Tao'nun taşıyıcısıdır. Konfüçyanizm'de yüzyıllar sonra olmasına rağmen Konfüçyüs ilahlaştırılmıştır. Caynizmde Cayna (muzaffer) veya thirtankara (yol açıcı, tekrar eden doğumlar girdabında geçit bulan kişi) tazim edilir. Budizm'de Budalar, yani aydınlanan, kurtuluşa ulaşan kişiler, bunlardan meşhur Budist hükümdar Aşoka, Çinde Lo-han kamil kişiler olarak tazim görürler. Tibet'de Lama mezhebinin evliyalar listesi vardır. Çin ve Japon Budizmin'de mezhep kurucuları tazim edilirler. Bodhidharma, Kôba Daishi, Hônen Shônin, Shinran Shônin ve Nichiran vs. gibi. Hindular meşhur rahip ve asketlerini ölümlerinden sonra ulûhiyetin avatarası olarak tazim ederler. Mecusiler Zerdüş'tün, haleflerinin ve fravaşilerin tazimini kabul ederler.

Tavizsiz bir monoteist din olan İslamiyet de Allah'dan başka varlıklara tazim şirktir, küfürdür. Ancak bazı mutasavvıflar evliya (Allah dostu) olarak hürmet görürler ve onların kerametlerinin ve etkinliklerinin ölümlerinden sonra da devam ettiğine inanılır. Kült yerleri genelde bir evliyanın ismini taşır. Pek çok kadın da bu evliyalar arasında sayılır. Şefaathçi ve bazı ihtiyaçlarının gidericisi olarak mezarları ziyaret edilir.

Hristiyanlık'ta azizler kültü yaygındır. Şehitler kültüründen ortaya çıkmıştır. Şehitler İsa gibidir. Çünkü onun gibi kanlarını akıtmışlardır. İsa da şehitliğiyle ızdırap çekmiş, ölmüş ve muzaffer olmuştur. Şehitler eski putperestlikteki kahramanlar gibi tazim edilir ve ibadetlerde kendilerine dua edilir olmuştur.

Şehitlere, piskoposlar, keşişler, bakire asketler ve dul asketler de dâhildir. Böylece geniş bir azizler âlemi meydana gelmiştir. Hatta kilise de özel azizler bayramı kutlanır. Hz. Meryem bakire ruhların önderi olarak,

tanrı annesi olarak tazim görür. Vücudunun göğse alındığına ve cennetde saklandığına, meleklerin ve azizlerin kraliçesi olduğuna inanılır. Aracı ve şefaathçi olarak yardıma çağrılır, kendisine ibadet edilir.

Azizlere tazimde, kendilerine yapılan hitap ve yalvarmalarda, bazen Antik tanrı inancının kiliseye girdiği görülür. Bazı azizler bazı mesleklerde ve durumlarda yardıma çağrılır olmuştur. İsa'nın üvey babası sayılan Yusuf el işçilerinin piri, Folirian ve Sebastian askerlerin piri, Magdelana fahişelerin azizesi, Vendelin ve Leonhard sığır çobanlarının piri, Laurentius fırıncı ve ahçıların koruyucusu piri, Florian ateşe karşı yardımcı, Petrus hava azizi, Johann Nepomuk köprülerin azizi, Rochus salgın hastalıklara karşı koruyucu, Apollonia diş ağrısına, Lucia, Ottolia ve Clara göz ağrısına karşı, Antonius evlenmek isteyenlerin yardımcılarıdır. Pek çok aziz sureti Kilisede Eski Çağ putlarının yerini almıştır: Michael Odin'in, Petrus Donar'ın, Nikolous Posaydon'nun, Meryem, Ana tanrıçaların, Kübele'nin, İhtar'ın, Cermen ve Kelt tanrıçalarının yerini almıştır. Luther azizlerin, putların yerini aldığı söylemişti. Buna rağmen bazı Protestan ilahiyatçılar bütün dinlerde bulunan azizlere tazimin bir ihtiyaç olduğunu savunmaya devam ederler.

Dinlerde evliya kültleriyle birlikte, onlardan kaldığına inanılan kutsal eşyaların da tazimi görülür. Batılılar buna *reliquien* kültü diyorlar. Antik dünyada, bilhassa Yunanlılarda çok yaygındı. Caynizm ve Budizm'de de görülür. Stupa'lar reliquin kültünü temsil ederler, önceleri kubbemsi tepecikler, sonradan kule şeklini, mabet şeklini almışlardır. Sanskritçe *dātu-garbha* denir. Hristiyanlarda kutsal eşya olarak, şehitlerin kemikleri kutsal sayılır. Şehit mezarları üzerinde komünyon ayini yapılırken, sonradan üzerlerine kiliseler bina edilmiştir. Aziz kalıntılarının kutsal ve koruyucu gücüne inanılması, aziz vücutlarının ve kalıntılarının parçalanmasına da sebep oldu. Bunları kiliseler ve müminler muhafaza eder oldular. Ortaçağda elbiselerinin, kemiklerinin veya başka kalıntılarının hırsızlıklarına sıkça rastlanır.³¹¹

Müslümanlar arasında sâlih kişilerin üzerlerindeki *rahmet* ve *bereketin* ölümlelerinden sonra da devam ettiği inancı, türbelerin adak ve dilek yeri olmasına sebep olmuştur. Onların yattıkları toprak da, üzerlerini örten sanduka da, geriye bıraktıkları özel eşyaların da bereket olduğuna inanılır. Bundan yararlanma yoluna gidilir.

³¹¹ Heller, 432.

IX. BÖLÜM

KUTSAL CEMAAT

Bibliografya: *F.Heiler Erscheinunngsformen und Vesen der Religion, Stuttgart 1961, 434-451. Ünver Günay, Din Sosyolojisi Dersleri, Kayseri,1993, ss.185-237.*

Şahıslarda olduğu gibi, cemaatlar, toplumlar da, kutsalın taşıyıcısı ve aktarıcısıdır. Her dinin rivayetleri, haberleri mensubu olan bir cemaat vasıtasıyla taşınır. Kült, ibadet, efsane, âdet ve örfler cemaatta yaşayan ve cemaatin ürettiği faaliyetlerdir. Dinler için cemaatin önemi çok büyüktür, sosyal ve kutsal temel yardımcıları olarak tasavvur edilebilir. Hatta bu konuda biraz aşırı düşünen Wundt'un Sosyal Psikolojisi, ferdî dinî bütün tezahürleri görmeksizden gelir. İslâm hayatının merkezinde de müminler cemaati, yani hayatlarının ayrıntılarını Kur'an vahyine ve otoriter fıkıhçıların yorumlarına uygun düzenlemeye çalışan bir cemaat (ümme) bulunur.

Kur'an müminler topluluğuna *ummeten vasatan* (Bakara,143) (Orta cemaat), yani her türlü aşırılıktan uzak, Peygamberin izinde giden ılımlı bir toplum olarak tarif eder. Ne Hz. Musa gibi kanunlardan taviz vermeyen katı bir tutum ne de Hz. İsa'da görüldüğü üzere, bir yüzüne tokat vurana karşı şikâyetçi olmayıp öbür yüzünü de dönen, hakkını aramayan tavizkâr tutum sergiler. Orta yol, kadın-erkek tüm inananların kardeş ve birbirlerine hürmetkâr olduğu bir anlayış.

1. Aile

Dinî cemaatların en küçük hücresi karı-koca birliğidir. Bu birlik kutsal bir cemaat sayılır ve nikâh merasimiyle de temellenir. Eski Yunan nikâh ve düğün merasimi Sır âyinlerinin benzeri idi. Eski Hindistan ve Roma'da nikâh toplu bir ziyafetle kılılırdı. Roma'da bu merasim kutsal kurban pastasının topluca yenmesiydi. Hindistan'da en önemli düğün işlemi gelin ve damadın kutsal ateş etrafında dolaştırılması idi. Dünyevî düğün semavî düğünün, yani bir erkek ve bir dişi göğün veya güneş ulûhiyeti düğününün taklidi, tekrarı idi.³¹²

Aile hayatı bir kült cemaati sayılır. Ateş ve kurban hizmetleri eski Hindistan'da evin beyi veya hanımı tarafından yerine getirilirdi. Karı-Koca, aile ve soy şeklinde, çekirdek cemaat gelişmişti. Dinî aile cemaati, Eski Yunan ve Roma'da aile bayramlarında kendini gösterirdi. Cemaatlarda soy, dini cemaat olarak büyük mana taşırdı ve yüzyıllardan

beri ferdi bir zincir olarak devam etmişti. Kült cemaati olarak ailenin anlamı bilhassa Yahudilerde açıktır. Sabat öncesi ayini *Kidduş* bir aile bayramıdır. Soy dini cemaati bir kan akrabalığı, kan birliği cemaatidir. Kan davaları da bunun neticesidir.

Müslüman âilelerde, nikâhla başlayan dini ruh, tüm hayat boyu sürer. Âile reisi her ne kadar baba sayılsa da, çocukların yetiştirilmesi ve dini terbiye verilmesi görevi anneye âittir. Dini bayramlar, kutsal günler, âile içinde dini hayatın güçlenmesine ve devamına katkıda bulunur. Dinin temel inanç ve ahlâk ilkeleri âile cemaati içinde yerleşir ve gelişir. Bayram ziyaretleri ve tebrikleri bu birliğin dışı yansımasıdır.

2. Aşiret (Klan)

Soy cemaatleri olan aşiret ve kabileler de, dinî birer cemaatlerdir. Aşiretin (Klanın) dini birliği kutsal totem hayvanı veya bitkisi etrafındaki bütünleşmede kendini gösterir. Kendilerini aynı cevherden, kökten gelmiş sayan bir insan topluluğunu ifade eder. Aralarında mevcut akrabalık bağı ortak bir ata efsanesine veya inancına dayanır. Bu şuur mensuplarını yıllık dini törenlerde bir araya getirir. Kutsal bir toplum olarak karşımıza çıkarır. Aşiret hayatında her şey dini bir renk taşır. Aşiretin totemi kutsal olduğu gibi, onu temsil eden objeler (şuringa) de kutsal sayılır. Aşiret içindeki sosyal hiyerarşi, dini teşkilata da uyum sağlar. Üyeler birbirlerinin dost ve kardeşi sayılır. Üyeler eşit olmakla birlikte, aralarında yaş ve cinsiyet yönünden ilkel bir iş bölümü de mevcuttur.

Aşiretlerde (Klanlarda) ortak atalara tapınmak üzere yapılan âyin ve merasimlerin ve onlarla ilgili inançların mensubu diriler ve ölülerin manevi birliği tabii grubu oluşturur. Afrika, Avustralya ve Amerika yerli kavimlerinde bu tasavvurun örneklerine sıkça rastlanır. İslamiyet öncesi Gök Türklerdeki, *kurt*, Uygurlardaki *kutsal ağaç* efsanelerinde kök birliktelikleri, aşiret şuurunun tarihi kalıntıları sayılabilir.

3. Kast

Soy yaygın gelişimini, Hint kast sisteminde bulmuştur. İstilaçlar ve onlara tabi olanlardan müteşekkil iki ırk ayırımı temeli üzerine bina olmuştur. Daha sonraki ayrılıklar mesleklere göre gelişme göstermiştir. Bunlar Rahipler (Brahmanlar), Savaşçılar (Kşatriya), Çiftçiler ve sanatkârlar (Vaişya) ve köleler (Şudra) idi. Mesleklerdeki bu ayrılık sürekli gelişmeyle çok sayıdaki kastın da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kastlar ibadette, yemekte ve evlenmede birbirlerinden ayrılırlar. Ana kastlar, henüz erken devirlerde *ilahi yaratılış nizamının*

bir parçası olarak görüldüler. Kast sistemi 20. Yüzyıl Hindistan'ının en büyük problemlerinden biridir. Gandhi, bir taraftan *iş bölümdeki rollerini dikkate olarak* kastları savunurken, diğer taraftan bertaraf edilmesi, dışlanması için savaş açmıştır. Bugünkü Hindistan'da kastlara mensup olanlar ile kastsızlar kanun karşısında eşit haklara sahiptirler.³¹³

İslâm insanlar arasındaki eşitsizlikleri, sosyal sınıfları şiddetle reddeder. Tüm çeşitli renk ve soylardaki insanlığı Adem ve zürriyetinden türediğini, kardeş olduğunu vurgular; üstünlüğün ahlâk ve erdemliliğe bağlı olduğunu söyler. Peygamber Üsâme b. Zeyd isimli bir zenciye ordu komutanlığına atamasıyla, eşitlik ilkesinin örneğini vermiştir. Köleliğin yaygın olduğu devirlerde dahi köleden doğan çocuklar ve anneleri hür sayılmışlardır. Anneleri köle olan hükümdar çocukları, hükümdarlığa gelebilmişlerdir. Osmanlı devletinde anneleri köle olan pek çok padişah vardır. Dogmatik bir ırkçılık söz konusu değildir. Ancak İslâm dünyasında itibarlı soy olarak, seyyid ve şeriflere hürmet edildiği görülür. Yeşil sarık sararak, yeşil başörtüsü örtterek ayrıcalıkları gösterilirdi. *Nakıbu'l-Eşraf* ünvanlı üst düzey yöneticileri idaresinde ayrı soy kütükleri tutulur; sefaletle düşmemeleri için itina gösterilirdi.

Müslüman halkın dışındaki gayri müslimler *Ehl-i Kitab* ve *Müşrikler* olarak iki guruba ayrılırlardı. Ehli kitab din ve geleneklerinde serbest idiler. Kendilerine has hâkimleri ve âdalet sistemleri vardı. Askerlik görevinden muaf tutulmaları sebebiyle, koruyuculuk vergisi olarak cizye alınırdı. Askerlik dışında devletin her kademesinde görev alabilirlerdi. Yahudilere, toplum içindeki kimliklerinin anlaşılabilmesi için bal sarısı kuşak ve başlık giymeleri ilk defa 849'da emredilmişti. Hristiyanlar da kendilerine has geleneksel milli kıyafetlerini giyerlerdi. Şehirlerde at üstünde dolaşmaları vs. gibi üstünlük simgesi olabilecek davranışlara izin verilmezdi. İran'ın fethinden sonra, Hristiyan, Yahudi ve Sâbii gibi Ehl-i Kitab gayri müslimlere Mecûsîler; Hindistan'ın fethinden sonra da Hindu ve Budistler de katıldı. Cihat yalnız Müslümanlarla çatışma halinde olanlar için meşru görüldü. İslâm hâkimiyetini kabulleri, inanç ve ibadet hürriyetleri için yeterli idi.

4. Mahalli Birlikler: Köyler ve Şehirler

Tabii bağlarla kurulmuş olan gruplar sadece aileler ve aşiretlerden ibaret değildir. Kan hısımlığının yanı sıra komşuluğun etkisiyle oluşmuş mahalli birlikler de tabii gruplardandır. Komşuluk esasına dayalı birlikte ikametinin ortaya çıkardığı mahalli topluluklar da

³¹³ Heiler, 435.

dini cemaatlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle politeist dinlerde ilahların yer ve bölgelere göre sınıflandıkları dikkat çekicidir. Esasen bu dinlerde, birçok mahalli ünitelerin (köyler, şehirler) her birinin kendilerine mahsus bir veya birkaç ilâhının bulunduğu ve bu sosyal ünitelerin mensuplarının bu ilâhlara özel ibâdetler ve âyinler icra ettikleri görülmektedir. Böylece bu mahalli gruplar tabii dini grupları oluşturmaktadır. Hep birlikte icra ettikleri dini ayinler, törenler ve özel tanrıların şerefine kutladıkları dini bayramlar, grup bağlantılarını güçlendirmektedir. Gençlerin yetişkinler arasına kabulü, mahalli üniteleri tanrıları önünde düzenlenen giriş ayinlerini takip etmektedir. Zamanla küçük mahalli birliktelik genişleyip site veya şehir haline gelince, dini gruplarda yeni gelişmeler ortaya çıkmaktadır.³¹⁴

5. Devlet

İlkel safhadaki açık kült faaliyetleri kabile cemaatına bağlı olduğu gibi, eski Dünyadaki büyük devlet kuruluşları da devletin organize ettiği halk cemaatlarına bağlı idi. Rahipler hükümdar ve memurlara karşı bağımsız olmakla birlikte, devlete karşı bağımlı idiler. İnsan doğumla yalnız devlet içinde değil, aynı zamanda cemaat içinde de doğmuş oluyordu. Devlet gücünün tanınması, hükümdarın kutsallığının tanınması aynı zamanda dinsel bir davranış sayılıyordu. Devlet kültüründen uzak durmak din dışılık ve küfür olarak, devlet düşmanlığı olarak kabul ediliyordu. Nitekim Hristiyanlar Roma İmparatorunun resim ve heykellerine tazim göstermedikleri ve ona kurban sunmadıkları için *dinsizlikle, Allahsızlıkla* suçlanmışlardı. Kendini devlet dininin, devlet kültürünün dışında bırakan kişi, devletin de karşıtı ve düşmanı sayılıyordu. Günümüzde laik devlet merasimleri, bazı dini gruplarca din dışı görülüp, yadırganmasına; karşıtlarınca da devlet ve rejim aleyhtarlığı ile suçlamalara yol açmıştır. Tartışmaların yoğunluğu zaman zaman artmakta veya eksilmekte, yansımalarına laiklik etrafında kaleme alınan siyasi ve sosyal yazılarda rastlanmaktadır.

6. Cemaat

Dinin gelişmesi, dini cemaatin politik bağlarından çözülmesini gerektirdi. Henüz ilk zamanlarda kabile cemaatı içinde erkekler birliği gibi bağımsız dini gruplar ortaya çıktı. Kadınlar hukukunun hakim olduğu kabileler de ise, bu kadınlar birliği şeklinde idi. Gençlerin erkekler cemaatine alınması dini bir merasimle olurdu. Erkekler Birliği âyinlerinde, kadın ve çocuklar kesinlikle susmak zorunda idiler. Gizli

³¹⁴ Ü. Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993, s. 198.

erkek birlikleri, Malenezya, Polinezya, Batı Afrika ve Kuzey Amerika'da varlıklarını halen sürdürmektedir.³¹⁵

İlkel gizli birlikler özellikle Eski Yunan Sır Cemaatlerinde ilk safha olarak görülür. Milli Sır birliklerinin yerini devlet dininin yıkılmasıyla Sır Cemaatleri almıştır. Yunan Sır ayinleri, Kübele ve Attis, Sabasios, Atargatis, İzis ve Oziris, Mitra kültleri eski halk dini esaslarına dayanırdı. Zamanla soya bağlı halk sınırları aşılarak, çeşitli milletleri içine alan büyük cemaatler oluşmuştur. Sır Cemaatinin daralması ve ferdileşmesi onların yayılmasına ve üniverselleşmesini sağlamıştır. Mitra kültü büyük gelişme göstermiş, abideleri, eserleri İran'dan İspanya'ya ve Britanya adalarına kadar yayılmıştır.³¹⁶

İslâmî hayatın merkezini cemaat teşkil eder; toplu ibâdetin ferdi ibadetten daha makbul olduğu sık sık vurgulanır. Cuma namazı bunun çarpıcı örneğidir. İbadette sınıf, renk, ırk ayırımı gözetilmez. Bütün Müslümanlar aynı safta yan yana yer alır. Ancak kadınların ve erkeklerin aynı safta yan yana yer almaları (Kâbe dışında) uygun görülmez. Genelde Ramazan ayında camiye devam eden kadınlar için ayrı bir bölme düşünülmüştür. Ayrı gruplar hâlinde ibadet ederler. Kur'an'da engelleyici bir hüküm olmamakla birlikte, cenaze namazlarında ve defin merasimlerinde geleneksel olarak kadınlar yer almazlar. Ölü evinde veya mescitte kendi aralarında dua ederler. Çocuklar ise 7 yaşına kadar, anneleriyle birlikte bulunurlar. Bundan sonra yavaş yavaş babalarıyla birlikte dolaşmaya, kadınlara özgü yerlerden uzaklaşmaya başlarlar.

7. Tarikat Cemaatleri

Kabile dinlerinden çözülme, tarikat cemaatları şeklinde olmuştur. Budizm gibi, Caynizm de rivayet edilen Veda-Brahmana dinini kabul etmemiştir. Parsvanatha'nın kurduğu eski Nirgrantha Tarikatı Mahavira Vardhamana tarafından reforme edilmiştir. Tarikat cemaatı normal halk cemaatinin çekirdeği olmuş, bağımsız bir asketik hidayet dini ortaya çıkmıştır. Budizm de evveliyatta aynı şekilde sapık sayılan bir asketler cemaatı idi. Rahipler ve rahibelerin bir sanghası (tarikatı), Buda ve dharma yanında üçüncü bir *küçük yol* idi. Caynizm ve Budizm'de tarikata girmek, geleneksel Hint kastlardan tamamen kopmak manasına gelir. Kastları red işareti olarak, rahip ve rahibeler, saçlarını tamamen kazıtırlar.³¹⁷

³¹⁵ Heller, 436.

³¹⁶ Heller, 437.

³¹⁷ Heller, 438.

Rahip misyonerler, Budizm'i birçok ülkeye yaymışlardır. Seylan ve Siam'da dünyevi hükümdar, rahip olmadığı halde, aynı zamanda *tarikat kralı* (sangha-raja) olarak ruhani sayılır. Tibet'de dinin başı Dalay Lama tam bir rahip ve ruhanidir, devletin politik idaresini de yüklenmiştir.

Cemaatin büyümesiyle dini düşünce ve anlayışlara bağlı yorum farklılıkları, beraberinde mezhep ayrılıklarını da getirmektedir. Örneğin Budizm içinde pek çok mezhepler ortaya çıkmıştır. Theravada ve Mahayana Budizm'i arasında derin bir ayrılık vardır. Seylanlı rahipler Japon Budistlerini gerçek Budist olarak görmezler, onları Hinduizmin bir kolu olarak değerlendirirler. Hatta Japonlara gerçek Budizm'i öğretebilmek, onları gerçek Budizm'e kazanabilmek için misyon faaliyetine girişmişlerdir.

İslâmî tarikatlar, mezhep özelliği taşımayan dindar kardeşler birliğidir. Şeyhin merkezî otoritesi etrafında her sosyal sınıftan, meslekten bir araya gelmiş küçük organizasyonlardır. İlk zamanların mutasavvıfları dünyaya daha çok sırt dönmüş, çileli (asketik) hayat yaşayan kimselerdi. Devletin idarî görevlerine, rüşvet ve kötülük makamları olarak bakarlardı. Daha sonraki devirlerde, siyasî güç oldular. Şeyhlerin manevî otorite bölgelerinde, maddî ve siyasî olaylara doğrudan etkisi olduğuna inanılmaya başlandı. İslâm dünyasının pek çok yerinde, bir tarikat şeyhini üzmenin, hükümrânlığın yıkılmasına, âni bir felâketin davetine yol açtığına inanıldı. İran'daki Moğol istilası ve komşu ülkeleri de etkileyen 1200 sonrası sıkıntılı olayların sebebi, hükümdarların şeyhlere (evliyalara) kötü davranışı olarak yorumlandı.³¹⁸

Tarikat cemaatları birbirlerinden farklı gruplardır. Ülke veya şehir sathında, her sosyal gruba, bazen de belirli bir meslek grubuna hitap edebilen tarikatlar vardır. Örneğin Mevlevî tarikatı, Osmanlı ülkesindeki mûsikişinaslara, şâirlere, hattatlara ve münevverlere hitap ederken; Bektaşî tarikatı askerlere hitap ederdi.

Mutasavvıflar, zaman zaman putperest gelenekleri İslâm'a sokmakla, Kur'an ve Peygamberin saf öğretilerini bozmakla; Gnostik görüşleri İslâm'a aktarmakla suçlanmışlardır. Nadiren *abdallara*, yarı çıplak *fakirlere* ve *keşîşlere* dervişlerin istisnâî görüntüleri olarak rastlansa da, Fâkihler ve Kelamcılar tarafından hoş karşılanmazlar. Tarikatlar her ne kadar dindarlık tezahürü olarak algılansalar da, zaman zaman kapalı siyaset güttüklerine de şahit olunur.

³¹⁸ Schimmel, Die Zeichen., 267.

Tasavvufî hareketlerden gelişen *fütüvvet* grupları, faziletli- gençlik cemaatleri olarak gelişme göstermiş; 10. yüzyıldan itibaren çekici teşkilatlar halini almıştır. Bu teşkilatlara giriş, özel eğitim ve merasimlerle yapılıyordu. Daha sonraları el sanatlarıyla bütünleşti. Esnaf teşkilatlarına dönüştü.³¹⁹

8. Evrensel Dinler

Peygamber dinleri, kuvvetli bir yayılma gücüne sahiptir. Bunlardan Mecusilik, tarih felsefesi ile ilerleyen ahırzaman ve kıyamet görüşleriyle evrensel bir din görünümündedir. Sasanilerin devlet diniyle bütünleşmesine rağmen, ışık inancı gibi bazı elementleri, Mithra kültü ve Maniheizmle üniversalliğe ulaşmıştır. Devlet dini olarak Mecusilik yerini İran'ın fethi ile İslâm'a bırakmıştır. Bugün sadece Doğu İran da kendilerine *Gabriler* ve Bombay'da *Parsiler* denen, küçük cemaatlar halinde hayatlarını sürdürmeye çalışırlar.

Yahudilik önceleri tamamen bir halk dini idi. Tanrı Yahve de bir çeşit kabile tanrısı görünümünde idi. Peygamberler vasıtasıyla yavaş yavaş evrensellik kazandı. Yahve âsileri silkiyor, kalan müminleri koruyordu. İsrail bir saadet devrine doğru geliştii. Ahir zamanda diğer milletler de Yahve'yi tek tanrı olarak tanıyacaktı. Sion dünyanın kutsal merkezi olacaktı (Yez.2,3). Yahudi devletinin son bulmasıyla, Esaret devri sonrası dini bir Yahudi devleti ortaya çıktı. Diaspora Yahudiliğinde Yahve'nin birliği için bir misyon başladı. Kutsal Kitap zamanın dünya dili olan Yunanca'ya çevrildi. Tüm Yunan dünyasına Yahudi Monoteizmi fikri yayıldı. Fakat mabedin yıkılışından sonra hahamların tepkisiyle bu misyonun yerini Hristiyanlık aldı. Yahudilik ise Roma-Helen dünyasında bir ırk ve şeriat dini olarak, misyondan uzak tecrit edildi. Bütün dünyaya dağılmaları ile de rahiplik ve eski mabet ayinleri kayboldu.³²⁰

Hristiyanlık dünya dinlerinin taraftarı sayıca en çok olanıdır. Derin ve geniş bir cemaat şuuruna sahiptir. Yahudilikten ayrılan bir mezhebin hızla gelişerek ayrı bir din haline gelmesinden ortaya çıkmıştır. Temel fikirleri ahir zaman cemaatı oldukları idi. Hz. İsa, hayatında sadece Yahudilere vaaz etmiş ve tebligatında putperestlere yer vermemişti. Paulus'un faaliyet ve yorumlarıyla, putperestler de cemaata alınmış, geniş bir taraftar kazanmıştır.

³¹⁹ Aynı Eser, 270.

³²⁰ Heller, 440.

Cemaat içindeki dil ve kültür farklılıkları, milli özellikli cemaatları geliştirmiş; Yunan, Süryani, Mısır, Ermeni, Gürcü, Habeşistan, Afrika, Roma, İspanya, Cermen, Slav vs. kiliseleri gibi, milli kiliselerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bunlar Milli bir literatür ve kültüre sahiptirler. Her bir Kilise, bir dünya kilisesi kurma eğiliminde ve idealinde ise de, milli tesirden kurtulamamaktadır. Kiliseler kendilerini hidayetin gerçek temsilcileri olarak görürler. Florenz Konsili (1439) kararına göre, Yahudi ve Putperestler (Müslümanlar bunlara dâhil sayılıyordu) sapık sayıldığı gibi, diğer Hristiyan mezheplerine mensup olanlar da ölümlerinden önce Roma Kilisesine bağlanmazlarsa, ebedi cehennem azabı ile lanetleneceklerdi. Hristiyanlık dışında hidayet yoktu.³²¹

İslamiyet de evrensel bir dindir. Ümmet, cemaat bir dünya cemaatıdır. O, bütün insanlığı bu cemaat içine almaya çalışır. Peygamber tüm dünya insanları için *Âlemlere Rahmet* olarak kabul edilir. Cihat İslâm'la savaşımlar, İslâm'ın önünü kapamaya çalışanlar içindir. İslâm'la çatışmaya girmeyen, İslâm'ın politik hakimiyetini kabul edenler, inanç ve ibadetlerinde hürdür. İslamiyet'in çeşitli mezhepleri olmasına rağmen aynı kitap ve yazı, şariat ve kutsal dil gibi birleştirici unsurlarla İslam kapalı, ökumenik bir cemaattır. Herkesi hayrette bırakan özelliği, bu birliğin teşkilatlı olmamasıdır. Halifelerin yalnız askeri, adli ve idari yönden otoriteleri vardı. Ancak Papa da olduğu gibi iman ve öğreti beyanında bulunma yetkisi yoktur.

İslam cemaatının, ümmetin siyasi olaylar ve buna bağlı inanç yorumları ile daha ilk zamanlarda bölündüğüne şahit oluyoruz. Hz. Ali ve onun hilafetini takip den devirlerde ortaya çıkan ayrılıkları günümüze kadar sürmüştür. Her cemaat kendini *fırka-i naciye* kabul ederek inançta ayrılan diğer mezhebin yanılığa olduğunu iddia etmiştir. Bazıları Peygamberden nakledildiğine inanılan bir rivayete göre, ümmetin 73 fırkaya bölüneceği ve ancak birinin hidayet ehli ve diğerlerinin İslam dışında kalacağı rivayetine uydurmak için bazen sun'î, yapaysal olarak cemaatlara ayırma ve hidayet cemaatini bulma telaşı içine girmişlerdir.³²² İslâm'daki mezhep ayrılıklarının kökeninde dâima siyasi ve dünyevî sebepler bulunur. Dogmatik görüş ayrılığına dayalı ilk bölünme *Haricilerle* olmuştur. Mezhep ismi verilen *Hukuk Ekolleri* ise, gerçek anlamda mezhep değildir. Âlimlerin içtihat farklılıklarının oluşturduğu, aynı kök ve gövde üzerindeki değerlendirme farklılıklarıdır.

³²¹ Heiler, 445.

³²² Mevlüt Özer, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996.

9. Dinlerarası Yakınlaşma

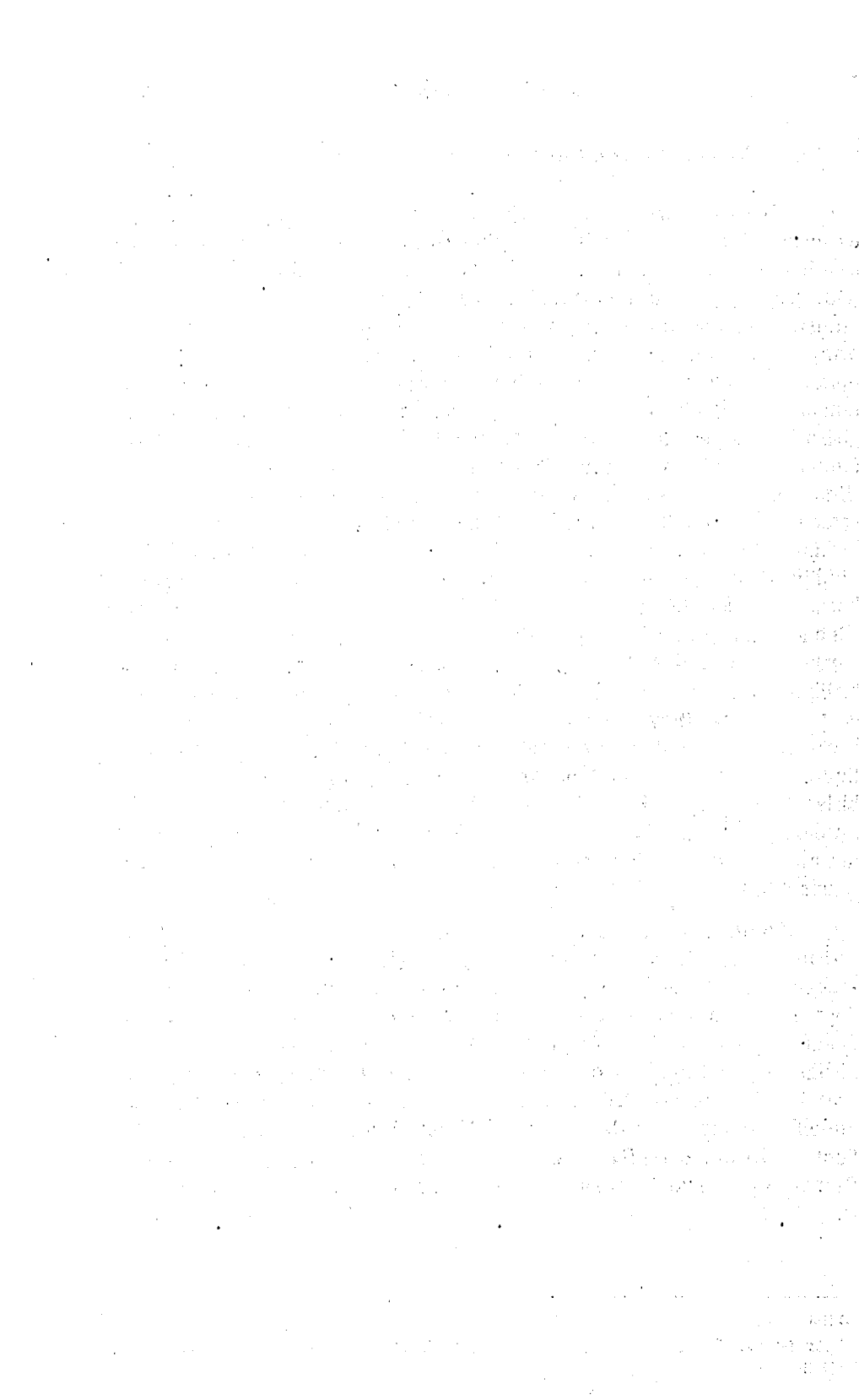
Hristiyanların kendi içlerinde birleşme faaliyetleri, diğer evrensel dinlerde de birleşme eğilimlerini doğurdu. Bütün dinlerin çeşitli kült şekilleri ve iman ve ahlak sistemleri bir ilâhi Logus'un çeşitli ifade şekilleri olduğunu kardinal Nicolaus von Cues henüz 1453 de ifade etmişti ve serbest dini konuşmalarla ilâhi birliğin ve bir ibadet birliğinin ortaya konmasına çalışılmasını teklif etmişti. Bir asır sonra Hint-Moğol hükümdarı Ekber Şah bir mabet yaptırarak her hafta çeşitli din temsilcilerinden birinin orada konuşmasını sağlamış ve birlik faaliyetine girişmişti. Gayesi bir *İlahi Din* kurmaktı. Daha sonra Brahman Ram Mohan Roy 1815 de Brahma-Samay (Tanrı Cemaatını) Hristiyanlık ve Hinduizmi birleştirmek suretiyle kurmak istedi. Keşub Candra Sen bu cemaati daha da ileri götürerek 1881 yılında çeşitli dinlerin yüksek birliğini bulacak olan yeni ismiyle Nava Vidhana-Brahma-Samay (Yeni Ahid'in İlahi Cemaatını) kurdu. Gayesi üniversal müstakbel kiliseyi kurmaktı, fakat bu kilisede milli özellikler de varlığını sürdürecekti. Hindistan'dan çıkan bu evrenselleşme eğilimini, İslam'dan ayrılan bir mezhep olan Bahâî Dini gerçekleştirmek istemiştir. O da dinlerin birliğini ilan etmekte, İslam'ın üzerinde yeni bir din olma gayretini göstermektedir. İnayet Han'a dayanan Sufi-Cemaati ise daha sosyal bir karakter taşımaktadır. Viyetnam'daki Cao-Dei Mezhebi Konfüçyanizm'i, Budizm'i, Yahudi Kabbalacılığını, Hristiyanlığı ve Ruhçuluğu birleştirerek Roma Kilisesi örneğinde bir hiyerarşi tesis etmiştir.³²³ Kore'de San Myung Moon, dünya dinlerini kendi mesihliğinde eriterek insanlığı *Birlik Hareketi* ismini verdiği cemaatında bütünleştirmeye çalışmaktadır.³²⁴

Şimdiye kadar gördüklerimiz gerçek dini cemaatlar meydana getirme çalışmaları yanında, çeşitli ibadet ve iman şekillerini reddederek yüksek dinleri ahlaki alanda birleştirme eğilimleri de doğmuştur. Bu gaye ile Chicago'da 1893 yılında World Parliament of Religions toplandı. Onu Milletlerarası Serbest Hristiyan ve Dini Barış Birliği (International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom) takip etti. XV. Dünya Kongreleri 1958 de Chicago'da oldu. Rudolf Otto'nun 1922 de kurduğu "**Dindar İnsanlar Birliği**" 1929 da Genf de "**Dinlerarası Barış Konferansı**" ismiyle bir toplantı düzenledi. Benzeri toplantı ve dernekler daha sonraları da devam etmektedir.³²⁵

³²³ Heller, 450.

³²⁴ Bkz! Mustafa Bıyık, Munculuk, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 1998.

³²⁵ Heller, 451.

X. BÖLÜM

RUH

Bibliyagrafya: *G.van der Leeuw, Phänomenologie der Religion, 2. Baskı Tübingen, 1956, ss.311-380. Kurt Goldammer, Die Formenwelt des Religiösen, Stuttgart 1960, ss.467-489. Süleyman Ateş, İnsan ve İnsanüstü, İstanbul 1979.*

Canlılara hayat veren cevher veya gücün mahiyeti, tarih boyunca insanların zihinlerini meşgul etmiş ve çeşitli tasavvurlar geliştirmiştir. Kavram için kullanılan *ruh*, *nefs* isimleri, çeşitli dillerde nefes, hava, soluk vs. gibi manalara gelen kelimelerden türemiştir. Maddi ölçülere sığmayan kavram, akıl ve tefekkür yoluyla kavranmak istenmiş, çeşitli ihtimaller geliştirilmiş olmasına rağmen, insanoğlu aynı merkez etrafında dolaşmaktan daha ileriye gidememiştir. Kur'an'ın (İsra, 85) *Sana ruhtan sorarlar. De ki Ruh Rabb'immin emrindedir. Size ilimden pek az bir şey verilmiştir*, açıklamasında veciz ifadesini bulduğu gibi olumlu bir ilerleme kaydedilememiştir. Hayat emrinin insanlık tarihinde, kavram ve düşünce alanında çiçekler açtığı da şüphesizdir. Düşünce ve tasavvurlardaki gelişme ve renkleri görmek mümkündür. Maddilikten maneviliğe doğru gelişen bu tasavvurlara dünyanın her bölgesinde rastlanır.

Adına *ruh* dediğimiz hayat cevheri veya gücü insandaki kutsal açıklamada bir vasıta olarak görülür. Baygın durumdaki kişinin de bir ruhu olabilir ve canlıya şuur ve hayat verir. Bu kutsal varlık cansız canlandırır. Ancak bu *kişisel ben* de kutsallık duygusunu uyandırırken, tahta vs. de gizli bir hayatın varlığı şüphesini artırır. İlkel insanlara göre ruh, insanın bir kısmı, bir cüzü değildir. O, insanda bütün olarak bulunur. Bu sebeple günümüzde biz, insanın ruhsal kısımlarından değil de, çok sayıda ruhlardan söz ediyoruz.

Ruh düşüncesi, varlıklardaki gizemi, dikkate değeri ve onun deneyimi fikrini harekete geçirir. Yâni burada dolaylı bir nesnellik ortaya çıkar. Hatta bu sebeple yıllarca önce *ruh maddesi* (ruh cevheri) istilahı ortaya atılmıştı. Daha sonraları bu kavram, Dinamizm görüşünün yaygınlaşmasıyla geriledi. Belki de ortaya zamansız konduğu için gelişme imkânı bulamadı. Çünkü Ruh düşüncesinin, Ruh tasavvurunun özelliği, gizli kuvvetin herhangi bir maddede kendini göstermesidir. Hiç bir yerde bağımsız bir varlık olarak kendini göstermez. Onun mutlaka bir taşıyıcısı vardır. *Ruh Maddesi* tabiri, doğru anlamıyla *hayat gücü kaynağı ve düşüncesi* mânâsını içerir. İlkel düşünce alanında güç ve madde ayrı ayrı kavramlar olarak düşünülmezler. Bu sebeple ruh

maddesi gibi *ruh gücünden* de söz edilebilir. Her iki halde de kavram, belirli bir güçlü madde veya güç ihtiva eden madde ile ilgilidir.

İlk Çağda Milet Mektebi'nin (M.Ö. VI. yüzyıl) düşünürlerinden Anaximenes hayatın kaynağının *hava* olduğunu, teneffüs edilen havanın ruh olduğunu, söylemişti. Canlılar son nefeslerini verirlerken ruhlarını da vermiş olurlardı. Anaximenes, bu alanda ilk adımı atmış ve ruh kavramının ortaya atılmasında etkili olmuştur.³²⁶ Stoa mektebine göre de, *insan ruhu* âleme hükmeden ve âlemin ruhu olan Logos'tan bir parçadır. Bundan dolayı, insan ruhu da tıpkı bu logos gibi, çok ince cinsten, nazık bir maddedir. Ruh ateşten bir nefes gibi, vücudun içine geçmiş ve vücutla karışmıştır. Ruh vücudun her yanına işlemiş ve yayılmıştır. Nitekim, ruh vücuttan ayrıldıktan sonra, vücut da yaşama kuvvetini kaybeder ve ölür. Bununla birlikte, ruh, vücuttan ayrıldıktan sonra daha bir müddet yaşamaya devam eder ve sonunda söner. Daha doğrusu, ruh en sonunda, yeni baştan asli ateşe döner.³²⁷

Hint Sankya felsefesine dayanan Caynizm'e göre de, ruhlar varlık bakımından birbirlerinden tamamen bağımsız, yaratılmamış ezeli ve latif varlıklardır, parçalanmaz bir birliğe sahip atomlardır. Her bir ruh tabiaten sınırsız çoklukta özelliğe, yeteneğe sahiptir. Her şeyi bilir, sınırsız enerjisi vardır. Zevk ve ızdıraplar dışına çıkınca kutsallık durumuna ulaşır. Maddeyle ilişkisi oranında yetenekleri perdelenir.³²⁸ Benzeri görüşü savunan günümüz dini akımlarından Sayentoloji mezhebi ve kurucusu Ron Hubbard'a göre, bunlar hiçbir ölçüye, hiçbir harekete, hiçbir dalga boyuna, tahrik gücüne sahip olmayan varlıklardır. Keyfiyet sahibi olabilirler, fakat kemiyet sahibi olamazlar.³²⁹ Ancak fiziki bir kabiliyetle birleşen ruh, düşünme, arzu etme, görüş sahibi olma gücüne sahip olur, ölümlüdür.³³⁰ Ancak öldürebilmek, o hayat gücünü parçalayabilmek için ise küçük bir şehrin aydınlanma enerjisine denk bir güç gerekmektedir. Yani atomların parçalanmasında gerekli yüksek enerji gibi, onun da parçalanmasında, yok edilmesinde yüksek enerjiye gereksinim vardır. Başka bir ifade ile o bir çeşit hayat atomudur.³³¹

İbrahimî dinlere göre de Ruh, Tanrı'nın elinden çıkmıştır. Hayat ona hediye edilmiştir. Bu temelden hareketle Hristiyanlık ölümsüzlüğe değil, haşre, yani yeniden yaratılışa, hayat bulmaya inanır. İnsan hiçbir vakit ebedî Tanrı gibi, ebedî olmaz, geçmişte olduğu gibi gelecekte de bir yaratık olarak kalacaktır ve fanidir. Onun kutsallığı bir yaratık

³²⁶ Kamuran Birand, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Ankara 1964, s. 15.

³²⁷ Kamuran Birand, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, s. 97.

³²⁸ Helmut von Glasenapp, Die Nichtchristlichen Religionen, Frankfurt 1963, s. 118-119.

³²⁹ R. Hubbard, The Creation of Human Ability, Sussex 1968, s. 287.

³³⁰ R. Hubbard, A History of Man, Edinburg 1968, s. 43.

³³¹ R. Hubbard, A History of Man, s. 43.

oluşundandır. Bu görüşle bazı Protestan kiliseler insanın ölümüyle birlikte hayatın bittiğini, ölümsüz bir özün olmadığını, kişinin haşırde yeniden yaratılacağını savunurlar. Katolik kilisesi ise, ruhun ölümsüzlüğü görüşündedir. İslam'a göre de, ruh bedenle birlikte ölmez, beden dünyada kalırken, ruh Tanrı katına gider ve haşırde yaratılacak yeni bedenine kavuşacağı zamanı bekler.

Dinler tarihinin dikkate değer gerçeklerinden biri, insanın "Yaratık" olarak, Vücut-Ruh birliği şeklinde Tanrı elinden geldiği tasavvurudur. Daha sonraları bu görüş Yunan düşüncesi tesiriyle değişikliklere uğramıştır. Bu gün de *Ölümsüz Ruh* ve vücudun değersizliği görüşü, normal inanç unsuru olarak kabul edilir. Hristiyanlık insan görüşünü "bütünlük" olarak muhafaza ettiği kanaatindedir. İnsan, vücut içinde bir ruh değil, o vücut-ruh birliğidir. Onun ayrı bir vücudu yoktur. O tek vücuttur. Vücudun ruhu son güç değil, kendisi güçlü veya güçsüzdür. Ruh, *vücudun gizli birliğidir*, vücut ruhsalın bütünlüğüne verilen bir isimdir. Ruh ve vücudun birlikte mi yaratıldığı veya Tanrı'nın yeni bir yaratışla ruhu embriyoya mı koyduğu konusu, berrak değildir. Bu konuda Kilise kararsızdır. Vücut ve ruh birliği, ilk yaratılış, Tanrıyla doğrudan doğruya ilişki ve muhafaza arzusu devam etmektedir.

Ruh ve hayat konusunda insanlık tarihinde rastlanan çeşitli karmaşık görüşleri guruplara ayırarak incelemek de mümkündür.

1. Maddesel Bütünlük Tasavvurları

Yunan halk inançlarından birine göre, seyrek dişler ruhun muhafazasını güçleştirmiş, dişleri seyrek olanların ömrü kısa olurmuş, az yaşamış. Buna karşı ruh maddesinin vücuda dolması kolaylaşmış. Bu sebeple seyrek dişliler erotik tabiatlı olurlarmış. Bu tasavvurlar açıkça ruh ve gücün, nefes alıp verme ile ilişkisini açıkça gösterir. Bilimsel araştırmalar, ruh ve güç yakınlığını onaylar. Ancak bu her bir gücün, ruh olduğu anlamını vermez. Başka bir ifade ile *ruh* daima bir gücü ifade eder.

Ruh maddesi ve gücü insan vücudunun bir kısmında toplanmış veya belirli bir kısmıyla sınırlanmış değildir. Vücudun bütün kısımlarına dağılmıştır. Ancak bazı kısımlarda kendini daha çok belirginleştirir. Daha çok yoğunluk gösterir. Kan misalinden anlaşılacağı üzere, kan vücudun bütün kısımlarına dağılmıştır. Fakat vücudun bazı kısımlarında diğer kısımlara göre daha çoktur. Kauçuk ağacından çıkan sıvı gibi, ister gövdesi, ister dalı, ister yaprağı çizilsin, ağacın her tarafına yayılmış sıvının aktığı gibi; çiçekten dağılan, çevreyi dolduran kokular gibi; damar ve damarcıklardan akan kan gibi; vücuttaki sıcaklığın yayılması gibi, ruh maddesi de vücudun her tarafına yayılmıştır.

Maddesel düşünölen bu gücü, büyücüler düşmanlarına karşı kullanmak ve dostlarından uzak tutmak isterler. Bu sebeple o, itinayla korunur; hatta vücudun dışarı atıklarında dahi ruh maddesi olabileceği düşüncesiyle, atıklar gizlenir. Saç, tırnak, idrar vs.nin düşman eline geçmemesine itina gösterilir. Ruh gücünün eksilmesinin önlenmesine ve hatta artırılmasına çalışılır. Bu *maddeselin* tasavvurudur. Ancak ilkel düşünce şeklinde, maddî-manevî şeklinde bir düşünce ayırımının üzerinde durulmaması sebebiyle, vücut-ruh dualizmi de bilinmez. Madde daima aynı zamanda bir güçtür. Ruh maddesinin çoğalması gibi azalması da maddesel düşünölür. Hatta ruh bir çeşit meyve ve sebze gibi yenilebilir. Düşman kalbinin yenmesi, ruh maddesinin artırılması anlamına gelir. Eski Mısırlılarda *Ka* bir ruh varlığıdır ve yenilebilir. Nitekim Mısır dilindeki kelimenin kökünde yiyecek manası da saklıdır.

Piramit metinlerinde muhafaza edilen eski bir tasavvura göre, ölen hükümdar (Firavun) göğe çıkar; kement atarak tanrıları yakalar, o da insanları yiyen ve tanrılarla beslenen baba ve annesini yer, semavî varlıkları boğar, ateşten kızarmış bir kazanda onları pişirir. Kahvaltı olarak büyük ilahları, öğle yemeği olarak ortancaları, akşam yemeği olarak da küçükleri yer. Çünkü O içleri *HKAW* (ruhsal kuvvet) ile dolu ilahlarla yaşar. Yine bir ruh kavramı olan *Ba* da (başka bir ruhsal varlık) hükümdarın karnındadır. Burada mitolojiye yükselen yamyamlık görölmekte, ilkel ruh varlığına göz atma imkanı vermektedir. Kısaca güç yenilebilir ve yiyecekler de ruhsal kaliteye sahiptirler.

Vücudun hemen bütün kısımlarında ruh gücü vardır. Bu gücün kaynağı vücuttur. Nitekim nefesteki güç tasavvuru *nefes ruhu* olarak düşünölmektedir. Ruh varlığı için çeşitli dillerde kullanılan en önemli kelimeler: **atman, spiritus, anima, pneuma, ruh, nefes** vs.dir. Ancak nefesin gücü olumsuz yolla tespit edilir. Onun ölüm anında kaybolması ruhsal kalitesine bağlanır. Nabzın atışı, göğsün inip-kalkması, hayatın ve gücün varlığının delillidir. Nitekim tanrı da insana hayat nefesini burnundan üflemek suretiyle vermişti.

Nefes yanında önemli bir ruh maddesi ve ruh taşıyıcısı da kandır. Endonezya'da yeni bir ev yapılıncı kurban kesilir, kan akıtılır ve evin direklerine, sütunlarına kan sürölür. Eski Ahid'de kan, etin ruhu olarak yorumlanır. O sadece özel bir sıvı değil, aynı zamanda kutsal bir güçtür. Kan kardeşliğinin temelinde yatan düşünce de buradan kaynaklanır.

Kan ve nefesin vücuttan ayrıldığı gibi, ruh maddesi sayılan diğer kısımlar da vücuttan ayrılabilir: tükürük, idrar, ter vs. gibi. Bu sebeple Madagaskar halkı ölü terini içer ve bununla âilede yeni bir ruhun, çocuğun doğacağına inanır.

Diğer bir tasavvur da **organ ruhudur**. Organın belirli kısımlarının güçleridir. Özellikle kafa zikredilebilir. Hint Adalarında ruh maddesi olarak, kafanın düşünülmesi, kafatası avcılarının sevilen amacı olmuştur. Yine kalp, karaciğer, göz de önemli ruh maddelerindendir. Bu tasavvurlardan vücudun bir kısmının veya bir organın bütün ruhu güçlerini ihata edemediği anlaşıyor. Yani ruh maddesi bütün vücuttadır. Güçlü görünen her şey ruh olabilir. Ruhla çevre arasında bir ayırım yapılmaz. Buna bitki ve hayvan da dahildir. İnsan ve diğer varlıklar arasında ayırım yoktur. Nitekim Endonezyalıların insan ruhu için kullandıkları kelime *sumangat* piriñç anlamına gelir.

Ruhu insandan ayırmak da mümkün değildir. O kendini açıkça göstermese dahi, potansiyel olarak onda mevcuttur. Fakat bazı tasavvurlar da ruh vücuttan ayrılabilir. Mesela bir efsane de, geline annesi, üzerinde üç damla kan bulunan bir mendil verir. Bu mendili kaybetmesiyle gelin zayıflar ve güçsüzleşir. Yani mendildeki kanda annenin ruhu vardır ve vücudundan ayrılmıştır. Kız mendili taşıdığı sürece, anne kızına yardımcı olmaktadır, güç vermektedir. Ruh kendi başına bir varlık değil, taşıyıcı ile birlikte müessir olmaktadır. Kan ruhun taşıyıcısı rolündedir. Burada ruh, güçlü şeye, fetişe çok benzemektedir. Kutsal ağaçlar, cinler, periler, putlar vs. gibi. Henüz insanla sınırlandırılmayan, manevi tecrübe şeklidir.

2. Ruh Sureti

Ruh maddesi, vücudun ve vücut kısımlarının suretinden farklı değildir. Kendi halinde, kendine has bir şekilde tasavvur edilmez. Şeksiz bir cevherdir. Birlikte olduğu, içinde bulunduğu varlığın suretini alır. İnsan aynada veya fotoğraf üzerinde resmini görürse, o zaman belirli bir şeklini idrak eder. Ferdin kendi suretini görmesi, kendi benliğinin tecrübesidir. Uyuyan ve gelişen benlik şuuru ile birlikte, gizli bir gücü de hisseder. Narsiz tecrübesi, kendini ve yabancıyı keşfetmesidir. Yalnız hâkim olanı değil, düşünülen ve gizemle dolu olan güç tecrübesidir. İnsanın kendi sureti altında tasavvur ettiği ruhu yalnız kendinin bir şekli değil, aynı zamanda içindeki benliğidir. Ona gizlidir, fakat temellendirmeye çalıştığı, düşündüğü varlıktır.

İnsanın sureti, resmi ve maddi varlığı, aynı zamanda ruhunun gücüdür, varlığıdır. Bu sebeple Eski Mısırdaki kişinin resim yoluyla kurban edilmesi veya yedek hizmetçinin kurbanı yaygındı. Resim, hem varlık, hem de varlık birliği ötesindeki güçtü. İnsanın kendi suretine bakması tehlikeli sayılırdı. Bunun için, bazı ilkel kabilelerde insanın kendi suretini suda görmesinin ölümüne sebep olabileceğine inanılırdı.

Ruh sureti düşüncesi tarih boyunca büyücülerin de kullandıkları bir yol olmuş, etkilemek istedikleri insan veya hayvanın resmi üzerine ok, iğne vs. çizerek, batırarak etkileme girişimlerinde bulunmuşlardır. Örneğin bir sabun kalıbı üzerine öldürmeyi düşündükleri kişinin resmini çizerek, sabunun içine batırdıkları iğnelerle birlikte suya bıraktıklarında, sabunun erimesiyle kişinin de eriyip öleceğine inanmışlardır.

Ruh varlığının *ismi* de resim gibi bize yabancı bir madde şeklindeki surettir. Ad koyma merasiminde, aynı zamanda kişiye ruh da verilmiş olur.

Önemli bir ruh sureti de *gölge*'dir. Gölge hayatın kendisi olmamakla birlikte hayat için zarurettir. Cinlerin ve perilerin gölgeleri olmadığına inanılır. Cava'da kara kedi ve karatavuk görünümündeki varlıkların cin ve peri olup-olmadıkları, gölgelerinin varlığından veya yokluğundan anlaşılabılır. Gölgeleri yoksa onlar cin ve peridir. Nitekim ölülerin de gölgeleri yoktur.³³²

3. Ruhun Çokluğu

Hint ruh tasavvurlarına göre kâinat madde ve ruhlardan oluşur. Bitki, hayvan, insan ve semavi varlıkların ruhları mahiyet itibariyle aynıdır. Ancak içinde bulundukları varlıklara hayat verirler. Hangi ruhun hangi varlığa hayat vereceğini *karma* (hayattaki davranışların karşılığı, denkliği) kanunu karar verir. Bu her bir ruhun manevi gelişmesine, olgunlaşmasına da bağlıdır. Yani basitten karmaşığa her varlık, ayrı bir ruh-beden bütünlüğüdür.

Eski Mısırlılar ise insan bedeninde birden çok ruhsal varlığın bulunduğu inanıyorlardı: *Ba*, *Ka*, *Şim* gibi her biri ayrı birer güç olan, aynı varlıkta, aynı zamanda birlikte bulunan Ruh türü varlıklardı. Piramit metinlerine göre, ölü hükümdar çok sayıda *Ka*'ya sahipti. Bu sayı daha sonraları ondörde yükseldi. Güneş Tanrısının 14 *Ka*'sı vardı ve her biri *zenginlik*, *zafer*, *ihtişam*, *nüfuz* vs. gibi bir gücün ismini taşırdı.

Ruh gücünün sayısal karakteri, çoğul olarak ifade edilirken, diğer yünden ruh gücü kitlesel bir ayırımla serbest bırakılmak istenir. Batı Afrika'da ruhlar dörde ayrılır: Vücuttan ayrıldıktan sonra yaşayan ruh, tabiatla yaşayan ruh; hayvanda ikamet eden ruh; gölge ve rüya ruhu. Malenezyalılar hayat ruhu *tarunga*'yı, ölümden sonra yaşamaya devam eden ruh *tindalo*'dan ayırırlar. Borneo adasında yaşayan Bahaular, vücudu terk edebilen *bruwa*'nın yanında, vücut ruhu *ton luwa*'nın varlığına inanırlar. Ölümle *bruwa* vücudu terk ederken *ton luwa* vücutla

³³² Van der Leeuw, 324.

birlikte toprağa karışır. Malaya'da yedi türlü ruhtan bahsedilir. Fank kabilesine göre: 1. *Eba*, yaratıcı prensiptir ve beyinde oturur, ölümden kaybolur; 2. *Nlem*, şuurlu kalptir, icraata karışır ve ölümden aynı şekilde kaybolur; 3. *Edrii*, ferdi isimdir ve ölümden sonra bir nevi şahsiyeti muhafaza eder; 4. *Ki* ve *Ndem*, canlının gücü ve özelliğidir, ebediyen kalır; 5. *Ngel* veya *Hgwel*, ferdi ruhun etkin prensibidir, ruhla birlikte insan vücudundan oturur; 6. *Nsissim*, gölge anlamındadır, kendine has bir ruhtur; 7. *Khun*, hayalettir, maddeden kurtulmuş ruh'tur.³³³

Yunan filozoflarından Aristo'ya göre, ruh vücudu şekillendiren ve canlı kılan prensiptir. Beslenme ve nefes alma, ruhun sıfatlarından. Ancak ruh hayatı üç basamağa ayrılmıştır. Her aşağı basamak, kendisinden sonra gelen basamak için bir maddedir. Her aşağı ruh formu, daha üstün ruh formu için zorunlu bir dayanaktır. Hayatın en aşağı tabakasını *bitkisel ruh* meydana getirir. Bitkisel ruh yalnız beslenir, büyür ve neslini sürdürür. Ruhun bundan sonra gelen üstün şekli, *hayvani ruhtur*. Hayvanî ruh, algılama ve hareket etme kabiliyetine sahip olan ruhtur. Hayvanî ruh, algılayan ve hareket kabiliyetine sahip olandır. Hayvan mekanda hareket eder ve etrafındaki tesirleri algılar. Bitki ile hayvan arasındaki temel fark, bitkinin içten bir birlikten, yani merkezi organdan, kalpten yoksun olmasıdır.³³⁴ Ruhun en üstün derecesi *insanî ruhtur*. Nebatî ve hayvanî ruhlar, insanî ruhun ortaya çıkması için birer basamaktır. Ruhun bu iki aşağı derecesi, insanlıkla ilgili olan sıfatların gerçekleşmesi için birer maddedirler. İnsanî ruhun başlıca sıfatı akıldır. İnsan, bir akıl yaratığı olmakla bitkiden ve hayvandan ayrılır. Hayvanî ruh, vücuda bağlıdır. Vücutla birlikte ortaya çıkar ve gene vücutla birlikte yok olur. Buna karşılık akıl vücuttan bağımsız ve sonsuzdur. Gerçekte, insan ruhu ile vücut arasında içten bir bağıllık da yoktur. Ruh, vücuttan gelecek her türlü tesiri hiçe sayabilir ve bütün bu tesirlere karşı koyabilir. Hayvanî ruha hâkim içgüdü, insan ruhunda yerini iradeye bırakmıştır. Hayvan ruhundaki karışık ve belirsiz hatıralar, insan ruhunda kavramlı ve şuurlu bilgiye çevrilmiştir. İnsan ruhu, şuurlu bilgiye sahip olma gücü ile bütün öteki ruhların üstüne yükselir. Gerçekte, ruhun çeşitli basamakları birbirlerinden aktiflik dereceleri ile ayrılırlar. En yüksek aktiflik derecesine ulaşan ruh, aynı zamanda ölümsüz olur. Hayvanî ruh ise, vücutla birlikte ölür, yok olur.³³⁵

Eski Stoa doktrinine göre, ruh sekiz bölümden meydana gelir. Stoalılar duyu organlarını da ruhun bölümleri arasında sayarlar. Bu beş duyu organından başka, insan tanıklık ve dil gücüne de sahiptir. Nihayet, bütün bunların üstünde, hepsine birden hakim olan *Hegemonikon* gelir. Duyular bu üstün bölümün buyruğu altında birer araçtır.³³⁶

³³³ Van der Leeuw, 321.

³³⁴ Kâmlıran Birand, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, II. Baskı Ankara 1964, s. 80.

³³⁵ Birand, 81.

³³⁶ Birand, 97.

Mutasavvıflar Allah'ın Adem'e ve onun zürriyetine bahsettiği ruha *ruh-i izâfî* veya *kutsal ruh* demişler ve bunun nuranî bir cevhere sahip olduğunu, ancak icraat için maddeye ihtiyaç duyduğunu söylemişlerdir. Ayrıca insanda *nefs* olarak bilinen *hayvanî ruhun* da bulunduğunu varsaymışlardır.³³⁷ Vücuttaki yerinin de, kalp olduğunu, hayvanî ruhla birlikte birbirine sarılı olarak bulunduğunu düşünmüşlerdir. Yine hayvanî ruhun (nefsin) aşağıdan yukarıya yedi perdeden oluştuğunu, hayatı bunlarla birlikte gördüğünü, perdelerin ahlaki davranışlarla temizlenip saydamlaştığını, ulvi âlemleri idrak yeteneğine kavuştuğunu düşünmüşlerdir.³³⁸

Bazı mutasavvıflar ise, insanda dört çeşit ruhun varlığından bahsetmişler, birincisine *bitkisel ruh*, ikincisine *hayvanî ruh*, üçüncüsüne *insani ruh* ve dördüncüsüne *ruh-i izâfî* veya *ruhu'l-ervah* demişlerdir. Bunlara göre, bitkisel ruh insan, hayvan ve bitkilerde ortak olarak bulunur. Canlılar bu ruh ile büyürler gelişirler. Hayvanî ruh insan ve hayvanlarda bulunur, bitkilerde bulunmaz; yemek, içmek, uyumak ve bunlardan lezzet almak, bu ruhun özelliğidir. İnsani ruh ise, bitki ve hayvanlarda bulunmaz, insan bununla manevî zevkler duyar, ilim öğrenir vs. İzâfî ruha *ruhu'l-ervah* da denir, Tanrı'dan gelmiştir.³³⁹

Bazıları da insanda insanî ve hayvanî olmak üzere iki çeşit ruhun bulunduğunu, fizikî hayatın hayvanî ruh yoluyla devam ettiğini varsaymışlardır. İnsanî ruhun maddeden ayrı, mücerret bir tanrisal cevher olduğu ve yedi tabakadan oluştuğunu kabul etmişler ve *seyr-i süluk* menzillerini bunlarla açıklamaya çalışmışlardır. Bunlar: *nefs-i emmare*, *nefs-i levvame*, *nefs-i mülhime*, *nefs-i mutmainne*, *nefs-i râdiye*, *nefs-i mardiyye* ve *nefs-i kâmile* olarak tasnif edilmiştir.³⁴⁰

³³⁷ Hacı Muharrem Hilmi Efendi, Kadiri Yolu Salıklarının Zikir Makamları ve Zâkirlere Hadiye, (Neşr. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul tarihsiz, s. 107.

³³⁸ Hacı Muharrem Efendi, s. 108.

³³⁹ Hacı Muharrem Efendi, s. 110.

³⁴⁰ Hacı Muharrem Efendi, s. 111. "Şöyle ki:

Nefs-i natika (ruh-i insanî) şehvetlere meyyal ve kötü hal ile mükedder (bulanık) olur ise nefis-i natıkaya burada nefis-i emmare dediler. Yine kötü hal ile muttasıf olmakla beraber Hak'ka meyl ile bazı kerre geçmiş hallerini düşünerek kendisini ayıpladığından burada da nefis-i levvame (ayıplayıcı nefis) demişlerdir. Bu meyl de zail olup kendi alemine rağbet ettiği ve bazen de ilham aldığı haline de nefis-i mülhime demişlerdir. Böyle kabil-i ilham olmakla beraber kötü hallere hiç dönmeyip temkinde rûsuh bulması haline de nefis-i mutma'inne demişler ve tamamen nefsanî arzuları unutup tam huzura kavuşması haline de nefis-i radiye adını vermişler ve bütün izafetleri düşünüp bîmurat olarak (muradını atarak) Hak'ın muradı ile fani olması haline nefis-i mardiyye demişler ve Hak ile Hak olup Hak ile baki olması haline nefis-i kâmile demişlerdir." (Hacı Muharrem Efendi, 111).

Aynı vücuttaki çok sayıda ruh düşüncesi, henüz yeni ayırım yapılmış madde gücü tasavvurlarına çok yakındır. Kemiyet açıkça şekillenmeye engel olmaktadır. Ancak ayırım arttıkça, berraklık da artmaktadır. Düşünce vücut-ruh dualizmine doğru ilerlemektedir.

4. Vücut Dışındaki Ruh

Ruh maddesi konusunu işlerken, ruhun vücudun dışında bulunduğu hallerle de karşılaşılır. Bedensel ruh gücü beden dışında da, bir güce sahip olabilir. Daimi olmamakla birlikte bazen bunun bir ölü ruhu olduğu söylendiği gibi, bir başka ruhsal varlık da olabilir. Ancak bu vücut dışındaki ruh, kendine has bir yapıya sahiptir. İnsan burada kendi dışında, kendisine hâkim bir gücü keşfetmiştir. Şahsa bağlı hakimiyet düşüncesi, kendi dışındaki ruhsal varlığı hissetmesine engel olmaz. Bedendeki gücün dışarıya bağımlılığı insana görünür. İçimizde bulunduğu gibi, dışımızda da bulunabilen bir güç tasavvuruyla karşılaşırız. Buna rağmen kendi içimizde ve dışımızda bulunabilen benlik ve yabancı varlık birliğiyle yüz yüze gelinir. İnsan kendi varlığının veya varlığının bir parçasının, kendi dışında bulunduğunu bilir. Ancak *Ben* ve *Çevre* henüz açıkça ayrılmış değildir. İnsandaki belirli güçler bazen *cin tutukluğu* olarak yorumlanır. Ondaki hâkim güç, ona fısıldar. Bununla ilgili düşüncelere modern tabirle **demonoloji** denir.

Bu konuda tipik iki halk hikâyesi anlatılır: Frank Kralı Guntram kırdı bir hizmetçisiyle gezerken bir ağacın altında dinlenmek için oturur. Kılıcını çıkararak uykuya dalar. O esnada küçük bir kurt hükümdarın ağzından çıkar ve yakından akan küçük bir akarsuyu geçmek ister. Suyun üzerinde köprü gibi duran kılıcın üzerinden karşıya geçer ve toprak içindeki bir deliğe girerek kaybolur. Bir müddet sonra da kurt aynı yoldan geri döner ve kralın ağızına girerek kaybolur. Bütün bu olanları krala refakat eden, uyanık hizmetçi merakla seyreder. Kral uyanınca hizmetçisine harika bir rüya gördüğünü söyler ve anlatır: “büyük, çok büyük bir nehir gördüm. Üzerinde demirden bir köprü vardı. O köprüden karşıya geçtim ve bir mağaraya rastladım. İçeriye girdim. Mağarada ifadesi imkânsız bir hazine duruyordu. Orada bırakarak dışarı çıktım”. Bunun üzerine hizmetçi krala uyurken gördüklerini anlatır ve kurdun girdiği deliği kazmayı teklif eder. Kazdıklarında bol miktarda altın ve gümüşten meydana gelmiş bir hazineye kavuşurlar. Bu hikâyede kralın ruhu, hayvan suretinde, kurtçuk suretinde vücudu terk etmiş ve tekrar vücuda geri dönmüştür.³⁴¹

³⁴¹ Leeuw, 327.

Diğer bir hikâyede de, bir devin kaçırdığı akıllı kız, aptal devden kalbinin ve ruhunun nerede bulunduğunu hile ile öğrenir. Dev anlatır: *Çok çok uzaklarda bir suyun içinde bir ada var ve bu adada bir kilise var. Kilisenin içinde bir çeşme ve çeşmenin havuzunda da bir ördek yüzer. Bu ördeğin içinde bir yumurta var. İşte benim ruhum ve kalbim o yumurta içinde saklı der.* Masalda anlatıldığı gibi, Devin ruhu kendi yanında, vücudunda değil, uzaklarda bir ördeğin karnındaki yumurtadır. Devin Ruhunun kendisinden uzaklığı, tasavvura göre deve yapılabilecek ani saldırılara karşı, güven kazandırmakta ve onun yaralanmasını önlemektedir.

Ruh maddesi ile *vücut dışındaki ruh* arasındaki geçiş şekli, vücuda şans eseri bağlı olan ruh maddesinin mekanı sayılır. Samson ve Dalila efsanesi, kahramanın gücünün saçta nasıl bulunduğunu ve saçın kolay çözülür karakterine uygun olarak kaybolabildiğini gösterir. Efsanede yardım sever bir hayvan kahramana postundan bir tüy verir. Kahraman tehlikeye düşünce ona elini sürmesini ve birden bire arzu edilen yerde oluvereceğini söyler.³⁴²

Gölgesel Ruh: Vücut içindeki ruhla vücut dışındaki ruh arasında bir geçiş durumundadır. Eski Mısırlılar kalpte, ferdin yalnız kaldığında kendisiyle konuştuğu, sohbet ettiği bir gölge varlık tasavvur ettiler. *Gölge*, ruh güçlerinden biri ve *yarı bağımsız ruhun* en sık görülen şekliydi. Ruhun maddesizliği düşüncesi gölgeye bağlanmaktadır. Gölgeyi kaybetmek ruhtan bir şeyleri kaybetmektir. Bunun korkusu bilhassa Batı Afrika'da çok kuvvetlidir. Günümüzde dahi halk öğle vakti dışarı çıkmaktan çekinir. Çünkü bu vakitte vücudun gölgesini kaybetmekten korkar.

Bazı toplumlarda çocuğun sonu (*Placenta*) da bir ruh varlığı olarak görülür. Doğumla taşıyıcısını terk eder. Fakat varlığına bağlı kaldığı için, ekseri ilkel kabilelerde *bebeğin sonu* itina ile saklanır veya gömülür. Uganda da "son" yeni doğanın ikizi olarak görülür. Hükümdarın ölümüyle mezarda çene kemiği ve placenta birleşmiş olur. Kral ruhuna geri dönmüş sayılır.³⁴³

Yarı bağımsız ruhta madde hâkimiyeti tasavvuru ağır basar. Ruh vücuttan ayrıldığı zaman, yerine başka bir elementin nüfuz ettiği tasavvur edilir. Çevre *Ben'e* nüfuz eder veya daha ziyade henüz ruh *Ben'den* ayrılmamıştır. Bizim çocukluğumuzdan itibaren bağlandığımız tasavvura göre ruh vücudumuzda ikamet eder; sadece ölüm ile vücuttan uçar gider. Burada ise ruh ile dış dünya arasında yakın bir bağ kabul edilir. Bize göre, ruh birinci derecede şuardur. Hayvan ve ağaç benim

³⁴² Leeuw, 328.

³⁴³ Leeuw, 329.

şuurum olamaz. Biz obje-dünyası karşısındaki hakim süje olarak, tamamen *ben'e* dönük şartlanmışız. *Vücut dışındaki ruh* tasavvuru ferdin çevresi ile şahsi hayatı ile ilişkilidir. Çünkü ruh burada şuurlu değildir, *ben* değildir. *Ben'* e hakim *ben'*le ilişkili bir güçtür. Ölü ruhları, ölümlerle birlikte mezarda, ölümler bölgesinde otururlar. Ancak Yahudi halk inancında rastlanan mezar taşında ruhun oturduğu tasavvurunu anlamak güçtür. Geleneksel düşüncemizde ruhun bizimle doğduğu inancı yaygındır. Ancak ruhun bizimle birlikte aynı zamanda, bir ağaçta, bir hayat ağacında doğmasını anlamak güçtür. Çünkü *ben* ve dünya birbirine zıttır. Ben ve çevre arasında sınır çizgisi bulunmamaktadır. Tago'da yaşlı bir adam hakime gelir ve beraberinde parlatılmış bir ağaç parçası, tahta getirir ve onun çok önce ölen erkek kardeşi olduğunu söyler.³⁴⁴

Ruh Kuşu: Vücut dışındaki ruh tasavvurlarının önemli bir şeklini *ruh kuşu* tasavvurunda görürüz. Bu tasavvur çok yaygındır. Eski Samilerde ruh bir nevi kuş şeklinde idi. Kanatlarının olduğu kabul edilirdi. Mısırlılardaki *ba* da bir kuştı, muhtemelen insan başlı tasvir edilen bir leylekti. Başka bir ruh varlığı olan *Ah* ise gölge kuştı. Eski Yunan mitolojisinde ruh kuşu meşhurdur. Britanya Müzesindeki bir amforada ölen Prokris'in vücudunu kuş şeklindeki ruhun nasıl terk ettiği tasvir edilir. Denizkızları, insan başlı kuş tasavvurları vs. ölü ruhlarıdır. Hristiyanlarda kanatlı melekler (ölüler) aynı sınıfa dahildirler.³⁴⁵ Efsaneye göre, Hacı Bektaş Veli de Horasandan Anadolu'ya bir güvercin suretine girerek uçup gelmişti. Yine Orhun kitabelerine göre, Gül Tigin ve Bilge Kağan'ın ruhları vefatlarında kuş olup uçup gitmişti.³⁴⁶ Sibiryâ Şamanları'na göre çocuk ruhları da bir kuş şeklinde gökten iner, anne karnına girerdi.³⁴⁷ Bazı Hadis rivayetlerinde de cennetlik kişilerin ruhlarının yeşil kuşların içlerinde cennette dolaştıkları ve rızıklandıkları anlatılır.³⁴⁸

5. Ruh hayvanları

Bazı hayvanlar ruhların kolayca şekil değiştirip, bedenlerinde dolaştığı, suretlerine bürünüp görüldüğü varlıklar olarak tasavvur edilir. Ruh hayvanlarının küçüklüğü, gizemlilikleri *ruh* sayılmalarına sebep olmuştur. Kolayca vücuttan çıkıp, tekrar girebilmeleri bu tasavvuru güçlendirmiştir. Arılar, sinekler, kelebekler, yarasa vs. ruh hayvanı olarak tasavvur edilmişlerdir. Bazı ruh hayvanları ise, kötü karaktere ve rollere sahiptirler: Bilhassa yılan gizemli bir varlıktır,

³⁴⁴ Leeuw, 330.

³⁴⁵ G. Van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, 2. Auflage Tübingen 1956, s. 331.

³⁴⁶ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s. 16, 35.

³⁴⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 559.

³⁴⁸ Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, s. 130 vd.

sessizce yerde dolaşır. Kurbağa ve yengeç de menfi ruh hayvanlarından sayılır. Balık, Hristiyanlıkta Katakombalar zamanından beri önemli bir yere sahiptir. Ancak bunlar yeterli değildir. İnsan ve ruh taşıyıcısı arasındaki ilişki, anlaşılan değil, yaşanan birliktir. Yine insanlar, geyik, domuz veya maymun olarak, *vücut dışı ruhu* öldürürler, karaciğerlerini yerler. Türk- Moğol efsanesine göre de, İmparator T'ai-tsung'un ruhu bir tilkide saklıydı. Tilkinin bir avcı tarafından vurulmasıyla, imparator da ölmüştü.³⁴⁹ İzlanda efsanesinde bir kahraman olan *Ulf*, karanlık basınca kaba ve haşın bir kurda dönüşür, ona *gece kurdu* denir. İnsan ruhu bazen kurtlaşır, bazen ayılaşır. Köpek, kedi, at gibi hayvanlara dönüştüğü rivayetlerine de rastlanır.³⁵⁰

Ruhun vücuttan uzakta olması, bazen insan hayatına emniyet verir. Bu emniyet dünyevi hayatın da ötesine geçebilir. Vücuda gelen ölüm tehlikesi, vücut dışı ruha ulaşmaz. Ölüm ekseriya insan ruhunun, dışarıda ki başka bir ruhla birleşmesi olarak değerlendirilir. Eski Mısır'da ölüm *ka* ile birlikte vücutu terk etmektedir. Bu tanrıların takdirdir. Vücut ruhu, ilahi varlık karşısında ebedi değildir, psikolojik dualizm henüz yoktur. Hayatını sürdüren ruh veya ölü ruhu, *vücut dışı ruhun* özel bir durumudur. Ancak ölümsüzlük inancıyla ilgili değildir. Gücün insanla dolaysız ilişkisidir.

6. Rüya Ruhu

Rüya, hastalık ve ölüm "vücut dışı ruhun" özel durumlarıdır. Rüyada seyahat, en sık rastlanan bir ruh tecrübesidir. Endonezyalılar hastalık, baygınlık ve rüya durumlarında, ruhun vücuttan ayrıldığına inanırlar. Tavukların yeme çağrıldıkları gibi, *sumangat* da vücuda geri çağrılır. Bahau rahibeleri bir hastanın ruhunu bir tel üzerindeki *ruhlar yolu* ile geri çağırırlar. Ruh geri gelmesi için ikna edilmeye çalışılır. Yapıdaki yenilik hareket serbestiyetidir. Ruh insanı terk edebilir, onu arayabilir. Bu hareket serbestiyetine büyücüler ve cadılar gibi insanlar da sahiptirler. Efsanede, bir değirmende uyuyan iki kız kardeşi sevenleri ziyaret ederler ve uyandırmak isterler biri uyandığı halde, diğeri uyanmaz. Başında endişe ile beklenirken, sabaha karşı bir böceğin uyuyan kızın ağzına girdiği görülür ve kız bundan sonra uyanır. Çünkü daha önce kızın ruhu vücudunda değildir. Bu durum kızın cadılığının da bir delili sayılır. Cadı kız, kendi ruhunu bir yerlere göndermişti. Çünkü cadılar ruhlarını uzaklara haber götürmesi, getirmesi için gönderme yeteneğine sahiptirler.³⁵¹

³⁴⁹ B.Ögel, Türk Mitolojisi, s. 560.

³⁵⁰ Leeuw, 333.

³⁵¹ Van der Leeuw, 336.

İslamî geleneğe göre de, *Allah, öldükleri sırada canları alır, ölmeyenleri de uykularında; sonra ölümüne hükmettiğini yanında tutar, ötekilerini de belli bir süreye kadar (bedenlerine) gönderir.* (Zümer,39/42) ayetinin yorumunda dirilerin ruhlarının, ölülerin ruhlarıyla görüşebildikleri gibi kendileri gibi henüz ölmemiş kişilerin ruhlarıyla da görüşme şanslarının olduğu şeklinde görüşler beyan edilmiştir. Rüyada ölmüş akrabalarla veya hayattaki bazı kişilerle yapılan konuşmalar bunun delili olarak sunulmuştur.³⁵² Konuyla ilgili her gelenek ve kültürde renkli rüya tecrübeleri anlatılır.

7. Bağımsız Güçlü Ruh

Ruh maddesi, kendi halinde hakim bir ruhtur. Gücün tezahüründe dualizm kendini gösterir. Canlı, güçlü ve tanrısallık yanında, güçsüz ruhsuz bir madde de bulunur. Mesela Mısır'da *Ba*'nın yaşamaya devam etmesi, gündüz dolaşmasına bağlıdır. O nefes almak ve beslenmek için mezarı terk etmektedir. Yani hava ve yiyeceğe ihtiyacı vardır. Bu haliyle *Ba* yüksek emniyeti garantilemiş *dışarı ruh*'tur. Ruhun bu serbestiyeti, maddi dünyanın her bir gücü reddetmesi ve çevrenin vücudu *eşya* olarak değerlendirmesinden farklıdır. Yunan Ruh tasavvuru bu değişikliğin etkisinde kalmıştır. Ruhun derinliği hakkındaki Heraklit'in sözü çeşitli ruh çeşitlerine uymaktadır. Sokrat öncesinde ruh, çeşitli güçler arasında bir güçtü. Mutlak güçsüzlük yoktu: Fakat hepsinde de maddi olarak düşünülüyor, bütün hayat işlemleri bir nevi madde değişimi şeklinde yorumlanıyordu. Ancak maddenin kaynağı ulûhiyete bağlanıyordu. Eflatun Orfik-Dionizos düşüncesinden hareketle, ruhu maddi dünyanın ilerisine götürdü ve maddi dünyayı ilâhî bütünlükten ayırarak kötüler âlemine indirdi. Ruh ideler âleminde dünyaya indi. Bu Yunan ruh tasavvuru yüzyıllar boyunca öyle güçlü göründü ki, nesiller boyunca ruh ve vücut dualizmi neredeyse tabii olarak kabul edildi.³⁵³

8. Ruh Göçü

Ruh göçü düşüncesi *dışarıdaki ruh* şemasıyla tamamlanır. *Ruh göçü (tenasüh)* ruhun hareket serbestiyetinin kabulünden sonra ortaya çıkmış bir görüş değildir. Hindistan ve Yunanistan'dan başka pek çok bölgelerde de filizlenmiştir. Önceleri ruh göçü maddenin, bedeninin tahkiri değildi. Hayat bir devr-i dâim, ölüm ise bu süreklilikte bir safha idi. İnsan bu dünyada yaşadığı hayatın değerine göre, ölümden sonra

³⁵² Ateş, İnsan ve İnsanüstü, s. 59 vd.

³⁵³ Van der Leeuw, s. 338.

ruh, yeni bir vücut içinde yeni baştan ortaya çıkar. Eğer insan bu dünyada suç işlemiş, kötü bir hayat sürmüş ise, ölümünden sonra, ruhu da aşağı bir hayvan, hatta bir bitki şeklinde ortaya çıkabilir. Ölüm sonun damgalanması değildir. Yeni Eflatuncu Plotinos'a göre, bir vücuttan ayrılan ruh, başka bir vücut kalıbı içinde, yeni baştan dünyaya gelir. Bununla birlikte, ruhun asıl hedefi vücuttan, büsbütün kurtulup, saf ruh haline gelmektir.³⁵⁴

Hint zaman tasavvurunda da bir son yoktu. İlkelerin halk inancında da tenasüh (reenkarnasyon) vardır. Benzeme vs. gibi belirli işaretlerden hareketle yeni doğan çocuklar, daha önce yaşamışlar arasından teşhis edilmeye çalışılır. Halk masallarında da takibata uğrayan kahramanlar bazen yeni suretler alırlar. Nitekim Dalaylamalar ölünce, ruhlarının hangi yeni doğan çocuk da tekrar hayata döndüğü sorunu gündeme gelir ve bebekler arasında yeni Dalaylama aranır.³⁵⁵

Ruhun bitki suretinde (*metamorphose*) görüldüğü tasavvurlarına da rastlanır. Ruhun emniyet arzusunun tezahüründen başka bir şey değildir. Sâkin bir düşüncede kalmayıp, sürekli bir gelişme de gösterir. Bu gelişmelerde ruh değişik tezahürlerden kaçarak, sâkin bir noktaya doğru ilerlemek ister. Dünya ve vücut çeşitli değişmelere uğrarken, ruh daima aynı kalır. Sadece taşıyıcı değişir. Taşınan değişmez. Ruh fanilik içinde ebedi, güçsüzlük içinde güçlü kalır. Bundan dolayı *ruh göçü* büyük ölçüde yanlış anlamaya müsait bir deyimdir. Her şey değişir, fakat ruh yalnız başına kalır. Vücut ölse de o kalıcıdır ve kalmaya devam edecektir. Ama kalıcılığına bazıları sevinirken, Budizm de ve Orphikler de olduğu gibi bazıları da üzürlüler. Ölememenin, yok olamamanın sıkıntısını çekerler.

9. Ruhun Preexistensliği (İlk Yaratıklığı)

Mecusilerde ruh *preexistens* (ilk yaratık) olarak tasavvur edilir, o dünya yaratılmadan önce vardı, dünya sona erdikten sonra da var olmaya devam edecektir.³⁵⁶ Yeni Eflatuncu Plotinos'a göre, *ilkin, bütünlüğü ile, bir âlem ruhu vardır. Tek tek insan ruhları, bu âlem ruhundan ayrılmış parçalardır. İnsan ruhunu meydana getiren bu tek parçada, vücudu canlandıran hayat kuvveti vardır. Âlem ruhundan bir parça olan ferdi ruh, ne maddi bir şeydir, ne de vücudun bir organıdır. Ruh, vücuttan tamamen ayrı olan vücuda hakim olan bir kuvvettir. Vücudu şekillendirir ve ona hayat verir. Vücudu terk ettiği vakitte, vücut hayat kuvvetini kaybeder ve dağılır. Vücut, yanyana olan bir takım*

³⁵⁴ K. Birand, 120.

³⁵⁵ H.J.Schoeps, *Religionen*, Gütersloh 1964, s. 208.

³⁵⁶ Van der Leeuw, s. 339.

*parçalardan meydana gelmiştir. Buna karşılık, ruh bir birliktir, bütündür. Vücut, ancak ruh tarafından canlandırıldığı müddetçe bir birlik olabilir ve yaşayabilir. Vücut ölümlüdür, ruh ölümsüzdür ve kendiliğinden bir birliktir.*³⁵⁷ Müslümanlar için de Ruh ilk yaratılan varlıklardandır. Yaratılmış olduğu için başlangıcı vardır, fakat sonu yoktur. Ölümsüzdür. Ebedi kalmak üzere yaratılmışlardır. Çeşitli varlıklarda, şekle girip görünür, belli bir süre maddi varlıklarda kalır, fakat onlardan ayrıldıktan sonra onlar gibi yok olmaz, varlığını sürdürür.³⁵⁸

İlkel kavimlere göre vücudun durumu, ruhun durumunu da etkiler. Ruhun öte tarafa ulaşabilmesi için, cesedin gömülmesi gerekir. Böylece ruh, cesetten, maddi dünyadan kurtulmaya çalışır. Bu gayret onu ebedileştirir. Bu esnada zayıflayan dünya maddesinde müşahhaslaşan ruh da hissesini alır; nefes, soluk vs. gibi latif madde suretleri kazanır. Maddi yoğunluğun azalması, güç derecesinin artmasına imkan verir. Çünkü ebedi, ilâhi ruh, madde dünyasına zıt ve düşmandır. Cansız âlemde ruh, semavî bir kıvılcımdır, Tanrısal fişkıristır. Orfikler, lânetli tekrar doğumdan şikâyet ederler. Acılarla dolu çark, ebediyen döner durur ve günahı günah üstüne katlar, yağar. Bu kısır döngü içinde akıp giden ruhun kurtuluşu kendinin farkına varmasıyla, dünyaya geldiği âlemi hatırlamasıyla başlar. Yoğun çalışmalarla ilâhi âleme geri döner. Gök âlemine giriş ve kurtuluş, ruhun kaynağına çağırılmasıyla olur. Aslında ilâhi âleme âit olan Ruh, böylece tekrar Tanrısal âleme döner.

10. Ruh ve Madde Dualizmi (İkiliği)

Dualizmin en basit şekli, ölüm anındaki ayrılıştır. Güçlü de, güçsüz de, her iki kısım kendi yerini alır. Eter ruhları, toprak vücutları alır. Bu dualizmde ruhun maneviliğinin vurgulanmasına her zaman ihtiyaç vardır. İlkel nefes ruhu (Pneuma), isme göre, varlığa göre, daima geçerlidir. İlkel kavimlerin çoğu, ruhun bir merdivenle göğe çıktığına inanır. Eski Mısır piramit metinleri, ölü kralın kuş (şahin, gaz vs.) olarak göğe uçtuğunu veya bir halat merdivenle göğe çıktığını söyler. Çok eski metinlerde yine: *ruh (ach) göğe, vücut yere* denilir.³⁵⁹

Dualizm bu şekilde daima ilkel ifade tarzıdır. Ruh hiç bir vakit, maddeden uzak, saf bir manevi varlık değildir. Lâtif ve zarif bir madde olarak tasavvur edilir. Vücut değerini kaybedince çekinilen obje olur. Dualizm de vücut ruhun zindanıdır. İnsanın kurtuluşu ise, maddenin esaretinden, vücuttan kurtuluşuna bağlıdır. Ruh, madde içinde tutsaktır

³⁵⁷ Kamuran Birand, s. 119.

³⁵⁸ Süleyman Ateş, İnsan ve İnsanüstü, s. 15.

³⁵⁹ Van der Leeuw, 341.

ve madde onu daima çamurunun içine doğru çeker. Eflatun'dan Romantizm'e kadar ruh tasavvurunun pek çok şekilleri bilinir: *Serbest bırakılan bir kuş gibi ruh, hakikatın mavi göklerine ve uçsuzluğa, berrak ışıktaki yüzmeye yükselir.*

Hikâyeye göre bir prens, çok küçük bir çocuk olarak, gerçek ülkesini bulması, denizdeki bir inciye (ruhunu) araması için uzaklardan Mısır'a gönderilir. Ancak Mısır yemeğini yiyince gayesini unuttur. Bulması gereken hazineyi ve bir kralın oğlu olduğunu unutulur. Sonunda o inciye bulur ve ülkesine geri döner. Sınırdaki kraliyet elbisesini alır, ihtişamla giyinir ve dönüş merasimini icra eder.³⁶⁰ Benzeri hikâyeler İslâm'da da anlatılır: İbni Sina'ya göre, ruh yüksek yerden gelmiştir. Başlangıçta reaksiyon göstermişse de sonradan dünyaya alışmıştır. Ancak doğru inanç vasıtasıyla geldiği yeri hatırlayarak tekrar dönüşü arzulamaktadır. Bu sebeple insanın en önemli vazifesi inziva olmalıdır. Ruhunu yaşatabilmek için vücudunu temizlemelidir. Ancak o zaman ilâhi varlığa yükselir, yetişebilir.

Ölümlerle birlikte gelen bu temizlenmede insan yarı yolda kalmaz. Bir kere vücut, dinî ve ahlâki bakımdan değerini kaybedince, artık o vücutta onu daha fazla sınırlamak doğru olmaz. Ruhun maneviliğini garantilemek için vücudun lânetlenmesi yeterli değildir. Çünkü ruh hâlâ maddi arzuları ve dürtüleri ihtiva eder. Bunun için ruhun sadece vücuttan kurtulması yeterli değildir, o bünyesindeki vücuda ait her şeyden kurtulmalıdır. Ruh içindeki âdi elementler, yüksek (ulvî) kısımlardan ayrılmalıdır. Ruhun dünyevi şeylerden kurtulması görüşü, ilk olarak Eski Yunanda ulvî ruhu, manevî ruhu ortaya çıkarmıştı. Arzuların, dürtülerin daha önceden itilmesi ve bertaraf edilmesi, yalnız vücudun değil, bedensel zevklerin ve arzuların baskılarını da ortadan kaldırır, manevî ruhu güçlü kılar. Bu tasavvura, Eflatunda da rastlanır. O sadece vücudu değil, ruhu da güçsüzleştirir ve değersizleştirir. Çünkü o suduratın aşağı âlemine âittir. Her şeyden önce o, yüksek *Ideler* âleminden de pay sahibidir. O ölümsüzdür; fakat mutlak değildir. Arada bir yere sahiptir. Her iki âlemden de payı vardır. Böylece üçlü bir yapı (Trichotomie) ortaya çıkar: Ruhsallık, vücutsallık üzerine yığılır. Bunun da üzerinde saf ruhsallık bulunur. Yani saf ruh, nefis üzerinde yükselir. Psikolojik olarak insanın, âdi ve ulvî dürtü tabakalarına sahip olduğu ifade edilebilir. İlâhiyat yönünden burada, insandaki tanrısalı, üstünü bulma eğilimi vardır: Vücut ve nefis yetersizliklerini göstermiştir, şimdi ulvî ruh, ruhun ulaşılmaz derinliğidir.

³⁶⁰ Van der Leeuw, 342.

İstiğrak haliyle *Dışarıdaki Ruh*'un özel bir durumu yaşanır. İstiğrakta olduğu gibi hayat fonksiyonlarının kalkması, vücut ve ruhun nihâi ikiliği düşüncesini kuvvetlendirir. Ruh vücut bağlarından kurtulduktan sonra, başka bir âlemde yaşamaya devam edebilir. İstiğrakta bir anlık serbest olan şey, ölümden sonra kendini ebedi hakikat olarak gösterilebilir.

Güney Amerika'da Tupi-Guarani kabileleri *Kötülüksüz Ülke* ve ebedi gençlik için dans ederler: *Kesintisiz dansa sıkı bir oruçla hazırlık yapılır. Böylece ayakları ıslanmadan denizin üzerinden yürüyeceklerine veya çadırlarıyla birlikte danstan göklere yükseleceklerine inanırlar.* Bazı ilkel kültürler *Kötülüksüz Ülke*'yi artık bu dünyada aramazlar. İstiğrak ise, diğer âleme bakış olarak mânalandırılır. Hatta bazı Hahamlar istiğrakla *Cennete girdiklerini* anlatırlar. Paulus'da üçüncü göğe kadar yükselen bir şahıstan bahsedilir (2.Kor.12,2) Eski Yunan'da da böyle istiğrak yaşantıları biliniyordu; böylece ceset olarak terk edeceği, ruhunun ise Eter'e yükseleceği rivayet edilir. Yâni vücut istenildiği zaman giyilen, istenildiği zaman çıkarılan elbiseye benzetilir. Fakat hangi durum olursa olsun, insandaki hâkim güç Ruh'da aranır. Ölümün vücut ve ruhu birbirinden ayırdığı düşüncesi ağır basar. Gerçek kurtuluş, güçlü hayata giriştir. Eski Yunanda Dianizos dininde istiğrak tecrübeleri ruhun ölümsüzlüğü düşüncesine imkân hazırlamıştır. Hatta istiğraka yardımcı olabilmesi için sarhoş edici içkilerden yararlanılıyordu. Bu sebeple bazı milletler de *Tanrı içkileri* tasavvuru ortaya çıkmıştı. Hintlilerin Soma'sı, İranlıların Haoma'sı, Yunanlıların Nektar'ı ebedi bir hayatı garanti ediyordu.³⁶¹

11. Ruhun Miracı (Yükselişi)

Sarhoşluk ve şuursuzluk maddi varlığın zayıflamasına ve batışına yardımcı oluyordu. Dikkate şayan husus, ruhun yükselişi, uçuşu, *Ruhun Gök Seyahati*'dir. Yukarda gördüğümüz gibi, Ruh'un kanatları vardır. Fakat kanatsız da olsa, yolu onu göğe çıkarır. Bu yol bir aydınlatmadır. Nihâi hedef ulûhiyetle birleşmedir. Bu tasavvurların kaynağı Eski İran olabilir. Daha sonra bu tasavvurlara Eski Yunan'da ve Yahudiler'de de rastlanır oldu. Kainat tasavvurlarına göre, Âlem yedi gökten teşekkül eder. Her bir göğün bir bekçisi vardır. Bu bekçi yıldız tanrısı olarak da ifâdesini bulabilir. Ruh yükselişinde onun önünden geçer. Kademe, kademe en yükseğe doğru çıkar ki, bu normal olarak tabakaların sekizincisidir, adı da *Arş-ı Âlâ*'dır. Ruh, yükselişinde dünyaya ait kısımları terk eder, geride bırakır. Mitraizm'de sekiz kapısı ve sekiz merdiveni olan yedi katlı bir çıkış vardı: İlk yedisi, yedi ayrı

³⁶¹ Van der Leeuw, 347 vd.

madendendi. Sekizinciye ulaşmada sembolik yolu hatırlatıyordu. Kapıların her biri bir melek tarafından korunuyordu. Ruh ne kadar ilerlerse, o kadar çok, daha önce edindiği ızdırap ve yetenekleri, elbise çıkarır gibi çıkarıp, yeryüzüne atardı. Bütün duyulardan hislerden kurtulmuş olarak çırılçıplak hidayet ve saadetin bulunduğu sekizinci göğe ulaşırdı. Ruh burada olağanüstü haller yaşırdı. Ruha yolunu yıldız melekleri gösterirdi.³⁶²

Yeryüzünden ayrılp metafizik âleme ya da semavî âleme çıkış ile ilgili çeşitli motifler vardır. Bunların ilki yeryüzündeki hayatın sonunda beden ölümüyle kişinin ruhsal varlığının cesetten ve yeryüzünden ayrılarak ilahi âlemlere doğru yükselmesi ya da çıkmasıdır. Ölümle birlikte ruhun ilahi ışık âlemlerine doğru yükselmesi tasavvuru özellikle Maniheizm ve Sabiilik gibi gnostik geleneklerin çarpıcı özelliklerindendir. Bu motifte ruhun ya da ruhların tekrar yeryüzüne dönmesi söz konusu değildir. Kur'an da *(canlar) gerçek tanrıları Allaha döndürölüp götürölürler* (Enam,62) buyrulur ve geri dönmek isteyenler için de ... *hayır, bu... olmayacak bir laftır. Önlerinde, ta dirilecekleri 'kıyamete' gününe kadar, geriye dönmelerine engel olan' bir perde vardır, (Müminun,100)* buyrularak dönüşün mümkün olmadığı açıklanır.

Semavî âlemlere yükselişle ilgili ikinci motif ise, yeryüzündeki hayatlarının sonunda bazı seçkin kimselerin dünyevî ölüm tecrübesini tatmadan semaya yükselmeleridir. Eski Ahid'e göre, Hz. İdris (Henoch) ve Hz. İlyas'ın ve Kur'an'a göre Hz. İsa'nın durumu bunun örnekleridir. Ancak bu motifler *mirac* konusunun dışındadır.

Semavî yükselişle ilgili üçüncü motifte, ilgili kişi hayatının bir kesitinde yeryüzünden alınarak fizik ötesi âleme götürülür. Olay kişinin yeryüzü yaşantısında, yani henüz hayatta iken cereyan eder. İlgili kişi, bazı ilahi varlıklar ya da araçlar vasıtasıyla maddi âlemden ayrılarak ilahi âleme doğru yükselir. Dolayısıyla miraç hadisesi tamamıyla yeryüzünden bağımsız olarak ayrı bir mekanda, metafizik âlemlerde gerçekleşir. Mesela Yahudi Samaritan literatüründe Hz. Musa, Sabiilerde Dinanuht ışık âlemine doğru seyahat ettirilir. Şaman geleneğinde ise, şamanlar kurban törenleri esnasında yeryüzünden ayrılarak semavi âlemleri birer birer geçer ve yüce Tanrının huzuruna ulaşırlar. Nag Hammadi metinlerine göre, Paulus ve Zerdüşť yeryüzünden alınarak semavi âlemlere birer birer çıkarılmak suretiyle yükseltilirler.³⁶³

³⁶² Van der Leeuw, 348.

³⁶³ Şinasi Gündüz, Yavuz Ünal, E. Sankıoğlu, Dinlerde Yükseliş Motifleri, Ankara 1996, s.15.

Genellikle İlahi Âlem'in göklerde olduğuna inanılması sebebiyle, yükselişler de göklere doğru olur. Çoğu kez yedi veya daha fazla katmandan oluşan bir âlem tasavvur edilir. Yedi gezegenden bağımsız olarak düşünülür. Çeşitli dini rivayet örneklerinde farklılıklar söz konusudur. Başta ruhsal tecrübe gelir. Buna vecd, cezbe, istiğrak hallerinde sıkça rastlanır. Ruh tabiatüstü âleme yükselirken, beden bitkinlik, baygınlık, şuursuzluk veya uyku hallerinde, kendinden geçmiş olarak bulunur. Ruh miraçtan dönünceye kadar beden güçsüz ve hareketsiz kalmaya devam eder. Şamanların miracında ise, buna müzik ve ilahiler eşlik eder. Kötülüğü, nefsi simgeleyen bedenin ilahi ışıktan âlemine yükselmesi süfli tabiatı sebebiyle mümkün değildir. Bu ruhsal yükseliş aynı zamanda "dışa doğru bir yükseliş"tir.³⁶⁴

Bazı miraç hallerinde kişi ruhsal tecrübeyi *içe doğru bir yükseliş* şeklinde yaşar. İçe doğru yükseliş, kişinin kendini keşfetmesi ve benliğiyle iç âlemini kavrayabilmesidir. Çünkü bu tür yükseliş yaşayan kişiler semavi âlemleri kendi ruhsal derinliklerinde bulurlar. Dışa doğru yükselme tecrübesinde yer alan tabakalar ve istasyonlar, yükseliş safhaları burada kişinin iç âleminde aşılması gereken katmanlar olarak algılanır ve bu katmanlar birer birer aşıldıkça iç aydınlanma daha fazla sağlanmış olur. Yükselme, yalnız kozmik değil, aynı zamanda psikolojik olarak da düşünülür. Mistik, göğü kendi ruhunda, kendi gönlünde bulur; gök istasyonları, iç aydınlatmanın safhalarıdır. Yogaizm gibi teemmül ve istiğrakla ruhsal aydınlanmayı ön plana çıkaran dinlerde, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam geleneklerinde yer alan ve ilahi varlığın kavranılması açısından ruhsal tecrübeyi ön plana çıkaran mistisizm ve tasavvuf akımlarında sergilenen yükseliş motiflerinde, miraç hadisesi daha ziyade içe doğru bir yükseliş şeklindedir. Muhyiddin ibn Arabi'nin miracı bunun çarpıcı bir örneğidir. Sufiler buradan mistik birliğe yükselir.³⁶⁵

Ruhsal ve Bedensel Yükseliş: Bazı dini geleneklerde ise miraç hadisesini yaşayan kişi, bu tecrübeyi hem ruhsal hem de bedensel olarak geçirir. Bu tür yükseliş, her zaman dışa doğru bir yükseliş şeklinde cereyan eder. Yükseliş öncesi kişinin bedeni genellikle ilahi varlıklarla yükseliş için hazırlanır. Bu hazırlama bedeninin günah, kir ve ilahi âlemle bağdaşmayacak benzeri niteliklerden arındırılması tarzındadır. Örneğin geleneksel görüşe göre Hz. Muhammed'in miracı hem beden hem de ruh ile vuku bulmuştur. Miracın başlangıcında ilahi elçi Cibrail öncelikle kalbini zemzemle yıkamak ya da kutsamak suretiyle onu yükselişe hazırlamış ve daha sonra miraç olayı gerçekleşmiştir. Yine Samaritan rivayetlerine göre, Hz. Musa, yedince kat semada Tanrı'dan ilahi öğretiyi

³⁶⁴ Gündüz, 17 vd.

³⁶⁵ Gündüz, 19.

almak üzere ilahi âleme doğru yükseldiğinde, öncelikle meleklerin çadırında oturmuş, onların banyosunda yıkanmış ve onların masasında oturarak onlar tarafından verilen ekmeği yemiştir.³⁶⁶

12. Yükseliş Vasıtaları

Çeşitli dinlerde yer alan miraç tasavvurlarında yeryüzünden fizikötesi âlemlere doğru yükselen kişiler bu yükselişlerini, çeşitli araçlar vasıtasıyla gerçekleştirirler. Yükseliş araçları çeşitlilik gösterir. Merdiven, köprü, ip, ağaç, bulut, dağ, araba, örümcek ağı, gökkuşağı, örtü, kuş veya herhangi bir binek hayvanı miraç tasavvurlarında yükseliş aracı olarak kullanılan vasıtalar arasındadır. Mesela İslamî gelenekte bu bazı rivayetlerde merdiven, bazılarında melek Cebrail'dir.³⁶⁷ Bazı geleneklerde ise, bu semavi âleme kadar uzanan bir ağaçtır. Bu ağaç ya da sarmaşık, ya semavi âlemlere kadar yükselen bir bitkidir. Veya üzerine çıkıldığında kendiliğinden büyüyerek bir asansör gibi üzerindeki kişiyi ilahi âleme götüren bir araçtır. Örneğin bir rivayete göre Hz. Muhammed, miraç tecrübesini kendiliğinden ilahi âleme kadar yükselen böylesi bir ağaç üzerinden gerçekleştirmiştir. Ayrıca Maori ve Dieri kabileleri gibi çeşitli kabilelerin dini geleneklerinde, yeryüzünden gökyüzüne kadar uzanan manevi ağaçların (üzüm ve kakao gibi) varlığına inanılır. Başka bir yükseliş vasıtası hayvanlardır. Yükseliş olayını yaşayan kişi, ya bu hayvanların sırtına binerek ya da binmeksizin onlarla birlikte ilahi âlemlere doğru yükselir. İslam'daki miraç olayı ile ilgili en yaygın rivayet Hz. Muhammed'in gök seyahatini *Burak* isimli, katırdan küçük, eşekten büyük bir hayvanla yaptığıdır.³⁶⁸ Eski Türk dini rahiplerinde ise, genel kanaat onların bir kartalın sırtında yükseldikleridir. Sabiî geleneğinde ise, *Dinanukht* rüzgarlar ve fırtınalar vasıtasıyla ilahi âleme çıkarılır. Hz. İdris³⁶⁹ ve İlyas³⁷⁰ ise, meleklerin sürücülüğünü yaptığı bir arabayla göklere yükseltilir.

13. Ruhlararası Görüşmeler

İslamî geleneğe göre, ruhlar iki kısımdır, azapta (tutuklu) olan ruhlar, nimette (serbest) olan ruhlar. Azapta olan ruhlar, birbirleriyle görüşmeye fırsat bulamazlar. Serbest olan nimet içindeki ruhlar ise birbirleriyle görüşüp konuşurlar. Birbirlerine dünyadaki durumlardan

³⁶⁶ Gündüz, 20.

³⁶⁷ Gündüz, 21.

³⁶⁸ Gündüz, 23.

³⁶⁹ Talmud, s. 19.

³⁷⁰ Kitab-ı Mukaddes, II. Krallar, II, 11.

ve ileride meydana gelecek olaylardan söz ederler. Her ruh manevi derecesi kendisine denk olan arkadaşlarıyla beraber olur. Hatta ölenlerin ruhlarının hem kendi aralarında, hem de dirilerin, yeryüzünde yaşayan kimselerin ruhlarıyla buluşup konuştukları kabul edilir. Rüya vs. gibi olaylar delil olarak gösterilir.³⁷¹

14. Ölümsüz Ruh

Ruhun ölümsüzlüğü inancı, Ruh'un Tanrı arayışı ile ilgili olmalıdır. Samilere göre öte taraf, Tanrı'nın elinde tuttuğu ulaşılmaz, ebedi hayattır. Ruh, öte tarafa hiçbir vakit geçit bulamaz ve ruhun ölümsüzlüğü imkânsızdır.

Eski Ahid'te başlangıçta kurtulmuş ruh tasavvuru yoktu. Ruh, insanın varlığına göre ilkel ruh tasavvurundaki gibi bir güçtü. Tanrı insanları veya halkı kurtarırdı. Ölümsüz Tanrı gibi ebedi bir ruhtan söz edilmezdi. İncil de Eski Ahid'ten pek farklı değildir. İsa'ya göre, insan ruhu onun varlığıdır. Paulus'da, bu tasavvur biraz değişmiş, kararlı bir dualizm olmuştur. Fakat buna rağmen ruh ölümsüz değildir. O, Tanrı'nın bir hediyesidir; insana verdiği bir mesajdır. Ruh olan insan, yani bu mesajı alan insan yeni bir yaratılışa sahip olur. İlk insan Adem, canlı bir ruh idi. Son Adem (Hz.İsa) ise, hayat yaratan ruhdu. Ruhsal insan ulu yaratılışına göre, insan değil, Tanrı tarafından ruhlandırılmış yeni bir *Yaratık* idi. O, ruh değil, ruh sahibiydi.

Eski Yunanlılar için durum biraz farklıdır. Onlara göre İnsan kendi ruhunda ölümsüzlük cevherini bulur. Eflatun'da ruh, ezeli idelerini hatırlayabilir ve onlara yükselerek ölümsüz olabilir. Bunun için o aydınlık yola girmeli ve ebedi hayata ulaşmalıdır. Öriphides'in sorusu: hayatın ölümü, ölümün de hayatı olup olmadığıdır. Sual, ruh düşüncesi ile ilgilidir. Ölüm tecrübesi ebedi hayata götürür ki böylece fani dünyanın terki diğer ebedi bir dünyanın fethi olur.

15. Ruhlar Ülkesi veya Ahiret

Ahiretin en eski tasavvur şekli, ruhun mezardaki kaderiyle ilgili olmalıdır. Bu tasavvur zamanla yeni şekillere girmiş farklı boyutlara çekilmiştir. Ahiretle ilgili tasavvurlar, *dünyevi ahiret* olarak vasıflandırılabilir. Çünkü eski kavimlerin veya ilkel kavimlerin tasavvurlarında dünya hayatının yansımalarını görürüz. Hatta putperestlerin *tanrılar göğü* dahi, dünya hayatının bir yansıması şeklindedir. Ahiret inancıyla ilgili en eski yazılı metinlere Eski Mısırlılarda rastlanır.

³⁷¹ Ateş, İnsan ve İnsanüstü, s. 58 vd.

Ruhlar Ülkesi ile ilgili çeşitli tasavvurlar vardır. Bu tasavvurlar şu şekilde izah edilebilir.

a. *Öte Dünya'dan* susuzluk ve açlığın olmadığı, ebedi bir âlem olarak söz ediliyordu. Eski Çağ tasavvurlarına göre, *Ruhlar Ülkesi* dünyada bulunuyordu. Orada veya şurada, korkunç bir yer, karanlık bir orman, gizli bir mağara veya yeraltı âlemi ya da bütün bir bölge gösteriliyordu. Eski Çağ insanının şuurunda, insanların günlük ikametgahları yanında, her şeye ulaşabildikleri, yalnızlığın hüküm sürdüğü, gidilmesi imkansız bir bölge, bir *öte taraf* düşüncesi mantık dışı değildi. Çevresindeki insana, cennet veya cehennem hayatının değerlerini verebilen bir bölge vardı. Yine köyün yakınındaki oturulamaz, çevreye korku saçan, huzur vermeyen bir yer, *cinlerin meskeni*, ölülerin ikametgâhı olabilirdi. Kuzey bölgelerinde fundalıklar, bataklıklar, tundralar, dağlar, güneyde bozkırlar ve çöller ölülerin ikâmetgâhı idi. Cermenlere göre Midgard, insanların oturduğu yerd. Çevresinde Utgard bulunurdu ve burası ölüler âlemi idi. Sınırları çok genişti ve ufka kadar uzanıyordu. Masal kahramanları ise, zaman ve mekan bakımından normal insanlarınkinden farklı başka bir âleme gidiyordu. Ölüler âlemine karanlık gece ve karanlık gölgeler hakimdi. Bu negatif tasavvurlar yanında, korkunç şeylerin olmadığı öte dünya tasavvurları da vardı. Kuzey Avrupa'daki bu tasavvurlara paralel düşüncelere diğer milletlerde de rastlanır. Eski İsrail'deki anlayışa göre hayat ülkesinin merkezi, yaşadığımız dünya idi, çevresini ise ölüler ülkesi sarıyordu. Onun dışında da karanlık ülke vardı. Diğer bir tasavvur da yaşanan dünyanın altında ölüm ülkesi ve kâinat denizinin varlığı şeklinde idi. Bu bölgelerin sınırları ölüm ve hayatın, gölge ve ışığın karıştığı âlemler olarak hayat ülkesine kadar uzanırdı.

Ölüler Ülkesi, her zaman korkunç ve sıkıntılı da değildi. Bazen çok güzel, harika bir ülke, bir cennet, güzel bir bahçe de olabilirdi. Tevrat' ta ki cennet, bozkırlara karşı bir vahadır. Adem burada çalışmak zorunda idi. Ancak bu yer, mekan ve zaman bakımından çok uzaklarda idi. Orada kutsal ölüler ikamet ederdi. Burası Eski Yunan'da Euripides'in **Tanrılar Bahçesi**, Sofokles'in **Eski Bahçe Phoibos'u**, kahramanların gittiği **Kutsallar Adası** ve **Elysium'du**. Bu şekilde Eski Yunan'da birden çok ruhlar ülkesine inanılıyordu. Oraya ne gemiyle ne de yürüyerek gidilebilirdi. Orası çalışmadan, yorulmadan, kavgasız yaşanan bir ülkeydi. İsrail Oğullarından Yezaya Peygamber de çok uzaklardaki müstakbel bir ülkeyi tasvir ediyordu.. *Fakat Rab orada haşmet içinde bizimle beraber olacak, orada geniş ırmakların ve çayların yeri olacak, orada kürekli gemi yürümeyecek ve oradan kudretli gemi geçmeyecek.* (İşaya, 33, 21 vd.) diyordu.

Dünyanın bütün güzellikleri, mükemmellikleri Ruhlar Ülkesi'nde bulunur. Orada genç kızların dansları, flüt ve şarkı sesleri vardır. Tabii, yemek-içmek eksik değildi. Yiyecek tasavvurlarının üstünlüğü O Ülkenin zenginliğini yakından gösteriyordu. Mısırlılarda *yiyecek tarlası* yanında ölümün sihirli sözlerini söyleyerek girdiği bir sazlıktı. Re'nin sazlık ülkesi, etrafı madeni bir duvarla çevriliydi. Ekinlerin boyu dört, başağının boyu bir, başak sapı 3 arşın, buğdayların boyu 7, başağı 2, sapı da 5 arşındı. Bu mükemmelliklerin bulunduğu yer Batı'da gökte veya evveliyatta tasavvur edildiği gibi dünyanın bir yerindeydi. Çünkü güneş Batı'da kayboluyordu. Büyük ölü şehirleri Batıda idi. Orada ölü cazibeli, güzel bir kadın tarafından karşılanır. Çoğu kez de güneşin ve insanın Batı'da yaşamaya devam ettiği vurgulanır. Sonra güneş dünyanın doğu tarafından geri döner: Göğün doğusunda tanrıların üzerinde oturduğu *Tanrılar Ağacı* bulunur. O *hayat ağacıdır*, meyveleri ölüleri besler. Eski Mısır'da ruhlar ülkesinin dünyada mı, yoksa göklerde mi olduğunun tespiti çok zordur. Fakat hükümdar ruhları, göklerde de yerdeki kadar kolay hareket eder. Cennetin eski bölgelerinden biri *kbhw*, delta bataklıklarında tasavvur ediliyordu. Sonra gökte ölülerin taze su bulabilecekleri yerde düşünülmeğe başlandı. Bu Eski Hristiyanların inandıkları cennet sembolü idi. Bu gün dahi cenaze merasimlerinde "Refrigerium" (serin yer) olarak zikredilir. Ölüler ülkesi yerde de gökte de olsa, daima öte taraftadır. Yakın olabilir, buna rağmen daima uzaklarda tasavvur edilir. Firavun'un uçuşa gittiğinden söz edilir. Ölüler Ülkesi, uzak bir ada da, yüksek bir dağın tepesinde, kuzeydeki sislerle kaplı bölgelerin ardında, gökte veya yerin derinliklerinde veya insanın bilmediği yerlerde bulunur ve orası ataların ebedi yurdudur. Bazen aynı anda çeşitli bölgelerin tasavvur edildiği de olur. Mesela Mısır'da Süleyman Adaları sakinleri, ahireti hem uzak bir ülkede, hem de adanın bir mağarasında düşünüyorlardı.

b. Yakın veya uzak, ruhun tercihen aradığı yer, yeraltı âleminde veya daha çok dünyanın içindedir. Orası anayurt ve bütün canlıların yurdudur. Defin adeti ahiretin yeraltında olabileceği tasavvurunun gelişmesinde etkili olmuştur. Ölü mezarda, yani toprağın altındadır. Fakat Eski Mısır tasavvurlarının bazı safhalarında, ölünün tüm hayatının mezarda geçtiği, hidayete orada kavuştuğu ve gündüzleri dışarı gidebildiği gibi görüşlerin bulunduğu devirlerde, henüz yeraltı âlemi tasavvuruna rastlanmaz. Bununla birlikte ölüye yeraltında hediye edilen günlük hayat tasavvurundan daha önce de bir *Ahret* inancı vardır. Eski Yunan da ve Eski Ahid'te de yeraltındaki bir ahret, iyi bir yer tasavvurlarına rastlanır.

Toprağın ve mezarın dışındaki ölü hayatı tasavvurları, yeraltı âlemi ve *gece göğü* görüşlerine tesir etmiştir. Mısır dilinde *Duat* veya *Dat* "gece göğü ve aşağı âlem" anlamlarında idi. Yeraltı dünyası bir nevi

göğün zıddı, karanlık dünyanın karşıtı idi. Bitkilerin topraktan çıktığı gibi güneş de gece göğünden doğuyordu. Böylece Mısır'da güneşin gece göğünü, yeraltı âlemini dolaştığı ve gölgeler ülkesine girişinin ölülerce selamlandığı görüşüne varıldı.

Yeraltı Âleminin rengi genellikle bulanıktır. Ruhun indiği gölgeler âlemi de gölge halindedir. Buna rağmen bulanık yeraltı âleminin, verimli ana kucağına eşit olduğu görüşü de varlığını daima devam ettirmiştir.

c. Başlangıçta yeraltı âlemi *gece göğünden* başka tasavvur edilmemekle birlikte, zamanla gök, tanrıların ve ruhların ikamet yeri olarak görülmeye başlandı. Çünkü vücut toprağa giderken Ruh da aslı olan Etere döndüğü görüşü gelişti. Eski Hristiyanlıkta bu ikamet yeri, cennet ve cehennem olarak ikiye ayrıldı.³⁷²

Cennet kelimesi, Fars, Yahudi ve Süryani kökenlidir. Evveliyatta orası ölünün yemeğini yediği, mezarın komşu bahçesidir. Mısırlılardaki benzeri tasavvura göre cennet, ölü yiyeceğinin götürüldüğü mezarın bulunduğu gölgeli vahadır. Eski Cermenler de mezar başında, şarkı ve danslarla cenaze yemeği yerlerdi. Burada yemek saadetti. Ruhun mezarından veya cesedinden pek uzaklaşmadığı tasavvuru tarih öncesi devirlerden kalan mezar veya mezarlık kalıntılarından da anlaşılmaktadır. Anadolu'da yapılan kazılarda, tarih öncesi devirlerde ölümlere yiyecek - içecek sunulduğuna şahit olunmaktadır.

Benzeri tasavvurların günümüz Müslümanları arasında da yaygın olduğu mezar kültürlerinde, türbe ziyaretlerinde görülür. Buharî ve Müslim'in rivayetleriyle bu gelenekler Peygambere dayandırılmak istenir. Rivayetlere göre, kabre konan ölümler, kendilerini defne gelen, sonra geri dönen kimselerin ayak seslerini duyarlar ve tanırırlar. Bundan hoşlanırlar. Ziyaretçilerin söylediklerine cevap verirler ama, ziyaretçi onları duyup anlayamaz.³⁷³ Yine ölen kişinin ruhu ailesini zaman zaman ziyaret eder ve ailesinde neler olup bittiğini, konuşulduğunu bilir. Bu sebeple İslam ülkelerindeki defin merasimlerinde *telkin* denen hitaplarla, ölü ruhuna, dini ve inancı ile ilgili görevli meleklerin sorması muhtemel sorulara nasıl cevap vermesi gereği hatırlatılmaya veya öğretilmeye çalışılır.³⁷⁴ Çünkü ölünün ruhunun kabrinde veya kabrinin yakınlarında hazır bulunduğu, söylenenleri duyduğu tasavvuru halen devam etmektedir. Kur'an (Enam, 61-62; Müminun, 100) her ne kadar tüm ruhların Allah katına götürüldüklerini ve geri dönmelerinin kabul edilmediğini ifade etse de, yorumcular bu ayetlerin inançsız veya

³⁷² Leeuw, 365.

³⁷³ Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, s. 55.

³⁷⁴ Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, 56-57.

günahkâr tutsak ruhlara işaret ettiğini, ödüllendirilen özgür ruhların ise dolaşmakta serbest bırakıldıklarını ifade etmişlerdir.³⁷⁵ Rivayetlerde, söylenenleri işiten, mükâfata layık ruhların arasında cezalandırılacakları kabul edilen politeist ruhların da bulunabileceği sorunu açık bırakılmıştır.³⁷⁶

d. Ruhlar Ülkesi tasavvurlarının gelişmesi, ruhun kendisiyle mukayese edilebilir: Dualist yapıda müşahhaslık gittikçe azalır, mücerretleşir. Dokunulabilir müşahhaslığın yerini tamamen ölçsüz ve belirsiz bir manevileşme alır. Eflatuncu görüşe yaklaşılr. Yani insan manevi âlemi hatırlar, ona dokunamaz. Budizm'de bu konuda daha da ileri gidilir. Hinayana'ya göre *nirvana*, bütün hayat fonksiyonlarının sönmesi, dinmesi ve asli elementlerine ayrılan ruhun tamamen yoklukta kaybolmasıdır.

Bazı dinlerde ahirete giriş, tanrılar veya tanrı katına giriştir. Arzu edilen yer ekseriya gök olarak tasavvur edilir. Hristiyan ıstılahında Gök, kabaca içinde ölümlerin bulunduğu yerdir. Hristiyanlıkta ölümlerin muhakemesi ile ilgili evveliyattaki tasavvurlar inceltilmiş ve devam ettirilmiştir. Uluhiyet kararı ise, çok geniş kabul edilir. O ulu tanrının bileceği bir meseledir, onun hakimiyet sorunuyla ilgilidir. Kur'an yukarda görüldüğü üzere, değişik ve karmaşık tasavvurları tartışmak yerine, konuya berraklık kazandırmak için, ruhların ölümle birlikte Allah katına götürüldüğünü, haşirde tekrar dirileceklerini beyan etmiş, ancak ayrıntılara girmemiş, spekülasyonlara bulaşmamıştır.

Ruhun dolaşması, seyahatleri ve ikamet yeri de söz konusudur. Son duruma ulaşıncaya kadar çeşitli safhaları aşması gerekir. Buna bağlı olarak ruhun, çeşitli varlıkların bedenlerinde gezinmesi veya çeşitli varlıklarda vücut bulması (reinkarnasyon) teorileri, yaygınlaşmıştır. Bunun Hindistan'a has bir özellik olduğu kanaati ise, bir yanılgıdır. Burada sistem ahlaki bir gelişme göstermiş, ruhun alacağı vücut şeklinin, değer ve hükümleri ortaya konmuştur.

16. Olumsuz Ahiret

Yeraltı ölümler âleminin, tanrılar dünyasıyla, gökle ve tek tanrı ülkesiyle özdeşleştirilmesi beraberinde daha çok veya daha az iyi ahiret yerlerinin, mükâfat ve ceza yerlerinin, cennet ve cehennem ayrımına yol açan inançları doğurmuştur. Tanrılar âleminin gök cenneti, bir mükfat yeri, varlığın yücelme yeri olurken; kötüler için de mecburi bir

³⁷⁵ Ateş, İnsan ve İnsanüstü, 56 vd.

³⁷⁶ Nitekim Süleyman Ateş bu müşahhas anlatımların, insanların anlayabilmeleri için birer sembol olduğunu, onların ölüm sonrası karşılaştıkları mükâfat ve cezayı manen hissettiklerinin anlatımı şeklinde yorumlamaktadır. Ateş, İnsan ve İnsanüstü, 83-118.

ikamet yeri olan “menfi ahiret” tasavvuru ortaya çıkmıştır. Ölüler bir muhakeme neticesinde tespit edilen veya hayatın gerçeği olarak ortaya çıkan bir derecelendirme ile bu ülkelere götürülüyordu. Daha da ileri bir adımla, ceza yerinin nihai bir ayırımına gidildi ve bazı dinlerde ki istikbal korkusunun ifadesi olan *cehennem* berraklık kazandı.

Eski Mısırlılar ahirette pislik yemek, idrar içmekten korkarlardı ve güzel yemekler, temiz içecekler arzularlardı. Onlara göre mezar ebedi ikâmetgah idi. Ölülerin yeri ferdi olabileceği gibi, âile ve kabileye bağlı kollektif yerler de olabilirdi. Yine buraların karanlık ve sevimsiz yerler olduğu düşünülürdü. Mecusiliğin dualizminde ise Ehriman’ın cehennemi kötüler ülkesi *Yalan Evi* dir. Budizm’de çok çeşitli cehennem tasavvurları vardır ki, Budizm öncesi Hindistan’ın ölüler âlemi tasavvurlarını aksettirir. Hinayana Budizm’inde cehennem, 16 bölümlü sekiz yeraltı âlemi olarak tasavvur edilir. Mahayana’da bu tasavvur daha da gelişmiştir. Eski Hint Ölüm Tanrısı Yama, cehennem prensi olarak ortaya çıkar. Cehennem ikameti uzun sürelidir. Cehennem cezasından sonra tekrar doğuş vardır. Burada kurtarıcı Bodhisattva Avalokiteshvara’nın cehennem ziyaretine geleceğine ve Cehennemde *dharma’yı* tebliğ edeceğine inanılır. Eski Çin inancında *Lanet Yeri* yoktu. Taoizm’de, Budizm gibi sonradan çok teferruatlı cehennem tasavvurları gelişmiş ve hatta Japonya’ya da ulaşmıştır. İslam’da ise, cennet ve cehennem tebliğinin ilk zamanlardan Hz. Adem zamanından beri var olduğuna inanılır. Ancak Kitab-ı Mukaddes’te fazla bir açıklama yoktur. Halk tasavvurlarında renkli cennet ve cehennem tasvirlerinin varlığı şüphesizdir. Özellikle *Temizleyici Ateş* tasavvurlarının etkisi büyüktür.

17. Ruhun Kaderi

Bibliyografya: F. Heiler *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, ss.516-539.

Hidayet ebedî hayatla tamamlanır. İnanan insanlar hayatın ölümle sona ermediğine inanırlar. Buradan hareketle hayatın devamı hakkında çeşitli inanç şekilleri gelişmiştir.

a. Bu inancın en ilkel şekli dünyevi hayatın ölüm sonrası da devam ettiğidir.

Ölünün gömülmesi ile mezar veya mezarlıklar ülkesinde hayatın devam ettiğine inanılmasıdır. Tarih Öncesi devirlerde insanlar, yiyecek ve içkiler, silah ve mücevherler, eşler, refakatçılar ve kölelerle birlikte gömülüyorlardı. Sonuncuların yerini daha geç devirlerde figürler aldı. Kuzey ülkelerinde menhirli mezarlar gibi Mısır piramitleri de bu tür ölümden sonraki hayatın devam ettiğine dair taştan delillerdir. Ölülerin

gömülürken hayati ihtiyaçlarıyla donatılması yanında, Yunanlıların Anthestêria ve Romalıların Parentalia bayramlarında olduğu gibi belirli zamanlarda ölümlere yemek takdimi, sıcak bölgelerde özellikle ölümlere soğuk su takdimi ölünün dünyadaki gibi yaşadığına inancın açık delilleridir. Bu ölümler kurbanının en önemli bir motifi ölümlerin gelecek hayati koruma inancıdır.³⁷⁷

Cenazenin aile mezarlarına gömülmesinin gayesi, ailenin ölen fertlerinin cemaat halinde yaşamalarını sürdürmelerini garantilemek içindir. Çinliler, Romalılar ve İsraililer gibi bazı milletlerde ferdi ölümsüzlük düşüncesi, aile ve boyun ölümsüzlüğü düşüncesinin gerisinde kalmıştır. Bir ölünün gömülmesi Eski İsrail'de *halkın toplanması* olarak (Tekvin,35,29; 49,33) vasıflandırılmıştı. Cermenler ölenlerin ruhlar evinde veya ölümler dağında soyun en yaşlısının idaresinde yaşadıklarına inanıyorlardı. Ölümler Tanrının değil, büyük atanın idaresinde öteki hayatlarını sürdürüyorlardı.

Ölümler dünyevi hayatın belirli bir safhasında hakimiyet sahibi olurlar. Henüz bu hayatta Kabile Reisi, Büyücü veya Kahramanlar gibi istisnai güç sahibi olan bazı kimseler, ölümden sonra daha yüksek bir güç kazanırlar ve kendilerinden sonraki nesillerinin hayatına müdahale ederler. Ölümler tanrı olurlar. Eski İsrail'de bunlara *élohim* denirdi. (1.Sam.28,13 vd). Ölü yemini kehanet gayesiyle kullanılır; buna bir misal Samuel üzerine yemin etmek isteyen Endor kahinesidir (1.Sam.28,7 vd.). Kahramanlar ve atalar kültü Tanrılar kültüründen farklı değildi; her ikisinde de tabiat ruhları ve yüksek tanrılara dua edilir ve kurbanla tazim edilirlerdi. Patrokles'in (mitoloji kahramanı) defin merasiminde israf edencesine insan, hayvan, şarap ve yağ kurbanları verilmiş, harp oyunları oynanmıştı. Motif, bu kahramanın güçlü ölü ruhu önündeki korkudur, çünkü vücuttan ayrılmakla daha da fazla güç kazanmış olduğu kabul ediliyordu.

Diğer bir tasavvura göre yükselen dünyevi hayat bir ahiret cennetinde veya ölümler âleminde devam ederdi. Ölümler balıkçılık, avcılık, ahçılık vs. gibi dünyevi işlerle mutlu varlıklarını sürdürmeyi devam ettirirlerdi. Kuzey Amerika'da Kızılderili kabileler (Selish) yeraltında batıda, çiçekli, sıcak nehirlerle dolu, hastaliksız ve ölümsüz, bir ülke tasavvur ederlerdi. Mısırlılar da ölümler âlemini yeşil, verimli, ekilip, biçilen, avlanıp eğlenilen bir bölge olarak düşünürlerdi. Rig Veda, bol yiyeceklerin bulunduğu, şarkıların söylenip, çalgıların çalındığı semavi bir ülkeden söz eder. Algonkin'ler, Mısırlılar, Keltler ve Yunanlılar da görülen denizlerle çevrili *kutsallar adası* tasavvuru çok yaygındır. Elyse sahili dünyanın sınırında bulunur, burada insanlar kolayca yaşarlar

³⁷⁷ Heiler, 516.

(Odyssee 4,560 vd) İrlandalıları buraya *Kutsallar Adası, Dalgalar Altı Ülke, Başka Dünya, Aydınlık Âlem* derler. Burası harika insanların, tabiatüstü meyvelerin, musikilerin, bol yemek ve içkilerin, ölümsüzlüğün, ebedi gençlik ve güzelliğin ülkesidir. Cennetin ve ölümler âleminin ihtişamı sayısız resimlerle tasvir edilir.³⁷⁸

b. Bazı milletler, ölümden sonra dünyevî hayatın kötüleştiğine inanırlar. Bedenden ayrılan ruhlar yanılarak hayaletler olarak dolaşırlar ve dünyadaki yaşayanları tehdit ederler. Bilhassa cesetleri gömülmeyenler veya kendilerine kurban sunulmayanlar tehlikelidir.

Ölümlerin gölge şeklinde bir varlıkla yeraltı âleminde yaşadıkları tasavvuru da yaygındı. Babillilerin ölümler âlemi (*Arallû*), yedi surla çevrili bir şehirdir. Burası dönüşü olmayan karanlık bir evdi, sakinlerinin yiyeceği tozdu. Homer'in tasavvuru da Hades'i, gölge halinde görünmez bir ülke olarak tasvir eder. Orada baygın bir yarı hayat vardır. İstek ve gayret, yukarı dünyanın bir tesiri yoktur. Bunun için yaşayanların kurban ve tazimlerine de ihtiyaçları yoktu. Şuurlu bir rasyonalizm, kuvvetli ve canlı tasavvur edilen ölümleri gölge haline getirmiştir ve onlarla ilgili korkuları kaldırmıştır.

Benzeri bir gelişme Eski İsrail'de de görülür. Onlarda da evveliyatta atalar ve ölümler kültü vardı. Dünyadan ayrılanlara Rephâ'im, (Jez.14,9; Mez. 88,11 vs) denirdi; onların durumları bir *uyku, ebedi uyku* idi. Bununla beraber evvelki hayatlarıyla da ilişkileri vardı. Onun gölgelerinden, dünyadaki hayatları tanınabilir. Hatta nasıl ızdırap ve acı ile öldüğü, nasıl hüznün örtüsünü örtündüğü, hangi ak saçlara sahip olduğu veya nasıl bir taht üzerinde oturduğu, hayatında hangi elini veya kolunu kaybettiği belli olur.

Bu dünyadan ayrılan ruhların aşağılanması ve güçsüzleştirilme sebebi, eski ölümler inancının iflas ederek yerine Yahve'nin mutlak gücünün almış olmasıdır. Yahve tazimi yanında, ölümler için yapılan eski tazimler de kenara itilmiştir.³⁷⁹

Pek çok milletler ölümden sonra hayatın bu dünyada devam ettiğine inanırlar. Ruh mevcut vücuttan ayrılarak, başka birinin vücuduna girer. O, insan, hayvan, bitki veya taş gibi inorganik nesneler de olabilir. Meksika'daki Tlaxcaltek'lere göre kabile reisleri, güzel bir mücevher taş veya kuş içinde, diğer insanlar ise, sevimsiz hayvanlarda tekrar doğarlar. Zuluların görüşlerine göre, kabile reisleri zehirli yılanlara, diğer insanların ruhu ise sevimsiz yılanlara, yaşlı kadınların ruhu timsahlara sirayet eder. Eski Kuzey Avrupa inancına göre, atalar

³⁷⁸ Heiler, 518.

³⁷⁹ Heiler, 519vd.

nesillerinde tekrar doğarlar. Alf, Kral Olaf da eski kral Geista da tekrar doğmuştu. Yeni Zelanda da rahipler yeni doğan çocuğa ataların bütün isimlerini, çocuk bir hapsirme ile veya içini çekme vs. gibi işaret sayılan bir davranışta bulununcaya kadar sayarlar ve hapsirdiği anda zikredilen ismin onun içine giren ata ruhu olduğunu kabul ederler. Mısırlıların telakkisine göre ölümler her sureti alabilirler. Ölümler Kitabı ölümlerin çeşitli varlıkların suretlerine girdiği hakkında pek çok söz ihtiva eder. Bunlar şahin, lotos, zümrüd-ü anka (phönix), Ptah vs. olabilir. Bilhassa Kuzey Cermenlerde, Kızilderililerde, Trakyalılarda, Yunanlılarda, Slavlarda ve Keltlerde tekrar doğum inancı yaygındı. Kelt rahipleri (druidleri) ölümden sonra tekrar vücutlaşmayı öğretirlerdi.³⁸⁰

Dünyevi hayatın devam ettiği fikri, daha erken devirlerde ahlaki misilleme düşüncesiyle birleşmiştir. Adalet duygusu, ahlaki davranışlarla kaderin birbirine tekabül ettiğini ortaya çıkarmıştır. Bazen hayat tecrübesi bu dünyada iyilerin ekseriya kötü, kötülerin de iyi gittiklerini gösterir ki, bu tenakuz misilleme inancını sarsmak ister.

18. Gelecek Hayat Kaderi

Öte dünya hayatında, hayatın devam etme şeklini bir mahkeme karar verir. Bu bazen otomatik çalışır. Ayrıca bu dünyayı öte dünyaya bağlayan derin bir çukur üzerine kurulmuş bir köprü vardır. İyiler, kutsallar ülkesine kolayca geçerken, kötüler köprüden aşağıya düşerler. Bu tasavvura biz Algonkinlerde rastladığımız gibi, Mecusilerde ve Müslüman halk inancındaki ahiret öğretilerinde, *Sinvant Köprüsü* (ayırım köprüsü) tasavvurunda rastlarız. Bilhassa Avesta'ya göre, ölümün üçüncü gecesinde Daênâ onbeş yaşında güzel bir kız suretinde iyilere, dehşet saçan dişi varlık su'etinde de kötülere görünür. Ölümler ruhu sorar: *Sen nasıl bir kızsın, ben seni vücutça bütün kızların en güzeli olarak gördüm?* Cevaben o da: *Ey genç, ben iyi düşünce, iyi konuşma, iyi vicdanım, sehin şahsi bir duygunum!* der. Diğer bir adalet inancında, tanrının kurduğu hakiki bir âdil mahkeme takip der. Malenazyalılar bir ölümler hâkimi Nedengay'dan söz ederler. Mısır'da Oziris mahkemenin rabbidir. Mahkeme salonunda Oziris tahtını kurmuş, etrafında 42 korkunç hakimle oturmaktadır. Hakikat tanrısı Ma'at ölümleri kabul eder, Horus ve Anubis ölünün kalbini çıkararak terazinin kefesine koyar. Ölü hakimler önünde uzun bir duada bulunur ve insanlara ve tanrılara karşı 42 günahıtan hiç birini işlemediğini, doğru yaşadığını ve iyilikler yaptığını söyler. Kendini ölümleri yiyen "Babi" den kurtarmaya gayret eder. Terazi tasavvuruna eski Hint dininde de rastlanır. Ahiretin hükümdarı Yama mahkeme reisidir. Bu tasavvur Budist panteonuna da

³⁸⁰ Heiler, 520.

girmiştir ve Çin'de *Yen-lo Wang* olarak, Japonya'da *Emma-ô* olarak görünür. Yunan Ahiret inancında üç Hades tanrısı vardır: *Minos*, *Rhadamanthys* ve *Ayagos*, Mecusilikte de üç ölümler hakimi vardır: *Mithra* (Güneş Tanrısı), *Srooşa* (itaat ruhu) ve *Raşnu Razišta* (adaletin adil tanrısı, eski bir kader tanrısı).³⁸¹

Verilen karara uygun olarak öte dünyada iyiler ve kötüler birbirlerinden ayrılırlar. İyiler nuranî kutsallar bölgesine giderken, diğerleri karanlık ve ızdırap yerine giderler. Kutsalların yeri, yaratıcı tanrının da oturduğu gök âlemdir veya yeraltı dünyası veya batıda güzel bir ülkedir. Ölümler ülkesinin veya ölümler şehrinin bir bölümüdür. Lanetlilerin yeri aşağı dünyada, yerin içlerinde veya ölümler şehrinin ayrılmış bir bölgesinde bulunur. Orası Mercen Adası Wuwulu 'da çirkin, korkunç bir yerdir; Tahiti'de "Pis kokan bir bataklık"tır. Eskimo-Cehennemi ise, rüzgârların uğuldadığı, güneşsiz buz ve kar ülkesidir. Tatar Cehenneminde ise, kötü ruhlar aşağıya çekilerek yutulur, kavgacılar kaynar katran içine atılır. Sadık olmayan kadınlara da dikenli çalılar kucaklatılır. Ewe-Cehenneminde hırslılar aç kalırlar, paralarıyla bir şey alamazlar.

Çeşitli dinlerde pek çok cennet-cehennem tasavvurları vardır. Boğulmak, susuzluktan kavrulmak, ejderhalarca yenmek, kayalarda parçalanmak vs gibi. Çin Tao ve Japon Budist mabetlerinde çeşitli günahların karşılığı olan cehennem cezalarını ayrıntılarıyla resmeden tablolar asılıdır. Çapkın erkekler ateşten kadınları kucaklar veya yalın ayak kılıçlar üzerinde dolaştırılırlar; hırslılar aç şeytan olarak Tantalus ızdırabını çekerler, yiyecek ve içecekler ağızları önünde ateşe dönüşürler. Mecusilerin görüşlerine göre müminler, Ahura-Mazda'nın altın tahtı çevresine ve cennete giderler. Kötü ruhlar ise, ruhsal kötü varlıklarca yakalanarak ezeli karanlığa götürülürler. Onların orada yiyecekleri ve içecekleri zehirdir. Ahiretteki mükâfat ve ceza zıtlığı bilhassa Orphik-Eflatuncu ahiret görüşünde özellikle tasvir edilir. Günahkârları Tartarus'un derin çamurlarında, korkunç cezalar bekler.

Davranışların ahlakılığı hakkındaki denge fikri, İran tesiriyle Yahudiliğe de geçmiş ve geç devirlerde vücudun haşri inancı görülmeye başlanmıştır. Daha önce İsrail Oğullarında ahlaki mükâfat ve ceza bu dünyada görülür, ferdi veya toplu olarak karşılık beklenirdi. Daha sonra Tanrı'nın evrensel kudretine iman, haşir inancını ortaya koydu. Bu inanç özellikle Makkabeliler zamanında Yahve'ye inanan müminlerin şehitleri için önemliydi. *Kainatın rabbi bizimledir, onun şeriatı uğruna öldük, ebedi hayat içinde dirileceğiz* diyorlardı (2. Makk.7,9). Fakat bu diriliş yalnız müminler içindi, inanmayanlar ebedi hayat için

³⁸¹ Heller, 521 vd.

dirilemeyeceklerdi (2. Makk.7,14). Daha sonraları bu inanca, yaşamak için değil de, işkence için dirilecekleri inancı eklendi. Sonraları bu kısmi haşır, bütün insanların haşrı ve muhakemesi olarak genişledi.

İyi ve kötü arasındaki adalet ve dengelemenin, sadece öte dünyada değil, bu dünyaya tekrar dönmek suretiyle olacağı inancıdır. Hindistan'da ve Yunanistan'da mükâfat ve mücazat düşüncesi, ruh göçü öğretisiyle yakından ilişkilidir. Davranışların ahlaki değeri, ölümden sonra yeni bir vücut için bir nevi güç maddesi teşkil ettiği anlayışıdır. Tekrar doğumda Tanrı olarak, çeşitli kastlarda insan olarak, hayvan olarak (kurtçuk, kuş, balık, aslan, domuz vs.) doğmak mümkündür. Örneğin, kim altın çalarsa fare, kim fil çalarsa kurt, kim at çalarsa kaplan, kim bir Brahman'ı döverse köpek veya domuz, kim bir Brahman'ın karısıyla zina ederse çayır olarak doğar. Hinduizm'in bu tekrar doğum öğretisi günümüze kadar devam etmiştir.

Maniheiztlerin telakkisine göre düşük bir sınıfa mensup auditor (dinleyici) bir bitkinin, ağacın bedenine, bilhassa karpuz veya salatalığa girer ve aydınlanma yolunu bulur. Maniheizt olmayanların ruhu ise yabani, yenmez bitkilere, hayvan vücutlarına girer. Bu sebeple hayvanları öldürmek Maniheiztlerce haramdır. Ruh göçü inancı bazı sapık sayılan Yahudi ve İslam mezheplerinde de görülür.

Hayatın devamı ve onu takip eden ahlaki misilleme (adalet) hakkındaki bütün ölümsüzlük fikirleri insanları tatmin etmemiştir. Çünkü onda Tanrıya benzerlik ve Tanrı ile akrabalık fikirleri yaşıyordu. Bunun için Tanrıda veya Tanrıyla yaşama hasreti, ilahlaşma hasreti doğdu. Bu tasavvur en güzel ifadesini Rig Veda da bulur *İçinde güneşin yerleştirildiği yaratılmamış ışık, dünya nerede, ey soma ebedi ölümsüzlük içine beni de al...*³⁸² denir. Ölümsüzlüğe hasret Samilerde de vardır. Gılgamış destanında kahraman ebedi hayatı arar, nihayet ölümsüzlük otunu bulur ama onu da bir cine kaptırır.

İsrail ve Yunan efsanelerinde Tanrı ölümsüzlüğü, Tanrı'ya eşit hayatı yalnız bazı kahramanlara verir. Tanrı Hz. İdris'i kendi cemaatına, kendi katına almıştı (Tekvin 5,24). Hz. İlyas bir fırtınada Tanrı Yahve'nin katına, semaya yükselmişti (2.Krallar 2,11 vd.). Yunan ilahları da bazılarına ölümsüzlük ihsan etmişti. İnsanoğullarının en güzeli Ganymed Olimp'e alınmış ve sâki olmuştu. Telemach da Menelaos'a kehanette bulunarak, onun tanrılar tarafından dünyanın sonundaki Elyse'ye gönderileceğini söylemişti.

³⁸² Heiler, 526.

Mısır Güneş mistiği, insanın güneşle birleşmesini öğretir. Ruh güneş tanrısının hayatına hissedar olmakla, onunla gök engellerini semavi ışık okyanusunu ve karanlık gece göğünü aşar. Antik Sır dinlerinde ölümsüzlük ve haşır yolları öğretilir. İnsanlara ölen ve dirilen Bitkiler tanrısıyla birleşmeyi, ölümden sonra ebedi hayatı garantilemeyi öğretir. Bu Öziris, İzis Attis, Dionysos ve Mithra-Sırları için de geçerlidir.

Bütün ilkel, ahlaki, mistik ve kültürel ahiret tasavvurları üzerinde hidayet dinlerinin ahiret tasavvurları yükselmektedir. Ahiret kurtuluş ve mutluluğun kemale erişmesidir, çünkü bu dünyada mutluluk az veya çok eksik kalmaktadır.

Orphik-Eflatuncu fikre göre ruh, ölümle vücut ve madde bağlarından kurtulur, ancak kişinin hayatta iken asketik bir hayat sürmesi, ruhunu maddenin cazibesinden uzaklaştırması gerekir. O semavi baba evine, ışık ve ideler âleminde daima yaşamak için geri döner. Bütün Helen dünyası, bilhassa Gnosis ve Yeni Eflatunculuk bu Eflatuncu ahiret fikrini takip etmişlerdir. Orphiklerin öğretilerine göre insan, Dionysos'un rahmetiyle bir sıra tekrar doğumlardan geçtikten sonra, doğum çemberinden kurtulur ve Tanrı gibi bir hayata ulaşır. Pindar'a göre en azından eksiksiz üç defa dünyayı dolaşmakla ruh tekrar doğumlardan kurtulur. Kathar'lılar ruhun aynı mezhepten birinin vücudunu buluncaya kadar dolaştığına ve başa el koyma ve kutsama (takdis) ayiniyle bütün günahlardan kurtulduğuna, ölümden sonra cennete gittiğine inanırlar.

Upanişadlara göre kurtulan ruh, yani Brahma birliğini tanıyan ruh, ölümden sonra sonsuz Brahma ile bütünleşir. Burada ferdiyetin mutlak bir surette ilahi sonsuzluk da, tuzun suda kaybolduğu gibi kaybolduğuna, çözüldüğüne inanılır. Ferdi bağımsız bir ruh düşünülmez. Ölümden sonra şuurun kalmayacağı kabul edilir. Çünkü orada kâmil bir birlik hâkimdir, ikilik bulunmaz, sadece ferdiyetin sonsuz ilahi Atmanla ayrılmaz birliği vardır. Upanişadların bu ahiret tasavvurları, eski Budist *Parinirvana* fikrine uymaktadır. O sonsuz sükûn ve mutlak saadetin bir durumudur, fakat şuur hali yoktur.

Mistik hidayet dinlerinin ahiret tasavvurlarında, bu tarafla öte taraf kutsallığı arasında temel bir ayrım yoktur. Kemalâta (ermişliğe) ulaşan henüz burada Brahma'dır ve her gün Brahma-Dünyasına girer. Görünen nizamın Nirvanasıyla, mütekâmil Nirvana arasındaki (*parinibbôna*) fark Budistlerin görüşüne göre, sonuncuda vücut cevheri, önceki karmanın kalıntısı olarak düşmesi, yok olmasıdır. Mütekâmil Nirvanaya girenin varlığını devam ettirip ettirmeyeceği sorunu Buda cevapsız bırakır.

Peygamberlik dinlerindeki ve Tanrı mistiğindeki ebedi Tanrı Cemaatı fikri, bu gayri şahsi öte dünya telakkisinden ayrıdır. Ruhlar cennette ferdi hidayetçi Tanrının huzurunda saadete ulaşırlar. Bhagavadgîtâ'ya göre, doğum çemberinden sıyrılan ruh hidayetçi Tanrı Krishna'ya, *onun varlığı içine, onun sükûneti içine, onda ebedi yaşamak* için girer. Hindin teist Bhakti inancında ise, bu düşünce sonsuz tanrıda kaybolma (*theophanik*) fikriyle karışmıştır. Şahsi teist ölümsüzlük fikri saf bir şekilde Mahayana Budizm'inde görülür. Buda Amitabha, Sukhavatî'de (saadet ülkesinde), *Batı Cennetinde*, ikamet eder ve onda müminler onun sevgisiyle mutludurlar. Bu dünyadaki hidayet şuuru, semavi zevklerin şahane tasvirleriyle birleşir. Mahayana-Budizm'inin yazılarında ifadesini bulur. Japon Shin-Mezhebine göre kutsallar Buda Amida cennetinde muhteşem elbiseler giyerler; muhteşem yüzlere bakarlar, ilahi rahmetin güzel kokularını tadarlar, ruhlarıyla zevk içinde yüzerler, mücevher ağaç ve yaprakları meyveleri içinde uçuşurlar, Tanrısal âlemin zevklerini, güzelliklerini yaşarlar.³⁸³

Mistik-Panteistik ve ferdi-teist ebedi hayat tasavvurları yanında, üniversal ahir zaman hayat tasavvurları da vardır. Sadece ferdi ruhun saadeti ve kemalatı değil, bütün kâinatın ve bütün insanlığın kemalatından söz edilir. Bu üniversal telakkiye önce Mecusilikte rastlarız. Zerdüş dünyanın sonunun geleceğini ve dünyanın süresinin dolacağını, ilahi hâkimiyetin bütün kemalâtıyla yeryüzünde kurulacağını haber vermişti: Sonraki Mazda-Yasna onun peygamberlik tebliğini ileri götürerek ahir zaman hadiselerinden büyük bir tablo çizmiştir: Zamanla kötülüğün hakimiyeti gelişir. Muazzam felaketler, zelzeleler, savaş ve sefalet insanlık üzerine çullanır. Cinlerin reisi (daeva) ile Ahura-Mazda'nın büyük meleşesi arasında büyük bir savaş olur. Ejderha Azi Dahaka serbest kalır ve yaşayan insanların üçte birini imha eder, ancak sonunda kahraman Keresaspa tarafından mağlup edilir. Ahir zamanın artan felaketlerinin zirveye ulaştığı bir zamanda, kurtarıcı Saoşyant ortaya çıkar, insanları hidayet yoluna sevk eder. Bundan sonra iyi ve kötü, kâfir ve mümin ölümler dirilecek, yani gökte veya cehennemde bulunan ruhlar vücutlarıyla birleşecektir. Dirilen ölümler (haşır olanlar) toplanacaklar ve akrabalar birbirlerini tekrar tanıyacaklar. Bütün insanlar kendi iyi ve kötü amellerini görecekler, kötü insanlar, kara koyunlar arasındaki ak koyunlar gibi görüneceklerdir. Onu haklıların ve haksızların ayırımı takip edecektir. Birinciler semaya *Övgüler Evine*, ikinciler azap edilmeye *cehenneme* (yalan evine) giderler. Bu safhada muazzam bir ateş çıkar, erimiş madenlerden bir nehir olarak bütün dağları yok eder. Yeryüzünü ateş kaplar. Adiller onu ılık bir süt gibi hissederken, zalimler kızgın madenin yakıcılığını, ızdırabını yaşarlar.

Ateş imtihanını kazananlara Ahura Mazda ve Büyük Meleğin övgüsü gelir, yardımcı Saoşyant bir boğa ve Haoma kurbanında bulunur. Boğanın yağından ve Haoma'dan âb-ı hayatı hazırlar ve ölümsüz olması gereken bütün insanlara verirler. Ahura Mazda ve Angra-Mainyu arasındaki nihaî savaşa, Ahura Mazda ejderhaları öldürür. Diğer şer kuvvetler de Ameşa Spenta vasıtasıyla öldürülür. Artık dünya tamamen temizdir, cehennemin kendisi de bütün kötü varlıklardan temizlenmiştir. Kâinat sadece ilahi varlıklarla dolmuştur. Böylece yaşayan her şey, semavî kemalâta dahil olur.³⁸⁴

Yahudi dini de esaret zamanında milli ihtişamın tekrar kurulması ümidini taşıyordu, kainatın sonu düşüncesi yoktu. Ancak bu İran tesiriyle ortaya çıktı. Bunun yazılı şekline geç devirlerin ahirzaman yazılarında rastlıyoruz. Dünyanın çöküşü, ölümlerin haşri, dünyanın hesaba çekilmesi, iyilerin nihai saadeti ve kötülerin ebedi ızdırabı ve imhası bu dramının esasını teşkil etmektedir. Kozmik Kıyamet inancı Hindistan'da vardır. Fakat bu periyodik bir yıkılış ve dünyanın yenilenmesi şeklinde tekrar eder.

Hristiyanlık'ta da ahiret anlayışı vardır. Yahudilik, Mecusilik ve Yunan ahiret tasavvurları ona girmiştir. Tasavvurun ayrıntıları yeni değildir. Yeni olan dünyanın günlerinin hemen dolmakta olduğudur. Vaftizci Yahya vaazlarıyla kıyametin yaklaştığını, ilahi hakimiyetin yakın olduğunu haber veriyordu. Buna İsa'nın ölümden dirildiği ve diğer müminlerin de dirileceği inancı eklenerek, eski inanç kuvvetlendirilmişti (1.Kor.15,12 vd.). Buna göre, haşır olan İsa ile yeni devir kükreyip gelmekte idi; bu dünya ile öte dünya kesin hatlarla ayrılmamıştı. Ölümler dünyasına yeni semavi âlemin kuvvetleri doluyordu. İsa'nın ölümden dirildiği inancı ne tarihi tenkitle, ne de modern psikoloji ile açıklanabilir. Yeni Ahid haberleri bir sıra tenakuzlar gösterir, iki değişik telakki birbiriyle yarışmaktadır: Biri çok realist *dokunuruz ve görürüz* (Luk.24,39) fikrinin savunucusu, diğeri ruhsal, hayalet halinde *bana dokunmayan* (Yoh.20,17) bir görüş. Cismani haşır vücudu telakkisi, *ruhsal vücut* veya *semavi vücut* teorisine mukabil bulunmaktadır. Diğer bir benzeri tasavvur da gökte yeni bir vücuda bürüneceği (2.Kor.5,1 vd.) görüşüdür. Bunun yanında Yohanna İncilinde, İbraniler Mektubunda ruhsal haşır tasavvuru da vardır. Bu farklılıkların üzerinde, İsa'nın semaya çıktığı, dünyadan ayrıldığı kanaati hakimdir ve Hristiyanlık inancı bu haşır temeli üzerine bina edilmiştir.³⁸⁵

³⁸⁴ Heller, 530.

³⁸⁵ Heller, 532.

Hiristiyan ahiret inancının en eski şekli kainatın son bulması, kıyamettir. İslamiyet'te de görüldüğü gibi, İsa dünyanın sonunun yaklaştığını, yakında haşir ve hesap günü olacağını, ilahi kutsal âlemin kurulacağını teblig etmiştir. Bununla bin senelik bir ara imparatorluk ümidi birleştirilmiştir. Bu bin senelik imparatorluğa azizler ve şehitler refakat edecekler ve onu idare edeceklerdir (Vahiyler,20,4). Onu nihai savaş ve umumi haşir takip edecektir. Yakın bir gelecekte Yeni Kudüs'ün yeryüzüne ineceği ümit edilmektedir. Bu Montanistler hareketinde yeniden canlandırılmıştı. Bunların yerine gelmemesi Hiristiyan ilahiyatçıları istikbal bekleyişini manevileştirme yoluna sevk etmiştir.³⁸⁶

Hiristiyan ahir zaman tasavvurlarında kötülerin ve şeytanların kaderi için de çeşitli görüşler vardır. İsa vücut ve ruhun cehennem ateşinde *imha edileceğinden* veya *dağıtılacağından* (Matta 10,28) söz eder. Bütün şeytani kuvvetlerin imhasını 1.Kor.15'in yazarı da ümit etmektedir. Bu Yeni Ahid'teki gnostik bir tesiri göstermektedir. Diğer bir görüş de ise, İsa bütün canlılar saadete ulaşmadan kendini ilahi saadete vermek istemez. Bunun için, insan, cin ve diğer ruhlar bütün küfürlerinden ve günahlarından temizleninceye kadar bekleyecektir. Böylece kötüler, günahkârlar da sonunda ilahi saadet ulaşacaktır. Böylece mevcut devir kemalâtle son bulacaktır. Ancak insanların ve meleklerin yeniden günaha girmeleri; tekrar yeniden kemalâta ulaşma ve kurtuluş mekanizmasını çalışmaya başlatacaktır. Burada kainatın ritmik devirleri, yani Hint zaman tasavvurunun yansımaları görülür. Bu görüşler karşısında Katolik ve Protestanlar cehennem cezasının ebedî olduğuna inanırlar ve bunu Hz. İsa'nın (Mt.18,8; 25,41; Mk.9,43,48) sözlerine dayandırırılar. Ancak pek çok Hiristiyan bu görüşü Tanrının ebedi sevgisiyle uzlaştıramayarak rahatsız olurlar. Tanrının cehenneme de inerek, cezaları hafifleteceğini savunurlar.

Hiristiyan ahiret inancına Orphik platonik öte dünya görüşleri de karışmıştır. Ruh ölümle vücut bağlarından kurtularak, vücutsuz ebedi dünyaya gider. Ölümle beraber veya biraz sonra Allah onları muhakeme eder, cezalandırır, cehenneme gönderir. Günahsızlar cennete giderler. Cennet bu dünyanın dışında ölçsüz büyüklüktedir. Aydınlık ve solmayan çiçeklerle, güzel kokularla, meyve ve sebze bitkileriyle doludur. Cennet sakinleri nurani elbiseler giyerler, harika güzelliktedirler, güzel seslerle Tanrıyı methederler. Günahsızların bu cennet eğlenceleri, kötülerin cehennem azabı karşıtıdır. Cehennemde katilleri kurtlar ısırarak, vücut meyvelerini telef eden kadınlar, boyunlarına kadar kan içinde oturacaklar, zamansız doğmuş, düşürülmüş çocuklar alevler içinden çıkarak annelerinin yüzlerine hatalarını vuracaklardır. İftiracılar dudaklarını ısırırlar ve gözlerine

kızgın, ermiş demir madeni dökülür, merhametsizler paçavralara sarılı olarak kor halindeki taşlar üzerinde yuvarlanırlar. Homoseksueller devamlı olarak uçurumlardan aşağı atılırlar, tekrar tırmandırılır tekrar itilirler. Dinden ayrılanlar ise, tavada kızartılırlar vs.³⁸⁷

Hristiyanlığın ilk zamanlarındaki kıyamet ve ahiret inancı ile Orphik-Platonik öte dünya görüşünün birleşmesi çeşitli melez şekilleri doğurmuştur. Ekseriyetle İsa'nın geri geleceği inancı önem kazanarak ateşli bir mesele olmuştur. Burada ölenlerin ferdi ölümle umumi haşır arasındaki süreleri, bir *ara durum* görüşü ortaya çıkarmıştır. Bu çeşitli şekillerde tasavvur edilmiştir.

En eski telakki ruhların uyuduğu düşüncesidir. Bu I. Selaniklilere Mektup'da (4,15 vd.) görülür. Uyuyanlar haşır gününde Sur'un sesiyle uyanacaklardır. Henüz hayatta olanlar ise, bulutlara doğru ilerleyerek İsa'yı karşılayacaklardır. Bu tasavvur bilhassa Doğu Süryani (daha sonra Nasturi) kilisesinde muhafaza edilmiştir. Suriye Hristiyanlarına Yahudilerin realist telakkisi, yani ölümle vücuttan ayrılan ruhların tam bir hayat sürmedikleri görüşü de öğretilmiştir. Bu telakki Batı Hristiyanları arasında da taraftar bulmuştur. Martin Luther *âdillerin ruhları uyuyorlar ve hesap gününe kadar nerede olduklarını bilmezler* (Mektupları, Enders, 3, s.268); *hiç bir şey hissetmezler ve bilmezler...*, ve *uyandırıldıkları zaman da nerede olduklarını bilmezler*; onlar için ölüm *ancak tatlı, kısa bir uykudur*; korku ve ihtiyaçları yoktur. Bu uykunun yeri *Ruhlar Odası* ve *İsa'nın Kucağı* olarak vasıflandırılır. Bu görüş günümüzde Protestan ve Adventist kiliselerde halen devam eder.³⁸⁸

Bugünkü Doğu Kiliseleri gibi, eski kiliseye hakim düşünceye göre, bedenden ayrılanlar şuurlu bir halde haşır gününe kadar hesap gününü, mükafatı veya cezayı beklerler. Bu durumda ebedi kaderlerini önceden tadarlar, iyiler ebedi saadetin huzurunu hissederken, kötüler de cehennem azabını kısmen duyarlar. Bu bekleme çok çeşitli şekillerde düşünülmüştür. Bazıları onu yeraltı dünyasında ararlar, burası cennetin ayrı bir kısmıdır veya *İbrahim'in Kucağıdır* ve karanlık yer ise, bir cehennem zindanı ve çukurudur. Diğerleri sâlihlerin yerini *dünyevi cennette* görürler, yani insanlığın atalarının bulunduğu yerdir, burası günaha düşüşten sonra kovuluncaya kadar ataların yaşadıkları yerdir ve şimdi dünyanın geçit vermeyen bir yerinde bulunmaktadır. Burası *serin ve hoş yer, ışık ve selamet yeri* olarak vasıflandırılır. Bu tasavvur ekseri Doğu kiliselerinin cenaze dualarında vardır. Ruhların bu *Ara Durumda* bulundukları sürede kaderleri ile ilgili nihai karar henüz kendilerine ulaşmaz. Ancak bunlara müminlerin şefaât duası, sadaka ve kurbanları

³⁸⁷ Heller, 535.

³⁸⁸ Heller, 536.

etkili olur, hemen faydası olduğu gibi istikbalde de faydası olacaktır. Hesap Gününde ölümlerin durumlarını kolaylaştıracak, Tanrı'nın gazabından koruyacaktır.³⁸⁹

Ara durumla ilgili üçüncü durum *temizleme ateşi* veya *temizleme yeri* (purgatorium) dir. Bu görüşün temsilcileri İskenderiyeli Clemens ve Origenes'tir. Kökleri Heraklit'e dayanan Stoa okulunun görüşlerinden etkilenmiş olduğu şüphesizdir. Stoa'da her bir dünya devrinin sonunda dünyanın umumi yanması ve Hesap Günü insanların bir ateşten geçecekleri hakkındaki Paulus düşüncesi (1.Kor.3,13 vd.), eski İran Mecusi görüşüne paraleldir. Ahirette insanların temizlenmesi için her kişinin ateşe atılacağı düşüncesi temelde yatmaktadır. Günahla kirlenen ruhlar, cinler bu ruhsal ateşte temizlenecek ve nihayet Tanrı'yı seyretme yeteneğini kazanacaklardır. Bu cehennem cezasının zamanlılığı görüşü Hindu ve Budistlerin cehennem telakkisine uymaktadır.

Bu temizleme ateşi Doğu Kiliselerinde ilgi görmemiştir. Ancak Batı da bilhassa Büyük Gregor vasıtasıyla benimsenmiştir. Orta Çağ telakkisine göre, küfür ve ağır günahları işleyip yeterli tövbeyi yerine getirmeden ölenler, temizlik yerinde bütün günahlardan temizlenecek, tanrıya bakma yeteneğini kazanacaklardır. Ağır günahlardan sonra pişmanlık duymadan gidenler hemen Cehenneme giderler, günahlardan kurtulan ruhlar tanrıyı seyretmeye Semaya giderler. Temizlik cezasının yerine getirildiği yer, ekseriyetle yerin altında aranır; temizleme ateşi de halk dindarlığınca ve ekseriyetle maddi ateş olarak tasavvur edilir. Mistikler ise, bunu ruhi telakki ederler. Katharina von Genua, kemalata ulaşamamış ruhları tanrı bizzat temizleyici, manevi ateşe atacağını ve temizleyeceğini vurgular. Katoliklere göre de Temizleme Ateşi bir kefaret karakteri taşır. Müminlerin dua ve sadakalarıyla hafifler.³⁹⁰

Ruhların uykusu görüşü yanında, ruhun ikili bir kararla cehenneme veya Cennete gittiği inancı vardır. Bunun yanında ara durum öğretisi bir gelişme durumu olarak görülür. Bugünkü Protestan ilahiyatında Eflatuncu Helenist ölümsüzlük görüşü kabul edilmez. Yani ölümle ceset ve ruhun tamamen yok edildiği ve haşır gününde de yeni bir ruh ve vücutla yaratılıp, diriltileceği görüşü genelde kabul edilmez. Ancak bunu savunan bazı Protestan mezheplere de rastlanır.

İlk Hristiyanların ahiret ve Orphik-Eflatuncu telakkileri yanında üçüncü bir ebedi hayat telakkisi vardır. Bu da Tanrı ile sarsılmaz bir imanla beraber olmanın ebedi hayatı getirdiği görüşüdür. Bu görüş en kuvvetli şekilde Yohanna İncilinde görülür. Yohanna'ya göre İsa şöyle der: *Doğrusu size derim: Benim sözümü dinleyip beni gönderene iman*

³⁸⁹ Heiler, 536 vd.

³⁹⁰ Heller, 538.

edenin ebedi hayatı vardır ve hükme gelmez, fakat ölümden hayata geçmiştir (Yuhanna 5,24). Hıristiyan Gnostiklerine göre, haşır dünyanın sonundaki bir hadise değildir. O hâlihazırdaki bir hidayet işidir. Hesap gelecek bir şey değil, şimdi ve daima ruhlara uygulanan bir muhakemedir. Cehennem ve Cennet her bir insanın kalbindedir, inanç ruhundadır.

Bazen ruhun yeri kişinin dünyevi makamına bağlıdır. Bu anlayışa göre, yüksek makam sahiplerinin ruhlarının ölümsüzlüğüne inanılır. Tonga da sadece prenslerin ve asillerin ruhlarının varlıklarını sürdüreceğine ve normal insanların ruhlarının Lota kuşu tarafından yenileceğine inanılır. Ruhun kaderinde özel veya sosyal durumlar önemli rol oynar. Hayat gücünün ve yeteneklerinin yüksekliği, varlığın devamına, bir güvencedir. Bazı ilkel kavimlerdeki tasavvura göre ölü ruhu daha önceki hayatında bir güce sahipse, ölümünden sonra daha da güçlenir. Kimin daha çok "mana"sı varsa, ölümünden sonra daha iyi bir kadere sahip olur. Savaşçı, avcı ve doğum anında ölen kişi, ölümü anındaki güç icraatına göre, diğer ölümlerden daha üstün sayılır. Polinezya'da Tongolar sadece asillerin ölümsüzlüğüne inanırlar. Eski Yunan'da da cinsel gücü yüksek kimselerin ruhlarının mesut bir kadere sahip olduğuna inanırlardı. Eweer'lerde de ruh güçlüklerle dolu yolculuklardan sonra, dağlar, dereler aşarak uzaklardaki ruhlar ülkesine varır, orada sosyal durumlarına uygun olarak layık oldukları bakamlara otururlar.³⁹¹

Ölüm şekli, ölümden sonraki hayatı kuvvetle etkiler. Eski Mısır'da suda boğularak veya yılan ısırmasıyla ölenlerin Horus gibi ilahlaşacağı; Öziris gibi boğularak ölen veya vücudu parçalanan kimselerin tanrının kaderini kazanacağına inanılırdı. Aztekler de savaşta veya doğum esnasında ölenlerin, Yağmur tanrısı Tlaloc'un cennetine gideceğini kabul ederlerdi.

Hayattaki ahlâkilik ve adaletin de etkili olduğu tasavvuru vardır. Bu dünyada iyi ve kötü hayat sürmeye bağlıdır. Günah, ölünün gücünü azaltır, sevap ve iyilik artırır. Ölüm sonrası etkisini gösteren bu ahlaki şarta ilk olarak Eski Mısır da rastlıyoruz. Ünlü Ölüler Kitabında, ölümler hâkimi Öziris'in 42 hizmetçisi vardır. Ölü, Öziris'in mahkemesinde dünyada yaptıkları işlerin hesabını verir. Ölünün cezalanmasını veya mükâfatlandırılmasını anlatan pek çok tasvirlerle rastlanır. Cennet ve cehennem tasavvurları bulunur. Yani Ruh bir nevi hâkimin hükmünü bekler. Doğu Kamerun'da Mbaka-Limba'larda insan, defininden üç gün sonra amellerinin iyiliğine veya kötülüğüne göre, yeni bir insanın veya hayvanın vücuduna girer. İyi insanlar Mungo'ya (Tanrı'ya) giderler.³⁹²

³⁹¹ Goldammer, 474 vd.

³⁹² Goldammer, 475.

Başlangıçta ruh göçü, adaletin yerini bulması inancına dayanıyordu. Güzel bir örneğini Japon masalında rastlanır. Bir gün dindar bir adam tanrıya şikâyetle bulunur ve derki: Ben sana inandığım halde fakirlikten kıvranıyorum, dinsiz komşum ise, refah içinde yüzüyor. Tanrı cevap verir: sen önceki hayatında bir rahiptin ve bana sunulan kurban piriñçlerini yerdin, fakat senin komşun ise, bir öküz idi ve benim mabedimin yapılışında çok güçlükler içinde malzeme taşırdı.

İnsanın kaderiyle ilgili diğer bir görüş de Tanrı'nın yeni hayattaki lütfudur. Ölünün hayatının bir gücü yoktur. Hiç bir yol ona güç veremez ve onun varlığını sürdürmesine yardımcı olamaz. Ancak Tanrı ona ebedi hayatı bağışlayabilir. Fakat bu dünyevi hayatın yükselmesi veya alçalması değildir. O yeni bir hayattır ve doğrudan Tanrı'nın lütfudur. Ceza veya mükâfat değil, sadece Tanrı'nın sevgisinin neticesidir. Bu ruhun ölümsüzlüğünün zıddıdır. Ölümsüzlük haşre bağlıdır. Akılcı bir değişimdir. İnsanın ölüm sonrası kaderi hakkındaki Hristiyan telakkisine göre, Tanrı'nın lütfu İsa Mesih'in varlığında, İsa Mesih'le birlikte mümine ebedi hayat ihsanıdır. Burada ruh ölümsüz bir ilah değil, Tanrı da bulunmadır. Yani dünyevi hayatın, amellerin insan kaderinde nihai tesiri olmaz, o tamamen Tanrı'nın takdiridir. Diğer bir ifade ile, ebedi hayat insana hediye edilir. Ahiret şuuru Tanrı sevgisini yaşamaya bağlıdır. İnsanın kaderi Tanrı sevgisinde bulunur, Tanrı sevgisine bağlıdır.

19. İslam'da Ruhun Kaderi

İslâm'ın zaman tasavvuru bir noktada başlayıp, diğer noktada son bulan bir doğrultu şeklindedir. Bu sebeple, zaman ve tarih geri alınamaz, tekrar edilmez. İnsan da bu geri dönüşü olmayan zaman akışı içinde dünyaya gelir, yaşar, ölür. Canlıların tâbi olduğu bu hayat süreci gibi bu dünyanın da bir ömrü vardır. Yaratılışla başlayan tarih, *kıyamet* dediğimiz, her şeyin yıkılışıyla son bulacaktır. Bu sürecin bilgisi ve takdiri Allah katındadır. Ondan başka kimse bilemez. Yine zamanını Allah'ın bildiği bir süreden sonra, dünya bir başka yerküreye, gökler de başka göklere dönüştürülerek³⁹³ haşir gününe hazırlanacak ve tüm canlılar, özellikle insanlar, dünyada yaşadıkları bir defalık hayatın hesabını vermek üzere yeniden canlandırılacaklardır. Dünyadaki vücutlarına benzer vücutlara kavuşacaklar. Serbest iradeleriyle yaptıkları tüm davranışların hesabını verecekler, muhakeme edileceklerdir. Bu Tanrısal muhakemeden sonra, suçlu bulunanlar cezalarını çekmek üzere *cehennem* denen ceza yerine, affa uğrayanlar ve mükâfata lâyık görülenler de, mükâfat yeri *cennete*

³⁹³ İbrahim, 48; Tâhâ, 55.

gönderileceklerdir. Kur'an'daki Cennet ve cehennem anlatımları insanların anlayabileceği, abartılmış dünyevî tasvirler şeklindedir. Anlatımların gerçek mahiyetlerini ancak Allah bilir. Ahiret âlemi için, naklî bilgiler dışında bilgi kaynağı yoktur.

Ölüm, Allah'ın emrindeki elçilerin canlının hayatını, canını almasıyla olur, Kur'an'da *sonra o (canlar) gerçek Tanrıları olan Allah'a döndürülüp götürülürler* (En'am, 61-62), buyrulur.

Canlıların dünyevî hayatlarının sona ermesiyle, haşirle başlayacak âhiret hayatları arasındaki sürede hayat cevherlerinin (ruhlarının) nerede, nasıl vakit geçirecekleri bilinmez. Kur'an bu konuda *onlar gerçek Tanrı'ları Allah'a döndürülüp götürülürler* buyurur (En'am, 62) daha fazla bir açıklamada bulunulmaz. Gene de âlimler bu yere *bekleme mahalli* anlamına *arasat* veya mahiyeti bilinmeyen bir kavram olan *âlem-i ervah* (ruhlar âlemi) demişlerdir. İslâm açısından bu yerin nasıl ve nerede olduğu bilinmez. Buna rağmen ilâhiyatçılar çeşitli görüşler ve düşünceler üretmiş, bunlar üzerinde tartışmalar yapmışlardır.

İslâm, çeşitli dinlerde ölümden sonra ruhun gittiği ve haşir gününe kadar bekleyeceği yer olarak ortaya konan çeşitli görüşlere saygı duyar. Onları ne kabul eder, ne de reddeder. Ancak fiziksel vücutlarını kaybetmiş ölü ruhlarının hayâlet, hortlak vs. gibi serbestçe dolaştıkları, kötülerin, şeytanca hareket edenlerin günahlarını çoğalttıkları, iyilik yapıp hayrı destekleyen ruhların sevap kazanmaya devam ettikleri, kemalâtlarını artırdıkları yolundaki görüşleri kabul etmez. İslâm'a göre günah veya sevap kapısı ölümle kapanır, ancak hayatta iken hayırlı evlât yetiştirenlerin, faydalı kitap yazarların ve insanlığın yararına hayırlı eserler bırakanların, geride bıraktıkları hayırlı işlerden yararlandığı sürece "*sadaka-i câriye*" olarak ölü ruhlarına sevap veya insanlığa günah yolunu açanların açtıkları günahın işlendiği sürece, günah kazanmaya devam edeceğine inanılır. İlgili ruh da görevli meleklerce Allah'ın dilediği yere götürülür. Ölümle fizik ötesi gerçeği anlayan ruhların ... *Ah keşke bir daha dünyaya gitmemiz mümkün olsaydı da şimdi onların (bizi kötülüğe sevk edenlerin) bizden uzak durdukları gibi biz de onlardan uzak dursaydık...*³⁹⁴ Şeklindeki dünyaya geri dönme istekleri kabul edilmez. Ölü ruhlarının yaşayan insanların konuşmalarını duydukları, ancak onlara cevap veremedikleri yolundaki haber ve tasavvurları da Kur'an kabul etmez, Fatır suresi 22. Ayet *Dirilerle ölüler bir olmaz. Allah dilediğine dilediğine işittirir; yoksa sen kabirlerde bulunanlara işittirecek değilsin* buyurarak ölülerin işitmediğini beyan eder.

Yine vücudu terk eden ölü ruhunun, kemâlat devresini tamamlayıncaya, Tanrısal hoşnutluğu kazanıncaya kadar, başka bir bedene girdiği görüşü, yâni tenasüh ve reinkarnasyon kabul edilmez. Kur'an'ın Mü'minûn Sûresi 100. Ayette dünyaya tekrar geri dönmek isteyen ve yeni bir hayat arzu eden kişi için... *Hayır, bu onun söylediği, 'olmayacak' bir laftır. Önlerinde, tâ dirilecekleri 'kıyamet' gününe kadar, 'geriye dönmelerini engel olan' bir perde vardır, ifadesi kullanılır ki, bu ayet reinkarnasyon düşüncesini açıkça reddeder.*

Budizm'de olduğu gibi, ruhun Nirvana'ya (yokluğa veya mutlak sükûna) girdiği görüşünü de kabul etmez. İslam'a göre, her ruh, hesap gününü bekleyecek, hesap günü sonunda vadedilen mükâfata kavuşturulacak veya cezaya çarptırılacaktır. Allah'ın iradesi dışına çıkmak, cennette veya cehennemde ölmek yoktur. Ölebilmek de mümkün değildir. Yine bazı Hint dinleri tasavvurlarında olduğu gibi, ruhun şu anda mevcut bir cennet veya cehennemde mükâfat veya ceza gördükten sonra, tekrar dünyaya geri dönerek çeşitli hayat kademelerinde yeniden dünya hayatını sürdüreceği inancı da, İslam'da kabul görmez.

XI. BÖLÜM

ÖLÜLER KÜLTÜ

Bibliografya: Kurt Goldammer, *Die Formenwelt des Religiösen*, Stuttgart 1960, ss.467-489.

Ölüm daima insanlığın en çok ilgi duyduğu sırrını çözmeye çalıştığı konulardan biri olmuştur. Ölümle ilgili merasimler ve ölümler âlemi dinin merkezinde ağırlık kazanmıştır. Ölümüne ve ölüm sonrasına yönelik dindarlıklar gelişmiştir. Dinsel tecrübelerin başlangıcında ölümün bulunduğu veya ölümün dinsel tecrübeye katalizatör rolü oynadığı kanaati yaygındır. Yoksa ölüm kendi başına bir muhtevaya sahip değildir. Belki o, dinsel duygu kıvılcımını tutuşturan bir etkidir. Arkasından kıyamet ve haşır, hesap, cennet ve cehennem gibi tasavvurları da sürüklemektedir.

Ölüm ve ölümlere karşı dinsel tutumlar, cenaze merasimlerinde ve defin adetlerinde çeşitli yönleriyle kendini gösterir. Cesedin yakılması dışında, defin ve mumyalama vs. gibi muhafaza işlemleri, mezara konan hediyeler, ölüye verilen değerler açık işaretleridir. Ancak, cesedin terk edilmesi, bir kenara atılması gibi aşırı işlemlere de rastlanmaktadır. Afrika kabilelerinden Xosa-Kaffin'de yalnız kabile reisleri ve büyücüler toprağa gömülür, diğer ölümler ıssız bir yere bırakılır. Bazen cesedi parçalayan veya çeşitli sıvılar içinde pişiren veya yakınlarının yemesi gibi, cesedi yok etme metodu kullananlar da vardır. Ancak bunların anlaşılması güçtür. Bizlere insanlık dışı ve barbarca gelmektedir. Franziskan rahibi Wilhelm von Rubruk 13. Yüzyıl Moğollarından bahsederken, ebeveynlerinin ölümlerini; Plano Carpini ise, yaşlı babalarını ölümlerinden önce yediklerini anlatır. Bu geleneğin temelinde, kabalık veya sapıklık değil, cesette bulunduğu inandıkları mana ve ruhun kendilerine geçmesini istemelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Hristiyanlığın çoğu mezhebine göre, komünyon ayini yalnızca bir hatıra ve dua değil, onun ötesinde ilahlaşan İsa'nın etini ve kanını yiyerek tanrılaşmak, tanrının çocuğu olmaktır.

Yaygın âdetlerin başında, cesedin gömülmesi, ölünün kısa veya uzun süre saklanması, örtülmesi gelmektedir. Onu tahrip edici etkilerden korumak yanında, geride kalanları mümkün mertebe ölünün zararlı etkilerinden korumak da düşünülmüş olabilir. Ölünün, aile fertlerinin evin bir köşesine veya ikamet edilen mağaranın bir yerine gömme adetlerine de rastlanır. Aztek'lerde de görülen bu adet, Güney Togo'lu Eweer'lerde yeni zamanlara kadar süregelmişti. Ölümlerin muhafazası için, özel evler veya mağaralar seçilirdi. Genelde ise, ceset

tabiatta herhangi bir yere veya mezara gömülür. Bazı göçebe kabilelerde, cesedin muhafazası için, ölü bezle sarılır veya özel yöntemlerle kurutularak gömülür.

Ölüm ve ölümler için yapılan merasimler ölümlerle ilgilenmeyi gösteren davranışlardır. Buna defin ve cenaze işlemleri de dahildir. Ayrıca mezarda ve diğer yerlerde, bilhassa vaktiyle yaşadığı ikametgâhında yapılan merasimler önem taşır. Ölü âyinlerinin başında, ölü için verilen yemekler gelir. Bazı kavimlerde cinsel ihtiyaçlarının teskini için merasimler yapılır. İkâmetgâhı, elbisesi hatta mesleki çalışmaları için, hayatta yapmaya alıştığı işlerinin devamı için bu merasimler zaruri görülür. Bu esnada en önemli işlem kurban ve ona bağlı yemek ziyafetidir. Genelde eski kurban ve yemek âyinleri muhafaza edilir. Kurban malzemeleri ve yiyecekler, eski kültür kademelerini gösterirler. Definde ölüye para kurban etmek (para hediye etmek) sıkça rastlanan geleneklerdendir. Yine, hayatın devamını sağlayan cinsel semboller de eksik değildir. Mesela Mezopotamya'daki sırlı seramik mezarlarda, tabutlarda, bu durumu ifade için yapılmış phalus şekillerine ve çıplak kadın resimlerine rastlanır. Bununla, kesilen hayat gücü ölüye tekrar verilme istenmiş olmalıdır. Ayrıca evliyalarla ve ulûhiyetlerle ilgili ölümler kültürünü de zikredebiliriz. Olumlu istekler için şefaât ve yardım arama düşünceleri, tâzim, mezarların çiçeklerle veya ölüyü hatırlatıcı yazılarla süslenmesi, ölümlere yönelik davranışlardır. Yine ölünün olumsuz tesirlerinden korunmak veya ölünün yaşayanları huzursuz etmesini önlemek için, ölünün arzularını yerine getirme, teskin etme gayretleri de vardır.

Ölen kişinin hatıralarının yaşayanların zihinlerinden silinmesi, genellikle ölümler kültürüyle, kısmen ölünün kalıntılarının tahribiyle ilgilidir. Hatıraların söndürülmesi, tehlikeli gücü bastırmak veya bertaraf etmek olarak görünür. Yani bir tarafta psikolojik bir gerçek, diğer tarafta ilkel mantık kanunları üzenine bina edilmiş davranışlar, genellikle ölümleri umumi bir ruhlar âlemine götürür. Bu kollektif ruhlar, Eski Yunan Hades inancında olduğu gibi hayaletler halindedir. Bu arada sevilmeyen cin şeklindeki guruplara da rastlanır. Bazen bunlardan tekrar ilahlar ve ara suretler de çıkabilirler. Nitekim Eski İran'da Fravaşiler, Mecusiliğin melek şeklindeki ara suretleri, mitolojik ve kültürel anlamlı kahramanlar, yüksek varlıklar olmuşlardır. Eğer ölü ruhları, yeni doğacakların ruhları için bir rezerve oluşturursa, o zaman reinkarnasyon düşüncesi ortaya çıkar.

Bununla birlikte, ferdin ölüyle ilgili düşüncelerini çözen, ölümler kültürü de vardır. Defin ve ölüm âyinleri bir defalık olmak üzere devam ettirilir ve bazı prensiplere bağlanır. Onun sınırı ailedir. Çünkü onda her bir ölenin hatırası devam eder. Aile üyeleri, onu kendi kaderleri olarak

kabul eder. Temelinde kendi ölümlerinden sonra mesut olma duygusu bulunur. Ayinler definde sürdürülür. Özellikle düzenli kurban sunmak, yemek ziyafetleri ve sadakalar devam eder. Mezarın süslenmesi ve korunması sağlanır. Ölümden sonraki belirli günlerde, sene-i devriyelerde hatırası devam ettirilir. Muhtemelen ceset sahibinin ruhsal durumu gözlenir. Ruhun vücuttan ayrılması hakkındaki düşünceler önemli rol oynar.

Devam eden geleneksel ölümler kültü şimdi belli bir hedefe de yönelmiştir. Yüceltilen ölünün tazimi, kahramanlaştırılması vs. gibi. Bu türlü kült gelenekleri büyük ailelerde, aristokratlarda devam ettirilir. Sıradan insanlarda pek olmaz. Çünkü kahramanlar "asil" prensler ve hükümlerlerdir. Soya dayalı böyle kült organizasyonlarına Hindu-Cermen'lerde, Yunanlılarda, Romalılarda rastlanır. Yüceltilen kült sahipleri kendilerini tanrılara veya tanrı hizmetlerine yaklaşıtırlar. Bunun açık bir ifadesi, defin adetlerinin sürdürülmesinde, cenaze yemeklerinde görülür. Lambalar, mumlar, süsler ve mitolojik tasvirler kült abidelerinin anlamlarını ortaya koyarlar.

Efsanevi kahramanın (Heros'un) sureti, artan bir şekilde ilahlaşmaktadır. Her yerde, özellikle derebeylik ve asilzadelik geleneklerinin yaygın olduğu milletlerde, örneğin Hindu-Cermen, Çin ve Japonlarda görüldüğü gibi, bazı kahramanların insanî kaynağını ve tarihî varlığını unutturma eğilimi, basitçe tanrılaştırma eğilimi dikkatleri çekmektedir. Herakles ve Asklepios Yunanistan'da bu rolü oynuyorlardı. Kahramanda (Heros'da) yardımcılık, şifa dağıtıcılığı, kurtarıcılık ve şefaatçilik ilişkileri öne çıkmakta idi. Dinî sistemlerde evliya ve şehitler bu yeri alırlar. Diğer bir yol, tarihî şahsiyetlerden, yaşayanlardan isimsiz şahıslara doğru bir gelişme gösterirler. Bir nevi hükümdar kültü, doğar.

Ölümler kültüyle ilgili yüceltmelere karşın, büyük şahsiyetlerin ayrımı ve ferdileşmeleri genel ölümler kültünü teşkil eder. Unutulan kısımlar olur. Ölüm düşüncesinin şekli ve ölümle ilgili merasimler, bayramlar, kültüsel bayram takvimlerinin önemli kısımlarını teşkil eder. Bunlara ilkel kavimlerde de rastlanır. Mesela Yeni Gine de günlerce süren ölümler bayramı kutlanır. *Kugi* veya *Kui* ismi verilen ölü ruhlarının teskin edilmesine hizmet ettiği kabul edilir. Mecusilikte de büyük bir ölümler bayramı vardı. Eski Yunan ve Roma'da da çok sayıda ölüm ve ölü ile ilgili merasim takvimlerine rastlanır.

1. Ahir Zaman ve Kıyamet

Zaman tasavvurlarına bakıldığında, zamanın münavebeli akışı veya yeni bir dünyanın ebedi oluşumu görüşleriyle karşılaşılır. Zamanın geçişinde ister belirli bir hedef doğrultusu, ister münavebeli dairesel bir dönüşüm düşünülün, hepsinde de bir ebedilik, sonsuzluk tasavvur edilir. Tüm kainat için, tüm canlılar için bir son, bir ölüm düşünülür. Ancak bu ölüm sonrası yeni bir âlem ortaya çıkabilir. Hintlilerin dikkate sayan *devirler spekülasyonları* temelde âlemin ebediliği düşüncesine götürüyorsa da, bunun içinde düşme, yıkılma ve tekrar hayat bulma tasavvurları da vardır. Büyük Brahman'ın, çeşitli hayatları, periyotlar, İşvara (Ulu Tanrı) tarafından temellendirilmiştir. Uluhiyetin yansıması olarak tasvir edilir. Bu hayatın günleri ve geceleri *kalpa'nın* zaman dilimleridir ki, her biri 4.320.000.000 yıl sürer, içinde bin devir vardır ve bunlar da tekrar 4 yuga'ya ayrılmıştır. Bir Brahman'ın ölümü bir âlemin, dünyanın çöküşü demektir ve bunu yeni bir Brahman'ın doğuşu takip eder ve yeni bir kâinat devri başlar. Bu yıkılış ve yapılışlar ve benzeri tasavvurlar Hindistan'ın diğer dini sistemlerinde de gelişmiştir, mesela kozmolojik spekülasyonların desteklendiği Caynizm'de bugün yaşadığımız kötü zamanı (dushama), müstakbel devirler takip edecek, zamanla iyiden kötüye doğru ilerleyen zaman sonunda, kötüden iyiye doğru yükselmeye başlayacaktır ve bu bitmeyen tekrarlar sonsuza doğru gidecektir. Böylece Caynizm'in kaderi tekrar edip duracaktır.

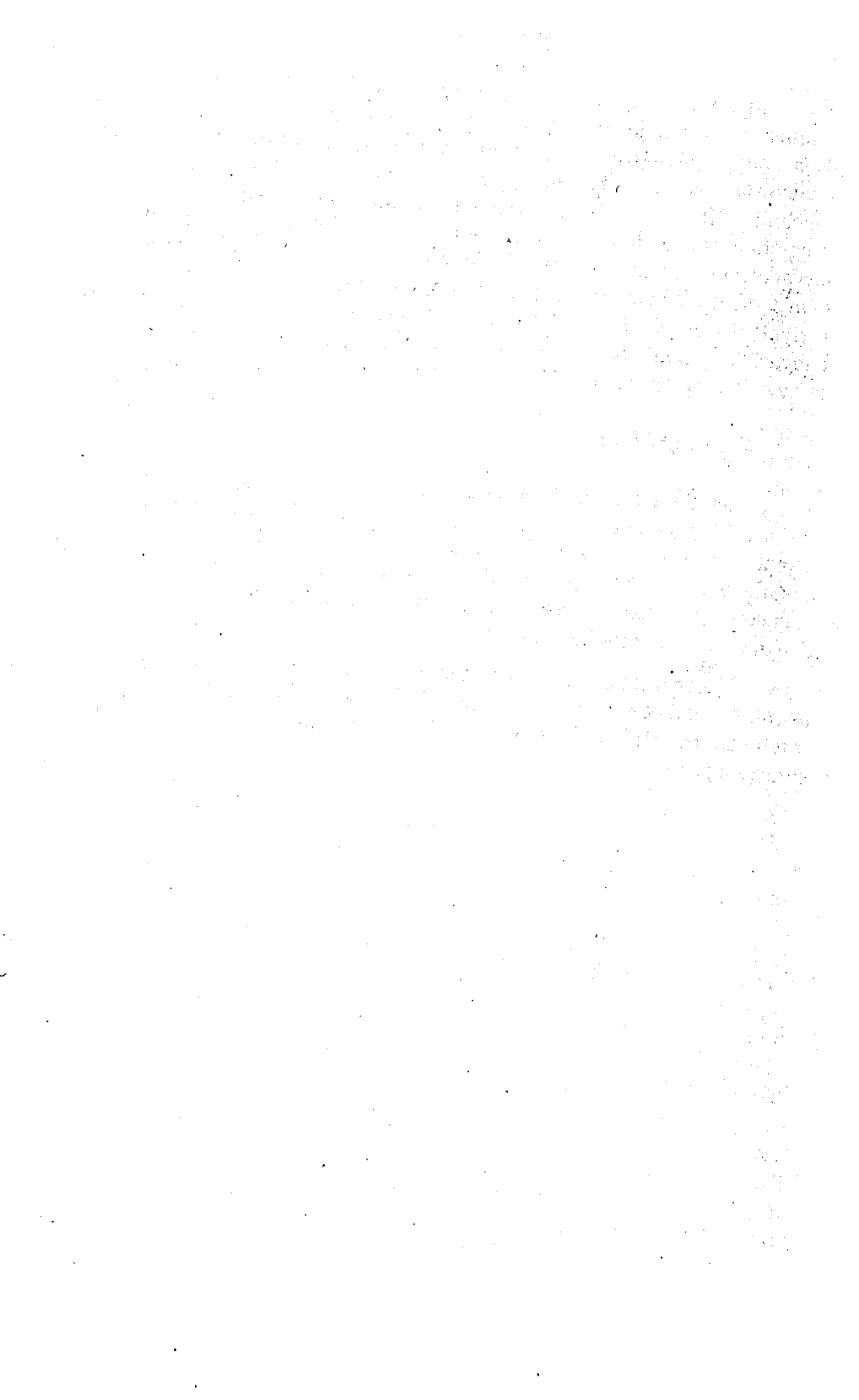
O halde kıyametten, kâinatın ölümünden söz edilmektedir. Kâinat devirleri ve periyotlarının hareketi iyiden kötüye doğru ilerlemektedir. Eski dünya ihtiyaçlarken, sonuna doğru ilerlerken zayıflama ve kötüleşme olacaktır. Her bir devrin yugasında daima ilk zamanların altın devrinden bozulmaya doğru ilerlemeler olacaktır. Dünyanın ve insanların gücü azalacaktır. Caynist devirlerde en kötü zamanın sonu (dushama-dushama) dır ki, insanlar ortalama 16 yıl yaşarlar ve boyları küçülür ve mağaralarda ikamet ederler, çiğ yerler, yiyecekleri yarı kokmuş balıklar ve kaplumbağalardır. Sonra 49 gün süren yıkıcı, zehirli bir yağmur yağar ve her yerleri çölleştirir, sonunda tufan felaketinin ilk zamanları gibi, yavaş yavaş iyileşme başlar ve iyiye doğru ilerler. Bu düşüş ve yükseliş teorileri yaygın olarak bilinmekle birlikte İslam ve Hristiyanlık gibi büyük Ortadoğu Dinleri periyotsal kıyameti tanımazlar. Onlarda yavaş yavaş kötüleşen ve zayıflayan, kıyametle sona erecek dünya tasavvuru hakimdir. Hatta İslam halk inancına göre, devri saadetten sonra zaman hızla kötüye doğru gidecek ve bu Mehdi'nin gelişine kadar sürecektir. Mehdi'nin geçici düzeltmesini kıyamet takip edecektir. Benzeri görüşler Hristiyan halk inancında ve Yahudilik'te de yaygındır.

Kıyamet tasavvurları Dinler Tarihi'nde çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir. Tabii felaketler tasavvurların teşkilinde önemli rol oynar, daha sonra sistematik rivayetlerde zaman spekülasyonları ve ahlaki tasavvurlara bağlanır. Mesela zelzele, Meksika'daki Aztek'lerde kıyamet sebebidir. Kıyamet öğretisi Mecusi dininde de gelişmiştir. Burada yangından söz ediliyordu. Buna göre 9.000 yıllık bir iyi-kötü dünya mücadelesi sürecekti. Sonunda kirlenmiş eski dünyadan iyi ve ebedi bir dünya ortaya çıkacaktı. Zerdüşt öncesinde, dünyanın sonu soğuk bir periyot olarak düşünülmüştü. Onu Yima'nın, ölümler hâkiminin yeni dünyasının ebedi baharı takip edecekti. Cermenlerde de ayrıntılı tasavvurlar vardır ve Edda literatüründe, renkli bir şekilde anlatılır.

2. Hesap Günü

Genellikle kıyameti bir hesap günü takip eder. İnsanların dışında, bütün ruhları ve cinleri de içine alan bir hesap günü tasavvuru vardır. Kainat ve tüm yaratıkların muhakemesi Eski Doğu'da ilahlara atfediliyordu. Sümer ve Akad ilahilerinde kâinat hâkiminden ve muhakemeden haber verilir. Mısır piramit metinlerinde yer tanrısı Geb'in tanrılar hakimliği vurgulanır.

Ölümlerin haşriyle ilgili sistemli bir hesap günü tasavvuruna ilk olarak Mecusilikte rastlanır. Ferdi Ölüler muhakemesi canlı bir şekilde tasvir edilir. Muhakemenin hükmü cennet mükâfatı ve cehennem cezasıyla birleşir.

XII. BÖLÜM

DİNLERİN TASAVVUR MERKEZİ

Bibliografya: F. Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuugart 1961, ss.458-512.

Dinlerin anlaşılabilmesi için dinsel objelerin mahiyet ve şekilsel tezahürü çok önemli idi. Çünkü o bunu müşahhaslığında, fiilen gösterir. Din sadece Tanrı tasavvuru değildir, o aynı zamanda Tanrı'nın yaşayan çeşitli tezahürleriyle de irtibatta bulunmaktadır. Tanrı'yla olan ilişkilerde dünyanın, insanın, vahyin, hidayetin, ahiretin ve kemalatın belirli tasavvur şekillerinin de birlikte olduğu merkezi kavram genelde yine Tanrı'dır. İslâm bilginleri Tanrı'nın mahiyeti üzerinde düşünmeyi tavsiye etmezler, çünkü insanın kendi varlığı ile Tanrı'nın varlığı arasında mahiyet ilişkisi olmadığı için anlayamayacağını söylerler. Sınırlı ve hatalı yapının, sınırsız mutlak kemâlatı idrakının mümkün olmadığını düşünürler. Nitekim Kur'an (Âl-i İmran, 3/190-181) "Göklerin ve yerin yaratılışını, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişini" düşünmeyi tavsiye eder. Hadis de *Yaratana değil, yaratıklar üzerinde düşünün* buyurur.³⁹⁵ Kur'an (Âl-i İmran, 190-191) *Göklerin ve yerin yaradılışı üzerinde düşünmeyi* tavsiye eder.

Bununla birlikte dinler eskiden beri isimsiz gücü, sonsuz gücü çeşitli şekillerde anlatmaya çalışmıştır. Dünyayı yaratan ve koruyan Ulu Tanrı olarak tanıldılar. Onu ana bazen baba olarak sembolleştirdiler. Tabiat ve hayat olaylarının sorumlusu veya sorumluları olarak çok sayıda kuvvetlere ayırdılar. İslam, Ulu Tanrı'nın mutlak birliğini, saf monoteizmi tehlikeye düşüreceği endişesiyle, Ona bir yardımcı veya aracı düşünmeyi dahi yasaklar.

İslâm Tanrı'nın yaratmasından sonra, bir kenara çekilmesi, mahlukatın idaresini başka güçlere bırakması tasavvurlarını reddeder. İslâm'a göre yaratma süreklidir. Allah sonsuz kuvvet ve ilmi ile yaratıklarını gözetir, duyar, kontrol altında tutar. Çünkü o yorulmadan, uyumadan ve her türlü zayıflıktan münezzehtir.

1. Tanrı

Tanrı duyular üstü, nihayetsiz ve ifade edilemeyendir. Ancak insanın zihinsel tasavvurları olmadan onunla ilişkide bulunamaz. Başta sebeplilik düşüncesi metafizik gerçeğe atlama vasıtasıdır. Dindar

³⁹⁵ El-Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, Baskı yeri ve tarih yok, C.I, s. 311, Hadis Nr. 1005. el-Hindî, Kenzu'l-Ummal, Beyrut 1993, c.III. Hadis Nr. 5708.

insanlar için sadece düşüncenin bir kategorisi değildir. Sebeplilik Tanrı'yı tanımaya götüren bir yoldur da. Tanrı bütün tabii hadiselerin dindarane sebebidir. Yine beşeri fiillerin, dini, ahlakî ve sosyal hayatın prensiplerinin sanatkârane yaratıcısı ve kaynağıdır.

Sebebe dönük Tanrı tasavvuru bütün berraklığıyla pek çok ilkel kavimlerde ve antik milletlerde bulunmaktadır. Modern din ilminin dikkate şayan keşiflerinden biri Gök Tanrılar (*high gods*), Ezeli Atalardır. Etnolog ve din bilimcileri tarafından ilk monoteizme bir delil olarak gösterilen bu tasavvur gerçeğe götüren, doğru bir ışık olarak ileri sürülmüştür. Yüksek varlığın ikâmetgahı semadır; o şimşek ve gök gürültüsüyle de yakından ilişkilidir. O görünmez veya ışık suretinde düşünülür, kısmen beşeri (anthropomorph) vasıflarla da süslenmiştir, mesela yaşlı, saygı değer, uzun sakallı bir erkek olarak tasavvur edilmiştir. Onun Baba, Babamız, Yaratıcı, Gök veya Gökte İkamet Eden, Gök Baba, Göğün Hakimi, İhtiyar, Ezeli İhtiyar, Yukardaki Yaratıcı, Ahad, Kudret Sahibi (Kadir) gibi isimleri vardır. Onun başlıca sıfatları: Yaratıcı, güçlü, âlim, âdil, vs.dir. Bu sıfat ve isimler İslam'da 99'a (*Esmâü'l-Hüsna*) kadar çıkar.

O, dünyanın ve insanların yaratıcısıdır, eserini muhafaza ettiği gibi "öldürücü"dür de, hayat ve ölümün hakimidir. O, silahların ve aletlerin vericisidir, beşeri, sosyal düzenin yaratıcısıdır. Dini ibadetleri ortaya koyandır. Ahlaki kanunların vaaz edicisi, iyiliklerin mükâfatlandırıcısı ve kötülüklerin cezalandırıcısıdır. İnsanlar ve kavimler dua, kurban ve takdisle onunla canlı bir ilişkide bulunabilirler.

O âlemin yaratıcısıdır. Ancak yarattıktan sonra uzaklara çekilmiştir. Bunun için insanlar ihtiyaçlarında yakın çevrelerinde hissettikleri (büyük objeleri, tabiat ruhları ve atalar vs gibi) kuvvetlere yönelirler. Gök Tanrı'nın sureti halen Çin'de Huang-t'ien Shang-ti 'de, Sumerliler ve Babillilerde Anu'da, Hinducermenlerde Işık Ata'da (Dyaus pita, Zeus pater, Jüpiter, Ziu/Tiu), Vedalarda Varuna'da, Avesta'da Ahura Mazda'da, Cahiliye Devri Araplarında Allah'da, İbranilerde El'de ve Elohim'de yaşar.

Ana kültünün hakim olduğu çevrelerde Baba Tanrı yerine, her şeyi, tüm varlığı kucağından ortaya çıkaran *Büyük Ana* tasavvuru bulunur. Anadolu'da, Mısırdaki ve Hindistan'da Ana ve Verimlilik tanrıçalarının çeşitli suretleri, büyük uluhiyet olarak görülür. Tarihi belgeler Ana Kültünün Baba Tanrı Kültünden daha eskilere gittiğini ortaya koyuyor ki, zamanla Ana tanrıça kültünün, Baba tanrı kültleriyle kaybolmuş olabileceğini düşündürüyor.

Çok tanrıcılık (*Politeizm*) tasavvuru ise, ayrı bir farklılaşmadan ortaya çıkmış olmalıdır: Sebeplilik düşüncesi kısımlara ayrılarak Yüksek

Varlığın belirli vazifeleri kutsal nesnelere (tabii nesneler veya insanlar tarafından yapılan nesneler) diri veya ölü insanlara (bilhassa atalara), mahalli tanrılara ve tanrısal işlerin şahıslştırıldığı, mücerret uluhiyetlere atfedilmiş olmalıdır. Mücerret vazife ile görevli uluhiyetler, bilhassa Yunanlılarda, Romalılarda, Baltıklılarda pek çoktur. Tabiat ve insan hayatının her bir kısmının ve safhasının özel bir tanrı tarafından yerine getirildiği kabul edilmiştir. Kalligeneia güzel doğum, Kourotophros çocukları besleyen, Pallo gençliği sunan tanrıdır. Karto verimlilik tanrıçası, Hereksteus toprağı kıran, Triptolemos toprağı süren, Hiatros hekim vs.dir. Roma'da ise ziraatın her bir safhası için özel tanrılar ihdas edilmiştir. Yine insan hayatının her bir safhası için de ayrı ayrı uluhiyetler düşünülmüştür: Ops yeni doğanların koruyucusu, Potina içmeyi öğreten, Edusa yemeğı öğreten, Statanus ayakta durmayı öğreten, Fabulunus konuşmayı öğretendir. Her bir köy, her bir şehir, yüksek bir yere konan her bir mihrap, her bir ev mahalli bir tanrıya sahipti, bilhassa Batı Sâmilerinde bu çok yaygındı. Çoğunun ismi dahl yoktu, sadece "El, Dân, Mélékh, Ba'al (kudret, hâkim, melik, efendi) denirdi veya yer ismiyle birleştirilirdi: Ba'al-Pe'ôr, Melkarth (şehir kralı) vs. gibi. Romalılar yer ve koruyucu ruhlara Lares derlerdi.³⁹⁶ Bunlara Batak'ların Tondi'si (hayat ruhu), Mecusilerin Fravaşı'si, Romalıların erkek Genius'u ve dişi Juno'su gibi ferdi uluhiyetleri de ilave edebiliriz.

Ferdi tanrılar üzerinde ferdi olmayan, örneğin dünya kanunu, ahlaki dünya nizamı, kader vs. gibi kuvvetler yükselir. Bu kuvvetler ekseriya bağımsız değildirlir, ulu bir tanrının isteğı doğrultusunda etkilerini gösterirler. Bizdeki "kader", "alın yazısı" sözü de bunun bir başkası tarafından takdir edildiğinin işaretidir. Çince *kader t'ien-ming* (göğün emri) olarak isimlenir, ayırım yapılmaksızın Gök tarafından insanlara dağıtılır. Babillilerin tasavvurlarına göre, her sene tanrılar meclisinde kader yeniden tespit edilirdi. Kader levhası Nebo tarafından her yeni yıl gününde yazılırdı. Yıldızların durumu bunun göstergesi idi. Bu yönde *kader* ilahi bir öngörü ve karardı. Vedalardaki *rta* ferdi tanrılarla yani Varuna ve Mitra ile ilgilidir. Çince T'ien ile ondan gelişen Tao (istikamet, kainatın kanuniliğı) kavramları birbirleriyle bağlantılıdır. Yunan tanrıları üzerinde dişi olarak tasavvur edilen, *Moira* denen kader tanrıları bulunuyordu. Moıralar diğer tanrıları tahtlarından indirilebiliyordu. İkinci şekilde Tyche ve Moıra şahıslştırılmıştı. Felsefi şekildeki kader düşüncesini Stoa da ve Helen-Roma eklektisizminde de buluruz. Kader inancı bilhassa eski Cermen dininde çok gelişmişti. Burada kader ferdi bir tanrı veya ferdi olmayan bir kuvvetin kararları olarak görölüyordu.³⁹⁷

³⁹⁶ Heiler, 458.

³⁹⁷ Heiler, 458 vd.

İslâm dünyasında da bu tasavvurların kalıntılarına halen rastlarız. Açıkça olmasa dahi halk arasında eski kültürlerin kader ve kehanet tasavvurları ve teknikleri devam etmektedir. Kehanet ve fal kitapları en çok basımı yapılan kitaplardır. Magazin yayınlarında muhakkak bir burçlar ve fal bölümleri bulunur. Darbı- mesel ve atasözlerindeki *felek (gök) aman vermedi; kaderinde ne ise, kaşığında o çıkar; alın yazısı* vs. gibi sözler, gök yazısı ve kader düşüncesinin izleridir. Bunda İslâm'ın da etkisi vardır, çünkü Allah'ın mutlak gücü ve yaratıcılığı, ilmi karşısında kendi âcizliğini, zayıflığını gören insan Ona bütünüyle teslimiyet dışında başka çare düşünememektedir. Onun dışında daha etkili bir güç görememektedir. Nitekim İslâm bilginleri yaptıkları araştırmalarda çeşitli ihtimaliyetleri zikrettikten sonra, kesin bir sonuca ulaşamazlarsa, cümlelerini *Allahu 'alem* (Allah daha iyisini bilir) diye bitirirler. İnsanî isteklerin yerini bulması için, *inşâallah* (Allah isterse) veya *mâşâallah* (Allah ne dilerse yapar, nasıl dilerse yaratır) demeyi ihmal etmezler.

Tanrı tasavvurundaki bölünme işleminden sonra tekrar birleşme, bütünleşme, gruplaşma durumlarına da rastlanır. Birlik eğilimi özellikle ibadetlerde görülür. Dua eden kişi hitap ettiği Tanrı'yı biricik olarak tanıma eğilimini gösterir. Çok tanrıya rağmen muhatap ilahın birliğinin vurgulanması, bilhassa antik ilahilerin bir özelliğidir. Birlik övgülerinden sonra, kendisinden bir şeyler istenirdi. Burada sübjektif bir henoteizm'den söz edilebilir. Bu sübjektif teizm objektif bir monoteizme yol açmaktadır. Çeşitli türde tasavvur edilen uluhiyetlerin birleşmesi, karışması zenginliğin genişlemesi olarak düşünülmüştür. Nitekim İslâm öncesi Araplar, Hz. Muhammed'in tek Tanrı vurgulaması karşısında *Muhammed ilahlarımızın sayısını azaltıyor, dini fakirleştiriyor* ithamında bulunmuşlardır. Zirveye Roma imparatorluğunun Helen eklektisizminde (synkretismus) ulaşmıştır. Muayyen uluhiyetlerin sıfatlarını, sembollerini, kült şekillerini kendilerine almışlardır. Böylece Mısır Theben şehrinin tanrısı Amon ile güneş tanrısı Re birleşmiştir. Babil şehrinin tanrısı Marduk eski Sumer-Babil uluhiyetleriyle birleşmiştir. Pek çok mahalli Sami uluhiyetleri Anu, Ea, Şamaş ve Nabu ile, Yunan mahalli tanrıları Zeus ile birleşmişlerdir. Üç şekilli birlikler (teslisler) ortaya çıkmıştır.

İlahiyatçıların uluhiyetlerin çokluğunu mantıkî yorumlarla birleştirdiklerine de şahit olunur. Böyle bir teolojik spekulasyona Mısır'da, Mezopotamya'da, Hindistan'da ve Yunanistan'da rastlarız. Uluhiyetlerin çokluğu merkezi bir uluhiyetin faaliyetleri olarak toplanmıştır. Örneğin İsis çok isimli ve bin isimli olarak vasıflandırılmıştır; pek çok Tanrı isimlerine rağmen bunların üzerindeki mutlak tanrı bir tanedir. Benzeri durum, Araplarda da vardı. Allah'a inanmakla birlikte, Onun dışında ve hükümranlığı altında pek çok ilahlara, Allah'ın oğulları, kızları olarak inanıyorlardı.

Tanrı'nın tezahürleriyle ilgili (Theophanik) mistik yaşantı, birlik ve bütünlüğü ihata eder. Brhad-aranyaka-upanishad (2,1,20) da şöyle denir: "Parlayan ateşten her tarafa ardarda kıvılcımlar sıçradığı gibi, bu Atman'dan da öylece hayat kuvvetleri neşet eder ki, durumlarına göre hayat güçlerinden var olan tanrılar büyük sudûr işleminin sadece birer parçalarıdır. Mistik birleştirme bugüne kadar Hinduizm'in ölçüsü olmuştur. Tek Tanrı inancının bu şekli sınırsız bir hoş görüyü beraberinde sürüklemiştir.³⁹⁸

Bunlardan tamamen ayrı bir tür, İran'da, İsrail'de ve Arabistan'da olduğu üzere Tanrı'nın birliğinin peygamberlerce tecrübesidir. Zerdüş'te, Hz. Musa'da ve Hz. Muhammed'te görüldüğü gibi. İsrail Peygamberleri tek tanrı tarafından görevlendirilir, bu *kıskanç'tır*, kendi yanında başka bir tanrının varlığını kabul etmez. Tanrı Musa'ya, *Ben Yahve'yim, senin Tanrı'nım... Benim yanımda hiç bir Tanrı edinemelisin*, der (Huruç, 20,2 vd.). İslam'da da aynı inanç vardır. İnsanların edindikleri diğer tanrılar güçsüz, insanî hayallerin ürünü olarak kabul edilir. Nitekim Hz. Yusuf zindan arkadaşına *Sizin Allah'tan başka tapıklarınız, bir takım isimlerden ibaret putlardır ki, o isimleri siz ve atalarınız uydurmuşsunuzdur. Allah, bunlara (ibadet için) hiçbir delil indirmemiştir* (Yusuf, 40), demiştir. Allah yanında tazim gören ilahlar, tanrısal varlıklar, kısmen kötü cinler veya lanetlenmiş meleklerdir. Tek Tanrı gerçeği diğerlerinin tasavvurlarını kenara itmiştir. İlk tarihi kökler, Hz. İdris ve Nuh'a kadar gerilere gitmektedir. Putların cin ve şeytanla bağlantıları ise, Zerdüş'te netleşmektedir. Günümüz Hint Müslümanları da çevrelerinde gördükleri Hindu ilahlarını cin tezahürleri olarak yorumlarlar.³⁹⁹

Tanrı'yı tanımanın başka bir yolu değerlendirmedeki yükselmedir. İnsan için değerli olan, mantiki hakikat, ahlaki iyi, sanatkarane güzelliğin ve kutsalın Tanrı'dan kaynaklandığı prensip olarak kabul edilir. Tanrı ve tanrısal bütün değerlerin ve değersizlerin ölçüsüdür. En yüksek değer *tanrının sıfatları* olarak görülür. İslâm âlimleri bunların sayısını 99 olarak (*esmâü'l-hüsna*) tespit etmişlerdir.

a. Tanrı güçtür. Wakanda, Manitu, Ngai yalnız güçlü obje için bir isim değil, aynı zamanda ilk kuvvet ve ilk yapıcının ismidir. Brahman kurban duasındaki ve kurban rahibindeki güçtür, aynı zamanda kainata nüfuz etmiş sonsuz uluhiyetin adıdır. Kudret, mutlağın (Şakti, Dunamıs) tesir şekli veya yetenek bağışdır. O mutlak güç sahibidir.

³⁹⁸ Heller, 460.

³⁹⁹ Ernst Zbinden, İslamda ve Eski Ortadoğuda Cin ve Ruh İnançları, (ter. E.Sarıkoğlu) İstanbul, s.154.

b. Tanrı güzelliştir. İlkel kademedeki güzellik kavramı ışıkla yakından ilgilidir. Vedalardaki Brahman'ın en eski manası aydınlatandır, Avesta'daki *hvarēnah* güneş parlaklığıdır. Krallık ihtişamıdır, ekseriyetle *raya* (kudret) ile ilgilidir; *Hvarēnah Rabba*, her şeyi bilene aittir, her şeyi bilen Rab onunla varlığı yarattı, pek çok ve güzel, pek çok ve harika, pek çok ve gayretli, pek çok ve parlaktır (Yaşt 19,10). İbranca *kābôd*'un en eski manası ışık ihtişamıdır, *Yahve*'nin parıltısıdır, o kendini ışık bulutu içinde kutsal yere indirir. (Huruç,40,34 vd.). Hintlilerin *Śrī* ve *Lakṣmī* de olduğu gibi, güzellik tanrıçaları vardır. İlahi varlık Yeni Eflatunculukta güzellik olarak kendini gösterir. Bir Hadiste *Allah güzelliştir ve güzeli sever* buyrulur. Allah'ın isimlerinden birisi *Cemîl* (güzel) dir. Onun güzelliği tüm kâinatın onun etrafında birleşmesine, kâinat dokusunu sürdürmesine imkân verir. O "Nur"dur, ışıktır. Yerlerin ve göklerin nurudur.

c. Tanrı Sevgidir, aşktır. Yunan dünyasında Tanrı *eros* olarak tezahür eder. Eflatun'da ruhun ezeli güzele kavuşma gayretidir. Bu kavram Yeni Eflatunculuktan Hıristiyanlığa da geçmiştir. Aşk mistikerler için tanrı tarafından insanların içine konan bir kuvvettir ki, onu *ezeli vahide* (bire) geri çeker. Eski dünyada şefkatin müşahhaslaşması, büyük *Ana Tanrıça* olarak görülür.

Kur'an'da geçen isimlerden biri de *el-Vedud* (Hud,90; Burûc,14) sevendir. Bununla ilgili olarak Rahmân ve Rahîm isimleri her sûrenin, her işin başında zikredilir. Çünkü Allah sınırsız merhameti ve lûtfuyla tüm varlıkları besler, büyütür.

d. Tanrı hikmet ve akıldır. Kâinatın büyük ölçülülüğü ve kanuniliği *Tao*, *Rta* Tanrı ile yakından ilgilidir. Ekseriya *hikmet* kendi başına bir uluhiyet olarak düşünülmüştür, Babil'deki Marduk, Mısır'daki Thot, Yunanistan'daki Hermes böyledir. Tanrı'nın emri altında bulunan bir müşahhaslaşma olarak düşünülür, İbranca *hokmâ*, Yunanca *sophia* böyledir. Bu kavrama tutunan gnostik spekülasyonlar günümüze kadar devam etmektedir. Tanrının yakın bağı akılla olmaktadır: *Tanrı logos (kelam) idi* (Yoh.1,1). Heraklit'e göre *logos* ateş şeklindeki ezeli akıldı. Plutarch'a göre *logos* yaratıcı tanrı ruhundaki dünya fikri idi. Philo'da ise o *ikinci tanrı*'dır.⁴⁰⁰

e. Tanrı ahlaki değerlerin dahili kavramıdır. İlahi hakikat müşahhaslaşmış olarak Mısırda *Maat* şeklinde görülür, ilahi adalet Yunanistan'da *Dike* ve Roma'da *Justitia*'dır. Benzeri müşahhaslaşmalar Roma'da *Fides* veya *Fidius* (hakikat ve sadakat), *Pietas*, *Pudicitia*'dır. Mazdaizm Ahura Mazda çevresinde müşahhaslaşmış ruh olarak *Kutsal Ölümsüzlere* (Ameşa Spenta) inanır, *Vohu Manah* (kutsal ruh), *Aşa*

⁴⁰⁰ Heller, 462.

(hukuk), *Haurvatat* (kutsal), *Armaiti* (teslimiyet, dindarlık), *Sraoša* (iteat) ve *Kšathra Vairya* (arzu edilen ülke) dir. İslam'daki *hakikattir*, gerçek (el-hakk)tır. Hakkın olmadığı yerde yokluk (bâtıl) (İsrâ, 17/181) vardır.

f. Tanrı Ruhtur. Ruh hayat gücüdür, istek ve tanım gücüdür. Upanişadlarda Atman Brahman ile tanımlanır. Ruh isimsiz bir hayat gücünden ilahi bir müşahhaslaşmaya gitmektedir. İslam'daki *İlahi Ruh*, Helenizm'de *Pneuma* insan varlığının ilahi veya semavi kısmıdır.

g. Tanrı En Üstündür. Ulûhiyetin ifadesinde bütün değerler *en yüksek iyi* olarak özetlenmiştir. Bu bütün dünyanın mistikerlerinde görülür. Lao-tzu da, Budizm'de (*param seyya*), Bhagavadgita da (*param sreya*, *param nidhanam*), Plato'da ve Plotin'de (*to hariston hagaton*) bulunur.⁴⁰¹ İslâm'da en güzel ifadesini *Allahu Ekber* (Allah en büyüktür) sözünde bulmuştur. Minarelerden her gün etrafa ilan edilen, namazda her rekatta tekrar edilen sıfatıdır. Onun yüceliğinin dışında hiçbir varlığının olmadığıdır.

h. Tanrıyı açıklamada daha kuvvetli bir ifade vasıtası zıtlıkların dile getirilmesi (*via negationis*) dir. O gizli olandır, hiç bir isimle anlatılamayan, kavranamayandır. Peygamberler, onun mutlak yüksekliğine, yaklaşılamayacağını vurgulamışlardır. *Tanrı nüfuz edilemeyen ışıktadır* (1.Tim.6,16), Tanrı, öfkede ve merhamette, adalet ve rahmette etkili istektir. İslâm bunu *lâ ilâhê illallah* (Allah'tan başka Tanrı yoktur) ifadesiyle anlatmıştır. En yüksek değerde görülen bir ifadedir. Özellikle mutasavvıflar benzeri üslupla, esmâü'l-hüsna'yı negatifiyle vurgulamaktan büyük haz duyarlar: *Lâ kâdiru illallah; lâ bâkî illallah, lâ gâfiru illallah* vs. gibi.

2. Yaratılış

Sonsuz tabiat çoğu kez mekân ve zamandan yaratılışa, vahye, hidayete, tabiat ve insanın ruhi hayatına, fertlerin dini ve tarihi hayatlarına uzanmaktadır.

Yaratılış dinlerde sadece dünyanın felsefi bir açıklaması değildir. O bir inanç tecrübesidir. Kainatın, küçük ve büyüğün, her şeyin yaratıcısı Tanrıdır. Yaratılışla ilgili ilkel ve antik kavimlerdeki sayısız efsanelerle anlatılır.

Kendiliğinden meydana gelen bir çıkış ki, Vedalar'ın kozmolojisine göre dünya yumurtası iki kısma ayrılmış, altın madeninden olan yarısından gök, gümüş kısımlardan yer, yumurta

⁴⁰¹ Heiler, 464.

sarısı kısmından da güneş meydana gelmiştir. Mısır kozmolojisine göre de Güneş Tanrısı Ra Dünya Yumurtasından ortaya çıkmıştır. Upanişadlara göre bütün dünyalar ve varlıklar ağın örümcekten, kıvılcımların ateşten çıktığı gibi, Brahmandan ortaya çıkmıştır.⁴⁰²

Japon mitolojisine göre Ulûhiyetin çocukları olarak, İzanagi ve İzanami (gök ve yer) tuz damlasından ortaya çıkan Okyanus Adasına inerler ve evlenirler; İzanami sekiz Japon adasını dağ ve nehirleriyle ve tanrılarıyla beraber doğurur, tanrıların başında Güneş Tanrıçası ve Ay tanrısı bulunur. Sonra o *lohosa yatağında* ölür ve yeraltı dünyasında kaybolur.

Normal cinsi yolla olan doğurmalar yanında erkeklik ve dişilik özelliğine sahip bir ulûhiyetin kendi kendisini döllemesinden doğumlar olduğu da düşünülür. Hint tasavvuruna göre, *Prajapati (yani yaratıkların rabbi) yaratıkları yaratmayı arzu ettiğinde, çiftleşme için ikinci bir varlık bulamadı. Bunun üzerine iki cinsiyetli bir suret aldı, baş parmağı vasıtasıyla kendi kendisiyle birleşti ve böylece mahlûkatı yarattı.* (Kâthaka-Upanişad,13,7). Ramanuja'nın metafiziğine göre yaratılış Tanrı vücudunun genişlemesinde isim ve şekillerinin çoğalmasından olmuştur.⁴⁰³

Ruhsallaşmış şekildeki sudûr doktrininde de dünyanın doğumu fikri yaşamaktadır; Yeni Eflatuncu metafizikte ilk birlikten *Nous* ortaya çıkmakta, bundan da *Psyche* (dünya ruhu ve nihayet ondan da *hyle* (madde) ortaya çıkmaktadır.

Aydınlığın karanlık ezeli güçlere karşı zaferiyle, mevcut bir ilk ve *ezeli madde* işlenir. Kaos kâinat suretinde şekillenir. Babillilere göre, Tanrı Marduk derinliklere (apsû) galip gelir, ejderha *Tiamat*'ı öldürür ve ondan dünyayı yaratır. Mitra Dininin kozmolojisine göre, dünya öldürülen *ezeli boğadan*, Cermenlerde *Dev Ymir*'den yaratılmıştır. Eflatuncu düşünceye göre, dünyayı *Demiurg* ezeli maddeden (hyle'den) ezeli *İdeler Aleminin* örneğinde yaratmıştır.

Kâinatın büyü kuvvetiyle yoktan yaratıldığıdır. İstek asketizmi, büyülü kurban, gizemli söz veya şarkı vasıtasıyla yaratma meydana getirir. Bu düşünce Rahipler Kodexi vasıtasıyla geç devir Yahudiliğinde ortaya çıkmıştır. Sonradan Hristiyan inançları arasına da girmiştir. Tanrı yanında ikinci bir bağımsız prensip yoktur. Tevrat'ın bu yaratıcı telakkisi, daha ilk zamanlarda Eflatunculuğun *Demiurg* ve Yeni Eflatunculuğun sudur nazariyeleriyle birleşmiştir.

⁴⁰² Heller, 471.

⁴⁰³ Heller, 472.

Jainizm ve Theravada-Budizm'i gibi ferdi kurtuluş dinleri de kainatın oluşum tasavvuruna sahiptir. Ancak *teizm* veya *panteizm* yönünde hiç bir yaratılışı kabul etmezler. Devr-i daimin ızdırapla dolu dünyası ile Nirvana alemi arasında hiç bir ilişki kurmazlar, iki alem aralarında bir irtibat bulunmadan yanyana bulunur. Ramanuja'nın metafiziğine göre yaratılış Tanrı vücudunun genişlemesinde isim ve şekillerinin çoğalmasından olmuştur.⁴⁰⁴

İslâm'a göre, ezeli varlık Allah, yoktan var etmek gücüne sahiptir. Yaratılışın başlaması için *ol* demesi yeterlidir. Kâinatı altı devrede safha safha yaratmış ve yaratmaya da devam etmektedir. Çünkü yorulmak ve uyumak Ondan uzaktır. Tüm yarattıklarının ve yaratacaklarının bilgi ve kontrolüne sahiptir. Onun iradesi dışında, var olmak ve yok olmak yoktur. Ölüm ve hayat Ona bağlıdır. Ancak İslâm Filozofları, ilâhiyatçıların bu görüşlerinden farklı düşünmüşler, yaratılışı Eski Yunan Filozofları ve Yeni Eflatunculuk etkisinde açıklamaya çalışmışlardır. Işığın lâmbadan sudur ettiği gibi, varlıklarda ezeli nur olan Allah'tan sudur ettiğini, yoğun ve kaba kısımlarından dünyanın, lâtif ve ince kısımlarından göklerin ve yıldızların meydana geldiğini düşünmüşlerdir.⁴⁰⁵

3. Melekler

Uluhiyetler yanında çeşitli özelliklerde tasavvur edilen ruhsal varlıklar veya melekler vardır ve uluhiyetlerin emrindedirler, fakat genellikle insanların bir derece daha üzerinde sayılırlar. Kültürce zayıf kavimlerin tasavvurlarına göre, bir aile veya bir saray devleti tarafından etrafları çevrili bir mekânda yaşarlar. Sumer-Akad panteonu büyük tanrılarının 300 *Igigi* ve 600 *Anunaki* isimli refakatçıları vardı, bunlar yıldızlarla da ilişkili idiler. Ahura-Mazda'nın refakatçıları yedi *Ameşa Spenta* (kutsal ölümsüzler) idi. Budizm'de *deva*'lar özel bir yer alır. Bunlar yüksek ruhsal varlıklardır, çeşitli semalarda müreffeh ve mutlu bir hayat sürerler ve insan hayatında, özellikle Buda'ların hayatında önemli rol oynarlar. Bunlar diğer dinlerde görülen, duaları işiten tanrılar değildir, Sami dinlerdeki meleklerle karşılaştırılabilirler.

Uluhiyetler çevresindeki melekler yanında *Koruyucu Ruhlar* da bulunur. Bunlar insanlara yardım ederler. Kızılderililerin *nahuatl*'ı, Cermenlerin *fylgiur*'u (aile ve fertlerin koruyucu ruhları), Babillilerin boğa suretinde resmettikleri *Şêdu* ve *lamassu*'lar (mabet ve evleri koruyanlar) manevi varlıklardı. İranlıların *Fravaşı*'leri önceleri ölü ruhları iken, sonradan tüm canlıları, tüm kutsal yaratıkları düşman cinlere karşı savunan, koruyan melekî varlıklar olmuşlardı.

⁴⁰⁴ Heiler, 472.

⁴⁰⁵ Necip Taylan, Anahatlarıyla İslâm Felsefesi, 3. Baskı İst. 1991, s. 116 vd.

Melek inancı Yahudi, Hristiyan ve İslam ülkelerinde büyük yaygınlığa sahiptir. Melekler Tanrı'nın taht yardımcılarıdır, insanların elçileri, koruyucuları, refakatçıları ve yardımcılarıdır. Bununla birlikte Tanrı katında şefaathçılardır. Melekler arasında önemli isimlere de rastlanır: Mikâil, Cebrâil, Rafail, Uriel gibi. Müslümanlarda Cebrail, Mikail yanında İsrail ve Ezrail'in isimleri anılır. Yeni Ahid'te melekler hesap Günü Mesih'e yardımla, refakatla yükümlüdürler. Melekler ölüm esnasında ruhu alırlar. Bu sebeple Hristiyanların ölüm dualarında meleklerle çağrıda bulunulur. Azizler kültüne paralel, melekler kültü ve teolojisi de gelişmiştir. Buna göre melekler vücutsuz değil, bilakis onların zarif, nurani veya ateşten bir vücutları olduğuna inanılır. Bunun için Yunan ikonalarında melekler kırmızı elbiseler içinde resmedilir.⁴⁰⁶

İslam'daki melek inancına göre, melekler nurani bir cevherden yaratılmışlardır ve yedi sınıfa ayrılırlar. Bazıları ezelden ebede kadar Tanrı'yı övmekle görevlidirler, serbest karar verme yetkileri yoktur; bunlardan on dokuzu cehennemi korurlar, iki veya dördü insanları korurlar, Tanrı onları insanları korumakla görevlendirmiştir. İnsanların omuzlarında oturan melekler insanların iyi ve kötü davranışlarını kaydederler. Mikail tabiat güçlerine hükmeder. İsrail Haşir günü yeniden dirilişin habercisi olarak borazan çalmakla görevlidir. Bu sebeple şâirler baharın gök gürültülerini topraktan çıkacak yeşillik ve çiçeklerin yeniden dirilişini, uyanışını sağlayan İsrâîl'in borusuna benzetmişlerdir.⁴⁰⁷ Ezrâil ruhları almak vazifesiyle görevlidir. İnananların ruhunu iltifatla alırken, günahkârlarınkini işkence ile alır. Meleklerin başında *Cebrâil* bulunur, Peygamberlere Allah'ın vahyini, emirlerini getirir. *Rûhu'l-Emîn* (güvenilir rûh) (26/193); *Rûhu'l-Kuds* (Kutsal Ruh) (Bakara,87; 5/110; 16/102) olarak da anılır. O Adem'e tarımı öğretmiş, Nûh'a gemi yapmasını haber vermiş; Dâvud'a zırh yapımını öğretmiştir. Hepsinden önemlisi, Meryem'e ilâhi sözü bırakan odur. İlâhi söz onda bedene dönüşmüş, İsa babasız dünyaya gelmiştir. Mirac'da Peygambere refakat etmiştir.

4. Cinler ve Şeytanlar

Bibliyografya: Ernst Zbinden, *İslamda ve Eski Orta Doğuda Cin ve Ruh İnançları, Yeni ufuklar Neşriyat, İstanbul 1994.*

İyi ruhlar yanında kötü ruhlar veya cinler bulunur. Evveliyatta bunlar kısmen menfî tabiat ruhları, kesmen ölü ruhları idiler. Tasavvurlara göre, kendilerine kurban sunulmadığı için azgınlık ve sapkınlık ederler. Su baskınlarını ve depremleri meydana getirirler.

⁴⁰⁶ Heller, 475.

⁴⁰⁷ Schimmel, *Die Zeichen.*, 286.

Bunlardan bazıları hastalıkları ortaya çıkarır, ölüm ve akıl hastalıklarına sebebiyet verirler. Şehvet cinleri aldatıcı cinsel rüyalara sebep olurlar, damatları tehdit ederler, gerdek ve hamilelikte huzursuzluk çıkarırlar.

Cinlerden korku, en kuvvetli bir şekilde İlkel Dinlerde bulunur. Bu anlayış antik dinlerde yaşamağa devam etmiştir. Mesela Babilîlerin *yedi şerler*'inden biri cehennemden doğan ıssız yerlerde bulunur. Cinlerin genel ismi **Utukku** (Sumerce:Uduk) idi. Bunlar ekseriya kötü ruhlardan sayılırdı. İlahlar iyiliği temsil ederken, cinler kötülüğü temsil ederdi. Ağızsız, kulaksız, geceleri sokaklarda dolaşan, insanların uyuklarını kaçırarak şekilsiz varlıklardı. Harabelerde, terkedilmiş evlerde oturmayı severlerdi. Hamile kadınların doğacak çocuklarını çalmak için loğusa kadınları takip ederler, yeni doğan bebeklere musallat olurlardı. Çeşitli cin türleri vardır. Bunlardan *Lîli*, gece kızını uyandırır, erkeklere acı verdirirdi. Ülkeye felaketleri, ateşli ve salgın hastalıkları getirenler cinlerdi. Baş ağrıları, aile içi huzursuzluklar, ani düşmeler, aşk, in ve kıskançlıklar hep cinlerin işiydi. Ruhsal varlıklar oldukları için engel tanımaz ve şekilsizlerdi. İnsan ve hayvan suretlerine girebilirlerdi. Yılan ve kuş en sevdikleri şekillerdi. Vedalar dini kötü varlıkların sınıflarına inanır: *raksa*'lar, *yâtu*'lar, *pişaca*'lar vs. Bunlar insan benzeri şekillerde düşünülür. Bazen de anormal şekle girerler, hayvan suretlerine bürünürler. Hindistan'da *Mara* ölüm tanrısıdır ve aynı zamanda zevk ve eğlence tanrısıdır, dünyanın efendisidir; Buda'yı aydınlanmasından ve tebligattan geri bırakmaya çalışmıştır. Bilhassa eski İran dininde (Mecusilikte) cin inancı çok gelişmiştir. Eski tanrılar *daëvalar*, yalancı ruhlar *druglar* olmuştur. Bütün dünya daëva ve druglar ile doludur. Bunlar yalnız tabiatda değil, insanlarda da bulunurlar. Reisleri Angra Mainyu'dur, yani Genç Avesta'nın Ehriman'ıdır. Ahura-Mazda'nın yarattığı tüm iyiliklere Angra-mainyu kötülükle karşı koymaya çalışır. Dünyayı karıştırmak, dağıtmak ister. İnsanlığı zehirlemek, saptırmak ister. Ölüm onun temel elementidir. Müminlerin vazifesi Angra Mainyu ve taraftarları Daevalara karşı mücadele etmektir. Eski Arapların cin tasavvurlarına göre, ekseriya hayvan ve karma varlıklar şeklinde görünürlerdi. Yılan ve baykuş, bazen tavşan veya ceylan suretinde dolaşmayı severlerdi. Hatta ceylanları binek hayvanı olarak kullanırlardı. Saâliya cini, yarı kadın yarı eşek melez bir varlıktı, dağlarda dolaşır, meyve tohumlarıyla beslenirdi. Gül ise, insan yiyen cinlerden sayılırdı. Bu canavarların insan, kuş, deve karışımı görünüşleri vardı. Ayakları bazen deve kuşunun kine, bazen eşeğinkine benzerdi. Marid cinleri ise dev cinlerdi. Gören dehşete kapılırdı. Huveytatlar ise, evlenir çocuk sahibi olabilirlerdi. Genelde hastalık sebebi idiler. Akıl hastalıkları bunların işiydi.

Cin inancı eski İsrail dininde Babil'deki ve İran'daki kadar kuvvetli teşekkül etmemiştir. İyi melekler yanında kötüler de vardır.

Şedim yabancı tanrılardır; Lîlît (gece hayaleti) dişi bir cin (Babilce: Ardat Lîlî) dir. Şeytanın çeşitli isimleri vardır, *Beelzebub* (uçmak veya kötü tanrı), *Belial*, en çok kullanılanı *Şeytan* isimleridir. Önceleri bunun Yahve'nin oğullarından biri olduğuna inanılmıştır. (Eyyub 1,6) vd.) Vazifesi şikâyetçi, *semavî baş savcılığı*, sapıtcı ve kader darbesinin tatbikçisi idi. Babil esareti sonrası, Mecusilik tesiriyle geç Yahudi inancı kuvvetli bir dualizm görünümü aldı. Tanrı ve şeytan dualizmi daha da kuvvetlendi ve İsa'da, ilk Hristiyanlıkta büyük bir canlılık gösterdi. İsa şeytanın işini, planlarını bozmaya gelmişti (1.Yoh.3,8). Çölde Şeytan'la mücadele etmişti (Mt.4, luk.4). İnsanlara ve diğer varlıklara musallat olan Şeytanları çıkarması, kötü kuvvetlere karşı bir saldırısı, ilahi hakimiyetin kurulması için bir çalışmadır (Luk.11,20). Cin çıkarma (Exorsizm) eski kilisenin önemli işlerinin bir parçası olmuştur. Şeytan, Hristiyan hayatında ve düşüncesinde önemli bir yer almıştır. Çöldeki bir münzevi ve hücreesindeki bir keşiş daima Şeytan tarafından takip edildiğine inanır.

İnanç felsefesiyle uğraşanlar bir Cinler ilmi (*dämonoloji*) ortaya koymuşlardır. Buna göre, Şeytan düşük, lanetli bir melektir, Tanrıya isyan etmiştir, başlarında Luzifer gelir, Tanrıya rekabet etmiş, ceza olarak da Mikail tarafından Cehenneme atılmıştır. Halk dindarlığında Şeytan inancı Hristiyanlık öncesi ruh inancıyla birleşmiştir. Efsanelerde büyük rol oynar. Şiir ve sanat Şeytan inancını sembolleştirmiştir. Şeytan inancının en şiddetlisi cadı takibatları esnasında görülmüş, çok tanrıci dinlerin rahibeleri ve büyücüleri şeytanların karıları olarak kabul edilmişlerdir.⁴⁰⁸

Martin Luther akılcı bir Şeytan inancının savunucusu idi. *Dünya, beden ve Şeytan üç tanrı düşmanı kuvvettir*, der. Modern Protestan ilahiyatına göre ise, Şeytan, Tanrı karşıtı günah gücü eğilimidir, ferdi bir şeytan yoktur.⁴⁰⁹

İslam'ın Şeytan tasavvuru Yahudiliğinkine benzer. Ayrıca Eski Cahiliye devri cin tasavvuru ile de birleşmiştir. Kur'an'daki Adem ve Havva hikayesine göre, Şeytan, Ademe secde etmekten çekinen yegane varlıktır, çünkü o Adem gibi topraktan değil, cinler gibi ateşten yaratılmıştı. Adem ve Havva'yı Tanrı emrini çiğnemeye teşvik ederek, aldatarak Allah katından kovdurtmuş ve insan soyunun muhalifi ve düşmanı olmuştur. Ancak İslam, cinlerin de insanlar gibi Tanrı'yı doğru tanıma, iyiyi ve kötüyü ayırmak, doğru veya yanlış fiillerinden sorumlu, inananı-inanmayanı olan manevi varlıklar oldukları kabul eder. İnançsız ve şerli olanlarına *şeytan* denir.

⁴⁰⁸ Heller, 478.

⁴⁰⁹ Heller, 479.

5. Vahiy

Literatür: *Abdulgaffar Aslan, Kur'an'da Vahiy, Ankara Okulu Yayınları, 2000; Recep Kılıç, Modern Bası Düşüncesinde Vahiy, Ötiken Neşriyat, İstanbul 2004.*

Yaratılış inancı ile birlikte Tanrı'nın vahyine de yer verilir. Konfüçyüs'e göre gök tabiatın gidişatında kendini vahyeder. "Batılı deyimiyle bu 'tabii vahiy'dir. Güneşin doğuşu, yağmurun yağışı ve tüm canlıların yaratılışındaki ahenk ve hikmet gibi tabii olaylar Tanrı'nın kendini herkes için açıklama ve vahiydir. Bin vahiy insanların doğuştan sahip oldukları bilgi ile bütünleşir".⁴¹⁰ Hemen bütün dinlerin kabul ettiği bu vahiy türünü, İslamiyet de kabul etmekte ve "Allah'ın Ayetleri" kavramı içinde yaratılış ve tabiat kanunlarını, olaylarını da saymaktadır. "Böylece onları, iki günde yedi gök yaptı ve her göğe emrini (yani onu yöneten tabiat kanunlarını) vahyetti..." (Fussuleet,41/12). "İşte o gün (yer) haberlerini söyler. Çünkü Rabbin ona vahyetmiştir. (Onun için başından geçenleri anlatır), (Zelzele,99/4-5). Ancak insan ızdırap, günah ve ölümün ağır probleminde temel vahyi yeterli bulmaz, o yeniden ve devamla tanrının hakimiyet, hikmet, adalet ve iyiliğinin vahyini, açıklanmasını arzular. Tanrı insanoğlunun bu arzusunu dikkate alarak, tarihin çeşitli zamanlarında çeşitli milletlere gönderdiği peygamberleri ile doğru ve yanlış açıklayan bilgiler göndermiş, vahiyde bulunmuştur. Vahyin tezahürleri dinlerin algılayışına göre çeşitlilik göstermektedir. Hinduizm'e göre, iç aydınlanma, ilham şeklinde veya tanrıların yeryüzüne çeşitli suretlerde inerek insanları aydınlatması şeklinde olurken; Hristiyanlığa göre, ezeli kelim tanrı'dan sudurla oğula (İsa'ya) dönüşmüş ve tarihi süreç içinde Meryem'den doğarak hal ve sözleriyle tanrının arzularını insanlığa açıklamıştır, vahyetmiştir. Dolayısıyla de İsa'nın hayatını ve sözlerini anlatan "Yeni Ahit" Tanrı Vahyi kabul edilmiştir.

Eski Ahid'e ve Kur'an'a göre ise, Tanrı Nuh, İbrahim, Musa, Muhammed vs. gibi zatları elçi olarak seçmiş, onlara vahiyde bulunarak, kendini değişik tarzlarda açıklamış, arzularını insanlığa bildirmiştir. Bu bazen meleklerin aracılığı ile Hz. İbrahim ve Muhammed'e geldiği gibidir. Bazen de bu Hz. Yusufta, Hz. Musa'nın annesinde, Meryem'de görüldüğü gibi, ilham ve rüya iledir. Hz. Musa ise, vahyi Tanrı'yla konuşarak almıştır. Ancak kendisini görmek isteyen Musa'ya Tanrı, bunun mümkün olmadığını bildirmiştir. Kur'an bal arısına (Nahl Suresi), balığa (Saffat, 37/39; Kalem 68/48) vahiyden söz eder ki, bunu müfessirler hayvanlara has, özellikli bilgilerin genetik yapılarına (DNA'larına) yerleştirilmeleri olarak açıklarlar.

⁴¹⁰ R. Kılıç, 24-25.

Vahyin diğer bir şekli Tanrının insan davranışlarındaki değerlendirmeleri, kötülüğü veya iyiliği takdiridir. İyileri mükâfatlandıracağı ve kötülerini cezalandıracağı mesajıdır. Hinduizmin inancına göre, kötülük dünyada hakim olursa tanrı Vişnu görünür bir suret alır, bu tezahür şekline *avatara* (aşağı iniş) denir; bunlardan en önemlileri tanrının balık, kaplumbağa, domuz, aslan, cüce, Rama, Ramacandra, Krişna, Buda ve Kalki olarak dünyadaki tezahürleridir. Bu tezahürleriyle insanları kurtuluş yoluna yönlendirmek ister. Nitekim günümüzde de bazı cemaat liderlerinin, guruların kendilerini Sai Baba örneğinde olduğu gibi tanrının avataraları oldukları iddiaları bu tasavvura dayanır.

Bu dışsal vahiylerden ayrı olarak bir de dahili vahiy, iç tezahür vardır. O dâhili bir sestir. Özellikle mistik aydınlanmalarda böyle iç vahiyler görülür. İstiğrak durumunda Vedaların, Upanişadların açılımında, kâhinler ruhun derinliklerinde atmanı ve kozmik Brahmanla beraber onun birliğini görürler. Sammâ-sambodhi de (olgun aydınlanma'da) Gotama Buda dört kutsal hakikatı: *ızdırabın ne olduğu, ızdırabın sebebi, ızdırabın kaynağının kurutulması ve onu tahribe götüren yolu* görmüştür. Aydınlanmadan sonra Buda Mara'nın (şeytanî muhalif gücün) iğfallerine karşı durmuştur. Gerçeği tebliğe başlamıştır. Buda'nın merhameti Mahayana-Budizm'inde metafiziğe yöneltilmiştir. Büyük ebedî merhametin sayısız tezahürleri görünür; Ayın parlayan ışıklarının her bir su birikintisinde kendini gösterdiği gibi, kirli yağmur birikintilerinde, berrak dağ göllerinde ve nihayetsiz denizlerde görüldüğü gibi, sonsuz ilahi sevgi de dinlerin bütün kademelerinde kendini gösterir, vahyeder. Bu tezahürler genelde illuzyonal karakter taşır. Mahayana'nın öğretisine göre ezeli Buda'nın üç vücudu (*trikaya*) vardır; O *dharma-kaya*'da (hidayet vücudunda) mutlaktır, O saf ruhsallığında ebedi gerçektir; O *sambhoga-kaya* (rahmet vücudunda) ahiretin zevk cennetinde ve pek çok *nirmana-kaya* (değişen dünyevi vücutlarda) kendini gösterir. Ancak son iki tezahür şekli, birinci gibi gerçek değildir, onlar Maya'dan (illuzyon dünyasından) bir parçadır.⁴¹¹

Bu mistik vahiy (kendini açıklama) fikirleri peygamberlere hastır, farklı temelde tezahür eden nebevî bir vahiy türüdür. Tanrı sadece değişik suretler almakla kalmaz, o arzularını da açıklar, vahyeder. Adaletini, merhametini ve rahmetini seçtiği Peygamberlerin ağzından ilan eder. Ahura Mazdah Zerdüş'te seslenir ve ona ahlaki emirlerini vazetmesini emreder: Sığırlara iyi muameleyi, temizliği, kutsallığı ve adaleti, yalancı kuvvetlerle mücadeleyi ve Hesap Gününün geleceğini, nihai bir kararı tebliğ eder.

⁴¹¹ Heiler, 487 vd.

İsrail peygamberlerindeki vahiy tecrübesi kuvvetli bir dinamizm gösterir. Burada Tanrı'nın kendini göstermesinden (theophanie'den) söz edilir, Tanrı kendini yanan bir çalıda (Huruç, 3,2) veya Sina dağının volkan püskürmesinde kendini gösterir. Sonra Tanrı'nın Sina dağının üzerine "inişi" takip eder (Huruç,19,16), bulutta görülür ve Yahova'nın ihtişamı (*kâbôd*) kutsal çadır ve tabutu's-sekine üzerine iner (Huruç,40,34 vd.). Esas vahiy Tanrının sözüyle peygamberlere gelir. Kanun vazedici ve hakim olarak Yahova kendini, arzularını müşahhas tekliflerinde açıklar. İsteklerinin tebliğini sözle açıkladığı gibi, bir takım muhakeme ve rahmetinin ifadesi olan tarihi hadiselerde de beyan eder. İsrail halkını Mısırda kölelikten kurtarması, düşmanlarına galip kılması misal olarak verilebilir. Peygamberlerin önceden haber verdikleri felaketler, sürgünler onun hükmünün bir görünümüdür. Tevrat ve Kur'an pek çok felaketleri İsrail'in vahdet inancından ayrıldıklarının cezası olarak açıklar.

Evrensel vahiy düşüncesi İslam'ın da bir parçasıdır. Hz. Muhammed'e göre Allah her bir millete bir uyarıcı göndermiştir. Allah aynı vahyi peygamberler zincirinin halkaları olan Adem'e, Nuh'a, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, Musa ve İsa'ya da göndermiştir. Tanrı kaynaklı çeşitli vahiyler birbirlerini tasdik ederler; Her bir vahiy kendinden öncekinin bir tasdikidir. Ancak Muhammed *Hatêmü'l-Enbiya* olarak, hepsinin sonuncusudur. Yuhanna İncilinde (14,16:26) haber verilen *Paraklet*'tir. Bu evrensel vahiy düşüncesi İlk Hıristiyanlardan Ebionitler de vardı. İslam'dan sonra Bahaî dininde yeniden filizlendiği görülür. Bahau'llah'a göre, dinin zamana ve mekan şartlarına uyması için, belirli zamanlarda peygamberler gelmeye devam edebilir. Kur'an kendinden önceki kitaplardaki muhteva çelişkilerini, yazım ve redaksiyon hataları olarak görür, orijinalliğini muhafaza eden kitap olarak kendinin ölçü alınmasını ister.

6. Mucizeler

Tanrı elçiliği ve vahiy mucize ile tamamlanır. Zaten Uluhiyet, varlığı ve hareketiyle mucizevidir. Özellikle duanın kabul edilmesi, bir felaketten kurtulma, bir şans mucizedir. Bu nedenle Tanrı'ya şükür gerektirir. İnsan tabiat hadiseleri kanuniliğinin ne derece şuurunda olursa, o derece normal dışı bir hareket, kişiye bir mucize olarak görünür. Yüksek dinlerde de ilahi hidayete mucizeler refakat eder. Budâ'nın hayatı, bütün işlerinde: doğumunda, aydınlanmasında, ilk vaazında ve Nirvana'ya girişinde mucizelerle doludur; Budist ve Hindu azizlerinin hayatlarında da mucizeler vardır. Bilhassa büyük hidayet tebliğcilerinin hayatlarının tüm safhaları mucizelerle doludur. Peygamberli dinler de mucizeler itibariyle fakir değildir.

Peygamberlerin çeşitli mucizelerinden Talmud literatüründe bol bol bahsedilir. İnciller de mucize hikayeleriyle doludur. Benzeri mucizeler Havariler tarihinde de görülür. Mucizeler Kilise tarihinde günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir.

Mucize inancı sadece İsa'ya bir iman değil, aynı zamanda kilise öğretisinin de önemli bir parçasıdır. Roma kilisesi mucizelere gerçek ve kutsallığın bir delili olarak bakar. Bunun için mucizelere büyük değer verir. Mucizeler konusunda İslam, Hz. İsa ve Musa'nın mucizelerini zikretmekle birlikte Yahudiliğe ve Hristiyanlığa göre daha dikkatlidir. Bununla beraber Peygamberin hayatı ve çevresi mucize hikâyeleri ile süslüdür, benzeri evliya hikâyelerinde de olağanüstü olaylardan bahsedilir.

Kur'an, Hz. Muhammed'den önceki peygamberlerin görevlerinde olduğu gibi, mucize göstermesi istendiğini haber veriyor ve onlara önceki toplumlara verilen mucizelerin inanıp-inanmada etkisinin olmadığını, peygamberleri sihir yapmakla suçladıklarını haber verir. Mucizenin Tanrı'nın iradesine bağlı olduğunu, peygamberin o konuda etkisi olmadığı, beyan eder. Bununla birlikte daha sonraki hadis ve Siyer Mecmualarında, Peygamberin hayatı çeşitli mucizelerle süslenmiş, Yahudi ve Hristiyan rivayetleriyle yarışmıştır.

XIII. BÖLÜM

HİDAYET VE KURTULUŞ

Vahiy ve hidayet birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Ancak muhtevaları itibarıyla farklılıklar vardır. Bakış istikametleri değişiktir: Vahiy, *insandan bağımsız, aşkın, metafizik ve üstün gücün kendi açıklaması, insanlara fizik ötesi hakikatleri, Tanrı arzusunu anlatmasıdır*. Gaye, Tanrı'nın ihtişamını (*Gloria Dei*) idrak ve insanın ona ulaşmasına yardımcı olmaktır. Hidayet ise, insanın kaderiyle, kötü güçlerden kurtarılması ve günahlarının affıyla, Tanrı'nın ebedi hayatına hissedar olmakla ilgilidir. Konunun açıklığa kavuşturulabilmesi için, hidayet muhtevası ile hidayete ulaşılması ve hidayet vasıtaları konularına değinmek gerekir.

1. Hidayetçi

İlkel dinlerde hidayet getiren; dünyevi kültür muhtevalarının kâşifi, mucididir; dini değerlerin, tabu-kanunlarının, ahlaki prensiplerin ve kabile geleneklerinin vazedicisidir; dinin "ilk kurucusu" ile akrabadır. Antik dinlerin büyük hidayetçi kahramanları, insanları gûnahtan ve hastalıktan kurtarır: Vedaların Varuna'sı, Babillilerin Ninib'si, Suriyelilerin Eşmun'u, Yunanlıların Zeus'u, Apollo'su, tabiatın ölümü ve bitkilerin tekrar dirilişini sağladığına inanılan Oziris ve Attis hidayetçilerdir, kurtarıcılarıdır. Gnostik dinler *hidayet bulmuş hidayetçi veya kurtulmuş kurtarıcı* tasavvurunu ortaya koymuştur. Hidayetçi kendini, vücudun madde bağlarından kurtarır ve "ışık alemine yükselmenin" yollarını bulur. Bu tasavvur Hintlilerin Tirthankara, Jina ve Buda gibi ızdırap dolu doğum-ölüm çemberinden (tenasühten) kurtuluş bulan insanların haline yakındır. Böylece onlar, diğer bütün insanların ve canlıların öğreticisi ve örneği olmuşlardır. Bunlar, insanlar gibi tekrar doğum-ölüm çemberinde bulunan tanrılardan daha üstündürler. Tanrılar da hidayet bulmak isterlerse, onların yolunu takip etmeleri gerekir. Rivayete göre Yaratıcı Tanrı *Brahma Sahampati*, Buda önünde diz çökmüş ve dünyanın ızdıraplarından kurtuluş yolunu kendisine de öğretmesini rica etmiştir. Ancak Dünya'da yalnız bir *Jina* veya bir Buda yoktur. Dünyanın çeşitli zamanlarında sayısız Budalar gelmiş insanları aydınlatmıştır. Mahayana'da Buda'nın yerini, hidayet bulmuş ve kendi kurtuluşlarını bir müddet ertelemiş, merhametleriyle kurtuluş yolunu diğer insanlara vazetmiş *Bodhisattva*'lar alır. Buda ve Bodhisattvalar dahili dua ile arayış içindeki müminlere yönelirler. En fazla dua edilen *Buda Amitabha* (sonsuz ışık parlaklığının Budası, Çince *O-mi-t'o Fo*, Japonca *Amida*) ve *Bodhisattva Avalokiteşvara*'dır, bu Çin'de

merhamet tanrıçası (Kuan-yin, Japonca Kannon) olmuştur. *Buda Bhaisajyaguru* (Çince: Yao-shih Fo, Japonca: Yakushi) semavi hekimdir ve *Buda Ksitigarbha* (Çince: Ti-tsang, Japonca Jizô) ruhların cehennemden kurtarıcısı ve herkesin yardımcısıdır. *Amida* "hidayet bulmuş bir hidayetçi" keşiştir, uzun tövbe temrinlerinden sonra *Batı Cennetini* yaratmıştır. Ülkesinde tekrar doğumu arzulayan kimse kalmayınca kadar, aydınlığa girmeyeceğine dair zaman öncesi bir zamanda adakta bulunmuştu. Mahayana'nın hidayetçi suretleri, bazı noktalarda Hinduizmin hidayetçi tanrıları Vişnu, Krişna, Narayana, Şiva ile benzerlik gösterirler. Onlar da insanları merhametleri ile doğum çemberinden kurtarmaya çalışırlar, müminler onlara dua da bulunurlar.

2. Ahirzaman Hidayetçileri (Mesih ve Mehdiler)

Bibliyografya: Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, Samsun 1997, 138 s.

Zamanımızın hidayetçilerine istikbalde gelecek hidayetçiler de dahildir. Pâli-Kanon kutsal metinlerine göre Buda, bizzat *Maitreya* isminde istikbalde gelecek ve pek çok varlığı hidayete kavuşturacak olan bir Buda'yı haber vermiştir. Bu, Mahayana-Budizm'inde yüksek bir mana taşır ve günümüz Budist panteonunun merkezi sureti olarak görülür. Çin'de ona *Mi-loFo* olarak tazim edilir. Hinduizm'de onun benzeri Vişnu'nun müstakbel avatarası *Kalki*'dir. Yeryüzünde ahlaki nizamı tekrar tahsis edecektir. Avesta'nın dünya devirleri öğretisine göre, üç hidayetçiler *Saosyantlar* bin sene de bir gelerek; daêva'larla (şeytanî güçlerle) mücadele edeceklerdir. Sonuncu *Saosyant* başarıyı nihayete erdirerek, haşri etkileyecek ve dünyanın ölümsüzlüğe geçişini başlatacaktır.

Müstakbel hidayetçi inancı Yahudiliğin temel inançlarından biridir. Esaret devrinin ihtiyaç ve hakirliğinden bir kurtarıcı ümidi ve beklentisi Mesih inancını ortaya çıkarmış ve İsrail'in dini kralı olacak bir Mesih'eümit bağlanmıştır. Bu dünyevi Mesih ümidi zamanla Ahirzaman bekleyişine bağlanmıştır. Ahir Zaman tasavvurunun uzantısı olarak Hz. İsa kendini Tanrı'dan "Tanrısal imparatorluğu" kurmakla görevli, İsrail Oğulları'nın beklediği Mesih olarak hissetmişti. Onun ölümü Hristiyanlarca bu imparatorluğu kurma görevinin geriye bırakılması, ertelenmesi olarak yorumlanmıştır (Mk.10,45). İlk cemaat, İsa'nın aralarından ayrılışını, Ahir Zaman ve Hesap gününün yaklaşmış olmasına rağmen, henüz sürenin dolmamış olmasına bağlamış; yakında dolacağını beklediği zamanı, günlerce ve yıllarca heyecanla beklemiş, halen de ümitle beklemeye devam etmektedir. Hristiyan dünyasında ortaya çıkan yeni akımlar, Ahir Zaman ve İsa'nın gelişi ile ilgili tarih tespitlerinde bulunma cesareti gösterirken, tarihi kiliseler tarih belirlemekten uzak durmaktadırlar.

Kur'an ise Hristiyanların aksine, Hz. İsa'nın Mesihlik görevini (ahir zamanın peygamber hükümdarlığını) değil, Mesihlik ünvanını kabul etmiş, peygamberliğini vurgularken, Mesianizminden söz etmemiştir. Ancak Hz. Muhammed adına yapılan rivayetler ve yorumlarla bu husus Hristiyanlık tasavvurlarına yaklaştırılmak istenmiş; semaya yükselen İsa'nın ahir zamanda *Mehdi'ye* yardımcı olmak için yeryüzüne geri döneceği ve Mehdi'nin cemaatına katılacağı tasavvurlarına yer verilmiştir.

Mehdi kavramı ve tasavvurunun İslam tarihinde *İkinci Fitne* olarak bilinen Abdullah ibn Zübeyr olayları ve zamanında ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Her ne kadar Peygamber adına söylenen bazı rivayetler varsa da bunların zamanın siyasi kargaşalarına bağlı olarak ortaya atıldığı anlaşılmaktadır. Mehdi kelimesi sözlüklerde *hidayet bulmuş* anlamındadır. Ancak terim olarak Sâbii ve Maniheizm gibi gnostik dinlerde görülen *hidayet bulmuş hidayetçi* anlamına, gelişen tarihi olayların etkisiyle Yahudi ve Hristiyanlıktaki "hükümdarlık" görevinin de yüklendiği anlaşılmaktadır. İslam toplumunda yerleşen tasavvura bağlı olarak "mehdilik" hareketlerine rastlanır.⁴¹²

Kur'an-ı Kerim ise, ahir zamanda insanlığa hidayet yolunu gösterecek, beklenen evrensel peygamber ve hükümdar olarak Hz. Muhammed'i göstermektedir. Nitekim:

Kendilerine Kitab verdiklerimiz, onu (Muhammedi) oğullarını tanıdıkları gibi tanırırlar, ona yine de onlardan bir grup bile bile gerçeği gizlerler (Bakara(2), 146); Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları O elçiye, o ümmi Peygambere uyarlar. O (Peygamber) ki, kendilerine iyiliği emreder, kendilerini kötülükten men eder, onlara güzel şeyleri helal, çirkin şeyleri haram kılar, üzerlerindeki ağırlıkları, sırtlarındaki zincirleri kaldırıp atar. O'na inanan, destekleyerek O'na saygı gösteren, O'na yardım eden ve O'nunla beraber indirilen nura uyanlar, işte felaha erenler onlardır (Âraf (7), 157.

Kur'an bu âyetlerle Hristiyan ve Yahudilerin geleceğini bekledikleri kişinin Hz. Muhammed olduğuna işaret etmektedir. İslâm'a göre, Kutsal Kitapların *Peygamber-hükümdarlık* kehaneti gerçekleşmiştir. *Hâtemü'l-Nebîyyin*'in vahiy orijinalliği günümüze kadar korunarak insanlığın hidayet yolunu aydınlatmaya devam etmektedir.

⁴¹² Bkz: Sad Muhammed Hasan, *el-Mehdiyyatu f'l-İslam*, Kahire, 1953. Guglielmo Guariglia, *Profetismus und Hellservartungs Bewegungen bei den Naturvölkern Amerikas, Ozeaniens, Australiens und Afrikas, mit einem Anhang über Asien*, Wien 1957.

3. Hidayet Muhtevaları

İlkel insanlar için kutsal biraz cevherimsi, büyümsü ve biraz da saadet verici bir şeydir. Eski Kuzey Avrupa kelimelerinden *heill* (=ing. whole) sıfat olarak "tam, kırılmamış, ruhen ve bedenen sağlam", isim olarak "şans" manasına gelir. İbranca kutsal ifade eden *şâlôm*, selam, barış anlamındadır. Rahmet ve kutsal kavramı evveliyatta mana-devrine aitti. Bunun yanında kutsal, ilahi bir hediye, rahmet ve Tanrı'nın merhametidir. Günahların affı ve ödüllendirir. Tabunun ve onu takip eden hastalık ve felaketlerin bertaraf edilmesi veya öfkelenen ulûhiyetin öfkesini yatışmasıdır. Bu anlam Babil mersiyeslerinde, pişmanlık ve tövbe ilahilerinde açıkça görülür. Mısır'da ve Antik Sır dinlerinde rastladığımız gibi, ölümsüzlüğü ve uluhiyetin hayatında hissedar olmayı gaye edinen evrensel dinlerdeki düşüncelere daha sonraları rastlanır. Burada kutsal tasavvuru tabiata bağlı değil, öte dünyaya yöneliktir.

Saf bir ferdi kutsal tasavvuru Hindistan ve Yunanistan'da dünyevi hayatın karamsar değerlendirilmesi temelinden gelişmiştir. Eski Hint Karma tasavvuru, varlığın iyileşmesi imkanını vermektedir: Kim hayatında iyi amelde bulunursa, ister savaşçı (Kşatriya), Brahman veya tanrı olsun, o kimse müteakip hayatında iyi bir varlıkta tekrar doğacaktır. Fakat bu iyileşme, düzelme gerçek çözüm değildir, çünkü o ızdırap dolu doğum çemberinden, tekrar doğum ve ölüm zorunluluğundan kurtulmaya yetmeyecektir. Eski Budist tasavvuruna göre, Tanrılar dahi tekrar tekrar doğmak ve ölmek zorundadırlar. Karma öğretisinin ortaya koyduğu derin karamsarlık Tibet hayat çarkında dans eden bir canavar şeklinde temsil edilmiştir. Kurtuluş, hidayet (moksa, mukti) karma baskısından kurtulmak, tenasüh çemberinden, samsâra'dan dışarı çıkmak manasına gelir. Upanişadlar bu kurtuluşa Atman ve Brahman birliğini tanımakla ulaşılabileceğini öğretirler. Gotama Buda'ya göre ise, hidayet dört kutsal hakikati tanımakla olur. Kim ızdırap sebebini, hayat susamışlığın sebebini tanır, karmanın bütün zorlamalarından sıyrılır; önce görünen Nirvana'ya girer ve ölümü esnasında yeni varlığı gerektiren toplanmış karmanın tamamen tükenmiş olmasıyla da en olgun, kamil Nirvana'ya ulaşır. Nirvana hiç bir vakit yokluk veya sadece kısmi negatif hal değildir. O bütün ızdırapların ve ızdırap bağlarının kesilmesi, dinmesi manasınadır. Gerçekte o pozitif, mutlak ayrılıktaki barış ve saadettir. Nirvana en yüksek iyidir, kökteki Atman ve Brahman birliğiyle aynıdır.⁴¹³

⁴¹³ Heiler, 506.

Benzeri hidayet tasavvurları Yunan Orphiklerinde de vardı. Onlar içinde hidayet, tenasüh çemberinden kurtulmaktı. Eflatuncu tasavvura göre, maddi dünyadan, vücut bağlarından, yabancı varlık kabuğundan soyunmak ve evveliyattaki semavi vatandaki, *İdeler Dünyası*'ndaki temizlik ve hürriyete kavuşmaktı. Bununla Orphik düşünce, Dionysos kültünden çıkan tanrı ile mistik birleşme fikriyle bütünleşti: *Bir insandan bir tanrı oldun* denildi. Günümüzde bu tasavvur Sayentoloji kilisesinde yeniden ortaya çıkmıştır. Gnosis için hidayet, bütün maddi bağlardan kurtulan ruhun semavi ışık dünyasına, yükselişidir. Yeni Eflatuncular için bütün bağlardan kurtulmuş ruhun, Ezeli Bire (Ezeli Vahdete) dönüşüdür. Bu orphik-platonik hidayet telakkisinin izleri Yeni Ahid'in Paulus yazılarında da (2.Kor.5,1-8) görülür.

Peygamberli dinler bu karamsar-mistik hidayet tasavvurlarından farklı bir görüşle, kurtuluşu şahsi hayatta ve Tanrı ile sevgi ve itaat birliğinde ararlar. Çünkü birlik günahla dağılır, sevgi ve güzel işler hataları siler, Tanrı'ya ulaştırır. Yani hidayet mümin kişinin günahlarının affı manasına gelir ki, tövbe ile yapılan hatalar af olur ve Tanrıya ulaşılır. Ancak hidayet, yalnız günahların affı ve kurtuluş yolunu bulmak değil, aynı zamanda ilahi kuvvetle dolmadır.

Hz. İsa'nın tebliğine göre her bir insanın hidayeti, günahlarının affındandır. İsa'nın İncili günahkârlar için müjdedir. Günahkâr Oğul misalinde görüldüğü gibi, babanın kalbi günahkar oğlunu tekrar evine alır (Lk.15,11 vd.). Bu hidayet telakkisi tamamen şahsidir, Tanrı ve insan arasındaki dostluk ilişkilerinin tekrar kurulmasından başka bir şey değildir. Paulus İsa'nın günahların affı öğretisini, adalet öğretisiyle birleştirmiştir. Adaletin yerini bulması öğretisini cemaate alınma, kutsallaşma ve İsa ile birleşme görüşüne bağlamıştır.

Eski Yunan ilahiyatı ışığında yetişen Yunan kilise babalarına göre hidayet, *tanrılaştırma*dır. Tanrı'nın İsa'da insan olmasının sebebi, ona inananların tanrılaştırılmasıdır. Tanrı tabiatın tanrısıdır, insan ise onun rahmetiyle insan-tanrı olur. İnsan tanrılaşmakla ölümsüzleşir. Haşrin tohumu Komünyon ayininde Hristiyan müminlerin ruh ve vücuduna iner. Luther'in rahmet görüşü de Paulus ve Augustinus'un günahların affı görüşüne bağlanır. Hidayet ve günahların affı, günahla dağılan Tanrı Cemaati'nin tekrar kurulmasıdır. Hidayet İsa'ya iman ve onunla birleşmeye ve ilahlaşmaya bağlanır.⁴¹⁴

İslam'da ise, hidayet muhtevasının kapısı, Tanrı'nın mutlak birliğine bir başkasını ortak kılmadan inanmakla, ölümden sonra tekrar dirilmeyi kabul etmekle açılır. Tüm varlıklarla ilişkide doğruyu, güzeli

⁴¹⁴ Heiler, 508 vd.

yapmakla, Tanrı'nın emirlerini uygulamakla, sıkıntılara sabırla olgunluğa ulaşır. Burada hidayet, Tanrı ile ilişkide sevgi, sabır, adalet ve fedakarlık birliği olarak kendini gösterir.

İlk safhada hidayet yoluna ibadet, kurban, dua gibi zahiri işlerle girilir. Hint dinlerinde hidayete yüksek hakikati tanımayla ulaşılır. Ancak bu, rasyonel değil, mistik yöndedir. Bu yola *jñâna-mârga* (tanıma yolu) denir. Upanişad'ların öğretisine göre Atman ve Brahman birliğini tanıyan kimse, ezeli kârma kanununun gereklerini yerine getirerek kurtuluşa ulaşır. Bu tanıma mistik tabirle *aham brahmâsmi* (ben Brahman'ım) ile ifade edilir. Tanımaya asketizmle, meditasyonla hazırlanılır. Fakat sonuç olarak o sebepsiz bir rahmettir; birden bire insan ruhunda parlayıverir. Başka bir ifade ile bu Allah'ın rahmetiyle, lütfuyla o kişiyi seçmesidir. Bu tür tanımaya, aydınlanmaya Budizm'de ahlaki ve asketik temrinlerle ulaşılır. Aydınlanma asketik bir çalışma, asketik bir iş değildir, o sessiz bir bakışta, izah edilemeyen bir halde, üst alemin kişiye açılımıdır, idraktır.⁴¹⁵

Luther'e göre insan, iyi bir şey yapmaktan acizdir. Ancak rahmet ve hidayete, Tanrı'nın hidayet lütfuna güvenle ulaşılır. Bu güzel davranışlar cennete gitmek için değil, Tanrı sevgisiyle Onun lütfunu kazanma gayretiyle olur.⁴¹⁶

İslam'a göre bütün iyi amellerin meyvesi, Tanrı'nın birliğini idrak ve sevgiye dayanır, bu iman ve idrak Allah'ın bir rahmetidir. Ancak iman sadece Allah'ın vahiyle teblig ettiklerine inanmak değil, onu dinlemek ve ona teslim olmaktır. Teslimiyetin göstergesi, iyi ameller, ahlaki davranışlar, sosyal fedakârlıklar ve sıkıntılara göğüs germedir. Güçlükleri aşabilene, ferdi ve sosyal sorumluluklarını yerine getirene Allah'ın hediyesidir.

⁴¹⁵ Heller, 510.

⁴¹⁶ Heller, 512.

XIV. BÖLÜM

DİNİN TECRÜBE DÜNYASI

Dinlerin Tanrı hakkındaki ve Tanrı'nın dünya ve ruhlarla ilişkileri, ölümden sonra ruhun kaderi ile ilgili tasavvurlar sayısız çokluktur. Aynı zamanda her bir tecrübenin idrak edilişleri ve yorumları da çeşitlidir. Bunun en belirgin misali mistiklerde görülür. Çeşitli dinler, mezhepler, kiliseler, ırklar, milletler, kültürler ve zamanlar içindeki belirli tipler üzerindeki tecrübeleri birbirine paraleldir. İstiğrakla (ekstase) Tao, Atman-Brahman, Vişnu-Krişna, Şiva, Kali-Durga, İzis ve Attis, İsa rahatlıkla birbirleriyle bağlanabilirler. İlahi rahmete izafe edilen hidayet tarihi, aynı zamanda Buda Amitabha'nın evveliyattaki adaklarına, İsrail Oğullarının Mısır'dan çıkışına, İsa'nın Çarmıha gerilişine, Hz. Muhammed'in Cibrail'le karşılaşma tecrübelerine inanç ve güven, kişinin kendi tecrübesi olmaksızın değişmektedir.

Tecrübeler dini olmayan verilere de dayanabilir. Kuvvetli politik şahsiyetler de kutsal insanlar gibi mistik bir tecrübe de, iman tecrübesinde bulunabilirler. Tarih, dini, cinsi ve sanatkarane istiğrak deneyimleriyle doludur. Dini ve dini olmayan tecrübenin birbirinden farkı, dinî olanın fizik ötesi, aşkın (transzendent) hakkında, bütün milletler ve zamanlarda belirli tecrübelerin tekrar edilmesidir.

I. Dini Tecrübenin Temel Şekilleri

Dini tecrübeye, dini yaşantıların temeli, kutsal önünde saygıdır, hürmettir. Yunanca bu anlamı ifade eden *aidos*, kutsal çekinme, Latince ise *religio*'dur. Bu yaşantı hürmet ve tazimi, korkuyu, hayreti, hasreti ve teslimiyeti ihata etmektedir. Bilhassa bir insanın kutsal bir mekana girişinde kendini ortaya çıkarır. Bu tazim ve huşu ibadette diz çökmek ve secde etmekte ifadesini bulur.

Huşu, geri çekilirken duyulan hayret ve hasret korkusudur. Politeistlerin ilahlara iman kaynağının kökünde de korku yatar. İlkel kavimlerdeki pratik dinin büyük bir kısmı, tabu-nesneleri, büyücüler ve ruhlar, bilhassa ölü ruhları karşısındaki korkudur. Antik ilahların büyük bir kısmından korkulur, bazılarının çok korkunç karaktere sahip olduğuna inanılır. Sadece Harp tanrıları değil, İştâr ve Kali-Durga gibi ana tanrıçaların benliklerinde, merhametli tarafları yanında korkunç zalimce taraflarının da varlığı tasavvur edilir. Evveliyatta bir dağ, fırtına ve volkan tanrısı olan Yahve de korkunç bir karaktere sahipti. Peygamberler Allah'tan korkmayı vurgulamışlardı. *Hikmet Allah*

korkusudur (Eyup 28,28), *O hikmetin başıdır* (Maz.111,10), *Allah'a korkuyla ibadet edin ve titreyerek sevinin* (Maz.2,11) buyrulmuştur. Yeni Ahid'e de bu korku girmiştir. *Daha çok korku ve titreme ile kendi kurtuluşunuzu gerçekleştirin* (Filip.2,12), *Tanrı'nın eline düşmek korkunçtur* (İbrani.10,31), demişlerdir. Kur'an da (Âl-i İmran,16-17; İsra,106-109) âhiret gününün şiddetinden korkmayı tavsiye eder.

Yüksek dinlerin eğilimi, güven ve sevgi ile korkuyu yenmektir. Bilhassa bu Yeni Ahid'de sık sık tekrar edilen bir ikazdır: "Korkmayınız" (mesela Luk.2,10). Ancak bu, Hristiyanlık'ta çok sürmemiştir. Katoliklik dindarlığı ebedi cehennem cezası karşısındaki korkuyu sık sık dile getirir olmuştur. Benzeri durum Kur'an'da da vurgulanır. Allah yanında başka ilahlara tapanların, hakka ve adalete dikkat etmeyenlerin cezalandırılacakları sıkça vurgulanır. Allah'ın kahhar, cebbar, adil sıfatları hatırlatılır.

Korkunun karşıt yaşantısı, ümit ve güvenli imandır, itimattır. Güven olmadan dindarlık olmaz. Bu nedenle ibadet motiflerinden biri güvendir. O, dua ve ibadetle gelişir ve yükselir. Kudret ve iyi, uluhiyetin yardım severlik ve rahmet sevincine bağlıdır. Bunun en yüksek mertebesine ve en temiz takdimine Peygamber dindarlığında erişilir. Tanrı hakkındaki peygamberlik güveninin güçlü bir ifadesi, Eski Ahid'in Mazmurlar'ındaki dualardadır: *Sen benim kayamsın ve burcumsun, senin isminden dolayı beni yönetmek ve sevk etmek istiyorsun* (Maz.31,4). *Ölüm gölgesi vadisinde gezersem bile, şerden korkmam, çünkü sen benimle berabersin; senin çomağın, senin sopan, bana teselli verir* (Maz.23,4). Tanrı'ya teslimiyet, Tanrı'ya sahip olmak olarak da vasıflanır. *Yalnız sen olursan, gökte ve yerde hiç bir şey aramam, Vücudum ve ruhum beni tahkir etse de, sen benim gönlümün tesellisi ve kısmısın* (Maz.73,25,26).

Ümit imanla yakından ilişkilidir. Dini ümit, istikbale yönelik bir imandır. Bu, dünyevi ihtiyaçlardan kurtulma olabileceği gibi, ebedi hayata ve ölümden sonra ebedi rahmete veya ilahi alemin geleceğine iman da olabilir. İnsanın kendi vücudunun yok olacağını bilmesine rağmen, onun inancı daha sonrası için ümit olmaktadır.

Dinin temel yaşantıları arasında en büyüğü *sevgi*'dir. Tanrı'yı sevmek ifadesi, *Tanrı'yla dostluk veya akrabalık* olarak ifadesini bulmuştur. Mistik sevgi tamamen manevi, ilahi iyiye, ilahi gerçeğe, ilahi güzelliğe yönelmedir. Platonik aşkın çıkış noktası, görünen dünyadadır ve kişi buradan görünmeyene yükselir. Mistik sevgi, sevgilide kaybolmayı arzular. Bu ruhi sevginin sembolü, çoğu kez cinsi sevgide kaynaşma ve bir olmada ifadesini bulur. Ancak semavi ve dünyevi aşk, birbirine çoğu kez karışır. Baskın cinsel tahrikler, rahibelerin semavî

damatla aşk ilişkileri gibi dinî alana dökülür.⁴¹⁷ İslâm'ın tasavvuf kanadında *sevgi*, *aşk* deyimleri sıkça kullanılmakla beraber, Hristiyanlığın komünyon felsefesindeki Tanrı'nın etini ve kanını vücuda alarak kişinin ilahlaşması, Tanrı'yla cevher birliği kazanması İslâm için korkunç hatadır, tasavvuru dahi yanlışır. Tanrı'ya eş koşmadır. Dostluk birliği ne kadar kuvvetli olursa olsun, insan ve Tanrı arasındaki ayrılık ve mesafe ebedidir.

İman, ümit ve sevgi adına "**sükunet, selamet**" denen dini bir durumu ortaya koyar. Dindar insan, bu huzursuz, sükunetsiz dünyada bulamadığı huzuru Tanrı'da arar. Kalbin *huzura, sükunete* hasretine yüksek dinlerde rastlanır. Fakat çeşitli karakter taşırlar. Upanişadlarda ve Eski Budizm'de ki mistik sükunet, huzur (*şanti*) ızdırapların sönmesidir. Ruhun derin sükuna ulaşması, görünmeyen nizamdaki *nirvana*'ya ulaşmasıdır. Peygamberlerdeki huzur ise, çeşitli dinlere göre değişmektedir. Kalp huzura günahların affı ile ve Tanrının rahmetini tecrübe ile ulaşmaktadır. Davud (a.s.) Mazmurlarda *Ne mutlu o adam ki isyanı bağışlanmıştır, günahı örtülmüştür. Ne mutlu o adam ki, Rab onu günahkar saymaz ve ruhunda hile bulunmaz.* (Maz.32,1-2) der. İsa'da günahı af olanlara "*selametle, huzurla gidin*" der (Mk.5,34; Luk.7,50).

Huzurla sevinç birbirine yakından bağlıdır. Dini bayramlar sevinç bayramlarıdır. Kültteki sevinç ekseriya duygusal bir karakter taşır. Tarihte cinsel sevinç bayramlarına da rastlanır ve onlarda *kitle seksi*, yaratılış sevincinin, zevkinin göstergesi olarak tezahür eder. Sevinç bütün yüksek dinlerin hedefidir. Attis kültündeki *Hilaria*, Oziris-İzis kültündeki *Inventio* gibi, Sır ayinlerinde ebedi kutsallık yansıtılır. Mistikler bütün dünyaya hayır demelerine rağmen, neşe, sevinç tebliğcileridir. Sevinç, kurtuluşların tabii hissidir. Sevinç derin tefekkürün meyvesidir. Tefekkürün ikinci kademesi (*jhana*) Theraveda-Budizm'inde bütün reflekslerden kurtulmuş sevinç ve neşe olarak vasıflandırılır. Paralelindeki sonsuzluk hissi (Brahma durumu) bütün varlıklarla sevincin ikinci kademesidir. Nirvana Budist kurtuluş gayesinin son hedefidir, tahriksiz bir huzur ve sevinçtir. Bu sakin, istigrak sevinci, aşk mistiğinin üstün sevinci karşısında bulunmaktadır.

Dini tecrübeye tebliğ zorunluluğu olması da vardır. Bu zorlama ve baskı, daha çok dini tecrübenin bulunduğu rivayetler yığınının atlanmasında, Tanrı ve hidayet tasavvurlarının yeni şekillerinde kırılır. Nitekim rivayete göre, Buda kendinin aydınlanmasından sonra hidayet öğretisini kendisine saklamak, Nirvana'nın sarsılmaz sükununu muhafaza etmek istedi, fakat bütün canlılara olan merhameti, onların da kurtulmaları için bu hidayet bilgisini bütün dünyaya tebliğe, ilana zorladı. Bizzat kendisi vaaza çıktı ve talebelerini de aynı vazife ile etrafa gönderdi. Bu tebliğ baskısı

⁴¹⁷ Heller, 546.

peygamberli dinlerde daha büyüktür. Peygamber ilahi emrin baskısı ile, tebliğini bütün dünyaya, dünyanın güçlüklerine rağmen yapmak, kendisine yönelik takibat ve hakaretlere tahammül etmek zorundadır. Tebliğ baskısı misyon çalışmalarını güçlendirmektedir. Hidayetin bütün milletlere ve cemaatlara götürülmek zorunluluğu vardır. Bu misyon Budizm, Hristiyanlık ve İslam gibi üç büyük din arasında yarış halindedir. Dış misyon yanında, kendi dini içinde de, doğru dinden uzaklaşan veya dini hayattan soğuyanlar için iç misyon vardır.

Peygamberli dinlerdeki tebliğ baskısı hırs halinde görülür. Hristiyanlık tarihinde putperestlere, Yahudilere ve zindıklara karşı zor kullanma fanatizmine sık sık rastlanır. İslam da kendisine karşı çıkan putperestliğe karşı mücadelelerde bulunmuştu. Budizm'de başlangıçta her ne kadar hoş görü savunulduysa da, sonradan diğer din mensuplarına karşı zor kullanma teşvik edilmiştir. Japon Nihiren ve diğer Budist mezhepler, Seylan Theravada-rahipleri diğer dinlerle mücadeleye çağırılmışlardır. F. Heiler'e göre, bu mutlak gerçeğin kendilerinde olduğu inancından ve ferdi tecrübenin kitleye yayılmak istenmesindendir.⁴¹⁸

2. İstisnâi Dini Tecrübe Şekilleri

Dini temel tecrübe ve yaşantılar istisnai yaşantılarla, bilhassa yaratıcı dini şahsiyetler vasıtasıyla yücelir. Bazen patolojik sınırlara ulaşılır.

İlham tecrübesinde dindar kişiye birdenbire ve büyük bir berraklıkla manevi bir temaşa hediye edilir ki, bu Tanrı, hidayet ve istikbal ile ilgilidir. Böyle bir ilham Buda'ya İncir ağacı altında geldiği gibi kamil aydınlanma (*samma-sambodhi*)'dır. Buda bir anda ızdırap, hayata susamışlık ve bilgisizlik arasındaki "sebeplilik ilişkisini" bulmuştu. Bu ilham bir içe doğuş karakteri taşır. Böyle bir görüş, ilham sahibi tarafından rahmet hediyesi ve mucize olarak, keramet olarak kabul edilir. İlham tecrübesi, ilhamî konuşma ve ilhamî yazmada da ifadesini bulur. İlham alan kimsenin kelime aramaya, bulmaya ihtiyacı olmaz; o ona kendiliğinden verilir. Bu sözler, kısmen anlaşılmasa da yeni ifade şekilleri, kısmen de şairane ifadelerdir. Buda'nın "müjdeli konuşmalarında" ve sayısız Eski Ahid, Yeni Ahid ve Kur'an surelerinde görüldüğü gibi, bugüne kadar rastlanmayan güzel ifadelerdir. Normalin üstünde bir hızla, sanki yabancı bir kuvvet kalemlerini hareket ettiriyormuş, bir başkası tarafından yazdırılıyormuş, otomatik kaydedilmişlerdir.

⁴¹⁸ Heiler, 551.

İlham ve vahiy tecrübeleri tamamen ruhsal iken, **vizyon** (manevi seyir) ve **audisyonlar** (gaipten sesler işitmek) bir tecrübe nesnesi olmadan duyusal bir karakter taşırlar. Onun için bunları haluzinasyon veya hayal tecrübeleri arasına koymak gerekir. Vizyon (görüntü) ve Audisyonlar (bazı sesleri duymalar) insan ve düşünülen yüksek güç arasında ikili konuşma şeklinde devam eder. Vizyon ve Audisyonlar genellikle mistik sahada görülürler. Budist psikolojisine göre istiğrakın dördüncü mertebesidir (*upekkhā*), bu yüksek duygu organına *semavi göz* ve *semavi kulak* ismi verilir. Peygamberli dinlerde de görme (vizyon) ve işitmeler (audisyonlar) nadir değildir. Eski Ahid peygamberlerinin davet yaşantıları da audisyonlar ve vizyonlara bağlanır (mesela İşaya 6). Aynı şekilde Paulus'un Şam yolundaki Hristiyanlığı kabul tecrübesi bunlardan sayılabilir. Vizyon ve Audisyonlar yaşayanın çevresine ve lisanına bağlı olmaktadır. Bu tecrübelerde Eski Yunanlılar ve Hindular kendi tanrılarını, İsrail Oğulları melek suretlerini, Müslümanlar Hz. Muhammed'i, Hristiyanlar teslis elemanlarını ve azizlerini (İsa, Meryem, melekler ve azizleri) görürler, seslerini duyarlar.⁴¹⁹

Yüksek dinlerin hayatında önemli bir yeri kısmen ilham yaşantısı şeklinde, kısmen vizyon ve audisyon şeklinde meydana gelen manevi tecrübeyi bir dine veya dini guruba katılma takip eder. Önce bir iç huzursuzluk ve kararsızlık yaşayan kişi yeni bir cemaate veya dine katılarak iç huzura kavuşur. Dönme veya değişme, maneviyatsız veya gayri ahlaki hayattan dini hayata veya bir dinden diğerine geçmek suretiyle olur. İlkel dinlerden veya yüksek dinlerden Hristiyanlığa geçmeler olduğu gibi, Hristiyanlıktan Doğu dinleri ve İslam başta olmak üzere diğer dinlere katılmalar da olmaktadır.

Mistik yaşantının zirvesini **istiğrak** teşkil eder. İstiğrak, ruhun kutsalı yaşama tecrübesidir. Bu normal yaşantılardan "tamamen ayrıdır". Mistik kendini üniversal, kozmik varlıkla aynı saymaktadır. Bu istiğraktan saatler, günler sonra normal ruh hayatına dönülebilir, kişi bu aydınlanma ve birlik yaşantısını tasvir etmek, anlatmak lüzumunu hisseder. Upanişadların ifadesiyle **ben tanrıyım** (*aham brahmasmi*) veya Hallac-ı Mansur'da görüldüğü gibi *Ene'l-Hak* der.

Manevi gücün yabancı vücutlara tesirini, hasta tedavilerinde sıkça görürüz. El koyma veya uzaktan tesirle etkili olurlar. Bu ruhsal kuvvet, hayvanlar alemine de etkili olmaktadır. Bilhassa evliyanın sevgisi, vahşi hayvanları da etkilemektedir. Buda Şakyamuni derin düşüncede iken, kızgın fili sevgiyle teskin etmişti. Nitekim Budist, İslam ve Hristiyan evliyaların vahşi hayvanlarla beraber münzevi hayat

⁴¹⁹ Heiler, 553.

sürdükleri hakkında yaygın rivayetler vardır. Kamil ruh sahiplerinin rüzgara, havaya etkilerinden de söz etmek mümkündür. Ancak hepsi efsanelere dayanır. Yine mistiklerin kendi vücutlarına etkilerinden de söz edilir. Bilhassa Yogilerde eter içinde yürümek, yer çekimini yenerek havada uçmak vs. gibi, olağan dışı haller gösterdikleri anlatılır.

Çeşitli dinlerin savunmacı ilimlerine (kelam, apokaliptik vs.) göre, bütün olağan dışı yaşantılar birer mucize değildir. Parapsikolojinin araştırmalarıyla günden güne gün ışığına çıkarıldığı kanuniliktir. Bu kabiliyetler belirli ruhsal, ekseriya vücut ve ruh durumlarına bağlıdır; bunlar planlı meditasyon temrinleriyle geliştirilebilir ve yükseltilebilir. Hindistan'da eski şaman adetlerine bağlı, şekilsel bir Yoga psikotekniği gelişmiştir. Hint, Tibet, Çin ve Japon Budistlerin bu tekniği daha da geliştirilmiştir.

3. Dinlerin Obje Dünyası

Çeşitli dini tezahür şekilleri, tasavvurlar ve yaşantılar kendilerini aşan bir objeyi gösterirler ve bu bütün duyusal ve ruhsal fenomenlerin ardındaki son aşkın (transzendent) objeye yöneliktir. Bu obje, kutsal ve tanrısalıdır. Bu yalnız ferdi tanrıların kültü değil, henüz ferdi bir Tanrı inancı ile ilişkisi olmayan ilkel büyü kültürünü de içerebilir. Jainizm ve Theravada-Budizm'i gibi şahsi bir tanrıyı tanımayan hidayet yolları da bu konunun içinde anılabilir. Çünkü ilkel büyü dinleri ve yüksek hidayet dinleri de, tanrısal sırrı görüyor ve onları *mana* veya *numen* veya tanrı veya *nirvana* olarak isimlendiriyorlar.

Bu dinlerin mensuplarına göre kutsal, bir illuzyon veya hayal mahsulü değil, gerçektir. Hem de *gerçeklerin gerçeğidir*. Bu gerçek aynı zamanda açık ve gizli olarak kendini gösterir. İbadet edenler karşısında şahsi bir suret alır ve görünür, bu insani bir şekil, put veya tanrı resmi olabilir. Tanrının bu insaniliği, dua ve ibadetle insan karşısında *sen* olarak bulunur. Bu *sen* yalnız politeizmde değil, teslis inancında, içsel bir hayatta da görülür. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh ayrı *şahıslar* olarak birbiri içinde, dahili Ben-Sen ilişkisi içinde bulunurlar. Yalnız personalizmin tek taraflı vurgulanması ilahi olanın zenginliğini alır. Efsane ve kült sureti olan cin veya tanrı, o numene göre fakirdir, zayıftır. Aslında uluhiyet onun mutlak gizliliğinde, sebepsiz, bilinmez ve konuşulmaz. İnsan bu sırra nüfuz etmek isterse, gücünü aşar. Yahve kendini görmek isteyen Hz. Musa'ya şöyle der: *Benim yüzüme sen bakamazsın, çünkü bana bakan hiç bir insan yaşamaz* (Huruç,33,20). Bhagavadgita da Krishna Aryuna'ya ısrarı üzerine, korkunç bir suret olarak görünür. Luther'e göre de gizlilikler gizlisini, hakikatler hakikatini görmek için yukarı çıkmak isteyen kimseyi *ilahi gazap* ateş denizi içinde yok eder, bitirir. Bu sır

İnsanlara olgunlaşmamış bir gizlilikte görünür. Benzetmeler, suretler, semboller duyusal nesnelerdir veya hayali tasavvurlardır. Teolojik kavramlardır. Mukayeseler (teşbihler, müteşabihat) daima dinin yanlış anlaşılmasına sebep olurlar.

4. Dinin Varlığı

Dinin varlığı din felsefesinde tekrar tekrar yakından ifade edilir. Çünkü varlık tespiti, dinin kısmi tezahür esasına dayanır. Bu konular, ferdi tasavvur ve yaşantılar olduğu gibi, bir dini sistemin kendisi de olabilir. Dinin varlığı belirli, rasyonel olarak kavranan tanrısallığın statik tasavvuru değildir. Tanrısallık kutsalla dinamik bir ilişki olarak tasavvur edilir; Din yalnız aşkın objeyi veya obje hakkında düşünmek değildir, o bir muamelattır. Gizemli kült işleri veya mistik bir hidayet yoluna girmek veya Tanrı'nın yönetimine imanla teslim olmaktır. Nefsine rağmen ona itaat etmektir. Orada, ibadet ve meditasyonun aydınlanma gayesi veya pasif bir rahmete, hidayete ulaşmak, onu almak gayesi vardır. Bu açıdan bakıldığında din, teorik değil, tamamen pratik bir durumdur. İnsan hayatının bir yan tezahürü de değildir, o insanın bütün hayatıyla benimsediği bir husustur.

Din kısaca gizliliğe dua ve teslimiyettir. Bu dua ve ibadet ferdi bir Tanrı'ya yönelmeyi gerektirmez; o ilkel insanların çevresini kutsal güçle, Numen ile ruhlandırır ve Buda Gotama'da ki gibi bir hidayet öğreticisinin sözlerini sarsar, titretir. Teslimiyet kurbanı hazırlıkta görülür, bu çileci (asketik) bir muamele veya zahiri bir hediye takdim veya kendini veya yakınına sevgi gösterisidir de olabilir. Bu teslimiyette kutsalla yönelme eğilimi vardır: Bütün büyük insanlar bu tecrübelerin şahitleridir. Bunlar sadece bir inanç uğruna hayatlarını vermekle kalmaz, hayatlarında bazı şeylerden kendilerini mahrum ederler, insanlara hizmet ederler; bu onlara ilahi bir gerçeği verir. Bütün takdimelerin son gayesi saadete ulaşmaktır, ızdırapları sonsuz sevince çevirmektir. Din bir felsefe, bir dünya görüşü, bir ilahiyat değil, kutsalla ilişkidir. Bu münasebet iki taraflıdır. Dindarlar için insani bir uydurma değildir veya düşünce ve kalbin bir olayı da değildir; o insani değil ilahi iradeye dayanır. Sadece insan dinde tanrıya gitmez, bazen Tanrı da mürşitleriyle insana gelir. Sadece insan tanrıyı aramaz, Tanrı da insanı arar.

Din yalnız bir amel değil, bir rahmettir. Dinin bütün yüksek noktalarında rahmet yaşantısı tecrübe edilir; Upanişad mistiğinde Budizm'de, Hindu Bhakti-Mistiğinde, Eflatuncu Mistikte, İslam Sufiliğinde vs. de bu durumlar yaşanır.

Bununla dinin varlığı, insan cemaatinin ilahi rahmetten akan aşkın gerçeğe bütünleşmesi; insan ve insanlığı ruhlandırmasıdır. Esas gaye din değil, insanı ve insanlığı din yoluyla ilahi aleme götürmektir. Allah'a kavuşturmaktır.

XV. BÖLÜM

DİNLERİN SINIFLANDIRILMASI

Literatür: G.Mensching, *Die Religionen, München, Tarihsiz, ss.58-67-119. Mustafa Ünal, Din Fenomenolojisi, Kayseri 1999, ss.167-208.*

Biz dinleri yaşadıkları bölgelere göre, belirli şekillerde sistemleşmiş tarihî müesseseler olarak buluruz. İnsanlığın tecrübeleri tarihî ve sosyal yapılarında, şekil gruplarında yoğunlaşabilir. Tecrübenin az veya çok geliştiği çevrelerden söz edilebilir. Büyük veya tipik çeşitli tezahür şekilleri kısmen yanyana, kısmen bir biri içinde yaşarlar. Birlik halindeki gelişmelere pek rastlanmaz. Yapısal şekiller belirli zamanlarda, belirli yerlerde gelişme gösterir. Meselâ Hristiyanlığın evrensel bir din olarak ortaya çıktığı sıralarda, Hicaz Arapları henüz ilkel dinî hayatı yaşıyorlardı. Aynı şekilde, Hindistan'da Budizm evrenselleşirken, Akdeniz Havzası'nda putperestlik yaygındı. Bu safhaların yeryüzünde her hangi bir yerde ve kültürde meydana geliş önemli ve anlamlıdır. Bazen de milletlerin dinsel bir yapıdan diğerine geçişi, tarihsel tesadüflere bağlıdır. Bu şekillenmelerde bir kesinlikten söz etmek mümkün değildir. Benzeri şekilsel özelliklerinden hareketle karakteristik guruplamalara ulaşılabilir.

Alman din bilginlerinden Gustav Mensching dinlere yayılış durumlarına göre *Halk Dinleri, Millet Dinleri ve Evrensel Dinler* adını vermiştir. Tarihi dinlere atfedilen bu farklılığın kaynağı sadece bölgesel yayılmalar değildir. Dinin derinliklerinde yatan yapısal farklılıklar da çok önem taşımaktadır. Hangi şekilde olursa olsun, ister Millî dinlerde, ister Kabile dinlerinde, dinin taşıyıcısı cemaatlar vardır. Din toplumsal hayatta, aile hayatında, soy ve sülâle içinde, halk arasında yaşamaya devam eder. Bu yaşayan cemaatlerde kendilerine has bazı kutsal tezahürler de olabilir.⁴²⁰ Ancak eski dinlerde, kan bağı cemaatları yanında özel dinî cemaatler yoktur. Bu özellikler Konfüçyanizm için de geçerlidir. Bilhassa ahlâk alanında sunduğu canlı bir evrenselliğe rağmen Çin kâinat görüşü ve tasavvurlarını da içermesi sebebiyle Çin sınırları dışına çıkamamıştır.

Halk dinleri arasında nerede bir evrensellik muhtevası ortaya çıksa, hemen bir yayılma eğilimi de dikkati çeker. Burada tarihî tesadüflerle birlikte dahilî zaruretler de büyük rol oynar. Ancak evrensel muhtevanın henüz derinlik kazanamamış olması, millî sınırları aşmasına engel olur. Yabancı milletlerden istenen anlayışı bulamaz.

⁴²⁰ Mensching, 58.

Buna karşı Evrensel Dinler'de, evrensellik şartları gelişmiş, derinlik kazanmıştır. Bünyelerinde yayılma ideali doğmuş ve çeşitli şekillerde bu ideali başarmışlardır. Yayılma idealinin gücü ve çeşitliliği evrensel dinin kendi yapısından kaynaklanır. Mesela sır ve gizlilik eğiliminin hakim olduğu mistik dinler, açıklığın hakim olduğu peygamberli dinlere göre daha az yayılma şansına sahiptirler. Çünkü inançlarını başkalarına öğretme eğilimi göstermezler. Bununla birlikte mistik, evrensel bir din olan Budizm, hiç bir yerde zorlamada bulunmadan geniş bir alana yayılabilmektedir. Karşılaştığı Yabancı Tanrı tasavvurlarını, dinin ilkel safhası olarak yorumlayarak kendi sistemini yerleştirmiştir.⁴²¹

Peygamberlik Dinleri bir taraftan kendilerini kabul ettirmeğe çalışırken, diğer taraftan karşılaştığı yabancı dinleri eritmeye çalışmıştır. Bu sebeple Budizm'in yayıldığı her yerde diğer dinlere de rastlanır. Japonya'da Şintoizm, Çinde Konfüçyanizm ve Taoizm ile yan yana bulunur. Evrensel Dinlerin zaferinde ve Halk Dinlerinin yerini almasında Halk Dinlerinin yeni çıkan ihtiyaçlara cevap verememelerinin rolü de büyüktür. Evrensel elçiler, Tanrı'yı daha iyi tanıma, gerçekleri daha derinde arama eğilimini ve cevaplarını bularak, Halk Dinlerinin tıkanıklıklarını aşarlar.⁴²² Bu da onlara taraftarlarını daha çok tatmin etme imkânı verir.

Dinleri sınıflandırma veya guruplandırma çalışmaları Batı'da olduğu gibi, İslam dünyasında da yapılmıştır. Genelde Müslümanlar kendi inançları ışığında yaptıkları değerlendirmelerde dinleri *Hak Dinler-Batıl Dinler* (Milel ve Nihal) veya *İlâhî Dinler-Beşerî Dinler*, *Vahye Dayalı Dinler - Tabii Dinler*, *Felsefî Dinler* şeklinde sınıflandırmışlardır. Hatta bazen de dinleri, *İslam*, *Kitaplı Dinler (Ehli Kitap)*, *Kitapsız Dinler (Müşrikler)* şeklinde üç gruba ayırmışlardır.

Dinler Tarihi, her dinin kendi iç dünyasından dışarıya bakarak yaptığı bu değerlendirmelere saygıyla bakmakla birlikte, tüm dünya dinlerini ve mensuplarını incitmeden, hepsini içine alacak şekilde sınıflandırmak için, objektif yöntemler arama yoluna gitmiştir. Bazıları dinleri mensuplarının yaşadıkları bölgelere, zamanlara, ırklara, kültürel gelişmişliklerine göre sınıflandırmıştır.

Öğretim metotları yönünden bölgesel ve kronolojik yaklaşımlar halen revaçtadır. Çünkü dinlerle yaşadıkları bölgeler arasında kültürel ve felsefî ortaklıklar dikkati çeker: belirli şekillerde sistemleşmiş, tarihi müesseselerin benzerlikleri görülür.

⁴²¹ Mensching, 68.

⁴²² Mensching, 70.

1. Halk Dinleri ve Milli Dinler

Halk Dinleriyle Milli Dinlerin yapısında, kutsalın içinde geliştiği halkla uluhiyetler arasındaki ilişkilerin önemi büyüktür. Kutsal'ı korumak toplumun vazifesidir. Çünkü gizlilikle dolu hayatta her şey cemaata bağlıdır ve ondan ayrılmak ölüm anlamına gelir.

Tarih öncesinde veya tarih dışında yaşayan insanın iki hayatı vardı. Biri doğumla başlayan ve üzerinde pek durulmayan tarihi hayat, diğeri bir ayın, bir takdisle başlayan gerçek hayatı ki, ikisi birbirinden ayrılmazlardı.

Halk Dininin ilâhları, içinde bulunduğu zamanın halkıyla ilişkilidir. Bunların yayılma alanı halkla sınırlıdır. Bu halk, milletin tamamı olabileceği gibi, halkı oluşturan aile, soy aşiret ve kabile gibi aktif cemaatler de olabilir. Tasavvur edilen ilâhlarda evrensellik, küllî hakimiyet özelliği bulunmaz. Bu sebeple halk kendilerine has ilahlarının varlığına inandığı gibi, başka milletlerin, başka halkların da kendilerine has ilahlarının olabileceğine inanır. Mesela Yahudiler bir süre (Hakimler II,23) Moabit ilâhlarının yetki alanlarının İsrail oğullarının tanrısı Yahve ile sınırlandığına inanıyorlardı. Aynı şekilde halk ve ilahları arasında kapalı ve kuvvetli bir bağ ilişkisi hakimdi. İsrail örneğinde gördüğümüz gibi, yabancı ilâhlara inanmak ise, dâima ağır bir günahı (Tesniye,31, 16, I.Tarihler 10,19; İşaya I,2; Yeremya,2,29;). Bu sebeple Halk Dininde hiç bir hoşgörü yoktu. Bu hoşgürsüzlük dinin kendi içinde idi. Dışarıya karşı, yabancı ilahların varlıkları ve varlık haklarının tartışılmasına izin verilmezdi.

Evrensel Dinlerle karşılaştırdınca Halk Dininde halkın, kavmin özellikleri ve dinin halkla ilişkileri daha açık bir şekilde görülür. Tabiatına uygun olarak halkın özellikleri doğrudan doğruya dine yansır. Dindeki kültlerin özelliği, Tanrı tasavvuru v.s gibi hususlar dışında, bilhassa iyi ve kötü gibi değer yargılarında, ahlâkî değerlendirmelerde açıkça görülür. Meselâ Cermen dininde, ızdırap ve saadetle ilgili ahlâkî değerlerde iyi ve kötünün ölçüsü kabilenin menfaati idi. Aynı tutum İslamiyet öncesi Arap kabilelerinin halk dinlerinde de görülür. Şinto Dininde, büyük günah, ağır *semavî günahlar*, Halkın menfaatine karşı olan fiillerdir. Eski Ahitteki *On Emir* dahi vahye dayalı bir halk kanunudur. Dördüncü emir, anneye ve babaya karşı saygılı davranmayı emretmektedir. Yâni ailenin korunmasını, dolayısıyla halkın varlığının devamlılığını öngörmektedir. Ahlakî kavramlarla halk arasındaki bu ilişki bir tarafa bırakılırsa, çeşitli halk dinlerinin değer tablolarındaki karşılaştırmalarda değerlerden birinin diğeri önüne geçmesi, o halkın değer özelliğini ortaya koyar. Dinî değerlerin özellikleri Halk Dininin yapısını aksettirir. Bilinen ahlâkî değerler Tanrı inancında da

görüldüğü gibi henüz evrensel geçerliliğe sahip değildir. Halk Dinlerinin henüz evrensellik iddiaları yoktur. Yukarıda vurgulanan değerler, sadece halkın refah ve emniyetini gaye edinen hükümler değil, aynı zamanda halk içindeki ahlâkî geçerliliktir. Yabancı bir kişinin halktan ve kabileden dostluk görme hakkı yoktur. O, yabancı ve düşman sayılır. Halkın içinde geçerli muamelat kanunlarının, kanunî ve ahlakî değerlerinin de yabancıya karşı geçerliliği yoktur. Yani, Halk Dini içindeki ahlakî değerlerin ve zorunlulukların üniverselliği yoktur. İyi ve kötü, henüz mutlak iyi, mutlak kötü değildir. Kabilenin menfaatine olan iyi, zararına olan kötüdür. Bu konudaki değerlendirme izafîdir. Önemli olan halkın saadeti ve refahıdır.

Eski Halk Dinlerinin Evrensel Dinler içindeki çözümlerine bakarsak bunun çok şekillerde olduğunu görürüz: Halk Dinlerinin bir gurubunda tarihî akışları içinde gelişmeler olduğu, bazı eski inançları, gelenekleri muhafaza ederken, bazı evrensel eğilimlerin doğduğu görülür. Meselâ, bu durum Hint dininde söz konusudur. Veda Dininde evrensel eğilim çok eski zamanlarda ortaya çıkmıştır. Rigveda'da (10,109,I v.d.) *Tek Varlğa* teslimiyete rastlanır. Daha sonraki devirlerde pek çok halk tanrıları, bu vahdetin (*Bir'in, Tek'in*) arkasında kaybolmuştur. Nitekim *Şarkıcılar Bir olanı çeşitli isimlerle anlatırlar, O'na Agni, Mitra, Matarishvan derler* (Rigveda I,164,46L) deniyor. Upanişadlar'daki temel yapı evrensellik özelliği göstermesine rağmen, Halk Dini elementlerini de muhafaza etmeğe devam etmiştir. Veda rivayetleri üzerine bina olan Hinduizm'de (İlkel Halk Dini'ni bir tarafa bırakırsak), Halk Dini suretindeki gerçek bir evrensel din özelliği taşıdığı görülür. Halk Dini rivayetleri onda kaybolmamıştır. Ancak içinde yaşadığı dinin özelliklerini de karakterize etmez. İç muhteve değişmekle birlikte dış görünümü korumayı sürdürür. Aynı şekilde, İsrail halk dini de gelişiminde evrenselleşen bir halk dininin tablosunu gösterir. Eski Ahid'te görülen hayvan, taş, ölü, ağaç kaynak ve yıldızların kutsallaştırılması, halk dininin kalıntılarıdır. İsrail Oğulları ortak tanrıları Yahve'de birleşerek, şuurlu ve dinsel karakterli bir millet olurlar. Aslında Yahve, İsrail Dininin halk tanrısıydı (Çıkış,20,2). Peygamberlerinin büyük gayretleriyle evrenselleşme başladı. İçindeki halk dini unsurlarını günümüze kadar taşıdı. Aynı şekilde İran Halk Dini de, Zerdüş'tün Peygamberliği ile evrensel mahiyet kazandı. Fakat içindeki Halk Dini unsurlarını da muhafaza etmeye devam etti. Her bir şehrin kendisine has ilahlarının bulunduğu inanan Yunanistan'da Tragödistler evrensel Tanrı inancını ilan etmişse de, gelişme sağlanamamıştır.⁴²³

Halk Dinlerinin ikinci gurubunda ise, Halk Dini yabancı bir evrensel dinin bünyesinde yorumlanır. meselâ Yunansitan'da eski Halk Dini dışardan gelen Sır Dinleri bünyesinde yorumlanmak istenmiştir. Bir süre varlığını devam ettirmişse de üniversal bir gelişme eğilimi gösterememiştir. Japonya'da Şintoizm de aynı netice ile karşılaşmıştır. M.S.552 den itibaren Şintoizm evrensel bir yabancı din olan Budizm'le açıklanmaya başlanmıştır. Buna rağmen Halk Dini özelliğinden kurtulamamıştır.

Halk Dinlerinin üçüncü gurubundaki gelişmeler ise, milletler üstünde evresel bir dinin kurulması şeklinde görünmüştür. Hint Dini zemininde Buda, Budizm'i, İsrail Halk Dini zemininde Hz.İsa Hristiyanlığı, Arap Halk Dini zemininde de Hz.Muhammed İslâmiyeti kurmuştur. Bu üç evrensel dinden her biri, başlangıçta kendi halk diniyle özel bir gerilim içine girmiştir. Hind Halk Dini ile Budizm arasındaki gerilim Budizm'in Hinduist bölgelere yayılmasına yol açmıştır. İsrail inanç dünyasında İsa'nın tebligatıyla ortaya çıkan gerilim, Yahudilik ve Hristiyanlık arasında devam etmiştir. Hindistan'daki Budizm'den farkı Hristiyanlığın Filistin'de hiç bir vakit zirveye ulaşamamasıdır. İçinde doğduğu Yahudiliği ne zorlamış ne de ona tesir edebilmiştir. Budizm ise, Hindistan'da sadece bin yıl kadar kalmış, sonra da yabancı bir din olarak uzak doğuda gelişim göstermiştir. Evrensel Dinler içinde, doğduğu zeminde kalabilen tek Din, İslâmiyet olmuş ve eski dinin yerini tamamen almıştır.⁴²⁴

2. Evrensel Dinler

Evrensel Dinleri anlayabilmek çin dış görünümlerinden hareketle iç varlık kanunlarına ve varlıklarındaki etkin güçlerinin analizine, tahliline girişmek yerinde olur. Evrensel Dinlere mensup cemaatların kendilerine has içyapıları vardır. Bu dinler, tarihteki doğuş bölgelerinin ve milletlerin sınırlarını aşmışlardır. Bunlar çeşitli milletler, ırklar ve kültürlerin aralarındaki dil düşünce ve karakter ayrılıklarına rağmen, yayılmışlardır. Diğer ülkeler ve milletler arasındaki yayılmaları, sadece mekân yönünden değil, zaman bakımından da Evrensel Dinlere has özelliktir. Genellikle aynı çağlarda Dinler Tarihi alanına adımlarını atmışlardır.

Rudolf Otto, efsaneden tefekküre, mitolojiden ilahiyata geçişten söz eder ki, bu anlamlı adım aynı zamanda kültür insanlığına geçiş olarak MÖ. 500-800 arasında görülür. Yani Halk Dini yapısından Evrensel Dine geçişi tasvir eder: Yunanistan'da bu geçiş Eflatun ile şair

⁴²⁴ Mensching, 64.

Heziod (MÖ. 700) arasında olmuştur. Pythagoras, MÖ. 530 yılında evresel özellikli Sır Dini tarikatını kurmuştur. Takriben MÖ. 470 de Konfüçyüs Çin'de ölmüştür. Laotze, yeni görüşlere göre bir kaç yüzyıl sonra yaşamıştır. Hindistan'da bu gelişme Upanişadlar devrine, yani yaklaşık MÖ. 800-500 yıllarına rastlar. Neticede Buda ve Budizm de doğmuştur. Bu çağlarda İsrail Peygamberleri Halk Dinini evrenselleşme safhasına sokmuşlardır. İran'da da "Halk Dini" reformu, bu yüzyıllarda Zerdüş tarafından başlatılmıştır. Bu paralelliklerin aynı asırlara rastlaması hayret vericidir. Bu yüzyıllarda insanlık dinlerin yeni bir şeklini arzu etmiş olmalıdır. İnsan varlığında köklü bir değişme başlamış olmalıdır. Evrensel Dinin yapısındaki yeni, dinde ferdiyet süjesinin vurgulanması, Halk Dininde bulunan kolektiflikten sıyrılmasıdır. Halk Dininde fert, yaşadığı hakim cemaatin üyesi ve Kutsaldaki pay sahibidir. Evrensel Dinlerde ise, kendi şahsiyetinin şuurunda olan fert, dini problemleriyle kendisi karşı karşıyadır.

İkinci temel ağırlık ve esas: Halk dininde istisna da olsa fert kabilenin veya aşiretin ruhsal cemaatinden ayrılmasıyla, kutsallığını kaybeder ve böylece kendini felaket içinde bulur. Evrensel Dinde ise, artık ferd içinde doğduğu halkın, kabilenin üyeliği ile değil, kendi gayretiyle kutsala ulaşmaya, Tanrı'yla ilişki kurmaya çalışır. Zamanla cemaat kutsallık karakterini kaybeder. Buna bağlı olarak fert, kendini toplumun kutsallık temellerinden çözülmüş, kurtulmuş hisseder. İnsanın süjesi ve dış dünyası daha ziyade obje olur. İnsan, Halk Dininde, içinde bulunduğu kutsalı muhafaza etmeğe, geliştirmeye çalışırken; Evrensel Dinde fert kutsalla temas etmeğe, ilişkilerini geliştirmeye çalışır. Ferdileşen Evrensel Dinde fert, daha sonra Halk Dinindeki gibi objektif bir kutsal teşkilâtla (kilise, mezhep v.s. gibi), cemaata üyelikle kutsalı kazanmaya çalışır. Evrensel Dinde insan kutsal tebliğin objesidir. Bu sebeple dinî teşkilat, milletlerin üzerine yükselerek bütün insanlığa yönelir.

Dindar insan varlığının derinliklerindeki ihtiyaca uzanır. Bunun için Evrensel Din, sadece dış görünüş bakımından evrensel değildir. O, önce topluma değil, insanlara yaklaşır. En olumsuz durumlarda dahi Evrensel Dinde evrensel bir hidayet ve tebliğ görülür. Bu tebliğin kabulü insanın varlığına bağlıdır.

Evrensel elçi, peygamber genellikle halkı bölünmüş milletlere gelir. Bu sebepten dolayı, yeni evrensel tezahürler Doğu'da ve Batı'da her yerde kabul görür. Ancak evrensel tebliğler, milletler üzerinde olmasına rağmen dinler tarihindeki çeşitli tezahürlerinde, hakim olduğu milletlerin ruhuna göre gelişme ve çeşitlilik gösterir. İnsanların milletlere ayrılması, Evrensel Dinin yayılması için engel teşkil etmez. Yabancı bir evrensel din, diğer milletler arasında rahatça yayılabilir ve

yayıldığı topluma intibak edebilir. İntibak yeteneği daha çok insanın kendinde, dini algılayma yeteneğindedir. Büyük din kurucuları başarısızlığın sebebini, karşılaştıkları imansızlıkta görmüşler, tebliğ karakterlerine uygun bir açıklamada bulunmuşlardır. Mesela Buda'ya göre inançsızlık, insanın tekrar eden doğum ölüm sonsuzluğundaki hamlığının işaretidir. İmansız kişi gereken olgunluğa ulaştığı hayatın bir döneminde iman yeteneğine kavuşacaktır.⁴²⁵ Hz. Muhammed imansızlığı Tanrı'nın tanınma isteğine karşı büyük bir haksızlık, körlük, sağırılık, anlayışsızlık olarak görmüştür. Fakat her durumda evrensel tebliğ, insanlar tarafından geri çevrilemeyen sağlam sınırlar olarak kabul edilebilir.

Evrensel Dinlerin diğer bir özelliği bütünlük, topyekünlük iddiasıdır. Hidayet Dini, bütün şahsiyetleri ve insan varlığını zorlayarak insan varlığının bütün alanlarına, derin tabakalarına hükmeder. O, insan hayatının bir yönüyle bir alanıyla yetinmez ve insan hayatını bir bütün olarak değerlendirir.

Halk Dini de üyelerini sağlam bir şekilde birbirine bağlar. Çünkü ikinci plandaki ferdin varlığı cemaatin varlığına bağlıdır. Eskilerin dininde insan sadece kutsalla dolu bir hayat sürer. Bu kutsal bağlılık, toplumda hazır bulunan halk birliğidir.

Tarihen daha sonraki devirlerde ortaya çıkan Evrensel Dinin hidayet tebliği, ferde sunulan bir ayrılık ve tecrit olmasına rağmen, aslında yeni bir temel üzerine bina edilen yeni bir varlığa bağımlılıktır. İster mistik, ister peygamberlik üzerinde kurulsun her ikisi de insan varlığının en derin köklerine kadar iner ve insanı çeşitli şekillerde zorlar. Mistisizm'de, ferdi varlığın kaldırılmasına, ferdin vahdet içinde kaybolmasına çalışılır. Peygamberlikte ise, tecrit edilen ve Tanrı'dan uzakta yaşayan fert, tasavvur edilen Tanrı'yla, iman içinde yeniden birleştirilmeye çalışılır.

Çeşitli milletler arasında yayılan Evrensel Dinler, yayılma eğilimlerini kendi içlerinde taşırlar. Halk Dinlerinde ise, uluhiyetlerin hakimiyet alanı, millî ve bölgesel sınırdır. Bu tabiatlarına uygun olarak diğer milletleri kendi dinlerine kazanmayı düşünmezler. Buna mukabil kendi Tanrılarını tanımanın diğer milletlere göre bir üstünlük kazandırdığına inanırlar. Onu kendi milletleri dışındaki insanlardan ve toplumlardan gizlerler. Meselâ, Romalılar kuşattıkları şehirlerdeki bilmedikleri tanrıların halklarına yardımcı olmamaları için çağrıda bulunurlardı. Evrensel muhtevalı bazı Halk Dinlerinde yayılma eğilimleri doğdu ise de, gelişme gösterememişlerdir. Meselâ Yahudilik Hz.İsa zamanında Roma İmparatorluğu nüfusunun yüzde yedisini

⁴²⁵ Mensching, 66.

fethetmişti. Ancak M.S.69 'dan sonra Hristiyanların evrenselliği karşısında Yahudilik misyonu gelişmemiştir. Dine giriş yanında Yahudi millî cemaatine girişi de şart koşmaları cihanşumûl bir din olmasını engellemiştir.

3. Ferdî Dindarlıklar

Son zamanlarda Evrensel dinler içinde muhteva ve hedef bakımından yeni gelişmeler, yeni guruplaşmalar ve otorite çeşitleri ortaya çıkmaktadır. Evrensel Dinlerdeki bu çözümler, modern dindarlık olarak kendini gösterir. Bunun neticesinde fertlere daha çok din hürriyeti, geleneksel iman ve ibadet bağlarından kurtulma yolu açılır. Bu, ferdin kendi sorumluluğunda bir gelişmedir. Fert kendini dinlerin tarihî şekil ve muhtevalarından kurtarmak ister. Kendini bağımsız hisseder ve kendi dindarlığının yalnız yolcusu olur. Tabiatın çeşitli alanlarında, sanat değerlerinde, ilimde v.s. de olduğu gibi Tanrıyla ilgili hususlarda da kendi tecrübelerini yaşamaya, derinleştirmeye çalışır.

XVI. BÖLÜM

DİNLERİN TİPOLOJİLERİ

Bibliyografya: *Güstav mensching, Die Religionen, München Tarihsiz, ss.67-119.*

Dinleri kendilerine has özellikleri ışığında incelediğimizde önümüze iki yol çıkmaktadır. Biri, çeşitli dinleri, içlerindeki benzerliklere göre açıklamaya çalışmaktır. Diğeri ise kendilerine has özellikleri ifadeye çalışmaktır. Her iki yol da konumuza ışık tutmaktadır.

Mensching'e göre, tipik özellikleri araştırmadaki gaye, dinlerdeki paralel unsurları tasvir etmek değildir. Çünkü bu paralelliklerin tespitini **Din Fenomenolojisi** üstlenmiştir. Tipoloji olarak vasıflandırılan husus fenomenolojiden biraz farklıdır. Fenomenoloji dinin tezahüründeki ayrıntılarla uğraşır. Örneğin, *kutsal söz*leri ve bunların değişim şekillerini tesbit eder. Tipoloji ise, Dinleri genel özellikleriyle, içindeki tipik benzerlikler ve tipik ayrılıkları dikkate alarak sınıflandırır, inceler.

Kanaatimizce bazı din bilginlerinin, dinleri aralarındaki tipik özelliklerine ve paralelliklerine göre sınıflama çalışmalarını fenomenolojiden ayırmak pek isabetli görünmüyor. Sınıflama çalışmalarını geliştirecek, fenomeni biraz daha geniş açıdan değerlendirecek bir gayret niçin fenomenolojinin dışında kalsın! Animist Dinler, Kurucusu olan Dinler, Mistik ve Peygamberli Dinler, Şeriat Dinleri, Rahmet Dinleri v.s. gibi içerik paralelliklerine dayalı guruplama, ortak özellikleri bir araya getirme gayretleri aynı yöntemin bir neticesidir. Dinlerin içindeki paralel tipik özellikler bir veya iki tip değil; daha çoktur. Mesela, Hristiyanlık, hem kurulmuş, hem peygamber, hem de bir rahmet dini tipine ayrılabilir, girebilir. Aynı din, üç tipte de hisse sahibi olabilir. Özelliklerine göre çeşitli tiplere örnek olabilir. Aynı şekilde İslamiyet, hem kurucusu, hem peygamberi olan bir din olduğu gibi, hem vahiy, hem kitaplı din, hem de şeriat dinidir. Bir Hindu mezhebi ise, kurulmuş bir din olmadığı gibi, peygamberli bir din de değildir. G.Mensching" göre, dini tiplerin temel yapıları *Halk Dinleri* ve *Evrensel Dinlerin* genel varlıkları üzerine kurulur. Halk dinleri eski devirlerin, Evrensel Dinler ise geç devirlerin ve olgunlaşmanın yapısal tezahürleridir. Halk Dininden Evrensel Dine geçişte, dinlerin sayıları azalırken, tiplerin sayıları artmaktadır.⁴²⁶

1. Tabiat ve Kültür Dinleri

Analizini yapmak istediğimiz Tabiat ve Kültür dinleri kavramı din bilginlerince sık sık kullanılan ana tiplerdendir. Ancak kullanılmalarında bazı güçlükler vardır. Bu tiplere ve vasıflamalar din bilimleri araştırmalarında diğer isimlendirmeler yanında uzun zamandan beri kullanılmaktadır. Saygı objeleri *Tabiat Nesneleri* olan dinler, *Tabiat Dinleri* olarak, yani uluhiyetleri birinci derecede tabiat tezahürleri, tabiat kuvvetleri içinde görünen veya tabiat kuvvetlerinin ilahlaştırıldıkları dinler, bu deyimlerle isimlendirilmişlerdir. Tabiat Dini kavramının bu şekildeki tasavvuru bazı problemleri de ortaya çıkarabilir. Çünkü her dinde benzeri unsurlar olabileceğine göre, bu tipe bütün dinleri dahil etmek mümkündür. İçinde tabiat unsurlarına tazim olmadığı bir dine rastlamak mümkün değildir.⁴²⁷ Ancak İlkel kabilelerle, Kültür Kavimleri arasında açık farklılıktan dolayı hareketle bir ayırım yapılabilir. *Tabiat Dini* olmayan dinlerin *Kültür Dini* sayılamıyacağı da muhakkaktır. Yani iki kavram karşı karşıya bulunmaktadır. Bu tipler dinlerin sınıflandırılmasında *Halk Dinleri* içinde açıklanır.

G. Mensching, tabiatla ilişkiden tabiata karşı pasif tutumu anlar. İnsan nerede tabiata karşı aktif bir tutum takınır ve onu kendi hizmetinde kullanırsa, bizim kültür varlıkları dediğimiz şeyleri, orada inşa eder ve inşa ettiği şey de kültür düzeyinde olur. İlk zamanların bütün dinleri kabile ve soy bağıntılıdır. Ancak kabilelerin millet topluluklarından farkı, onlarda kapalı bir kültür birliğinin bulunmamasıdır.⁴²⁸

Tabiat Dinini teşekkül ettiren elementlerin analizini yapacak olursak, şurası önemlidir: Soy cemaati, taşıyıcı süje olarak, Tabiat Dininde dini hayatın belirleyici unsurudur. Aile, sülâle, klan, kabile gibi tabii cemaatler kutsal olarak kabul edilir. Bilhassa bazı tabiat dinleri için ana özellik, *Totem*'in bulunması, majik (büyüsel) tutumun hâkim olmasıdır. Maji (büyü) Kültür Dinlerinde, hatta Evrensel Dinlerde de bulunmakla birlikte Tabiat Dinlerindeki kararlı yeri yoktur. Büyü eski devir insanların hayatında, tabii durumda birlik şuru ve bütün icraatlarının formel yorumlama prensibi olarak önemli bir şekilde yer alır. Modern insanın büyü'nün gücünü tasavvur edebilmesi ise çok zordur.

⁴²⁷ Mensching, 74.

⁴²⁸ Mensching, 75.

2. Totemizm ve Fetişizm

Kutsal gücün tezahür şekilleri arasında, ilkel toplumların bazılarında, bilhassa Avustralya, Malenezya ve Amerika yerlilerinde Totemizm fenomenine rastlanır. Bu kavram, bir gurup insanın hayvan suretindeki ilk atadan meydana geldikleri tasavvuruna dayanır. Bu hayvan, ilgili kabilenin *totem hayvanı* sayılır.

Totem kelimesi Ocibva Kızılderililerince kullanılan bir kavramdır. Bir insanın veya bir toplumun kendini bir varlıkla majik-mistik akrabalık ilişkisi içinde görmesidir. Totemizm özellikle avcı ve toplayıcı kültür tabakalarında yaygındır. Şüphesiz totemler hiçbir vakit ilâh sayılmaz, isimsiz gücün taşıyıcıları olarak görülürler. Bu sebeple kutsaldırlar. Öldürülmeleri uygun görülmez. Hayvan burada kutsal gücü temsil eder. Toteme tazim edilmez, fakat fert ve klan temsil edilen güçle dinsel ve majik motifler arasında kendine bir bağ kurar. Bu bağ, ferdin soyunun hayvandan, bilhassa ilgili hayvan türünden geldiği şeklinde mistik, büyüsel bir bağdır. Örneğin Kanguru klanından biri "Ben bir kanguruyum" dediği halde, ara-sıra öldürülen totem hayvanının kutsal ziyafetine de katılır. Soy atası kabul ettiği hayvanın etinden yer. Bununla fert ve klanıyla totem hayvanı cinsi arasındaki gizemli birlik sağlanmış ve vurgulanmış olur. Yalnız burada ilkel akrabalık bağı bir tek hayvanda değil, bir cinste görülür. Bu suretle totem bağında sınırsız bir devamlılık garantilenmiş olur. Bu sebeple ekseri totem cemaatlarında exogami vardır, yani aynı toteme mensup klan üyeleri kendi aralarında evlenemezler, başka bir klan mensubuyla evlenmek zorundadırlar.⁴²⁹

Ancak Totemizm tüm ilkel kavimlerde, tabiat halklarında değil, bazılarında görünürken, *Fetişizm*'e kutsal nesnenin bulunduğu her yerde rastlanır. Kelime Portekizcedir, *majik güç sahibi* anlamındadır. Meselâ kutsal su tazim ediliyor veya bazen bu gaye için kullanılıyorsa veya ilkel çevrede kulübenin damına bir bitki demeti asılıyorsa, kabile büyücüsü tehlikeleri kırmak için güçlü nesneler olarak tebeşir, tuz, karabibir, saç, metal halka, kuş tırnağı asılıyorsa, yapısal yönden fetişizmin varlığı söz konusudur. Fakat buna rağmen *Fetiş* kavramı yalnız ilkel çevre için kullanılır. Ekseriya bu ilkel fetişler suni olarak yapılır. Meselâ Batı Afrika Zencilerinde fetiş figürlerinin kullanılması yaygındır. Özellikle içlerine sihirli ilaçlar akıtılanları daha makbuldür. Tesadüfen bulunan, alışılmış, fakat dikkat çekici nesneler de fetiş olabilir. Fetişte bulunan kutsal, ekseriya gayri şahsî güç olarak tasavvur ve tecrübe edilir. Fetiş içinde bir ruhun oturduğuna inanç da mümkündür. O zaman animizm konusu ortaya çıkar.⁴³⁰

⁴²⁹ Mensching, 131,132.

⁴³⁰ Mensching, 132.

Tasvir edilebilen yönde, *Tabiat Dini* (İlkel Din) tipi ile halka bağlı *Kültür Dini* tipi birbirlerinden ayrılır. Genel anlamda, yapı bakımından her ikisi de "Halk Dinlerine" mensupturlar. Her ikisi de merkezlerinde kollektif bir kurtuluş içerirler.⁴³¹ Kültür Dininin tezahür şekli, Tabiat Dininin tanrı tasavvurlarından uzaktır. Tabiat Dinlerinde gayri şahsi güçler, dini çekingenliğin ve majik kültüsel davranışların, konusu olurken, kültür dinlerinde tanrı suretleri, putlar yaygın karakterleriyle ve belirlenmiş selâhiyetleriyle dinsel şuur önüne çıkarılmışlardır. Bu nedenle böyle durumlarda biz kendimizi politeizm zemini üzerinde buluruz. Göze çarpan husus, buradaki güven ve teslimiyetin çeşitliliğidir.

Kültür Dini tipi, başlangıçta Tabiat Dini olarak çıkan dinin, sonraki gelişme safhasıdır, denebilir. Önceki safhada ortaya çıkan elementler daha sonraki tipte de muhafaza edilmektedir. Ancak motif kaydırmalarına da dikkat etmekte yarar vardır. Eski şekillerin altında yeni bir şekil de olabilir. Bundan dolayı, Kültür Dini her olayda Tabiat Dininden farklı olabilir.⁴³²

3. Dinamist, Animist ve Teist Dinler

Dinlerde merkezî konu olan Tanrı tecrübesinden hareketle, dikkate şayan tipler ortaya çıkar. İlahî güce iman çok eski zamanlardan beri vardır. Bu güç (mana veya orenda) kendini eşyanın gücünde gösterir. Misal olarak Simson Efsanesi düşünülebilir. Onun gücü saçında bulunuyordu veya dinler tarihinde sıkça görüldüğü üzere kanda bulunabilir ve zamanı gelince gizli bir güç olarak kendini gösterir. Bu sebeple gizli güç taşıyan maddeler, âyin ve ibâdetlerde kullanılır. Güç maddeye bağlanmıştır. Dinler Tarihinde her yerde rastlanan kutsal şeyler, şahıslar, hayvanlar ve bitkiler gücün maddeye bağlanmasının misalleridir. Bunlar Dinler Tarihi'nin en ilkel tiplerini yansıtır. Büyü de bu dinî tipe dahildir. Kalıntılarına Evrensel Dinlerde halk inancı olarak rastlanır.⁴³³ Müslüman ülkelerde bereket kavramında ifadesini bulur.

Dini tecrübedeki bu gayr-i şahsî çizgi, ilginç bir şekilde yüksek kademelere doğru devam eder. Yani Mistisizm'deki ilâhî tecrübeye kadar yükselir. İlkel inanç düzeyinde güç, maddeye tutsakken, maddî karakter taşıırken, yüksek dindarlıkta ve mistisizmde ulûhiyet bütün maddî bağlardan uzaklaşır. Kendi başına bir gerçek olarak anlaşılır. Bu tanrı tasavvuru, *Monizm* olarak vasıflandırılır. Meselâ Brahman'da, ilk maddeye bağlı güç kademelerinden ruhsal, mutlak varlık safhalarına kadar çeşitli gelişimleri görülür. Panteistlerin ve Monistlerin çok eski bir rivayetin mirasçıları olduğu söylenebilir.

⁴³¹ Mensching, 76.

⁴³² Mensching, 77-78.

⁴³³ Mensching, 78.

Dinamist Din tiplerini ikiye ayırabiliriz: İlkel ve Yüksek dinler. Bunu daha da kesin ifade edersek, eski dinlerde ve halk dinlerinde müşahhas güçlerin tezahürleri görünür. Yüksek din şekillerinde ise, dinamist çizgi yüksek düzeylerde devam eder. Ancak bu güçler bir biri karşısında değil, bir biri yanındadır veya **vahdet**, birlik veya çokluk içinde, çokluklar ardındadır. *Vahdet* çokluklar arkasındaki gerçektir, birliktir. Vedanta mistiği bu tipin canlı örneğidir.⁴³⁴

4. Animizm (Ruhçuluk)

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ilkel toplumların inanç dünyalarını açıklamaya çalışan akımlardan biri **animizm**'dir. Animizm dinî açıklama noktasında ruhsal verilerden hareket ediyordu. Dinî insan ruhu ve çevresinin karşılaşma olayı olarak açıklamak istiyordu. Temeli rüya tecrübelerine dayanıyordu. Buna göre insan kendi rüyasında çeşitli seyahatlar yapar. Başkalarının rüyalarında da başkaları görünür. Bazen rüyada yaşadıklarımızla, hayatta olduğu gibi karşılaşabiliriz. Halbuki rüya esnasında benim ve başkalarının vücudu kendi yerlerinde, sessizce dururlar. Burada vücuttan ayrılabilen bir şey olduğu düşünülür ve buna ruh denir. Rüya dışında da ruhun vücudu terketmiş, görüldüğü durumlara rastlanır: Bu ölümdür. Vücut kaskatı ve cansız kesildiği halde, ondan bir şey herhangi bir şekilde yaşamaya devam ediyor olmalı ki, rüyada onlarla, ölmüş kimselerle karşılaşmaya devam ediliyor. Onlar bize görünüyorlar, onlarla konuşabiliyoruz. Ölümden sonra devam eden bu şey, ruhun varlığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Tabii bu düşünceler animizmin psikolojisini teşkil eder.⁴³⁵

Animizm'in kainat görüşü de vardır: Tabiat hareketlerinin, suların akışının, ateşin alevlenmesinin, ağaçların büyümesinin, taşın yuvarlanmasının ve insanın hareketinin açıklanmaya ihtiyacı vardır. İlkel toplumdaki şahsiyet ve duygu hayatı, tabiat görüşleri, çevrelerindeki tabiatın dini gözlemiyle meydana gelir. Buna göre, insandan hareketle, bütün dünya ruhlarla doludur. Deniz, göl, su dağ, mağara, ağaç, orman, köy, şehir, ev, hava, gök ve yeraltının hep ruhlarla dolu olduğuna inanılır. Bu pek çok sayısız kavimler için böyledir. İlkel insan yalnız insanın değil, bütün varlıkların ruh sahibi olabileceği düşüncesinde varlıkları şahıslaştırır. Bu nedenle fırtına uğuldar, deniz parlar, güneş ışıldar.⁴³⁶

⁴³⁴ Mensching, 79.

⁴³⁵ Leeuw, 77-78.

⁴³⁶ Leeuw, 78.

Tylor'un temsil ettiği ve dinlerin kökeni, kaynağı olarak gördüğü bu görüş 19. yüzyılın bir yanılgısı olmuştur. Taraftarları dinin kaynağını, ruhçulukla açıklamak istemişlerse de, gelişen araştırmalar yanılgıyı ortaya koymuştur. Bazı bilim adamları ise, Animizm'i ilkel ilim olarak görmüş ve Syllogism'den (basit mantıkçılıktan) söz etmiştir.⁴³⁷ Animizm teorisinin nasıl bir din olabileceği konusunun anlaşılması gerçekten güçtür. Çünkü *Ruh Kültü*, *Atalar Kültü* açıkca sebeplilik ilişkilerinin ötesindedir. Teori taraftarları da zamanla yanılgılarını fark etmişlerdir. Animizm, *ölümden sonra ruhlar niçin tazim görür*, sualini açıklayamadığı gibi, kendisi de güç tasavvuru değildir. Sunî işlerdeki güç yükünü, *Ruh* tasavvuruyla açıklamak mümkün değildir. Halbuki insan için, mevsimlerin değişimi, doğum, ölüm, düğün v.s. önemli olaylardır.

Ancak Ruh teorisinin önemi büyüktür. Çünkü eski dinlerin geniş alanındaki güç düşüncesiyle, ruhlar inancının yakın bağları vardır. Ruhlar az veya çok, görünmeyen, hareketi sınırsız, insanların, hayvanların ve bitkisel varlıkların manevî cevheri olarak tasavvur edilir. İnsan hayatı ve fiillerinin açıklanmasında etkin güç olarak bu kavramdan faydalanılır. İnsanlar gibi, çeşitli varlık ve nesnelere, sayısız varlıklara ruhlar atfedilir. Görünen güçlerin canlı, organik olarak tezahürü anlamlıdır. Aktif ve arzuya göre etkili olan belirli güçlere Animizmin ruh inancında rastlanır. Hatta cansız varlıklar, ölü madde veya vücut organlarında, vücut kısımlarında ruhların varlığı düşünülür. Vücut ruhun mekanı olarak, tasavvur edilir.⁴³⁸ Yâni eşyada "güç ve hayat" yanyana veya içiçedir.

Animist Din tipinde gayri şahsi güç veya ruh insanla şahsen konuşmaz. Karşılaşma beklenmedik bir anda olur. Ruhun *cin* kavramıyla yakın benzerliği görülür. Ancak cinler, *tanrısal güçlerden* ve ilâhlardan ayrılır. Tipolojik bakımdan insanlarla ilâhlar arasında orta yerde bulunurlar. İlahî güçten arzu ve şekilde ayrılırlar.

Dinamizm ve Animizm'in, Dinler Tarihi tipi olarak kesintisiz bir süre içinde takibi güçtür. Her iki tecrübe şekline bütün zamanlarda rastlarız. Belki bazı olaylarda Dinamist görüşten Animist görüşe geçiş de ispat edilebilir. Teist din alanında dahi Dinamizm ve Animizmin izlerine rastlanabilir. Misal olarak Eski Ahid'teki Yahve'nin Tanrı sureti hatırlanabilir. Cinlere ve ruhlara inanç devam ederken evrensel bir ulûhiyet olarak Yahve yükselmiştir.

⁴³⁷ Leeuw, 79.

⁴³⁸ Goldammer, 68.

5. Teizm

Teizm'in din tipi olduğu din bilimcilerinde açıkça tesbit edilememiştir. Biz burada Teizmi tamamen Tanrı inancı üzerine, yani büyük ilâhlara iman üzerine yoğunlaştırmak zorundayız. Yâni bu tip Politeizm'i de Monoteizm'i de içine almaktadır. Burada düşünülen, ruhlardan ilâhlar inancına geçişi ispat edebilen bir tip oluşudur. Mesela Hindistan'da görüldüğü gibi, Asura, Aditya, Rudya gurupları ilk zamanlar açıkça cinni varlıklar iken, daha sonraları bunlardan büyük ilâhlar yükselmiş ve onlarla gerçek politeizm çiçek açmıştır. Cinler, putların (ilahların) suret ve özelliklerini kazanmışlardır.

Yunan dinler tarihi sahasında da benzer gelişmeyi tesbit etmek mümkündür. Meselâ Hermes cinlikten ilahlığa yükselmiş büyük bir Tanrı olarak hürmet görmüştür. Burada Tanrı'yı cinden ayıran özelliklerin ne olduğu sorusu hatırmıza geliyor. Bunu Tanrı tasavvurundaki selahiyet ve özellikleri aramamız yerinde olacaktır. Tanrı sağlam bir karakter ve bütünsel bir iradeye sahipken, Cin ve ruhlar, sayısız etkilerin karmaşıklığı içinde bulunur. Teizm'de dindar insan bu karmaşık hadiselerin nizamını, düzenini anlamaya çalışır. İlâhî bir varlığa dayandırılan olayların karmaşıklığını hisseder. Bu isimless güç, icraatı olan, değişmez bir arzu ve irade sahibi Tanrıdır.

Cermen Dininde Trollerin (cinlerin) varlığında kararsızlık ve iki anlamlılık görülür. Trol'ün karakteri bütünlük icraatı içine yerleşmiş kötü bir plânsızlıktır, insanlara karşıdır. Onun bakışları öyle kötüdür ki, bir ülkenin mahsulünü yakmak için yeterlidir. Yine onun yakınlığı felâket, hayal kırıklığı ve ruhsal kaos getirir. *Demonizm*'deki (cin tasavvurculuğundaki) cins isim kaybolur, yerini ferdî Tanrıya bırakır. Ferdi Tanrının gerçek karakteri ortaya çıkar. Hindistan'da Rudralar'da, Vişnular'da v.s. görüldüğü gibi, Rudra ve Vişnu olur.

6. İsteyen, Emreden Dinler (Şeriat Dinleri)

Dinsel âlemde kutsallık halinin kazanılmasında iki ana yol vardır. Biri Tanrı'nın emirlerini, tekliflerini yerine getirerek, çalışarak kurtuluşa, ulaşma, diğeri çalışmadan, özel bir gayret sarfetmeden, Tanrı'nın verdiği bir lütufla hidayete, kurtuluşa ulaşmadır. Birinci durumda insanın güç sarf etmesi, aktif olması söz konusudur. İkincide ise, insan pasif, ulûhiyet aktiftir. Bu tasavvurlarda kutuplaşan iki tip ortaya çıkmaktadır: Biri pozitif, çalışmayı teklif eden; diğeri kurtuluşu hediye eden tiptir.⁴³⁹

⁴³⁹ Mensching, 82.

Aktif çalışmayı teklif edici, isteyici dinlere misal, Eski Ahid'teki tipik Şeriat Dini olarak da adlandırılan İsrail Dini'dir. Yahve, İsrail halk tanrısıdır. Arzularını, emirlerini şeriat içinde halka tebliğ eder, ulaştırır. (Yaratılış, I,28, II,15, III,17 ve diğerleri, IX,46, XVII, v.d) Yahve Dininin arzusu Şeriatla gerçekleşir ve bütün insan hayatını kapsar. Kanun muhtevası, Tanrı emridir. *Çölde Yakub nesline kanunlarımı verdim ve tekliflerimi haber verdim ki, insanlar hayatta kalmak için yapmak zorundalar* (Hes.20,II) buyurur. Yahve'nin vahyettiği ahlâk ve ibâdet muhtevası cemaati yönlendirir. Bu ilâhi bir adalet kanunudur. Gayesi *şalom* (selâm)'dır. Gelişen hayat ve cemaatin saadetidir. Kanunlar tamamen cemaate dönüktür. Ferdin hayatı ise, zaten cemaat içindedir. Tanrı, şeriat içindeki ahlâk ve ibâdet şekli ile halkına hitap eder. Bu sebeple vahiy Yahve'nin çeşitli tezahürlerindendir. Kanunun çiğnenmesi düşünülmez. *Kimler bütün bu sözleri, amellerinde geçerli kılmazsa lânet olsun* (Tesniye,27,26) denir ve hidayet dışı bırakılır. Ancak, bütün emredici dinlerdeki tehlike, uluhiyetin zamanla kanunî tezahürlerin arkasında kalması, gerisinde gizlenmesidir. Zamanın ilerlemesiyle şeriat kanunu, gittikçe artan bir şekilde kelime ve harflere doğru katı gelişmeler gösterirken, adalet ve hikmet zayıflar, şekilsellik ağırlık kazanır. Tanrının arzusu olarak büyüyen şeriat karşısında insan, Tanrı ile daha az ilgilenmeye başlar. Emredici Dinlerin merkezindeki bu katı, şekilsel adaletin savunucusu tutumlara karşı İsa örneğinde ve sonra da Paulus'da (Rom.20;7,7 v.d.) olduğu gibi tenkitler de olur.

Yahve'nin kanunlarını yerine getirmek, bir çeşit dindarlıktır. *Şeriate göre amelde bulunmayı ve Rabbimizden korkmamızı Tanrı emretti* (Tesniye,6,24) buyrulur. *Tanrı korkusu* şeriate riayettir. Hayat ve ölüm ona bağlıdır. *Hayat ve ölümü, rahmet ve lâneti önüne koydum, hayatta kalabilmen için hayatı seç* (Tesniye,30,15, 19) uyarısı yapılır. Bundan dolayı hidayet ölçüsü, insanın kanunlara karşı tutumunun ölçüsüdür. İnsan davranışlarının Tanrı'nın istekleriyle uygunluğudur. Tanrının hükmü şeriate uygunluk ve günahsızlıktır. Bu sebeple, şeriatle meşguliyet dindarların neşesidir, sevincidir. Musa sonrası peygamberlerin görüşleri de, kanunla (şeriatle) tesbite çalışılmıştır: MÖ. 621 de Kral Josia'nın reformları ile ortaya çıkan ve açıklanan Ahit Kitabı, peygamber İşaya'yı takiben, kanun şekline dönüşmüştür. MÖ. 433 Ezra'nın tebliği ve onun tarafından yazılmış (Rahipler Kodeksi), aynı şekildeki bir gelişmenin neticesidir.

İslâm'ın tarihî gelişiminde de benzeri tezahürleri görmek zor değildir. Emirler insanın davranışları ve hayatı üzerinedir. Bu emirler Halk Dininde cemaat hayatı, Evrensel Dinde ise, ferdî hayatın esasları üzerine de yoğunlaşır. Ancak Şeriat Dini tipi her zaman kanunlarla sınırlı değildir. Evrensel Din zemininde Emredici Din, Rahmet Dini olarak da tezahür edebilir. Rahmet ve Şeriat arasındaki gerilim daha

sonra birleşebilir. Yani Emredici Dinin tipi iki temel yapıdan biriyle sınırlı değildir. Evrensel Din zemininde Emredici Din, Rahmet Dini tipinde de ortaya çıkabilir. Emredici tip de Emredici kanun Halk Dinindeki davranış kaidelerinin toplamıdır. Cemaat kutsallığının ve barışının korunması hedeftir. Buna karşı Evrensel Dinde şeri teklif, iyi amellerle hidayetın kazanıldığı şahsî bir yoldur. Şeriat (kanun) Tanrı iradesinin değişmez kararıdır. Ferdin hayatında önemi büyüktür. Tanrı'nın hükmü, hayatın bütün alanlarını kapsar. İbadet ve ahlâk kanunları şeriatın dünyevî hükümlerini de ihtiva eder. Dindarlığın temeli kanunlara (şeriате) itaat ve dini hukuk (fıkıh) tahsilidir.

7. Lûtûf Dinleri

Emredici Din tipi yanında, Lûtûf Dini, Rahmet Dini tipine de yer verilmiştir. Tip belirleyicisi merkezdeki Rahmet düşüncesidir. Buna göre hidayet ve kurtuluş çalışarak kazanılmaz, O Tanrı'nın bir hediyesidir. Bu tipe örnek olarak Hinduizm'in Vişnuist mezhebinı gösterebiliriz. Bir Brahma-Samhita metnine göre, Ulûhiyet tahtının önünde duran ruha sorar: *Ah sevdiğim çoktandır niçin burada değildin?... Hangi sebepten sen tabiatın sayısız vücutlarına (varlıklarına) bağlı kaldın?* Ruh cevap verir: *Senin benim içimde oturduğunu bilmeme rağmen, teslimiyeti terketmiş, şuursuzca vücut yapmışım.* Bu ifade, birlikten çokluğa düşüşün ve ruh'un felâketini göstermektedir. Ancak hidayet Tanrı Vişnu'ya iman ile kazanılabilecek, ferdî varlık lânetten kurtulabilecektir. Tanrı'yla, kutsalla teması bu iman kurabilecektir. *Onun kulu olmak duygusu, kişiyi dünya bağlarından kurtaracaktır.*⁴⁴⁰ Burada kişiyi sonuca götüren hidâyet vasıtası imandır. Kendi başına gayret ve çalışma ile hidâyet kazanılmaz. Hidayeti Tanrı rahmetinden hediye edebilir. Bu hediyeye iman bağıyla ulaşılır. Hiç bir beşeri vasıta onu sağlayamaz. İnsanî gayretler fayda vermez. O sebepsiz bir tesirdir. Kurtuluşa yönelik davranışların faydası yoktur. Dünya'yı O'nun için terkeden kalp, kendi içine dönen kalp bu davranışıyla hidayeti kazanamaz. Hidayet yolu sadece Vişnu'nun karşılıksız ihsanı ve bağışıdır. Kurtuluş gerçeği bütün Rahmet Dinlerinin merkezini teşkil eder. Rahmet ve hidayeti akılla açıklamak mümkün değildir. Bunun için Lûtuf Dinlerinde "hidayete seçilmeden" söz edilir. Onun lûtfu kimin üzerine olursa, doğumdan itibaren Vişnu ona halk arasında bir üstünlük ihsan eder. O seçtiği kişiye sahavet ve basiret verir. Buna benzer görüşler Budizm'in Hinayana Mezhebinde, Bhakti Mezheplerinde de bulunur. Bhakti'de Rama-Gandra'nın şiirlerinde rastlanır. M.S. 1245 yıllarında Seylan'a gelmiş ve Hinduizm'i bırakarak Budizm'e girmişti. Metin şöyledir: *Bu geniş, geçilmez akıntıların dağ gibi dalgaları altına gömülmüş ben, kendi*

⁴⁴⁰ Mensching, 86.

*gücümle senin kurtarıcı dharma gemine nasıl ulaşabilirim. Ey Cina bana yardım lûtfunu gönder... İnsanlara olan lûtfunda hiç bir ayırım yapmazsın, ey Cina, günahla bozulan beni temiz kıl!*⁴⁴¹

Hristiyanlık da Lutuf Dini sayılır. Paulus teolojisine göre İsa insanlığı Yahudiliğin kanun hukuk ağırlığından kurtarmak, ezeli günah yükünden arındırmak için gelmiştir. İsa'ya inanan kişi, davranışları ile değil Onun lutfuyla, sevgisiyle kurtulmaya ulaşır. Hidayet şeriata ve davranışa bağlı değildir.

Yukarda görüldüğü gibi, emreden veya hediye eden dinin her iki tipi de Evrensel Din zemininde gelişir. Bu arada önemli bir gerginlik de olur. Eğer Evrensel Din rahmet prensibiyle rahat bir hidayet yolu göstermekle birlikte toplumun ihtiyacı için açık bir teşkilâtlanmaya girişirse, gerilimler ortaya çıkar. Kilise teşkilatı ve hukuku örneğinde olduğu gibi *hidayet için ne yapmalıyım?* sorusuna açık bir cevap bekler. Bu soruya dinî teşkilât rahmetin teşkilâtlanmasıyla cevap verebilir. Yani zahmetsiz gelen rahmet, kültürel ve ahlâkî yükümlülüklerle bağlanır. Böylece Amel ve Lütuf Dinlerinin bir sentezi ortaya çıkar. Bazen dinin rahmet ve lûtfu görüşlerinde değişimler de olur. Lûtfu, objektif ve kutsal bir büyüklük olur. Lûtfun objektifliği tamamen dini bir anlamdadır. O Tanrı'nın kendinden neşet eden bir hediyesidir. Müessesel değişme, lûtfun zamansal ve mekansal objektifliği, gerçekliği anlamındadır. Yani zaman ve mekân içinde yararlı işlerle, maddi vasıtayla kurtuluşa ulaşılır. Bu değişme, rahmetin evrenselliği düşüncesinde tecrübe edilir. Değişim organizasyon safhasında, evrenselleşmede düzene konur. Yani görülebilen bir evrenselleşmeye dönüşür. Dinin kaynağındaki hidayet tecrübesini peygamber ve arkadaşları (sahabeleri) yaşarken, sonraki devrin insanları bu mucizeyi teşkilât içinde, teşkilât vasıtasıyla yaşamaya çalışırlar. Bu lûtfu, maddesel bir rahmet gücü şekline dönüşür.⁴⁴²

8. Vahiy ve Kitaplı Dinler

Dini tecrübeye, özellikle dinî tasavvurların muhtevalarının kaynağı yönünden dinler arasında **Vahiy Dini** diyebileceğimiz bir guruplandırma belirmekte ve kendine has dinî bir tip oluşturmaktadır. Bu oluşum kısmen "Kitap Dinleri"ni de içine almakta, zaman zaman iki alt tip birleşmektedir. Bu iki tipin ne zaman birleştiği veya hangi şartlarda bir Vahiy Dininin Kitap Dini haline geldiği, veya her Vahiy Dini'nin *Kitap Dini* olmadığı konusu araştırmaya açıktır, Kitap Dini olmayan Vahiy Dinlerinin veya Kitap Dini olup da Vahiy Dini sayılmayan

⁴⁴¹ Mensching, 87.

⁴⁴² Mensching, 88.

dinlerin mevcudiyeti de dikkati çekmektedir. Bu sorunun berrak bir cevabı, vahiy kavramının tesbitine bağlıdır. Vahiy tarifi evveliyattaki belirli bir dini gidişatın ifadesini ortaya koyar. Dindar insanlara göre, önceden herhangi bir şekilde gizli olan bir şeyin, bu gizlilikten çıkması ve kavranabilir hale gelmesi çok önemlidir. Ulûhiyetin gizliliği de vahiy ile aralanmaktadır. Ateistler için Ulûhiyet, kendi varlığında henüz gizli olmakla birlikte, inananlar için Ulûhiyet içindeki gizlilikten insanın dini tecrübesiyle ortaya çıkmaktadır. Geniş anlamda dinsel tecrübenin her şekli vahye dahildir. Tabii bu vahyin en geniş bir yorumudur.⁴⁴³

Ulûhiyetin gizliliğinin diğer bir şekli, ulûhiyetin etkinliği ile ilgilidir. Bu etkinlik gizli olabilir. Dindar insan için, derin gizlilik deneyimlerine dini literatürde çokca rastlanır. Eski Ahid peygamberlerinden İshaya *Ey İsrail Tanrısı, gerçekten sen gizli bir Tanrı'sın* diyerek, bu durumu ifade etmiştir. (İshaya,95,15). Etkinliğin bu gizliliğini idrak ve onun ifadesine *açılım, vahiy* denebilir. Yine Eski Ahid de: *Rab hiç bir şey yapmaz, çünkü o gizliliğini peygamberine vahyeder* (Amos,3,7) şeklinde belirtiliyor.

Gizliliğin en önemli şekli Ulûhiyetin varlığı konusudur. Bu gizliliğin özellikleri bütün dinlerde yaşanır. R.Otto, Tanrısal varlığın bu özelliği için *bambaşka* kavramını ortaya koymuştur. Bu konuda Dinler Tarihinde çok misaller vardır. Uluhiyet, varlığı bakımından derin ve nüfuz edilemeyen bir gizlilik olarak telakki edilir. Brahmandan söz edilirken, *Kim O'nu tanımazsa, O'nu tanır. Kim O'nu tanırsa gerçekte O'nu tanımaz* deniyor. Bu gizliliği, Hristiyan büyüklerinden Chrysostomus *Kim Tanrı'nın varlığını tanımaya çalışırsa, O'nu lekelemiş olur* şeklinde ifade etmiştir.⁴⁴⁴

Varlığın gizliliği, yani Ulûhiyetin gizlilik karakteri, vahyin konusu, objesi değildir. Ancak Ulûhiyetin varlığına nüfuz etme düşünceleri, pervasızlık ve dindarlık olmayan gayretler şeklinde vasıflandırılır. Uluhiyetin gizli varlığına sahip olma isteğini ise, yaşayan dindarlık kabul etmez. Martin Luther bunu şöyle ifade ediyor:

*Eğer Tanrı vahyetmediyse, orada hiç bir inanç ve tanıma yoktur ve vahiy üzerine veya vahiy dışında yüksekçe araştırmalar isteme düşüncesi, tamamen şeytanî düşüncelerdir ki, insan bir yere varamaz, kendi kendimizi felâkete sürüklemiş oluruz.. Gizliliğini ve anahtarını saklı tutmak Tanrı'ya daha sevimli gelir. Bunun için bize vahyolunmalıydı, fazla yorulmamalıydık.. gibi münasebetsizlikleri önlemek için, Tanrı bize, arzusunu ve tavsiyesini açıkladı.*⁴⁴⁵

⁴⁴³ Mensching, 90.

⁴⁴⁴ Mensching, 91.

⁴⁴⁵ Mensching, 92.

Ulûhiyetin gizliliği hakkındaki bu tespitler, dinler tarihindeki vahy'in ortaya çıkışına paraleldir. *Tabiat Dini* alanında ve insanlığın köklerindeki vahyi, en genel şekilde, *ilâhî gücün kâinattaki tezahürü* olarak görürüz. Nitekim Kur'an'da yaratılışı ve tabiat olaylarındaki düzen ve ahengi Tanrı'nın işaretleri, âyetleri olarak isimlendirir. Bunun için, Kültür Dinlerinde vahiy olarak görünen şeylerde, belirli bir çokluk hakimdir. Halk Dinlerinde hakim olan tabiat kehanetleri ve dinsel rastlantılar dışında özel bir vahiy ile karşılaşmaz. İnsanların hidayeti için, vahyin belirli bir gizliliğe yükseltilmesi, bilinmez. Allahın adıyla yapılan "kehanet" işlerine, meselâ Yunanlılar, Cermenler v.s. gibi kültür dinlerinde rastlanır. Ancak bunlar vahiy kavramı içine girmezler. Çünkü bunlar ulûhiyetin gizliliğini vahyetmezler, açıklamazlar. Buna karşı, insan kaderinin ve dünyevî geleceğin sorularını ortaya koymaya çalışırlar. Bu kehanetlerde, gerçek dinî vahyin varlığına ait özellikler eksiktir. Yani muhtevaları dinsel anlamlardan yoksundur.

Halk Dinlerinin arasında bazıları vahye açıktır. Mensupları kitaplarının vahye dayandığı inancındadır. Bu sebeple dinlerini *Vahiy Dini* olarak vasıflandırır: Mecusi, Hindu ve Yahudi Dinleri gibi. Bunlara istisnasız bütün Evrensel Dinler de dahildir. Mecusilikte vahiy, *Tanrı Ahuramazda'nın emir ve isteklerinin sözlü tebliği'dir*. Bu anlayışa göre, Melek Vohu Manah aracılığı ile Tanrı'nın istekleri Peygamber Zerdüş'te vahiy edilmiştir. *Kutsal bana ne söylemişse, tebliğ etmek istiyorum. Bu sözü ölümlüler dinlemelidir. Bu söze itaat eden herkes, iyi amelleriyle kemalât ve ölümsüzlük kazanacaktır* (Yasna,45,5,6) şeklinde ifade edilmiştir. Avesta'nın bu ve benzeri sözleri açıkça gösteriyor ki, Tanrı'nın ahlâkî istekleri vahiy kaynaklı olup; insanları hidayete götüren sözlerdir.

Ulûhiyetin kendi açıklaması, vahyi ile ilgili özel bir şekli Yahudi Dininde görülür. Hz.Musa Tanrı ile konuşur ve şöyle der: *Eğer gözünde lûtf buldumsa, bana yollarını bildir ki, gözünde lûtf bulayım, Seni bileyim ve bu milletin senin kavmin olduğunu düşün!* (Çıkış,33,13). Nebilerle yapılan bu sözlü dialog dışında Yahve ihtişamını çeşitli görünümelerde veya temsili görüşlerde vahiy eder. Tanrı'nın arzusunu içeren bu vahiyler, şeriatın ve hidayet şuurunun temelini teşkil ederler. Buradan hareketle şu sonuca ulaşabiliriz: Eğer vahiy ilgili dinin hayatî merkezini teşkil ediyorsa, bu din gerçek bir "vahiy dini"dir.

Vahiy diniyle ilgili önemli bir ölçü de, Evrensel Dinlerin vahiy dini oluşmalarıdır. Budizm'deki vahiy konusu ise, Hinayana ve Mahayana mezheplerinde farklı ele alınır. Hinayana'da arzusunu vahiy eden bir Tanrı inancı yoktur. Bundan dolayı Hinayana'da ilâhî vahiyden söz etmek mümkün değildir. Buradaki vahiy, bütün mistik dinlerde olduğu gibi, sadece aydınlanmış bir ruh'la karşılaşılmasıdır. Yani ruh'a

açılan **semavi göz'le, kalp gözüyle** mistik kendi iradesinin dışında *hidayet şuuruna* (*Bodhi'ye*) ulaşır. Buda da böyle bir aydınlanma ile kâinatın dört kutsal gerçeğini görmüş, hidayet yolunu idrak etmiştir. Manevî gücün vahyi andıran varlığı mistisizme dahil olmaktadır. Mahaya Mezhebinde Ulûhiyet inancının bulunması sebebiyle, hidayet görüşlerinin vahye dayalı olduğu kabul edilir.

Hristiyanlıkta ise, Tanrı'nın istekleri, Hz. İsa'nın cismanî varlığında ve sözlerinde vahiy olur. Yani Tanrı kelâmı, İsa'nın fiziksel varlığında müşahhaslaşmıştır. Söz ete, kemiğe bürünerek insan tanrı haline gelmiştir. Dolayısıyla İsa'nın her konuşması ve hareketi vahiy sayılır. Bu sebeple İsa'nın hayatını, biyografisini anlatan ve İncil ismi verilen kitapların da vahiy içerikli olduğu kabul edilir. Burada *vahiy* hidayet bahşeden Tanrı'nın bir müdahalesi ve müşahhas görünümüdür.

İslâmiyet'te vahiy, manevîdir. Sözlü vahiy Kur'an'da yazıyla tesbit edilmiştir. Buna göre vahiy ilâhî iradenin arzularının açıklanmasıdır. Melek Cebrail elçiliğinde gelen vizyon ve audisyonlara (görüntü ve işitmeye) dayanan vahiy karakterindedir. Bu nedenle vahiy dinî hayatın merkezini teşkil eder. Dinin bitmek tükenmek bilmeyen hazinesidir. Temel ahlakî mesajların ve güncel yorumların kaynağıdır.

Mistisizmde vahiy, ruhsal aydınlanma şeklinde tezahür eder. Bu aydınlanma fiili, istiğrak halinde seyir ve temaşa ile ortaya çıkar. Bu süje'nin derinliklerinde olur, peygamberlerde olduğu gibi insana dışardan gelmez. Kendi ruhunun derinliğinde Buda'nın hidayeti tanınması, mistiklik ile Peygamberlik arasında bir üslûp karışımıdır. Gerçek mistik kendisine gelen vahyi açıklamaz, başkalarına ilân etmez. O, mistiğin kendisine has bir vahiydir. Muhatabı da kendisidir.

Mistiğin vahyi psikolojileştirme eğilimi, araştırmacıyı şahsî vahye sevkeder, sınırlar. Mistik dünyada genellikle Tanrı ile şahsen konuşulmaz. Mistik, vahyini ilâhî âlemi temaşa ile almış olur. Bu, görerek, bakarak elde ettiği bir bilgidir. Bu sebeple görüp duydukları başkalarına anlatılmaz. Bu şahsî, mistik vahiy, peygamberlerdeki gibi tebliğ ve ilan edilmez. O mistiğin şahsî malıdır. Eflatun böyle bir mistik vahiy şöyle anlatır:

Ekseriya, kendime gelince, uyanınca ve başalıktan kendime nüfuz edince vücudumun dışında harika bir güzelliği seyredirim. O zaman ben kuvvetli bir şekilde daha büyük şuura ait olduğuma ve ulûhiyetle aynı şey olduğuma inanırım, orada onun içinde yer alırım, o güce ulaşırm ve bütün tanımlanabileceklerin üzerine yükselirim... açıkca sırların anlatılmasının yaşadığını düşünürüm. Çünkü o şeyler söylenebilir değildir. Onları sadık olmayanlara anlatmayı ulûhiyet yasaklar, onu ancak fert kendi seyredebilir (Enneaden V,9,9; Mensching,s.96 dan).

Özel anlamda Vahiy, Dinler Tarihinde ana hatlarıyla iki şekilde tezahür eder: Birincisi Mecusilik'te, Yahudilik'te ve İslam'da olduğu gibi, Uluhiyetin lütfedici hidayet arzusu ve emredici isteklerinin görünümü olarak vahiy; ikincisi, Hinayana Budizm'i ve Vedanta mistiğinde görülen, sâkin ve gayri şahsi hidayet gerçeğinin aydınlanma ve idrak fiili tezahürüdür. Mistik vahyin diğer şekilleri de buna dahil edilebilir.

Her durumda *vahiy varlığı* Tanrı'nın hür iradesine bağlıdır. Bu yolla Tanrı kendini vahy eder, açıklar, tanıtır. Vahyin ortaya çıkışı çeşitli görünümelerde olur: Bir tarafta sözlü vahiy, sözlü açıklama, diğer tarafta tecrübe edilen bir tanıma, bir şuurlanma ve özellikle yaşanan bir hal olur. Vahyin özel bir şekli de uluhiyetin inkarnasyonla yeryüzünde müşahhaslaşması tasavvurudur. Buna Hristiyanlıkta, Vişnuizm'de ve diğer bazı dinlerde rastlarız. Vahyin gerçek bir vahiy olması konusu Vahiy Dinlerinin önemli bir sorunudur. Genelde bunun değerlendirilmesi, fertlerin kabul derecesiyle orantılı olarak algılanır. Vahyin ferde bağlı, iç dünyasına dayalı oluşu, objektiflik kazandırılmasını önler. Nitekim Kur'an (Al-i İmran,44) Meryem'le ilgili durumu açıklarken, orada Hz.Muhammed'in olmadığını, gaip haber olarak Allah'ın bu bilgileri verdiğini söyler: *Sana [şimdi] vahyettiğimiz şey, senin idrakini aşan bir hususla ilgilidir: zira hangisinin Meryem'in hamisi olacağını kur'a ile belirlediklerinde sen onlarla birlikte değildin, ve [o konuda] birbirleriyle çekiştiklerinde yanlarında yoktun.* Dolayısıyla bir peygamber için dahi doğrudan doğruya şahit olmak söz konusu olmayabilir. Ölçüler dolaylı ve bazen de subjektiftir. Ancak ilahiyatçıların ana problemi, vahyin diğer insanlara müşahhas olarak nasıl ulaştırılacağı ve açıklanacağıdır. Eğer vahiy muhteva bakımından yalnız rasyonel bir öğreti olsaydı, fazla bir problem olmazdı. Ne var ki, bütün vahiyler temelde, derinliklerinde irrasyoneldir. Çünkü vahiy muhtevası, hiç bir vakit rasyonel veya tamamen müşahhas veriler değildir. Bu rasyonel kavramlarla açıklanan veriler, ancak *ruh'da* kavranabilir ve uluhiyetin tezahürü olarak anlaşılabilirler. Müşahhaslaşan taşıyıcılara Vahiy Dinlerinde çok az rastlanır. Bunlardan ekseriyeti din kurucusu veya peygamber olan alıcılardır. Diğeri de tabiat ve tabiat olaylarıdır.

Peygamberli Dinlerdeki bu vahiy alıcıları, vahyi diğer insanlara aktarmaya çalışırlar. Çünkü bu aktarma diğer insanları da vahiy şuuruna, vahiy yaşantısına getirmeyi hedefler. Vahiy muhtevası gerçekte veya kavramda telakki edilir. Ferdin kendine olmuş bir vahiy gibi kabul edilir. Bu müşahhaslaştırma bir nevi kabalaştırma, basitleştirme sayılabilirse de bununla vahyin ruhsal büyüklüğü, zaman, mekan ve rasyonel şuur alanına çekilir. Vahyin ikinci derecedeki tebliğcileri vâiz, havari, din adamı v.s. gibi şahıslardır. Hepsi de mümkün olduğu kadar vahyi apaçık, anlaşılır yapmaya çalışırlar. Vahyin ilk alıcısının

zamanında herkes inanmamıştır. Bütün din kurucuları imansızlık fenomeniyle uğraşmış ve onu kendilerine göre açıklamaya çalışmışlardır. Buda, Hint inancındaki samsara tasavvurundan hareketle, inanmayanların henüz varlık zincirindeki olgunluk ve aydınlanma yolunu göremediklerini, hidayeti kavrama yeteneğine ulaşamadıklarını söyler. İsa ise, imansızlıkta *tıkanıp kalmadan* söz eder. Kur'an (Bakara,7, 171; Araf,179) inanmayanları kör ve sağır, idraktan uzak olmakla suçlar. İman etmeyi ferdin tefekkür ve tanıma isteğiyle birlikte Allahın lûtfuna ve takdirine bağlar.

Bir din kurucusunun hayatında vahiy genelde kabul edilmediyse, ikinci derecedeki tebliğcilerin başarılı olmaları fazla beklenemez. Buna rağmen bütün vahiy dinlerinde halefler, büyük üstatlardan "daha başarılı" olmak zorundadırlar. Mesajın geniş kitlelere yayılması, üstadı güçlendiren malzemelerin kullanılmasına ve tebliğin yanlış manalandırılması endişesiyle yapılan gayretlere dayanır. Meselâ üstadın hayat şartlarında mucizeler red edilir. İkinci derecedeki tebliğci de bu yapılmaz, kitle kazanılır. Cemaat içinde ortaya çıkan büyük üstadın hayat hikâyesi efsanelerle gelişir ve teşkilatlanan kült, mucizelerin devamıyla yaşamaya devam eder. Böylece kitle dinindeki vahiy, sınırsız bir şekilde üstadın tebliğ alanları dışına yayılır. Hatta üstadın vahiy olarak bilinmesini istemediği şeyler de vahye dahil edilir. Nerede bir rasyonel söz ve vahiy görülse, vahiy muntevasından ve düşüncesinden rasyonel ve rasyonelleştirilebilen alana doğru çekme gayreti görülür. Yani denebilir ki, vahiy alıcısı ve vahiy unsuru, kurucusunun zamanına göre çok daha başarılı olarak yayılır. Bu düşünce, vahiy varlığının bizzat yayılmasıyla meydana gelir.⁴⁴⁶

Gördüğümüz gibi vahiy, Dinler Tarihinde çeşitli şekillerde tezahür eder: meselâ Hristiyanlıkta, İsa'nın tebliğinde ve cismanî suretindedir, fakat kutsal bir kitap içinde değildir. Ancak İsa'nın ölümünden sonra, İsa'nın hayatı ve Havarilerin yorumları yazı ile tesbit edilmiş ve Yeni Ahid ortaya çıkmıştır. Budizm'de benzeridir. Çünkü ne Buda, ne de İsa hayatlarında birer kutsal kitap yazmışlardır. Buna karşı Eski Ahit Peygamberleri vahiylerini yazıyla tesbit etmişlerdir. Bu misallerden sonra, bütün vahiy dinlerinin "Kitap Dini" olmadığını söyleyebiliriz. Dahası, merkezinde vahye dayandığı kabul edilen, kutsal kitapların bulunduğu Halk Dinleri de düşünülebilir. Meselâ Hindistan'da Vedizm gibi. Vahiy Dini ve Kitap Dini, Halk Dinlerinde de Evrensel Dinlerde de görülebilir, fakat bütün Evrensel Dinler ve Kitap Dinleri, aynı zamanda Vahiy Dinleridir.

⁴⁴⁶ Mensching, 97-99.

Kitap Dinlerinin özellikleri çeşitlidir. Bu kavramın bir Vahiy Dini hakkında kullanılması, özel bir tipe işaret eder. Kitap Dini deyiminden de anlaşılacağı üzere, bu dinler kutsal vesika sahibidirler. Bu münasebetle Kur'an (Bakara, 121; Âl-i İmran, 110 vd.) *Ehl-i Kitap* milletlerden, dinlerden söz eder. Bu dinlerin merkezi ağırlığını Kutsal Kitap taşır. Hint Dinleri de bu anlamda birer kitap dinidir. Veda, Büyük Rîşî'lerin, eski devir nebilerinin ezelf kelâm olarak aldıkları vahiy anlamına gelir ki, Brahmanalar, Upanişatlar ve daha sonraki tefsirler, hepsi de Veda'nın tefsirleridirler. Her bir mezhep hidayet ehli olduğunu, doğru yolda olduğunu, Kutsal Kitap Veda'ya uygunluğuyla ispata çalışır. Hindistanın fethinden sonra Hint dinleri de Müslümanlarca kitaplı dinlerden sayılmışlardır. Hristiyanlık başlangıçta Kitap Dini değilken, zamanla Hz. İsa hakkında yazılan ve sahih sayılan kitaplardan deliller istendikçe, daha çok bir Kitap Dini özelliği kazandı. Katoliklerde, kitap yanında Kilise ve rivayetlerinin otoritesi de henüz erken devirlerde ön saflara çıkmaya başladı. İnanç unsurlarının teşekkülü, Yeni Ahit'in ikinci derecede müessiri olduğu bir yolda ilerledi. Protestanlık'ta ise, *Tanrı Kelâmı* reformların temel prensibi oldu ve meselelerin çözümünde *gerçek öğretinin doğrultusunu yazılanlar çizdi ve yönlendirdi*.

Her şeyden önce Luther, kutsal yazıların sıhhatı ile metne sadık değerlendirilmeleri arasında tereddütler geçirdi. *Tanrı Kelâmı* ve *Kutsal Yazı* arasındaki tereddüdü, Luther'in kilise mirasına ve ondaki maneviyat doktrinine bağlı kalışından kaynaklanmaktadır. Buna göre, Kitab-ı Mukaddes *Tanrı Sözü*'dür. Sadece Tanrı sözlerini de ihtiva eden bir kitap değildir. İslamiyet ise, en aşırı anlamda *Kitap Dini*'dir. Kur'an, Peygamberin henüz kendi sağlığında iken kutsallık kazanmıştır. Daima vahiy sayılmış, inanç ve hukukî temelleri Kur'an'a dayandırılmıştır. Tabii, Yahudi Dini de bir kitap dinidir. Çünkü Tevrat ve tefsirleri dinsel ve toplumsal hayatın merkezini teşkil eder. Bu misaller gösteriyor ki, Kitap Dinlerinin anlatımı ve tipik özelliği vahiy dinlerinin anlatımını da içine alır. Ancak bu kutsal kitabın *dinin merkezi hayatını* teşkil etmesi şartıyladır. Fakat Konfüçyanizm, Taoizm ve Şintoizm gibi kutsal kitabı olduğu halde, bu anlamda *Kitap Dini* sayılmayan dinler de vardır. Bunlar yazılı metni olmayan dinlere göre, kitaplı dinlerden sayılabilirler. Bunlara ölü dinlerden Eski Mısır, Babil ve Asur dinlerini de ilâve edebiliriz. Kitapsız dinler ise, Eski Yunan, Roma, Cermen ve ekseri Tabiat Dinleridir.⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ Mensching, 101.

9. Gelişen ve Kurucusu Olan Dinler

Dinlere ortaya çıkışları yönünden bakarsak, iki tipte karşılaşıyoruz: Kurucusu olan dinler veya kendi kendine gelişen dinler. Bu tipten Halk Dinleri ve Evrensel Dinler sınıflamasına ters düşmez. Yahudilik örneğinde olduğu gibi, kurucusu olan dinler yanında kurucusu olmayan Evrensel Dinler de vardır. Buna misal Helenist Sır dinlerini gösterebiliriz. Yine de, kendi kendine gelişen dinler arasında kurucularının bulunup bulunmadığını araştırmak, kurucularının gerçekten bulunmadığını ispatlamak gerekir. Her iki tipin kökleri arasındaki ilişkileri kontrol etmekte yarar vardır.

Kurucusu Olmayan Dinler'in tarihi, eski çağların karanlıkları içinde kaybolur. **Kabile Dinleri** için de kesin bir şey söylemek güçtür. Tabiatındaki ve insan hayatındaki her şeyde gizli bir gücün veya güçlerin varlığına inanç, dikkatsizce bir temasın elektrik çarpması gibi boşalacağı inancına götürür. Her an, beklenmedik bir zamanda ilâhî gücün çarpmasından korkulur. Meselâ kutsal güçle dolu olduğuna inanılan taşlara tazim edilir. Hz.Yakub (Tekvin,28,17vd.) üzerinde uyuduğu taşı, gördüğü rüya üzerine **Tanrı Evi**'nin orada olabileceği düşüncesiyle takdis eder.

Tabii olaylardan hareketle, sayısız ve anonim yapılardan **Kurucusu Olmayan Dinler** zamanla gelişmiş, azmanlaşmış olabilirler. Tesadüfi temaslarla, çok sayıda ferdi tecrübelerle ortaya çıkmış ve eski devir cemaatlerinin inanç ve âdetlerinden, sayısız tecrübe birikimlerinden teşekkül etmiş olmalıdır. Bunları, halk türkülerinin ortaya çıkışıyla karşılaştırmak mümkündür. Önce anonim olarak söylenir ve bestelenir. Daha sonra genel şuura dönüşür. Kurucusu olmayan bazı dinlerin gelişmesi de benzeri şekilde tasavvur edilebilir. Bu dinlerin tabiatlarına göre, rivayet muhtevaları gelişir, gelenekler muhafaza edilir ve yenileri ilâve edilir. Böylece dinsel âdetlerin karmaşık kutsal çokluğu ortaya çıkar. Bu anonimlik içinde, bazıları objektif ruhun tesiriyle ölür, din ağacında kuru bir dal gibi asılı kalır, anlaşılmazsa, yeni dini düşüncelerle yorumlanır. Hindistan'ın eski dininde bu gelişmelere açıkça rastlanır.

Kurucusu Olan Dinler, doğdukları topraklarda bulunan bir din üzerinde doğarlar ve gelişirler. İsrail Dini'nin kurulması, yanan çalı hikayesinde anlatıldığı (Çıkış,3) gibi, Yahve'nin Hz.Musa'ya, seslenişle başlamış ve Tanrı kendini vahyetmiş, arzularını ve kendisine itaati emretmiştir. Bu tecrübe, Yahudiliğin uzun tarihi boyunca muhafaza edilmiştir.

Budizm'de Nerancera nehri kenarında Boddhi ağacı altındaki aydınlanmada Buda ferdî varlığın ızdıraplarını ve ondan kurtuluşu tanımış, tecrübe etmişti. Bu kurtuluş tecrübesi, Budizm'in bütün gelişmelerini ve değişmelerini ihate eder. Bu tecrübe aynı zamanda Budizm'in kuruluş tecrübesidir de. Buda'nın felsefesi Samkhya ve Yoga dini temel fikirlerinden hareket etmekle birlikte, Brahmanlar'ın Veda inancına, ibâdet ve âyinlerine karşı idi, onları reddediyordu.

Hız.İsa'nın kuruculuk tecrübesinin merkezini vaftiz ve aydınlanma olayları teşkil eder. O bununla Tanrı tecrübesini edindi. Kendini ilâhî hidayetin vasıtası olarak bildi.

Kurucusu olan dinlerde görülen temel tutum Hz.İsa'da da görülür. Kurucu hiç bir zaman yeni bir din kurduğunu söylemez, daima yerli dinin gelenekleri ve rivayetleri üzerinde durur. Yeni filiz eskiyi aşar, eskiye göre çok daha üstün bir kuruluş ortaya çıkar. Kurucu ülkesinin geleneklerine karşı daima tenkitçidir. Bu onu eski dinin temsilcileriyle gerilim içine sokar. Nitekim Hz. İsa pozitif tutumunu vurgulayabilmek için meşhur sözü söylemiş: *Ben şeriatı ve peygamberleri yıkmaya, kaldırmaya değil, bilakis yapmaya tamamlamaya geldim* (Matta,5,17vd.) demiştir. Onun yeni dini Yahudi şeriat âlimlerinin ve Farizalılar'ın karşısında idi.

İslam'ın kuruluşu da Kur'an vahiy tecrübesine bağlıdır. Hz.Muhammed, Hesap Günü öncesinin uyarıcısı olarak (Sure 74,1) Allah'ın gücünü idrak etmiş, tecrübe etmiştir. Tanrı'ya iman ve Onu tecrübe Allah'ın arzusuna, lütfuna bağlanmıştır. Bu o zamana kadar bilinmeyen bir Tanrı inancı da değildi. Allah Eski Arap kabilelerinin de ulu Tanrı'sıydı. Mekke'de Kâbe Hz.Muhammed'den önce de kutsaldı, ziyaret yeri idi. Ancak Hz. Muhammed halkın bazı kült geleneklerine karşı çıkmıştı ve Tanrı inancına yeni bir boyut ve evrensel anlam kazandırmıştı. Bu husus Peygamberle kavmi arasında gerilime yol açtı ve neticede problem savaşlarla çözüldü.

Kurulmuş dinlerin kurucularının kullandıkları kavramlar, tiplerinin özellikleri, muhtevaları çeşitli anlamlardadır. Her bir kurucu, lider görünümündedir. Lider, örnektir ve emsalsiz bir örnek özelliğine sahiptir. Lider dini teşkilâtın mutlak taşıyıcısıdır. Cemaatte örnek kişiler varsa da yönetici karakterde değildir. Din kurucusu daima zaruri örnek rolündedir. Yöneticilik ve örneklik dâima birlikte görülür. Tanrı tecrübesi de örnektir. Kurucunun hayatı ve faaliyetleri delil olarak temel efsaneleri de meydana getirir. Hz. İsa bunun bir örneğidir. Bu yönden büyük din kurucuları arasında ayırım yapılabilir. Örnek karakter olarak Hz.Muhammed'in sünneti gösterilebilir. Her ne kadar o kendini bir *uyarıcı*, *Allah'ın arzusunun tebliğcisi* olarak görmüşse de onun örnek hayatı, hukukî kararların, rivayetlerin temelini teşkil eder. İslam hukukunun ana kaynaklarından birini oluşturur. Buda da:

Ey Vakkali kim öğretiyse bakarsa, bana bakmış olur. Kim bana bakarsa, öğretiyse bakmış olur". Aynı şekilde: "Ey Brahmanlar, nirvana oradadır ve nirvanaya götüren yol oradadır ve ben yol göstericiyim, benim tarafıma ayrılan, aydınlatılan biri en yüksek hedefe, Nirvanaya ulaşır, diğeri hiç bir şeye. Ey Brahmanlar, buna karşı ne yapabilirim? Tathagata sadece bir yol göstericidir, demıştır⁴⁴⁸.

Buna rağmen Buda'nın asketlik hayatı, kurtuluşu gerçekleştirmenin bir örneği olmuştur. Hz.İsa'da ise, durum başkadır. Hz. Muhammed gibi kanun tebliğcisi değildir. Buda gibi eski hidayet öğretilerinin tebliğcisi de değildir. Cemaatinin gözünde O hidayetçinin, kurtarıcının kendisidir. Hristiyanlar gözünde O, sadece bir tebliğci değil aynı zamanda ulûhiyet objesidir de. Hz. Muhammed insanları tebliğ ettiği öğretilerle kurtarmak isterken; Hz.İsa, kendisiyle gerçekleşen ilahi cemaat üyeliği ve cemaat içindeki rahmetle kurtarmak ister.

10. Misyonlu ve Misyonсуuz Dinler

Varlıklarını yayılma esasına dayandırması açısından dinleri Misyonlu ve Misyonсуuz tiplere ayırmak mümkündür. Milli sınırlarla çevrili Tanrı düşüncesinin bulunduğu saf Halk Dinlerinde yayılma eğilimine rastlanmaz. Gizlenme eğilimi Halk Dini'nin varlığında saklıdır. Çünkü kendilerine has ilahlara sahip olmak ve onu mümkün mertebe diğer milletlerden saklamak, Halk dinlerinin özelliği ve varlık esasıdır. Misyon eğilimi Halk Dinlerinin temel felsefesine ters düşer.

Evrensel Halk Dinlerinde ise durum farklıdır. Onun evrensel gerçeği Halk Dini sınırlarını aşmıştır. Bu türlü Halk Dinleri misyon çalışmalarında bulunurlar. Bunlar mutlaklık şuuruna yükselmişlerdir. Misyon eğilimi ile mutlaklık iddiası yakından ilişkilidir. Yahudilikte olduğu gibi. Nitekim Hz.İsa zamanında Musevîlik Roma İmparatorluğu nüfusunun %7.sini fethetmişti. Sünnet Yahudi cemaatına girişin simgesiydi. Bar Kochba isyanından sonra Yahudi misyonu Hristiyanlığın evrenselliği karşısında çözüldü. Diğer bir örnek de Konfüçyanizm'dir. Yüksek ahlâk değerleriyle evrensel bir dindir. Ancak Çin'in dünyanın merkezini teşkil ettiğine ve Çin sınır bölgelerinde barbar milletlerin oturduğuna inanmaları, bir misyon faaliyetinde bulunmalarını önlemiştir. Fakat Çin'in dışında başka medenî milletlerin de bulunduğunu öğrendikleri zaman, bu iddiadan vazgeçmişler, Reformcu Kang You Vei (1898) örneğinde olduğu gibi, Konfüçyanizm'i bütün dünyaya yaymak gerektiğini savunmaya başlamışlardır.

Halk Dinine bağlı fakat muhtevası evrenselleşen Hinduizm'i karşı örnek olarak ele alabiliriz: Eski devirlerde Hinduizm bir misyon faaliyetinde bulunmamıştı. Bununla birlikte mutlaklık iddiasını da sürdürmüştü. Çünkü Hinduizm'in muhafazakar temsilcilerine göre, bütün insanlar *ebedî kâinat kanununa (sanatana dharma'ya)* tâbidir. Fakat çoğu insan bunun şuurunda değildir. Ancak Hinduizm'in kast sisteminde doğmak zarureti, Hinduizm'e girişi imkansız hale getirdi. Mistik Hinduizm mezhepleri hiç bir vakit misyon faaliyetinde bulunmadı. Hint mistiğinin böyle bir eğilimi de yoktu. Hindu mezhepleri genelde bütün dinleri *hidayet Yolu* olarak görürler ve onlara hoş görüyle bakarlar.

Hristiyan misyonerlerin mutlak hakikatın ve hidayetin kendilerinde olduğu iddiaları karşısında, Hinduizm'de savunma eğilimi ortaya çıktı. Tepki olarak kendi öğretilerini yayma çağrısında bulundular. Yeni zamanlarda Hindu misyonerleri Avrupa ve Amerika'ya uzandılar. Bu misyonerler arasında Svami Vivekananda en meşhurlarından biridir.⁴⁴⁹

Misyonlu dinlerin başında dünyanın üç büyük dini, Budizm, Hristiyanlık ve İslâm gelir. Buda'nın kendisi vaaz ederek dolaşmıştı. Rivayete göre başlangıçta Buda misyon faaliyetinde bulunmak istememişti. Ancak bir ilah Buda'yı kurtuluş öğretisini teblig etmesi, diğer insanlara da öğretilmesi için ikna etmiş, harekete geçirmişti. Bundan sonra Buda öğretiyi başkalarına da açıklamaya, yayma faaliyetine başladı. Kral Aşoka (MÖ.250) misyon faaliyetiyle meşhurdu. Budizm'i Hindistan'da yaymıştır. Budistler Budizm'i kabul etmeyenlerin, henüz hidayet gerçeğini anlayacak olgunluğa ulaşamadıklarına, tebliği kabul olgunluğuna ulaşincaya kadar, tekrar doğum-ölüm çemberinde dolaşacaklarına inanırlar. Budist misyonunun saldırganlığını frenliyen bu görüş ve musamaha diğer dinlerde yoktur. Yabancı tanrılar ve dinler, Budist kurtuluş öğretisinin ilk safhaları olarak görülür. Buradan hareketle Budizm, ayak bastığı ülkelerde yeğane din olmamış, diğer dinlerle birlikte bulunmuş, zorlayıcı bir misyon faaliyetine girişmemiştir. Halk Dinlerine karşı felsefi üstünlüğüyle başarı kazanmıştır.

Hristiyan misyonu, İsa'nın misyon (Mat. 28,19) emrine dayanır. Muhteva olarak, evrensellik özelliği ve mutlak hidayet yolu olduğu iddiası ona misyon gücünü verir.

İslamiyet ise, Tanrı'nın hükmünü ve vahdaniyetini dünyaya tanıtmak, tüm insanlara hiç bir ayırım gözetmeden öğretmek felsefesiyle, başlangıçtan itibaren tebliğe başlamıştır. Kur'an tebliği

⁴⁴⁹ Mensching, 115.

kabul hususunda zorlamayı yasaklar. Mücadeleye savunma için izin verir, misillemeye aşırılığa kaçmamayı tavsiye eder. Bununla birlikte Tanrı'nın sözünü tüm insanlığa duyurmak gayesiyle savaşların yapıldığı, siyasî gayelerle yorumlandığı bilinmektedir.

Misyonlu Dinlerdeki misyon eğiliminin ve misyon başarısının şartları konusunda da durmak gerekir. Misyonlu Dinlerdeki ana özellik bünyesinde evrensel bir hakikatın bulunmasıdır. Eğer dinde hukuk (şeriat) ve peygamberlik varsa, evrensel hidayet şuurunun bir defalık olduğu kanaati hakimdir ve misyon eğilimine sahiptir. Saf Mistik Dinlerde ise, böyle bir misyon şuru bulunmaz, ancak *gezginci* bir yayılma karakteri göze çarpar.

Misyonun başarı şartı, Evrensel Dinin milletler üstü özelliğine bağlıdır. Negatif ifadesiyle: Eğer Evrensel Din, Halk Dini şartlarından kurtulmuşsa ve hakikatını objektif bir şekilde ortaya koyabilmişse, Hristiyanlıkta Paulus'un yaptığı gibi, yabancı milletler arasında yayılma imkanı bulabilir. Başarı şansı rasyonel ve değişik etkenlere bağlıdır. Misyon Dinleri kendilerinin seçkinliğinden, çağrıdan, Tanrı'ya itaatte veya isyandan, hamlıktan ve olgunluktan söz eder. Ancak bazı milletlerin kendileri için belirli bir din şeklini aradıkları da muhakkaktır. Doğu Asya'ya Budizm Hindistan'dan gelmesine rağmen kendisi Hindistan'da tutunamamıştır. Yine Önasya Milletlerinin İslam'ı kabulü, Hristiyanlığın Batı'ya yayılması, Kuzey Avrupa'nın Protestan ve Güneyin Katoliklikte ısrar etmesi tesadüfî olmasa gerektir. Müstakbel dini coğrafya araştırmacılarının konuyu aydınlatacakları şüphesizdir.⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ Mensching, 118-119.

BİBLİOGRAFYA

- Abdullah Yousuf Ali: *The Glorious Kur'an*, Riyad 1934.
- Abegg, Emil: *Der Messiasglaube in Indien und in Iran*, Leipzig/Berlin 1928.
- el- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfu'l-Hufa ve Muzîlu'l-İlbas, Amme's-Tehara mine'l- Ahâdis alâ el-Sineti'n-Nas, C.II. yer ve tarihsiz.
- Aslan, Abdülgaffar: *Kur'an'da Vahiy*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000.
- Aslan, Adnan: *Dinler ve Mutlak Hakikat Kavramı: John Hick ve Seyyid Hüseyin Nasr'la Bir Mülakat*, İslâm Araştırmaları Dergisi, Sayı I, İstanbul 1997.
- Ateş, Süleyman: *İnsan ve İnsanüstü*, İstanbul 1979.
- *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, C.I-XI, İstanbul 1988-1991.
- Zerdüşt. *Avesta, Die heiligen Bücher der Parsen*, (Ter.Fritz Wolff) Strassburg 1910.
- Aydın, Mehmet: *İslâm Dini İlmihali*, Konya 1981.
- Bayraktar, Mehmet: *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Ankara 1987.
- Bayraktaroğlu, Nebi: *İbadetin Temeli ve Tarihi Olaylar*, Antalya 1999.
- Besalel, Yusuf: *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik, c.1-3.
- Bıyık, Mustafa: *Munculuk* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1998.
- Birand, Kâmuran: *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1964.
- Canan, İbrahim: *Hadis Ansiklopedisi*, Zaman Yayınları, ?
- Çakan, İsmail Lutfi: *Hadis Usulü*, 3. Baskı İstanbul, tarihsiz.
- Eichhorn, Werner: *Die Religionen Chinas*, Stuttgart 1973.
- Elliade, Mircea: *Die Religionen und das Heilige, Elemente der Religionsgeschichte*, Darmstadt, tarihsiz.
- Erginer, Gürbüz: *Kurban*, ? 1997.
- Erzen, Afif: *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992.
- Findeisen, Hans: *Schamanentum*, Stuttgart 1957.

Glaserapp, Helmut von: *Die Nichtchristlichen Religionen*, Frankfurt 1963.

Goldammer, Kurt: *Die Formenwelt des Religiösen*, Stuttgart 1960.

Gökbel, Ahmet: *Anadolu'da Yaşayan Halk İnanışlarından Çaput Bağlama ve Nazar*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Sivas 1996.

- *Türk Halk İnançlarında din ve Din Anlayışı (Kurban Kültürü Örneği)*, Cumhuriyetin 75. Yılı Münasebetiyle Dinler Tarihi Sempozyumu, Kasım 1998 Konya.

Guariglia, Guglielmo: *Prophetismus und Heilserwartungs Bewegungen bei der Naturvölkern Amerikas, Oziens, Australiens und Afrikas, mit einem Anhang über Asien*, Wien 1957.

Günay, Ünver: *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993.

Gündüz, Şinasi. Ünal Yavuz, Ekrem Sarıkçıoğlu: *Dinlerde Yükseliş Motifleri*, Ankara 1996.

Heiler, Friedrich: *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, Stuttgart 1961.

El-Hindî, Alaeddin Ali Muttaki, Kenzu'l-Umma fi Suneni'l-Ahval ve'l-Efal, CX Beyrut 1993.

Hubbart, Ron: *A History of Men*, Edinburg 1968.

- *The Creation of Human Ability*, Sussex 1968.

İbn al_Kalbi: *Putlar Kitabı* (Ter: Beyza Düşüngen (Bilgin), Ankara 1969.

İnan, Abdülkadir: *Eski Türk Dini*, İstanbul 1976.

Liu Mau-Tsai: *Die chinesischen Nachrichten der Osttürken (T'ukü)*, Wiesbaden 1958.

Katar, Mehmet: *Hristiyanlık, Yahudilik ve İslâm'da Tövbe*, Ankara 1997.

Kaydu, Ekrem (Sarıkçıoğlu): *Türklerde Kutsal Hükümdarlık, Tayyib Okıç Armağanı*, Erzurum 1978.

Kılıç, Recep: *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ötiken Neşriyat, İstanbul 2004.

Kitabı Mukaddes, İstanbul.

Kozminsky, Isidore: *Numbers, Their Meaning and Magic*, London 1972.

Leeuw, Gerardus van der: *Phänomenologie der Religion*, 2.Baskı Tübingen 1956.

Mensching, Güstav: *Die Religion*, München tarihsiz.

Muhammed Esed: *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*. 3. Baskı İstanbul 1997.

Muharrem Hilmi: *Kâdiri Yolu, Sâliklerin Zikir Makamları ve Zâkirlere Hediye*, (Neşreden: S.Ateş), İstanbul tarihsiz.

Ögel, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, Ankara 1971.

- *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 1991.

Örnek, Sedat Veyis: *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara 1971.

Özer, Mevki: *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996.

Pound, Ezra: *Konfüçyüs* (Ter:Ahmet Yücel), İstanbul 1981.

Sa'd Muhammed Hasan: *el-Mehdiyyatu fi'l-İslâm*, Kahire 1953.

Sahih-i Müslim, Tercüme ve Şerhi (Ter. ve Şerh: Ahmet Davudoğlu) Cennet 10. Bab, nr.2839, 11.Cilt İstanbul 1980.

Sarıkcıoğlu, Ekrem: *Efsanevî Balıklı Göller ve Erzurum Balıklı Gölü*, Kardelen Dergisi, Sayı 1, samsun 1987.

Schimmel, Annemarie: *Die Zeichen Gottes, Die Religiöse Welt des Islâms*, München 1995.

- *Sayıların Gizemi* (Çev: Mustafa Kübüşoğlu), İstanbul 1998.

Schoeps, Hans-Joachim: *Religionen, Wesen und Geschichte*, Gütersloch 1964.

Şeşen, Ramazan: *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul 1975.

Tanyu, Hikmet: *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara 1973.

- *Türklerde Ateşle İlgili İnançlar*, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C.IV.

- *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara 1968.

The Talmud: (Çev: H.Polano) London/New York 1978.

Tarlan, Ali Nihat. *Zerdüştün gataları*, İstanbul 1935.

Taylan, Necip: *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi*, 3. Baskı İstanbul 1991, s.116 vd.

Ünal, Mustafa: *Din Fenomenolojisi, Tarihçe-Yöntem-Uygulama*, Kayseri 1999.

Widengreen, Geo: *Religionsphaenomenologie*, Marburg 1969.

Yakub İncil: (Ter:E. Sarıkcıoğlu), Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 23-24 Eylül 1992, Samsun.

Yıldırım, Ahmet: *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

Zbinden, Ernst: *İslâm'da ve Eski Ortadoğuda Cin ve Ruh İnançları*, (Ter: E.Sarıkcıoğlu), İstanbul tarihsiz.

Ez-Zebîdî: *İthafu's-Saadetu'l-Muttakîn*, Beyrut tarihsiz.

Ek: 1

DİNLERDE MEHDİ İNANÇLARI

VE

TASAVVURLARI

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçioğlu

ÖNSÖZ

Dinler Tarihi güncel veya tarihî tüm dinleri yakından anlamağa, yüksek veya basit dinsel tezahürleri evrensellik içinde gözetlemeğe çalışır. Bu gözetlemede evrensel bir tutum takınır. Heiler'in ifade ettiği gibi, "filolojik bir branş alanında veya dogmatik bir din ve mezhep sınırları içinde dinin derinliğine nüfuz etmek mümkün değildir."⁴⁵¹ Din ilmi dâima dinlerin ve mezheplerin hepsini göz önünde bulundurmaktır. Fakat insan kendi dogmatik dinî görüşünü yükseltip, parlayan bir nur, diğerlerini de ümitsiz bir karanlık olarak görmekten uzak durmalıdır.

Dinî varlığı, yâni dinî fenomeni anlamak ve dinî tecrübenin çekirdeğine ulaşabilmek için her yerde sondaj yapmalı ve temel elementlere nüfuz edebilmelidir. Bu da ancak ilim ve îman aşkıyla olur. Tabîi ilimlerin kökü tabîat sevgisi olduğu gibi, din ilimlerinin kökü de din sevgisidir. Bu sevgi dinlerdeki zayıf ve olgunlaşmamış görüntülere de hürmettir. Hurafe ve hayalleri reddetmek, fenomenin doğru anlaşılmasını önler. Gerçeğe ulaşabilmek için hepsine aynı ciddiyetle eğilmek ve önem vermek şarttır.

Bu noktadan hareketle konumuz olan "Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvurları"nı anlamağa ve elementlerine nüfuz etmeğe çalıştık. Mehdi inanç ve tasavvurunu bir fenomen olarak ele aldık ve üniversalliği içinde anlamağa gayret ettik. Objemize bizi ulaştıracak yol ve metot olarak fenomenolojiyi seçtik. Objenin tarihî gelişimini değil, tarih içindeki tezahürlerini tesbite çalıştık. Deneyssel örnekler olarak G.van der Leeuw'un "Fenomenologie der Religionen", F.Heiler'in "Erscheinungsformen und Wesen der Religionen", M.Eliade'nin "Die Religionen und das Heilige" ve K.Goldammer'in "Formenwelt des Religiösen" isimli eserlerini göz önüne aldım. Mehdi fenomeninin en küçük elementlerine kadar inerek anlamaya çalıştım. Metodumuzun gereği olarak Mehdi İnancı ve Tasavvurunun doğuşu ve gelişimi üzerinde -Girişte kısaca naklettiğim görüşler dışında- hiç durmadım. Çünkü bu konunun Dinler Tarihi ışığı altında, her dinin kendi içinde araştırılmasının araştırıcıyı doğru hedefe ulaştıracağı kanaatındayım.

Araştırmamızda her dinin orijinal dilinden faydalanmak idealimizdi. Fakat bu bir insan gücünün üzerinde. Bu durumda beşerî acizliğimize ünlü din âlimi Joachim Wach'ın naklettiği şu görüş teselli getiriyor: "*Ben hakikaten bir dinin ruhuna nüfuz etmek için, o dinin yazı ve öğretisini orijinal dilinden okuyabilmeyi lüzumlu görmüyorum. İnsan Yunanca ve İbranice bilmeden iyi bir Hristiyan ve her iki dili bildiği halde kötü bir Hristiyan da olabilir*"⁴⁵². Biz de bu teselli ile Dinler Tarihinin tüm orijinal

⁴⁵¹ . Heller, F. Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart, 1961, s.16.

⁴⁵² . J.Wach, Vergleichende Religionsforschung, Stuttgart, 1962, s.41.

dillerine inemesek de, bir fenomen olarak konuyu araştırmaya cesaret ettik. İslamiyet dışındaki dinlerin orijinal dillerinden istifade etmedik, ancak otoritelerce orijinal dillerinden Batı dillerine çevrilmiş temel kaynaklardan ve ilgili kıymetli araştırmalardan faydalandık.

Araştırmamızda motifleri incelerken, İlkel Dinler, Eski Amerika Dinleri, Eski Mısır Dini, Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm, Taoizm, Zerdüştilik, Yahudi, Hristiyan ve İslam dini sırasını takip ettik. Bu zincirin bazı halkalarının, bazı kısımlarda bulunmaması, bu kısımda incelenen motifin o dindeki mehdi tasavvurunda eksik oluşundandır.

Bu çalışmamda bana literatür desteğinde bulunan Almanya Erlangen Edebiyat Fakültesi Öğretim üyelerinden, dostum Dr.Günther Lülling'e teşekkür borçluyum.

Prof.Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

Isparta, 1997

GİRİŞ

Mehdi inancı zamanımızın ve geçmişin büyük dinlerinde görüldüğü gibi, İlkel Dinlerde de görülmektedir. Tarihin çeşitli devirlerinde dinî-siyasî hareketlerin enerji kaynağı olmuştur. Günümüzde de dünyanın çeşitli yerlerinde ve çeşitli dinlerinde etkisini göstermektedir. Ülkemizdeki çeşitli dinî cereyanlarda da bu inancın büyük rol oynadığına, onların enerji kaynağını teşkil ettiğine şahit oluyoruz. Güncel önemini geçmişte olduğu kadar günümüzde de koruyan bu önemli konu hakkında ülkemizdeki çeşitli dinî yazılarda dogmatik bilgilere tesadüf ediliyorsa da, konuyla ilgili köklü, bilimsel araştırma eserlerine rastlamak çok güç.

Ancak Hristiyanlığın kendisi mehdi (Mesih) inancı ve tasavvuru üzerine bina edildiği için Hristiyan âlimlerince bu konuya fazlaca eğilindiğine şahit oluyoruz. Fakat bu çalışmalar genellikle Yahudilik ve Hristiyanlıktaki Mesih inancına inhisar etmektedir. Bununla beraber az sayıda da olsa bazı araştırmacılar diğer dinlerdeki mehdilik inançlarını araştırmışlar ve temel kaynaklarını kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Bu çalışmamız genellikle, bu araştırma ve tercümelere dayandığı için kaynaklarımız olarak kısaca değinmeği faydalı buluyorum.

1. Kaynaklar

Araştırmamızda istifade ettiğimiz literatür, bibliyografya bölümünde gösterilmiş ise de, bunlar arasındaki bazı eserler mehdi inanç ve tasavvurunun kaynağını teşkil etmesi veya konu ile doğrudan doğruya ilgisi bakımından diğerlerinden daha fazla önem kazanmaktadırlar. Bu eser ve araştırmaları dört gruba ayırmayı uygun buluyorum:

a. İlkel Dinlerde Mehdi İnancı ve Tasavvuru ile İlgili Eserler:

1. Arie van Deursen'in "Der Heilbringer" isimli, Den Haag, 1931 de yayınlanan eseri, Kuzey Amerika Kitası yerli kavimleri arasındaki mehdi inancı tezahürlerinin kaynağını teşkil eden efsane ve inançları araştıran kıymetli bir eserdir.

2. Guglielmo Guariglia'nın "Prophetismus und Heilserwartungs-Bewegungen als völkercundliches und religionsgeschichtliches Problem" isimli Viyana, 1959 da yayınlanan eseri halen dünyamızda mevcut İlkel Dinlerdeki peygamberlik ve mehdilik hareketlerini bir fenomen olarak ele alıp inceleyen zengin misallerle dolu bir eserdir.

b. İran, Hint ve Çin Dinlerinde Mehdi İnancı ve Tasavvuru ile İlgili Eserler:

1. Emil Abegg'in "der Messiasglaube in Indien und Iran" isimli Berlin/Leipzig, 1928 de yayınlanan eserinde Hinduizm, Budizm ve Zerdüştilikdeki mehdi inancı orijinal kaynaklarından araştırılarak gün ışığına çıkarılmıştır.

2. Ernst Leumann'ın "Maitreya-samiti, das Zukunftsideal der Buddhisten" isimli Strasburg, 1919 da yayınlanan eserinde yazar Budizm'in mehdisi Maytreya hakkında Buda Şakyamuni'den nakledilen Hint dillerindeki rivayetlerin edebi tahlillerini ve tercümelerini yapmaktadır. Ayrıca Sanskritçe'den Çince'ye M.S. 4. yüzyılda tercümesi yapılmış rivayetlerin Dr. Kaikioku Watanaba tarafından yapılan Almanca tercümeleri de eserde yer almaktadır ki, bu rivayetler kıymet bakımından İslam kültüründeki Mehdi ile ilgili hadislerle mukayese edilebilir.

3. Şinasi Tekin'in "Maytrısimit, Burkancılığın Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram" isimli, Ankara 1976 da yayınlanan eser, Uygur Türkleri arasında Budizm'in mehdi inancını yansıtan kaynak bir eserdir.

4. The Mahavastu isimli eser, Budist literatürünün temel eserlerinden sayılır. İngilizceye J.Jones tarafından tercüme edilerek Londra, 1949 da yayınlanmıştır. Maytreya hakkında rivayetleri ihtiva eder.

5. Gerhard Rosenkranz'ın "Der Heilige in den chinesischen Klassikern" isimli, Leipzig, 1935 de yayınlanan eseri, Çin kaynaklarına göre Konfüçyanizm ve Taoizm'in azizlerini, müstakbel mehdi tasavvurlarını incelemektedir.

c. Yahudi ve Hristiyanlıkta Mehdi İnancı ve Tasavvuru ile ilgili eserler:

1. Kitabı Mukaddes şüphesiz başta gelmektedir. Özellikle İşıya bölümü bu inanç ve tasavvurun kaynağıdır. İnciller ise, bir Mehdinin hayat hikayesidir.

2. Moritz Zobel'in "Gottes Gesalbter" isimli Berlin, 1938 de yayınlanan eseri Talmud ve Midraş'daki mehdilik ile ilgili bütün rivayetlerin Almanca'ya tercümesi ve tahlilini ihtiva etmektedir.

3. Julius H.Greenstone'un "The Messiah Idea in Jewish History" isimli Philadelphia, 1906 da yayınlanan eseri, mehdi inancının doğuşu, gelişmesi ve 19. yüzyıl sonuna kadar olan tezahürlerini incelemektedir.

4. Lorenz Dürr'ün "Ursprung und Ausbau der israelitisch-jüdischen Heilandserwartung" isimli Berlin, 1925 de yayınlanan eseri, Yahudilikteki mehdi inancının doğuş ve gelişimini incelemekle beraber, Mısır dinindeki mehdi tasavvuru ile ilgili papirüs metinlerin de tercümelerini vermesi, esere ayrıca bir değer kazanmaktadır.

5. Joseph Klausner'in "Die Messianischen Vorstellungen des jüdischen Volkes im Zeitalter der Tannaiten" isimli Berlin, 1904 de yayınlanan eseri, Yahudi halkının M.S. 2. yüzyılda, Mişna devrindeki mehdi tasavvurunu konu almaktadır.

6. A.S. van der Woude'nin "Die Messianischen Vorstellungen der Gemeinde von Qumran" isimli, Assen, 1957 de yayınlanan eseri, Lût gölü kenarındaki bir mağarada bulunan, takriben M.Ö. 2. veya 1. yüzyıldan kalma yazılardaki mehdi inancı ile ilgili kısımların tercüme ve açıklamalarını ihtiva etmektedir.

7. Alfred Jeremias'ın "Die ausserbiblische Erlösererwartung" isimli Leipzig, 1927 de yayınlanan eseri, yaşayan ve ölü dinlerdeki mehdi inancını, hidayet bekleyişlerini ele almaktadır. Özellikle mehdi tasavvurunun doğuş ve gelişimini inceleyen kıymetli bir eserdir.

8. Heinrich Gross'un "Die Idee des ewigen und allgemeinen Weltfriedens im Alten Orient und im Alten Testament" isimli Trier, 1956 da yayınlanan eseri iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde mehdi inancı ile ilgili Mısır, Sümer, Babil, Ugarit, Hattu ve Klasik Antik Devir metinlerini ve tercümelerini vererek tahlillerini yapmaktadır. İkinci bölümde ise Eski Ahiddeki mehdi inancını sistematik bir şekilde incelemektedir.

9. Hugo Gressmann'ın "Der Messias" isimli Göttingen, 1929 da yayınlanan eseri, mesih inancının doğuş ve gelişimini incelemekte ve Mısır dinindeki mehdi inancı ile ilgili papirüs metinlerin tercümelerini vererek, tahlillerini yapmaktadır.

10. W.Staerk'in "Die Erlösererwartung in den östlichen Religionen" isimli Stuttgart/Berlin, 1938 de yayınlanan eseri Hristiyanlıktaki Mesih inancının köklerini, doğuş ve gelişimini incelemektedir.

11. Martin Rehm'in "Der königliche Messias" isimli Bercker, 1968 de yayınlanan eseri, temel konusu Mesih inancı olan Kitabı Mukaddesteki İşaya bölümünün bir tefsiridir.

d. İslâmiyet'te Mehdi İnancı ve Tasavvuru ile İlgili Eserler:

1. Ebu Davud'un (h.202/m.888)⁴⁵³ "Kitab us-Sunan"i mehdi konusuna "Kitab ul-Mahdi" ismiyle bir bölüm ayırarak ilgili hadisleri rivayet etmektedir.

2. İbn Maca'nın (h.209/m.824 - 273/m.886)⁴⁵⁴ "Sunan"ının "Kitab al-Fitan" bölümünde mehdi ile ilgili hadisler rivayet edilmektedir.

3. Ahmad ibn Hanbal'ın (h.164/m.780 - 241/m.855)⁴⁵⁵ "Musnad" isimli hadis mecmuasında da mehdi ile ilgili hadisler mevcuttur. Zikrettiğimiz bu üç kitap İslâm'ın temel eserlerinden olmaları dolayısıyla İslâm'da mehdi inancı ile ilgili haberlerin kaynağını teşkil ederler.

4. Nur al-Din Ali bin Abi Bakr al-Haytami'nin (ölm.h.807/m.1405)⁴⁵⁶ "Macmu al-Dawaid wa Manba al-Fawa id" isimli eserinde Kütübü Sitte dışında kalan hadis rivayetleri nakledilmektedir. Eserin 7.cildinde mehdi ile ilgili hadisler de bulunmaktadır.

5. Nu'aym ibn Hammad'ın (ölm.228/m.844)⁴⁵⁷ "al-Awwalu min Kitab al-Fitan" isimli eserinde zamanının mehdi ile ilgili bütün haberleri mevcuttur.

6. İbn Haldun (1332-1406), "Mukaddime" isimli eserinin ikinci cildinde mehdi konusunu da inceleyerek mevcut hadislerin tahlilini yapmıştır.

7. Sad Muhammad Hasan'ın "al-Mahdiyat fi al-İslam" isimli, Kahire, 1953 de yayınlanan eseri, İslâm'da mehdi inancının doğuş ve gelişmesini, tarihi tesirlerini inceleyen bir eserdir.

2. Mehdi Kavramı

Mehdi kavramı çeşitli dinlerde ve dillerde çeşitli kelimelerle ifade edilmektedir. İlkel din mensuplarından Yeni Gine halkı bekledikleri kurtarıcının **Mensren**olduğunu söylerler. Ancak Avrupalı araştırmacılar mehdi inancını ve mehdilik hareketlerini içine alan bir kavram olarak Yeni Gine ve havalesi için "**Kargo-Kültü**" deyimini kullanıyorlar. Kargo 'Gemi yükü' anlamına geliyor. Yerliler de bir kült kahramanının ata ruhları ile beraber, zenginliklerle dolu bir gemi ile istikbalde geleceğine ve kendilerini yabancı hakimiyetinden kurtararak refah ve selâmet yolunu göstereceğine inanıyorlar. Batılı Araştırmacılar,

⁴⁵³ . F.Sezgin, Geschichte des Arabischen Schrifttums, C.I, Leiden, 1967, s.149.

⁴⁵⁴ . Sezgin, I, 147.

⁴⁵⁵ . Sezgin, I, 502 v.d.

⁴⁵⁶ . Sezgin, I, 171.

⁴⁵⁷ . Sezgin, I, 105.

yerlilerin bu inanç ve tasavvurlarına 'Kargo Kültü' deyimini kullanmışlar⁴⁵⁸. Kuzey Amerika yerlilerinden Algonkin'lerin Montagnai kabilesinin müstakbel kurtarıcısı, efsanevi kült kahramanları olan Tsekabec'dir⁴⁵⁹. Fakat bu isim Montagnai kabilesi dışında kullanılmaz. Batılı araştırmacılar Kuzey Amerika yerlileri arasındaki mehdî inanç ve hareketlerinin genel ifadesi olarak, 'Ghost-Danc' deyimini kullanmışlardır. Çünkü yerliler, kült kahramanlarını, ilkel mehdîlerini dâvet ve bekleme esnasında ibadet olarak bol bol dans ederler, eğlenirler⁴⁶⁰. Bu iki deyim dışında mehdî kavramını ifade eden başka kelimelere rastlamıyoruz.

Eski Amerika yerlilerinden Azteklerde müstakbel kurtarıcı, ilâhî hükümdar **Quetzalcoatl** idi. Kelime '*Yeşil tüylü, kanaatlı yılan*' anlamına gelir. Maya'larda karşılığı '**Kukulkan**'dır⁴⁶¹. Kendisine Tanrı olarak inanıldığı gibi istikbalde geleceğine, kendilerini düşmanlardan kurtararak ilâhî adaleti hâkim kılacağına inanıyorlardı.

Eski Mısırlılarda mehdî, Tanrı Re'nin göndereceği **Ameni** isimli bir hükümdar olacaktı. Bu müstakbel hükümdarda mehdî tasavvuru görülüyorsa da, henüz özel bir kavram gelişmemiştir⁴⁶².

Hindularda mehdî kavramı çok gelişmemiştir. Ahir zamanda geleceğine inanılan muhteşem hükümdar mehdî **Kalki**'dir. Kalki kelimesi Arya dilinin bir ürünüdür. Bazan 'Kalkin' veya 'Kalkih' olarak rivayet edilir⁴⁶³. Hindöloglara göre bu kelime Arya dilindeki '*kir, leke*' veya '*herhangi bir şeyi kirletmek*' anlamına gelen '*kalka*' kelimesinden türemiş olmalıdır. Bu kirletme veya kirlenme '*günah işleme, günah*' mânasını da ihtiva eder⁴⁶⁴. Eğer bu tâbir başlangıçtan beri müstakbel bir mehdî için kullanılmışsa, o zaman "kalki" kelimesi dysphemik bir tâbirdir. Yâni dünyanın kirlerini, günahlarını (kalka'yı) temizleyecek kimse olarak, bu isim kendisine verilmiştir⁴⁶⁵. Kalki kelimesi tarihi bir isim de olabilir. Rama veya Krişna Vişnu'nun geçmişteki avataraları⁴⁶⁶ olduğu gibi, Kalki de Vişnu'nun müstakbel avatarasıdır. Cayna'lara göre

⁴⁵⁸ G.Guariglia, Prophetismus und Heilserwartungs Bewegungen bei den Naturvölkern Amerikas, Ozeaniens, Australiens und Afrikas, mit einem Anhang über Asien, Wien, 1957, s.32. Güstav Mensching, Soziologie der Grossen Religionen, Bonn, 1966, s.39 v.d.

⁴⁵⁹ A. van Deursen, Der Heilbringer, Eine ethnologische Studie über den Heilbringer bei den Nordamerikanischen Indianern, Den Haag 1931, s.48.

⁴⁶⁰ Guariglia, 153 v.d.

⁴⁶¹ G.Lanczkowski, Die Religionen der Azteken, in: Die Religionen der Menschheit von F.Heller, Stuttgart, 1959, s.99.

⁴⁶² L.Dürr, Ursprung und Ausbau der Israelitisch-jüdischen Heilandserwartung, Berlin, 1925, s.9.

⁴⁶³ E.Abegg, Der Messiasglaube in Indien und Iran, Leipzig/Berlin, 1928, s.57 Dipnot 3.

⁴⁶⁴ Abegg, 139.

⁴⁶⁵ Abegg, 83.

⁴⁶⁶ Avatara, Hint Tanrılarının inkarnasyonu için kullanılan bir deyimdir.

dünyanın çöküş devirlerinde kötü krallar, kalkiler ve upakalki'ler yaşarlar ve kutsal Cayna müminleri tâkip ederler, eziyet ederler⁴⁶⁷. Tabir Vişnuizm'den çıktıysa, bu kelimenin Caynalarca ters anlamda kullanılmasının izahı açıktır: Vişnucularla Vayşavalar arasındaki düşmanlık olmalıdır⁴⁶⁸.

Budizm'deki mehdî kavramını ifade eden kelime 'Maytreya' dır⁴⁶⁹. Sanskritçe 'mâytrî' kelimesinden türemiştir. Mâytrî kökü 'dostluk, merhamet' manasına gelir⁴⁷⁰. Maytreya kelimesi ise 'merhametli, sevimli' anlamındadır⁴⁷¹. Kelime bunlara ilâveten 'takdis olunmuş, mesut, hamdeden' mânâlarını da ihtiva eder⁴⁷². Kelime çeşitli dillerde telâffuz değişikliklerine uğramıştır: Singalce 'maytrî', Siamca 'metra.', Moğolca 'maydari',⁴⁷³ Japonca 'miroko'⁴⁷⁴ gibi. Maytreya için Çinliler 'mi le phu sa' veya 'tse shi' ⁴⁷⁵, Tibetliler de 'Byamps pa' (telâffuzu:ampa veya çampa)⁴⁷⁶ kelimesini kullanırlar. Maytreya mehdînin soyadıdır. Esas ismi, ön ismi ise 'yenilmez, şefaati' anlamına gelen 'Ayıta' olacaktır⁴⁷⁷.

Mehdî tasavvurunu Konfüçyanizm ve Taoizmde görmekle beraber tasavvuru ifade eden özel bir kelimeye rastlamıyoruz. Mehdî büyük bir aziz, kutsal bir kimse olacaktır, fakat henüz isim belli değildir.

Mecusîliktete ise mehdî kavramını ifade eden kelime saosyantHata! Yer işareti tanımlanmamış.'dır. Kelime olarak 'yardımcı, yardım edici' anlamına gelir⁴⁷⁸. Yasna LXI,5 de şöyle bir beyit de vardır: "Saoşyantlar olarak druy'u (yalanı, Kötülüğü) bertaraf edeceğiz. Onu dünyanın yedi bucağından süreceğiz"⁴⁷⁹. İstilah olarak bu kelime, âhir

⁴⁶⁷ .Abegg,140.

⁴⁶⁸ .Abegg,140. H. von Glasenapp, Die Religionen Indiens, Tübingen, 1943, s.61 v.d.

⁴⁶⁹ . H. Von Glasenapp, Die nichtchristlichen Religionen, Frankfurt, 1963, s.82, 103. K.J.Saunders, The Story of Buddhism, Oxford, 1916, s.80.

⁴⁷⁰ . Abegg,116, 149, 201; C.F.Koeppen, Die Religion des Buddha und Ihre Entstehung, Berlin, 1857, s.327 dipnot 2. Ş.Tekin, Maytrîsînit, Burkancılığın Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâf Bir Dram, Ankara, 1976, s.192.

⁴⁷¹ . Koeppen,327 Dipnot 2.

⁴⁷² . A.Akbar, Israel and The Prophetes of the holy Qur'an, 5.Baskı, İngiltere, 1971, s.7. Hint Müslümanları bu kelimenin "Muhammed" anlamını taşıması sebebiyle, Hz.Muhammed'in geleceğine işaret olduğunu söylerler.

⁴⁷³ . Koeppen, 327 dipnot 2.

⁴⁷⁴ . A.K.Relschauer, Stadles in Japanese Buddhism, New York, 1925, s.264.Suzuki, Manual of Zen Buddhism, London, 1957, s.153, 161, 162.

⁴⁷⁵ . Koeppen,327 dipnot 2.

⁴⁷⁶ . Koeppen327 Dipnot 2.L.A.Waddell, The Buddhism of Tibet or Lamaism, 2.baskı, Cmabridge, 1958, s.355.

⁴⁷⁷ .E.Lamotte,histoire du Bouddhisme Indien, Louvain, 1958, s.775, 783.

⁴⁷⁸ . Abegg,203-205, Glasenapp, Die nichtchristlichen Religionen, s.296. Yasna, XLVIII,8-9. W.Hinz, Zarathustra, Stuttgart,1961, s.67. G.Menching, Die Religionen, München, tarihsiz, S.35.

⁴⁷⁹ . Yasna,LXI,5.

zamanda geleceğine, yeryüzünde ilâhî adaleti hâkim kılacağına inanılan, Zerdüştsoyundan bir kurtarıcı, bir hükümdar için kullanılır⁴⁸⁰.

Yahudi ve Hristiyanlıktaki mehdî tasavvurunu ifade eden mesih kelimesi, İbranca *(ham)mašîah* ve Aramca *mešîha*⁴⁸¹ kelimelerinin Arapça şeklidir⁴⁸². Kelime 'yağ sürülmüş, mesh edilmiş, temizlenmiş' anlamına gelir. Avrupa dillerindeki karşılığı mašiah'nın Yunanca'ya tercümesi '*christos*'dan gelmektedir⁴⁸³. Başlangıçta Mesih kavri İsrail Kralları için kullanılırken, sonradan başrahip ve rahipler için de kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü krallar tahta çıkarken⁴⁸⁴, başrahip⁴⁸⁵ ve rahipler⁴⁸⁶ de tayinlerinde kutsal yağ ile mesh ediliyorlardı. Bununla onlara özel bir güç ve kutsiyetin geçtiğine, kazanıldığına inanılıyordu. Hattâ sonraları peygamberler de mesh edilmeye başlandı⁴⁸⁷. Yâni mesh işlemi Tanrı ile yakından ilgili herkese yapılıyordu. Diğer bir ifade ile 'mesih' Tanrı ile yakından ilgili olan kimsedir⁴⁸⁸.

Bize konu olan mesih kelimesinin istilâh mânası ise yukarıdaki tarihi anlamlarını da içine almakla beraber, *âhir zamanda Tanrı tarafından yeryüzüne gönderilecek ve yeryüzünü hakimiyetine alacak bir hükümdar; insanlara doğru yolu gösterecek bir peygamber veya dînî liderdir*⁴⁸⁹. Kelime âhir zamana yönelik mânasını, Fohrer'e göre Babil esaretinden sonra⁴⁹⁰, Rehm⁴⁹¹ ve Zobel'e⁴⁹² göre Hristiyanlıktan bir kaç asır önce, Gressmann'a⁴⁹³ göre Hristiyanlıkla beraber kazanmıştır.

⁴⁸⁰ . Guariglia,13.

⁴⁸¹ . Glasnapp, Die nichtristlichen Religionen, 201. H.Gressmann, Der Messias, Göttingen, 1929, s.1. M.Rehm, Der königliche Messias im Licht der Immanuelweissagungen des Buches Jeseja, Bercker, 1958, s.355. M.Zobel, Gottgesalbter, Der Messias und die messianische Zeit in Talmud und Midrasch, Wien, 1938, s.9.

⁴⁸² . Ahmed Asım, Kamus Tercümesi, İstanbul, 1305/m.1888-89, C.I, s.520. H.Wehr, Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, 3.baskı, Wiesbaden, 1958, s.808.

⁴⁸³ . G.Fohrer, Messiasfrage und Bibelverstaendnis, Tübingen, 1957,s.3. Albright, W.F., 1957, s.396. Gressmann,1.Guriglia,12. Kee and Young, Understanding the New Testament, New Jersey, 1958, s.147. M.Weise, Messias, im AT. und Gegenwart, 2.baskı, Tübingen, 1927-1932, s.902. E.Schweizer, Jesus Christus, München, 1968, s.18. Zobel,9.

⁴⁸⁴ . Kitabı Mukaddes, I.Samuel,X,1; I.Krallar, I,39, 45.

⁴⁸⁵ . Kitabı Mukaddes, Çıkış,XXIX,7; Levililer, IV,3, VI,15, XXI, 10, Sayılar,XXXV,25.

⁴⁸⁶ . Levililer,IV,3 5, 16, VI,15, VIII,30, Çıkış,XXIX,21, Schweitzer,18.

⁴⁸⁷ . I.Krallar,XIX,16, İsayı,LXI,1, I.Tarihler,XVI,22. Schweizer,18.

⁴⁸⁸ . A.Bentzen, Messias Moses redivivus Menschensohn, Zurich, 1948,s.33. Fohrer,17. Gressmann,1. Guariglia,12. L.Köhler, Theologie des Alten Testaments, 4.baskı, Tübingen, 1966, s.230. Rehm,355-356. Weise,902. Zobel,9 v.d.

⁴⁸⁹ . Bentzen,33-36. Gressmann,2. Guariglia,12. Weise,903. Zobel,10.

⁴⁹⁰ . Fohrer,18.

İslâmiyet'teki **mehdî** kelimesi ise Arapça bir kelimedir, 'hada' (Âv) kökünden türemiştir. Bu kök 'birine yol göstermek, birini doğru yola veya doğru inanca sevk etmek mânâsına gelir'⁴⁹⁴. Allah'ın isimlerinden al-Hadi kelimesi de bu kökten türemiştir. Hidayet edici, kurtuluşa ulaştırıcı, rehber anlamındadır⁴⁹⁵. Al-Mahdi kelimesi ise '*kendisine rehberlik edilen*' demek olup, *Allah tarafından yol gösterilen*, yâni hususî bir tarzda Allah'ın hidayetine nâil olan mânâsına gelir⁴⁹⁶. Hz.Muhammed'e de, müşriklere doğru olan yolu gösterdiği, müminlerin Tanrıya kulluk etmeye yönelttiği için 'mehdî' lâkabı verilmiştir⁴⁹⁷. İstilah olarak ise, *âhir zamanda Allah tarafından gönderileceğine ve Müslüman bir dünya imparatorluğu kuracağına inanılan bir şahıs, bir hükümdardır*⁴⁹⁸.

Yukarıda açıkladığımız mehdî kavramını ifade eden çeşitli dinlerdeki kelimeler arasında genel olarak etimolojik bir birlik düşünmek mümkün değildir. Hepsisi de kavram olarak âhir zamanda geleceği tasavvur edilen bir kurtarıcıyı ifade etmekle beraber kelime anlamları birbirlerinden ayrılmaktadır. Mensren, Mesih, Mehdî ve Maytreya gibi 'M' harfi ile başlayan kelimelerin aynı mefhumu ifade etmeleri ise, bir tesadüf olmalıdır. Aynı kavramın çeşitli dinlerdeki çeşitli ifadeleri, mehdî tasavvurlarının birbirlerinden ayrı, her dinin kendi içinde doğuşunun bir işareti olabilir.

3. Mehdî İnancının Menşei Hakkındaki Görüşler

Hristiyan dinin temelini mehdî inancı teşkil ettiği için kökleri ve gelişmesi konusu Batılı araştırmacılar tarafından büyük ilgi görmüş ve araştırılmıştır. Bu konunun tekrar araştırılması gâyetimiz olmadığı için daha önce yapılan çeşitli araştırmaların neticesi olan iki ana görüşü kısaca zikretmekle yetineceğiz.

⁴⁹¹ .Rehm,361.

⁴⁹² .Zobel,11.

⁴⁹³ .Gressmann,1.

⁴⁹⁴ . al-Baraka,143, 212, al-Anam,90, al-Nahl,36, Ahmed Asım, III,954. al-Muncid, Beyrut, 1956, s.859. Wehr,909. al-Ansari, Lisan al-Arab, C.XX, Mısır, 1308/m.1891, s.229. Sad Muhammed Hasan, al-Mahdiyyat fi al-İslam, Kahire, 1953, s.45. A.İlhan, Mehdîlik, İzmir, 1976, s.8.

⁴⁹⁵ .D.B. Macdonald, Mehdî, İslâm Ansiklopedisi, C.VII,474. al-Ansari,XX,228. Ahmed Asım,III,955.

⁴⁹⁶ .Macdonald, I,A,VII,474. J.Dermesteter, The Mahdî, London, 1885, s.5. al-Muncid,860. D.S.Margollouth, On Mahdis and Mahdism, Proc. Brit. Academy, 1915-1916, s.214. e.Royston Pike, Mahdî, Encyclopedia of Religion and Ethics, s. 241. Ahmet Serdaroglu, Mehdî Hakkında, Diyanet Dergisi, Sayı 72-73, Ankara, 1968, s.127. M.al-Zabidi, Tac al-Arus, Beyrut, 1966, C.x,407. Sad Muhammad Hasan,48.

⁴⁹⁷ . Kara Davud, Isparta H.Hamit Paşa Kt. Yazma Nr.218/1, s.125a.

⁴⁹⁸ . Macdonald,I,A,VII,475. Pike,241.

a. Mehdî inancının ilk defa Sumerlilerde doğduğu, Babillilerde ve Mısırlılarda gelişmeye devam ettiği ve bu iki kanaldan dünyaya yayıldığı teorisisdir. Görüşün tek temsilcisi olan Alfred Jeremias⁴⁹⁹, mehdî inancının izlerini Sumerlilerde ve Babillilerde görmüş ve diğer dinlerdeki mehdî inançlarının doğuşuyla bağlantılar kurmuştur. Jeremias'a göre, zamanın günden güne kötüleşeceği, günahların dünyayı saracağı, halkın beklediği kurtuluşu ise, Tanrının kendisi veya göndereceği bir hükümdarın gerçekleştireceği, dünyayı tekrar düzeltereği inancı Mezopotamya'da yaygındı. Bu sebeple Kral I.Sargon (M.Ö. 2350 yılları) kendini beklenen hükümdar olarak hissetmiş ve kendi hakkında efsaneler söyletmişti⁵⁰⁰. Aynı şekilde Hamurabi de (M.Ö. 1728-1686) beklenen kurtarıcının kendisi olduğunu, Tanrı Şamaş'ın oğlu olarak dünyaya geldiğini açıklamıştı. Ülkede adaleti hâkim kılmanın, kötülerini ve zalimleri yok etmenin kendi vazifesi olduğuna inanmıştı. Taraftarları onun ölümünden sonra tekrar geri dönmesini beklemişlerdi⁵⁰¹.

Mezopotamya'nın bu inancı M.Ö. 2000 yıllarında Mısır'ı tesiri altına almıştır. M.Ö. 1950 yılından kalma bir papirüs metnine göre Kral Snefru kâhinine Mısırın istikbalini sorduğunda, kâhin önce zamanın günden güne kötüleşeceğini, Mısır'ın başına büyük felâketler geleceğini, nihayet güneyden çıkacak Ameni isimli hükümdarın Mısır'ın kaderini değiştireceğini, adaleti hâkim kılacağını haber vermiştir⁵⁰². Gerçekten tarihte ilk defa istikbale yönelik bir bekleyiş Mısırdaki görüşte, Jeremias'a göre bu inanç Mısırdan İsrail oğullarına, Babilden de İran'a'a, oradan da Hindistan'a geçmiştir. Daha önce Çin'de bir hidayetçi görüşü yok iken, Budizm'in Çin'e yayılmasından sonra Konfüçyanizmde bir mehdî tasavvuru görülmüştür⁵⁰³.

W.Staerk ise Jeremias'ın genel görüşüne itiraz etmemekle beraber, mesih inancının Yahudiliğe Mısırdan değil, Mecusilikten geçtiğini iddia etmektedir⁵⁰⁴. Staerk'e göre bu tesir, Yahudilerin Mecusilikteki mehdî inancını aynen benimseyerek değil, ancak inancın ilk elementlerini alarak ve kendi içlerinde geliştirerek olmuştur⁵⁰⁵. Bu tesir Mecusi halk inancının Yahudiliğe tesiriydi⁵⁰⁶.

⁴⁹⁹ . A.Jeremias, Die ausserbiblische Erlösererwartung, Leipzig, 1927.

⁵⁰⁰ . Jeremias,72 v.d.

⁵⁰¹ . Jeremias,73.

⁵⁰² . Jeremias,106-107.

⁵⁰³ . Jeremias,266.

⁵⁰⁴ . W.Staerk, Die Erlösererwartung in den östlichen Religionen, Stuttgart, 1938, s.148 v.d.

⁵⁰⁵ . Staerk,148 v.d., 247.

⁵⁰⁶ . Staerk,156.

Jeremias'ın mehdî inancının Yahudilikteki menşei görüşüne itiraz edenlerden biri de Hugo Gressmann'dır. Der Messias isimli eserinde Yahudilerin mesih inancını Mısırlılardan değil, Amurrilerden almış olabileceklerini iddia etmiştir. Gressmann'a göre Yahudiler Amurrilerden ilk hükümdar tasavvurunu almışlar ve Melhizedek'i ilk Kudüs hükümdarı olarak kabul etmişlerdir. Bu ilk hükümdar tasavvuru son hükümdar tasavvurunu doğurmuş ve bu tasavvurdan Yahudilik içindeki mesih inancı meydana gelmiştir⁵⁰⁷.

b.Mehdî inancının kökleri hakkındaki ikinci görüşe göre ise, mehdî inancı her dinin kendi içinde, kendi tarihî, psikolojik ve sosyolojik şartlarına göre doğmuş ve gelişmiştir. Bir dindeki mehdî inancının diğer dindeki mehdî inancına etkisi yoktur. Hinduizm, Budizm ve Zerdüştilikteki mehdî inançları konusunda kıymetli araştırması bulunan Abegg'e göre, Hinduizmde mehdîliğin menşei Tanrı Vişnu'nun müstakbel avatarası inancıdır⁵⁰⁸. Budizm'de ise Buda Şakyamuni'den önce bir sıra Budaların dünyaya geldiği gibi, istikbalde de bir Buda'nın geleceği tasavvuru bu inancı doğurmuştur⁵⁰⁹. Bunda Bodisatva (Bodhisattva) inancının da rolü olmuştur⁵¹⁰. Zerdüştilikteki mehdî inancı ise kurucusunun şahsiyetiyle yakından ilgilidir. Köklerini Avesta'nın çekirdeği sayılan Gathalar teşkil eder⁵¹¹.

Yahudilikteki mesih inancı da, Martin Rehm⁵¹², Lorenz Dürr⁵¹³ ve Hocam H.J.Schoeps'e⁵¹⁴ göre, kendi içinde Kral Dâvud özetinden ve Tanrının ona, hükümdarlığının ebedi olacağı hakkındaki vaadinin istikbalde gerçekleşeceği ümidinden doğmuştur. Dış dünyanın tesiri olmamıştır.

İslâmiyet'teki mehdî inancı, İbn Haldun⁵¹⁵ ve Margoliouth'a⁵¹⁶ göre ise, Hulafâ-i Râsîdîn devri sonundaki Müslüman iç harbinin tarihi ve psikolojik neticesidir. Mehdî ismi ilk defa Muhtar b. Abî Ubayd as-Sakafî tarafından Muhammed Hanefî adına kullanılmıştır⁵¹⁷.

⁵⁰⁷ . Gressmann, 231 v.d.

⁵⁰⁸ . Abegg, 241.

⁵⁰⁹ . Abegg, 145.

⁵¹⁰ . Abegg, 197.

⁵¹¹ . Abegg, 203 v.d.

⁵¹² . Rehm, 1-7.

⁵¹³ . L.Dürr, Ursprung und Ausbau der israelitisch-jüdischen Heilenserwartung, Berlin, 1925, s.38 v.d.

⁵¹⁴ . H.J.Schoeps, Paulus, Tübingen, 1959, s.87-88.

⁵¹⁵ . İbn Haldun, The Muqaddimah, C.II, Translated: By F.Rosenthal, New York, 1958, s.156 v.d.

⁵¹⁶ . Margoliouth, On Mahdis and Mahdism, 214 v.d.

⁵¹⁷ . Margoliouth, Mahdi, ERE, VIII, 336b.

4. Dinlerde Zaman Tasavvuru

Dinî tecrübeye mekân kadar zaman da önemlidir. Çeşitli dinî telâkkîler ve görüşler, münâsebetler zaman içinde teşekkül etmekle ve gerekirse fiile dönüşmektedir. Dolayısıyla kutsal zaman tasavvuru da ortaya çıkmaktadır. Zamanın başlangıcı ve sonu problemi ise çok eskidir. Eski yüksek dinlerde de görülür. Eski Mısırda her Firavunun tahta çıkışında yeni bir devrin başladığından söz edilirdi. M.Ö. 14. yüzyılda IV. Amenophis (Echnaton) bu telâkkîyi değiştirerek kendi hükümlerliği ile yeni bir dünya devrinin başladığını ileri sürmüştü⁵¹⁸. Artık her tahta çıkışta, dünyanın bir devri arkada kalıyor ve yenisi başlıyordu. Yeniden başlama fikri insanlara daha sevimli geliyordu. İlâhî senelerin sonsuzluğunda bir devir bitiyor, daha ümit vericisi başlıyordu.

Bu dünya devirleri öğretisinin en eski sistemleşmiş şekli Sümer metinlerinde görüyoruz. Buna göre insanlık tarihinin iki devri vardır. Bunlar tarihen birbirini tâkip eden hükümdarlıklardır. Birinci devir, hükümdarlığın gökten inmesiyle başlar ve Tufana kadar 241200 sene sürer, yâni bir kaosla, tufanla son bulur. Bundan sonra ikinci devir başlamıştır. Bu yeni devir insanların kaderi de birincilerinkinden farklı olmayacaktır⁵¹⁹. Yâni dünya devirleri bir ahenk içinde başlayarak bir lânet devir geçiyor ve tekrar rahmet devrine dönüşüyor. Tabii bunun temelinde takvim yılındaki ölüm ve hayatın ebedi ahengi bulunmaktadır. Kış, bahar ve yazın tâkip ettiği gibi, insanlığın ve tabiatın bozulmasını da yeni bir yenileme devri tâkip edecektir. Bu bir dâirevî dönüştür. Her devir yaratılışla başlar, kaosla, bütün elementlerin karışmasıyla, kıyametle son bulur.

Eski Amerika yerlilerinden Azteklerce dünyamız yaratılışından buyana tabiat felâketleri ile son bulan dört devir geçirmiştir. Birincisi 'su güneşi', su felâketi ile tufanla, ikincisi 'kaplan güneşi', kaplanların güneşi yemesiyle, üçüncüsü 'ateş güneşi', gökten ve volkanlardan gelen ateş ile, dördüncüsü 'rüzgar güneşi', fırtına ile dünya devirleri son bulmuştü. Şimdiki dünya devri ise sonuncu olup zelzele ile nihayete erecektir. Her ne kadar daha önceki felâketlerde Tanrılar yeni bir dünya görmek için fiilen yardım etmişlerse de, bu defa olmayacak ve dünya yenilenmeyecektir⁵²⁰.

Hinduizmin zaman tasavvuru dâirevidir. Kâinatın yaratıcısı Tanrı Brahma'nın hayatı 311.040.000.000.000 Brahma senesi sürer. Bu uzun süre de birbirini tâkip eden gece ve gündüzlere ayrılır ve her biri

518. K.Göldammer, Die Formenwelt des Religiösen, Stuttgart, 1960, s.220.

519. Staerk, 167 v.d.

520. Glasenapp, Die Nichtchristlichen Religionen, 39.

kalpa ismi verilen uzun sürelerdir. Bir kalpa 4.320.000.000 senedir. Her bir kalpa da bin büyük dünya yaşıma ihata eder. Bunlardan her biri de **yuga** ismi verilen dört devreye ayrılır. Sırasıyla: Krita-, Tretâ-, Dvâpara- ve Kaliyuga olarak isimlendirilirler. Yine sırasıyla süreleri 4000, 3000, 2000, 1000 Tanrı yılı devam eder. Bir Tanrı yılı ise 360 insan yılıdır. Herbir yuganın onda biri kadarı doğuş ve onda biri kadarı da batış süresidir. Bunlardan Kritayuga başlangıç ve altın devridir. İnsanlar bu devirde 4000 sene yaşarlar. Kast ayrımı ve çalışma yoktur. Arzu ettiklerini hemen önlerinde bulurlar. Fakat zaman günden güne kötüye gider ve nihayet kaliyuga gelir. Şimdi biz bu devrin sabah kızılığında bulunuyoruz⁵²¹. Yaşadığımız mahayugada, kaliyuga Krişna'nın ölümü M.Ö. 17 Şubat 3102 dir. Bununla kaliyuganın sabah kızılığı başlamıştır. Artık gün günden daha kötü gelecektir. İyi bir devir için biz daha binlerce yıl bekleyeceğiz⁵²². Kaliyuga mehdî Kalki ile sona erer ermez dünyanın kaderi hemen değişecek, bozulan ilişkiler ideal şekliyle kritayugada geri dönecektir⁵²³. Yağmurlar zamanında yağacak, burçler saadet durumunu gösterecek, gezegenler normal nizamına dönecek, eşya ilk halini alacaktır⁵²⁴.

Budizm'in'in zaman tasavvurunda ise, Hinduizm'in yugasının yerini kalpalar alır. Zaman dört asankhya-kalpaya (sayısız kalpalara) ayrılır. Fakat Budizm'de varlığın ezeli başlangıcı fikri yoktur⁵²⁵. Yükselme ve gerileme zamanları periyodik olarak birbirlerini tâkip ederler. İçinde bulunduğumuz zaman gerileme devridir. Artık gün günden kötü gelmektedir. Bu durum daha bir süre devam edecek ve insanların ömürleri kısalarak on seneye kadar inecektir⁵²⁶. Bundan sonra zaman tekrar düzelmeye başlayacak ve ömürler uzayarak 80.000 seneyi bulacaktır. Dünyadan hastalık ve yokluk kalkacak, etraf güllük gülistanlık olacaktır⁵²⁷.

Mecusilerce dünyanın ömrü 12.000 yıldır. Zaman dairevî değil, doğrusal (lineal)dir. Bir defaya mahsus olarak bir doğrultu istikâmetinde akar gider. 12.000 sene dört eşit parçaya ayrılmıştır⁵²⁸.

⁵²¹ . Glasenapp, Die Religionen Indiens, 156. F.Heller, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart, 1961, s.159.

⁵²² . Glasenapp, Indische Geisteswelt, Baden-Baden, 1958, s.153.

⁵²³ . Ömer Hilmi (Budda) Hinduizmdeki yugaların devrini Budizmdeki kalpalara karıştırarak kaliyugayı satyayuganın tâkip edeceğini söylemiştir. Baki Ömer Hilmi, Hint Dinleri, İstanbul, 1935, s.171. Halbuki Hinduizmde kaliyugayı birdenbire Kritayuga tâkip eder.

⁵²⁴ . Abegg, 7-57. Staerk, 161.

⁵²⁵ . Staerk, 162.

⁵²⁶ . Abegg, 149.

⁵²⁷ . Abegg, 150. E.Leuman, Maitreya-samiti, das Zukunftsideal der Buddhisten, Strassburg, 1919, s.5, 11, 228, 238, 248.

⁵²⁸ . Staerk, 162.

Zerdüş'tün kendisi 6000 yılında dünyaya gelmiştir. Bundan sonra her bin senede oğullarından biri dünyaya gelecek ve öğretiyi yenileyecektir. Nihayet âhir zaman diyebileceğimiz üçüncü bin yılın sonunda mehdî Saosyant dünyaya gelecek ve onun bin yıllık hükümranlığından sonra hâkimiyet Ahuramazda'ya teslim edilerek âhiret hayatı başlayacaktır⁵²⁹.

Yahudilerce dünya devirleri ve tarih anlayışı, zamanın bir doğrultu boyunca akıp gitmesi şeklindedir. Dünyanın sonunda beklenen kıyamet de bu akan zamanın sonunda meydana gelecektir⁵³⁰. Hatırasını yaşadıkları evvel zamanın saadet devri, âhir zamanda aynen tekrar etmeme le beraber kendisine has yeni bir saadet devri gerçekleşecektir⁵³¹. Bu saadet devri doğrudan doğruya mesihin tezahürüne bağlıdır ve dünyanın sonuna kadar devam eder, kıyametle son bulur⁵³².

Yahudi âlimlerine göre, haftanın yedi gün olduğu gibi dünyanın genel ömrü de her günü bin sene olan yedi gündür. Bunun altı günü çalışma, yedinci günü dinlenmedir. Aynı şekilde dünyadaki faal şekilde 6000 senedir, yedinci bin ise sâkin geçecektir⁵³³. Çünkü insanların devri altı bin yıldır, yedinci bin yıl ise sabatın (cumartesinin) karşılığıdır ve o rabbindir⁵³⁴. Eliyyahu ekolüne göre dünyanın ömrü olan altıbin senenin ilk iki bin senesi karışıklık devridir, ikinci iki bin senesi hikmet ve şeriat devridir, üçüncü ikibin senesi ise mesih devridir. Fakat insanların fazla günahlarından dolayı bu sürenin bir kısmı iptal edilmiştir. Dünyanın süresi 4250 yıldan daha az olmayacaktır ve sonunda mesih görünecektir. Kıyamet ise yedinci binin geçmesiyle kopacaktır⁵³⁵.

⁵²⁹ . Abegg,227.Staerk,264. G.Mensingh, Die Religionen,34-35.

⁵³⁰ . H.Gross, Die Idea des ewigen und allgemeinen Weltfriedens im Alten Orient und im Alten Testament, Trier,1956, s.65.

⁵³¹ . Gross,65.

⁵³² . Guariglia,27.

⁵³³ . C.Colpe, Der Begriff "Menschensohn" und der Methode der Forschung messianischer Prototypen, Kairos Zeitschrift für Religionswissenschaft und Theologie, sayı, XI-IV (1969-1972), Freilassing/Salzburg, II,s.87. Zobel,69.

⁵³⁴ . Zobel, 69.Bu genel kanaatin hilâfına mesih devrinin yedinci bin yılda gerçekleşeceğini savunan görüşler de vardır. Bkz! M.Werner, Die Entstehung des christlichen Dogmas, 2.baskı, Tübingen, 1953, s.85.

⁵³⁵ . J.Klausner, Die messianischen Vorstellungen des jüdischen Volkes im Zeitalter der Tannaiten, Berlin,1904, s.29.J.Greenstone, The Messiah Idea in Jewish History, Greenwood, 2.baskı 1973, s.104-105. Zobel,70 v.d.

Hristiyanlarca zaman tasavvuru Yahudilerinkine benzemekle beraber, Adem ve Mesih tasavvuruyla da birleştirilmiştir. Çünkü yaratılış ve hidâyet, Adem ve Mesih aynı fikre aittirler⁵³⁶. Zamanın başı ve sonu aynıdır. Haggada'ya göre Adem altıncı günün dokuzuncu saatinde cennete yerleşmiş ve oniki saatte de günah işleyerek cennetten sürülmüştür⁵³⁷. Buna uygun olarak İsa Mesih de dokuzuncu saatte cennete girmiştir. Çünkü İsa altıncı saatte çarmıha gerilmiş, üç saat cehennemde kalmış ve ondan sonra cennete girmiştir⁵³⁸. Evvel ve âhir zamanı birleştiren gün Cuma günüdür. Adem ve Havva Cuma günü cennetten çıkarılmışlardır. Mesih de Cuma günü mezara konmuştur ve o Ademi işlediği günahdan kurtarmak için cehenneme inmiştir. Adem Cuma günü dokuzuncu saatte cennetten dünyaya indirilmiş ve Mesih de Cuma günü dokuzuncu saatte çarmıhtan toprağa indirilmiştir. Adem yaratıldığı gün olan Cuma günü ölmüştür. Ölümü cennetten çıkarıldığı ay olan Nisan'ın 14. günü dokuzuncu saatte olmuştur. Bu saat İsa Mesih'in de ölüm saatidir⁵³⁹. Evveliyattaki sulh ve sükûn devri, âhir zamanda da tekrar edilecektir. Âhir zaman evvel zaman uyacaktır. Tabiat hadiselerindeki, hayat-ölüm-hayat sırrı kaos içine düşen eski âlemin Mesih ile yeniden yaratılması şeklinde dünya devirlerinde tezahür edecektir⁵⁴⁰. Hristiyanlardaki bu zaman spekülasyonu Staerk'e göre Hinduizm'in avatara öğretisinin İran yoluyla Hristiyanlığa tesiridir⁵⁴¹.

İslâmiyet'e göre, zamanın başlangıcı olduğu gibi, bir sonu da olacaktır. Dünya altı günde yaratılmıştır⁵⁴². Adem ile dünyada insanlık tarihi başlamıştır. Ne kadar süreceğini Allah'tan başka kimse bilmez. Hz. Muhammed'in peygamberler zincirinin son halkası olması, dünyanın ömrünün azaldığını bir işaretidir. Onunla âhir zaman başlamıştır. Dünyanın sosyal nizamı günden güne kötüye gidecektir. Bir müddet Mehdi hükümrânlığı ile düzelecekse de, onu süratle geriye gidiş tâkip edecektir. Dünyadaki son müslümanın da ölümüyle kıyamet kopacaktır. Bunu haşir ve âhiret hayatı tâkip edecektir.

⁵³⁶ . Staerk, 22. C.M.Emmet, Messiah, Encyclopedia of Religion and Ethics, C.VIII, 1930, s.575.

⁵³⁷ . Staerk, 30.

⁵³⁸ . Staerk, 30.

⁵³⁹ . Staerk, 30 v.d.

⁵⁴⁰ . Staerk, 159.

⁵⁴¹ . Staerk, 161.

⁵⁴² . Kur'an-ı Kerim, Yunus Sûresi, 3. H.B.Çantay, Kur'an-ı Kerim ve Meali Hakîm, İstanbul, 1962, C.I, 305. Celâleyn Tefsiri dünyanın yaratılışını dünyevi altı gün olarak anlıyorsa da (Celâleyn, I, 234), zamanımız müfessirleri altı günü altı devir olarak anlıyorlar. (Bkz! Süleyman Ateş, Kur'an-ı Kerim Meâli, İstanbul, 1974, s.441 v.d.)

Yukarda ana hatlarıyla ele aldığımız dinlerdeki zaman tasavvurlarını özetlersek:

1.Bazı dinlerde zaman rahmet-felâket devirleri olarak, dairevî bir şekilde ebediyen tekrar eder.

2.Bazı dinlere göre de zaman bir doğrultu istikâmetinde, rahmet devrinden felâket devrine doğru bir defaya mahsus olmak üzere akar gider ve kıyametle son bulur.

3.Bütün zaman tasavvurlarına göre, devirler bir felâket veya kıyametle son bulur.

4.Dâima felâket devrini kapayacak veya kıyametten önce bir ıslahat hareketinde bulunacak bir şahıs tasavvur edilir. Biz bu eschatolojik şahsa (âhir zaman kurtarıcısına) MEHDİ diyoruz.

I. MEHDİLERLE İLGİLİ ZAMAN TASAVVURLARI

Mevsimlerin birbirlerini tâkibi, gece ve gündüzün periyodik akışı, insanları öyle etkilemiş ki, mehdî ile ilgili zaman tasavvurlarında bunların izlerine rastlıyoruz. Kış mevsiminden yaza geçişte, baharın bir öncü, yaklaşan yaz mevsiminin bir işareti gibi veya yaz mevsimini güz ve kış mevsimlerinin tâkip ettiği gibi, bu sırayı ve ahengi mehdî devrinin öncesi, yaklaşması ve sonrası ile ilgili bir takım zaman tasavvurlarında da görüyoruz.

1. Mehdî Öncesi Devir

Mehdî öncesi devir genellikle aydınlanacak bir günün öncesindeki gittikçe karanlıklaşan korkunç bir gece olarak tasavvur edilir ve bu karanlık süre sosyal, dînî, ahlâkî v.s. gibi yönlerden tasvir edilir. Eski Mısırlılara göre mehdî öncesi devirde Nil Nehri kuruyacak, insanlar nehri yürüyerek geçeceklerdir. Göller içindeki balıklarla, etrafındaki kuşlarla beraber kaybolacaklardır. Ülkeyi Bedevîler ve Asyalılar istilâ edeceklerdir. Memleket kargaşalık içinde olacak ve kimse birbirini tanımayacaktır. Herkes silâhına sarılarak kendini düşünecektir. Gülüşler birer ızdırap gülüşü olacak, oğul babasına düşman, kardeşine muhalif olacak ve ölenlere kimse acımayacaktır. Güneş kendini insanlardan uzaklaştıracak, günde yalnız bir saat görünecek ve öğle vaktinin olduğunu kimse farkedemeyecektir⁵⁴³.

Hindularca mehdî devrinden önceki devir kaliyugadır. Bu devirde kötülükler süratle artar ve sonunda zirveye ulaşır. Eski telâkkiye göre kaliyuga bin insan yılı, yeni telâkkiye göre pekçok Tanrı yılı olarak devam eder⁵⁴⁴. Ülke barbarlar tarafından istilâ edilir, dharma (dinin öğretisi) yok olur. Yangının etrafı sardığı gibi, cinler de etrafı öyle sarar⁵⁴⁵. Ülkeye Sakalar, Kuşanlar, Hunlar gibi yabancılar hâkim olurlar. Budizm ve İslâmiyet Hindistanda yayılır⁵⁴⁶. Ülke Şudra (Hint sosyal sınıflarının en hâkîr görüleni) ve barbar hükümdarların idaresine geçer. Halkı soymaktan başka birşey düşünmezler. Halkın kıymetli şeylerini, karılarını, kızlarını ellerinden alırlar. Çocukları ve inekleri öldürürler. Asaletin tek şartı zenginlik olur. Adaleti hâkim kılmak isteyen hükümdarlar çok yaşamazlar, hukuk yalanla yürütölmeye çalışılır⁵⁴⁷.

⁵⁴³ . Dürr,8-9. Gressmann,421 v.d. Jeremias,106 v.d.

⁵⁴⁴ . Abegg,20.

⁵⁴⁵ . Abegg,21.

⁵⁴⁶ . Abegg,23.

⁵⁴⁷ . Abegg,31.

Tabiatın düzeni bozulur, mevsimlerin âhengi kalmaz. İndra, zamanında yağmur göndermez, yağın yağmur da fırtına ve kumla karışık olur, nehirler, dereler kurur⁵⁴⁸. İnsanlar kıtlık korkusuyla yaşarlar, ekin tarlaları az mahsul verir, onun da kuvveti olmaz. Halk beslenmek için nehir yataklarında ot yetiştirir. En iyi tahıl arpa olur. Güzel kokulu, lezzetli yiyecekler tadını kaybederler. Devrin sonuna doğru ağaçlar otlara dönüşür⁵⁴⁹. İnsanların ömürleri kısalmış, pek çoğu henüz ana rahminde iken ölürler, doğanların da büyük bir kısmı yaşamaz⁵⁵⁰. Kızlar 5-7 yaşlarında anne, erkekler 8-10 yaşlarında baba olurlar. 12 yaşında insanların saçları ağarır, 20 yaşını kimse geçemez⁵⁵¹.

İnsanlar ahlâken sükût ederler, Brahman kanunları, dharma hemen hemen kaybolur. İnsanlar küfür içinde yüzerler, zulüm ve ahlâksızlık heryeri kaplar. Vedalar hayatî geçerliliğini kaybeder ve para ile öğretilirler. Ziyaret yerleri para ile gezdirilir. Ahirete kimse inanmaz, sofizm ve materyalizm rağbet kazanır. Şudralar sarı mintan giyip Budizme girerler ve Brahmanizmin kutsal yerlerini bırakıp Budizmin kutsal yerlerini ziyaret ederler. İneklere hürmet kalmaz, sadece sütü için kıymet verilir⁵⁵².

Aile bağları çözülür, kastlara dikkat edilmez, isteyen istediği kast'tan evlenir. Kimse evlenmek için bâkire aramaz. Kadınlar koca ararlar ve kocalarına sadakat göstermezler. Çocukları henüz rahimlerinde iken öldürürler⁵⁵³. Şehvetlerinin galibiyetinden dolayı kendilerini köle ve hayvanlarla tatmin ederler. Hiçbir dul kendisini kocası ile beraber yaktırmaz. Aileye kadın hâkim olur. Kadınların sayıları da erkeklerden çok olur⁵⁵⁴.

Budistlerce de mehdî öncesi devirde, ahlâk tamamen yozlaşacak, dünya hırs, öfke, cehalet ve sapıkla dolacaktır. İnsanlar anne ve babalarına, rahiplere hürmet etmeyeceklerdir⁵⁵⁵. Rahipliğe talebe bulunmayacak, kutsal yazıların mânaları kaybolacaktır. Devrin hükümdarı Buda'dan bir beyit bilene bir fil yükü akçe vaad edecek, fakat verecek kimse bulunmayacaktır⁵⁵⁶. Rahipler evlenecek, çocuk sahibi olacak, geçimini ticaret ve ziraatten sağlayacaktır. Buda'nın

⁵⁴⁸. Abegg, 26.

⁵⁴⁹. Abegg, 27.

⁵⁵⁰. Abegg, 27.

⁵⁵¹. Abegg, 28.

⁵⁵². Abegg, 28.

⁵⁵³. Abegg, 32.

⁵⁵⁴. Abegg, 33.

⁵⁵⁵. Leumann, 233, 271.

⁵⁵⁶. Abegg, 179.

reliquienlerine (kutsal eşyalarına) hürmet kalmayacak, nihayet reliquienler de ateşe dönüşüp dünyadan kaybolacaktır⁵⁵⁷.

Nihayet tabiatın düzeni bozulacak, yağmurlar zamanında yağmayacak, ekinler büyümeyecektir⁵⁵⁸. İnsanların ömürleri günden güne azalacak, 15-18 seneye kadar inecektir. Kız beş yaşında evlenecek, on yaşında ihtiyar olacaktır⁵⁵⁹. İnsanlar arasında genel bir düşmanlık yayılacak yedi gün sürecek bir kılıç devrinde birbirlerini hayvanlar gibi boğazlayacaklardır. Kalanlar da dağlara çekilecekler, yabânî bitki ve ağaç kökleri ile yaşayacaklardır⁵⁶⁰.

Zerdüştlerce Saoşyant devrinden önce dünyaya druy (yalan ve kötülük) hâkim olacak, küfür ve ahlâksızlık yayılacaktır⁵⁶¹. İnsanlar kutsal sözleri değil, parayı tercih edeceklerdir⁵⁶². Horasandan sayısız küfür ehli İrana hücum edecektir. Büyü ile İrana hâkim olup herşeyi yakıp yıkacaklardır. Şehirler köye; köyler bir aile otağına dönüşecektir. Zulüm ve yalan ülkeye hâkim olacaktır⁵⁶³. Ülkede neşe ve sürür kalmayacak, yer kalbini açacak, mücevher ve madenlerini gün ışığına çıkaracaktır. Hâkimiyet İranlı olmayanların, barbarların eline geçecektir⁵⁶⁴. Ülkeyi güvensizlik ve sadakatsızlık saracaktır. Dostlar gruplara ayrılacak, hürmet, sadakat ve ümit dünyadan kaybolacaktır. Baba, oğul ve kardeşler birbirlerine yabancılaşacaklardır. Çeşitli mezhepler çıkacak, dîne zarar vereceklerdir. İnsanlar vahyi küçük görecektir⁵⁶⁵. Ahlâksızlıklarıyla gayrı tabîi (sodomi ve homoseksüellik v.s. gibi) tatmin yollarına gidecekler, âdet gören kadınlara yaklaşmayı âdet edineceklerdir⁵⁶⁶.

Tabiat değişecek, güneşde ışıktan çok lekeler görülecektir. Seneler, aylar ve günler gitgide kısalacak, yer verimsizleşecek, ekinler büyümeyiz olacaktır. İnsanlar da vücut bakımından küçülecek, güçleri kabiliyetleri azalacaktır⁵⁶⁷.

Yahudilerce de mesih devri öncesinde dünyaya dinsizlik ve ahlâksızlık hâkim olacak ve Allah'ın düşmanı olan kuvvetler Kudüs'e saldıracaklardır. İnsanlarda utanma hissi azalacak, pahalılık artacaktır⁵⁶⁸. Ülke zındıklığa dönüşecek, hakka fazla kulak

⁵⁵⁷ . Abegg,180.

⁵⁵⁸ . Abegg,179.

⁵⁵⁹ . Abegg,149.

⁵⁶⁰ . Abegg,150.

⁵⁶¹ . Abegg,205.

⁵⁶² . Abegg,221.

⁵⁶³ . Abegg,232.

⁵⁶⁴ . Abegg,233.

⁵⁶⁵ . Abegg,232.

⁵⁶⁶ . Abegg,233.

⁵⁶⁷ . Abegg,232 v.d.

⁵⁶⁸ . Zobel,29.

verilmeyecektir. Alimlerin meclisi fâhişeler yuvası olacaktır. Tevrat âlimlerinde bilgi kalmayacak, gûnahtan çekinenler küçük görülecek, büyüklere saygı kalmayacak, oğul babasının şerefini düşürecek, kız annesine, gelin kaynanasına karşı gelecektir⁵⁶⁹.

Felâketler birbirini kovalayacak, savaşlar, hastalıklar ve pahalılık insanları saracaktır. Dünyanın verimi azalacak⁵⁷⁰, ülke çöle dönecek, tarla ve bağlar bakımsız kalıp dikenler, çalılar yetişecektir. Kudûs harab olacak, yabanî eşeklerin gezinti yeri, sürülerin otlağı olacaktır⁵⁷¹. Sınır halkları sefalet içinde, şehirden şehire dolaşacak, yüzlerine bakan olmayacaktır⁵⁷². Bâbilliler İsrail ülkelerine ayak basacak, Fars atları İsrail mezarlarını çiğneyecektir⁵⁷³.

İslâmiyete göre de mehdî öncesi devirde dünyayı zulüm ve adaletsizlik dolduracaktır⁵⁷⁴. İsyan ve küfür yayılacak⁵⁷⁵, emanete hıyanet, içki ve bid'atlar çoğalacak, idare işleri ehil olmayanlara verilecektir. Erkekler azalacak, kadınlar çoğalacaktır⁵⁷⁶. Erkekler karısına itaat edip annesine isyan edecek, dostuna iyilik, babasına eziyet edecektir. Ayak takımları başa geçecek, kişiye şerrinden korkulduğu için hürmet edilecek ve sonraki gelen evvelki geleni kötüleyecektir⁵⁷⁷. Zelzele ve harp felâketleri görülecektir⁵⁷⁸.

Yukarda incelediğimiz mehdî öncesi devirle ilgili tasavvurları özetlersek:

1. Mehdî gelmeden önce dünyayı tabîi felâketler saracaktır.

⁵⁶⁹. Zobel,30-33.

⁵⁷⁰. E.Lohse, Entstehung des Neuen Testaments, Stuttgart, 1972, s.137.

⁵⁷¹. İşaya,XXXII,9-14. Rehm,235.

⁵⁷². Zobel,30.

⁵⁷³. Klausner,40. Zobel,33.

⁵⁷⁴. İbn Khaldun,II,169 v.d., 176, 182, 184. İbn Hanbal, al-Musnad, Mısır, 1313/m.1895, C.III, s.37, 52. İbn Katir, Kitabu'l-Nihaya aw al-Fitan wa'l-Malahim,C.I, Kahire, 1969, s.25-28. İbn Maca, Sunanu İbn Maca, Mısır,1952, Nr.4042. Abu Dawud, Sunanu abi Dawud, Mısır, 1952, C.II, s.422.Abadî, Awn'l-Mabud Şarhu Sunan Abu Dawud, C.XI, Medine,1969, S.369-371. İbn Kayyûm al-Cawziyya, al-Manaru'lMunif fi's-Sahih wa'd-Daif,1970, s.143.al-Haytami, Macmuu'l-Dawaid wa Manbaul-Fawaid, CVII, 2.baskı Beyrut, 1967, s.313, 314, 317.Nuaym ibn Hamînad,al-Awwalu min Kitabi'l-Fitan, Süleymaniye Ktb. Atif Efendi Nr.602, Varak 51a. al-Numan, al-Ihtisas, Tahran, 1379, s.209.Sad Muhammad Hasan, al-Mahdiyyatu fi'l-İslâm, Kahire,1953, s.69, 176. al-Suyuti,al-Orfu'l-Wardi fi Ahbari'l-Mahdi, Konya Yusuf Ağa Kitablığı, Yazma Nr.312, s.2. Ali b.Muhammad al-Kari, Risalatul-Mahdi Ali Rasul, s.6.

Margoliouth, On Mahdis and Mahdism,219. J.Dermesteted, The Mahdi, London, 1885, s.7.

⁵⁷⁵. İbn Khaldun,II,175.

⁵⁷⁶. al-Rahbavî, Ahiret Günû, 3.Baskı, Ankara, tarihsiz,s.58.

⁵⁷⁷. al-Rahbavî,61.

⁵⁷⁸. al-Rahbavî,62.

2. Ülkeleri yabancılar istilâ edecektir.
3. Ülkelere iç karışıklık ve sosyal bozukluklar hâkim olacaktır.
4. Dînî inanç ve ibâdetler, kültürler çok zayıflıyacak veya kaybolacaktır.

2. Mehdî Devrinin Yaklaşma İşaretleri

Mehdînin gelmesi yaklaştığı zaman, onun ayak sesleri sayılabilecek bir takım işaretler görülecektir. Bunlar genellikle kozmik hareketlerdir. Yeni Gine de Milne-Bai hareketinde (1893), mehdînin gelmesi yaklaştığında zelzele, fırtına ve tufanlar meydana gelerek beyazları imha edeceği haber verilmiştir⁵⁷⁹. Yahudilerce mehdînin gelmesi yaklaştığında güneş karacak⁵⁸⁰, Ürdün nehrinin suları kana dönüşecektir⁵⁸¹. Dünya milletleri birbirlerine saldıracaklar, Fars kralı Arabistan'a hücum edecek, Arabistan kralı da Roma'yı vuracaktır⁵⁸². İnsanların nesilleri kesilecektir⁵⁸³.

Müslümanlarca mehdînin gelmekte olduğunu gösteren işaretlerden biri, Fırat nehrinin yarılarak altındaki bir dağdan altın çıkmasıdır. Diğer bir işaret, ramazan ayının ilk gecesinde ay, onbeşinci gününde de güneş tutulmasıdır. Yine her tarafı aydınlatan bir kuyruklu yıldızın doğması, onu tükiben doğu taraftan çıkacak bir dumanın dünyayı sararak kırk gün etrafı karanlık kaplaması⁵⁸⁴ veya doğudan çıkacak bir dumanın dünyayı sararak kırk gün etrafı karanlık kaplaması⁵⁸⁵ gibi tabiat olaylarıdır. Ayrıca Şam yakınlarında 'Harista' veya 'al-Câbiya'⁵⁸⁶ isimli bir köyün batması, semadan gelen bir sesle mehdî isminin çağırılması ve bütün dünyanın duyması⁵⁸⁷, sık sık depremlerin vuku bulması, Mehdînin yaklaşma işaretleri sayılır.

Yalnız İkel dinlerle, Yahudi ve İslâm dinlerinde görebildiğimiz mehdî devrinin yaklaşma işaretlerini şöyle özetleyebiliriz:

1. Dünya harbinin çıkması,
2. Olağanüstü tabii hadiselerin meydana gelmesi,

⁵⁷⁹ . Guariglia, 81. H. Nevermann, Die Religionen der südsee und Australiens, Stuttgart/München, 1958, s.109.

⁵⁸⁰ . H. Ringgren, Israelitisch Religion, Stuttgart, 1953, S.302.

⁵⁸¹ . Klausner, 38, 39. Zobel, 116.

⁵⁸² . Zobel, 42.

⁵⁸³ . Klausner, 38, 39. Zobel, 116.

⁵⁸⁴ . al-Huseynî, Kıyamet Alâmetleri, Terc. Naim Erdoğan, İstanbul, 1973, s.154.

⁵⁸⁵ . Ahmed Bican, Anwaru'l-Aşkın, İstanbul, 1306, s.387.

⁵⁸⁶ . al-Numan, 256.

⁵⁸⁷ . al-Huseynî, 154 v.d.

3. Çeşitli tabii felâketlerin görülmesidir.

3. Mehdî Devrinin Başlaması

Mehdî devrinin başlaması ile ilgili tasavvurlar da, bir takım kozmik hareketlerle paralellik göstermektedir. Hinduizm de Kalki, güneş ve ayın, Tisya ve Jübiter'in birbirlerine kavuştukları zaman görünecektir⁵⁸⁸. Başka bir rivayete göre Kalki, kaliyuganın sonunda görünecek ve çıktığında güneş Kova burcunda olacaktır⁵⁸⁹. Kritayugayı, Brahmanların bütün düşmanlarını öldürdükten sonra açacaktır⁵⁹⁰.

Budizm'in bu konudaki haberleri ise çelişkilidir. Rivayetin birine göre maytreya, Buda'nın nirvanaya girişinden beşbin sene sonra, yani M.S. 4457 yılında doğacaktır⁵⁹¹. Diğerine göre ise insanların ömrü uzayarak 80.000⁵⁹² veya 84.000 seneye⁵⁹³ yükseldiğinde Maytreya gelecektirki, Budistlerin hesaplarına göre Buda Şakyamuni'den 5.670.000.000 sene sonra olmaktadır⁵⁹⁴.

Mecusilerce Saoşyant, Zerdüşt'ün oğullarından Avşetarmah devrinin bitmesine otuz sene kala doğacaktır. Otuz yaşına girince, güneş otuz gün ve otuz gece semanın ortasında duracak, sonunda tekrar eski yerine dönecektir. Mecusilerin hesabına göre, Zerdüşt'ten 4000 sene sonra, yani Zerdüşt'ten sonraki üçüncü bin yılın sonunda, Saoşyant devri başlayacaktır⁵⁹⁵.

Yahudilerce Eliyyahu ekolüne göre dünyanın ömrü enaz 4250 veya 4291 yıl olacağı için, Mesih devri de bu tarihlerden sonra başlayacaktır⁵⁹⁶. Hahamların hesaplarına göre Mesih M.S. 240 veya 471 yılında gelecekti⁵⁹⁷. Bazıları ise bu tarihlere itiraz ederek üç şeyin beklenmedik zamanda geleceğini söylemişlerdir. Bunlar: Akrep, define ve Mesihdir⁵⁹⁸. Buna rağmen Mesih'in geleceği ayı, günü hesap edenler de eksik değildir. Bunlara göre Mesih nisan ayının 14.gecesinde gelecektir. Çünkü Allah İsrail Oğullarını Mısır'dan bu ayda ve bu günde kurtarmıştır⁵⁹⁹. Şimdiye kadar vaad edilen devrin gelmemesinin sebebi,

⁵⁸⁸ . Abegg,56.

⁵⁸⁹ . Abegg,56.

⁵⁹⁰ . Abegg,57.

⁵⁹¹ . Abegg,198.

⁵⁹² . Leumann,11, 238, 248. Lamotte,777. Reischauer,265.

⁵⁹³ . Leumann,228, 258. The Mahavastu, Translated from the Buddhist Sanskrit By. J.Jones, London, 1949, C.I, s.49.

⁵⁹⁴ . Pike,241. Reischauer,265.

⁵⁹⁵ . Abegg,226, 227. Staerk,264.

⁵⁹⁶ . Greenstone,104, 105, 109. Klausner,29. Zobel,70, 71.

⁵⁹⁷ . Klausner,29 v.d.

⁵⁹⁸ . Klausner,30.

⁵⁹⁹ . Klausner,32.

halkın günahkârlığıdır. Bir veya iki sebt (Cumartesi) gününe gerçekten riayet etseler Mesih hemen gelecektir. Bu geliş nisan veya tişri'ye (eylül-ekim) tesadüf edecektir⁶⁰⁰. Çünkü dünya nisan veya tişri ayında yaratılmıştır⁶⁰¹. Yahudilerin kurtuluşu da bu ayda olacaktır.

Hristiyanlarca ise İsa Mesih birinci gelişinde hidayet kapısını açmıştır. İkinci gelişinde dünya hakimiyetini kuracaktır ve bu geliş nisan ayına tesadüf edecektir⁶⁰². Paulus'a göre o hemen yarın gelebilir. Mâdemki o ölümden uyandı, diğer Hristiyanları da uyandırmak için hemen geri gelecektir. Beklenen Mesih devri başlamıştır. Semaya çıkan Mesih'in inmesi ve dünyanın idaresini eline alması bir an meselesidir⁶⁰³. İsa da kendisiyle beraber özlenen Mesih devrinin başladığına inanıyordu⁶⁰⁴. Taleberinin bir suali üzerine: "İşte beklediğiniz geldi, fakat siz onu tanıımıyorsunuz" demişti⁶⁰⁵. Taraftarları da buna inanıyorlardı. Fakat tasavvur edilen zaman gelmeyince, önce Mesih'in ölüm yılı olarak kabul edilen 6000 yılı, doğum yılı olarak yorumlanmaya ve kabul edilmeye başlandı⁶⁰⁶. Çünkü 6000 yılında devrin başlaması gerekiyordu. Mesih gelmekle beraber zaman henüz olgunlaşmadığı için beklenen devri açmıyordu. Beklenen devrin daha sonra da başlamaması üzerine, İsa Mesih'in doğum yılı için 5500-6000 arasında muhtelif tarihler tesbit edildi. Üçüncü yüzyılın kilise babalarından Cyprian 6000 yılının pek yakın olduğunu haber vermişti⁶⁰⁷. Fakat İsa beklenen zamanda yine de gelmeyince, Aziz Hieronymus onun doğum tarihini 5198'e indirdi⁶⁰⁸. Şimdi ise İsa'nın ikinci gelişi her sene yalnız Paskalya bayramında beklenmektedir⁶⁰⁹. Geldiği günün ortasında hava kararacak, ne geceye, ne gündüze benzeyecektir. Geceleyin de aydınlık olacaktır. Yine o gün beklenmedik bir soğuk, arkasından beklenmedik bir sıcak olacaktır⁶¹⁰. İsa'nın beklenen devri açmasıyla ise, Hristiyanlıktan nasibi olmayanlar hemen öleceklerdir.

⁶⁰⁰. Greenstone, 105 v.d.

⁶⁰¹. M.Ellade, Die Religionen und das Heilige, Elemente der Religionsgeschichte, Darmstadt, tarihsiz, s.455.

⁶⁰². Staerk, 23. Andresen, Die Kirchen der alten Christenheit, Stuttgart, 1971, s.82.

⁶⁰³. Schoeps, Paulus, 100 v.d.

⁶⁰⁴. E.Brunner, Die christliche Lehre von der Kirche vom Glauben und von der Vollendung, Zurich/Stuttgart, C.III, 2.baskı 1968, s.441-442.

⁶⁰⁵. E.Haenchen, Die Botschaft des Thomas-Evangelium, Berlin, 1961, s.24.

⁶⁰⁶. M.Werner, Die Botschaft des Thomas-Evangelium, Berlin, 1961, s.24.

⁶⁰⁷. Werner, 86.

⁶⁰⁸. Werner, 88.

⁶⁰⁹. Werner, 103. Yahova Şahitleri 6000 yılının 1975 yılında tamamlanarak İsa Mesih'in geleceğine, imparatorluğu fiilen kuracağına inanıyorlardı. (H.Tanyu, Yehova Şahitleri, Ankara, 1973, s.107)

Yeni Protestan ilâhiyatına göre ise, Mesih'in tekrar geleceğine inanmak vâcibdir. Fakat onun ne zaman geleceğini Allah'tan başka kimse bilmez. (Bkz! E.Brunner, III, 446, 447.)

⁶¹⁰. J.Neusner, Aphrat and Judaism, Leiden, 1971, s.74 v.d.

Müslümanlar mehdî devrinin başlaması husunda pek zaman hesaplarına gitmemişlerdir. Bunun yerini bir takım hadiselerin vukuu almaktadır. Buna göre, mehdî devri Süfyânî'nin (Emevilerin) Medineyi kasıp kavurmasından ve Beydâ denilen yerde askerlerinin helâk olmasından sonra başlayacaktır⁶¹¹. Diğer bir rivayette, Mehdi Nefsü'z-Zekiyye'nin⁶¹² öldürülmesinden yâni H.143 senesinden sonra zuhur edecekti ve gökten bir ses 'Emîriniz filândır, o Mehdîdir' diye onun gelişini îlan edecekti⁶¹³. İbn Arabî'nin hesabına göre Mehdî hicretten HYF senesinin geçmesiyle (H=600, F=80, Y= 3 = 683) yâni hicri 7. yüzyılda görünecekti⁶¹⁴. Bu tarihin geçmesinden sonra taraftarları, bu tarihi Mehdînin doğum tarihi olarak kabul ettiler ve Mehdînin h. 710 / m. 1310 yılında vazifeye başlayacağını savundular⁶¹⁵.

Eski Şîa rivayetlerine göre, Mehdî 12.İmamın gaybı ihtiyar edişinden 60 gün veya 60 ay veya 60 sene sonra tekrar görünerek hâkimiyeti eline alması, beklenen devri başlatması gerekiyordu⁶¹⁶.

Yukarıdaki mehdî devrinin başlaması ile ilgili çeşitli dinlerdeki ortak zaman tasavvurlarını şöyle özetleyebiliriz:

1. Bazı burçların ve güneşin özel duruma girmesi,
2. Evvelce tesbit edilen sürenin dolması;
3. Kutsal bir ay ve günün olması,
4. Mehdî düşmanlarının kısmen imhasıdır.

Sonuncu maddedeki tasavvur yalnız Hinduizm, Hristiyanlık ve İslâmiyette mevcuttur. İlkel ve Ölü dinlerdeki mehdî tasavvurlarında, henüz gelişmemiş olmalı ki, mehdî devrinin başlaması ile ilgili bir düşünceye rastlamıyoruz.

4. Mehdî Devrinin Süresi

Mehdi devrinin süresi genellikle bin yıl olarak tasavvur ediliyorsa da bu süre çeşitli dinlere göre değişmektedir. Hindularca Kalki'nin ömrü bin yıl olacaktır. Bu sürenin dolmasına yakın, Kalki dört oğluna tahtını ve ülkesini bırakarak Himalayalarda Ganj kenarında bir ormana inzivaya çekilecek, orandan da semaya yükselecektir⁶¹⁷.

⁶¹¹ . al-Huseynî,158.

⁶¹² . Muhammed b.Abdullah b.Hasen en-Nefsü'z-Zekiyye hicri 100-145 yılları arasında yaşamıştır. Fazla bilgi için bkz/ Avni İlhan, Mehdîlik, İzmir,1976, s.62-68.

⁶¹³ . al-Huseynî,182.

⁶¹⁴ . İbn Khaldun,II,190.

⁶¹⁵ . İbn Khaldun,II,190.

⁶¹⁶ . al-Numan,209.

⁶¹⁷ . Abegg,133,135.

Budistlerce Maytreya 60.000⁶¹⁸ veya 84.000⁶¹⁹ sene dünyada kalarak vazifesini sürdürecektir.

Mecusilerce ise Saoşyant'ın hükümranlığı bin sene devam edecek, süresinin bitmesine 57 yıl kala şeytanî varlıklar ve Ehriman yok edilecektir. Devrin sonunda insanlar manevî hayata başlayacaklardır⁶²⁰.

Yahudilerce Mesih devri genel olarak 400 sene sürecek ve Mesih'in ölümüyle son bulacaktır⁶²¹. Eliyyahu ekolüne ise Mesih devrinin 2000 sene süreceği, fakat bu sürenin bir kısmını insanların günahları yüzünden iptal edildiği kanaatindeydir⁶²². Bununla beraber 6000 - 4291 = 1709 sene veya 6000 - 4250 = 1750 seneden az olmayacaktır⁶²³. Haham Elieser'e göre ise, Mesih devri 40 sene, Rabbi Elezer ben Azeryah'ya göre 70 sene sürecektir⁶²⁴. Bir görüş birliğine varmak mümkün değildir.

Hıristiyanlarca İsa Mesih'in başında bulunacağı ilâhî devlet ve Mesih'in saltanatı bin sene sürecektir⁶²⁵. Kilise bir müddet için bu bin seneyi Mesih'in ilk görünüşüyle tekrar dönüşü arasındaki zaman olarak tefsir ettiyse de, zamanın geçmesiyle bu görüşten vazgeçmiştir⁶²⁶. Bugün ise bin senelik ilâhî devlet inancını (chiasmus) özellikle küçük mezhepler muhafaza etmektedir⁶²⁷. Bin senenin sona ermesiyle ise, bu sürede bağlanan şeytan tekrar serbest bırakılacaktır. Fakat Allah Şeytanın askerlerini imha edecek, kendisini de ateşe atacaktır⁶²⁸.

Müslümanlarca Mehdî'nin hâkîmiyet devri ve süresi hakkında çeşitli rivayetler vardır. Hadislerde bu devrin iki⁶²⁹ veya üç⁶³⁰ veya beş⁶³¹ veya yedi⁶³² veya sekiz⁶³³ veya dokuz⁶³⁴ veya on⁶³⁵ sene süreceği

⁶¹⁸ . Leumann,236.

⁶¹⁹ . Leumann,254.

⁶²⁰ . Abegg,228.

⁶²¹ . Klausner,28.Meyer, Messias,RGG,905. Schoeps, Paulus,98. H.A.Wilcke, Das Problem eines messinischen Zwischenreiches bei Paulus, Zurich/Stuttgart,1967, s.45. Zobel, 70. O.Böcher, Die Johannesapokalypse, Darmstadt,1975, s.97, 100.

⁶²² . Klausner,28. Greenstone,104. Zobel,70.

⁶²³ . Zobel,70 v.d.

⁶²⁴ . Klausner,27. Schoeps, Paulus,98-99. Zobel,72.

⁶²⁵ . Andresen,41. Böcher,96-104. N.Cohn, Das Ringen um das Tausendjährige Reich, Bern, 1961, s.18. Wilcke,13-17. Bazı Hıristiyan mezheplerine göre Danyal Peygamber Mesih'in yedi hafta veya altmışiki hafta hüküm süreceğini ve sonun da öldürülerek Mesih devrinin son bulacağını haber vermişti.Bkz! Neusner, 93 v.d.

⁶²⁶ . Wilcke,14.

⁶²⁷ . Wilcke,15.

⁶²⁸ . Wilcke,32.

⁶²⁹ . İbn Khaldun,II,182.

⁶³⁰ . İbn Khaldun,II,193.

⁶³¹ . İbn Khaldun,II,168, 170, 182. İbn Katir,I,30, 31.

⁶³² . İbn Hanbal,III,27, 37, 52. Abu Dawud,II,422, 423. İbn Khaldun,II,166, 168, 170, 171, 181, 183. İbn Katir,I,27, 30, 31. Ali b. Muhammad al-Kari,6. Ali Muhammed, Al-Tibyan

hususunda çeşitli rakamlar veriliyor. Yine Mehdî devrinin süresi ondokuz yıl ve birkaç ay veya yirmi, yirmidört⁶³⁶ ve kırk⁶³⁷ yıl olarak tasavvur ediliyor. Al-Huseynî haber verilen yedi seneyi, Mehdî'nin dünya hakimiyetini sağladıktan, bütün fetihleri bitirdikten sonraki saltanat süresi olarak yorumluyor⁶³⁸.

Yukarıda inceldiğimiz Mehdî devrinin süresi ile ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını şöyle özetleyebiliriz:

1. Mehdî devri Hinduizm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlığa göre 1000 sene,
2. Budistlerce 60.000 veya 84.000 sene,
3. Yahudilerce 400 sene,
4. Müslümanlarca 7 veya 40 sene olacağı kanaati genellikle yaygındır.
5. Mehdî devrinin süresi üzerine dinler arasında ve dinlerin kendi içinde bir birlik yoktur. Birleştikleri tek nokta, Mehdî için belirli bir süre düşünmüş olmalarıdır.

5. Mehdî Sonrası Devir

Mehdî sonrası devir, parlak bir günü tâkip eden, bir akşam ve karanlık bir gece gibi tasavvur edilir. Hindularca Kalki'nin açtığı yeni kritayugayı treta, dvapara ve kaliyuga tâkip edecektir. Bu devirler boyunca tabiat ve insanların durumları dâima kötüye gidecektir. Tretayuga'da öğretinin ve insan hayatının dört de biri eksilecektir. Dvaparayuga'da öğretinin dört te biri daha eksilecek ve ayrıca Vedaların dörtde biri kaybolacaktır. İnsanlar arasında bir takım maddi ve manevî hastalık ve kötülükler salgın hale gelecektir⁶³⁹. Devrin sonuna doğru gökte yedi ve oniki güneş doğacak, bütün insanları öldürecek, nehirleri ve denizleri kurutacak, otları ve ağaçları yakacaktır. Gökten yağmur gibi taş yağacaktır⁶⁴⁰. Bunları kuvvetli bir rüzgârla *Samvartaka Ateşi* (kâinatı

wa al-Burhan, 1947 (basını yeri belirsiz), s.38. al-Suyûtî, 2. A. İlhan, 48, 82. al-Sanani, al-Munassaf, C.XI, Beyrut, 1972, s.371, 372.

⁶³³ İbn Hanbal, III, 27, 37, 52. İbn Khaldun, II, 170, 181, 183. al-Sanani, XI, 372. al-Ukayli, 217.

⁶³⁴ İbn Hanbal, III, 27, 37, 52. Abu Dawud, II, 423. İbn Khaldun, II, 166, 168, 170, 193. İbn Katir, I, 30, 31. al-Sanani, XI, 371, 372. A. İlhan, 82. al-Ukayli, 217.

⁶³⁵ İbn Khaldun, II, 193.

⁶³⁶ al-Huseynî, 171.

⁶³⁷ İbn Khaldun, II, 194. Glesenapp, Die nichtchristlichen Religionen, 190. İlhan, 48.

⁶³⁸ al-Huseynî, 172.

⁶³⁹ Abegg, 19 v.d.

⁶⁴⁰ Abegg, 34.

yakan ateş) tâkip edecek, oralarda kalması muhtemel, her türlü hayat sahibini de yok edecektir. Belirli bir süre geçtikten sonra, dünya tekrar yenilenecek ve yeni bir kritayuga başlayacak⁶⁴¹, zamanın bu dâirevî periyodik akışı ebediyete doğru uzanıp gidecektir.

Budistlerce Maytreya'dan sonra öğreti 80.000 veya 60.000⁶⁴² sene daha aynen yaşayacaktır. Bundan sonra devirler yavaş yavaş bozulmaya, öğreti eksilmeye başlayacak ve bu durum kaliyugada zirveye ulaşacaktır. Bu suretle zamanın iyilikten kötülüğe, kötülükten iyileğe doğru periyodik akışı ebediyen devam edecektir.

Mecusilerce Saosyant devrinin sonuna doğru bütün işleri Ahura-Mazda kendi üzerine alacaktır. Daha önce ölenleri de diriltecektir. Sonra genel bir muhakeme kurularak, bütün insanlar bu muhakemeden geçirilecektir. Günahsızlar ebedî saadete kavuşurlarken, günahkârlar erimiş maden içine atılarak üzerlerindeki kötülükler yok edilinceye kadar orada kalacaklardır. Sonunda onlar da ebedî saadete kavuşacaklardır⁶⁴³.

Yahudilerce Mesihin ölümünden sonra bütün insanlar da ölecektir. Dünya yedi gün sessizlik içinde kalacaktır. Artık hiçbir canlı bulunmayacaktır. Belirli bir zaman sonra haşır⁶⁴⁴ ve hesap günü⁶⁴⁵ gelecektir.

Hıristiyanlarca Mesihin bin senelik hâkimiyetinden sonra Şeytanın bağları çözülecek, serbest bırakılacaktır. Şeytan tekrar taraftarlar kazanarak onları Hıristiyanlar üzerine saldırtacaktır. Fakat Allah mücadele ederek Şeytanı tesirsiz hale getirecek, askerlerini de imha edecektir. Bunu umûmî haşır ve hesap günü tâkip edecektir⁶⁴⁶.

İslâm'a göre Mehdî'nin halefi Yemen'de Kahtan'dan bir kimse olacaktır. İdaresizliği ile kısa zamanda ülkede karışıklıkların meydana çıkmasına sebep olacaktır⁶⁴⁷. Dünyada küfür ve zulüm süratle yayılacaktır⁶⁴⁸. Nihayet hafızların zihinlerinden Kur'an silinecek, insanlar putlara tapmaya başlayacaklardır⁶⁴⁹. Ye'cüc ve Me'cüc denen kavimler çıkararak dünyayı harebeye çevireceklerdir. Süratle

⁶⁴¹ . Abegg,35. Staerk,161.

⁶⁴² . Leumann,243, 254.

⁶⁴³ . Abegg,207 v.d., 213-217 v.d. Staerk,261.

⁶⁴⁴ . Greenstone,58-61.

⁶⁴⁵ . Greenstone,87-88. Köhler,209-218. Wilcke,45.

⁶⁴⁶ . Guariglia,30. Wilcke,45. K.Kautsky, Foundation of Christianity, New York, 1925, S.359 v.d.

⁶⁴⁷ . Nuaym İbn Hammad, 57b, 58a. Ali b.Muhammad al-Kari,9.

⁶⁴⁸ . Abu Dawud,II,421. Abadi,XI,369. İbn Katir,I,25-26. Nuaym İbn Hammad,55b. Glasenapp, Die nitchh. Rel.,189.

⁶⁴⁹ . al-Huseyni,241-265. al-Rahbavi,73.

Müslümanların sayısı da azalacak, bir tek müslüman kalmayınca, kıyamet kopacaktır⁶⁵⁰.

Yukarıdaki Mehdî sonrası devirle ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Zaman tekrar kötüleşmeye başlayacaktır.
2. Tabiatın ve sosyal hayatın düzeni tekrar bozulacaktır.
3. Dînî inanç ve ibâdetler kaybolacaktır.
4. Zaman tasavvuru dâirevî olan dinlerde, kötülüklerin zirveye ulaşmasından sonra tekrar düzelme başlayacaktır.
5. Zaman tasavvuru lineal olan dinlerde, dünya kıyametle son bulacaktır.

⁶⁵⁰ . al-Huseynî, 230-236.

II. MEHDÎ DEVRİNDE TABİİ ÇEVRE VE MEKAN TASAVVURLARI

Mehdî devrinin tasavvur edilen ihtişamı yalnız politik, sosyal ve dînî sahalara münhasır kalmayıp, içinde yaşadığı tabîî çevreye ve bölgeye de tesir edeceği, tabiatta bir takım değişiklikler meydana getireceği de düşünülmektedir. Bu tabîî çevre tasavvurları genellikle cennet tasavvurları ile paralellik arzirmektedir.

1. Cansız Çevre

Yer insanlar, hayvanlar ve bitkiler için ana kucağı, gök de üzerine bir örtü, bir rahmet kaynağıdır. Mehdî devrinde, yer ve göğün daha önce bozulan ahengi tekrar eski hâlini alacak, içinde yaşayanlara saadet otağı olacaktır. Eski Mısırlılarca Mehdî Arneni devrinde mevsimlerin bozulan düzeni tekrar iyileşecek, yağmurlar yağacak, Nil Nehrinin suları yükselecek, kararan ay ve güneş tekrar parlayacak ve dünyayı ısıtacak, her taraftan hayat ve mahsul fışkıracaktır⁶⁵¹.

Hindularca Kalki zamanında da yeryüzü bolluk ve bereketle dolacaktır. Yağmurlar zamanında yağacak, mahsul kendiliğinden yetiştirecektir⁶⁵². Sular birer sıhhat kaynağı olacaktır⁶⁵³. Kalki ve refakatçıları kutsallaşan sularda yıkanacaklardır. Bunlardan bir Cakratirtha gölüdür. Halen Naimisa ormanında bir ziyaret yeridir⁶⁵⁴.

Budistlerce de Maytreya zamanında dünyanın bolluk ve bereketi zirveye ulaşacaktır. Yağmurlar zamanında yağacak, sular bollaşacak, nehirler ve su kaynakları sekiz kat daha artacak, lezzetli ve dertlere devâ olacaktır⁶⁵⁵. Çevrede bir pislik v.s. olursa, yer kendiliğinden açılarak onu içine alıp yok edecektir⁶⁵⁶.

Konfüçyanizme göre Mehdî yere, göğe, dağlara, nehirlerle hâkimdir. Onun tesiriyle güneş ve ay kararmayacak, deniz yerini değiştirmeyecek, nehirler ülkeye taşmayacaktır. Göller ve nehirler kurumayacaktır. Dağlar yıkılmayacak, yer yükselmeyecektir⁶⁵⁷.

Yahudilerce Mesih devrinde çöllerden sular fışkıracak, steplerden dereler akacaktır⁶⁵⁸. Derelerde göller meydana gelecektir⁶⁵⁹. O gün dağlar tatlı şarap damlatacak, tepeler süt akıtacaktır. Rabbin

⁶⁵¹ . Gressmann, 423. Staerk, 236.

⁶⁵² . Abegg, 130.

⁶⁵³ . Abegg, 95.

⁶⁵⁴ . Abegg, 107.

⁶⁵⁵ . Leumann, 229, 260.

⁶⁵⁶ . Leumann, 229.

⁶⁵⁷ . G. Rosenkranz, Der Heilige in den chinesischen Klassikern, Leipzig, 1935, s. 119.

⁶⁵⁸ . İşaya, XXXV, 6.

⁶⁵⁹ . İşaya, IXL, 18.

evinde bir kaynak çıkacak ve Şittim vâdisini sulayacaktır⁶⁶⁰. Çöller dahi Eden bahçelerine dönecektir⁶⁶¹. Adem'in günahıyla değişen tabiat eski hâlini alacaktır⁶⁶². Ayın ışığı güneşinki gibi parlak olacak, güneşin ışıkları ise şimdikinin yedi katı daha artacaktır⁶⁶³.

İslâm Hadis literatürüne göre de, Mehdî devrinde Allah bol bol yağmur verecek, yer bütün nebatlarını ve zenginliklerini ortaya çıkaracak, bolluk ve zenginliklerin sınırı olmayacaktır⁶⁶⁴. Sular Mûsâ Peygambere yol verdikleri gibi Mehdîye de yol verecekler, Müslümanlar denizleri yürüyerek geçebileceklerdir⁶⁶⁵.

Mehdî devrinde bazı dağ, nehir, göl ve diğer bazı suların Mehdîlerle özel ilişkileri dolayısıyla kendilerine has bir kutsiyet kazandıkları görülür:

a. Kutsal Dağlar

Dağlar ve tepeler çok eski zamanlardan beri kuvvet merkezi olarak tasavvur edilirler. Bilhassa volkanik ve karlı dağlarda ilâhî bir güç görülür, onlara hürmet edilir⁶⁶⁶. Kalki hayatının sonuna doğru Himalayalara çekilecek ve oradan semaya çıkacaktır⁶⁶⁷. Buda'nın talebelerinden Mahakaşyapa Maytreya'yı Kuttutapa dağında⁶⁶⁸ veya Magadha sınırında Grdhrakuta dağında⁶⁶⁹ bekleyecektir. Maytreya'ya Buda'nın gönderdiği elbiseyi verecektir⁶⁷⁰. Zerdüştîlerce Saosyanti meydana getirecek tohumu saklayan Hâmun gölünü (diğer bir rivayette bu göl Kansava'dır) sularıyla besleyen Tanrı Dağıdır (ÂÖvs ½§). Avestada bu dağın ismi Uşida'dır⁶⁷¹. Yahudilerce Sion önemli bir yere sahiptir⁶⁷². Mesih rabbin evini bu tepeye inşa edecektir. Bütün milletler ona koşacaklar ve 'gelin Rabbin dağına, Yakubun Allah'ının evine çıkalım, şeriat Sion'dan çıkacaktır' diye bağıracaklardır⁶⁷³. Mesih devrinde mabed dağı Sion yükselecek ve ihtişamı diğer dağlardan daha fazla olacaktır⁶⁷⁴.

⁶⁶⁰ . Yoel,III,18. Zobel,15.

⁶⁶¹ . Ezra,XXXVI,35. İşaya,XXXII,15, LIII,3.

⁶⁶² . Heiler,93.

⁶⁶³ . İşaya,XXX,26.

⁶⁶⁴ . İbn Hanbal,III,21, 27. İbn Khaldun,II,170, 171, 181, 182. İbn Katir,I,30. Ali b.Muhammad al-Kari,5.

⁶⁶⁵ . al-Huseynî,154.

⁶⁶⁶ . H.Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara,1973,s.74-77.

⁶⁶⁷ . Abegg,136.

⁶⁶⁸ . Abegg,196. Lamotte,778.

⁶⁶⁹ . Leumann,235, 251.

⁶⁷⁰ . Leumann,276, 281.

⁶⁷¹ . Abegg,92.

⁶⁷² . Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları,9.

⁶⁷³ . İşaya,II,2-4. Neusner,89. Rehm,239-241.

⁶⁷⁴ . İşaya,II,2-4. Zekerya,14. Mika,IV,1-4. Gressmann,164, 165. Neusner,89. Zobel,13. J.Bewer, The Literature of the Old Testament, New York, 12.baskı, 1957, s.116.

Hristiyanlarca Amorea dağlarındaki Moriya dağı (Kudüsteki Mabel dağı), Mesihin çarmıhının dikildiği dağdır. Adem de cennetten bu dağa inmiş ve öldüğünde bu dağa gömülmüştü. Hz. İbrahim oğlu İshakı (Yahudi ve Hristiyanlarca kurban edilmek istenen İsmail değildir) bu dağda kurban etmek istemişti, kutsal mihrabını burada kurmuştu⁶⁷⁵. Yine Zeytin dağı da Mesihin dolaştığı, vaaz ettiği yer olması sebebiyle Hristiyanlarca kutsal sayılır⁶⁷⁶.

Şiilerden Keysaniye mezhebi sâlikleri de, Muhammed al-Hanefiye'nin ölmediğine, Redva dağında gizlendiğine⁶⁷⁷, meleklerle sohbet ederek zuhur edeceği günü beklediğine inanıyorlardı⁶⁷⁸.

b. Kutsal Sular

Kutsal suların başında *âbıhayat* gelmektedir. Hakkındaki efsanelere Sumerlilerden beri rastlıyoruz. Mehdîlerle de yakın ilişkisini görüyoruz. Mecusilerce Saoşyant âbıhayatı Ardvîsur suyu kuynağında yetişen Beyaz Hôm bitkisinden elde edecektir⁶⁷⁹. Hristiyanlarca ise âbıhayat, insanları Adem'in günahından kurtaran İsa Mesih'in kanı ve vaftiz suyudur. Adem Tanrıdan âbıhayatı istediğinde, Tanrı ona âbıhayatı Mesih kanının Golgata toprağında kafasını vaftiz etmesiyle vereceğini söylemiştir. Mesihin mızrak yarısından akan kan ve su, altında gömülü olan Adem'in ağzına akmış ve onu vaftiz etmiştir. Bu süratle Adem günahından kurtularak ölümsüzlüğe kavuşmuştur⁶⁸⁰.

Suları kutsal ile temas eden nehir, dere veya göller de kutsal sayılırlar. Maytreya'nın şehri Ketumati'nin ortasında küçük bir göl bulunacak ve dört bir yanını mücevher merdivenler çevirecektir. Her geceyarısı bu gölcük, Mangala taşıyan bir insana dönüşerek, şehre güzel kokulu gülleri serpecek, tozlarını uzaklaştıracaktır⁶⁸¹. Zerdüştilerce Saoşyant'ın tohumunu saklayan Hâmun veya Kansava gölü kutsaldır. Çünkü müstakbel mehdîyi kötü kuvvetlere karşı saklamaktadır⁶⁸². Zerdüşst müminleri senenin birinci gününde yıkanmaları ve Saoşyanta hamile kalmaları için bu göle kızlarını gönderirler. Bir kısmı da

⁶⁷⁵ .Staerk,36-37.

⁶⁷⁶ .Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları,13.

Orta Çağda Almanlar imparator Friedrich Barbarossa'nın ölmediğine, Thüringen bölgesinde Kyffhäuser dağında veya Etna yanardağında gizlendiğine, âhir zamanda görünerek, Mesih vazifesini göreceğine inanıyorlar ve Kyffhäuseri kutsal sayıyorlardı. Bkz! P.W. Windegg, Die Gekrönten, Stuttgart, 1958, s.295. P.Zaunert, Deutscher Sagenschatz, Jena, 1926, s:171-180.

⁶⁷⁷ .Y.Kutluay, İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Ankara, 1965, s.214.

⁶⁷⁸ .J.Dernesteter, The Mahdî, 1885, s.28.

⁶⁷⁹ .Abegg,215 v.d.

⁶⁸⁰ .Staerk,36.

⁶⁸¹ .Leumann,228, 246, 258.

⁶⁸² .Abegg,229.

Hindistan sınırı yakınlarında bir suya girerek midyenin Semavî damladan inciye gebe kaldığı gibi, Saoşyanta hamile kalmak isterler⁶⁸³. Müslümanlarca da Tabériye gölü kutsaldır. Mehdî bu gölün içinde saklı Tâbutu's-Sekine'yi ortaya çıkaracak ve bunu gören Yahudilerin çoğu İslâmiyeti kabul edeceklerdir⁶⁸⁴.

Kutsal nehirlerin başında ise Nil gelmektedir. Nil Mehdî Ameni zamanında suları artırarak, üzerinden geçenler batıp boğulmayacaklardır⁶⁸⁵. Hristiyanlarca Ürdün nehrinde İsa Mesih vaftiz olmuştur ve Kutsal Ruh orada kendisine nüfûz etmiştir⁶⁸⁶. Müslümanlarca da Fırat nehri Mehdînin gelmekte olduğunu müjdelemek için, yarılarak altında gizli olan altın madenlerini ortaya koyacaktır⁶⁸⁷.

Yukarda incelediğimiz Mehdî devrinin cansız çevresiyle ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Evvelce düzeni bozulan kozmik varlıklar normale dönecektir.
2. Toprağın bereketi artacaktır.
3. Sular çoğalacak ve şifa kaynağı olacaklardır.

4. Bazı dağlar ve sular mehdîlerle özel ilişkileri nedeniyle kutsiyet kazanırlar.

Yukarıdaki incelememizde isimlerini zekrettiğimiz kutsal dağlar ve suların başka dînî sebeplerle de kutsal sayıldıklarını görüyoruz. Muhtemelen önceden mevcut bu kutsal objelerle Mehdîler arasında sonradan ilişkiler kurulmuş ve kutsiyetleri artırılmış olmalıdır.

2. Bitkiler

Mehdî devrinin tabiattaki ihtişamı, bitkilerde de görülecektir. Maytreya'nın şehri Ketumati güzel kokulu lotos çiçekleri ile dolacaktır⁶⁸⁸. Çiçekler bütün sene boyunca açacaklar ve tazeliklerini kaybetmeyeceklerdir⁶⁸⁹. Ketumati şehrinin dört kapısında dilek çiçekleri bulunacak ve isteğe göre bunlar semavî elbiseler, mücevherler ve yemekler vereceklerdir⁶⁹⁰. Şehrin ortasında bir dilek ağacı yükselecek, isteğe göre, pamuklu, ketenli bezler ve kumaşlar, musiki âletleri ve mücevherler gönderecektir⁶⁹¹. Tarlalarda kendiliğinden kullanılmaya

⁶⁸³ . Abegg, 230.

⁶⁸⁴ . al-Huseynî, 154.

⁶⁸⁵ . Gressmann, 423.

⁶⁸⁶ . Heiler, 40.

⁶⁸⁷ . al-Huseynî, 154.

⁶⁸⁸ . Abegg, 127.

⁶⁸⁹ . Abegg, 163.

⁶⁹⁰ . Abegg, 163.

⁶⁹¹ . Abegg, 164.

hazır pirinçler yetiştirilecek, yere düşen bir tohum iki fıçı mahsul verecektir. Maytreya ülkesinde (jambudvipa) dikenli bitkiler yetişmeyecek; yalnız faydalı ve güzel bitkiler, yeşil çayırlar yetiştirilecektir⁶⁹². Ağaçların yüksekliği üç ses mesafesi olacak ve altın renginde ışıklar saçacaktır⁶⁹³.

Yahudilerce Mesih devrinde Arz-ı mevûd cennet bahçelerine benzeyecektir⁶⁹⁴. Mahsulün son derece artması Mesih'in yaratacağı dinî-ahlâkî hayatın bir mükâfatı olacaktır⁶⁹⁵. Lübnan bahçeleri ormandan farksız olacak⁶⁹⁶, çöllerde akasyalar, zeytinler, serviler yetiştirilecek⁶⁹⁷, ağaçlar devamlı meyva verecektir⁶⁹⁸. Yeryüzü bitkilerin aromatik kukularıyla dolacak⁶⁹⁹, hububat bol ve yerdeki otlar gibi çok olacaktır⁷⁰⁰.

Müslümanlarca da bu devir bereket devri olacaktır. Hadislerin ifadesine göre 'yer nebatlarını gizlemeyecektir'⁷⁰¹.

Mehdîlerle ilişkileri sebebiyle bazı bitkiler özel bir anlam kazanmışlardır. Budizme göre, Buda'nın incir ağacı altında hakîkata kavuştuğu gibi⁷⁰², Maytreya da Nâga-ağacı altında hakîkata kavuşacaktır. Bu ağaca Bodhi-ağacı Nâgapuspa da denir⁷⁰³. Bu ağaç Ketumati şehri yakınında⁷⁰⁴ Puspavana bahçesindedir⁷⁰⁵. Nâgapuspa'nın gövdesinin kalınlığı 120 arşın olacak, 2000 dalı bulunacak ve tepesi çiçeklerle kaplı olarak kabarmış tavus kuşu gibi muhteşem görünecektir. Çiçekleri araba tekerleği gibi büyük olacak ve on mil uzaklığa kokusu gidecektir⁷⁰⁶. Dalları mücevher salkımları gibi olacak, her bir çiçek, her bir yaprak yedi mücevher rengini gösterecek, ağacın benzeri yerde ve gökte bulunmayacaktır⁷⁰⁷. Ülkenin dört kastına mensup şehir ve köy halkları Maytreya'nın aydınlandığını duyup onun vaazını dinlemek için bu ağacın altına toplanacaklardır⁷⁰⁸.

⁶⁹² . Leumann,260.

⁶⁹³ . Leumann,260.

⁶⁹⁴ . İşaya,LI,3. Amos,IX,13-14. Ezra,XXXVI,8, 29, 30. Gressmann,152. Gross,78 v.d. Zobel,14-15.

⁶⁹⁵ . Gross,80-81.

⁶⁹⁶ . Rehm,260 v.d.

⁶⁹⁷ . İşaya,IXL,19, LV,13, LX,13. Zobel,19.

⁶⁹⁸ . Greenstone, 16.Cohn,20.

⁶⁹⁹ . Wilcke,42.

⁷⁰⁰ . Gressmann,16. Cohn,20.

⁷⁰¹ . İbn Hanbal,III,27. İbn Khaldun,II,170, 171, 181, 182. Ali b. Muhammad al-Kari,5.

⁷⁰² . Heller,71.

⁷⁰³ . Abegg,187. Leumann,231, 241, 248, 263, 272.

⁷⁰⁴ . Abegg,187.

⁷⁰⁵ . Leumann,272.

⁷⁰⁶ . Abegg,173.

⁷⁰⁷ . Leumann,263.

⁷⁰⁸ . Leumann,272.

Zerdüştilerce Saoşyant'ın âbıhayatı elde edeceği bitki Beyaz Hômdur. Buna Gôkart ağacı da denir⁷⁰⁹. Vourukaşa gölünün bir adasında Ardvişura süyunun kaynağında yetişir. Bu bitkiden yiyenler ölümsüz olurlar⁷¹⁰.

Hiristiyanlarca Cennetteki 'Hayat Ağacı' ile İsa Mesih'in çarmıhı arasında büyük bağlar vardır. Dünyanın ortasına dikilen çarmıh, Cennetteki ağacın bir örneğidir⁷¹¹. Hakiki çarmıh ağacı, ölüleri canlandırır. Bunun için İmparator Konstantin'in annesi Helena çarmıh ağacının kalıntılarını aratmıştır. Çünkü çarmıh ağacının gücü Cennetteki hayat ağacından gelmektedir. Rivayete göre, Adem 932 sene Hebron vâdisinde (Kudüs'ün 36 km. güneyinde) yaşadktan sonra, ecel hastalığına yakalanınca oğlu Şit'i (Seth) rahmet yağını getirmesi için cennete göndermiştir. Cennet kapıcısı melek de ona Ademi günahından oğullarından Mesih'in kurtaracağını müjdeleyerek Şit'e hayat ağacının üç çekirdeğini vermiş ve onları Adem'in diline koymasını söylemiştir. Ölümünden sonra, Adem'in diline konan bu üç çekirdek Hebron vâdisinde yetişerek üç ağaç olmuştur. Hz.Davud ilâhî emirle o ağaçları Kudüs'e getirtmiştir. Daha sonra Mesih'in çarmıhı bu üç ağacın kerestesinden yapılmıştır. Ademin mezarının başına dikilen bu çarmıhda İsa Mesih ölmüş ve kanı Adem'in kafasına dökülerek onu vaftiz etmiş ve işlediği günahdan kurtarmıştır⁷¹².

Katoliklerce İsa'nın mesh edilme sembolü zeytin dalı, ölümden dirilişinin sembolü ise palmiye dalıdır. Kuzey Avrupa ülkelerinde Palmiye dalının yerini söğüt çiçeği almıştır. Sırlı bir mânâ atfedilerek, evlerde çarmıh işaretinin altına asılır⁷¹³.

Yukarda incelediğimiz Mehdî devrinin çeşitli dinlerdeki bitkilerle ilgili tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdî devrini bitkiler güzel çiçek ve kokularıyla süsleyecekler;
2. Bitkiler bol mahsulleriyle mehdî ve cemeatlerini besleyeceklerdir.
3. Bazı bitkiler mehdilere çalışmalarında yardımcı oldukları, hizmet ettikleri için;
4. Bazı bitkiler de çeşitli yönlerden mehdîleri temsil ettikleri için. kutsiyet kazanırlar.

⁷⁰⁹ .Abegg,216.

⁷¹⁰ .Eliade,331, Heiler,74-75.

⁷¹¹ .Staerk,38.

⁷¹² .Eliade,355.

⁷¹³ .Heiler,68.

Mehdî devrinin önemli özelliklerinden birini teşkil eden ilk iki maddeyi yalnız Budistlerde, Yahudi ve Müslümanlarda görmekteyiz. Bu tasavvur diğer dinlerde ya gelişmemiş veya mehdî devrinin ihtişamını anlatan genel ifadeler arasında kaybolmuş olabilir. Malenezya'da görülen mehdilik hareketlerindeki tasavvurlarda, her şeyin kendi üzerlerinde hazır olacağı, çalışmadan bütün ihtiyaçlarının karşılanacağı görüşleri kanaatımıza güç vermektedir.

3. Hayvanlar

Mehdî devrinde hayvanların tabiatında meydana gelecek değişiklikler tasavvurunun ilkel izlerine Mısırlılarda rastlıyoruz. Kutsal günde hayvanlardaki vahşilik kaybolacak ve sığırlar kırlarda korkusuzca, çobansız dolaşacaklardır⁷¹⁴. Konfüçyanizm'de de Mehdi zamanında yırtıcı hayvanlar ve kuşlar vahşiliklerini unutacaklardır. Arılar ve akrepler küçük çocukları sokmayacaklar, sinekler ve böcekler ısırmayacaklardır⁷¹⁵. Özellikle Yahudilerde bu tasavvur diğer dinlere nazaran daha fazla gelişmiştir. Buna hayvanların vahşilikleri kaybolunca kurt kuzu ile beraber oturacak, kaplan oğlakla beraber yatacak, buzağı, genç aslan ve besili sığır bir arada bulunacak ve bunları küçük bir çocuk otlatacaktır. Ayı ve aslan sığır gibi ot, saman yiyecektir. Çocuklar karayılanın deliğinde oynayacaklar, ellerini engereğin deliğine, kovuğuna soktukları halde hiç bir zarar görmeyeceklerdir⁷¹⁶. Yılanın ekmeği toz olacaktır. Rab 'benim kutsal dağlarımda kötülük olmayacak' diyecek ve hayvanlar da bu emre itaat edeceklerdir⁷¹⁷. Bu hayat Adem günah işlemeyen önce cennette hüküm sürmekte idi, ancak bundan sonra hayvanlar değiştiler, insanlara itaat etmez oldular⁷¹⁸. Bu sulh hayatı Mehdi'nin kutsal devrinde tekrar geri gelecektir. Kitabı Mukaddes'in diğer haberlerinde ise tabii değişikliğe uğramadan aslan ve diğer vahşi hayvanların kutsal ülkeyi terkedecekleri⁷¹⁹ veya yok edilecekleri⁷²⁰ haber veriliyor.

Hayvanlardaki genel tabiat değişikliği bütün dinlerde görülmüyor, ancak bazı hayvanların Mehdîlerle yakın ilişkilerine şahit oluyoruz. Bunların başında at gelmektedir. At Kalki'nin binek hayvanıdır, tasvirlerinde beyaz bir at üzerinde görülür⁷²¹. Bu at Kalki'ye

⁷¹⁴ .Staerk,237.

⁷¹⁵ .Rosenkranz,119.

⁷¹⁶ .İşaya,XI,6-9. Gross,54, 66. Fohrer,7. Gressmann,151, Zobel,13. Cohn,20.

⁷¹⁷ .İşaya,LXV,25. Gross,66.

⁷¹⁸ .Gross,83, 85, 86.

⁷¹⁹ .İşaya,XXXV,9. Hoşea,II,28. Hezekile,XXXIV,25. Zobel,14.

⁷²⁰ .Levilliler,XXVI,6. Gross,87.

⁷²¹ .Glasenapp, Indische Geisteswelt, Baden-Baden, 1958, s.153. Ömer Hilmi, 171. W.Ruben, Buddhism Tarihi, Ankara, 1947, s.126.

Tanrı Şiva tarafından hediye edilerek efsanevi kanatlı bir attır. Arzuya göre koşacak, istenilen yere en süratli bir şekilde gidecektir⁷²². Kalki ile beraber harplere girecek, ısıarak, çifteler savurarak Kalkiye yardım edecektir⁷²³. Her ne kadar Tevrat Mesih'in tevazu alâmeti olarak eşek üzerinde dolaşacağını haber veriyorsa da⁷²⁴, Hristiyanlar onu bir at üzerine binmiş olarak tasvir ederler, çünkü Mesih onlarca semâvî ordunun muzaffer komutanıdır⁷²⁵. Şiiler de İsfahan'da Mehdî ve yaveri İsa (A.S.) için koşulu iki atı hazır bulundururlardı⁷²⁶.

Papağan ise Kalki'nin elçisi ve habercisidir. Bu efsanevî papağanı kendisine atla beraber Şiva hediye edecektir. Papağan Vedaları ve diğer kutsal kitapları bilir⁷²⁷. Dünyanın çeşitli yerlerine uçarak bilgi toplar ve Kalki'ye getirir⁷²⁸.

Güvercin Hristiyanlarca Mesih'e hulûl eden Kutsal Ruh'un sembolüdür⁷²⁹. Şiiler de kutsal ruhu kuş şeklinde tasavvur ederler. Mehdî Muhammed b. Hasan doğduğunda etrafını kuşlar sarmış ve babası onu kuşlara vermiş ve onlara: 'ona iyi bakın ve her kırk günde bir getirin' demiştir. İmamdan kuşun mahiyeti sorulduğunda o da kuşun *Kutsal Ruh* *Hatal Yer işareti tanımlanmamış* olduğunu, çocuğu korumakla görevli bulunduğunu, Allahla İmamlar arasında elçilik yaptığını söylenmiştir⁷³⁰.

Azteklilerin mehdisi **Quetzalcoatl**, kelime olarak '*tüylü yılan*' anlamına geldiğine göre yılanla Quetzalcoatl arasında bir ilişki olmalıdır. Quetzalcoatl'a atfedilen mâbedin sütunları tüylü yılan kabartmalarıyla süslenmiştir⁷³¹. Eski Mısırlılarca Mehdî Ameni'nin alnında hükümdarlık yılanı bulunacaktı⁷³² ve kendisine itaat etmeyenleri bununla teskin edecekti, sindirecekti⁷³³. Budizm'e göre Maytreya doğduğu zaman kozmik yılanlar soğuk sular yağdıracaktır⁷³⁴.

⁷²² . Abegg, 64, 65, 87, 88, 94, 122.

⁷²³ . Abegg, 121.

⁷²⁴ . Kitabı Mukaddes, Zekeriya, IX, 19. Kutluay, 132. Rehm, 334. Ringgren, 307. Zobel, 14, 83 v.d.

⁷²⁵ . Wilcke, 22 v.d.

⁷²⁶ . Dermesteter, 43.

⁷²⁷ . Abegg, 87.

⁷²⁸ . Abegg, 89, 92 v.d.

⁷²⁹ . Heiler, 88.

⁷³⁰ . Kutluay, 111.

⁷³¹ . W.Krickeberg, *Altmexikanische Kulturen*, Berlin, 1956, s.28, 30. H.J.Schoeps, *Religionen, Wesen und Geschichte*, Gütersloch, 1964, s.110.

⁷³² . G.van der Leeuw, *Phaenomenologie der Religion*, 2.baskı, Tübingen, 1956, s.131.

⁷³³ . Gressmann, 422.

⁷³⁴ . Leumann, 240.

İnek Hindistan ve İran'da kutsal sayılır. İdrar ve dışkısı dahi temizleyici bir kuvvet olarak tasavvur edilir⁷³⁵. Saoşyant âbihayâtı hazırlarken *Hadayaoş* adındaki kutsal ineği kurban ederek, yağını yardımcı malzeme olarak kullanacaktır⁷³⁶. Yahudilerce Mesih'in geldiği gün, bin dağ üzerine yayılan büyük bir öküz kurbanıyla devir açılacaktır⁷³⁷. Hristiyanlarca Mesih'in doğduğu çift sürmekte olan bir öküz böğürerek sahibine haber vermiştir⁷³⁸.

Kuzu Yohanna İnciline göre⁷³⁹, Mesih'in sembolüdür⁷⁴⁰. Mısırdaki Kral Bokcharis devrinde (M.Ö.718-712) bir kuzu mehdînin geleceğini haber vermişti⁷⁴¹.

Aslan Hristiyanlarca Mesih hükümrânlığının sembolüdür⁷⁴². Şiiler den Keysaniye mezhebine göre, Mehdî Muhammed el-Hanefiye'yi Redva dağında aslan ve leoparlar koruyordu⁷⁴³.

Yukarıda incelediğimiz mehdî devrinin hayvanlarla ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdi devrinde hayvanların tabiatları değişerek vahşîlikleri ve zararları kalkacaktır.

2. Hayvanlar insanlara itaat edecekler veya mehdî cemaatına zarar vermemek için ülkeyi terkedeceklerdir.

3. Bazı hayvanlar mehdîlere olan çeşitli hizmetleri dolayısıyla kutsiyet kazanacaklar veya kutsiyetleri artacaktır. Çünkü yukarıda mehdîlerle ilişkilerinde isimlerini zikrettiğimiz hayvanlar, ait oldukları dinlerce daha önce de kutsal sayılmaktadırlar. Muhtemelen mehdîler ve kutsal hayvanlarla ilgili tasavvurlar birleştirilerek mevcut kutsiyetleri artırılmış olabilir.

4. Mehdîlerin Doğum Öncesi Yerleri

Genellikle gök mehdîlerin doğum öncesi, bekleme mekânları olarak tasavvur edilir. Mehdîler âhir zamanda yeryüzüne gelinceye kadar gökde beklerler. Algonkin'lerden Montagnai kabilesine göre, kült kahramanları Tsekabec annesini ve karısını alarak semaya çıkmıştır.

⁷³⁵ . Heiler, 79. Leeuw, 69.

⁷³⁶ . Abegg, 215.

⁷³⁷ . Greenstone, 102.

⁷³⁸ . Gressmann, 449 v.d. Zobel, 135 v.d.

⁷³⁹ . Yohanna, I, 29.

⁷⁴⁰ . Heiler, 88. Wilcke, 22.

⁷⁴¹ . Gressmann, 425, 426.

⁷⁴² . Heller, 88.

⁷⁴³ . Kutluay, 214.

Ahîr zamanda kavmine yardım için semadan yeryüzüne inecektir⁷⁴⁴. Azteklerce Quetzalcoatî'nin ülkesini terkettikten sonra doğuya gittiğine ve semaya çıktığına, halen semada kendisini yakarak Seher yıldızı olarak görüldüğüne inanırlardı. Günün birinde geri gelerek kendilerini kurtaracaktı⁷⁴⁵. Bu sebeple Kristof Kolomb Amerikaya geldiğinde, yerliler onu beklenen kurtarıcı sanarak büyük hürmet göstermişlerdi. Gerçeği anladıklarında ise çok geç kalmışlardı.

Hindularca Kalki Tanrı Vişnu'dur. Şu anda gökde bulunmakta ve dünyaya geleceği günü beklemektedir.

Budizm'e göre Buda'lar insan olarak yeryüzüne gelmeden önce göğün Tuşita katında yaşarlar. Maytreya da halen Tuşita göğünde yaşamaktadır⁷⁴⁶. Yeryüzüne ininceye kadar da oranın sâkinlerine Budizin'i vaaz edecektir⁷⁴⁷.

Bazı Yahudilerce de Mesih gökde bulunmaktadır. Hz.Danyal Mesihi yanında bir grup semavî varlıkla gökten incek bir kimse olarak tasavvur etmişti⁷⁴⁸. *Henoch* (Hz.İdris) daha da ileri giderek Mesihin halen semada ilâhî taht üzerinde oturmakta ve dünyayı idare edeceği zamanı beklemekte olduğunu söylemişti⁷⁴⁹.

Hiristiyanlar ve Müslümanlar, İsa Mesih'in semaya gittiğine ve halen orada bulunduğu inanırlar. Hiristiyanlar âhîr zamanda onun tekrar yeryüzüne inerek bin senelik ilâhî imparatorluğunu Filistin'de kuracağına inanırlar⁷⁵⁰. Müslümanlarca ise O Şam'da *Beyaz Minare*'den yeryüzüne inerek o anda camide sabah namazını kılmaya hazırlanan Mehdî ile karşılaşacak ve Mehdî'ye tâbi olacaktır⁷⁵¹.

Bazı Şii mezheplerince Mehdî ölmemiş, yalnız gözden kaybolmuştur. O göklerde bulutlar arasında dolaşmakta ve dünyada görüneceği günü beklemektedir⁷⁵².

⁷⁴⁴ A. van Deursen, *Der Heilbringer*, Den Haag, 1931, s.48.

⁷⁴⁵ Schoeps, *Religionen*, 110.

⁷⁴⁶ Glasenapp, *Die Religionen Indiens*, 257. Koeppen, 327. Lamotte, 783. Ruben, 126. D.T. Suzuki, *Manual of Zen Buddhism*, London, 1957, s.162. L.A. Waddell, *The Buddhism of Tibet or Lamaism*, 2. baskı, Cambridge, 1958, s.355. Tekin, 190.

⁷⁴⁷ Reischauer, 205.

⁷⁴⁸ M. Friedländer, *Die Reliösen Bewegungen innerhalb des Judentums im Zeitalter Jesu*, 2. baskı, Amsterdam, 1974, s.36.

⁷⁴⁹ Friedlaender, 37, 39.

⁷⁵⁰ Wilcke, 13-17.

⁷⁵¹ İbn Khaldun, II, 194. İbn Katir, *Al-Bidaye wa'l-Nihaye*, C.IX, Beyrut, 1966, s.155. M.A. al-Kaşmiri, *al-Tasrih bima Tawatara fi Nuzulu'l-Masih*, Halep, 1965, s.115.

⁷⁵² Kutluay, 215.

Yukardaki tasavvurlardan müstakbel mehdîlikleri kabul edilen tarihî şahsiyetlerin gökde oturduklarına ve yeryüzüne gökden ineceklerine inanıldığını anlamaktayız. Fakat burada zikredilen tasavvurlar, ancak Algonkin Kızılderililerinde, Azteklerde, Hindularda, Budistlerde, Hristiyanlarda ve bazı Şîa mezheplerinde bulunmaktadır. Bu beklenen kimseler zikredilen dinlere göre tarihin çeşitli devirlerinde dünyada yaşamış tarihî şahsiyetlerdir. Gelmesi beklenen, fakat henüz tarihî şahsiyetler olmayan, Konfüçyanizm, Taoizm, Zerdüştilik, Yahudilik ve Sünnî Müslümanlığın mehdîleri yukardaki görüşe dahil değildirler. Hz.İdris (Henoch) ve Danyal'a atfedilen görüşler ise ancak bir kısım Yahudilerce kabul edilir. Dolayısıyla diyebiliriz: Mehdîlerin semada vazife gününü bekledikleri inancı yalnız mehdî olarak geri döneceğine inanılan tarihî şahsiyetlerin bulunduğu dinlerde mevcuttur ve gelişmiştir.

5. Yaşayacakları Çevreler

Mehdîler her ne kadar genelde müstakbel dünya imparatoru olarak tasavvur ediliyorlarsa da, faaliyet sahaları her dinde kendi merkezî bölgelerine münhasır kalmaktadır. Kendilerine seçecekleri başkentleri de bu merkezî bölgeler içinde bulunmaktadır. Azteklerin kutsal şehri Tolan'dı. Bu şehri Quetzalcoatl kurmuştu ve istikbalde de bu şehre dönecek, refah ve saadetle dolduracaktı. Tolan bugün Meksika şehrinin 80 km. kuzeyindedir⁷⁵³.

Eski Mısırlılarca mehdî Ameni Yukarı Mısır'da Hn-hn'da doğacak⁷⁵⁴ ve kendisine Memphis'i başkent seçecektir. Şehri refah ve saadetle dolduracaktır⁷⁵⁵.

Hindularca Kalki Hindistan'da Sambhala Şehrinde doğacaktır⁷⁵⁶. Kendisine Sambhala'yı başkent edinecek⁷⁵⁷, kardeşleri, oğulları ve diğer akrabaları ile orada saltanat sürecek, şehri pazarlarla, saraylarla, renkli bayraklarla süsleyecektir. Şehre Kalki'nin günahsız ayakları dokunduğu için, bu şehirden ölüm kalkacaktır⁷⁵⁸. Şehrin etrafını ormanlar, korular ve renkli çiçekler süsleyecektir⁷⁵⁹. Kalki'nin karısı Patnavati ise Simhala adasındaki Kârumati şehrinde doğup büyüyecektir⁷⁶⁰. Bugün Hinduların

⁷⁵³ . Krickberg, 28 v.d, 55.

⁷⁵⁴ . Dürr, 9.

⁷⁵⁵ . Gressmann, 449-452.

⁷⁵⁶ . Staerk, 283.

⁷⁵⁷ . Abegg, 87, 94, 97, 98, 132.

⁷⁵⁸ . Abegg, 133.

⁷⁵⁹ . Abegg, 134.

⁷⁶⁰ . Abegg, 89, 94, 95, 97.

ziyaret yerlerinden biri olan Ayodhaya (Oudh)⁷⁶¹ da, 'Kalki'nin faaliyet sahalarından bir olacaktır⁷⁶².

Budistlerce Maytreya bugünkü Beneras şehri yerinde kurulacak olan Ketumati şehrinde doğacak ve faaliyetlerini bu şehirde sürdürecektir. İstikbalde bu şehrin etrafına 84.000 şehir daha kurulacaktır⁷⁶³. Müstakbel Ketumati 12 mil uzunluğunda, yedi mil genişliğinde olacaktır. Etrafını yedi tane altın madeninden örülmüş, yedi renkten surlar çevirecek ve surların yedi palmiye boyu olacaktır⁷⁶⁴. Ketumati'nin taşını, toprağını altın, gümüş ve diğer mücevherler teşkil edecektir⁷⁶⁵. Ketumati'de dağ, dere gibi engeller, diken v.s. gibi rahatsız edici bitkiler bulunmayacaktır⁷⁶⁶.

Zerdüştilerce Saoşyant, Kansava gölünde yıkanacak bir kızın hamile kalmasından doğacağına göre⁷⁶⁷, doğacağı ve yaşayacağı çevre da Kansava bölgesi, yâni Zerdüş'tün de yaşadığı İran ve Afganistan havalesi olacaktır.

Yahudilerce Tanrı rahmetini Davud Evi üzerine, yâni Mesih ve Kudüs'de oturanlar üzerine indirecektir⁷⁶⁸. Tanrı evini Sion'a kuracak⁷⁶⁹, Mesih de Sion'un bulunduğu Kudüs Şehrine Galile'den gelerek Kudüs'ü başkent edinecektir⁷⁷⁰. Kudüs cennet bahçeleri ile dolacak ve hatta ilâhî rahmetle sâhil şehri olacaktır⁷⁷¹. Etrafını 12 kapısı bulunan ateşten bir sur çevirecek ve içeriye girmek isteyen düşmanları yok edecektir. Şehir inci ve mücevherlerle süslenecektir⁷⁷². Dağılmış cemaat burada toplanacak ve tozlar içinde muazzam bir ihtişam yükselcektir. Caddeler, evler, surlar mücevherlerden inşaa edilecektir⁷⁷³. Saadet şehrinde Tanrının ebedî ihtişamı ışık olarak şehrin üzerinde parlayacak, güneş ve ayın ışığına ihtiyaç kalmayacaktır⁷⁷⁴. Şehir genişleyecek, Şam kapılarına ulaşacaktır⁷⁷⁵.

⁷⁶¹ . Heiler,143.

⁷⁶² . Abegg,68.

⁷⁶³ . Abegg,151. Tekin,190.

⁷⁶⁴ . Abegg,159, 160, 163. Leumann,228. The Mahavastu.III,230. Tekin,210 v.d.

⁷⁶⁵ . Abegg,164. Leumann,228, 238, 258, 259. Tekin,210, 211.

⁷⁶⁶ . Abegg,164. Tekin,231.

⁷⁶⁷ . Abegg,230. Staerk,384.

⁷⁶⁸ . Zekerya,XII,10. Scharbert,220. Kautsky,270, 273.

⁷⁶⁹ . Gressmann,173.

⁷⁷⁰ . V.P.Sadek, Der Mythus vom Messias, dem Sohne Josephs, Archiv Orientalni, Nr.33 (1965), s.30 v.d. Neusner,73, 89. Wilcke,32.

⁷⁷¹ . Gressmann,178.

⁷⁷² . Gressmann,178, 179, 384.

⁷⁷³ . Greenstone.Böcher,107. Zobel,20.

⁷⁷⁴ . Zobel,21.

⁷⁷⁵ . Greenstone,100.

Hristiyanlarca Betlehem, Galile ve Kudüs İsa Mesih'in faaliyet alanıdır⁷⁷⁶. İsa'nın tekrar dönüşü de bu bölgeye olacak, dünya imparatorluğu Yahudilerde olduğu gibi Kudüs'de kurulacaktır⁷⁷⁷.

Müslümanlarca Mehdî, Medineli olacak ve Mekke'ye sığınacaktır. Kendisine Kâbede Haceru'l-Esved ile Makam-ı İbrahim arasında biat edilecek ve vazifeye buradan başlayacaktır⁷⁷⁸. İbn Haldun'un Tabaranî'den naklettiği bir hadîse göre Mehdî Kudüs'te oturacaktır⁷⁷⁹. Mehdî'nin Buhara'dan çıkacağı rivayeti de vardır⁷⁸⁰. Mehdî'nin Şam'da İsa (A.S.) ile buluşacağı⁷⁸¹, Süfyanî (Emeviler) ile Hicaz bölgesinde harbler edeceği ve İstanbul'u feth edeceği rivayetleri de gözönüne alınırsa, Mehdî'nin faaliyet sahasının Arabistan ve Anadolu olacağı açıktır.

Yukarda incelediğimiz mehdîlerle ilgili çeşitli dinlerin çevre tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdîlerin genellikle yaşayacakları ve faaliyetlerini gösterecekleri bölgeler, mensup oldukları dinlerin merkez veya yayılma sahalarıdır.

2. Tolan, Mernphis, Sambhala, Ketumati (Benares), Kudüs ve Mekke gibi kutsal şehirler mehdî zamanında da ona hizmet ederek kutsallıklarını devam ettireceklerdir.

3. Mehdîlerin dünya hâkimi olacağı söylenirse de, faaliyetleri ile ilgili tasavvurlarda, yalnız mensup oldukları dinin belirli çevreleri zikredilir, bunun dışına çıkılmaz.

⁷⁷⁶ . Gressmann, 449 v.d. Sadek, 31.

⁷⁷⁷ . Andresen, 42.

⁷⁷⁸ . al-Huseynî, 158. İbn Khaldun, II, 165, al-Numan, 256. Ali b. Muhammad al-Karî, 6. al-Suyuti, 3. al-Ukayli, 214, 220.

⁷⁷⁹ . İbn Khaldun, II, 171. Ali b. Muhammad al-Karî, 7.

⁷⁸⁰ . Ahemd Bican, 387. Yazıcızâde Muhammed, Muhammediye, İstanbul, 1300/m.1883, s.247.

⁷⁸¹ . İbn Khaldun, II, 194. İbn Katir, Al-Bidaya wa'l-Nihaya, C.IX, s.155.

III: MEHDİLERİN KİMLİKLERİ

Mehdîlerin şahısları hakkındaki tasavvurlar öyle gelişmiştir ki, yalnız faaliyetleri değil, onların âileleri ve soyları, doğumları, sıfatları, yetişmeleri ve vazife şuurunun kendilerinde doğuşu dahi düşünülmüştür.

1. Aile ve Soyları

Kuzey Amerika yerlilerinden Montagnai kabilesine göre, mehdî diyebileceğimiz Tskabec dünyanın ilk zamanında dünyada yaşayan ihtiyar bir kadın ve erkekten dünyaya gelmiştir⁷⁸². Sauk'larca mehdî olarak geri döneceği beklenen Wisakae, Tanrının dünyada yarattığı ilk insandır. Bütün insanlar ondan türemiştir⁷⁸³. Menomi kabilesinin tekrar geri döneceğine inanılan kült kahramanı Manubush da ilk insandır ve yerkızı Nokomis'den meydana gelmiştir⁷⁸⁴.

Azteklerce Quetzalcoatl, bâkire bir kız olan Chimalmo'nun yeşil bir mücevher taşıyı yutmasıyla hâmile kalmasından babasız olarak meydana gelmiştir⁷⁸⁵. Dolayısıyla Azteklerin tasavvurlarınca baba tarafı tanrılara dayandırılmaktadır.

Eski Mısırlılarca mehdî Ameni Hn-hn şehrinde⁷⁸⁶ Nubyalı (Sudanlı) bir kadından doğacaktır⁷⁸⁷. Tasavvur henüz gelişmediği için anne ve babasının ismine rastlanmıyor. Hindularca Kalki Sambhala Şehrinde (Delhi'nin takriben 130 km. doğusunda) Yâjñavalkya mezhebine ait⁷⁸⁸ bir Brahman âilesinden doğacaktır⁷⁸⁹. Babasının ismi Vişnuyaşas⁷⁹⁰, annesinin ismi Sumati⁷⁹¹ veya Vişnükirti⁷⁹² olacaktır. Kalki âilenin dördüncü oğlu olarak dünyaya gelecektir⁷⁹³. Üç büyük kardeşi ise Kavi, Prâyna ve Sumantu'dur. Bunlar da Vişnu'nun muayyen kısımlarından meydana gelmişlerdir, Vişnu'nun kısmî inkarnasyonudurlar⁷⁹⁴.

⁷⁸². Deursen, 46.

⁷⁸³. Deursen, 64, 65.

⁷⁸⁴. Deursen, 77, 78.

⁷⁸⁵. Schoeps, Religjonen, 110.

⁷⁸⁶. Dürr, 9.

⁷⁸⁷. Gressmann, 422. Jeremias, 106. Leeuw, 131.

⁷⁸⁸. Abegg, 66.

⁷⁸⁹. Glasenapp, Ind. Geisteswelt, 153.

⁷⁹⁰. Abegg, 57 v.d.

⁷⁹¹. Abegg, 81 v.d.

⁷⁹². Abegg, 66.

⁷⁹³. Abegg, 80.

⁷⁹⁴. Abegg, 84. Patnavati Tanrıçe Lakşmi'nin inkarnasyonu olacaktır (Abegg, s.80).

Kalki gençlik çağına gelince, önce Seylan Kralı Brhadraha'nın kızı Patmavati ile⁷⁹⁵, sonra da Bhallâta şehri hükümdarı Şaşidhvaya'nın kızı Rama ile⁷⁹⁶ evlenecektir. Patmavati'den Yaya ve Viyaya isimli⁷⁹⁷, Rama'dan Meglamâla ve Valâkaha isimli⁷⁹⁸ oğulları doğacaktır. Kalki maceralarla dolu bin senelik bir hayat geçirecektir⁷⁹⁹. Nihayet başta Brahma olmak üzere Tanrılar kendisine gelerek, artık dünyayı bırakarak Vaykuntha semasına gelmesini ve yüksek hakikat ve faziletleri kendilerine de öğretmesini rica edeceklerdir. Bunun üzerine hakimiyetini dört oğluna bırakarak önce Himalayalarda inzivaya çekilecek ve oradan da semaya çıkacaktır⁸⁰⁰.

Maytreya dünyaya son defa Ayita Beyi, Ayasultus'un oğlu olarak Buda Şakyamuni zamanında gelmiş ve büyük talebelerini arasında yer almıştır⁸⁰¹. İstikbalde Ketumati şehri hükümdarı Sankha'nın başrahibi Brahmayu⁸⁰² veya Subrahma⁸⁰³ ve karısı Brahmavati'nin oğlu olarak dünyaya gelecektir. Esas ismi Ayita ve soy ismi de Maytreya olacaktır⁸⁰⁴. Doğacağı Brahman âilesi, devrin ileri gelen, zengin, kusursuz, asil bir âilesi olacaktır⁸⁰⁵. Gençlik çağına geldiğinde haremi yüzbin kadınla dolacak ve başhanımı Candamukhi olacak ve Maytreya'ya Brahmavaddhana isminde bir oğlan doğuracaktır. Zevki safa ile 8.000 yıl geçirecek ve sonunda hakikata kavuşacaktır⁸⁰⁶. Hizmetlerle dolu bir ömürle Maytreya 60.000 veya 84.000 sene yaşayarak⁸⁰⁷ hayatının sonunda bir alev şeklinde vücudu çözülerek nirvanaya gidecektir⁸⁰⁸.

⁷⁹⁵ .Abegg,90-98.

⁷⁹⁶ .Abegg,126 v.d.

⁷⁹⁷ .Abegg,98.

⁷⁹⁸ .Abegg,133.

⁷⁹⁹ .Abegg,133.

⁸⁰⁰ .Abegg,135 v.d.

⁸⁰¹ .Abegg,178.

Maytrisimit'e göre ise o, Urivilva şehrinde Senayâni adlı bir brahmanın oğlu olarak dünyaya gelmiştir.Bkz! Tekin, s.190.

⁸⁰² .Abegg,156.

⁸⁰³ .Abegg,173. Leumann,230, 247, 248.

⁸⁰⁴ .Lamotte,783. The Mahavastu,I,43.

⁸⁰⁵ .Abegg,166.

⁸⁰⁶ .Abegg,166-167.

⁸⁰⁷ .Abegg,191. Leumann,236, 254, 279.

⁸⁰⁸ .Abegg,176.

Hançerlioğlu 'İnanç Sözlüğü' isimli kitabının "Mehdi" maddesinde 'Budistler Buda'nın' âhir zamanda mehdî olarak geri geleceğine inanırlar diyerek, hatalı bir anlayışı ortaya koymaktadır. Çünkü Budizm'e göre Buda Şakyamuni nirvanaya ulaşmıştır. Artık bir daha vücut bulmayacaktır. Budizm'in âhir zamanda geleceğine inandığı kimse ise Buda değil, aynı makama ulaşan Maytreya'dır.

Saoşyant Zerdüş'tün soyundan olacaktır. Zerdüş't üçüncü karısı Hvôvî'ye üç defa yaklaşmış, fakat her defasında tohumu yere düşmüştür. Bu tohumların gücü ve nuru Fravaşiler tarafından hemen alınarak Vourukaşa (veya Kansava) gölüne götürülmüş ve orada saklanmaktadır⁸⁰⁹. Kendisinden sonra her bin senede bu tohumlardan biri hayat bulacaktır. Üçüncü bin yılın sonunda 30 sene kalarak Gôvak-pit adında bir kız bu göle giderek yıkanacaktır. Banyo esnasında Zerdüş'tün üçüncü tohumu henüz 15 yaşındaki bu bâkire kıza nüfûz edecek ve onu hâmile bırakacaktır. Saoşyant bu kızdan doğacaktır. Saoşyant'ın annesi olacak Gôvak-pit⁸¹⁰ Zerdüş'tün Frâya isimindeki karısından doğan Vohuraoça isimli oğlunun soyundan gelecektir⁸¹¹. Yânî Saoşyant'ın anne ve baba tarafının soyları da Zerdüş't'e dayanacaktır⁸¹².

Yahudilerce Mesih Davud soyundan gelecek ve Betlehemde doğacaktır⁸¹³. İsmi İmmanuel (Allah bizimle) olacaktır⁸¹⁴. Mesihin Yahudi olmayan bir kavimden geleceği hususunda bir rivayet varsa da pek rağbet bulmamıştır⁸¹⁵.

Mesih genç bir kadından veya bâkire bir kızdan (*almâh*)⁸¹⁶ doğacaktır⁸¹⁷. Pek meşhur olmayan bir rivayette ise Mesih'in Betlehem'de doğduğu, isminin Menahem, babasının ismi Hiskia, annesinin ismi Amiels olduğu bildirilmiştir⁸¹⁸. Bu isimdeki bir kimse M.S.66 yılında Romalılara karşı ayaklanma suçundan öldürülmüştür⁸¹⁹.

⁸⁰⁹. Abegg,220. Staerk,383.

⁸¹⁰. Saoşyant'ın annesinin isimleri hakkında çeşitli rivayetler vardır. Gôvak-pit'den başka Harvisptarvînitâr veya Eredfredri (Staerk,384) veya Ard-bad (Abegg,230) isminde olacağı da söylenir.

⁸¹¹. Abegg,226.

⁸¹². Dermesteter,3. Heiler,493.

⁸¹³. Dermesteter,3. Fohrer,15, 20. Preuss,130 v.d. Robertson,38. Cook,120. Sadek,30 v.d. Scharbert,258. Weise,RGG,903. Woude,56, 177. Zobel,11. Friedländer,45.

⁸¹⁴. İşaya,VII,14-16. Rehm,64, 65.

İmmanuel ismi yanında mesih için daha pekçok isimler düşünülmüştür. Bunların hepsi da Eski Ahide isnat ettirilir. Bunlar: Şilo (çünkü I.Musa,İL,10 da '...Şilo gelinceye kadar'), Yinnon (Mazmurlar,LXXII,17 da '... adı ebediyen dursun'), Hanina (Yeramiya,XVI,13 de '... çünkü ise lütfedemeyeceğim'), Zemah (fidan), Nehlra (nurlu), Ananî (bulut adam, bulut oğlu), Adonay (rab) gibi isimler atfedilmiştir (Zobel,93/97). Yine mesih için anlamları kurutıcı, şifa verici, sulh, ebediyet babası, sulh beyi, olan İbranice kelimeler isim olarak atfedilmiştir (Klausner,67).

⁸¹⁵. Zobel,117-119.

⁸¹⁶. İbranice 'almah' kelimesi hem bâkire, hem de genç kadın anlamına gelmektedir. Septuaginta bunu Yunancaya bâkire olarak tercüme etmişti ki Hristiyanlar Meryem'in İsa'yı doğurduğunda bâkire olduğu inancını bu kelimeye isnat ettirirler (Fohrer,11-12. Rehm,46.).

⁸¹⁷. İşaya,VII,14-16. Rehm,49.

⁸¹⁸. Gressmann,449-451.

⁸¹⁹. Gressmann,459.

Hristiyanlarca Yahudilerin beklediği ve Eski Ahid'de haber verilen Mesih Davud soyundan gelen bâkire Meryem'den doğmuştur⁸²⁰. Petrus kendisine beklenen Mesih olduğunu İsa'ya söylediğinde O reddetmemiştir⁸²¹. O Tanrının oğludur, kendini şeytandan gizlemek için insan suretinde görünmüştür⁸²². Protestanlarca ise, İsa'nın babası Dülger Yusufur, Meryem'in bâkire olduğu inancı İbranice '*almah*' kelimesinin yanlış anlaşılmasından doğmuştur⁸²³. Ebonit'ler de Protestanların bugünkü görüşünü Hristiyanlığın ilk devirlerinde savunmuşlardır. Ebionitlere göre İsa Meryem'in erkek ve kız çocuklarından biriydi, kendisini İsa'yı doğurduğunda bâkire olduğu isnadı *almah* kelimesinin bâkire olarak tefsirinden ve Eski Ahid'in kehanetine uydurmak gayretinden ortaya çıkmıştır⁸²⁴. Hatta kardeşlerinden Yakub ilk Hristiyan cemaatinin İsa'dan sonra başkanı olmuştur⁸²⁵.

Müslümanlarca Mehdi'nin ismi 'Muhammed' (veya Ahmed), babasının ismi Abdullah olacaktır⁸²⁶. Hz.Muhammed'in suyundan, Fâtıma evlâdından gelecektir⁸²⁷. Abbas oğullarından geleceği⁸²⁸ veya Mehdi'nin Meryem oğlu İsa (A.S.)⁸²⁹ olacağı şeklinde rivayetler de vardır. Mehdi'nin Çin ülkesine gideceği ve orada evlenecek bir oğlu olacağı, bu oğlanın dünyada doğacak son erkek çocuk olacağı rivayetler arasındadır⁸³⁰. Nihayet Mehdi vazifesinin sonunda normal bir şekilde Kudüs'te ölecektir⁸³¹.

⁸²⁰ . Matta,I,22. Heiler,358. Rehm,50-63. H.J.Schoeps, Die grossen Religionsstifter und ihre Lehren, München, 1967, s.39. H.Langenberg, Die vier Evangelien in prophetischer Schau, Metsingen Württ, tarihsiz, C.I, s.34.

⁸²¹ . Kee and Young, 147.

⁸²² . Neusner,73. W.Wrede, Das Messiasgeheimnis in den Evangelien, 4.baskı, Göttingen, 1969, s.23 v.d., 33.

⁸²³ . Rehm,49.

⁸²⁴ . H.J.Schoeps, Theologie und Geschichte des Judentums, Tübingen, 1949, s.75.

⁸²⁵ . Schoeps, Theologie und Geschichte des Judentums, s.361 v.d.

⁸²⁶ . al-Huseynî,148.Nuaym ibn Hammad,52b. al-Rahbâvî,63-64. İbn Khaldun,II,159, 160, 182. Margoliouth, On Mahdis and Mahdism,219. İbn Kayyum al-Cawziyya,143, 144, 146, 148.al-Nisaburi,al-Juzh al-Rabh men al-Mustadrek Ala al-Sahihain Fi al-Hadith, C.IV, Riyad, 1968, s.464. İbn Katir,I,26. al-Haytami,314. Ali b. Muhammad al-Kari,4, 8. al-Suyuti,3.

⁸²⁷ . al-Huseynî,151. Nuaym ibn Hammad,52b. al-Rahbâvî,63-64. Margoliouth, Mahdi,ERE,VIII,337a. İbn Khaldun,II,165. Abu Dawud,422. al-Abadi,373, 374. İbn Maca,4086. İbn Kayyum al-Cawziyya,146. al-Numanî,211. al-Busti,344. al-Nisaburi,557. İbn Katir,I,27. al-Sanani,XI,372. Ali Muhammed,al-Tıbyan wa'l-Burhan,35. al-Suyuti,2. al-Ukayli, s.211, 212. Sad Muhammad Hasan, 69. Ali b.Muhaminad al-Kari,4. İlhan,83.

⁸²⁸ . al-Huseynî,151, 190.

⁸²⁹ . al-Huseynî,179.Nuaym ibn Hammad,53a. İbn Khaldun,II,185, 192 İbn Katir,I,32. İbn Maca,4039. İbn Hanbal,II,411. İbn Kayyum al-Cawziyya,141, 145. al-Kurtubi,118. Serdaroğlu,127. İlhan,88-89.

⁸³⁰ . Ahmed Bican,390.

⁸³¹ . Ali b. Muhammad al-Kari,7.

Şii müslümanlarca ise, Mehdî gelmiştir. Fakat Mehdî'nin şahsı hakkındaki görüşleri ihtilâfıdır. Keysaniye'ye göre Mehdî, Muhammed ibn Hanefiye'dir, ölmemiştir. Hâlen Radva dağında gizlenmektedir⁸³². Oniki İmam mezhebine göre ise Mehdî, Onbirinci İmam Hasan al-Askarî'nin oğludur⁸³³. Babası onun Mehdî olacağını bildiği için Samarra'da gizli olarak yaşamıştır. Bizans imparatorunun kızı Nargis Hatunla evlenmiştir. Nargis İslâmı kabul ettikten sonra imamın evine girebilmek için kendini köle olarak Hasan al-Askarî'ye satmış ve bu evlilikten 12. imam Muhammed Mehdî doğmuştur⁸³⁴. Muhammed Mehdî babasının ölümünden sonra gaybeti ihtiyar etmiştir. H.260/m.873- h.329/m.940 yılları arasında nâibleri vasıtasıyla Şii cemaatını idare etmişse de, daha sonra *ğaybatu'l-kubra*'ya girerek gözden kaybolmuştur. Halen görüneceği uygun zamanı beklemektedir⁸³⁵.

Yukarda incelediğimiz mehdîlerin kimlikleri ile ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdî ya Sünnî Müslümanlarda olduğu gibi müstakbel bir şahsiyettir veya Şii Müslümanlarda olduğu gibi tarihî ve müstakbel bir şahsiyettir.

2. Genellikle kendi isimleri, anne ve babalarının isimleri belirlenmiştir. Fakat aralarında birlik yoktur. Her dinin kendi kuruluş ve tarihi gelişme özelliğini taşımaktadır.

3. Soyları, mensup oldukları dinin peygamberinin veya bir büyük rahibinin veya tanrıların soyuna dayanır.

2. Doğumları

Pek çok peygamberin doğumunda anlatılan olağanüstü hâdiselerin⁸³⁶ benzerlerine mehdîlerin doğumlarında da rastlanır. Azteklerce Quetzalcoatl, yeşil bir mücevher taşıyı yutarak hâmile kalan Chimalmo isimli bir bâkireden doğmuştur⁸³⁷.

Hindularca Kalki'nin ana rahmine düşmesi üzerine nehirler ve dağlar, semavî varlıklar ve Tanrılar, ata ruhları sevinçlerinden şarkılar

⁸³² . Nuaym ibn hammad,53a. Dermesteter,21, 27. Margoliouth, On Mahdis and Mahdism,220. Sad Muhammad Hasan,103-106. İlhan,60.

⁸³³ . al-Huseynî,191. Muhsin- Abdülhamid, İslâma Yönelen Yıkıcı Hareketler, Ankara, 1973. Sad Muhammad Hasan, 129. İlhan,70-73.

⁸³⁴ . S.H.Nasr, Ideals and Realities of Islam, London, 1966, s.165. Sad Muhammad Hasan,130. İlhan,72.

⁸³⁵ . Nasr,166. M.H.Tabatabai, Şia der İslam, İran, 1389, s.148. İlhan,72.

⁸³⁶ . Bkz! G.Menschling, Leben und Legende der Religionsstifter, Dramstadt, tarihsiz.

⁸³⁷ . Schoeps, Religionen,110.

söyleyecek ve oynayacaklardır⁸³⁸. Doğduğunda göbeğini Mahasasti (Durga'nın tezahür şekli) keserek dadısı olacaktır. Sâvitri çocuğu Ganj suyu ile yıkayacaktır. Yer Tanrıçası ana sütünün hayat özünü şifalı sözlerle verecektir⁸³⁹. Haberi işiten Brahma Kalki'ye dört kollu şeklini bırakarak normal insan suretini alması için haber gönderecektir. Annesi Sumati sevincinden rahiplere yüz inek bağışlayacaktır. Vişnuyasa da oğluna Vedaların istediği şekilde merasimle isim verecektir⁸⁴⁰. İsim verme merasimine Râma, Kripa, Vyâsa ve Drauni gibi ilâhlar dilenci şeklinde genç hariyi görmeye gelecekler ve önünde diz çökecekler, merasimden sonra da gözden kaybolacaklardır⁸⁴¹.

Budistlerce Ayita Maytreya'nın annesi Brahmavati hâmileliğinin onuncu ayında bir çiçek bahçesine gidecek ve orada bir çiçek ağacının yanında dururken, hiç acı duymadan Ayita'dan kurtulacaktır. Ayita annesinin normal rahim yolundan değil, karnının sağ tarafından güneşin buluttan çıktığı gibi dünyaya çıkıverecektir. Anne vücudunun kirleriyle kirlenmeyecektir. Saçtığı nur üç âlemi aydınlatacak ve sanki yeni doğmamış gibi yürüyüp yedi adım atacaktır. Ayağını bastığı yerde ise mücevher lotos çiçekleri fışkıracaktır. Göğün çeşitli istikâmetlerine bakarak, 'Bu benim son vücudumdur, artık hiçbir doğumun olmayacağı, nirvanaya gireceğim', diyecektir. Bu arada nagalar bu yeni doğmuş çocuğa taze sular ve güzel çiçekler serpeceklerdir⁸⁴². Maytreya'nın doğum günü hâmile olan bütün kadınlar da zeki erkek çocuklar doğuracaklardır⁸⁴³.

Saoşyant'ın annesi Govak-Pit, midyenin inciye hâmile kaldığı gibi, gölde yıkanmasıyla Saoşyant'a hâmile kalacak ve onu bâkire olarak doğuracaktır⁸⁴⁴.

Mesih'in doğum günü kutsal mabed yıkılacaktır⁸⁴⁵. Doğumunu Mîkâil dünyaya ilân edecektir⁸⁴⁶.

Hristiyanlarca İsa Mesih ilâhi kelimeden hâmile kalan bâkire Meryem'den doğmuştur ve Eski Ahid'in kehaneti gerçekleşmiştir⁸⁴⁷. Mesih'in doğumunu üç hakîm veya münecim yıldızların durumundan anlayarak bîat için Betlehem'e gelmişler ve bebek Mesih'in önünde diz

⁸³⁸ . Abegg,81 v.d.

⁸³⁹ . Abegg,82.

⁸⁴⁰ . Abegg,83.

⁸⁴¹ . Abegg,83.

⁸⁴² . Abegg,186.Leumann,239.

⁸⁴³ . Abegg,187.

⁸⁴⁴ . Abegg,226. H.Güntert, Der arische Weltheilend und König, Halle, 1923, s.396. G. Widengren, Die Religionen Irans, Stuttgart,1965, s.106.

⁸⁴⁵ . Schoeps, Aus Frühchristlicher Zeit, Tübingen, 1950, s.183.Zobel,135 v.d.

⁸⁴⁶ . Greenstone,96.

⁸⁴⁷ . Matta,1,22. Luka,1,35. Rehm,50-63. Langenberg,1,36.

çökerek, altın ve günlük hediye etmişlerdir⁸⁴⁸. Mesih'in doğumunu öğrenen Kral Hirodes korkarak çocuğu öldürtmek istemişse de, Allah meleği vasıtasıyla Dülger Yusufu uyarıp Mısır'a kaçmasını emretmiştir. Betlehemde doğan bütün erkek çocuklar öldürüldüğü halde, Meryem ve Yusuf'un Mısır'a kaçmasıyla İsa Mesih ölümden kurtulmuştur⁸⁴⁹.

Şiilerce 12. İmam Muhammed Mehdî'nin doğumuyla mucizeler birbirini tâkip etmiştir. Doğduğu zaman orada bulunan halası Halîme, bebeğin '*Tanıklık ederim ki Allahtan başka Tanrı yoktur, dedem Allahın resulu idi, babam da mü'minlerin emîri ve Allahın dostudur*', dediğini işitmiştir. Babası yeni doğmuş oğlunu görmek için içeri girdiğinde, onu sünnet edilmiş olarak bulmuştur. Babası ile mükemmel Arapça konuşmuştur. O sırada etrafını kuşlar sarmış. Babası çocuğu kuşlara verip, 'Ona iyi bakın ve her kırk günde bir getirin' demiş, kuşlar da çocuğu alarak semeda kaybolmuşlardır. Annesi Nergis Hatun endişeyle sorunca, babası onun süt emmeyeceğini, kuşun da *Kutsal Ruh* olduğunu söylemiştir. Kırk gün sonra eve gelen Hâmile, çocuğu bir yaşında gibi büyümüş ve yürüyor görmüştür. Çocuk kısa zamanda büyüüp olgunlaşmıştır⁸⁵⁰.

Yukarda incelediğimiz mehdîlerin doğumları ile ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Quetzalcoatl, Saosyant ve İsa babasız olarak olağanüstü hâmile kalan bâkire kızlardan doğarlar.
2. Mehdîlerin doğumlarında olağanüstü hâdiseler görülür.
3. Doğan bebeği ziyarete semavî varlıklar veya yüksek şahsiyetler, bilge kişiler gelirler.
4. Doğan bebekler hemen mucize gösterirler.

Yalnız bu görüşler yukarda zikredilen, genellikle mehdîleri tarihî şahsiyetler olan dinlere aittirler. Konfüçyanizm, Taoizm ve Sünnî İslâm'daiyet'te bu konuyla ilgili tasavvurlar mevcut değildir.

3. Varlık ve Sıfatları

Mehdîlerin varlıkları bazan normal insanlarınkinden ayrı, sıfatları daha olağanüstü olarak tasavvur ediliyor. Quetzalcoatl beyaz sakallı ve beyaz renkli, yabancı bir kıyafet giymiş bir adam olarak tasavvur edilir. Sonra gizliliği ihtiyar etmiş ve döneceği günü

⁸⁴⁸ Matta, II, 1-12. W. Nölle, Wörterbuch der Religionen, München, 1960, s.102. Mensching, Leben und Legende, 82.

⁸⁴⁹ Matta, II, 13-23. Mensching, Leben und Legende, 82.

⁸⁵⁰ Kutduay, 111. İlhan, 74-75.

beklemektedir⁸⁵¹. Seher yıldızı olarak gökte tasavvur edildiğine göre ilâhî varlığına da inanılmış olmalıdır.

Kalki, Tanrı Vişnu'nun müstakbel avatarasıdır. Tanrının bir Brahman âilesindeki inkarnasyonudur. Mahiyet bakımından o bir Tanrıdır⁸⁵². Beyaz bir at üzerinde, silâhlı, etrafa korku saçan bir süvari şeklinde tasavvur edilir⁸⁵³. Vücudundan güzel bir koku yayılır. Ruhü açıklık, iyilik ve hikmetle doludur. Sarı kahverengi bir cildi vardır⁸⁵⁴. Ay gibi parlaktır, nurundan görenlerin gözü kamaşır⁸⁵⁵.

Maytreya kâmil bir aydınlatıcı, bütün ilimleri ve doğru yolları bilen yüksek bir Buda'dır. O tanrıların ve insanların kurtarıcısıdır⁸⁵⁶. Sonsuz bir merhamete sahiptir⁸⁵⁷. Vücudunda 32 esas, pek çok yan alâmetleri vardır⁸⁵⁸. Cildi altın rengindedir, üzerine toz yapışmaz. Etrafına ışık saçar. Kâmil bir güzelliğe sahiptir⁸⁵⁹. Boyu 28 arşın uzunluğunda, göğsü 25 arşın enindedir. Gözleri büyük, mavi ve parlaktır. Gece ve gündüz açık durur. 12 millik bir dâirede büyük, küçük her şeyi görür. Vücudunun nuru 25 mil mesafeyi aydınlatır. Onun nuru bir şimşek gibi parlaktır. Ayağını bastığı yerden lotos çiçekleri fışkırır⁸⁶⁰. İsteğine göre vücudunu büyültür veya küçültebilir, hatta görünmez yapabilir. Bir anda on yöne sıçrayabilir⁸⁶¹. Portrelerinde şişman, güler yüzlü, bir elinde gül, diğer elinde inci tutan bir kimse olarak tasvir edilir⁸⁶². Tibetliler ise onu, sandalyasına oturmuş etrafına kanun vaaz eden bir prens şeklinde tasvir ederler⁸⁶³.

Konfüçyanizm de mehdî yüksek bir azizdir. O gayet berrak görür, her şeyi işitir, her şeyi bilir. Geniş kalpli, açık ellidir. Yumuşak huyludur. Buna mukabil çok kuvvetli ve cesaretlidir. O semaya göre

851. Schoeps,110.

852. Abegg,39 v.d.

853. Abegg,64, 65, 68. Güntert,293.

854. Abegg,65.

855. Abegg,127.

856. Abegg,162. Staerk,293.

857. Abegg,167.

858. Leumann,240, 248.

859. Abegg,166, 189. Tekin,259.

860. Abegg,174.

861. Abegg,190.

862. Pike,242. Saunders,125.

Maytreya'nın abartılmış tasvirleri muhtelif eserlere göre değişmektedir. Meselâ birinde onun vücudunun 1000 ayak boyunda olduğu, başından ateşler çıktığı, Sumeru dağı gibi güçlü olduğu belirtilir (Abegg,190. Leumann,230). Diğer bir rivayette Maytreya'nın bo unun 80 arşın olduğu, yüzbin kötîlik bir sahayı ayrıntılarıyla gördüğü haber verilir (Abegg,194).Vücudundan çıkan ışıklar yüz millik bir çevreyi aydınlatır (Leumann,262).

863. Waddel, The Buddhism of Tibet or Lamaismı,355.

yaratılmıştır⁸⁶⁴. O hakikatı kavramış ve ona nüfuz etmiştir⁸⁶⁵. Gök onun örneğidir. Üstadı hakikattir. O fazilet içinde kaybolmuştur. İsterse kendini her hangi bir eşyaya dönüştürebilir. Ruhu yeri göğü doldurur, kâinatı ihata eder. Onun nereden geldiği, nereye gittiği bilinmez. O öyle büyüktür ki, haricinde hiç bir şey yoktur. O yüksek Tao vahyinin taşıyıcısıdır⁸⁶⁶.

Taoizm'e göre ise o kutsal Vâhid'i (Kutsal Bir'i) ihata eder. Bu ihatada, ihata edilenin varlığı 'Bir'in varlığına, yâni Tao'ın varlığına nüfuz eder. Böylece kutsal kimsenin varlığı, Tao'ı tasvir eden kelimelerle anlatılabilir⁸⁶⁷. Bu gerçeği ise ancak negatif kelimeler ifade edebilir ki, o en yüksek ve ezeli gerçektir. O bir varlık veya var olmuş değildir, o boşluktur, 'ben'in yokluğudur. Normal insanın nefret ettiği, terkedilme, yalnızlık azlıktır. Yumuşaklık ve zayıflık, çocukluk ve sadelik, Tao'da olduğu gibi Taoizm'in mehdîsinin, kurtarıcısının alâmetidir. Onun ahlâkının esası ise, sevgi, kanaat ve fazilettir⁸⁶⁸.

Saoşyant da ilâhî vasıflara sahiptir. Ahura-Mazda'nın ilk yaratıklarındandır ve ölümsüz kutsallardandır⁸⁶⁹. Mânevi yiyeceklerle yaşar. Vücudu güneş gibi parlaktır. Üstün bir güce sahiptir ve etrafı altı gözle görür⁸⁷⁰. Bununla beraber bir insan olarak tasavvur edilir⁸⁷¹.

Yahudilerce Mesih bir insan oğludur, insanî bir tabiata sahiptir⁸⁷². Fakat o meshedilmesi dolayısıyla kutsal bir güce sahip olur⁸⁷³. Tanrının himâyesi sayesinde o günah işlemez, mâsumdur, günahsızdır. Tanrı onu her an günahattan korur⁸⁷⁴. Mesihi diğer insanlardan ayıran husus, onun Tanrının yeryüzündeki vekili olması, Tanrının özel lûtfuna sahip bulunmasıdır⁸⁷⁵.

Hristiyanlarca Mesih, Meryem oğlu İsa'dır. O Davud soyundan olmakla beraber, gerçekte normal bir insan değildir. İnsan şekline girmiş ilâhî bir ruhtur. İnsanlardan ayrı bir tabiata sahiptir. O Tanrının oğlu, ilâhî ruhun inkarnasyonudur⁸⁷⁶. Işıktan olma bir ışıktır⁸⁷⁷. Çarmıha

⁸⁶⁴. Rosenkranz, 111.

⁸⁶⁵. Rosenkranz, 114.

⁸⁶⁶. Rosenkranz, 115.

⁸⁶⁷. Rosenkranz, 130.

⁸⁶⁸. Rosenkranz, 131.

⁸⁶⁹. Staerk, 260.

⁸⁷⁰. Abegg, 227. Staerk, 265.

⁸⁷¹. Güntert, 396.

⁸⁷². Fohrer, 20. Gressmann, 313, 375, 278, 384. Ringgren, 308. Meyer, RGG, 904.

⁸⁷³. Gressmann, 4.

⁸⁷⁴. Greenstone, 72. Ringgren, 308.

⁸⁷⁵. Fohrer, 21.

⁸⁷⁶. Kee and Young, 47.

gerildikten sonra göklere gitmiştir. Fakat vazifesini tamamlamadığı için tekrar geri gelecektir⁸⁷⁸. O nuranî bir varlıktır⁸⁷⁹. Tanrının cevheriyle onun cevheri aynıdır. Görünüş bakımından o Ademe benzer. Çünkü o ikinci Ademdir. Ademin kaybettiği nuru, ebedî hayatı geri getirecektir⁸⁸⁰. Ruh bakımından da Ademin ruhuyla aynıdır. Saf, lekesiz cevherden, semavî elementlerden yaratılmıştır⁸⁸¹. İlâhî menşee sahip olduğu için, manevî güçlerle donanmıştır. Bu yönden o insanlardan ayrılmıştır⁸⁸². İnsanları kurtarmak için acı çekmiştir⁸⁸³.

Müslümanlarca Mehdi, peygamber soyundan bir kimse olacaktır. Mahiyet bakımından o normal bir insandır. Yaratılış ve ahlâk yönünden Hz.Muhammed'e çok benzeyecektir⁸⁸⁴. Onun gibi, açık alanlı, kartal burunlu⁸⁸⁵, iri gözlü, kaşları kavisli, dişleri parlak ve seyrek olacaktır. Yüzünde bir ben bulunacak ve sakalı sık ve omuzunda Hz.Muhammed'in nübüvvet nişanı gibi bir nişan bulunacaktır. Orta boylu, uylukları uzun, rengi esmer, Arap rengi olacaktır⁸⁸⁶. Dilinde ağırlık bulunacak, yavaş ve ağır konuşacaktır⁸⁸⁷. Vazifeye 30-40 yaşlarında başlayacaktır. Son derece dindar ve gönlü Tanrı sevgi ve korkusuyla dolu olacaktır. Üzerinde pamuklu bir aba taşıyacaktır⁸⁸⁸. İlim ve hikmet sahibi olacak, hatta kuşların ve diğer bütün hayvanların dilinden anlayacaktır⁸⁸⁹.

Hristiyanlarca, İsa gerçekte Tanrının oğlu olmasına rağmen bunu havarilerinden dahi gizliyordu. Gerçek hüviyetinin tanınmasını istemiyordu. Bunun için de kendini tanıyan cinleri susturuyordu. Bkz! W.Wrede, Das Messiasgeheimnis in den Evangelien, 4.baskı, Göttingen, 1969, s.23 v.d., 33.

⁸⁷⁷ . Neusner, 68, 69.

⁸⁷⁸ . Kautsky, 371, 372.

⁸⁷⁹ . Staerk, 23. Zobel, 104-105.

⁸⁸⁰ . Staerk, 25.

⁸⁸¹ . Staerk, 26.

⁸⁸² . Staerk, 133. Rehm, 198.

⁸⁸³ . Zobel, 141-143.

⁸⁸⁴ . Abu Dawud, 424. al-Ukayli, 213.

Orhan Hançerlioğlu 'İnanç Sözlüğü' isimli kitabının "Mehdi" maddesinde (bkz. s. 389), Mehdi için "...göksel kişi" deyimini kullanmaktadır, bunun İslâm kültürüyle ilgili yoktur. Çünkü rivayetlere göre Mehdi Hz.Muhammed'in soyundan gelecek bir insandır. Semavî bir varlık değildir. Bazı Şîi mezhepleri 12.İmamin geleceği günü gökte bulutlar arasında dolaşarak beklediğine inanırlarsa da insanî bir mahiyete sahip olduğu inancını bırakmazlar.

⁸⁸⁵ . İbn Khaldun, II, 166, 167.

⁸⁸⁶ . al-Rahbâvî, 64.

⁸⁸⁷ . Nuaym ibn Hammad, 52a. Ali b. Muhammad al-Kari, 9. al-Suyuti, 25.

⁸⁸⁸ . al-Huseynî, 151, 152.

⁸⁸⁹ . al-Huseynî, 176, 177.

Yukarda incelediğimiz mehdîlerin varlık ve sıfatları ile ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdîler normal insan şeklinde görülmekle beraber, gerçekte onların ilâhî benliğe sahip olduğuna veya üzerlerinde Tanrının özel rahmetinin bulunduğu inanılır.

2. Üstün zekâ, cesaret ve güzelliğe sahiptirler.

3. Üstün ilim ve iman sahibidirler.

4. Genellikle mensup oldukları dînin kurucusuna benzerler.

5. Günahsızdırlar, hata yapmazlar.

6. Diledikleri zaman mucize gösterirler.

4. Eğitim ve İrşat Kaynakları

İnsanların çocukluk ve gençlik devirlerinde aldıkları eğitim ve öğretimin, meslek hayatlarındaki kuvvetli tesiri mehdîler için de düşünülmüş olmalıdır ki, mehdîlerin eğitim ve öğretimleri ile ilgili tasavvurlar temel prensipler bakımından bütün dinlerde paralellik arz etmektedir. Hinduizmde Kalki öğrenim yaşına gelince Hinduizmin kutsal kitaplarından olan Vedaları tahsile⁸⁹⁰ Guru Rama Yamadagnya yanında⁸⁹¹ başlayacak ve kutsal kitapları öğrenecektir. Yine 64 türlü yay kullanma ve diğer harb sanatlarını öğrenecektir⁸⁹². Bunlar müstakbel hayatında daima yolunu aydınlatacak, müşkülâta düşünce de tanrıların vahyi kendisine ulaşacak, yol gösterecektir. Meselâ, Koka ile yapacağı kutsal savaşta onu silâhıyla öldüremeyecek ve müşkül bir vaziyete düşecektir. O anda Tanrı Brahma Koka'nın silâhla değil, aynı anda vurulacak iki yumruk darbesiyle öldürülebileceğini Kalki'ye vahyedecektir. Vahyi takip eden Kalki savaşı kazanacaktır⁸⁹³. Yılanların şehrine yapacağı seferde olacağı gibi, semavî sesler kendisine ve askerlerine tehlikelerde yardım edecektir⁸⁹⁴.

Budistlerce Maytreya selefi Buda gibi refah içinde büyüyecektir. Ailesi oğullarının çeşitli mevsimlerde rahat edebilmesi için dört ayrı saray yaptıracaktır. Maytreya'nın haremünde hiç bir organında noksanı olmayan, mücevherlerle süslü, uzun, orta ve kısa boylu tam yüzbin kadın bulunacaktır. Zaman zaman eğlenmek için parkda dolaşmaya çıkacaktır. Bir gezintisinde ise Buda Şakyamuni'de olduğu gibi bir yaşlıya,

⁸⁹⁰ .Abegg,85.

⁸⁹¹ .Aegg,86, 94.

⁸⁹² .Abegg,86.

⁸⁹³ Abegg,121.

⁸⁹⁴ .Abegg,128.

diğerinde bir hastaya, üçüncüsünde bir cenazeye rastlayarak dünyanın zevklerinin fânî olduğunu anlayacaktır⁸⁹⁵. Kral Sangha'nın hediye ettiği mücevher koltuğun Brahmanlar tarafından bir anda parçalandığını görmesi bardağı taşıran son damla olacak ve sarayını terk ederek Ketumati şehri yakınında bir ormanda bulunan Nâga-Puspa ağacı altında düşünmeye başlayacaktır ve daha önce Şakyamuni'nin kavuştuğu hakikate o da kavuşacaktır⁸⁹⁶. Buda'nın öğretisiyle Maytreya'nın arasında bir fark bulunmayacaktır. Maytreya da Budizm'in dört kutsal hakikatını ilân edecektir⁸⁹⁷.

Konfüçyüs de diğer din kurucuları gibi kendisinden sonra gelecek müstakbel kurtarıcının, mehdînin kendi sözlerini değiştirmeyeceğini, kendisini tasdik edeceğini haber vermiştir⁸⁹⁸. Mehdî üstün kabiliyetleriyle görme, işitme, hissetme ve tanıma gücüyle gerçeğe nüfûz edecektir. Gözlem ve zekâsıyla mutlak hakikatı bulacaktır. Artık o göğün bir aynası olacak, açıkladığı her şeye halk hemen inanıp amel edecektir⁸⁹⁹.

Mecusilerce Saoşyant'a Avesta rehber olacaktır. O Zerdüş'tün öğretilerini iyice öğrenecektir. Şeriatının yasaklarını tutacak, yalan ve kötülüğü kaldıracaktır⁹⁰⁰. Bunların dışında karşılaşacağı zorluklarda kendisine Ahura-Mazda'nın vahyi yardımcı olacaktır⁹⁰¹.

Yahudilerce Mesih'in eğitim ve öğretimiyle ilgili açık bir ifadeye rastlamıyoruz. Belki de iyi bir Müslüman için Kur'an ve hadisleri öğrenmek ne derece tabîi ise, Yahudiler için de dînî bir önderin Eski Ahid'i, Talmud ve Midraş'ı tahsili, öğrenmesi tabîi görülmüş ve ifadeye ihtiyaç duyulmamış olabilir. Zaten vaaz edeceği hakikatlar Tevrat, Talmud ve Midraş gibi kutsal kitaplara dayanacaktır. O yeni bir şeriat getirmeyecek, ancak mevcut şeriatı zamana göre tefsir edecek ve uygulayacaktır⁹⁰².

İsa Mesih'in'in, Yahudiliğin bir mezhebi olan Essenî'ler arasında yetişmiş olabileceği kanaati yaygındır⁹⁰³. Üstadı vaftizci Hz.Yahya Essenî mezhebini⁹⁰⁴. İsa kendisi yeni bir şeriat getirmediğini, eski Yahudi şeriatını tamamlamak için geldiğini, Yahudiliğin kutsal kitaplarına tâbî

⁸⁹⁵ . Abegg,166, 167.

⁸⁹⁶ . Abegg,156, 173, 187.The Mahavastu,150. Leumann,231, 240, 241, 248, 263, 264.

⁸⁹⁷ . Leumann,233; 234, 241, 242, 252, 253.

⁸⁹⁸ . Rosenkranz,109.

⁸⁹⁹ . Rosenkranz,111.

⁹⁰⁰ . Abegg,206, 207.

⁹⁰¹ . Staerk,248, 249.

⁹⁰² . Greenstone,100.

⁹⁰³ . Schoeps, Die Grossen Religionsstifter,42.

⁹⁰⁴ . Friedländer,104. Ö.R. Doğrul, Yeryüzündeki Dinler Tarihi, 3.baskı, İstanbul,1963, s.178.

olduğunu ifade etmiştir⁹⁰⁵. Dindar bir Yahudi olarak ömür sürmüş, yazılı bir şey bırakmamıştır. Paulus ve taraftarlarınca ise, İsa'nın sözlerinin tamamen aksine, onun Yahudi şeriatını kaldırdığı, dünyaya kanun ve günah bağlarından uzak bir serbestlik getirdiği iddia edilmiştir⁹⁰⁶.

Müslümanlarca, Allah Mehdîyi bir gecede vazifesine lâyık kılacaktır⁹⁰⁷. Artık Mehdî Kuran ve Sünneti kendisine rehber edinerek, ihya etmedik sünnet, kaldırmadık bid'at bırakmayacaktır⁹⁰⁸. Kur'anı iyi anlayacak, mânasını iyi bilecektir⁹⁰⁹.

Şîllerce imamlar, dolayısıyla 12.İmam Muhammed Mehdî Tanrının özel itinasına sahiptir. Daha ana rahminde iken konuşmasını, ibâdeti ve Kur'an okumasını öğrenir, çocukken de meleklerden öğrenimine devam eder. Kutsal Ruh onu hatadan korur⁹¹⁰. Mehdî yeni bir şeriat getirmez, ancak o mevcut şeriatın bâtını mânasını zamana göre açıklar⁹¹¹ ve halka gizli ilimleri öğretir⁹¹².

Yukarda incelediğimiz mehdîlerin çeşitli dinlerdeki yetişme ve irşat kaynaklarını özetlersek:

1. Mehdîler mensup oldukları dinlerin kutsal kitaplarını eğitim çağlarında en iyi şekilde tahsil ederler.

2. Harb ve silâh kullanma sanatlarını öğrenirler.

3. İrşat kaynakları mensup oldukları dinlerin kutsal kitaplarıdır. Yeni bir problemle karşılaştıklarında Tanrı onları vahiy ve ilhamıyla irşat eder, onlara doğru yolu gösterir.

5. Vazife Şuurunun Doğuşu

Yeni Gine Yerlileri arasında 1893 yılında meydana gelen Milne Bai hareketinde, genç Mehdî kendisinin Mukaddes Ruh tarafından vazifeye çağrıldığını, ölmüş atalarının ruhlarıyla ilişki kurduğunu açıklamıştır⁹¹³. 1940 yılında Filo hareketinde ise bayan Mehdî rüyasında Gök Tanrı'nın hitabına mazhar olduğunu ilân ederek faaliyetine başlamıştır⁹¹⁴. 1933-1936 hareketinin kahramanı Mehdî Marafî ise

⁹⁰⁵ . Matta,V,17-20.

⁹⁰⁶ . Werner,197-207. Doğrul,199.

⁹⁰⁷ . İbn Katir,I,25.

⁹⁰⁸ . İbn Khaldun,II,171. al-Huseynî,152, 177.

⁹⁰⁹ . al-Huseynî,176, 177.

⁹¹⁰ . Kutluay,111.

⁹¹¹ . Nasr,171.

⁹¹² . Nasr,156.

⁹¹³ . Guariglia,81.Nevermann,109.

⁹¹⁴ . Guariglia,89, 90.

vahyini Şeytandan aldığını ve kendilerine yardım vaat ettiğini açıklamıştır⁹¹⁵. Yine, Yeni Gine Elop-Solop bölgesindeki Mehdî harekâtının kahramanı kendisinin ata ruhları tarafından vazifeye çağrıldığını, vahiy aldığını söylemiştir⁹¹⁶. Amerika'da Cartago şehri yakınındaki Quimbaya köyü yerlilerinin 1546 yılındaki ayaklanmasında da harekâtın kahramanı, kendisine ata ruhlarının vahyettiklerini ve emir verdiklerini söylemişti⁹¹⁷. 1921 yılında Afrika'da Yukarı Nil bölgesinde Dinka kabilesinin Mehdîsi Gök Tanrıdan vahiy aldığını, vazifeye çağrıldığını iddia etmişti⁹¹⁸.

Hindularca Kalki'nin hocası Rama, Kalki'ye Vedaları ve diğer kutsal bilgileri öğrettikten sonra, kendisinden ayrılmadan önce talebesine hayatının gayesini ve vazifesini açıklayacak, onun kaliyuganın kirlerini temizlemek için geldiğini, dünyada adaleti hâkim kılacağını, Şiva'nın ona sihirli bir at, bir papağan ve harb aletleri hediye edeceğini haber verecektir. Bu suretle Kalki gerçek kimliğini ve vazifelerini öğrenecektir. Sonra Şiva'ya dönerek dua edecek ve duasının sonunda Şiva kendisine bir at, bir papağan ve silâhlarını hediye edecektir⁹¹⁹. Artık bundan sonra Kalki kimliğinin ve vazifelerinin şuuruna ermiş olarak seferlerine başlayacaktır.

Budistlerce Kral Sangha günün birinde Maytreya'ya mücevher bir koltuk hediye edecektir. Maytreya da onu Brahmanlara verecektir. Brahmanlar ise koltuğu Maytreya'nın gözleri önünde parçalayıp aralarında bölüşeceklerdir. Bu güzel koltuğun bir anda parçalandığını gören Maytreya, dünyadaki her şeyin böyle fânî olduğunu bütün çıplaklığı ile hissedecek ve anlayacaktır, düşünmeye başlayacaktır⁹²⁰. Bu düşünce kendisini öyle rahatsız edecektir ki, gece yarısı sarayını terk ederek Bodhi ağacı Nagapuspa altına giderek oturmaya ve düşünmeye başlayacaktır. Yine aynı gece henüz sabah olmadan mutlak hakikate ulaşacaktır⁹²¹. Maytreya etrafını bir kalabalığın sardığını görecektir ve hepsinin Buddha Dharmayı öğrenmeye geldiklerini, çünkü Buda Şakyamuni'nin daha önce haber verdiği, halkın beklediği kimsenin kendisi olduğunu anlayacaktır⁹²². Artık bundan sonra Maytreya tebligata başlayacaktır.

⁹¹⁵ . Guariglia, 96.

⁹¹⁶ . Guariglia, 97.

⁹¹⁷ . Guariglia, 178.

⁹¹⁸ . Guariglia, 209.

⁹¹⁹ . Abegg, 86-87.

⁹²⁰ . Abegg, 187. Leumann, 231, 240, 241, 263.

⁹²¹ . Leumann, 248.

⁹²² . Leumann, 232. Tekin, 226.

Hristiyanlarca İsa, Vaftizci Yahya'nın talebelerindendi. Yahya'nın temel görüşü, kıyametin yaklaşmakta olduğunu, beklenen Mesih'in hemen görüneceği idi. Bu görüşünü halka da ilân ediyor, yakında gelecek felâketlerden kurtulmaları ve mesih devrinin seçkinleri arasına katılmaları için isteyenleri vaftiz ediyordu⁹²³. Yahya'nın yaptığı bu vaftiz, bir nevi İslâmiyet'teki boy abdesti gibi, bir taharet işlemi idi. Yahya kendini beklenen devrin öncüsü olarak görüyordu⁹²⁴. Vaftiz olmaya gelenler arasında İsa da vardı. Sıra ona gelince: *'Ben senin tarafından vaftiz olmaya muhtacım, sen bana mı geliyorsun?'* diyerek İsa'nın önüne geçmek istedi⁹²⁵. Fakat İsa'nın ısrarı üzerine, Yahya İsa'yı vaftiz etti. İsa vaftizden hemen sonra Kutsal Ruh'un bir güvercin şeklinde kendisine geldiğini gördü ve gökten sesler işitti⁹²⁶. Bu olaydan sarsılan İsa çöle inzivaya çekildi ve olanları düşünmeye, anlamaya çalıştı. Kısa bir inzivadan sonra, İsa kendisinin beklenen Mesih olduğu şuuruna ulaştı ve tebligata başladı⁹²⁷. Hatta baş hahamın *'Sen Mesih misin?'* sorusuna, *'ben oyum'* cevabını verdi⁹²⁸.

Müslümanlarca Mehdînin kendini ve vazifesini idrak etmesi hususunu *"Mehdî bizden yani, ehl-i beyttendir. Allah onu bir gecede ıslah eder"*, hadisinde görüyoruz⁹²⁹. Hadisteki *"yaslihuhu"* kelimesini İbn Macâ'nın Şârihi al-Sindî *'rüşünü ilham eder'* şeklinde mânalandırmaktadır⁹³⁰. Ali b. Muhammad al-Kârî⁹³¹ ve müsteşrik Rosenthal da⁹³² aynı mânâyı anlamaktadır. Biz buradan Allah'ın bir gece Mehdîye ilhamda bulunarak, kendisinin Mehdî olduğunu ve bu vazife için olgunlaştığı şuuruna eriştireceği mânasını anlamaktayız.

Yukarda incelediğimiz mehdîlerde vazife şuurunun doğuşu hakkındaki çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdilik vazifesine dâvet Tanrı veya ruhlardan gelir.

2. Mehdînin hocasından gelir.

3. Budizm'de olduğu gibi, vazife şuru kendi içinde doğar ve buna tahsilinde edindiği bilgiler de yardımcı olur.

⁹²³ . A.Adam, Lehrbuch der Dogmen geschichte,C.I, 2.baskı, Füttersloher, 1970, s.61. Friedländer,99, 100. Doğrul, 178. H.Langenberg,I,65.

⁹²⁴ . Kee and Young,80.

⁹²⁵ . Matta,III,14.Langenberg,I,71. Doğrul,80.

⁹²⁶ . Matta,III,15-17. Luka,III,21-22. Kee and Young, 86.

⁹²⁷ . Adam,63.

⁹²⁸ . Adam,62.

⁹²⁹ . İbn Macâ,4085. İbn Hanbal,I,84. İbn Katir,I,25. al-Suyuti,2.

⁹³⁰ . M.Al-Sindî, Sunan al-Mustafa,C.II, Mısır, tarihsiz, s.519.

⁹³¹ . Ali b.Muhammad al-Karî,5.

⁹³² . İbn Khaldun,II,174.

IV. MEHDİLERİN FAALİYET VE SOSYAL ÇEVRELERİ

Mehdîlerin faaliyetleri genellikle güçlü bir hükümdar ve kumandan olarak dış düşmanlara karşı ülkesini koruyucu, içte ise milletine cennet saadetini tattıracak ideal bir sosyal reformcu, devlet adamı, ülkede ideal bir dinî hayatı gerçekleştirecek bir peygamber, bir rahip olarak tasavvur edilmektedir. Bu faaliyetlerinde bazı yardımcılarının ve dostlarının, muhalif ve düşmanlarının da bulunacağı düşüncesi de ihmal edilmemiştir.

1. Siyasî Faaliyetleri

Budizm dışında mehdî tasavvurunun bulunduğu dinlerde, mehdîlerin faaliyetlerinin ağırlık merkezlerini, mehdîlerden beklenen siyasî başarılar teşkil etmektedir. Yeni Gine'de Keram Nehri civarı halkı, gelecekteki yerli bir hükümdarın yabancıları ülkelerinden kovacağına, daha sonra ülkeye refah ve saadet getireceğine inanırlar⁹³³. Kızılderililer de istikbalde bir hükümdarın geleceğine, beyazları ülkelerinden çıkaracağına inanırlar⁹³⁴. Yine Kuzey Amerika yerlileri arasında tezahür eden 'Ghost-Danc' hareketlerinde, müstakbel mehdî diyebileceğimiz hükümdarların gelerek, ülkelerini yabancıardan kurtaracağına, onları imha edeceğine, daha sonra da sosyal reformlara girişeceğine inanırlar⁹³⁵. Eski Amerika yerlilerinden Aztekler de Quetzalcoatl'ın geri dönerek idareyi tekrar eline alacağına, ülkeyi şer güçlerden kurtaracağına inanıyorlardı⁹³⁶.

Eski Mısırlılarca Ameni, Yukarı Mısır tahtına oturacak ve ülkesini Aşağı Mısır ile birleştirecekti. Düşmanlarını sindirecekti. Ülkesine göz diken Asyalıları ve Libyalıları yok edecekti⁹³⁷. Etrafına hakimiyetini öyle kabul ettirecekti ki, kimse saldırmaya cesaret edemeyecekti. Kaleler askersiz olacak, çeşmeler açık bulunacaktı⁹³⁸.

Hindularca Kalki hükümdarlık tacını giyecek ve çevresi kendisine bîat edecektir. Daha sonra Kalki silâhlarını kuşanıp atına binecek ve dalâlet ülkelerine seferlere girişecektir⁹³⁹. Düşmanlarının başında Budistler gelecek ve büyük bir Budist ordusunu çetin savaşlardan sonra imha edecektir⁹⁴⁰. Sonra Himalayalardaki devlerle⁹⁴¹

⁹³³ .Guariglia,103-104.

⁹³⁴ .Guariglia,140.

⁹³⁵ Guriglia,145-154.

⁹³⁶ .Schoeps, Religionen,110.

⁹³⁷ .Dürr,10.Gressmann,422.Gross,14-15. Jeremias,106-107.Staerk,235.

⁹³⁸ .Staerk,237.

⁹³⁹ .Abegg,64, 66, 88, 89.

⁹⁴⁰ .Abegg,99-103.

ve Hindistan sınırlarını zorlayan vahşi milletlerle (Türkler ve diğerleri) savaşıarak, hepsini imha edecek ve dünyayı şerlerinden kurtaracaktır⁹⁴². Zehirli kızını yaşadığı yılanlar ülkesi Kâncani'ye hücum ederek, kızın ve ülkenin tilsimini bozacaktır⁹⁴³. Yeraltı dünyasının küfürbaz kralı Baliyi bozguna uğratacaktır⁹⁴⁴. Bu suretle yeraltında veya yerüstündeki günah ülkelerine yirmi sene içinde son verecektir⁹⁴⁵.

Buda'nın siyasi faaliyetleri olmadığı gibi, Maytreya'nın da siyasi faaliyetleri olmayacaktır. Fakat diğer dinlerdeki mehdîlerin siyasi ve sosyal faaliyetlerini Maytreya devrinin faziletli hükümdarı Sankha ve oğulları yerine getirecek, ülkenin düşmanlarını yok edecektir⁹⁴⁶. Ülkenin sınırlarını denizlere ulaştıracaktır⁹⁴⁷.

Konfüçyanizm'de mehdî bir hükümdar olacaktır. Aynı zamanda o bir kutsaldır. Kendi içinde taşıdığı Tao'nın varlığına nüfuz edebilir. İnsanların ve eşyanın varlığına nüfuz edebilir, gök ve yer gibi yaratıcı güce sahiptir. O varlık kalabalığının üzerine başını kaldırınca, bütün ülkeye sükûnet gelir. O insanlara, hayvanlara, eşyaya yâni bütün tabiata müessirdir. O her şeye ciddi ve gerçek olarak hâkimdir. Onun tesirinden kimse kendini kurtaramaz. O bu hâkimiyetiyle bütün varlıkları kemalâta, doğruya sevk eder⁹⁴⁸.

Taoizim'de mehdînin aktif bir hükümdarlığından, faaliyetinden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü dinin temeli pasiflik üzerine kurulmuştur. Mehdî ulvî hedeflerine aktif olarak değil, pasif olarak, faaliyet göstermeden varır. Kim kavga etmezse, onunla dünyada kimse kavga etmez. Mehdînin varlığının cevherinde yoğunlaşmış olan kuvvetten, Tao ve Te'nin sessizlik ve boşluğa çekilmiş kuvvetlerinden mehdîye kuvvet akın eder ve ondan dışarı fışkırır. Bütün eksikleri doldurur, eğrileri doğrultur, boşları doldurur, eskileri yeniler⁹⁴⁹. Bu kuvvet tamamen kendi kendine tesir eder. Mehdî ise pasifliğini dâima muhafaza eder. Mehdînin aydınlığı ve berraklığı kuvveti taşır, kuvveti aktarır. Onun faaliyeti faaliyetsizliktir. Konuşması susmaktır. Mehdî konuşmadan doğruyu bulur, düşünmeden hedefine varır. Çünkü onun ruhu gök ve yere nüfuz eder. Onun anlayışı kâinatı ihata eder. Eşyalar onun karşısında emrine ve hizmetine hazır olarak durmak zorundadır. Onun tesir sahası bütün yeryüzüdür. O herkese yardım eder. Ölü

⁹⁴¹. Abegg, 108-110.

⁹⁴². Bunlar Sakalar, Türkler ve Farslardır. Bkz. Abegg, 113, 116, 118 v.d.

⁹⁴³. Abegg, 129.

⁹⁴⁴. Abegg, 115.

⁹⁴⁵. Abegg, 50, 61, 64.

⁹⁴⁶. Abegg, 151. Leumann, 229.

⁹⁴⁷. Abegg, 152.

⁹⁴⁸. Rosenkranz, 117-118.

⁹⁴⁹. Rosenkranz, 132.

ruhlarının insanlara kötülük etmelerine mâni olur. Mehdî inzivada olmaz, o tahtında ve kendisine götürülen sosyal vazifelerin içinde olur. Fakat o insanlara aktif olarak tesir etmez. O kendinin Tao ile dolu misâliyle müessir olur. Halk kendisine olan itimadı hisseder ve dolayısıyla kendini serbest görmez. Mehdînin muazzam gücünü görür ve onu sever. Mehdînin tesiri öyle saftır ki, sıfatı yoktur. O herkese müessirdir⁹⁵⁰.

Mecusilerce Saoşyant gerçek bir hükümdar olacak⁹⁵¹ ve dördüncü bin yılında dünyayı hakimiyeti altına alacaktır⁹⁵² ve karanlık kuvvetleri imha edecektir⁹⁵³. Nihayet dördüncü bin yılın hâkimiyetini Tanrı Ahura-Mazdaya devredecektir⁹⁵⁴.

Yahudilerce Mesih, Tanrının yeryüzündeki vekilidir. Bu sebeple o hem Yahudi milletine, hem de Yahudi olmayan milletlere hâkim olacaktır⁹⁵⁵. Bir dünya imparatoru olarak müminlere Tanrının rahmetini, küfürbazlara da lânetini getirecektir. Hâkimiyetini kabul etmeyenler karşılarında ilâhî cezayı bulacaklardır⁹⁵⁶. Mesih âdil bir hükümdar olarak Davud tahtından ülkeyi idare edecektir⁹⁵⁷. Halkını ve ülkesini düşmanlara karşı koruyacak⁹⁵⁸, ülkesinin sınırlarını kuzeyde ve güneyde denizlerden denizlere, doğuda nehirlerle, batıda dünyanın ucuna (okyanusa) ulaştıracaktır⁹⁵⁹. Zâlim hükümdarları perişan edecek, Kudüş'ü putperestlerden temizleyecek, günahkârları toprak çanak gibi param-parça edecektir⁹⁶⁰. Dağılmış İsrail Oğullarını tekrar toplayacaktır⁹⁶¹. Roma'yı fethedecek⁹⁶², Habeşistan, Mısır ve Arapları vergiye bağlayacaktır⁹⁶³.

İsa da bir Yahudi olarak yukarda zikrettiğimiz tasavvurlara sahipti. Talebeleri üstatlarının Yahudiliğin beklediği hükümdar olduğuna, vaat edilenin yakın bir zamanda kendisine verileceğine

950 . Rosenkranz,133.

951 . Abegg,205.

952 . Abegg,228.

953 . Abegg,212.

954 . Abegg,228.

955 . Gressmann,195. Weise,RGG,903.

956 . Scharbert,262. F.F.Bruce, The Books and the Parchments, London, 1950, s.139.

957 . İşaya,IX,6.Yeramiya,XXIII,5-6. Fohrer,21. Gressmann,243.

958 . Fohrer,22. Bruce,139.

959 . İşaya,XXVII,12. Zekarya,IX,10. Gressmann,199 v.d. Leeuw,132. Rehm,340. Ringgren,307. Scharbert,266. Woude,113. Zobel,14, 20.

960 . Ringgren,307, 308. Robertson,8.

961 . Kautsky,288. Kee and Young,47. Bruce,139.

962 . Greenstone,97. Kautsky,293.

963 . Greenstone,98.

inaniyorlardı⁹⁶⁴. İsa da aynı kanaatta idi. Bir gün şakirtlerinin bu iddiasına tahammül edemeyen Fârisilerden bazıları İsa'ya, '*Muallim, Şakirtlerini azarla*', demişlerdi. İsa da onlara, '*eğer bunlar susarlarsa, taşlar bağıracaktır*', diyerek onları reddetmişti⁹⁶⁵. Daha sonra Kudüs'teki Roma Valisinin, '*sen Yahudilerin Kralı mısın?*', sorusuna İsa, '*söylediğin gibidir*', diyerek cevap vermişti⁹⁶⁶. Beklenen gerçekleşmeyince, Hristiyanlar Mesih'in eksik kalan vazifesini tamamlamak için tekrar geleceğine, daha önce ölmüş Hristiyanları da, o günün ihtişamından nasiplerini almaları için dirilteceğine inanırlar⁹⁶⁷.

Müslümanlarca Mehdî dünya hâkimi bir hükümdar olacaktır. Hint hükümdarları kendisine boyun eğecektir⁹⁶⁸. Mekke ve Medine arasında '*Beyda*.' mevkiinde kendisine hücum eden bir orduyu mağlûp edecektir⁹⁶⁹. Arabistan yarımadasında hükümdarlık iddiasında bulunacak olan Süfyânî'nin ordusuyla müteaddit defalar karşılaşacak ve sonunda onları tamamen imha edecektir⁹⁷⁰. Mehdî Bizans orduları ile savaşacak ve nihayet İstanbul'a kadar ilerleyerek İstanbul'u fethedecektir⁹⁷¹. Mehdînin harplerdeki gayesi, Müslüman olmayanları İslâm'a'a dâvet olacaktır. Bunan için İslâm'ı dünyaya yayıncaya kadar savaşacaktır⁹⁷².

Yukarda incelediğimiz mehdîlerin siyasî faaliyetleri hakkındaki çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdiler devlet reisi olarak ülkelerinin idaresini ellerine alacaklardır.
2. Ülkelerini istilâ eden yabancıları çıkaracak veya ülkesine saldıran düşmanları sindirecektir.
3. Ülkelerinin bütünlüğünü ve sulhunu bozan iç düşmanlarla savaşarak bertaraf edeceklerdir.

⁹⁶⁴ . Matta,II,2. Luka,XIX,38. Yohanna,I,49, IV,25-26. Heiler, 489. J.Carmichael, Leben und Tod des Jesus von Nazareth, Frankfurt, 1968, s.153 v.d.

⁹⁶⁵ . Luka,XIX,38-40.

⁹⁶⁶ . Matta,XXVII,11.

⁹⁶⁷ . Kautsky,357. Wilcke,103, 104.

Bugün bu görüşün hararetili savunucularının başında Yehova Şahitleri gelmektedir. Gayretli misyon hareketleri ile Mesih İmparatorluğuna üye kazanmaya çalışırlar.Bkz! H.Tanyu, Yehova Şahitleri, Ankara, 1973, s.65-66. Karl Buchheim, Yeni Ahid'de vaad edilen Mesih İmparatorluğunun maddî değil, manevî olduğunu ve gerçekleştiğini savunmaktadır.Bkz! K.Buchheim, Das messienische Reich, München, 1948.

⁹⁶⁸ . al-Huseynî,152.

⁹⁶⁹ . al-Huseynî,154.

⁹⁷⁰ . al-Huseynî,158, 160, 163, 164. al-Kurtubi,117, 118.

⁹⁷¹ . al-Huseynî,169, 165-167, 172. al-Kurtubi,119. Margoriouth, On Mahdis and Mahdiism,222. Serdaroglu,128. Ali b. Muhammad al-Karl,7.

⁹⁷² . İbn Khaldun,II,166, 182.

4. Rivayetlerde mehdîlerin ülkelerinin hudutlarını yeryüzüne yayacakları, bir dünya imparatorluğu kuracakları bildirilirse de, anlatılan faaliyet sahaları mensup oldukları dînin yayılma sahaları dışına çıkmaz.

5. Taoizm hariç bütün dinlerde mehdîler hedeflerine aktif faaliyetlerle varırlar.

2. Sosyal Faaliyetleri

İlkel kavimlerde birden bire ortaya çıkan ilâhî kahraman insanlara kültür vasıtalarını veriyor, ziraatı öğretiyor, kanunlar vaaz ediyor. Nihayet tekrar geleceğini vaad ederek gizli bir şekilde kayboluyor. Yeni Gine Biak adası yerlilerince eski kùltlerinin kahramanı Mansren bir gün tekrar geri dönecek ve adada adaleti hâkim kılarak çalışmayı, sefaleti ölümü ortadan kaldıracaktır⁹⁷³. Kızılderililerce de müstakbel hükümdar ülkede adaleti hâkim kılacak, ülkeye refah ve saadet getirecektir⁹⁷⁴. Yine Kuzey Amerikada bütün 'Ghost-Dance' hareketlerinde müstakbel kurtarıcının ülkeden hastalıkları ve sefaletleri kaldıracağı ve milletini refaha kavuşturacağı tasavvur edilmektedir⁹⁷⁵. Bu sosyal tasavvurlar Eski Amerika yerlilerinden Azteklerde de vardı.

Eski Mısırlılarca da Ameni ülkeye mutlak adaleti getirecek, zulmü ortadan kaldıracaktı. Ülkeye sulh ve sükûn hâkim olacak, sığırlar tarlalarda çobansız dolaşacak, geceleri kimse bağırıp çağırmayacak ve ülkede üzüntülü kimse kalmayacaktı⁹⁷⁶.

Hindularca da Kalki dünyada mutlak sulhu hâkim kılacak, gıda maddelerini çoğaltacak, hastalıkları kaldıracaktır⁹⁷⁷. Artık dünyada hırsız ve haydutlar kalmayacak⁹⁷⁸, bozulan kast sistemleri yeniden kurulacak ve her biri kendi derecelerine göre vazifelerini yapacaklardır⁹⁷⁹. Kalki cemiyetin selâmeti için her türlü sarhoşluk veren maddeleri, et yemeklerini ve ziyânı kaldıracaktır⁹⁸⁰.

⁹⁷³ . Guariglia, 80-81. A. Lommel, Der "Cargo-Kult" in Melanesien, Zeitschrift für Ethnologie, 77 (1952), S. 21-25.

⁹⁷⁴ . Guariglia, 140.

⁹⁷⁵ . Guariglia, 145-154.

⁹⁷⁶ . Staerk, 237.

⁹⁷⁷ . Abegg, 57, 130. Glasenapp, Die nichtchristlichen Rel., 165.

⁹⁷⁸ . Abegg, 59.

⁹⁷⁹ . Abegg, 65, 96, 130.

⁹⁸⁰ . Abegg, 77.

Diğer dinlerdeki mehdîlerin sosyal faaliyetlerini, Budistlerce Maytreya devrinin dindar hükümdarı yapacaktır. Ülkesinde adaleti ve sulhu hâkim kılacak, ülkeyi saraylarla, eşi görülmemiş çeşitli zenginlik ve ihtişamla donatacaktır⁹⁸¹.

Konfüçyanizmce mehdî yere, göğe, dağlara ve nehirlerle, tanrılara ve ruhlara hâkimdir. O mânevî gücüyle, hastalıkları, anormal yaratılışları ve nizamsızlığı ortadan kaldıracaktır⁹⁸². Ahlâkî açıklamalar yapacak, kültür yaratacak ve yaşadığı çağı düzeltecektir⁹⁸³. O insanları uygun mevkilere getirecek ve kendi ruhî gücüyle onları içten idare edecektir⁹⁸⁴.

Mecusilerce Saosyant ülkesini ilâhî kanunlara göre idare edecek⁹⁸⁵, insanların tabiatlarını değiştirecektir. Hastalıkları, ihtiyarlığı ve ölümü dünyadan kaldıracaktır⁹⁸⁶. Artık dördüncü bin yılın sonuna doğru insanlar yalnız sıvı yiyeceklerle beslenecekler, yalan ve karanlık kısımlarını yok edeceklerdir⁹⁸⁷.

Yahudilerce Mesih, ülkesini ilâhî kanunlara göre idare edecek ve ülkesindeki bütün milletleri sulh ve refah içinde yaşatacaktır. Dünyadan harbi kaldıracak, kılıç ve mızrak gibi harb aletlerini ziraat aletlerine dönüştürecek⁹⁸⁸. Harb arabaları, ok ve yay kırılacak, kanlı çizme ve elbiseler yakılacaktır⁹⁸⁹. Dünyadan her türlü zulmü kaldıracak, adaleti hâkim kılacaktır⁹⁹⁰. Halkını sefaletten kurtaracak, fakirlere yardım edecektir, ülkenin topraklarını güllük ve gülistanlığa çevirecek⁹⁹¹. Ülkesini zelzele, açlık ve hastalık gibi her türlü felâketlerden emin kılacaktır⁹⁹². Onun ülkesine hâkim kılacaktır⁹⁹³. Devrinde mesut olmayan kimse kalmayacaktır. Hatta hadımlara dahi evlenme, çocuk sahibi olma imkânı sağlayacaktır⁹⁹⁴.

Müslümanlarca da Mehdî hâkimiyetinde adaletten ayrılmayacaktır. Her işi hak ve adalet ölçüsüyle yapacaktır. Böylece ondan yer ve gök ehli razı olacaktır. Devlet ve millet refah içinde

⁹⁸¹ . Abegg,163. Leumann,228 v.d.

⁹⁸² . Rosenkranz,119.

⁹⁸³ . Rosenkranz,125.

⁹⁸⁴ . Rosenkranz,126.

⁹⁸⁵ . Hinz,140.

⁹⁸⁶ . Abegg,207, Staerk,260.

⁹⁸⁷ . Abegg,228.

⁹⁸⁸ . Fohrer,22. Gressmann,153. Gross,96. Kutluay,149. Friedländer,45.

⁹⁸⁹ . Gressmann,153. Ringgren,307. Weise, RGG,903.

⁹⁹⁰ . Bewer,116. Greenstone,36. Gressmann,374. Leeuw,132. Rehm,167. Woude,177. Bruce,139. Glasenapp, Die nichtchristlichen Religionen,228.

⁹⁹¹ . Leeuw,132.

⁹⁹² . Rehm,209, 235-239.

⁹⁹³ . İşaya,LXV,25. Zobel,13.

⁹⁹⁴ . Kautsky,293.

yüzecek, hazineden yardım etmek için ihtiyaç sahibi kimseyi bulamayacaktır⁹⁹⁵. Cemiyetin düzeni için zinayı, mükîratı ve bütün kötü alışkanlıkları kaldıracaktır. İyileri mükâfatlandırarak, kötülerini cezalandıracak, yeryüzünü emniyet ve sulha kavuşturacaktır⁹⁹⁶. Mehdî bütün hareketlerinde Hz.Muhammed'in yolunu takip edecek⁹⁹⁷, ülkesinde adaleti hâkim kılacaktır⁹⁹⁸.

Yukarda incelediğimiz mehdîlerin sosyal faaliyetleri hakkındaki çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdiler ülkelerinde mutlak adaleti ve sulhu hâkim kılacaklar;
2. Sefâleti önleyecek ve ülkelerini refaha kavuşturacaklar;
3. Hastalıkları ortadan kaldıracaklar;
4. İnsanlar arasındaki sosyal ilişkileri düzene koyacaklar;
5. Ülkelerini îmar ederek ihtişamını artıracaklardır.

⁹⁹⁵ al-Huseynî,152. Margoriouth,ERE,VIII,337a. al-Nisaburi, 558. al-Kurtubi,117, 118. al-Haytami,313, 314, 316, 317. İbn Kayyum al-Cawziyya,147, 151. İbn Hanbal,II,21, III, 37, 52. İbn Maca,4083. İbn Katir,I,30. al-Mawdudi, Muciz Tarih Tacdid al-Din wa İhyaihi wa wakıal-Muslîmin wa Sabîl al-Nuhud bihîm, Şam, 1964, S.40. al-Sanani,XI,372. al-Suyuti,2. al-Ukayli,212.

⁹⁹⁶ . al-Huseynî,153. al-Suyuti,1. al-Ukayli,211. Ali Muhammad,35. Glasenapp, Die nichtristlichen Rel.,185.

⁹⁹⁷ . İbn Khaldun,II,166.

⁹⁹⁸ . İbn Khaldun,II,156, 163, 164, 166, 169, 170, 182, 184. Margoriouth, On Mahdis and Mahdism,219, 222, 223. Margoriouth, ERE,VIII,337a. al-Nisaburi,464, 557. al-Haytami,314, 316-318. al-Kurtubi,118. İbn Kayyum al-Cawziyya,142-144, 147, 151. al-Numan,209. İbn Hanbal,III,37, 52.Abu Dawud,II,422, 424. al-Abadi,369-375. İbn Katir,I,25,27. Dermesteter,7. al-Sanani,XI,373. Rahmetullah Efendi, İzhârül-Hakk Tercümesi, İstanbul, 1972, S.669. Sad Muhammad Hasan,69.Muhsin Abdülhamid, İslâma Yönelen Yıkıcı Hareketler, Ankara,1973, s.47. İlhan,84, 95. A.Gölpınarlı, 100 Soruda Tasavvuf, İstanbul, 1969, s.81.

O.Hançerlioğlu "İnanç Sözlüğü'nün 'Mehdî' maddesinde (bkz. s.390), 'Ne varki Muhammet kimi hadislerinde kendi soyundan gelecek bir Mehdînin zulümle dolmuş olan âlemi adaletle dolduracağını söylemiştir. Bu söz doğru ise, dinsel açıdan çelişmeli olduğu apaçıktır.Çünkü tanrı buyruklarının (Müslümanlığın) dünyada adaleti sağlamaya yetmiyeceğini içerir', demektir.Hançerlioğlu burada da probleme nüfûz edemediğini ortaya koymaktadır. Zikredilen hadis İslâm âlimlerinin çoğuna göre zayıf, İbn Halduna göre uydurmadır. Zayıf da olsa uydurma da olsa rivayetin gayesi, İslâmiyetin adaleti sağlayıp sağlamayacağı değildir. Rivayet, peygamberden sonraki devirlerde bozulan adaleti, sosyal düzeni tekrar düzelterek bir kimsenin geleceği ümidini ihtiva etmektedir. Şîilerin siyasî görüşlerini yansıtmaktadır. İslâmiyetin adaleti sağlayıp sağlamayacağı konusuyla hiç bir ilgisi yoktur.

3. Dîni Faaliyetleri

İnsan kalben Ulûhiyetle temasa geçmek, ondaki güçden ve ihtîşamdan hissedar olmak ister. Tanrı ile ilişki kurmayı, Tanrının kendisi ile ilgisini arzu eder. Tanrıdan birşeyler beklerken ona da bir şeyler vermek ister. Bu karşılıklı davranışların müşahhas şekli kültlerdir. Fakat hiç bir din mevcut kültürlerinin yerine getirilmesinden tatmin olmaz. Ancak bunların mehdî zamanında, onun zoruyla ideal tatbikatını bulacağını ümit eder. Mehdîler bir peygamber gibi dînin zayıflayan öğretisini yenileyerek, güçlendirecek, bir rahip gibi de ihmal edilen kültürlerin yerine getirilmesini sağlayacaktır.

Eski Mısırlılarca Ameni hakikatı tebliğ edecek, yalanı kaldıracak ve dîni ihya edecektir. Tanrıların memnun olacağı işleri yapacak, onların rızasını kazanacaktır⁹⁹⁹.

Hindularca Kalki, Kaliyugada kaybolan Brahmasutra'ları, Veda'ları ve Purana'ları tekrar ortaya koyup açıklayacaktır¹⁰⁰⁰. Kaybolan kast kanunlarını ilân edecektir¹⁰⁰¹. Yeni Krîtayuga insanların ruhlarına berraklık getirecek, kalblerini iyilik ve hikmetle dolduracaktır¹⁰⁰². Kaybolan dharmayı (öğreti) yeniden ortaya koyacaktır¹⁰⁰³. Bu suretle insanlar Hinduizmi doğru şekilde öğreneceklerdir.

Kalki bir rahip gibi hayatın gayelerine göre kurban takdimlerinde bulunacaktır¹⁰⁰⁴. Babasının ölümünde cenaze merasimini bizzat kendisi icra edecektir¹⁰⁰⁵. Veda tahsilini ve sadakaları yeniden düzene koyacaktır. İnsanların ibadetlerini yerine getirmelerini, mabet yapmalarını, kurban sunmalarını sağlayacaktır¹⁰⁰⁶. Artık Kalki'nin icraatıyla devrin rahipleri Veda âlimi olacaklar. Kadınlar adaklarına sadık kalacaklar, tanrılara hürmeti elden bırakmayacaklar, bol bol kurban takdiminde bulunacaklar ve kocalarına sadakat göstereceklerdir. Kşatriyalar kurban işlerine gereken önemi vereceklerdir. Vaişyalar Vişnuya olan vazifelerini ihmal etmeyeceklerdir. Sudra'lar ise kâstlara hürmet ve hizmet ederek hizmetlerinin karşılığı olarak Kalki'nin efsanelerini dinleme şansına sahip olacaklardır¹⁰⁰⁷. Bütün insanlar Samsaradan (ruh göçünden)

⁹⁹⁹ . Gressmann, 422. Staerk, 235.

¹⁰⁰⁰ . Abegg, 69.

¹⁰⁰¹ . Abegg, 96.

¹⁰⁰² . Abegg, 65.

¹⁰⁰³ . Abegg, 112.

¹⁰⁰⁴ . Abegg, 98, 131.

¹⁰⁰⁵ . Abegg, 132.

¹⁰⁰⁶ . Abegg, 76.

¹⁰⁰⁷ . Abegg, 60.

kurtulmak için tapa (zühd) temrinleri yapacaklardır¹⁰⁰⁸. Kalkı kutsal kanunlara uymayanlarla, ibâdeti terkedenlerle savaşıacak, dîni hayata hâkim kılacaktır¹⁰⁰⁹.

Budizm'de Maytreya inzivadan sonra hakîkata kavuşarak, geri kalan hayatını hakikatların tebligatıyla geçirecektir. Bunlar: hayatın ızdırıp olduğu, ızdırabın inenşei, ızdıraba gâlib gelme ve bunlara götüren yollardır kî, sadaka vermek, davranışlarda ahlâkî kurallara uymak, tefeekkür, kutsal şeylere hürmet, büyüklere hizmet, dünyaya sırt çevirmektir¹⁰¹⁰. Maytreya tebligatıyla milyonlarca, milyarlarca kişiyi irşat edecektir¹⁰¹¹. Hatta zamanın kral ve kraliçesi de saraylarını bırakarak zâhitliğe başlayacaklardır¹⁰¹². Maytreya bazan talebeleri ile şehirde sadaka toplayacak ve tarikatın temel prensiplerinden birini yerine getirmiş olacaktır¹⁰¹³. Maytreya yalnız zamanının insanlarını hidayete kavuşturmakla kalmayacak, daha önce ölecek cehennemde gitmiş varlıkların ızdıraplarını da duyarak onları da hidayete kavuşturacak, cehennemdem kurtaracaktır¹⁰¹⁴.

Zerdüştilerce Saosyant insanlara Ahura-Mazda dinini öğretecektir¹⁰¹⁵. O rahiplerin en yükseğidir, kutsal işleri eksiksiz yapacaktır¹⁰¹⁶.

Yahudilerce Mesihin en önemli vazifesi Allah'a imanı öğretmektir. Onun varlığını, kâinata hâkimiyetini, tarihin yöneticisi olduğunu insanlara anlatmaktır¹⁰¹⁷. Hakkı ve doğruyu tebliğdir¹⁰¹⁸. O Tevrat'ı yalnız Yahudilere değil, Yahudiler dışındaki bütün milletlere de öğretecek, adaleti ve hakikatı konuşacaktır. Yehova ona her sabah ilâhî hakikatları vahyedecek, o da gündüz bunları halka tebliğ edecektir. İnsanlara doğru yolu gösterecektir¹⁰¹⁹. O İsrail oğullarına otuz kanun

¹⁰⁰⁸. Abegg,130.

¹⁰⁰⁹. Abegg,131.

¹⁰¹⁰. Abegg,87.

¹⁰¹¹. Abegg,172 dipnot 4. Tekin, 222, 253, 261.

¹⁰¹². Abegg, 157, 169 v.d.Leumann,233 v.d., 252 v.d. The Mahavastu,III,236. Reischauer,265-266. Tekin,253.

¹⁰¹³. Abegg, 156, 169. Leumann,231, 241. Tekin,216.

¹⁰¹⁴. Leumann,234, 242, 273.

Maytreya'yı ancak rahipler sadaka verenler, onları koruyanlar, oruç tutanlar, iffetlerini muhafaza edenler, orman yetiştirenler, su bentleri ve yol yapanlar, kutsal yazıları çoğaltanlar, vaaz salonları vakfedenler, rahiplere elbise, çiçek, güzel kokular ve lâmba hediye edenler görebilecekler, onun zamanında doğarak ona cemaat olabileceklerdir. Bkz! Abegg,181. Leumann,232, 242, 269, 270, 253. Tekin,209, 227.

¹⁰¹⁵. Tekin,237, 242, 247, 249.

¹⁰¹⁶. Abegg,228.

¹⁰¹⁷. Staerk,265.

¹⁰¹⁸. Bewer,117.

¹⁰¹⁹. Kutluay,149.

daha getirecektir¹⁰²⁰. Bütün insanların Allah'a kulluk etmelerini sağlayacaktır¹⁰²¹. İsrail Oğullarının affı için kefarete oruç tutacak, hatta kendini hadım edecektir¹⁰²². Zamanında mabet tekrar yaptırılacaktır¹⁰²³. Devamlı vaazlar yapılacak, şeriat harfiyen tatbik edilecektir¹⁰²⁴. Kudüs dışındaki insanlar seneden seneye Kudüsü ziyaret edecek ve Kulube bayramını (Sukkoth) kutlayacaklardır¹⁰²⁵. Günah İsrail Oğullarından kalkacak ve halk birbirlerine adelele muamele edecek, hürmet gösterecektir. Çünkü ilâhî ruh halka dökülecek ve halkın kalbleri yenilenecektir¹⁰²⁶. Denizin su ile dolduğu gibi, ülke imanla dolacaktır¹⁰²⁷. İhtiyar, genç, kadın, erkek herkes hikmetli sözler konuşacaktır¹⁰²⁸. Allah'ın İsrail Oğullarıyla yapacağı yeni bir ahit, artık kâğıt üzerine değil, insanların kalblerine yazılacaktır¹⁰²⁹.

Hıristiyanlığın ilk zamanlarında İsa Mesih Peygamber olarak kabul ediliyordu¹⁰³⁰. İsa da aynı kanaatta idi¹⁰³¹. Vazifesini şöyle sayıyordu:

'Rabbın Ruhı üzerimdedir,
Çünkü fakirlere müjdeyi
Vâzetmek için beni meshetti.
Beni esirlere azatlık ve körlere
Gözlerinin açılmasını ilân etmeye,
Ezilenleri kurtuluşa kavuşturmaya

Rabbın makbul yılını ilân etmeye gönderdi'¹⁰³². Bir peygamber olarak da bir takım mucizeler göstermiştir. Taputtaki bir gencin ölüsünü dirilttiği¹⁰³³, kuyu başında rastladığı kadının gizli sırlarını açıkladığı gibi¹⁰³⁴. Vaazlarında ibadet ve inançla ilgili konularda talebelerini aydınlatıyordu¹⁰³⁵.

¹⁰²⁰ . Gressmann,310.

¹⁰²¹ . Zobel,129, 130.

¹⁰²² . Zobel,183.

¹⁰²³ . Zobel,157.

¹⁰²⁴ . Zobel,181, 183.

¹⁰²⁵ . Greenstone,100. Gross,80.

¹⁰²⁶ . Zobel,23.

¹⁰²⁷ . İsayı,XXXII,15, VII,3. Esra,XI,19, XXXVI,26. Zobel,16.

¹⁰²⁸ . İsayı,XI,9. Yeramiya,XXXI,34.

¹⁰²⁹ . Yoel,III,1-2. Zobel,16.

¹⁰³⁰ . İsayı,XXXI,31-33. Hoşea,II,25. Zobel,16.

¹⁰³¹ . Matta,XXI,11, 46, XXIII,34. Luka,I,76 v.d., XXIV,19. Yohanna,IX,17.

¹⁰³² . Yohanna,IV,25-26.

¹⁰³³ . Luka,IV,18-19.

¹⁰³⁴ . Luka,VII,16.

¹⁰³⁵ . Yohanna,IV,19.

Müslümanlarca Mehdî Hz.Muhammed'in yolunu takip edecek, yerine getirmedik sünnet bırakmayacaktır¹⁰³⁶. Müslümanlar arasındaki çöküntüyü bertaraf edecektir¹⁰³⁷. Kendisi bir hata yapmayacaktır, çünkü bir melek daima onu hatadan koruyacaktır. O mezhepleri kaldıracak, saf dinden başka bir şey bırakmayacaktır¹⁰³⁸. Mehdî peygamber gibi mucizeler gösterecektir. Diktiği kuru bir kamyş, anında yeşerip yapraklanacaktır. Havada uçan kuşa işaret edince, kuş eline düşürecektir¹⁰³⁹. Tâbutu's-Sekine'yi meydana çıkararak, Tevrat'ın aslını bulacaktır¹⁰⁴⁰. Dînî önder olarak bulunduğu yerde imameti kendi üzerine alacaktır. Hatta Hz.İsa onun arkasında namaz kılacaktır¹⁰⁴¹. Sâlih amelleriyle Allah'ın rızasını kazanacak, ülkesini ilâhî rahmete boğacaktır¹⁰⁴².

Yukarda incelediğimiz mehdîlerin dînî faaliyetleri ile ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Tâbi oldukları dinlerin öğreti ve kültlerine uyacaklar;

2. Zayıflayan veya kaybolan eski dînin inanç ve ibadetlerini tebliğ ederek eski dîni yeniden canlandıracaklar;

3. Kutsal kitaplarını zamana göre tefsir edecekler;

4. Dînî kültürleri kendileri yerine getirdikleri gibi, tebaalarının da yerine getirmelerini sağlayacaklar;

5. Şeriatı (dîni kanunları) ülkelerine hâkim kılacaklar;

6. Gerektiğinde mucizeler göstererek faaliyetlerinin tesirini artıracaklardır.

4. Öncü ve Yardımcıları

Mehdîlerin siyasî önder durumunda olmaları sebebiyle kendilerini ve iktidarları için bir takım ortam hazırlayıcılar ve yardımcıları da tasavvur edilmiştir.

¹⁰³⁶ . E.Haenchen, Die Botschaft des Thomas-Evangeliums, Berlin, 1061, s.15. v.d.

¹⁰³⁷ . al-Huseynî,153. I

¹⁰³⁸ . Rahmetullah Efendi,669.

¹⁰³⁹ . al-Huseynî,174.

¹⁰⁴⁰ . al-Huseynî,153, 161.

¹⁰⁴¹ . al-Sanani,XI,372.

¹⁰⁴² . İbn Khaldun,II,156. İbn Kayyum al-Cawziyya,142, 147. Al-Hanafi, Badai'u'l-Zuhur fi wakâlu'l-Duhur, yer ve zaman yok, s.190.Ali b. Muhammad al-Kari,12.

a. Öncüleri, Ortam Hazırlayıcıları

Yeni Gine Numfoor adasındaki mehdilik hareketinde (1911), Koreri ismindeki yerli, kendisinin müstakbel mehdî Mansren'in öncüsü ve beklenen günün yaklaşmakta olduğunu söylemiştir. Fakat Mehdî öncüsü Koreri Hollandalılar tarafından yakalanarak çalışma kampına gönderilmiştir¹⁰⁴³.

Hindularca kaliyuganın akşam kızıllığı başlayınca, Ay Sülâlesi'nin Bhrgu Ailesinden Pramiti ismindeki bir kimse çıkacak ve kötülüklerin düşmanı olacaktır. Etrafındaki yüzbinlerce silâhlı Brahman'ın kumandanı olarak barbarlara hücum edecek ve Şudra Krallarını ve Hindu olmayanları imha edecektir. Pramiti bütün dünyaya hâkim olacaktır. Kendine başkent olarak Ganj ve Yamuna arasındaki bölgeyi seçecek ve Kalki için uygun ortam hazırlayacaktır¹⁰⁴⁴.

Budistlerce Maytreya'nın öncüsü Buda Şakyamuni'dir¹⁰⁴⁵. Buda kendisinden sonra Maytreya'nın geleceğini, onun zamanında doğabilmenin şartlarını, devrin ihtişamını ve Maytreya'nın gücünü haber vermiştir¹⁰⁴⁶. Hatta talebelerinin Mahakaşyapa'ya elbisesini vererek, elbiseyi Maytreya'ya vermesini emretmiştir¹⁰⁴⁷.

Saoşyant'ın öncüleri ise kendisi gibi Zerdüş'tün neslinden birinci binin ve ikinci binin sonunda gelecek olan Hoşedarmah (Viştaspa=Uchşyatereta) ve Hoşedarmah (Fraşaustra = Uchşyatnemah) dır¹⁰⁴⁸. Hoşedarmah'ın annesi Nâmık-pit'in soyu Zerdüş'tün Aurvij ismindeki karısından doğan oğlu Isatvâstra'ya¹⁰⁴⁹, Hoşedarmah'nın annesi Veh-pit'in soyu ise yine Zerdüş'tün Aurvij ismindeki karısından doğan Franya adındaki oğluna dayanacaktır. Zamanı gelince Zerdüş'ten sonra birinci binin sonuna doğru Namık-pit, ikinci binin sonuna doğru Veh-pit Kânsava gölüne giderek banyo esnasında gölde gizli olan Zerdüş'tün tohumlarından hâmile kalacaklardır ve Saoşyant'ın öncülerini doğuracaklardır. Bunlar otuz yaşına girdiklerinde karanlık güçlerle mücadele edecekler ve Mecusiliği kuvvetlendirmeye çalışacaklardır¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁴³ . İbn Khaldun, II, 170, 182.

¹⁰⁴⁴ . Guariglia, 82-83.

¹⁰⁴⁵ . Abegg, 60-61.

¹⁰⁴⁶ . Glasenapp, Die Religionen Indiens, 245. The Mahavastu, I, 42-43. Ruban, 125-126. Staerk, 292. Tekin, 195. L.A. Waddel, Lotus, ERE, VIII, 144b.

¹⁰⁴⁷ . Ali Akbar, 7. Leumann, 232 v.d., 245 v.d., 269 v.d.

¹⁰⁴⁸ . Abegg, 190 v.d. Lamotte, 782.

¹⁰⁴⁹ . Casartelli, Salvation, ERE, XI, 137b-138a. Staerk, 252, 259, 264. Mensching, Die Religionen, 35.

¹⁰⁵⁰ . Abegg, 221-223.

Yahudilerce Mesih'in Öncüsü İly'a (Eliyyahu) dır¹⁰⁵¹. Peygamber Malaki mesihden biraz önce İly'a'nın geleceğini müjdelemiştir: 'İşte, Rabbin büyük ve korkunç günü gelmeden önce, ben size peygamber İly'a'yı göndereceğim'¹⁰⁵². İly'a'nın bu gelişi her hangi bir bayram gününe tesadüf etmeyecektir. Çünkü o kavminin bayram hazırlığını bozmak istemeyecektir¹⁰⁵³. O, Mesih'in gelmesinden üç gün önce Filistin dağlarında görünecek ve Mesih'in gelmesini müjdeleyecektir¹⁰⁵⁴. Daha sonra Mesihe baş rahip olarak hizmet edecek¹⁰⁵⁵, Yahudilerin âile hayatlarını düzenleyecek¹⁰⁵⁶, Şer'î ve dînî meseleleri halledecektir¹⁰⁵⁷. Kudret helvasını, kutsal suyu ve kutsal mesh yağını, Harun'un asasını (sopasını) geri getirecektir¹⁰⁵⁸.

Hıristiyanlarca İsa Mesih'in öncüsü Vaftizci Yahya'dır. O' vaad edilen günün yaklaştığını hissederek bunu tebliğe başlamıştı¹⁰⁵⁹. Yahya 'tövbe edin, çünkü göklerin melekûtu yakındır', diyerek Ürdün nehri kenarında kendine gelenleri vaftiz ediyordu. Bu arada İsa'yı da vaftiz etmişti¹⁰⁶⁰. İsa onun hakkında: 'Adem'den Vaftizci Yahya'ya kadar doğanlar arasında, Vaftizci Yahya'dan daha büyük kimse yoktur', diyerek onun büyüklüğünü anlatmıştır¹⁰⁶¹.

İslâmiyet'in sünî kaynaklarına göre Mehdî'nin öncüleri başlarında al-Haris ibn Harrat'ın bulunacağı¹⁰⁶² doğudan çıkacak Siyah Bayraklılardır¹⁰⁶³. Şiilerce genellikle benimsenen görüşe göre, Mehdî 12. İmam Muhammad ibn Hasan olduğuna göre, 11. İmam Hasan al-Askari¹⁰⁶⁴ onun öncüsü sayılır. Tabii bu öncüler 12 imam zincirinin ilk halkası olan Ali b. Abu Talib'e kadar götürülebilir¹⁰⁶⁵.

Yukarda incelediğimiz mehdî öncüleri hakkındaki çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

¹⁰⁵¹ . Abegg, 225, 230.

¹⁰⁵² . Klausner, 58. Kutluay, 132-133. Glasenapp, Die nichtchristlichen Religionen, 226.

¹⁰⁵³ . Malaki, IV, 5.

¹⁰⁵⁴ . Klausner, 59. Zobel, 58.

¹⁰⁵⁵ . Zobel, 59.

¹⁰⁵⁶ . Zobel, 60.

¹⁰⁵⁷ . Greenstone, 96. Klausner, 60. Zobel, 65 v.d.

¹⁰⁵⁸ . Greenstone, 96. Klausner, 61. Zobel, 66.

¹⁰⁵⁹ . Klausner, 61 v.d. Zobel, 67 v.d.

¹⁰⁶⁰ . Adam, 61. Kee and Young, 80 v.d. Cook, 124-125. Carmichael, 142-145. Schoeps, Die grossen Religionsstifter, 44-45. E. Schweizer, Jesus Christus, München, 1968, s. 25. Langenberg, 1, 69. Friedländer, 99, 100.

¹⁰⁶¹ . Matta, III, 1-17. Luka, III, 3-21. Schweizer, 26. Langenberg, 1, 69. Doğrul, 180.

¹⁰⁶² . Haenchen, 23. Schoeps, Die grossen Religionsstifter, 44.

¹⁰⁶³ . İbn Khaldun, II, 164. Margoriouth, On Mahdis and Mahdism, s. 231.

¹⁰⁶⁴ . İbn Khaldun, II, 180, 181. İbn Maca, 4088, 4084, 4082.

¹⁰⁶⁵ . Kutluay, 110.

1. Mehdî ve öncüleri arasındaki zaman farkı çeşitli dinlere göre değişmektedir.

2. Mehdî öncüleri, mehdilerden önce gelerek mehdîlere uygun vazife ortamı hazırlayacaklardır.

3. Mehdîlerin gelmekte olduklarını müjdeleyeceklerdir.

4. Öncüler mehdîlerin vazifelerini, mehdîlere göre daha küçük oranda yapacaklar veya Budizm'de ve Hristiyanlık'ta olduğu gibi yapmışlardır.

b. Yardımcıları

Kuzey Amerika yerlilerinden Algonkinlerin Montagnai kabilesince Tsekebec âhir zamanda gökten dünyaya geri dönüşünde herkese görünmeyecektir. O kendisine bazı kimseleri yardımcı olarak seçecek ve onlara görünecektir. Bu kimseler dünyanın ileri gelenleri olacaklardır. Tsekebéc ne yapılması gerektiğini onlara söyleyecek ve onlar vasıtasıyla dünyadan kötülükleri kaldıracak, adaleti hâkim kılacaktır¹⁰⁶⁶.

Hindularca Kalkinin bütün seferlerinde kardeşleri ve akrabaları kendisinin yanında yer alacaklardır¹⁰⁶⁷. Daha sonra Kral Maru ve Kral Devâpi de Kalkiye bîat ederek seferlerinde ona yardım edeceklerdir¹⁰⁶⁸. Kalki'nin en büyük yardımcısı ise Tanrı Şiva'nın kendisine hediye edeceği atı ve papağanı olacaktır¹⁰⁶⁹. Atı onu her arzu ettiği yere götürecektir ve harplerde onunla beraber savaşacaktır¹⁰⁷⁰. Papağanı ise dünyanın çeşitli yerlerinde olup bitenler hakkında Kalkiye haberler getirecektir¹⁰⁷¹.

Konfüçyanizm'e göre, Mehdînin insanların ve eşyanın varlığına nüfûz etme kabiliyeti, onu hayvanların da cevheri yapar. Tüylü hayvanların cevheri 'kilin'dir. Kanatlıların cevheri 'anka kuşu'dur. Kabukluların cevheri kaplumbağa, pulluların cevheri ise 'ejderha'dır. Bunlar kutsal hayvanlardır. Mehdînin yardımcısıdır. Mehdî bu hayvanlarla göğe, yere, dağlara ve nehirlerle hâkim olur, onlara düzen verir¹⁰⁷².

¹⁰⁶⁶ . Nasr, 164-165. Tabatabâi, 125-126.

¹⁰⁶⁷ . Deursen, 48.

¹⁰⁶⁸ . Abegg, 88.

¹⁰⁶⁹ . Abegg, 112 v.d.

¹⁰⁷⁰ . Abegg, 88, 89.

¹⁰⁷¹ . Abegg, 100.

¹⁰⁷² . Abegg, 94 v.d.

Mecusilerce Saoşyant'ın onbeş erkek ve onbeş kızıdan oluşan bir yardımcılar grubunun olacağından haber veriliyor¹⁰⁷³. Saoşyant'ın şeytanî güçlerle mücadelesinde ve diğer ıslah hareketlerinde yardımcılarının sayısı çeşitli rivayetlere göre değişmektedir. Bunlar:altı ölümsüzler¹⁰⁷⁴, yedi veya onbir yardımcı erkek, bin erkek ve bin kız yardımcılardır¹⁰⁷⁵. Bunların içinde en meshuru kahraman Sâma-Keresaspadır. Dabbetu'l-Arz misali ejderha Azi Dahâka'nın Demavend dağı altındaki hapsinden kurtulması üzerine, onunla son savaşını yaparak Azi Dahâka'yı öldürecektir¹⁰⁷⁶.

Hristiyanlıkta İsa Mesihin yardımcıları olarak oniki havarisini görüyoruz¹⁰⁷⁷. Onun dünyadan ayrılmasından sonra Hristiyanlığın Yahudilikten ayrılıp yeni bir din olmasını sağlayan, geliştiren havarileridir. Fakat müstakbel gelişinde kendisinin yardımcıları melekler olacaktır, Mesihin yanında muhaliflerine karşı savaşıacaklardır¹⁰⁷⁸. Bu muhalifler dünyevî hükümdarlar ve hayvanlardır. Hayvanların muhalifler arasında gösterilmesinin sebebi, onların şeytanın emrinde olduklarına dâir bir inançtan gelmektedir¹⁰⁷⁹.

Müslümanlarca Mehdînin en büyük yardımcısı Hz. İsa'dır. Dünyaya inişinde onun cilt rengi beyaz, saçları siyah¹⁰⁸⁰ ve uzun, yüzünde pek çok ben bulunacaktır. Bir bedevî kadınıyla evlenerek ondan bir çocuğu olacaktır. Kırk sene yaşayacak ve Medine'de ölecek Hz. Muhammed'in yanına gömülecektir¹⁰⁸¹. Hz. İsa Mehdînin yardımcısı olarak Deccalı öldürecek¹⁰⁸², domuzları imha edip haçları kıracaktır¹⁰⁸³. Yahudi ve Hristiyanların İslâmı kabulünü sağlayacak¹⁰⁸⁴, Ye'cüc ve

¹⁰⁷³ . Rosenkranz,119.

¹⁰⁷⁴ . Abegg,214. Güntert,396.

¹⁰⁷⁵ . Abegg,209, 212.

¹⁰⁷⁶ . Staerk,262 v.d.

¹⁰⁷⁷ . Abegg,212, 227, Staerk,262. Güntert,396. G.Widengren, Die Religionen Irans, Stuttgart, 1965, s.23 v.d., 107.

¹⁰⁷⁸ . Haenchen,24.

¹⁰⁷⁹ . Wilcke,23-25.

¹⁰⁸⁰ . Wilcke,23-24.

¹⁰⁸¹ . al-Hanafi,190.

¹⁰⁸² . Ahmed Bîcan,391. İbn Khaldun,II,194. Racab İbn Ahmad, Tarikatı Muhammediye Şerhi Hadimi, C.I, İstanbul, 1316, s.234. al-Kaşmîrî,75.

¹⁰⁸³ . Ahmed Bîcan,388, 389. İbn Kayyum . al-Cawziyya,142.Dermesteter,6. İbn Khaldun,II,156. İbn Katir, al-Bidaya wa al-Nihaya, C.Ix, Beyrut, 1966, s.155. al-Huseynî,172, 227. al-Hadîmî, Tarikatı Muhammediye Şerhi Hadimi, C.I, İstanbul, 1316, s.233. Racab İbn Ahmad,I,234. İlhan,81. Rahmetullah Efendi,680. al-Kaşmîrî,74, 140, 141. Ali b. Muhammad al-Karî,11.

¹⁰⁸⁴ . Ahmed Bîcan,389. al-Huseynî,173, 224. al-Kaşmîrî, 92, 100, 154, 161. Ali b. Muhammad al-Karî,40. Ali Muhammad, s.19.

Me'cûc ordusunu duasıyla imha edecektir¹⁰⁸⁵. Yani Allah Mehdi'nin duası üzerine, Mehdi'yi yormadan, lûtfu ilâhisiyle onları yok edecektir.

Mehdiyi gerçekten anlayanlar Kûfe Ariflerinden dokuz kişi olacaktır. Bunlar Mehdi'nin vezirleri olacaklar ve kendisine her bakımdan yardım edecek, ülke ve devlet işlerinin ağırlığını paylaşacaklardır¹⁰⁸⁶. Mehdi'nin yardımcıları genellikle Arap olmayan milletlerden olmakla birlikte Arapça konuşacaklardır¹⁰⁸⁷. Bunların sayıları Bedir harbine iştirak edenlerin sayısı kadar, yâni 313 kişi olacaktır¹⁰⁸⁸. Ayrıca Ashabı Kehf'in de Muhammed Ümmeti olma şerefine ulaşabilmek için Mehdi'nin yardımcıları arasına katılacağı rivayet edilir¹⁰⁸⁹. Mehdi'nin muhafızları ise Cebrâil ve Mikâil olacaklardır¹⁰⁹⁰. Yâni Mehdi'nin içinde bulunduğu sosyal ve fiziki çevre, aynen Peygamberin sosyal ve fiziki çevresi gibi olacaktır.

Şîilerce onikinci imam Mehdi Muhammed b. Hasan'ın yardımcılarına 'sefir' (elçi, temsilci) denir. Mehdi halkın suallerine, ihtiyaçlarına elçi ve temsilcileri vasıtasıyla cevap verirdi. Bunların ilki Osman b. Said Ömer'dir. Onu oğlu Muhammed b. Osman tâkip etmiştir¹⁰⁹¹. Daha sonra Abu'l-Kasım Huseyn b. Rûhî Navbahtî ve Ali b. Muhammed Samarî elçilik vazifesini üzerlerine almışlardır¹⁰⁹². Muhtaru's-Sakafi de kendini Mehdi Muhammed al-Hanefî'nin yardımcısı olarak ilân etmişti¹⁰⁹³.

Yukarda incelediğimiz mehdî yardımcıları hakkındaki çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdi'lerin yardımcıları insan, hayvan veya meleklerden meydana gelirler.

2. Mehdi'lere her türlü din ve dünya işlerinde yardımcı olurlar.

3. Mehdi yardımcılarının hizmet ağırlığını genellikle savaşlar teşkil eder. Mücadelelerinde Mehdiyi yalnız bırakmazlar.

Yâni Mehdi'nin yardımcılarının mahiyet ve işleri, peygamberlerin yardımcılarının mahiyet ve işlerine benzemekle birlikte, hayvanların da etkinliği düşünülürse, daha da genişlemiş görünüyor. Peygamberlerin zaman ötesinde daha da güçlendirilmiş paralelleri görünümündeler.

¹⁰⁸⁵ . Dermesteter, 6. al-Kaşnirî, 161. Ali b. Muhammad al-Kari, s.11.

¹⁰⁸⁶ . Ahmed Bîcan, 389. al-Huseynî, 174-175.

¹⁰⁸⁷ . Nuaym ibn Hammad, 50b., al-Huseynî, 174-175.

¹⁰⁸⁸ . al-Huseynî, 175.

¹⁰⁸⁹ . Ali b. Muhammad al-Kari, 7. İlhan, 94.

¹⁰⁹⁰ . Ahmed Bîcan, 389. al-Huseynî, 174-175.

¹⁰⁹¹ . Ali b. Muhammad al-Kari, 8.

¹⁰⁹² . Javad Ali, Die beiden ersten Safire des Zwölften Imams, Der Islam, Bd.XXV, Berlin, 1939, s.197-227.

¹⁰⁹³ . Tabatabâî, 148, 149. İlhan, 72.

5. Muhalif ve Düşmanları

Dünyada bütün insanların mutlak surette memnun olabilecekleri bir idareyi tasavvur etmek mümkün değildir. Bir idare ne kadar iyi ve ideal olursa olsun, bundan tatmin olmayan bir muhalefetin, hatta bir düşmanlar grubunun bulunması tabiidir. Nitekim peygamberlerin de açık veya gizli düşmanları olmuştur. Aynı husus mehdîler için de tasavvur edilmiş ve mehdîlerin muhalifleri ve düşmanlarının kimler olabileceği henüz onlar gelmeden tesbit edilmişlerdir. İlkel kabileler arasında gördüğümüz mehdîlik hareketlerindeki düşmanlar genellikle ülkelerini istila etmiş Hristiyan sömürgecileri ve misyonerleridir. Mehdîlerin bu ortak düşmanlarını Tahiti¹⁰⁹⁴, Yeni Zelanda¹⁰⁹⁵, Havâi ve Fici adalarında¹⁰⁹⁶, Yeni Gine¹⁰⁹⁷, Kuzey Amerika¹⁰⁹⁸ ve Güney Amerika¹⁰⁹⁹ yerlileri arasında, nihayet Afrika yerlilerinde¹¹⁰⁰ görüyoruz.

Eski Amerika yerlilerinden Azteklerce Quetzalcoatl'in muhalifi Gece ve Harb Tanrısı Tezkatlipoca idi¹¹⁰¹. Onun büyücü ve entrikacılığı ile Quetzalcoatl ülkesini terke mecbur kalmıştı¹¹⁰².

Eski Mısırlılarca mehdî Ameni'nin düşmanı ise, Mısır'a sık sık saldıran Asyalılar ve Libyalılar olacaktı¹¹⁰³. Asyalıları kılıcı ile, Libyalıları ateşi ile yok edecekti¹¹⁰⁴.

Hindularca Kalki'nin muhalif ve düşmanları Hindu olmayanlardır. Bunların başında Hinduizm'i ve Vedalar terketmiş Kikata'lar gelmektedir¹¹⁰⁵. Bunlar muhtemelen Budizm'i kabul etmiş Arya ırkından olmayan Güney Hindistan halkı olmalıdır. Hindulara göre bunlar, asiller ve diğer kast sınıflarını kaldırarak para, kadın ve nefsanî zevklere kendilerini vermişlerdi¹¹⁰⁶. Yine Kalki'nin en büyük düşmanı

¹⁰⁹⁴ . Derneşteter,21.

¹⁰⁹⁵ . Guariglia,73 v.d.

¹⁰⁹⁶ . Guariglia,74 v.d.

¹⁰⁹⁷ . Guariglia,76-78.

¹⁰⁹⁸ . Guariglia,79-124. Nevermann,109-111. Lommel,36, 38, 46.

¹⁰⁹⁹ . Guariglia,143-172. Deursen,65, 81, 272.

¹¹⁰⁰ . Guariglia,177 v.d.

¹¹⁰¹ . Guariglia,200 v.d.

DammanHata! Yer İşareti tanımlanmamış.'a göre artık bugün AfrikaHata! Yer İşareti tanımlanmamış.'da yerlilerin arasında mehdîHata! Yer İşareti tanımlanmamış. tasavvuruna raslanmaktadır. EfsaneHata! Yer İşareti tanımlanmamış. şeklinde bazı istisnalar görülüyorsa da, bunlar yalnız efsane olarak kalmakta ve pratik hiç bir önem taşımamaktadır.Bakl Ernst Damman, Die Religionen Afrikas, Stuttgart, 1963, S.34 v.d.

¹¹⁰² . Schoeps, Religlone,110.

¹¹⁰³ . Krickeberg,28. Lanckowski,99.

¹¹⁰⁴ . Gressmann,422.

¹¹⁰⁵ . Dürr,10.

¹¹⁰⁶ . Abegg,98.

Budistlerin şahs-ı manevîsi olan Buda'dır. Kalki'nin Buda ile yapacağı savaşlar ve zaferleri romantik bir ifade ile anlatılır¹¹⁰⁷.

Kalkinin diğer büyük düşmanı, Kaliyuganın şahs-ı manevîsi Kali ve Yeraltı âleminin hâkimi Bali'dir. Bunlar Kuzey ve Batı Hindistanın, Hindu olmayan halklarının reisleridir. Kalki bunlarla savaşarak Hinduizm'i yeryüzüne hâkim kılacaktır¹¹⁰⁸.

Budistlerce Maytreya henüz Tuşita semasından yeryüzüne inerken Şambalada Budizm'in düşmanlarıyla büyük bir savaşa girecek ve hepsini mağlub edecektir. Bu düşmanlar Hindular ve Müslümanlardır¹¹⁰⁹. Budaların en büyük düşmanı Mara'yı ise Maytreya imana getirecektir. Mara da kötülükleri bırakıp Budistlere yardıma koşacaktır¹¹¹⁰.

Mecusilerce Saoşyant'ın iki düşmanı olacaktır: Druy (yalan) ve onun lideri Angra-Mainyu (şeytan). Saoşyant Angra-Mainyu'yu güçsüz hale sokacak¹¹¹¹, druy'u dünyadan kaldıracaktır. İki ayaklı cinsin bütün şeytanlarını imha edecektir¹¹¹².

Yahudilerce kötülüklerin ve Mesih muhalefetinin önderliğini ifade eden bir kavramla karşılaşmıyoruz. Ancak Mesih'in düşmanı olarak İsrail'in komşularını görüyoruz. Bunlardan Fars krallarını, melekler tahtlarında yakalayarak sürüye saldıran aç kurtlar gibi parçalayacaklardır¹¹¹³. Yine Asurlular da Mesih'in düşmanı olarak Allah tarafından imha edileceklerdir¹¹¹⁴. Moab ve Şit (Seth) oğulları parçalanacaktır¹¹¹⁵. Ye'cüc ve Me'cüc ise Kudüs'ü 12 ay süreyle kuşatacak¹¹¹⁶, fakat Allah onları ateş, hastalık, yağmur, dolu ile imha edecek, leşlerini vahşi hayvanlar ve kuşlar temizleyecektir¹¹¹⁷. Silâhlarının ağaç kısımlarından İsrail oğullarının yedi senelik yakacakları çıkacaktır¹¹¹⁸. Yâni o günde Tanrı, olağan dışı bir mücadele ile, kendi lütfu ile Mesih muhaliflerini bertaraf edecektir. Mehdi'nin yorulmasına pek ihtiyaç kalmayacaktır.

¹¹⁰⁷. Abegg,99.

¹¹⁰⁸. Abegg,99-107.

¹¹⁰⁹. Abegg,115-122.

¹¹¹⁰. Ruben,126.

¹¹¹¹. Leumann,234, 235, 263.

¹¹¹². Abegg,212.

¹¹¹³. Abegg,227-228.

¹¹¹⁴. Gressmann,384.

¹¹¹⁵. Woude,132.

¹¹¹⁶. Woude,183.

¹¹¹⁷. Klausner,8.

¹¹¹⁸. Gressmann,385. Woude,178. Zobel,43, 46, 47.

Hristiyanlarca Mesih'in düşmanı Deccal'dır. Fakat Deccal mefhumu İsa'ya muhalefet edecek bir şahıs olmaktan ziyade Hristiyan olmayanları, Hristiyanlığa muhalefet eden herkesi içine alır¹¹¹⁹. İsa Mesih'in istikbaldeki birinci derece düşmanları, dünyevî hükümdar ve hayvanlardır. Çünkü her ikisi de şeytanın hizmetindedirler. Bunun için de melekler tarafından yok edileceklerdir¹¹²⁰. Şeytan, bir melek tarafından bağlanarak 1000 senelik Mesih devrinde hapsedilecek ve insanları aldatmasına engel olunacaktır¹¹²¹. Mesih'ten beklenen icraatı, melekler yapacaktır. O bir nevi düğmeye basıp zamanı başlatandır. Ancak bin senenin sonunda şeytan bağlarından kurtularak serbest kalacak, taraftarlar toplayacak ve bozgunculuğuna tekrar başlayacak, askerleriyle Kudüs'ü kuşatacaktır. Fakat dünyanın süresi dolması sebebiyle, Allah şeytan askerlerini imha edecek, kendini de ateşe atacaktır¹¹²².

Müslümanlarca Mehdi'nin muhalif ve düşmanları, Arabistan'da hükümdarlık iddia edecek olan Süfyanî (Ebu Süfyan'ın soyundan gelen Emeviler), Bizans İmparatorluğu ve Deccal'dır. Süfyanî büyük cüsseli, yüzünden cesaret alâmetleri fişkıran bir kimse olacaktır. Soyunda Hz. Ali ile de akrabalığı bulunacaktır. Önce Şam'ı ele geçirecek ve orada ordular hazırlayarak bütün Arabistan'a hâkim olmaya çalışacaktır¹¹²³. Orduları Mehdi'nin ordularıyla pek çok defalar çarpışacaktır¹¹²⁴. Süfyanî küfür ve ahlâksızlığı da yaymaya çalışacak¹¹²⁵ ve Şam mescidinde bir kadınla açıkça zina edecektir¹¹²⁶. Sonunda Mehdi'nin askerleri tarafından yakalanarak¹¹²⁷ Babu'l-Rahmet (veya Ceyrun Kapısı) denen yerde¹¹²⁸ Mehdi'nin emriyle katledilecektir¹¹²⁹. Burada işaret edilen, Emevi hânedanı ve liderlerinden biri olmalıdır. Şam'dan özellikle bahsedilmesi, merkezlerinin Şam oluşu olabilir.

¹¹¹⁹ . Zobel, 47.

¹¹²⁰ . Markos, XIII, 22. I Yohanna, II, 18-22. II Yohanna, 7.

¹¹²¹ . Wilcke, 24.

¹¹²² . Wilcke, 25.

¹¹²³ . Wilcke, 32.

¹¹²⁴ . al-Kurtubî, 117. al-Huseynî, 156. Ali b. Muhammad al-Karî, Süfyanî'nin soyunun Halid ibn Zayd Abi Süfyan'a dayandığını naklediyor. Bkz. s.8.

¹¹²⁵ . al-Kurtubî, 117. al-Huseynî, 160-161. Nuaym ibn Hammad, Va. 49b. al-Numan, 256. İlhan, 96.

¹¹²⁶ . al-Nabahânî, Huccatullah alâ'l-Alamîn fî Mucizât Sayyîd al-Mursalîn, Beyrut, tarihsiz, s.836.

¹¹²⁷ . al-Huseynî, 163.

¹¹²⁸ . al-Huseynî, 161.

¹¹²⁹ . Nuaym ibn Hammad, 50a.

Mehdîye muhalif (yabancı) devlet olarak Bizans'ı görüyoruz. Mehdi'nin ordusu Bizans ordusuyla defalarca savaşarak, nihayet onları mağlûp ederek İstanbul'a kadar ilerleyecek ve şehri fethedecektir¹¹³⁰. Çünkü rivayetlerin ortaya çıktığı devirlerde Sasani devleti çökmüş, tek muhalif otorite Bizans kalmıştı.

İstanbul'un fethinden yedi yıl sonra Deccal çıkacaktır¹¹³¹. İbn Arabi Deccal'ın h.743 / m.1342-43 yılında çıkacağını haber vermişti¹¹³². Deccal'ın çıkacağı yer hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bunlara göre o, Şam ve Irak arasında 'Ha' mevkiinde veya Merv Yahudileri arasından veya Horasan'dan¹¹³³ veya Kûtât'dan veya Matule denen denizdeki Esbahan adasından çıkacaktır¹¹³⁴. Deccal bir takım tabiat üstü güçlere sahip olacak, istediğinde buluttan yağmur yağdıracak, çölde ot bitirecek ve ölüleri diriltecektir¹¹³⁵. Bu üstün kabiliyetiyle peygamberliğini ve sonra da ulûhiyetini iddia ederek halkı İslâm'dan uzaklaştırmaya çalışacaktır¹¹³⁶. Onun bir gözü kör ve alnında 'kefere' (zÿş) yazılacaktır. Bunu yalnız Müslümanlar okuyabilecektir¹¹³⁷. Saçları kıvrıkcık olacaktır¹¹³⁸. Deccal halen Umman denizinde bir adada hapistir¹¹³⁹. Dünyadaki ömrü kırk sene veya kırk ay veya kırk gün olacaktır¹¹⁴⁰. Rakamlar kehanetin çokluk ifadesi gibi görünüyor. Kim, neye göre bu kehanette bulundu, anlamak güç. Deccalı öldürme görevi ise Hz.İsa'ya ait olacaktır¹¹⁴¹. İsa Deccalı 'Lüddin' kapısında (Kudüs yakınlarında bir köydür) veya 'Teli' (Beni Kilab bölgesinde küçük bir nehirdir) harbinde öldürecek¹¹⁴². Mehdi'nin diğer bir düşmanı geleneksel düzenin

¹¹³⁰ . Nuaym İbn Hammad,48b.

¹¹³¹ . al-Huseynî,166-169.

¹¹³² . Nuaym İbn Hammad,22b.

¹¹³³ . İbn Khaldun,II,190.

¹¹³⁴ . N.Keklik. el-Futuhât il-Mekkiyye, İstanbul, 1975, s.83.

¹¹³⁵ . Nuaym İbn Hammad,23b-24a. al-Hadimi, Deccalın çıkacağı yer hakkındaki rivayetlere Sarabadin, Madina, al-Ahwaz ve Ashaban'ı da ilâve etmektedir.Bk. Al-Hadimi, Tarikatı Muhammediye Şerhi,I,233.

¹¹³⁶ . al-Rahbavî,64. Sahihu Muslim,VIII,197.

¹¹³⁷ . al-Huseynî,199. al-Sanânî,XI,391. Sahih al-Buhârî,VIII, 112-113.

¹¹³⁸ .al-Rahbavî,65. Ali Akbar,74--7. Sahih al-Buhari,VIII,102-103. Sahihu Muslim,VIII,190. E.Yüksel, Les Idée Religieuses et politiques de mehme al-Birkéwî, Paris Üniversitesi, 1972 (doktora tezi), S.116. al-Hadimi,I,233.Wensinck,IA,III,505.

Ali Akbar'a göre kâfir yazısının gerçekten yazılı olması tabiata aykırıdır.Bunun manası İsa'yı Tanrı Oğlu diye öğreten ve bütün dünyaya yaymaya çalışan kimselere işaretir.Bkz! Ali Akbar,74-101.

¹¹³⁹ . al-Huseynî,196. Keklik,83. al-Rahbavî,69. Wensinck,IA,III,505. Sahih al-Buhari,VIII,102-103.

¹¹⁴⁰ . Ahmed Bican,388.

¹¹⁴¹ . al-Rahbavî,77. al-Sanânî,XI,392. Wensinck,IA,III,505.

¹¹⁴² . Ahmed Bican,388, 389. Dermesteter,4 6, İbn Ketir, al-Bidaya wa'l-Nihaya,IX,155. al-Rahbavî,70, 77. al-Hadimi,I,233.Racab İbn Ahmad,234. Glesenapp, Die nichtchristlichen Religionen,189-190.

savunucusu gibi görünen, fukaha olacaktır. Çünkü Mehdî gelince bütün sorunları kendisi çözümlenecek ve mezhepleri kaldıracaktır. Fukahanın imtiyazı kalmayacaktır. Fâkihler onun ölümüne fetva vermek isteyecekler, fakat kılıcından korktuklarından susacaklardır. Kalben nefret edecekler, buna rağmen hükümlerini de kabul edeceklerdir¹¹⁴³.

Yukarda incelediğimiz mehdîlerin düşman ve muhalifleri ile ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek:

1. Mehdî muhalifi Azteklerde olduğu gibi bir tanrı veya kötü bir ruhdur.

2. Ülkeyi istilâ eden yabancılarıdır.

3. Mehdînin temsil ettiği dinden olmayanlardır.

4. Sosyal nizamın ve sulhun bozucuları olarak görülen siyasi muhaliflerdir.

¹¹⁴³ . Nuaym ib n Hammad, 44a. al-Kaşmirî, 74, 141; Sahîhu Muslîm, VIII, 198.

V. MEHDİLERLE İLGİLİ SEMBOLLER

Bazı eşya veya mefhumlar kutsalla olan temasları dolayısıyla özel bir kutsiyet kazanırlar, muhtevalarını teşkil eden varlıklardan ayrılarak yeni bir mânâ kazanırlar. Meselâ Hristiyanlarda görülen küçük bir çarmih tahtası, o şekil verilmeden önce basit iki çubuk parçası iken, bu çubukların birbirine dik olarak üst üste konmasından sonra, anlamı birden bire değişmekte, kendisine hürmet edilen, tesadüfen yere düşse endişe edilen, büyük günah işlenildiği endişesiyle, tövbe için özel âyin ve ibâdetler düzenlenen bir nesne olmakta ve özel anlam kazanmaktadır. Matematğin üç sayısı Hristiyanlarca uluhiyet ifadesiyle kutsallaşıp, sembolleşirken, Müslümanlarca BİR sayısı onun yerini almaktadır. Bir rakamının Arapça karşılığı olan 'vâhid' ve 'ahad' kelimeleri Allahın isim ve sıfatlarından sayılmaktadır.

1. Sunî Nesneler

Yeni Gine ve Malenezya'da kutsal devir, ata ruhlarını ve mehdîyi getirecek 'Cargo' gemisi ile açılacaktır. Bu gemi her türlü zenginlikleri de beraberinde getirecektir¹¹⁴⁴. Bu gelişi kolaylaştırmak için yerliler kutsal 'Cargo' evleri inşa etmişlerdi¹¹⁴⁵. Müstakbel gemiyi temsil eden eşya ve evler kutsal sayılır.

Harb aletlerinin kutsiyetine özellikle inanılmakta ve bazı yeminler bu silahların yanında yapılmaktadır¹¹⁴⁶. Kalki Şiva'nın kendisine hediye edeceği kılıcı ve zırhı kullanacak¹¹⁴⁷, İndra'nın hediye edeceği harb arabasına binecektir¹¹⁴⁸. Müslümanlarca Mehdî seferlerinde Hz.Muhammed'in kılıcını ve gömleğini taşıyacaktır¹¹⁴⁹. Muhtemelen gömlek zırh vazifesini görecektir olmalıdır.

Sopanın (âsâ) da büyük güç taşıdığına inanılır. Önceleri bir ağaç ve silâh kültüyle ilgili olmalıdır. Hz.Musa'nın mucizevî sopası meşhurdur¹¹⁵⁰. Efsaneye göre Başshaham, Meryem'e koca seçmek istediğinde üçbin talib çıkar. Taliplere birer kuru sopa verilir. İçlerinden yalnız Dülger Yusuf'un sopası yeşerir. Bunun üzerine Meryem Yusuf'a

¹¹⁴⁴ . al-Huseyni,174. İlhan,96-97.

¹¹⁴⁵ . Guariglia,90-112.

¹¹⁴⁶ . Guariglia,104-105.

¹¹⁴⁷ . Heller,97.

¹¹⁴⁸ . Abegg,88,94.

¹¹⁴⁹ . Abegg,114, 134.

¹¹⁵⁰ . al-Huseyni,153.

nişanlanır¹¹⁵¹. İsa Mesihin de ölülere diriltlen bir sôpasının olduğu rivâyet edilir¹¹⁵².

Bayrak ulûhiyetin güncel sembölüdür. Mısır hiyerogliflerinde tanrı olarak mânâlandırılmıştır¹¹⁵³. Buda kendisine bayrak hediye edenlerin Maytreya zamanında tekrar dünyaya gelecek ve Maytreya'ya cemaat olabileceklerini müjdelemiştir¹¹⁵⁴. Mehdî ile ilgili hadislerde de bayrağı ilâhî rahmetin, Mehdî'nin gelişinin sembolü olarak görüyoruz. Doğudan çıkacak Siyah Bayraklılarla (Abbasilere işaretli) Mehdî hakimiyeti kurulacaktır¹¹⁵⁵. Allah yolunda mücadele eden bir cemaatin sembolü olduğu gibi, Hz.Ali soyunun da acılı işareti olmaktadır.

Hristiyanlarca Mesihin üzerinde can verdiği çarmıh kutsaldır. Çünkü o cennet ağacından yapılmıştı¹¹⁵⁶. Yine onun sembolü olarak yapılan haç işaretleri bugün bütün kilise ve Hristiyan evlerinin süsüdür. Bunların Mucizevî güçleri hakkında pek çok hikâyeler anlatılır¹¹⁵⁷.

Mehdîlerle ilgili kutsal objelerden biri de elbiselerdir. O yalnız bir örtünme vasıtası değil, gizli bir güce sahip olan cinsi organların muhafazasıdır. Taşıyıcısında olan ruh gücü elbiseye geçmektedir¹¹⁵⁸. Buda Şakyamuni kendi keşilik elbisesini talebelerinden Kaşyapa ile Maytreya'ya göndermiştir. Maytreya da bu kutsal elbiseyi almak için Kaşyapa'yı arayacaktır¹¹⁵⁹. İsa Mesih'e tekrar gelişinde Tanrı muhteşem bir elbise hediye edecek ve onun parıltısı dünyanın diğer ucundan görülecektir¹¹⁶⁰. Mehdî ise Hz.Muhammed'in gömleğini bularak onu seferlerinde zırh gibi taşıyacak¹¹⁶¹, manevî gücünden yararlanacaktır.

Mehdîlerin heykel ve resimleri de kutsal nesneler arasındadırlar. Kalkı başına hükümdarlık tacını giymiş, elinde kılıç, arkasında beyaz atıyla duran bir hükümdar olarak tasvir edilir¹¹⁶². Maytreya ise elinde bir lotos çiçeğiyle¹¹⁶³ veya Tibet resimlerinde olduğu gibi lotos üzerine oturmuş olarak¹¹⁶⁴ tasvir edilir. Hindistandaki tasvirlerinde o

¹¹⁵¹. Kitâbı Mukaddes, Çıkış,VII, XIV, XVII.

¹¹⁵². Heller,98.

¹¹⁵³. Heller,99.

¹¹⁵⁴. Heller,100.

¹¹⁵⁵. Leumann,232.

¹¹⁵⁶. al-Huseynî,153, 154, 159. İbn Khaldun,II,173, 184. İbn Katir,I,28, 29.

¹¹⁵⁷. Staerk,37.

¹¹⁵⁸. A.Bopp, Der Teufel ist los, Leutesdorf am Rhein,1961.

¹¹⁵⁹. Heller,118, 119.

¹¹⁶⁰. Lamotte,779. Leumann,251, 276, 281.

¹¹⁶¹. Zobel,108.

¹¹⁶². al-Huseynî,153.

¹¹⁶³. Abegg,2.

¹¹⁶⁴. Waddel, Lotus, ERE, VIII,144b.

sandalyaya oturmuş, ders anlatan bir öğretmen görünümündedir. Elinde bir su kabı ve tesbih tutar veya sadece bir lotos çiçeği taşır¹¹⁶⁵.

Kutsal Maytreya heykellerinin en meşhuru İndus kenarında Ta-Li-Lo (Darel veya Darda) denen yerde yapılmıştı. Rivayete göre ağaçtan yapılan bu heykelin yüksekliği 80 arşın idi. Burası uzun zaman ziyaretgâh olarak rağbet görmüştü¹¹⁶⁶. Kore'de South Chusei (Chung Chong) vilayetinde Kwanckokji mabedinde takriben bin sene önce yapılmış Maytreya'nın taş heykellinin yüksekliği 55 fit, eni 30 fit'dir. Budistlerin önemli ziyaretgâhlarından biridir¹¹⁶⁷. Çindeki Maytreya heykelleri mütebessim şişman bir adam şeklindedir ve elinde bir saadet paketi taşır¹¹⁶⁸.

Hristiyanlığın başlangıcında sûret yapmak yasaklanmıştı. Fakat Gnostisizmin (Batinîliğin ?) etkisi karşısında duramayarak suret yapma geleneği çabucak yayıldı ve kutsallaştı¹¹⁶⁹. Bu sûretlerin başında, İsa Mesih ve annesi Meryem suretleri en yaygındır. Zamanla resim ve heykellerin, temsil ettikleri kişilerin manevî gücünü, onların ruhlarını içlerinde taşıdıkları inancı yaygınlık kazanmıştır. Bunların mucizelerinden sık sık bahsedilir, bu suretlere özel ibâdetler, dualar yapılır, kurbanlar sunulur. Çiçek ve mumlarla süslenir¹¹⁷⁰. Özellikle komünyon âyinine Mesihin kanı olarak kabul edilen ekmek büyük hürmet görür. Ulûhiyetin o ekmek ve şarap içine hulûl ettiğine inanılır¹¹⁷¹.

Yahudilerce Mesih devriyle ilgili tasvirler son devirlerde yapılmaya başlanmıştır. Bunlar da genellikle Mesih devrinin üç kutsal hayvanı sayılan efsanevî balık (leviatha), efsanevî boğa (behemoth) ve efsanevî kuşun (ziz) çeşitli kompozisyonlarıdır¹¹⁷².

Yukarda incelediğimiz çeşitli dinlerdeki sembol nesnelerle ilgili tasavvurları özetlersek:

1. Mehdîlere hizmet eden alet ve eşyalar,
2. Mehdîleri temsil eden resim, heykel ve işaretler kutsal sayılırlar.

¹¹⁶⁵ . Macdonell, Lotus, ERE, VIII, 143b.

¹¹⁶⁶ . A.S.Geden, Images and Idols, ERE, VII, 123b. Waddel, The Buddhism of Tibet or Lamaism, 355.

¹¹⁶⁷ . Abegg, 199. Geden, Images and Idols, ERE, VII, 123b.

¹¹⁶⁸ . T.Harada, Images and Idols, ERE, VII, 148a.

¹¹⁶⁹ . Saunders, The Story of Buddhism, Oxford, 1916, s.125-126.

¹¹⁷⁰ . Heller, 113.

¹¹⁷¹ . Heller, 116.

¹¹⁷² . Heller, 116. Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları, 108.

2. Kutsal Sayılar

Sayıların kutsiyeti ve değeri tasavvuru çok eskidir, kökü Sümerlilere ve Babillilere kadar inmektedir. Ezelden beri rivayet edilen şeyler arasında sayıların Tanrı'dan sudûr ettiğine inanılır. Bu sayı mistiği ve sembolleri Hint, İran ve Yunan kültürlerine da tesir etmiştir¹¹⁷³. Bütün dîni sahalarda görüldüğü gibi, mehdî tasavvurlarıyla sayılar arasında da özel ilişkiler kurulmuştur.

Sayıların zirvesinde 'BİR' rakamı bulunmaktadır. Bu aslında ezeli 'Bir'in (Vahdaniyetin), 'Ulûhiyet'in sembolüdür.

Bir ve onlu katları: Budistlerce Maytreya'nın aydınlanma ağacı Nagapuspa 1 mil yüksekliğinde olacaktır¹¹⁷⁴. Zamanın hükümdarının 1000 oğlu olacaktır¹¹⁷⁵. Ketumati şehrini süsleyecek mücevher sütun 1000 ayak yüksekliğinde olacak ve şehir kalesinin 1000 burcu bulunacaktır¹¹⁷⁶. Devrin hükümdarı Maytreya'ya bir konak hediye edecek, bunun 1000 mücevherden perdesi, 1000 mücevherden çatısı, 1000 mücevherden çanları, 1000 mücevherden bayrakları, 1000 mücevherden kapları, 1000 mücevherden eşyaları bulunacaktır¹¹⁷⁷. Mecusilerce¹¹⁷⁸ ve Hristiyanlarca¹¹⁷⁹ mesih devri 1000 sene sürecektir. Budistlerce mehdî devrinin saadetinden coşan tanrılar 100000 musiki aletiyle göklerde nağmeler çalacak, Cambudvipa ülkesinin neşesine neşe katacaktır¹¹⁸⁰. Maytreya Mahakaşyapa'yı ziyaretinde gördükleri mucizeler üzerine 100000 koti insan hidayete ulaşacaktır¹¹⁸¹. Cambudvipa ülkesini enine ve boyuna 100000 mil genişliğinde olacak¹¹⁸² ve ülkede 100000 çeşit çiçek ve şifalı sular bulunacaktır¹¹⁸³.

İki ve onlu katları: Kalki'nin iki karısı olacaktır¹¹⁸⁴. Bazı hadislerle göre mehdî 2 yıl saltanat sürecektir¹¹⁸⁵. Maytreya'nın omuz

¹¹⁷³ . Joseph Guttman, Leviathan, Behemoth and Ziz: Jewish Messianic Symbols in Art. Hebrew Union College Annual, Volume XXXIX, Cincinnati, 1968, s.219-220.

¹¹⁷⁴ . Goldammer,295.Heller,162.

¹¹⁷⁵ . Leumann,228, 229, 260.

¹¹⁷⁶ . Leumann,229.

¹¹⁷⁷ . Leumann,263.

¹¹⁷⁸ . Mensching, Rellglionen,35.

¹¹⁷⁹ . Colpe,II,88. Meyer,RGG,905. Wilcke,13, 14, 28.

¹¹⁸⁰ . Leumann,235.

¹¹⁸¹ . Leumann,236, 243.

¹¹⁸² . Leumann,246.

¹¹⁸³ . Leumann,260.

¹¹⁸⁴ . Abegg,135.

¹¹⁸⁵ . İbn Khaldun,II,182.

genişliği 20 ayak olacaktır¹¹⁸⁶. Bazı Yahudilerce Mesih devri 2000 yıl sürecektir¹¹⁸⁷.

Üç ve onlu katları: Hristiyanlarca Mesih üçgen şeklinde tasavvur edilen ulûhiyetin bir köşesidir. Bazı rivayetlere göre Mehdî devri 3 yıl sürecektir¹¹⁸⁸.

Dört ve onlu katları: Kalki'nin 4 oğlu olacaktır¹¹⁸⁹. Maytreya zamanında 4 büyük hükümdar bulunacak ve dünyanın 4 tarafına hâkim olacaklardır¹¹⁹⁰. Bazı Yahudi ve Hristiyanlara göre Mesih devri 40 sene sürecektir¹¹⁹¹. Bazı İslâm rivayetlerine göre de Mehdî devri 40 sene sürecektir¹¹⁹². Bazı Yahudilerce Mesih devri 400 sene sürecektir¹¹⁹³.

Beş ve onlu katları: Mehdî'nin saltanatı bazı rivayetlerce 5 sene sürecektir¹¹⁹⁴. Rivayetlerden birine göre Maytreya **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'nın aydınlanma ağacı 50 mil yüksekliğinde olacaktır¹¹⁹⁵. Ağacın eni 500 ayak olacaktır¹¹⁹⁶. Maytreya devrinde kızlar 500 yaşında evlenme çağına gireceklerdir¹¹⁹⁷. Yahudiler **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**ce Mesih 5000 senesinde dünyaya gelecektir¹¹⁹⁸.

Altı ve onlu katları: Bir rivayete göre Mehdî 60 sene veya 60 ay veya 60 gün saltanat sürecektir¹¹⁹⁹. Bazı rivayetlere göre Maytreya 60.000 sene yaşayacak ve öğretisi kendisinden 60.000 sene sonra daha etkisini sürdürecektir¹²⁰⁰.

Yedi ve onlu katları: Maytreya'nın haberini işiten komşu ülke kralı Mahasena 7 gün ve 7 gece hareketsiz ve mutlak sükûnet ve vecd içinde kalacaktır¹²⁰¹. Mesih'in gelmesi yaklaştığında alâmetleri 7 sene önceden görülecek ve kendisi 7 yılda gelecektir¹²⁰². Saltanatı bir rivâyete

¹¹⁸⁶ . Leumann,240.

¹¹⁸⁷ . Klausner,28. Zobel,70.

¹¹⁸⁸ . Ibn Khaldun,II,193.

¹¹⁸⁹ . Abegg,135.

¹¹⁹⁰ . Abegg,156.

¹¹⁹¹ . Klausner,28. Schoeps,Paulus,98, 99. Zobel,73.

¹¹⁹² . Ibn Khaldun,II,183.

¹¹⁹³ . Klausner,28. Zobel,73.

¹¹⁹⁴ . Ibn Khaldun,168, 182.

¹¹⁹⁵ . Leumann,231.

¹¹⁹⁶ . Leumann,248.

¹¹⁹⁷ . Leumann,238, 248, 258.

¹¹⁹⁸ . Zobel,71.

¹¹⁹⁹ . al-Numan,209 dipnot.

¹²⁰⁰ . Leumann,236, 243, 279.

¹²⁰¹ . Leumann,275.

¹²⁰² . Zobel,34-35.

göre 7 veya 70 hafta sürecektir¹²⁰³. Müslümanlarca da Mehdî'nin saltanatı 7 sene¹²⁰⁴ veya 70 sene¹²⁰⁵ sürecektir.

Sekiz ve onlu katları: Bazı rivayetlere göre Mehdî'nin saltanat süresi 8 yıl olacaktır¹²⁰⁶. Maytreya'nın hocası Brahmayus'un 8000 talebesi, Maytreya'nın 80.000 talebesi olacaktır¹²⁰⁷. Zamanın hükümdarı 80.000 kale kumandanıyla, karısında 80.000 kadının refakatiyle Maytreya'ya mürit olacaklar ve inzivaya çekileceklerdir¹²⁰⁸. Maytreya devrinde insanlar 80.000 sene yaşayacaklardır¹²⁰⁹. Yukarıdaki 80.000 rakamlı rivayetlerin varyantları ise 84.000 dir¹²¹⁰.

Dokuz: Mehdînin saltanat süresi bazı rivayetlere göre 9 senedir¹²¹¹.

Oniki: Maytreya'nın yüzünün uzunluğu 12 ayaktır¹²¹². Ketumati şehrinin uzunluğu da 12 mildir. Caddelerinin genişliği 12 arşın olacaktır¹²¹³. İsa Mesihin havarilerinin sayısı 12 dir¹²¹⁴. Şia'ya göre Mehdî 12. İmamdır¹²¹⁵.

Otuziki: Maytreya'nın kutsal işaretlerinin sayısı 32 dir¹²¹⁶.

Yukarda incelediğimiz kutsal sayılarla ilgili çeşitli dinlerin tasavvurlarını özetlersek;

Genellikle 7, 40 ve 1000 sayılarının mehdîlerle ilgili kutsal değerler olduğunu söyleyebiliriz. Bu sayılar ve yukarda zikrettiğimiz sayıların büyük bir kısmı, dinlerde daha önce de mevcut kutsal sayılardır. Çokluk ifade eden kavramlardır. Bunlar mehdîlerle ilgili tasavvurlarla da birleştirilerek kutsiyetleri bir kat daha artırılırken, mehdîlere de kendilerinde mevcut kutsiyetten bahsetmiş olmaktadırlar.

¹²⁰³ . Neusner,93-94.

¹²⁰⁴ . İbn Hanbal,III,27,37,52. Abu Dawud,422, 423. İbn Khaldun,II,168, 170, 181.

¹²⁰⁵ . İbn Khaldun,II,183.

¹²⁰⁶ . Abegg,156. Lamotte,778.

¹²⁰⁷ . Abegg,157.

¹²⁰⁸ . Koeppen,327. Leumann,238, 248.

¹²⁰⁹ . Abegg,168. Leumann,231, 232, 241, 248, 249, 250, 267, 268. The Mahavastu,I,49. Reischauer,265.

¹²¹⁰ . Abu Dawud,423. İbn Hanbul,III,27, 37, 52. İbn Khaldun,II,168, 170.

¹²¹¹ . Leumann,230,262.

¹²¹² . Leumann,258.

¹²¹³ . Doğrul,194 v.d.

¹²¹⁴ . Abu Dawud,421. Kutluay,110-112. al-Numan,224.

¹²¹⁵ . Abegg,166.Leumann,230, 240, 248, 262.

¹²¹⁶ . Leumann,230 v.d.

SONUÇ

Araştırmamız konu ile ilgili geniş bir literatürün bir özeti olarak görülmemelidir. Biz bu araştırmamızda mehdî tasavvur ve inancının dünya dinlerinin ortak bir malı, ortak bir objesi olduğunu, temel yapı ve elementlerinin birbirine benzediğini tespit ettik, ortak yönlerini gördük. Yorumsuz bilgi muhtevaşı şeklinde sunduğumuz konuların yorumunu okuyucularımıza bıraktık. Yorumsuz tasvirlerimizi sürdürürsek:

1. Ahir zamanda geleceği ümit edilen kurtarıcı tasavvuru, Şintoizm dışındaki zamanımızın bütün dinlerinde mevcut olduğu gibi, Eski Mısır ve Eski Amerika dinleri gibi eski politeist kültürlerde de mevcuttur.

Şintoizmde bulunmamasının sebebi muhtemelen Japon İmparatoruna Tanrı oğlu olarak, Tanrının yeryüzündeki çağdaş ve mevcut temsilcisi olarak inanılmasından ileri gelebilir. Çünkü bir Şinto mümini İmparatorun her hareketinin iyi olduğuna inanmak ve ondan kalben memnun olmak zorundadır. Karşı düşüncelerde bulunmak Tanrıya isyan olarak kabul edilir. İlâhî bir varlığın yeryüzünde mevcut olması bir diğerinin gelmesine ihtiyaç bırakmamış ve böylece istikbâle yönelik bir kurtarıcının geleceği ümidinin doğmasını psikolojik olarak önlemiş olabilir.

Bazı istisnalar dışında mehdî inancının bütün dinlerde bulunuşu, bu tasavvurun Tanrı inancı gibi, dinlerin müşterek objesi, müşterek fenomeni olduğunu göstermektedir. Bu müşterek fenomenin yapısı ve elementleri ana hatları ile bütün dinlerde birbirine benzemekle beraber teferruat ve ölçülerde her dinin kendi özelliğini taşımaktadır.

2. Mehdîler, ahir zamanda dünyaya gelecek, insanları hidayet ve kurtuluş yoluna yönlerecek, müstakbel ve son kurtarıcıdır.

Tenasüh inancının kabul edilmediği Çin dinleri, Zerdüştilik, Yahudilik ve Sünnî İslâmiyete göre, müstakbel mehdîler henüz dünyaya gelmemişlerdir. Diğerlerine göre ise müstakbel mehdîler daha önce dünyada yaşamış kült kahramanlarıdır. Geçici olarak dünyadan ayrılmışlar, görevlerini tamamlamak için ahir zamanda tekrar geri geleceklerdir.

3. Budizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyette mehdî kavramını ifade eden Maytreya, Mesih, Mehdî gibi kelimelerin baş harflerindeki benzerlik bir tesadüf olmalıdır. Kelimelerin birbirleriyle etimolojik ilişkileri görülmemektedir. Bu husus mehdî tasavvurunun, her dinin kendi içinde ve kendi şartlarına göre doğup geliştiğinin bir işareti olabilir.

4. Mehdîler genellikle mensup oldukları dinin kurucusunun veya büyük bir önderinin soyundan gelirler. Kutsal bir şahıs için yine kutsallığına ve yüksek soyluluğuna inanılan bir âile lâıyk görölür.

5. Mehdîlerin doğumları dünyevî ve semavî olağanüstölükler gösterir.

İnsanlar tarihte sevdikleri ve kutsiyetine inandıkları bütün şahısların doğumları hakkında mucizeler tasavvur ettikleri gibi, mehdîlerin doğumları hakkında da olağanüstölü olaylar tasavvur etmişlerdir ki, bu husus her dinin kendi özelliğini taşır. Bu olağanüstölüklerde din kurucusuyla ilgili efsaneler etkendir.

6. Daha önce dünyada yaşadığına ve âhir zamanda geri döneceğine inanılan tarihi mehdîler, genellikle babasız olarak hâmile kalan bâkire kızlardan doğarlar.

7. Normal insanlara nazaran üstün kabiliyetlere sahiptirler.

8. Yahudilik ve İslâmiyet gibi monoteist dinler dışındaki mehdîler ilâhî bir cevhere sahiptirler.

Yahudi ve İslâm dinlerinin mehdîlerini normal birer insan olarak tasavvur etmeleri, her iki dinin temelini teşkil eden Tanrının mutlak birliğı prensibine zıt düşmemek için olmalıdır.

9. Mehdîler zamanlarının bütün ilim ve sanatlarını bilirler.

10. Mehdîler hata ve günah işlemezler. Onları semavî varlıklar her türlü yanılmadan korurlar.

11. Zor durumlara düştükleri zaman kendilerine Tanrının yardımı ulaşır.

Mehdîlerin ilâhî cevhere sahip olduğuna inanılan dinlerce de bazan mehdîlerine zaafiyet isnat etmeleri, mehdîlerini yaratıcı Tanrının dışında tasavvur etmelerinden olmalıdır.

12. Mehdîler vazifelerine, Tanrının veya semavî bir varlığın uyarı ve davetiyle başlarlar.

Mehdîler dünyaya insan suretinde gelecekleri için, kendilerinin mehdîlikle görevli olduklarını kendi kendilerine anlayamamaktadırlar. Bu vazife için olgunlaştıkları zaman Tanrı veya semavî varlıklar veya üstatları tarafından uyarılarak vazifeye çağrılacaklardır.

13. Mehdîler, tabii ve sosyal felâketlerin zirveye ulaştığı dünyayı çepeçevre sardığı bir zamanda dünyaya gelerek bütün kötölüklerle son vereceklerdir.

Dilimizdeki “kul bunalmayınca Hızır erişmez” tâbiri, her sıkıntının arkasından bir ferahlığın geleceği ümidini ifade eden en güzel sözlerden biridir. Sıkıntı ve güçlüklerin çekilmez bir devreye girdiği zamanlarda ilâhî yardımların insanlara ulaşacağı, sıkıntıların son bulacağı inancının bütün dinlerde olduğu ve insanlara yaşama sevinci ve ümit verdiği görülmektedir.

Tabiî hadiselerin sosyal hayata paralelliği tasavvuru ise Tanrının rahmet ve gazabının da insanların dînî ve dünyevî davranışlarına bağlı olduğu inancından gelmelidir. Kur'an-ı Kerimde Allah'a isyan eden ve Allah'ın öfkesini kazanan milletlerin tabiî felâketlerle nasıl cezalandırıldığına, Allah'a itaat edip rızasını kazananların da nasıl mükâfatlandırıldığına dair pek çok misaller görmekteyiz. Bu sebeple sosyal bozuklukları tabiî felâketlerin takip edeceği gibi, mehdînin kuracağı ideal sosyal ve dînî hayatın meyvelerinin de ideal bir tabiat olacağı tasavvurunu doğurmuş olabilir.

14. Mehdîlerin dünyaya gelmesi yaklaştığında olağanüstü tabiî hadiseler görülecek ve mehdîlerin gelmekte olduğunu müjdeleyecektir.

15. Mehdî devrinde gökten rahmet yağar, yerden bereket fışkırır. Dünya cennet bahçelerine döner.

Genellikle dinlerde görülen ortak bir inanca göre, ilk insanın veya onun neslinin günahlarından dolayı tabiatın düzeni bozulmuştur. İlk zamanların bereketi dünyadan kaybolmuş, yağmurlar azalmış, pek çok nehirler ve göller kurumuş, verim azalmış, dünyada çöller meydana gelmiştir. Mehdînin insanları tekrar doğru yola sevk etmesi, küfrü kaldırıp adaleti hâkim kılması, kapanan rahmet kapılarının tekrar açılmasına sebep olacaktır. Dünya yeniden cennet bahçelerine dönecektir. Dünyadan çöller kaybolacak, yerlerini ormanlar ve meyve bahçeleri alacaktır. Dünyanın kısırlığı ortadan kalkacaktır.

16. Mehdîlere canlı cansız bütün varlıklar itaat edeceklerdir.

Bazı Dinlerdeki bir inanca göre ilk insan veya neslinin günahıyla canlı ve cansız varlıkların tabiatı değişmiş, hayvanlar insanlara itaat etmez olmuşlardır. Aslan parçalamaya, yılan sokmaya başlamıştır. Mehdînin dünyada sulh ve adaleti hâkim kılmasıyla tabiatın eski düzeni geri gelecek, taş ve demirin yaralayıcı ve öldürücü gücü kaybolacak, hayvanların vahşilikleri ortadan kalkacak, yılan ve akrep dahi kendileriyle oynayan çocuklara zarar vermeyecektir. Bütün varlıklar insanların hizmetinde olacaktır.

17. Mehdîler ülkelerini içte ve dışta mutlak sulh ve adalete kavuşturacaklardır.

Ülkelerinin iç ve dış emniyetini sağlamaları, mehdîlerin vazifelerinin başında gelmektedir. Bütün dinler özellikle bu konu üzerinde durmaktadır. Müstakbel mehdîler daima ülkeyi dıştan rahatsız eden komşu milletlerle ve içte istenmeyen gruplarla savaştırılmaktadır. Meselâ Müslümanlar Mehdiyi dışta Bizans'la, içte Emevî saltanatının temsilcisi olan Süfyani ile savaştırırlar ki, bu husus mehdi tasavvurunun doğuş ve gelişmesindeki siyasî sebeplere kuvvetle ışık tutmakta ve devrin siyasî ceryanlarının etkisini dile getirmektedir.

18. Mehdîlerin hâkimiyetlerinin bir dünya hâkimiyeti olacağı daima ifade edilirse de, tasavvur edilen siyasî olaylar o dînin yayılma sahaları dışına çıkmaz. Mehdîler genellikle anılan dînin komşu ülkeleriyle ve dindarların içte memnun olmadıkları gruplarla savaştırılırlar. Eski devirlerin bilinen uzak ülkelerinden dahi söz edilmez. Bu hususlar üniversal bilgiden çok, mahalli şartları ve etkenleri hatıra getiriyor.

19. Mehdîler ülkelerinde adaleti ve sulhu hakim kılarlar. Sefaleti, hastalıkları önlerler. Mensup oldukları dînin inanç ve ibadetlerini, şer'î kanunlarını ülkelerine yerleştirirler.

Mehdîlerden gerçekleştirilmesi beklenen bu arzu ve ümitlerden anlaşıldığına göre, tasavvurun çıkış ve gelişme devirlerinde ilgili ülkeler siyasî karışıklıklar, sefalet ve hastalıklar içinde olmalıdırlar. Dîni inanç ve ibadetler zayıflamış olmalıdır. Genellikle harplerin, yabancı baskı ve hâkimiyetlerinin mevcut olduğu, ekonomik bozuklukların hüküm sürdüğü devirlere isabet etmektedir. Bunun tipik örneklerini zamanımızdaki Messianizm hareketlerinde görmekteyiz. Özellikle Avrupa sömürgelerinde yerlileri saran adaletsizler, ekonomik bozukluklar, hastalıklar, yabancı din ve kültürlerin istilâsı, yerlileri kurtuluş yollarını aramaya sevk etmiş ve pek çok Messianizm hareketini doğurmuştur.

20. Mehdîler dünyaya gelmeden önce, öncülerini gelerek mehdîlerin faaliyetleri için uygun ortamı hazırlıyacaklardır.

Bu tasavvurun da köklerinin siyasî olaylar ve gayeler içinde bulunduğunu, ona uygun ortamı hazırlamakla görevli olduğunu iddia ederek siyasî kazançlar sağlamaya çalışan pek çok kişi ve grupların olduğu tarihte sıkça görülmektedir. Rivayetlerin ardında daima belirli şahıs ve akımların varlığı hissedilmektedir.

21. Mehdîlerin muhalif ve düşmanları olacağı gibi, dost ve yardımcıları da bulunacaktır. Mehdîlerin çeşitli faaliyetlerinde görev alarak onların başarılarına yardımcı olacaklardır.

Bu tasavvurun da köklerinin siyasî sebeplere dayandığı şüphesizdir. Bunun en güzel misallerinden birini İslâm Tarihinde Muhtaru's-Sakaffî'de görmekteyiz. Muhtar kendini Mehdî Muhammed Hanefiye'nin yardımcısı ilân ederek, Muhammed Hanefî ye adına halifelîği ele geçirme yollarını aramıştır.

22. Mehdî sonrası devir de, mehdî öncesi devir gibi kötülük ve felâketlerle dolacak, nihayet dünya kıyametle son bulacaktır.

Her gündüzü bir gecenin takip edeceği gibi, her rahmet devrini de bir felâket devrinin takip edeceği tasavvuru bütün dinlerde mevcuttur. Bir cennet hayatıyla mukayese edilebilecek mehdî devrini de aynı şiddetteki karanlık bir devrin takip edeceği tasavvuru, Yukarıdaki prensibin neticesi olmalıdır.

23. Mehdîlerle ilgili nesne ve sayılar kutsaldırlar.

Mehdîlerle ilişkileri kurulan nesne ve sayıların genellikle ait oldukları dinlerce daha önce de kutsal sayıldıkları görülür. Bu kutsal nesne ve sayılarla mehdîler arasında ilişkiler kurulurken mehdîlere nesne ve sayıların kutsiyeti kazandırılmak istenmiş olabilir. Buna mukabil nesne ve sayıların da mehdîlerle ilişkilerinden dolayı mevcut kutsiyetleri artmış veya yeni kutsiyetler kazanmış olabilirler.

İslâmî Değerlendirme:

Yukarda sunduğumuz bilgiler ışığında İslâmda Mehdi tasavvurlarının dînî değerlendirmesini beklediğinizi hissediyorum. Bir Dinler Tarihçisi olmakla birlikte bir ilâhiyatçı olarak da benden herkesin anlayabileceği bir ifade ile İslami değerlendirme bekliyorsunuz. Bu durumda konunun çeşitli bilim dalları açısından yorumunu ilgili uzmanlara bırakarak İslamî değerlendirme yapmayı faydalı buluyorum:

İslâm dünyasında konunun ortaya çıkması, Peygamber sonrası yönetimi ele alan halifelerden Hz.Osman ve Hz.Ali devirlerini tâkip eden siyasî, sosyal kargaşalara rastlar. Daha önce çeşitli dinlere mensup Mehdi-Mesih tasavvurlarıyla Müslüman olan yeni din mensupları, kargaşaların sıkıntısında eski bilgilerini yeni dinin ışığında yorumlamaya başlamışlar, sosyal sarsıntılarla ümitleri kırılan cemaatlarına manevî güç ve ümit vermek için, iyi niyetle Peygamber adına hadisler dahi uydurmaktan kendilerini alamamışlardır.

Kur'an'da Mesih veya Mehdi gelecek diye bir bilgi olmadığı halde, Hadis rivayeti şeklinde eski tasavvurlarını İslam kültürüne katmışlardır. Halbuki Kur'an İslam öncesi çeşitli dinlerde ahir zamanda beklenen hidayet önderinin geldiğini ve O zatın Hz.Muhammed olduğunu çeşitli âyetlerle işaret eder: "*Kendilerine Kitab verdiklerimiz,*

onu,(Muhammed'i) oğullarını tanıdıkları gibi tanırılar, ama yine de onlardan bir grup, bile bile gerçeği gizlerler."(II,146); "Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları O Elçi'ye, o ümmi Peygamber'e uyarlar. O (Peygamber) ki, kendilerine iyiliği emreder, kendilerini kötülükten men eder, onlara güzel şeyleri helâl, çirkin şeyleri haram kılar, üzerlerindeki ağırlıkları, sırtlarındaki zincirleri kaldırıp atar. O'na inanan, destekleyerek O'na saygı gösteren, O'na yardım eden ve O'nunla beraber indirilen nûra uyanlar, işte felâha erenler onlardır"(VII,157), âyetleriyle ışık tutmasına rağmen Mehdi tasavvurlarında gördüğümüz, bekledikleri tabii ve sosyal olağanüstülükleri bulamadıkları için, yeni Mehdi veya Mesihler aramaya başlamışlardır. Halbuki Ahirzamanda gelecek tebliği Kıyamet'e kadar geçerli olacak zâtın Hz.Muhammed olduğu bilinmesine rağmen, hayallerindeki olağanüstülükleri yaşatacak müstakbel bir kurtarıcı ümitlerini yaşatmaya devam etmişlerdir. Kur'an'a aykırı da olsa, İslâmı sentezleyerek eski inançlarını değişik isimlerde sürdürmeye devam etmişlerdir.

Kur'an'a göre ahir zamanda beklenen Mesih veya mehdi gelmiştir, ismi de Muhammed'tir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abâdî, Abû't-Tayyîb Muhammed Şemsu'l-Hak el-cAzîm.** Avn' - Ma'bud Şerhu Sunan Ebû Dâvûd, Nâşiri: 'Abdu'r-Rahmân Muhammed 'Osman, C.XI, Medine, 1969.
- Abegg, Emill.** Der Messiasglaube in Indien und Iran, Leipzig / Berlin, 1928.
- Ebû Dâvûd, Suleymân ibn el-Eş'as es-Sicistânî.** Sunanu Ebî Dâvûd, Mısır, 1952 / h.1371.
- Adam, Alfred.** Lehrbuch der Dogmengeschichte, C.I, 2.baskı, Gütersloher, 1970.
- Ahmed Asım.** Kamus Tercümesi, C.I-III, İstanbul, h.1306 / m.1887-88.
- Ahmed Bican.** Envaru'l-Âşıkîn, İstanbul, h.1306 / m.1888-89.
- Akbar, Ali.** Israel and the Prophesies of the holy Qur'an, 5.baskı, İngiltere, 1971.
- Albright, William Foxwell.** From the Stone Age to the Christianity, Baltimore, 1957.
- Ali b. Muhammed el-Kârî.** Risaletu'l-Mehdî Ali Rasûl, yer ve zaman kaydı yok.
- Ali Muhammed.** at-Tıbyan ve el-Burhân, 1947, yer kaydı yok.
- Andresen, Carl.** Die Kirchen der alten Christenheit, Stuttgart, 1971.
- el-Ensârî, ibn Manzûr Cemâl ed-Dîn Muhammed ibn Mukerrem.** Lisanu'l-Arab, C.XX, Mısır, 1308 / m.1891.
- Ateş, Süleyman.** Kur'an-ı Kerîm Meâli, İstanbul, 1974.
- Beckh, Hermann.** Buddha und seine Lehre, Stuttgart, 1958.
- Bentzen, Aage.** Messias Moses redivivus Menschensohn, Zurich, 1948.
- Betz, O.** Der Paraklet, Fürsprecher im häretischen Spätjudentum, im Johannes Evangelium und in neu gefundenen gnostischen Schriften, Leiden, 1963.
- Bewer, Julius A.** The Literature of the Old Testament, New York, 12.baskı, 1957.
- Bopp, Alfons.** Der Teufel ist los, Leutesdorf am Rhein, 1961.
- Böcher, Otto.** Die Johannesapokalypse, Darmstadt, 1975.
- Bruce, F.F.** The Books and the Parchments, London, 1950.
- Brunner, Emil.** Die christliche Lehre von der Kirche vom Glauben und von der Vollendung, Zurich / Stuttgart, C.III, 2.baskı, 1964.

Buchheim, Karl. Das Messianische Reich, München, 1948.

el-Buhârî, Muhammed ibn İsmâîl. Sahîhu'l-Buhârî, İstanbul, C.VIII, 1257.

el-Bustî, Ebû Suleyman Hammad ibn Muhammed. Mu'âlimu's-Sunan, (Şarhu Sunanu'l-İmam Ebî Dâvûd), C.IV, 1934, yer kaydı yok.

Carmichael, Joel. Leben und Tod des Jesus von Jesus von Nazareth, Frankfurt, 1968.

Casartelli, L.C. Salvation, ERE, C.XI, 1930.

Cohn, Norman. Das Ringen um das Tausendjährige Reich, Bern, 1961.

Colpe, Carsten. Der Begriff "Menschensohn" und der Methode der Forschung messianischer Prototypen, Kairos Zeitschrift für Religionswissenschaft und Theologie, Sayı: XI-XIV (1969-1972), Freilassing / Salzburg.

Conze, Edward. Der Buddhismus, Wesen und Entwicklung, 3.baskı, Stuttgart, 1962.

Cook, Edward. An Introduction to the Bible, İngiltere, 1956.

Çantay, Hasan Basri. Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, İstanbul, 1962, C.I-III.

Damman, Ernst. Die Religionen Afrikas, Stuttgart, 1963.

Dermesteter, James. The Mahdi, London, 1885.

Deursen, A.van. Der Heilbringer, Eine ethnologische Studie über den Heilbringer bei den Nordamerikanischen Indianern, Den Haag, 1931.

Doğrul, Ömer Rıza. Yeryüzündeki Dinler Tarihi, 3.baskı, İstanbul, 1963.

Dürr, Lorenz. Ursprung und Ausbau der israelitisch-jüdischen Heilandserwartung, Berlin, 1925.

Eliade, Mircea. Die Religionen und das Helige, Elemente der Religionsgeschichte, Darmstadt, tarihsiz.

Emmet, C.M. Messiah, Encyclopaedia of Religion and Ethics, C.VIII, 1930.

ERE. Encyclopaedia of Religion and Ethics, 1930.

Fohrer, Georg. Messiasfrage und Bibelverständnis, Tübingen, 1957.

Friedländer, Moriz. Die Religiösen Bewegungen innerhalb des Judentums im Zeitalter Jesu, 2.baskı, Amsterdam, 1974.

Geden, A.S. Buddhaghosa, ERE, C.II.

- Geden, A.S. Images and Idols (Buddhist), ERE, C.VII.
- Glasenapp, Helmut von. Indische Geisteswelt, Baden-Baden, 1958.
- Glasenapp, Helmut von. Die Nichttristlichen Religionen, Frankfurt, 1963.
- Glasenapp, Helmut von. Die Religionen Indiens, Tübingen, 1943.
- Goldammer, Kurt. Die Formenwelt des Religiösen, Stuttgart, 1960.
- Gölpınarlı, Abdülbâkî. 100 Soruda Tasavvuf. İstanbul, 1969.
- Greenstone, Julius H. The Messiah Idea in Jewish History, Greenwood, 1973.
- Gressmann, Hugo. Der Messias, Göttingen, 1929.
- Gross, Heinrich. Die Idee des ewigen und allgemeinen Weltfriedens im Alten Orient und im Alten Testament, Trier, 1956.
- Guariglia, Guglielmo. Prophetismus und Heilserwartungs Bewegungen bei den Naturwölkern Amerikas, Ozeaniens, Australiens und Afrikas, mit einem Anhang über Asien, Wien, 1957.
- Güntert, H. Der arische Weltheilend und König, Halle, 1923.
- el-Hâdimî, Ebî Saîd. Tarikatı Muhammediye Şerhi Hâdimî, C.I, İstanbul, 1316.
- Haenchen, Ernst. Die Botschaft des Thomas-Evangelium, Berlin, 1961.
- el-Hanefî, Muhammed ibn Ahmed ibn İyâs. Bedâiu'l-Zuhûr fî vakâiu'l-Zuhûr, yer ve zaman kaydı yok.
- Hançerlioğlu, Orhan. İnanç Sözlüğü, İstanbul, 1975.
- Harada, Tasuku. Images and Idols, ERE, C.VII.
- el-Haysamî, Nureddin Ali ibn Ebî Bekr. Macmuu'l-Zavâid ve Menbeu'l-Fevâid, C.VII, 2.baskı, Beyrut, 1967.
- Heiler, Friedrich. Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart, 1961.
- Hinz, Walther. Zarathustra, Stuttgart, 1961.
- el-Huseynî, Muhammed ibn Rasul. Kıyamet Alâmetleri, Mütercim: Naim Erdoğan, İstanbul, 1973.
- Hutchison, John A. Ways of Faith, New York, 1953.
- İbn Hanbel, Ahmed. el-Musned, Kahire, 1949-1951.
- İbn Kayyum el-Cevziyye, Şemseddin Ebu Abdillâh. el-Menaru'l Munif fi's-Sahih ve'z-Zaif, 1970.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidai İsmâil.** Kitabu'l-Nihaya ev el-Fitan ve'l-Melâhim, C.I, Kahire, 1969.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidai İsmâil.** el-Bidaye ve'l-Nihaye, C.IX, Beyrut, 1966.
- Ibn Khaldun, Abdu'r-Rahman ibn Muhammad.** The Muqaddimah, C.II, Translated: By Franz Rosenthal, New York, 1958.
- İbn Mâce, Muhammed ibn Yezîd el-Kazvînî, Sunanu ibn Mâce, Mısır, 1952.**
- İlhan, Avni.** Mehdîlik, İzmir, 1976.
- Jeremias, Alfred.** Die ausserbiblische Erlösers-erwartung Zeugnisse aller Jahrhunderte, Göttingen, 1929.
- Javad, Ali.** Die beiden ersten Safire des Zwölften Imams, Der İslam, Bd.XXV, Berlin, 1939.
- Jirku, A.** Die Keilschrifttext von Rastamra u.d. Alte Testament, ZDMG, BD.89 (1935).
- Kara Davud.** Isparta Halil Hamit Pş. Kütüphanesi, Yazına Nr. 218/1.
- el-Keşmirî, Muhammed Enverşah.** el-Tasrîh bimâ tevâtera fî Nuzûl'l-Mesîh, Haleb, 1965.
- Kautsky, Karl.** Foundation of Christianity, New York, 1925.
- Kee and Young (Howard Clark Kee and Franklin W.Young).** Understanding the New Testament, New Jersey, 1958.
- Keklik, Nihat.** el-Futuhât el-Mekkiyye, İstanbul, 1975.
- Kitabı Mukaddes.** İstanbul, 1958.
- Klausner, Joseph.** Die messianischen Vorstellungen des Jüdischen Volkes im Zeitalter der Tannaiten, Berlin, 1904.
- Koch, Klaus.** Ratlos vor der Apokalyptik, Gütersloh, 1970.
- Koeppen, Carl Friedrich.** Die Religion des Buddha und ihre Entstehung, Berlin, 1857.
- Köhler, Ludwig.** Theologie des Alten Testaments, 4.baskı, Tübingen, 1966.
- Krickeberg, Walter.** Altmexikanische Kulturen, Berlin, 1956.
- el-Kulunî, Ebu Cafer Muhammed ibn Yakub ibn İshak.** el-Usulu'l-Kafi, Tahran, 1381.
- Kur'an-ı Kerîm.**
- el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed ibn Ahmed.** Muhtasaru'l-Tezakkir el-Kurtubi, yer ve zaman yok.

- Kutluay, Yaşar.** İslâm ve Yahudi Mezhepleri, Ankara, 1965.
- Lamotte, Etienne.** Histoire du Bouddhisme Indien, Louvain, 1958.
- Lanczkowski, Günther.** Die Religionen der Azteken, Die Religionen der Menschheit von Friedrich Heiler, Stuttgart, 1956.
- Langenberg, H.** Die vier Evangelien in prophetischer Schau, Metzingen Württ, tarihsiz.
- Leeuw, G. van der.** Phänomenologie der Religion, 2.baskı, Tübingen, 1956.
- Leumann, Ernst.** Maitreya-samiti, das Zukunftsideal der Buddhisten, Strasburg, 1919.
- Lohse, Eduard.** Entstehung des Neuen Testaments, Stuttgart, 1972.
- Lommel, Andreas.** Der "Cargo-Kult" in Melanesien, Zeitschrift für Ethnologie, 77 (1952).
- Macdonald, D.B.** Mehdî, İslâm Ansiklopedisi, C.VII.
- Macdonall, A.A.** Lotus (Indian), ERE, C.VIII.
- The Mahavastu.** Translated from the Buddhist Sanskrit By. J.Jones, London, 1949, C.I-III.
- Margoliouth, D.S.** Mahdi, ERE, C.VIII.
- Margoliouth, D.S.** On Mahdis and Mahdiism, Proc. Brit. Academy, 1915-1916.
- el-Mevdudî, Ebu'l-Ala.** Muciz Tarih Tacdîd el-Din ve İhyâih ve vakı el-Muslimin ve Sabil el-Nuhud bihim, Şam, 1964.
- Mensching, Gustav.** Leben und Legende der Religionsstifter, Darmstadt, tarihsiz.
- Mensching, Gustav.** Soziologie der Grossen Religionen, Bohn, 1966.
- Meyer, R.** Messias im Nachbiblischen Judentum, RGG.
- Mişküt, Muhammed.** Mutakıtu'l-İmamıyye, Tahran, 1961.
- Muhsin Abdülhamîd.** İslâma Yönelen Yıkıcı Hareketler, Çevirenler: Said Yeprem ve Hasan Güleç, Ankara, 1973.
- el-Muncid.** Hazırlayan: Luvis Maluf, Beyrut, 1956.
- Murmelstein, B.** Adam, ein Beitrag zur Messiaslehre, WZKM, 1928/29.
- Muslim, İbn Haccac al-Kuşayri.** Sahihu Muslim, C.VIII, Mısır, 1955.
- el-Nabahani, Yusuf ibn İsmail.** Huccatullah ala'l-Alemin fi Mucizat Sayyid el-Mursalin, Beyrut, tarihsiz.
- Nasr, Seyyed Hossein.** Ideals and Realities of Islam, London, 1966.

- Nevermann, H. Die Religionen der Südsee und Australiens, Stuttgart/München, 1968.
- Neusner, Jacob. Aphrahat and Judaism, Leiden, 1971.
- al-Nîsabûrî, Abu Abdillâh Muhammad (al-Hakem al-Naisebûrî). al-Juzh al-Rabh men al-Mustadrek Ala al-Sahihain Fi al-Hadith, C.IV, Riyad, 1968.
- Nölle, Wilfried. Wörterbuch der Religionen, München, 1960.
- Nuaym ibn Hammad. el-Evvelu min Kitabi'l-Fitan, Süleymaniye Kütüphanesi Atif Efendi Nr.602.
- el-Numan, Abdullah Muhammed ibn Muhammed. el-İhtisas, Tahran, 1379/m.1959-60.
- Ömer Hilmi (Budda). Hint Dinleri, İstanbul, 1935.
- Pettazzoni, R. Din İlminde Tarih ve Fenomenoloji, Çev: H.G. Yurdaydın, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: I-IV (1956), Ankara, 1958.
- Pike, E. Royston. Encyclopedia of Religion and Religions, New York, 1959.
- Preuss, Horst Dietrich. Jahweglaube und Zukunftserwartung, Berlin, 1968.
- Receb ibn Ahmed. Tarikatı Muhammediye Şerhi Hadimi, C.I, İstanbul, 1316/m.1898-99.
- al-Rahbavî, Abdülkâdir Mutlak. Ahiret Günü, 3.baskı, Ankara, tarihsiz.
- Rahmetullah Efendi. İzharül-Hakk Tercümesi, İstanbul, 1972.
- Rehm, Martin. Der Königliche Messias im Licht der Immanuel weissagungen des Buches Jeseja, Bercker, 1958.
- Reischauer, August Karl. Stadies in Japanese Buddhism, New York, 1925.
- RGG Religionen in Geschichte und Gegenwart, 2.baskı, Tübingen, 1927-1932.
- Richard, Timothy. Sects (chinese), ERE, C.XI.
- Ringgren, Helmer. Israelitische Religion, Stuttgart, 1953.
- Robertson, J.M. A short History of Christianity, London, 1913.
- Rosenkranz, Gerhard. Der Heilige in den chinesischen Klassikern, Leipzig, 1935.
- Rothenberg, F.S. Thelologische Fremdwörterbuch, Wuppertal, 1965.
- Ruben, Walter. Buddhizm Tarihi, Ankara, 1947.

- Sadek, V. Prague.** Der Mythos vom Messias, dem Sohne Josephs, Archiv Orientalni, Nr.33 (1965).
- Sad Muhammad Hasan.** al-Mahdoiyyatu fi'l-İslam, Kahire, 1953.
- al-Sanani,** Abu Bakr Abdu'r-Razzak ibn Hammam. al-Musannaf, C.XI, Beyrut, 1972.
- Saunders, K.J.** The Story of Buddhism, Oxford, 1916.
- Scharbert, Josef.** Heilsmitler im alten Testament und im alten Orient, Freiburg, 1964.
- Serdaroğlu, Ahmet.** Mehdi Hakkında, Diyanet Dergisi, Ankara, 1968, Sayı: 72-73.
- Schoeps, Hans Joachim.** Aus Frühchristlicher Zeit, Tübingen, 1950.
- Schoeps, Hans Joachim.** Die Grossen Religionsstifter und ihre Lehren, München, 1967.
- Schoeps, Hans Joachim.** Paulus, Tübingen, 1959.
- Schoeps, Hans Joachim.** Religionen, Wesen und Geschichte, Gütersloch, 1964.
- Schoeps, Hans Joachim.** Theologie und Geschichte des Judenchristentum, Tübingen, 1949.
- al-Sindi, Abi'l-Hasan Muhammad.** Sunanu'l-Mustafa, C.II, Mısır, tarihsiz.
- Schweizer, Eduart.** Jesus Christus, München, 1968.
- Sezgin, Fuat.** Geschichte des Arabischen Schrifttums, C.I, Leiden, 1967.
- Böderblom, N.** Ages of the World, ERE, C.I.
- Staerk, Willy.** Die Erlösererwartung in den östlichen Religionen, Stuttgart, 1938.
- al-Suyuti.** al-Orfu'l-Wardi fi Ahbari'l-Mahdi, Konya Yusuf Ağa Kitaplığı, Yazma Nr.312.
- Suzuki, Daisetz Teitaro.** Manual of Zen Buddhism, London, 1957.
- Tabatabai, Muhammad Husayn.** Şiader İslam, İran, 1969-70.
- Tanyu, Hikmet.** Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara, 1973.
- Tanyu, Hikmet.** Türklerde Ağaçla İlgili İnançlar, Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1976.
- Tanyu, Hikmet.** Yehova Şahitleri, Ankara, 1973.
- Tekin, Şinasi.** Maytrisimit, Burkancılığın Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâî Bir Dram, Ankara, 1976.

- al-Tiurmizi, Abu Isa Muhammad.** al-Camiu's-Sahih (Sunanu't-Tirmizi), Kahire, 1937-38.
- al-Ukayli, Şamsa'd-Din Muhammad ibn Abda'r-Rahinan.** Nacmu'l-Sakib fi bayani'l-Huruci'l-Mahdi, Konya Yusuf Ağa Kitaplığı, Yazma Nr.312.
- Wach, Joachim.** Vergleichende Religionsforschung, Stuttgart, 1962.
- Waddell, L.Austine.** The Buddhism of Tibet or Lamaism, 2.baskı, Cambidge, 1958.
- Waddell, L.Austine.** Lotus,ERE, C.VIII.
- Wehr, Hans.** Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, 3.baskı, Wiesbaden, 1958.
- Weise, M.** Messias, im Alten Testament und im älteren Judentum, RGG.
- Wensinck, Deccal,** İslâm Ansiklopedisi, C.III.
- Werner, Martin.** Die Entstehung des Christlichen Dogmas, 2.baskı, Tübingen, 1953.
- Widengren, Geo.** Die Religionen Irans, Stuttgart, 1965.
- Wilcke, Hans-Alwin.** Das Problem eines messianischen Zwischenreichs bei Paulus, Zurich/Stuttgart, 1967.
- Windegg, Philipp Wölf.** Die messianischen Vorstellungen der Gemeinde von Qumran, Assen, 1957.
- Wrede, William.** Das Messiasgehemnis in den Evangelien, 4.baskı, Göttingen, 1969.
- Yazıcızâde Muhammed.** Muhammediye, İstanbul, 1300/m.1883.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi.** Din Fenolojisi, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, C.VIII, Ankara, 1960.
- Yüksel Emrullah.** Les Idée Religieuses et politiques de Mehmed al-Birkéwi, Paris, 1972 (doktora tezi).
- al-Zabidi, Muhammad Murtaza.** Tacu'l-Arus, Beyrut, 1966, C.X.
- Zaunert, Paul.** Deutscher Sagenschatz, Jena, 1926.
- Zobel, Moritz.** Gottgesalbter, der Messias und die messianische Zeit in Talmud und Midrasch, Wien, 1938.

INDEX

A

- Abbas oğulları, 386
 Abbasiler, 420
 Abdullah, 134, 206, 293, 335, 365, 386, 436, 459
 Abegg, 41, 335, 344, 347, 348, 352, 354, 355, 358, 359, 360, 363, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 378, 380, 381, 383, 384, 385, 388, 390, 391, 393, 394, 396, 398, 399, 400, 402, 403, 405, 406, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 431
 âbîhayat, 372, 375, 378
 Abu'l-Kasım Huseyn, 413
 Adem, 99, 103, 126, 144, 170, 188, 204, 214, 219, 234, 247, 248, 252, 284, 286, 289, 356, 371, 372, 375, 376, 392, 410
 Adonay, 167, 385
 Afganistan, 381
 Afrika, 24, 34, 38, 44, 51, 69, 73, 78, 85, 92, 95, 98, 124, 127, 166, 171, 175, 198, 218, 221, 224, 232, 236, 269, 315, 396, 414
 Ahır zaman, 356, 379, 425
 ahirete, 40, 251
 Ahmad ibn Hanbal, 346
 Ahmed, 106, 207, 349, 350, 362, 386, 412, 413, 417, 431, 433, 434, 436, 454, 458
 Ahuramazda, 324, 355
 Ahura-Mazda, 67, 190, 256, 259, 283, 285, 368, 391, 394, 400, 406
 âlem-i ervaî, 266
 Algonkin, 253, 347, 378, 380
 Algonkinler, 24, 411
 Ali, 35, 36, 39, 61, 63, 64, 74, 102, 109, 111, 127, 134, 224, 335, 336, 337, 346, 361, 366, 368, 371, 374, 382, 386, 392, 397, 401, 404, 408, 409, 410, 412, 413, 416, 417, 420, 429, 431, 433, 434, 458
 Allah, 16, 19, 21, 22, 26, 32, 33, 42, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 61, 64, 68, 76, 87, 90, 94, 97, 98, 103, 108, 109, 110, 111, 118, 122, 125, 129, 134, 135, 137, 139, 144, 151, 159, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 183, 185, 188, 190, 191, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 214, 215, 234, 239, 250, 251, 261, 265, 266, 267, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 289, 296, 297, 298, 304, 326, 330, 350, 356, 360, 363, 364, 366, 368, 371, 377, 385, 389, 395, 397, 406, 408, 413, 415, 416, 419, 420, 427, 456, 457, 458
 almah, 385, 386
 Almanca, 88, 192, 344
 Almanlar, 60, 372
 Almanya, 42, 121, 156, 342
 Alten Orient, 345, 355, 433
 Alten Testament, 345, 355, 433, 438
 altı ölümsüzler, 412
 Amenî, 347, 351, 370, 373, 377, 380, 383, 398, 402, 405, 414, 455
 Amenophis, 353
 Amerika, 24, 39, 44, 49, 62, 73, 78, 93, 104, 136, 146, 148, 175, 192, 194, 212, 218, 221, 243, 253, 315, 332, 342, 343, 347, 353, 379, 383, 396, 398, 402, 411, 414, 425, 455
 Amlêls, 385
 Amorea, 372
 Amurritler, 352
 Anadolu, 33, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 51, 61, 63, 65, 66, 68, 70, 73, 74, 78, 80, 86, 91, 93, 101, 103, 104, 109, 120, 121, 122, 123, 142, 143, 145, 150, 153, 154, 168, 174, 201, 237, 250, 276, 335, 336, 337, 382
 Angra-Maihyu, 260, 415
 Anka kuşu, 63, 69, 70
 Ankara, 31, 35, 36, 38, 39, 51, 57, 58, 127, 148, 168, 174, 228, 233, 244, 287, 335, 336, 337, 338, 344, 348, 350, 361, 364, 371, 372, 376, 387, 401, 404, 435, 436, 437, 438
 Antik devir, 84
 Arabistan, 279, 362, 382, 401, 416
 Aramca, 349, 454
 Arap, 33, 63, 92, 110, 115, 116, 127, 168, 205, 307, 309, 330, 392, 413
 Arapça, 16, 138, 166, 177, 182, 349, 350, 389, 413, 419, 455

arasat, 266
 Ardvişur, 372
 Ardvişura, 375
 Arya, 83, 347, 414
 Arz-ı mevûd, 374
 âsâ, 419
 asankhya-kalpa, 354
 Ashabı Kehf, 413
 Aslan, 15, 17, 63, 69, 70, 287, 335, 378, 427
 Assen, 345, 438
 Asurlular, 415
 Asyalılar, 358, 398, 414
 Aşağı Mısır, 398
 ateş güneşi, 353
 Aurvîj, 409
 avatara, 22, 288, 352, 356, 390
 Avesta, 45, 60, 61, 64, 116, 164, 166, 167, 169, 173, 179, 181, 255, 276, 280, 285, 292, 324, 335, 352, 371, 394
 Avrupa, 21, 62, 78, 81, 91, 141, 143, 151, 171, 248, 254, 294, 332, 333, 349, 375, 428, 454
 Avşetarmah, 363
 Ay Sülâlesi, 409
 Ayatasultus, 384
 Ayîta, 348, 384, 388
 Ayodhaya (Oudh), 381
 Azi Dahâka, 412
 Aztek, 269, 273, 377
 Aztekler, 22, 264, 353, 379, 380, 383, 398, 402, 418
 Azteklerce, 387, 414

B

Babil, 33, 34, 41, 50, 52, 53, 75, 91, 102, 104, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 121, 126, 139, 143, 150, 152, 176, 177, 203, 278, 280, 285, 294, 328, 345, 349, 351, 455, 457
 Bâbilli, 361
 Bâbilliler, 100, 191, 351, 422
 Babu'l-Rahmat, 416
 bâkire, 212, 359, 383, 385, 386, 388, 389, 426
 Balı, 415
 Batı Hindistan, 415
 Bedevîler, 358
 Bedir, 413
 behemoth, 421

Beneras, 381
 Beni Kilab bölgesi, 417
 Bercker, 345, 349, 436
 Berlin, 41, 335, 344, 345, 347, 348, 352, 355, 364, 377, 408, 413, 431, 432, 433, 434, 436, 456
 Betlehem, 382, 385, 388
 Beyaz Höm, 372, 375
Beyaz Minare, 379
 Beydâ, 365
 Bhallâta, 384
 Bhrgu Ailesi, 409
 Biak adası, 402
 Bizans, 46, 95, 173, 190, 387, 401, 416, 417, 428
 Bodhi ağacı, 396
 Bodisatva, 46, 352
 Bokcharis, 378
 boy abdesti, 129, 130, 132, 137, 397
 Brahma, 56, 61, 83, 105, 109, 111, 170, 181, 225, 258, 291, 299, 321, 353, 384, 388, 393
 Brahma senesi, 105, 353
Brahman, 80, 151, 197, 225, 257, 272, 279, 280, 281, 294, 296, 297, 316, 359, 363, 383, 384, 390, 396, 409
 Brahmanizm, 213, 359
 Brahmanlar, 49, 85, 131, 218, 330, 331, 394, 396
 Brahmasutra, 405
 Brahmavaddhana, 384
 Brahmavati, 384, 388
 Brahmayu, 384
 Brahmayus, 424
 Brhadraha, 384
 Buda, 46, 57, 61, 62, 67, 72, 76, 78, 80, 81, 86, 97, 104, 105, 109, 110, 112, 113, 114, 118, 131, 133, 151, 155, 156, 171, 181, 183, 196, 201, 203, 206, 213, 221, 258, 259, 283, 285, 288, 289, 291, 292, 294, 297, 299, 300, 301, 303, 309, 310, 311, 325, 327, 330, 331, 332, 344, 352, 359, 363, 371, 374, 379, 384, 390, 393, 396, 399, 409, 415, 420, 455
 Buda Şakyamuni, 363, 384, 393
 Budalar, 215, 291, 415
 Buddha Dharma, 396
 Buddhist, 363, 433, 435
 Budist, 45, 57, 61, 63, 68, 75, 79, 80, 82, 93, 97, 102, 110, 118, 141, 149, 160,

180, 196, 197, 199, 200, 201, 215,
222, 255, 256, 258, 289, 292, 294,
299, 300, 301, 332, 344, 359, 363,
367, 370, 376, 381, 398
Budistler, 105, 125, 219, 332, 380, 384,
388, 393, 396, 403, 415, 421, 422
Budistlerce, 104, 366, 368, 409, 415, 422
Budizm, 22, 46, 59, 61, 62, 67, 76, 77,
78, 80, 81, 82, 97, 99, 109, 112, 114,
116, 117, 120, 135, 137, 156, 162,
164, 166, 172, 175, 179, 180, 181,
183, 198, 199, 200, 203, 207, 208,
215, 216, 221, 222, 225, 240, 251,
252, 259, 267, 281, 283, 288, 292,
296, 299, 300, 302, 303, 305, 306,
309, 310, 321, 324, 326, 327, 330,
332, 333, 342, 344, 348, 351, 352,
354, 358, 359, 363, 374, 377, 379,
384, 394, 397, 398, 406, 411, 414,
415, 425, 455
Buhara, 382
Burkancılığın Mehdîst, 344, 348, 437
Buztağ Ata, 37
Büyü, 140, 173, 192, 193, 204, 314, 316,
360
Byampspa, 348

C

Câbiya, 362
Cakratırtha, 370
Cambudvîpa, 422
Candamukhi, 384
Cargo, 402, 419, 435
Cayna, 126, 197, 215, 347
Cebrâil, 58, 103, 169, 182, 284, 413
cehennem, 265, 267
Cennet, 40, 57, 65, 110, 170, 189, 250,
261, 264, 266, 337, 375
Ceyrun Kapisı, 416
Chimalmo, 383, 387
chînesîschen, 191, 336, 344, 370, 436
chliasmus, 366
christos, 349
Chung Chong, 421
Cinler, 12, 128, 284, 286, 319
Cumartesi, 364, 456
Cyprîan, 364

Ç

çarmîh, 356, 375, 419, 420
çarmîh ağacı, 375
çîn, 309
Çîn, 37
Çince, 277, 291, 344
Çinli, 75, 348

D

Dabbetu'l-Arz, 73, 412
Damman, 414, 432
Danyal, 106, 366, 379, 380
Darda, 421
Darel, 421
Davud, 34, 84, 155, 204, 206, 299, 346,
350, 375, 381, 385, 386, 391, 400,
434, 455, 456
Deccal, 170, 412, 416, 417, 438
Delhî, 383
Demavend, 412
Den Haag, 343, 347, 379, 432
Deursen, 343, 347, 379, 383, 411, 414,
432
Devâpl, 411
dharma, 76, 109, 221, 252, 288, 322,
332, 358, 359, 405
Dînka, 396
Dinkart, 180
Dram, 344, 348, 437
Drauni, 388
Druy, 415
Durga, 21, 156, 297, 388
Dülger Yusuf, 386, 389, 419
Dünya harbi, 362
Dürr, 345, 347, 352, 358, 380, 383, 398,
414, 432
Dvâpara, 354
Dvaparayuga, 367

E

Ebonit, 386
Echnaton, 49, 50, 353
Eden, 276, 371
efsane, 62, 71, 217, 231, 343, 414
Ehrlman, 72, 99, 252, 285, 366
Elezer ben Azeryah, 366
Ellyyah, 410
Ellyyahu, 355, 363, 366, 456

Elop-Solop, 396
 Emevî, 428
 Emevî hânedanı, 416
 Emevîler, 365, 382, 416
 Erlangen, 342
 Erlösererwartung, 345, 351, 437
 Esbahan, 417
 Eski Ahid, 21, 55, 65, 93, 94, 97, 106, 115, 116, 117, 122, 132, 133, 155, 164, 166, 169, 180, 181, 182, 185, 186, 196, 202, 204, 207, 230, 244, 247, 249, 287, 298, 300, 301, 308, 318, 320, 323, 385, 386, 388, 394
 Eski Amerika, 93, 398, 402
 Eski Mısır, 61, 64, 65, 75, 81, 92, 166, 196, 215, 238, 241, 249, 264, 328, 342, 353, 370, 425, 455
 Eski Mısırlılar, 232, 236, 252, 377, 380, 383, 398, 402, 405, 414
 Essenî, 394

F

Fars, 121, 250, 361, 362, 415
 Farslar, 126, 399
 Fâtma, 386
 fetva, 418
 Fırat, 40, 362, 373
 Fici adaları, 414
 Fillistin, 86, 96, 198, 309, 379, 410
 Filo, 114, 395
 Firavun, 112, 230, 249, 353
 Fohrer, 349, 376, 385, 391, 400, 403, 432, 454, 455
 Franya, 409
 Fravaşı, 114, 277, 283, 385
 Frâya, 385
 fukaha, 418

G

Galile, 381, 382
 Ganj, 40, 365, 388, 409
 Gathalar, 181, 352
 Gerhard Rosenkranz, 344
 Ghost-Danc, 347, 398
 Ghost-Dance, 402
 Gnostisizm, 20, 90, 135, 177, 421
 Gökart ağacı, 375
 Golgata, 372
 Govak-Pit, 388

Gövak-pit, 385
 Gök Tanrı, 37, 52, 54, 97, 276, 395
 Gök Tanrı, 37
 Göttingen, 345, 349, 386, 392, 433, 434, 438, 454
 Grdhrakuta, 371
 Greenstone, 344, 355, 363, 364, 366, 368, 374, 378, 381, 388, 391, 394, 400, 403, 407, 410, 433, 456
 Gressmann, 345, 349, 350, 352, 358, 370, 371, 373, 374, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 385, 391, 398, 400, 403, 405, 407, 414, 415, 433, 454
 Guariglia, 293, 336, 343, 347, 349, 355, 362, 368, 395, 396, 398, 402, 409, 414, 419, 433, 455
 Guglielmo, 293, 336, 343, 433, 455
 Güneş tutulması, 51
 Güney Amerika, 414
 Güney Hindistan, 147, 150, 414
 güvercin, 65, 70, 188, 237, 397

Ğ

ğaybatu'l-kubra, 387

H

Habeşistan, 52, 147, 156, 224, 400
 Haceru'l-Esved, 33, 382
 Hadayaos, 378
 hadis, 100, 214, 290, 346, 394, 404
 hadîs, 382
 hâdiseler, 387, 389
 hadisler, 178, 346, 429, 459
 Haggada, 356
 Haham, 363, 366
 Halîme, 389
 Hâmun, 371, 372
 Hamurabi, 351
 Han Tanrı, 37
 Hançerliöğlü, 384, 392, 404, 433
 Han-Yoan, 37
 Haris ibn Harrat, 410
 Harîsta, 362
 Harun'un asası, 410
 Hasan al-Askari, 410
 Hasan al-Askari, 387
 haşır, 17, 65, 256, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 269, 356, 368, 458
 Hattu, 345

- Havâî, 414
 Havva, 52, 65, 170, 286, 356
 hayat ağacı, 56, 57, 59, 60, 375
 Haytami, 346, 361, 386, 404
 Hebron, 375
 Heilandserwartung, 345, 347, 432
 Heilbringer, 343, 347, 379, 432
 Heilige, 23, 335, 341, 344, 364, 370, 436
 Heilserwartungs-Bewegungen, 343
 Heinrich Gross, 345
 Helena, 78, 375
 Henoah (Hz. İdris), 181, 379
 hesap günü, 261, 267, 273, 368
 Hristiyan, 15, 17, 31, 34, 46, 47, 53, 58, 63, 68, 69, 71, 75, 83, 86, 89, 91, 94, 95, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 118, 119, 121, 125, 126, 132, 136, 141, 149, 150, 152, 154, 158, 164, 165, 166, 174, 177, 178, 180, 185, 186, 190, 196, 199, 200, 203, 214, 215, 219, 224, 225, 251, 261, 264, 265, 272, 282, 284, 286, 290, 292, 293, 295, 301, 323, 332, 341, 342, 343, 350, 356, 364, 366, 368, 373, 375, 377, 378, 379, 382, 385, 386, 407, 414, 416, 420, 423, 455, 457, 458
 Hristiyanlar, 60, 89, 97, 98, 122, 140, 150, 160, 167, 180, 183, 195, 198, 209, 219, 220, 301, 331, 380, 388, 391, 397, 401, 410, 412, 419, 420, 422, 423, 456, 457
 Hristiyanlarca, 40, 63, 69, 72, 89, 94, 95, 101, 104, 108, 118, 122, 129, 150, 180, 182, 184, 292, 368, 372, 377, 392, 416, 419
 Hristiyanlık, 16, 78, 96, 100, 104, 106, 134, 141, 153, 174, 195, 199, 200, 207, 212, 213, 215, 223, 224, 225, 228, 229, 245, 260, 272, 286, 293, 298, 300, 309, 313, 322, 328, 332, 336, 349, 364, 365, 411, 412, 425, 455, 458
 Hızır, 41, 101, 427
 Hicaz, 50, 89, 94, 305, 382, 459
 Hieronymus, 364
 Himalaya, 365, 371, 384
 Himalayalar, 398
 Hindistan, 34, 36, 40, 44, 46, 48, 49, 52, 55, 59, 60, 64, 66, 71, 77, 78, 80, 81, 82, 86, 88, 90, 91, 93, 97, 101, 104, 105, 107, 110, 112, 124, 125, 126, 131, 138, 145, 147, 155, 159, 160, 166, 171, 174, 180, 188, 190, 192, 193, 194, 197, 198, 201, 211, 213, 217, 219, 225, 239, 251, 252, 257, 260, 272, 276, 278, 285, 294, 302, 305, 309, 310, 319, 327, 329, 332, 333, 351, 358, 373, 378, 380, 399, 420, 459
 Hindu, 40, 42, 44, 47, 49, 50, 55, 56, 60, 61, 63, 68, 72, 75, 79, 80, 82, 83, 86, 110, 126, 141, 159, 199, 200, 219, 263, 271, 279, 289, 303, 313, 324, 332, 358, 370, 380, 409, 414, 415
 Hinduizm, 22, 46, 59, 67, 78, 81, 82, 97, 102, 105, 109, 120, 129, 139, 156, 194, 195, 198, 200, 257, 279, 287, 292, 308, 321, 332, 342, 344, 352, 353, 354, 356, 363, 365, 367, 393, 414, 415, 455
 Hindular, 64, 65, 104, 125, 153, 215, 301, 380, 387, 396, 398, 402, 405, 411, 414, 415
 Hindularca, 67, 365, 367, 379, 383, 409, 414
 Hint, 21, 37, 39, 66, 67, 70, 74, 80, 81, 100, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 115, 123, 127, 139, 150, 151, 162, 164, 166, 171, 172, 179, 181, 187, 189, 193, 196, 198, 200, 207, 211, 215, 218, 221, 225, 228, 231, 232, 240, 252, 255, 261, 267, 279, 282, 294, 296, 302, 308, 309, 327, 328, 332, 344, 347, 348, 354, 358, 401, 422, 436
 Hirodes, 389
 Hiskia, 68, 385
 Hn-hn, 380, 383
 Hollandahılar, 409
 Höm, 372
 homoseksüellik, 360
 Horasan, 360, 417
 hortlak, 266
 Hoşedar, 409
 Hoşedarmah, 409
 hristos, 454
 Hulafâ-i Râşidin, 352
 Hun Dađý, 37
 Hunlar, 37, 89, 358
 Huseynî, 362, 365, 367, 368, 369, 371, 373, 382, 386, 387, 392, 395, 401,

404, 408, 412, 413, 416, 417, 419,
420, 433
Hvôvi, 385
Hz. Davud, 455

İndien, 344, 347, 348, 431, 435
İrak, 417
İran, 344, 347, 431
İsatvâstra, 409
İsfahan, 377

İbn Arabî, 205, 365
İbn Haldun, 346, 352, 382
İbn Maca, 346, 361, 386, 397, 404, 410
İbrahim, 41, 47, 94, 98, 100, 103, 115,
117, 118, 141, 148, 150, 262, 287,
289, 335, 372, 382, 455

İbranice, 341, 385, 386

İdrar, 378

İdris, 128, 181, 244, 246, 257, 279, 379,
380

İlâhî devlet, 366

İlâhî emanunlar, 403

İlâhî kelime, 388

İlkel, 22, 27, 48, 58, 62, 69, 79, 86, 90,
99, 120, 124, 134, 136, 139, 155, 158,
170, 175, 187, 190, 192, 220, 221,
227, 241, 280, 285, 291, 294, 297,
301, 308, 314, 316, 317, 342, 343,
346, 362, 365, 402, 414

İlkel dinler, 27, 82

İlkel kavimler, 18, 52, 247, 264, 271,
276, 315

İlkel kavimler, 241

İlya, 410

İmmanuel, 385

İnciller, 180, 290, 344, 454

İndra, 21, 48, 60, 151, 359, 419

İndus, 421

İnek, 54, 64, 67, 70, 112, 388

İngilizce, 344

İnkarnasyon, 185, 267, 383, 390

İran, 16, 39, 41, 46, 50, 52, 60, 63, 64, 71,
79, 82, 85, 88, 90, 107, 113, 120, 150,
159, 168, 190, 194, 215, 219, 221,
222, 223, 243, 256, 260, 263, 270,

279, 285, 308, 310, 335, 344, 351,
356, 360, 378, 381, 387, 422, 437

İranlı, 36, 360

İsa, 20, 34, 36, 40, 45, 47, 51, 55, 58, 59,
63, 68, 69, 75, 76, 78, 79, 80, 83, 84,
90, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 104,
105, 106, 108, 109, 111, 112, 114,
115, 116, 117, 118, 124, 126, 132,
133, 137, 140, 143, 150, 152, 153,
154, 157, 159, 160, 161, 167, 170,
171, 175, 177, 181, 182, 185, 187,
190, 195, 205, 206, 209, 213, 214,
215, 216, 217, 223, 244, 247, 260,
261, 262, 263, 265, 269, 284, 286,
287, 289, 290, 292, 293, 295, 297,
299, 301, 309, 311, 320, 322, 325,
327, 328, 330, 331, 332, 356, 364,
366, 372, 373, 375, 377, 379, 382,
385, 386, 388, 389, 391, 392, 394,
397, 400, 407, 408, 410, 412, 416,
417, 420, 421, 424, 454, 455, 457,
458, 459

İsa Mesih, 143, 167, 265, 356, 364, 375,
389, 416, 454, 458

İshak, 148, 173, 289, 372, 434

İslâm, 5, 12, 25, 37, 39, 47, 48, 53, 58,

64, 74, 75, 85, 92, 106, 107, 110, 115,
136, 141, 149, 153, 157, 159, 163,
164, 165, 166, 168, 170, 174, 175,
176, 179, 182, 183, 185, 186, 188,
189, 191, 206, 207, 214, 217, 219,
222, 223, 224, 242, 265, 266, 275,
278, 279, 281, 283, 293, 299, 320,
332, 335, 336, 337, 338, 346, 350,
362, 368, 371, 372, 389, 392, 401,
404, 412, 417, 423, 426, 429, 435, 438

İslâmiyet, 204, 309, 325, 346, 350, 352,
356, 358, 361, 365, 373, 397, 404,
410, 425, 426

İsmail, 94, 169, 289, 335, 372, 435, 455,
459

İsrail, 33, 34, 41, 47, 54, 67, 71, 74, 86,
90, 94, 96, 101, 102, 105, 107, 110,
111, 112, 114, 115, 118, 124, 125,
130, 132, 133, 139, 141, 143, 146,
147, 150, 151, 155, 159, 166, 167,
193, 194, 201, 203, 223, 248, 253,
254, 256, 257, 279, 285, 289, 292,
297, 301, 307, 308, 309, 310, 320,
323, 329, 349, 351, 361, 400, 406,
415, 454, 456, 457

İsrail Oğulları, 458

İsrail Oğulları, 74, 105, 143, 292, 308, 407

İstanbul, 15, 36, 40, 77, 83, 85, 95, 107, 126, 138, 144, 148, 169, 184, 191, 224, 227, 234, 237, 279, 284, 287, 335, 336, 337, 338, 349, 354, 356, 362, 382, 394, 401, 404, 412, 417, 431, 432, 433, 434, 436, 438, 454

İznik Konsili, 458

J

Jambudvîpa, 374

Japonca, 78, 206, 291, 348

Jeremias, 345, 351, 352, 358, 383, 398, 434

Jewish, 344, 355, 422, 433, 456

Jones, 344, 363, 435

Jübiter, 363

K

Kâbe, 33, 35, 39, 82, 87, 89, 94, 96, 98, 113, 125, 154, 160, 221, 330, 382

Kahire, 293, 337, 346, 350, 361, 433, 434, 437, 438

Kahtan, 368

Kaikoku Watanaba, 344

Kali, 21, 78, 80, 82, 145, 297, 415

kaliyuga, 354, 358, 363, 367, 368, 396, 409

Kalki, 206, 288, 292, 347, 354, 363, 365, 367, 370, 371, 376, 377, 379, 380, 383, 384, 387, 390, 393, 396, 398, 402, 405, 409, 411, 414, 415, 419, 420, 422, 423, 455

Kalkih, 347

Kalkin, 347

kalpa, 272, 354

Kâncani, 399

Kansava, 41, 371, 372, 381, 385, 409

kaplan güneşi, 353

Karagas'lar, 44

Kargo, 346

Kargo-Kültü, 346

Kârumati, 380

kast, 110, 156, 194, 218, 332, 359, 402, 405, 414

kaşyapa, 371, 409, 422

Kaşyapa, 420

Katolik, 45, 83, 84, 103, 114, 115, 120, 130, 149, 164, 180, 195, 208, 212, 229, 261, 375

Kavl, 383

Kayrakan, 37

Keram Nehri, 398

Ketumati, 372, 373, 374, 381, 382, 384, 394, 422, 424

Keysaniye, 372, 378, 387

kiyamet, 37, 106, 198, 209, 223, 262, 265, 267, 269, 272, 273, 355, 356, 369

Kızilderililer, 49, 86, 109, 398, 402

klîn, 411

kilise, 16, 40, 46, 69, 78, 84, 85, 96, 110, 111, 126, 136, 152, 166, 173, 185, 198, 213, 214, 215, 236, 290, 295, 310, 328, 364, 420

Kitab ul-Mahdi, 346

Kitab us-Sunan, 346

Kitabı Mukaddes, 39, 336, 344, 349, 376, 377, 420, 434

Klausner, 345, 355, 361, 362, 363, 366, 385, 410, 415, 423, 434, 456

Koka, 393

Konfüçyanizm, 206, 215, 225, 305, 306, 328, 331, 342, 344, 348, 351, 376, 380, 389, 390, 399, 403, 411

Konfüçyüs, 20, 71, 179, 203, 206, 215, 287, 310, 337, 394

Konstantin, 79, 83, 375

Kore, 225, 421

Koreri, 409

Kova burcu, 363

Kripa, 388

Kristof Kolomb, 379

Krişna, 21, 22, 80, 82, 86, 104, 152, 288, 292, 297, 347, 354

Krita, 354

Kritayuga, 354, 363, 405

Kşatriya, 218, 294, 405

Kudret helvası, 410

Kudüs, 34, 37, 41, 50, 59, 78, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 110, 116, 118, 131, 136, 140, 141, 145, 146, 150, 166, 194, 261, 352, 360, 361, 372, 375, 381, 382, 386, 400, 401, 407, 415, 416, 417

Kûfe Arifleri, 413

Kukulkan, 347

Kur'an, 16, 18, 26, 32, 37, 39, 48, 51, 54, 55, 58, 64, 65, 68, 85, 87, 91, 102, 110, 116, 119, 127, 130, 134, 135,

144, 154, 157, 160, 164, 166, 167,
168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
176, 177, 178, 179, 180, 182, 183,
184, 185, 186, 188, 198, 205, 206,
207, 214, 217, 221, 222, 227, 244,
250, 251, 266, 267, 275, 280, 286,
287, 289, 290, 293, 298, 300, 324,
325, 326, 327, 328, 330, 332, 335,
337, 356, 368, 394, 395, 427, 429,
430, 431, 432, 434, 454, 458, 459

Kuran, 174, 395

Kuşanlar, 358

Kûtât, 417

kutsal hayvanlar, 411

kutsal kanunlar, 406

kutsal mabed, 388

Kutsal Ruh, 106, 201, 205, 284, 302, 373,
377, 389, 395, 397

kutsal su, 155, 315, 410

Kuttutapa, 371

kuyruklu yıldız, 362

Kuzey Amerika, 148, 347

Kuzey Avrupa, 78, 91, 143, 248, 254,
294, 333, 375

kuzu, 79, 117, 142, 376, 378, 457

Kwanckokji, 421

L

Lakşmi, 61, 70, 383

Lelpzlg, 41, 335, 344, 345, 347, 351, 370,
431, 436

Leumann, 344, 359, 363, 366, 368, 370,
371, 372, 374, 377, 381, 384, 388,
390, 394, 396, 399, 403, 406, 409,
415, 420, 422, 423, 424, 435

levlatha, 421

Libyalılar, 398, 414

Londra, 344

Lorenz Dürr, 345, 352

Lût gölü, 345

Lübnan, 36, 57, 374

Lüddin, 417

Lüling, 342

M

mabed dağı, 371

Magadha, 371

Mahakaşyapa, 371, 409, 422

Mahasasti, 388

Mahasena, 423

Mahavastu, 344, 363, 381, 384, 394,
406, 409, 424, 435

Mahayuga, 105

Maitreya, 292, 344, 348, 354, 435, 437

Makam-ı İbrahim, 382

Malaki, 50, 410

Malenezya, 23, 221, 315, 376, 419

Mangala, 372

Mansren, 402, 409

Manubush, 383

Mara, 285, 288, 415

Marafi, 395

Margoliouth, 350, 352, 361, 386, 387,
435

Martin Rehm, 345, 352, 455

Maru, 37, 411

maşlah, 349, 454

materyalizm, 359

Matule, 417

Maya'lar, 38

maydari, 348

Maytreya, 206, 344, 348, 350, 363, 366,
368, 370, 371, 372, 373, 374, 377,
379, 381, 384, 388, 390, 393, 396,
399, 403, 406, 409, 415, 420, 421,
422, 423, 424, 425, 455

Maytrisimit, 344, 348, 437

mâytrf, 348

Me'cüc, 368, 413, 415

Mecusi, 194, 263, 273, 324, 351, 354,
363

Mecusiler, 183, 394, 400, 403, 422

Mecusilerce, 58, 114, 366, 368, 372, 412,
415

Mecusilik, 115, 195, 203, 223, 260, 286,
326, 351

Medine, 40, 89, 94, 96, 361, 365, 401,
412, 431

Medineli, 382

Meglamâla, 384

Mehdi, 7, 41, 63, 103, 170, 203, 205, 206,
272, 292, 293, 341, 343, 344, 346,
350, 356, 365, 378, 379, 387, 404,
429, 437, 455

Mehdi, 341, 348, 350, 351, 352, 358, 361,
362, 363, 365, 366, 367, 368, 369,
370, 371, 373, 374, 375, 376, 377,
378, 379, 382, 384, 386, 387, 389,
392, 394, 395, 397, 399, 401, 403,
404, 405, 408, 409, 410, 411, 412,

- 413, 415, 416, 417, 418, 419, 420,
423, 424, 425, 426, 427, 429, 431,
435
mehdî devri, 365
mehdîler, 378, 393, 402, 414, 425, 426,
428, 429
Mehdîlik, 397, 459
Mehdînin yardımcıları, 411, 413
Mekke, 40, 58, 82, 91, 94, 95, 96, 103,
170, 330, 382, 401
Meksika, 44, 49, 51, 53, 78, 127, 130,
137, 138, 145, 146, 147, 151, 158,
175, 176, 190, 193, 196, 254, 273, 380
melek, 108, 110, 111, 113, 169, 182, 244,
246, 270, 284, 301, 375, 408, 416
Melhizedek, 352
Memphis, 380, 382
Menahem, 385
Menomi, 383
Mensren, 350
Merv Yahudileri, 417
Meryem, 45, 47, 56, 60, 61, 69, 72, 74,
79, 80, 81, 105, 109, 111, 112, 115,
133, 135, 160, 214, 215, 216, 284,
287, 301, 326, 385, 386, 388, 391,
419, 421, 454, 456, 458
Meryem oğlu İsa, 458
Meryemoğlu, 454
mesh, 130, 349, 375, 410, 454
mesh yağı, 410
mesih, 69, 345, 349, 351, 352, 355, 360,
385, 397, 422, 454, 456, 458
Mesih, 47, 51, 59, 68, 69, 76, 83, 112,
128, 143, 182, 203, 205, 206, 265,
284, 292, 343, 345, 350, 356, 363,
364, 366, 368, 370, 371, 372, 373,
374, 375, 377, 378, 379, 381, 382,
385, 386, 388, 391, 394, 397, 400,
401, 403, 406, 407, 410, 412, 415,
416, 420, 421, 423, 425, 429, 430,
454, 455, 456, 457, 458, 459
Mesih devri, 364, 366, 423
Messiah, 344, 355, 356, 432, 433, 459
Messias, 345, 349, 352, 366, 381, 431,
433, 435, 436, 437, 438, 454, 455
Messiasglaube, 41, 335, 344, 347, 431
mesîhâ, 454
metray, 348
Mezopotamya, 47, 54, 55, 60, 61, 69, 70,
71, 78, 79, 80, 86, 100, 105, 116, 129,
150, 155, 170, 174, 175, 190, 193,
194, 270, 278, 351, 455
Mısır, 33, 41, 47, 49, 53, 54, 56, 63, 68,
69, 70, 77, 82, 94, 99, 104, 106, 109,
110, 114, 115, 117, 118, 124, 126,
143, 150, 152, 154, 155, 174, 176,
177, 178, 190, 193, 198, 211, 213,
224, 230, 239, 242, 249, 252, 255,
258, 273, 278, 280, 282, 294, 297,
345, 350, 351, 361, 363, 378, 380,
389, 397, 398, 400, 414, 420, 431,
434, 435, 437, 456, 457
Mısırlı, 376
Mısırlılar, 74, 126, 152, 189, 253, 351
mîlephu sa, 348
Midraş, 344, 394
Mîkâil, 388
Milne-Bai, 362
mîroko, 348
misyonerler, 222, 332, 414
Mışna, 180, 345
Moab, 415
Moðolca, 37
Moğolca, 348
Montagnai, 347, 378, 383, 411
Moritz Zobel, 344, 454
Moriya, 372
mucize, 74, 177, 204, 289, 290, 300, 302,
389, 393, 408
Muhammad, 346, 350, 361, 366, 368,
371, 374, 382, 386, 387, 392, 397,
401, 404, 408, 410, 412, 413, 416,
434, 436, 437, 438
Muhammed, 34, 36, 39, 91, 98, 109, 111,
117, 127, 144, 169, 176, 180, 182,
204, 205, 206, 245, 246, 278, 279,
287, 289, 290, 293, 297, 301, 309,
311, 326, 330, 331, 335, 337, 348,
350, 352, 356, 365, 366, 372, 377,
378, 382, 386, 387, 389, 392, 395,
404, 408, 412, 413, 419, 420, 429,
430, 431, 432, 433, 434, 435, 436,
438, 455, 458, 459
Muhammed ibn Hanefiyye, 459
Muhammed Mehdi, 387
Muhtaru's-Sakaff, 413, 429
Mukaddes Ruh, 395
Mukaddime, 346
Mûsâ, 371
Musnad, 346, 361

Müslüman, 15, 32, 41, 46, 53, 64, 68, 94,
96, 103, 108, 113, 117, 133, 178, 188,
200, 205, 218, 219, 255, 316, 350,
352, 362, 365, 366, 367, 369, 373,
374, 376, 379, 380, 382, 386, 392,
394, 401, 403, 408, 415, 429
Müslümanlar, 22, 26, 34, 35, 54, 59, 63,
65, 73, 75, 78, 87, 89, 98, 113, 121,
125, 128, 134, 142, 144, 153, 154,
206, 216, 221, 224, 241, 301, 306,
371, 387, 395, 397, 408, 412, 417,
419, 428
Müslümanlarca, 96, 180, 328, 373, 416,
424

N

naga, 388
Nāga-ağacı, 374
Nāga-Puspa, 394
Naimisa, 370
namaz, 38, 111, 160, 166, 168, 408
Nargis-pit, 409
Nargis Hatun, 387
Nefsü'z-Zekiyye, 365
Nergis, 389
Nil, 40, 94, 358, 370, 373, 396
nirvana, 109, 251, 299, 302, 331, 363,
384
Nokomis, 383
Numfoor, 409

O

onki havarisi, 412
Oniki İmam, 194, 387
Orhün Irmađý, 37
Orta Çağda, 107, 126, 208, 372
oruç, 102, 116, 133, 134, 136, 152, 198,
406, 407
Osman b. Said Ömer, 413
ot ezi, 43
ot iççite, 43

Ö

ölü dinler, 328, 345
Ölü dinler, 365
Ötüken, 37

P

palmiye dalı, 375
Papağan, 377
paslıya, 46, 457
Patnavati, 380, 383, 384
Paulus, 55, 124, 127, 128, 131, 132, 135,
136, 180, 195, 214, 223, 243, 244,
247, 263, 295, 301, 320, 322, 333,
352, 364, 366, 395, 423, 437, 438, 456
Pazar, 40, 103, 104, 457
Petrus, 47, 81, 153, 167, 216, 386
Peygamber, 50, 51, 55, 58, 61, 64, 75,
82, 85, 94, 102, 119, 133, 169, 171,
172, 174, 176, 198, 201, 202, 203,
204, 205, 207, 214, 219, 223, 224,
248, 293, 298, 300, 324, 407, 410,
413, 429, 430
peygamberlik, 127, 169, 195, 202, 203,
204, 259, 298, 311, 333, 343, 458
Philadelphia, 344
Pramiti, 409
Prâyna, 383
Protestanlar, 105, 131, 178, 186, 261,
386
psikolojik, 27, 67, 182, 183, 201, 238,
245, 270, 352, 425
Purana, 181, 405
Puspavana, 374
Putlar, 9, 58, 73, 79, 336

Q

Quetzalcoatl, 347, 377, 379, 380, 383,
387, 389, 398, 414, 455
Quimbaya, 396
Qumran, 345, 438

R

Radva, 387
rahip, 44, 45, 46, 50, 75, 86, 112, 121,
126, 136, 137, 139, 140, 149, 156,
165, 170, 173, 175, 176, 191, 193,
194, 195, 196, 197, 201, 206, 212,
215, 221, 222, 398, 405, 410, 454
rahmet yağı, 375
Rama, 82, 288, 321, 347, 384, 393, 396
Râma, 388
Ramazan ayı, 102, 134
Redva, 372, 378

Rehm, 349, 350, 352, 361, 371, 374, 377,
385, 386, 388, 392, 400, 403, 436,
455, 456
rellikulen, 153, 216, 360
Roma, 42, 44, 45, 46, 50, 52, 55, 59, 60,
66, 69, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 82, 84,
85, 86, 89, 92, 97, 101, 102, 103, 104,
105, 109, 111, 114, 121, 125, 130,
132, 136, 140, 153, 161, 165, 166,
168, 177, 187, 190, 192, 193, 194,
196, 210, 212, 215, 217, 220, 223,
224, 225, 271, 277, 278, 280, 290,
311, 328, 331, 362, 400, 401, 457
Romalılar, 33, 60, 126, 145, 161, 167,
184, 189, 253, 277, 311, 385
Rosenthal, 352, 397, 434
ruhlar âlemi, 266
rüzgar güneşli, 353

S

sabat, 355
sadaka-i câriye, 266
Sakaff, 352
Sakalar, 358, 399
Sâma-Keresaspa, 412
Samarra, 387
Sambhala, 380, 382, 383
Samsara, 405
Samvartaka Ateşi, 367
Sangha, 110, 394, 396
Sankha, 384, 399
Sanskritçe, 16, 216, 344, 348
Saoşyant, 41, 106, 206, 259, 292, 355,
360, 363, 368, 371, 372, 375, 378,
381, 385, 388, 389, 391, 394, 400,
403, 406, 409, 412, 415, 455
Sargon, 205, 212, 351, 455
Sasanî devleti, 417
Sâvitri, 388
Schoeps, 6, 143, 240, 337, 352, 364, 366,
377, 379, 383, 386, 387, 388, 390,
394, 398, 410, 414, 423, 437
sefir, 413
Seher yıldızı, 53, 379, 390
semavî varlık, 379
Seth, 71, 152, 375, 415
Seylan, 58, 97, 166, 222, 300, 321, 384
Slamca, 348
Simhala, 380
Sindf, 397

Singalce, 348
Sion, 36, 223, 371, 381, 456
Siyah Bayraklılar, 410, 420
Snefru, 351
sodoml, 360
sofizm, 359
sosyolojik, 15, 352
South Chusei, 421
söğüt çiçeği, 375
Staerk, 345, 351, 353, 354, 355, 356,
363, 364, 368, 370, 372, 375, 376,
380, 381, 385, 390, 391, 392, 394,
398, 402, 403, 405, 406, 409, 412,
420, 437
Strasburg, 344, 435
Stuttgart, 5, 15, 27, 70, 87, 99, 119, 163,
187, 191, 217, 227, 269, 335, 336,
341, 345, 347, 348, 351, 353, 354,
361, 362, 364, 366, 372, 388, 412,
414, 431, 432, 433, 435, 436, 437, 438
su güneşi, 353
Subrahma, 384
Sudra, 405
Sukkoth, 407
Sumantu, 383
Sumati, 383, 388
Sumerliler, 101, 191, 211, 276, 351, 372
sunari, 126, 139, 140, 277
Süfyani, 428
Süfyânî, 365, 401
Sümer, 93, 273, 345, 353
Sümerliler, 100, 422
sünnet, 113, 130, 133, 149, 150, 389,
395, 408
Sünnî İslâm, 389, 425
Sünnî Müslüman, 380, 387

Ş

Şakyamuni, 131, 301, 344, 384, 394,
396, 409, 420
Şam, 35, 301, 362, 379, 381, 382, 404,
416, 417, 435
Şam mescidi, 416
Şamaş, 50, 52, 109, 116, 278, 351
Şambala, 415
Şaşıdhvaya, 384
şefaattci, 348
şeriat, 16, 90, 106, 109, 116, 223, 224,
313, 320, 330, 333, 355, 371, 394,
395, 407, 457

şeytan, 83, 86, 112, 122, 256, 286, 366,
412, 415, 416
şeytanî güçler, 412
şeytanlar, 415
Şia, 109, 387, 424
Şia, 365, 380
Şii, 185, 379, 387
Şii, 387, 392
Şiiler, 372, 377, 378, 389, 395, 410, 413
Şinasi Tekin, 344
Şinto, 75, 85, 86, 92, 129, 211, 307, 425
Şintoizm, 48, 63, 65, 82, 127, 130, 211,
306, 309, 328, 425
Şit, 375, 415
Şittim, 371
Şiva, 21, 34, 61, 63, 77, 80, 82, 108, 109,
111, 151, 156, 292, 297, 377, 396,
411, 419
Şudra, 156, 218, 358, 359, 409

T

Tabarani, 382
Taberiye, 373
Tâbutu's-Sekine, 373, 408
Tahiti, 256, 414
Ta-Li-Lo, 421
Talmud, 180, 181, 246, 290, 337, 344,
349, 394, 438, 454
Tannaiten, 345, 355, 434, 456
Tanrı, 9, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37,
39, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 53,
54, 55, 57, 58, 62, 63, 64, 69, 71, 73,
76, 78, 79, 80, 81, 87, 89, 92, 97, 98,
99, 107, 108, 109, 113, 115, 116, 117,
118, 119, 122, 125, 126, 127, 128,
132, 133, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 142, 144, 146, 149, 150,
152, 156, 157, 159, 160, 161, 163,
164, 165, 167, 168, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 175, 176, 177, 181,
182, 183, 185, 187, 188, 190, 191,
193, 195, 196, 201, 202, 203, 204,
207, 209, 211, 212, 215, 223, 225,
228, 229, 234, 243, 245, 247, 256,
257, 258, 259, 263, 264, 265, 266,
272, 275, 276, 278, 279, 280, 281,
282, 283, 284, 286, 287, 288, 289,
290, 291, 292, 294, 295, 296, 297,
298, 299, 300, 302, 303, 306, 307,

308, 310, 311, 316, 318, 319, 320,
321, 322, 323, 324, 325, 326, 328,
329, 330, 331, 332, 333, 347, 349,
350, 351, 352, 353, 358, 371, 372,
377, 379, 381, 383, 384, 387, 389,
390, 391, 392, 393, 395, 396, 397,
400, 405, 411, 415, 417, 420, 422,
425, 426, 454, 455, 457
Tanrı Oğlu, 143
Tanrıyı, 354
Tanrının oğlu, 386, 392
Tao, 90, 114, 179, 183, 215, 256, 277,
280, 297, 391, 399
Taoizm, 114, 179, 203, 306, 328, 342,
344, 348, 380, 389, 391, 399, 402
Teli, 417
Tevrat, 40, 92, 110, 111, 113, 128, 132,
135, 141, 154, 173, 179, 181, 182,
183, 185, 186, 191, 248, 282, 289,
293, 328, 361, 377, 394, 406, 408,
430, 455, 458
Tezkatlipoca, 414
Tibet, 34, 76, 86, 118, 120, 166, 183,
194, 196, 198, 215, 222, 294, 302,
348, 379, 390, 420, 421, 438
Tibetli, 348, 390
Tisya, 363
tişri, 364
Tolan, 380, 382
Tretâ, 354
Tretayuga, 367
Trier, 345, 355, 433
tse sh, 348
Tsekabec, 347, 378, 411
Tskabec, 383
tufan, 41, 272, 353
Tuşita, 379, 415
Tuşita göğü, 379
Türk, 37, 43
Türkler, 16, 37, 38, 43, 57, 114, 128, 399
tüyülyılan, 377

U
Uchşyatereta, 409
Ugarit, 197, 345
ulûhiyet, 20, 22, 23, 39, 79, 81, 158, 167,
316, 318, 319, 325, 331
Umman denizi, 417
upakalki, 348
Uşida, 371

Uygur Türkleri, 344
Uygurca, 344, 348, 437

Ü

Ürdün, 40, 129, 130, 362, 373, 410, 457

V

vaftiz, 40, 51, 67, 69, 85, 120, 125, 130,
131, 187, 330, 372, 373, 375, 397, 410
Vaftiz suyu, 131
Vaftizci Yahya, 101, 128, 260, 397, 410
vahdanîyet, 18
Vâhid, 391
Valâkaha, 384
Vaykuntha, 384
Vayşava, 348
Veda âlimi, 405
Veda'lar, 405
Vedalar, 45, 112, 156, 166, 181, 213,
285, 359, 367, 377, 388, 393, 396, 414
Veh-pît, 409
Vişnu, 21, 22, 61, 70, 71, 72, 80, 108,
109, 151, 170, 288, 292, 297, 319,
321, 347, 352, 379, 383, 390
Vişnucu, 348
Vişnuizm, 326, 348
Vişnukırtı, 383
Vişnuyasa, 388
Vişnuyâşas, 383
Viştaspa, 409
Viyaya, 384
Vohuraöça, 385
Vourukaşa, 375, 385
Vyâsa, 388

W

Wisakae, 383
Woude, 345, 385, 400, 403, 415

Y

Yağ sürülmüş, 454
Yahudi, 52, 53, 98, 104, 118, 129, 132,
140, 145, 155, 171, 174, 178, 183,
194, 195, 196, 202, 203, 208, 213,
219, 223, 224, 225, 237, 244, 250,
257, 260, 284, 286, 290, 293, 312,
324, 328, 330, 331, 342, 344, 345,

349, 355, 356, 362, 363, 366, 367,
372, 373, 374, 376, 379, 381, 382,
385, 386, 394, 400, 412, 423, 426,
435, 455, 456, 457, 458, 459

Yahudi şeriatı, 394

Yahudiler, 22, 68, 89, 98, 113, 114, 154,
167, 183, 243, 307, 352, 360, 385,
394, 400, 406, 410, 415, 423, 456

Yahudilik, 50, 90, 100, 131, 174, 195,
203, 204, 206, 207, 223, 245, 260,
272, 309, 311, 326, 329, 335, 336,
343, 352, 380, 412, 425, 426, 454, 458

Yahya, 130, 131, 179, 205, 207, 394, 397,
410, 457

Yâlnavalkya, 383

Yakub, 33, 48, 74, 87, 114, 118, 173, 289,
320, 329, 337, 371, 386, 434, 457

Yamuna, 409

Yasna, 128, 167, 181, 183, 203, 259, 324,
348

Yaya, 384

Ye'cüc, 368, 412, 415

Yehova Şahitleri, 364, 401, 437

Yemen, 368

Yeni Ahid, 47, 94, 106, 107, 132, 167,
179, 180, 182, 183, 185, 186, 199,
225, 260, 261, 284, 295, 298, 300,
327, 401, 454

Yeni Gine, 73, 120, 271, 346, 362, 395,
398, 402, 409, 414, 419

Yeni Zelenda, 38, 414

Yen-si-yan, 37

yer tanrıçası, 39

Yersu, 37

Yohanna İncili, 143, 378

yuga, 272, 354

Yuhanna İncili, 48

Yuhudiler, 403

Yukarı Mısır, 380, 398

Yukarı Nil, 396

Yunan, 20, 26, 33, 39, 41, 44, 45, 55, 56,
57, 59, 60, 70, 75, 79, 81, 82, 85, 88,
96, 99, 103, 106, 116, 118, 125, 133,
140, 142, 148, 151, 155, 165, 176,
177, 178, 185, 188, 190, 209, 211,
215, 217, 221, 223, 224, 229, 233,
237, 239, 243, 248, 249, 256, 257,
260, 264, 270, 271, 277, 278, 280,
283, 284, 295, 319, 328, 422

Yunanca, 40, 114, 118, 166, 177, 223,
280, 297, 341, 349, 385, 454

Yusuf, 48, 74, 109, 114, 169, 204, 216,
279, 287, 335, 361, 389, 419, 435,
437, 438

Z

Zerdüşt, 41, 67, 82, 114, 169, 181, 183,
203, 205, 206, 215, 244, 259, 273,
279, 288, 308, 310, 324, 335, 349,
355, 363, 372, 381, 385, 394, 409, 455

Zerdüştî, 360, 375, 381

Zerdüştîler, 406

Zerdüştîlik, 342, 352, 367, 380, 425

Zeytin Dağı, 37, 98

zeytin dalı, 59, 375

Zobel, 349, 350, 355, 360, 361, 362, 363,
366, 371, 374, 376, 377, 378, 381,
385, 388, 392, 400, 403, 407, 410,
415, 416, 420, 423, 438, 454, 455, 456

MESİH TASAVVURU

Mesih kelimesi Kur'an-ı Kerimin Âl-i İmran (III), 45; Nisa (IV), 157, 171, 172; Mâide (V), 17, 72, 75; Tevbe (IX), 30, 31 ayetlerinde Hz. İsa'nın ismi olarak "Meryemoğlu İsa Mesih; Meryemoğlu Mesih" veya yalnız "Mesih" şeklinde geçmektedir. İsmuhu'l-Mesîhu İsâ'bnü Meryem; el'Mesîh İsâ'bne Meryem; el'Mesîhu'bnü Meryeme; Len yestenkiye'l-Mesîhu en yekûne abden; huve'l- Mesîhu'bnü Meryem; huve'l-Mesîhu'bnü Meryeme ve kâle'l- Mesîhu; mâ'l/ Mesîhu'bnü Meryeme illâ resûlun; ve kâle'l- Mesîhu; mâ'l- Mesîhu'bnü Meryeme illâ resûlun; ve kâleti'l-Nasârâ'l-Mesîhu'bnullahi; ve'l-Mesîha'bne Meryeme.

Kelime İbranca (*ha*) *maşiah* dan türemiş olan Aramca "*meşîhâ*" kelimesinin Arapçalaştırılmış şeklidir¹²¹⁷. 'Yağ sürülmüş, mesh edilmiş, temizlenmiş' anlamına gelir. İncillerde ise, Tanrının hidayet mekanizmasında ki görev ve makam sıfatıdır. İnciller ışığındaki Yeni Ahid yazılarında şahıs isimleri olmuştur¹²¹⁸. Bu kelimenin Avrupa dillerindeki karşılığı, *maşiah*'in Yunanca tercümesi '*hristos*' deyiminden türemedir¹²¹⁹. Başlangıçta *mesih* deyimini İsrail Kralları için kullanılırken, sonradan baş rahip ve rahipler için de kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü krallar tahta çıkarken¹²²⁰, baş rahip ve rahipler¹²²¹ de göreve başlarken kutsal yağ ile mesh edilerek kutsanıyorlardı. Bu âyinlerle onlara özel bir güç ve kutsiyetin geçtiğine inanılıyordu. Hatta sonraları peygamberler de mesh edilmeye başlandı¹²²². Bütün bunlardan, '*mesih*' kelimesinin Tanrı ile yakından ilgisi olan ve tanrı adına iş gören kimseler için kullanıldığı sonucu çıkmaktadır. Yahudilik içinde ıstılahlaşan kelime zamanla yeni anlamlar da kazanmıştır. Buna göre: *Dünyanın sonuna doğru Tanrı tarafından özel görevle yeryüzüne gönderilecek ve insanlığa doğru inanç yolunu gösterecek, muhaliflerini bertaraf edecek, tanrı'nın hoşnut olduğu sosyal ve siyasi düzeni dünyaya yerleştirecek bir peygamber hükümdar veya dindar bir hükümdar olacaktır*¹²²³. Kelimenin, ahir zamanda zor kullanarak gerçek dini

¹²¹⁷ Hügo Gressmann, *Der Messias*, Göttingen, 1929, s. 1: Moritz Zobel, *Gottgesalbter, der Messias und die messianische Zeit in Talmud und Midrasch*, Wien, 1938, s.9. Ahmed Asım, *Kamus Tercümesi*, İstanbul 1305/m. 1888-89, C.I, s.520. Hans Wehr, *Arabische Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, 3. Baskı, Wiesbaden, 1958, s.808.

¹²¹⁸ Georg Graf, *Wie ist das Wort Al-Masih zu übersetzen*, ZDMG, N.F.29, v.204. Wiesbaden, 1954, s. 119.

¹²¹⁹ Georg Fohrer, *Messiasfrage und Bibelverstaendnis*, Tübingen 1957, s.3. Zobel,9.

¹²²⁰ Kitab-ı Mukaddes, I. Samuel, X, 1; I. Krallar, I,39,45.

¹²²¹ Kitab-ı Mukaddes, Çılgas, XXIX, 7, 21; Levililer, IV, 3, 5, 16; VI,15; VIII, 30: Sayılar, XXXV, 25.

¹²²² I. Krallar, XIX, 16; İşaya, LXI,1; Tarihler, XVI, 22.

¹²²³ Aage Bentzen, *Messias Moses Redivivus menschensohn*, Zurich 1948, s. 336. Gressman, 2: Guglielmo Guariglia, *Prophetismus und Heilserwartungs Bewegungen*

yeryüzüne hakim kılacak dini kahraman anlamını, Yahudilerin Babil esaretinden sonra¹²²⁴ veya Hristiyanlıktan birkaç asır önce¹²²⁵ kazanmış olabileceği kanaati yaygındır. Ancak kavramın kökenlerinin tarihin derinliklerine gittiği görülür. Nitekim Eski Mezopotamya'da I. Sargon (M.Ö. y. 2350) ve Hammurabi (M.Ö. y. 1650-1800) kendilerinin beklenen kişi olduğu vehmine kapılmışlar ve mesihlik icraatına koyulmuşlardı. İstilah anlamına tarihteki ve günümüzdeki çeşitli dinlerde de rastlanır. Örneğin, Eski Mısır'da *Ameni*, Eski Amerika'da Azteklerde *Quetzalcoatl*, Hinduizm'de *Kalki*, Budizm'de *Maytreya*, Mecusilikte *Saoşyant*, Müslümanlarda *Mehdi* vs. beklenen mesihlerdir¹²²⁶. İslam Kültüründe Mesih kelimesi, Hz. İsa'ya özgü bir unvan ismi olarak kullanılır. Ancak Hristiyanların vurguladıkları, yükledikleri Mesihlik görevi ve makamı üzerinde durulmaz. Hristiyan manasına Arapça'da kullanılan "Mesihî, c. Mesihîyyûn; mesihîyye (Hristiyanlık) kelimeleri ise, istilah anlamlarından uzaktırlar.

Dinler tarihinde mesihlerin kimlikleri arasında benzerliklerin olduğu görülür: Beklenen mesihler genelde her dinin kurucusunun soyuna bağlanır. Buna göre, Maytreya Buda Şakyamuninin, Saoşyant Zerdüş'tün, Mehdi Hz. Muhammed'in soyundan gelecektir. Yahudilerce Mesih'in soyu da, peygamberlerinin ve kendilerinin ilk ataları Hz. İbrahim'e veya Hz. Musa'ya bağlanması¹²²⁷ gerekiyorsa da, onlar biraz daha özelleştirerek, Kral Hz. Davud soyuna dayandırmışlardır¹²²⁸. Bununla birlikte Mesih'in Yahudi toplumundan olmayacağı rivayetleri varsa¹²²⁹ da fazla rağbet görmemiştir. "Hidayet yolunun göstericisi ve kurtarıcı, Tanrı'nın özel yetkilerle donattığı, Hz. Davud gibi veya Davud soyundan bir hükümdar" beklentisi Babil sürgününden sonra ağırlık kazanmıştır¹²³⁰.

Hristiyanlar da Yahudilikten tevarüs eden rivayetleri benimseyerek Hz. Meryem'in soyunu Hz. Davud'a bağlamışlardır¹²³¹.

bei den Naturvölkern Amerikas, Ozeanens, Australiens und Afrikas, mit einem Anhang über Asien, Wien 1957, s. 12.

¹²²⁴ Fohrer, 18.

¹²²⁵ Martin Rehm, der Königliche Messias im licht der Inmanuel Weissagungen des Buches Jesaja, Berker 1958, s. 361.

¹²²⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, Dinlerde Mehdi Tasavvurları, Samsun 1997, s. 13 vd.

¹²²⁷ Tekv'in, XV, 10-11; XVII, 18-20. (Tevrat'ın bu ayetlerinde Hz. İsmail soyuna da büyük lütuflarda bulunacağını müjdelemektedir)

¹²²⁸ İşaya, VII, 14-16; Rehm, 64-65.

¹²²⁹ Zobel, 117-119.

¹²³⁰ James Dermesteter, The Mahdi, London 1885, s. 3; Edward Cook, an Introduction to the Bible, İngiltere 1956, s. 120.

¹²³¹ Matta, I, 22; Rehm, 50-63.

Mesih'in gelmesi yaklaştığında sosyal ve siyasi hayatta bozulmalar olacağı; dinsizlik ve ahlaksızlığın dünyaya hakim olacağı; İnsanların utanma hislerinin azalacağı, pahalılık ve yoksulluğun artacağı;¹²³² doğruluk ve adaletin azalacağı; âlimlerde din ve hikmet ilimlerinin kalmayacağı; günden gün çekenlerin küçük görüleceği, büyüklere saygının kalmayacağı düşünülmüştür¹²³³.

Mesih'in geleceği zamanı tahmine çalışanlar da olmuştur. Bazıları ansızın geleceğini savunurken, bazıları da yaratılışın 6. Bin yılı içindeki Nisanın 14. gecesinde geleceğini savunmuşlardır, çünkü Allah Dünyayı bu ayda yaratmış; İsrail Oğullarını Mısır'dan bu ayda ve gece de kurtarmıştır. Gecikmenin sebebi, halkın günahkarlığıdır, birkaç hafta Cumartesi yasaklarına hakıyla riayet edilse, mesih hemen gelecektir¹²³⁴. Eliyyahu ekolüne göre Mesih, 4250 veya 4291 yılından sonra gelecekti¹²³⁵. Bazı hahamlara göre de, MS.240 veya 471 yılında gelecekti¹²³⁶.

Mesih'in saltanat süresini Yahudiler genel olarak 400 sene tasavvur ederken,¹²³⁷ bu süreyi 40 sene, 70 sene hesap edenler de olmuştur¹²³⁸. Hristiyanlar süreyi genelde 1000 yıl olarak düşünmüşlerdir¹²³⁹. Daha sonra Tanrının mutlak hakimiyetini üzerine alacağını ve ebedî cennet hayatının devam edeceğine inanmışlardır. Mesih devrinin bitimiyle, ahiret hayatının başlangıcı bazen birbirine yaklaştırılmış, bazen birleştirilmiştir¹²⁴⁰.

Yahudi rivayetlerine göre, Mesih'in geldiği zaman da tabiat değişecek, çöllerden sular fışkıracak, bozkırlardan nehirler akacaktır. O zaman dağlar şarap damlatacak, tepeler süt akıtacak, çöller dahi cennet bahçelerine dönüşecektir¹²⁴¹. Ayın ışığı güneşin ki gibi parlak, güneşin ışıkları yedi kat daha artacaktır¹²⁴². Mesih Rabbin Evini Sion tepesine inşa edecek, bütün milletler ona koşacak, 'gelin Rabbin dağına, Yakub'un Allah'ının evine cıkalım, şeriat Sion'dan yayılacak', diye bağıracaklardır¹²⁴³.

¹²³² Zobel, 29.

¹²³³ Zobel, 30-33.

¹²³⁴ Joseph Klausner, *die Messianischen Vorstellungen des jüdischen Volkes im Zeitalter der Tannaiten*, Berlin 1904, 29-32. Julius Greenstone, *The messiah Idea in Jewish History*, Greenwood 1973, s.105 vd.

¹²³⁵ Greenstone, 103-105; Klausner, 29; Zobel, 70,71.

¹²³⁶ Klausner, 29 vd.

¹²³⁷ Klausner, 28; H. A.Wilcke, *Das Problem eines messianischen Zwischenreiches bei Paulus*, Zürich, 1967, s.45. Zobel, 70.

¹²³⁸ Klausner, 27; Zobel, 72.

¹²³⁹ Andresen, 41; N. Cohn, 18.

¹²⁴⁰ Wilcke, 32.

¹²⁴¹ İşaya, XXXII, 15; XXXV, 35. LIII, 3.

¹²⁴² İşaya, XXX, 26.

¹²⁴³ İşaya, II, 24.

Önce Mısır ve Babil, sonra da Roma ve diğer milletlerin baskılarından bunalan İsrail Oğullarını kurtaracağını, onlara hürriyeti getireceğini, kendisinin beklenen Mesih olduğunu iddia eden pek çok kişi kurtarıcılığa soyunmuş, tarih boyunca sonu üzüntülerle biten, çeşitli ayaklanmalara şahit olunmuştur. Bar Kohba (MS. 135) ayaklanması bunların en ünlüsüdür. Ancak tarihte ve günümüzde de çeşitli dinlerde benzeri inançlarla ayaklanan yüzlerce Mesiyanizm hareketlerine rastlanır¹²⁴⁴.

Mesihlik unvanını taşıyanların en meşhuru Hz. İsa'dır. İki bin yıldır güncelliğini hiç kaybetmemiştir. Hristiyan kaynaklarına göre, Hz. İsa Hz. Yahya'nın kendisini Ürdün Nehrindeki vaftizi ile, Yahudiliğin beklediği kişinin kendisi olduğunu kanaatine varmış, müjdelenen ihtişam devrinin yakında başlayacağını ilan etmişti¹²⁴⁵. Ancak onun Mesihlik çağrısı, aktif hareket bekleyen geleneksel Yahudi tasavvurlarından biraz farklı idi. O Mesihlik devrinin başlamasını özel bir güç kullanarak, zorlayarak, kılıçla değil, Allah'ın lütfu ile, baharın gelmesinde, tabiatın değişmesinde, güneşin doğmasında beşeri bir müdahale olmadığı gibi, zamanın olgunlaşması ile, beklenen günün ve olayların kendiliğinden gelişeceğini, varlıkların bünyesinin kendiliğinden değişeceğini savunuyordu. Sorun eski devrin dolması, yeni zamanın gelmesi idi ve o çok yakındı. Mutlu gün geldiğinde ölümsüzlük başlayacak, tüm hastalıklar ortadan kalkacak, daha önce ölenler tekrar dirilecek, yağmurlar artacak, çöller cennet bahçelerine dönüşecek, ormanlar, nehirler ve göllerle kaplanacaktı. Çöldeki vahşi hayvanların tabiatı değişecek, kurtla-kuzu birlikte yaşayacaktı. Mesih devri cennet hayatının başlangıcı idi¹²⁴⁶.

Hristiyanlar bu muhteşem günün başlaması için, geleneksel zaman hesabına göre erken gelen ve Tanrı katına yükselen İsa'nın 6 bin yıllık zamanın dolmasından sonra dünyaya geri döneceğine ve vaad edilenlerin gerçekleşeceğine inanırlar. İlk zamanlar teşrifatin her akşam yapılan komünyon ayinlerinden biri esnasında gerçekleşeceğine inanılırken, zamanla sürenin uzaması, beklentileri Pazar ayinlerine, daha sonra da bilinmeyen bir yılda bir paskalya âyinine ertelemiştir¹²⁴⁷. Ancak büyük kiliselerden ayrılan bazı guruplar, İsa'nın tekrar geleceği hakkında yakın tarihler vererek, cemaatlerinin dini heyecanını canlı tutmaya çalışırlar; tarihlerin gerçekleşmemesi üzerine de bir gerekçe göstererek, gelişin ertelendiğini açıklarlar.

¹²⁴⁴ Bkz. Guglielmo Guadagnia, *Prophetismus und Heilserwartungs Bewegungen bei den Naturvölkern Amerikas, Ozeaniens, Australiens und Afrikas, mit einem Anhang über Asien*, Wien 1957.

¹²⁴⁵ Matta, III, 14-17. Luka, III, 21-22. Alfred Adam, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, C. I Gütersloch 1970, 62-63.

¹²⁴⁶ M.Werner, *Die Entstehung des Christlichen Dogmas*, 2. Baskı Bern, 1953, s. 61-79.

¹²⁴⁷ M.Werner, 88-115.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'dan söz edilirken, "Mesih" ismiyle de anılır: *"O zaman melekler, 'Ey Meryem' demişlerdi, 'Allah, kendisinden bir söz ile sana, Meryem oğlu İsa Mesih adıyla bilinecek, bu dünyada ve öteki dünyada büyük şeref sahibi ve Allah'ın en yakınlarından olacak (bir oğul) müjdeliyor'"* (Ali İmran, 45) ayetinde olduğu gibi, diğer ayetlerde de "Mesih" bir isim olarak zikredilirken, kavramın Yahudilik ve Hristiyanlıktaki ıstılah ve makam içeriği üzerinde durulmaz. Yahudilik ve Hristiyanlıkta şekillenen, mesih kavramının kopmaz parçaları durumuna gelen, peygamberlik, hükümrانlık, ahir zaman, haşir ve cennet hayatının başlatıcılığı rollerinden, yalnız peygamberlik görevi ve makamı üzerinde durulur: *"Meryem oğlu Mesih sadece bir peygamberdir..."* (Maide, 75) buyrulur, Hristiyanlık içinde gelişen İsa'nın tekrar dünyaya geleceği, kendisine tabi olanları hükümrانlığıyla ödüllendireceği, karşısında olanları yok edeceği, ebedi ahiret hayatının başlatacağı tasavvurlarına yer verilmez. Kıyamet ve haşir, tabiatın değişmesi, ahiret hayatının başlaması, Allah'ın mutlak hükümrانlığına bırakılır. Özellikle Hristiyanların Hz. İsa'ya atfettikleri ve İznik Konsili (MS:325) kararlarıyla resmileşen uluhiyet vasfı *"gerçekten Allah, 'Meryem oğlu Mesih'tir' diyenler hakikati inkar etmiş olurlar: (bizzat) Mesih'in, 'Ey israil Oğulları (yalnız) hem benim Rabb'im hem de sizin Rabb'iniz olan Allah'a kulluk edin' dediğini gördükleri halde..."* (Maide,72) buyrulur kabul edilmez. Aynı uyarı Nisa 171; Tevbe, 30, 31 ayetlerinde de dile getirilir. Peygamberlik görevi ve makamı dışında İsa'ya isnat edilen Tanrısallık sıfatlarına tepki gösterilir.

Kur'an, Yahudiliğin beklediği Mesih'in ve İsa'nın da kendinden sonra geleceğini müjdelediği dini tamamlayacak kişinin, Hz. Muhammed olduğunu beyan eder: *"...Önümdeki Tevrat'ın doğrulayıcısı, benden sonra gelecek bir elçinin müjdecisiyim ki onun adı Ahmed'tir..."* (Saf, 6) buyrulur, basiretli ve hikmet sahibi Yahudi ve Hristiyan din alimlerinin Onu *"kendi oğullarım tanıdıkları gibi ..."* (En'am, 20) tanıdıklarını beyan eder.

Yahudi ve Hristiyan "Mesih" tasavvurlarında Mesih'in en son tebliği olacağı, daha sonra başka bir özel görevli gelmeyeceği, Mesih dönemini ahiret hayatının takip edeceği anlatılır. Ancak Yuhanna İncilinde bu rivayetleri naks edercesine, İsa Mesih'ten sonra dinin tamamlayıcısı "Müjdeci"nin (Parakletos'un) geleceği çeşitli ayetlerle haber verilir. *"... ve o size başka bir Tesellicî, hakikat Ruhunu verecektir, ..."* (Yuh. XIV, 16) buyrulur. Benzer ifadeler Yuh. XIV, 26; XV, 26; XVI, 13-14 de de mevcuttur. Bu sözler kendisinden sonra gelecek bir peygambere işaret eder ki, Kur'an'ın Hz. Muhammed'in son peygamber (Hateme'l-Nebiyyin, Ahzab 40) ve dinin tamamlayıcısı olduğu hakkındaki *"Bu gün dininizi sizin için kemale erdirdim..."* (Maide, 3) müjdesiyle örtüşür. İlahi dinin

tamamlandığı, kemale ulaştığı beyan edilir. Buhari'de ki bazı hadisler de¹²⁴⁸ aynı hakikate açıklık kazandırır.

Yahudilerin ve diğer dinlerin tasavvurlarında Mesih'in "*hak dinin güç kullanan savunucusu ve siyasi önderi*" olacağı da vurgulanır ki, bu özellik Hz. Muhammed'in hayatında gerçekleşmiş, Hicaz Bölgesinde kurduğu İslam devleti ve hükümrânlığı, onun yolundan yürüyenlerin çalışmalarıyla Atlas Okyanusundan Hindistan'a kadar uzanan eski Dünyanın merkezine yerleşmiş, önceki dinlerin gelecekle ilgili müjdeleri Hz. Muhammed'in risaletinde gerçek olmuştur.

Bazı Hadis mecmualarında Hz. Muhammed'in ağzından Hristiyanlıktaki Mesih inancına paralel rivayetler varsa da, Kur'an'ın muhteva ve mantıksal bütünlüğü ile çelişki göstermektedir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra 3. ve 4. Halifeler devrinde ortaya çıkan karışıklıklar, Müslümanların zihinlerini bulandırmış, bazı guruplar ikinci fitne diye anılan Abdullah ibn Zübeyr'in ayaklanmasında siyasi hedeflerine ulaşabilmek için Yahudi ve Hristiyanlıktaki Mesih tasavvurlarını "Mehdilik" adı altında Müslümanların gündemine getirmekten çekinmemişlerdir. Daha sonra Muhammed ibn Hanefiyye'ye "künye" olarak kullanmışlardır¹²⁴⁹. Resulullah'ın ağzından sözler uydurarak, kavram kargaşası yaratarak, Kur'an hakikatini Müslümanların gözünden saklamayı başarmışlardır. Kısaca Kur'an ışığında, Mesihlik ismi Hz. İsa (a.s.) has ise de, makam ve görev Hz. Muhammed'e (sav) nasip olmuştur; dinlerin beklediği son peygamber Hz. Muhammed'tir:

Ekrem SARIKÇIOĞLU

SDÜ İlahiyat Fakültesi- Isparta

¹²⁴⁸ Muhammed b. İsmail el-Buhari, Kitabü'l-Menakıb, 16; Hateme'l-Nebiyin, 18. Mehmet Sofuoğlu, Sahih-i Buhari ve Tercemesi, C. VII, s. 3329, 3331.

¹²⁴⁹ Sandra Campbell, "Millennial Messiah or Religious Restorer: Reflections on the Early Islamic Understanding of the Term Mahdi", Jusûr, The UCLA Journal of Middle Eastern Studies, University of California, Los Angeles, California 1995, s. 5 vd.